

Koenraad Ouwers

Plus lettré que pieux

Gallicaanse brevieruitgaven in de diocesen van Frankrijk
van de zeventiende tot de negentiende eeuw

Annotaties **v. 2. 3.**

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 68
Amersfoort / Sliedrecht 2023
MERWEBOEK

Uitgeverij Merweboek
Elzenhof 173, 3363 HH Sliedrecht

Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, afl. 68

ISBN 978-90-5787-214-3

© 2023 Stichting Oud-Katholiek Seminarie, Amersfoort

All rights reserved. No parts of this publication may be produced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

The *Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie* is published under the responsibility of the staff and members of the Board of Administrators of the Old Catholic Seminary.

Bij het gebruik van het digitale gedeelte van dit boek

Voetnoten

De voetnoten waarnaar in het gedrukte gedeelte van dit boek wordt verwezen, zijn in dit digitale deel opgenomen. De annotaties kunnen worden gevonden met behulp van de schuifbalk die aan de linkerzijde in het scherm verschijnt bij gebruik van een applicatie als Adobe Reader.

Rechts van het nummer van elke voetnoot is het corresponderende nummer van de pagina in het gedrukte deel aangegeven.

Hyperlinks

Met hulp van de hyperlinks, die blauw zijn weergegeven, kan de gebruiker eventuele verwijzingen volgen en de portrettengalerij activeren.

Afbeeldingen

Ongeveer 150 afbeeldingen zijn in de map “img” bijeengebracht, die in het zip-archief waarvan het bestand “annotaties.pdf” deel uitmaakt te vinden is. Om de verwijzingen naar de afbeeldingen correct te laten functioneren, moet na het decomprimeren van het zip-archief de map img in dezelfde map blijven als waarin annotaties.pdf is opgenomen. Dat geldt ook voor het aparte bestand Tomasi.pdf, waarnaar in voetnoot [482](#) wordt verwezen.

Registers

Aan de voetnoten zijn enige registers toegevoegd, die bereikt kunnen worden met de hyperlinks onderaan elke pagina. Deze omvatten een register op de brevieruitgaven, op de tabellen van de verdeling van de psalmen over de getijden in verscheidene brevieren en op genoemde personen.

Persoonsnamen

In het laatstgenoemde register zijn de pagina's waarop de namen voorkomen in het gedrukte deel vermeld in de middelste kolom en de nummers van de voetnoten die deze vermeldingen bevatten in de rechtse kolom. De nummers van de voetnoten waarin de meeste informatie over de betreffende persoon wordt gegeven zijn in dit register voorzien van hyperlinks, waarmee de betreffende voetnoot direct bereikt kan worden.

De personen in dit register zijn, op enkele uitzonderingen na, gerangschikt volgens het kernwoord van hun familienaam en niet volgens de conventies die in het Franse taalgebied in acht genomen worden. Vorstelijke en (voor)middeleeuwse personen die aangeduid worden met een plaatsnaam zijn gerangschikt volgens hun eerste voornaam. Mythische en Bijbelse personen zijn in principe niet opgenomen, met uitzondering van Maria Magdalena, en Lazarus. Maria en Martha van Bethanië, die onderwerp zijn geweest van een in Frankrijk controversiële legende.

Aan het personenregister is een lijst van de afbeeldingen in de portrettengalerij toegevoegd.

Bibliografie

In de bibliografie zijn de titels van werken die in de voetnoten niet in hun geheel worden vermeld in alfabetische volgorde opgenomen. De afkortingen ervan bestaan in principe uit de naam van de auteur, afgedrukt in kleine kapitalen, en het jaar van publicatie.

Prosopografische bronnen

In de korte biografieën van personen die van bijzonder belang zijn voor de gallicaanse liturgische uitgaven (bijv. doordat zij hieraan als redactoren hebben meegewerkt of als diocesane bisschoppen hun goedkeuring hieraan hebben gehecht) is relatief veel aandacht besteed aan verwijzingen naar naslagwerken uit de achttiende en de negentiende eeuw, die dikwijls veel informatie bevatten die daarna niet meer in dergelijke lexica te vinden is.

Geografische kaarten

De geografische kaarten waarop de indeling in diocesen is aangegeven, zijn bij de voetnootteksten opgenomen en dus direct zichtbaar. Zij zijn in een apart register vermeld, dat bereikbaar is met een hyperlink onderaan elke pagina.

- 1** 7
GALLIA CHRISTIANA, XVI, 131-132.
- 2** 7
GÉRIN 1870, 277.
- 3** 9
Deze theologische stroming ontleent haar naam aan Cornelius Jansen (Acquoy, 28 oktober 1585 – Leuven, 6 mei 1638, ISNI 0000 0001 1593 0380). Deze, hoogleraar te Leuven en van 1636 tot zijn overlijden bisschop van Ieper, bracht door zijn posthuum gepubliceerde, driedelige werk over de theologie van Augustinus een controverse teweeg, die enigszins leek op die rondom de predestinatieleer in het calvinistische protestantisme, ofschoon hij de leer van de rechtvaardiging door het alleen geloof van de hand wees. Het boek werd in 1642 al door paus [Urbanus VIII](#) veroordeeld in zijn bulle *In eminenti*. Niettemin bleven theologen en bisschoppen de inzichten van Jansenius, zoals hij onder zijn gelatiniseerde naam de meeste bekendheid heeft gekregen, in meer of mindere mate vertegenwoordigen, wat vanaf 1653 tot een hevige richtingenstrijd in de Franse en de Nederlandse katholieke kerk heeft geleid. De titel van het werk is in de drie delen enigszins verschillend, maar de gangbare is *Cornelii Iansenii episcopi Iprensis Augustinus seu doctrina S. Augustini de humanæ naturæ sanitate, ægritudine, medicinâ adversus Pelagianos & Massilienses*. Lovanii, Typis Iacobi Zegeri, Anno M DC. XL. Vgl. [SCHOON](#) 2019, 17.
- 3a**
Antoine Arnauld werd als het twintigste en jongste kind van de gelijknamige advocaat en Catherine-Marion de Druy op 6 februari 1612 te Parijs geboren. Ofschoon zijn ouders in hem een opvolger van zijn vader als jurist zagen, besloot hij theologie te studeren aan de Sorbonne. Door zijn contacten met [Jean-Ambroise Duvergier de Hauranne](#) (1581-1643), abt van Saint-Cyran en geestelijk leider en biechtvader van de kloostergemeenschap van Port-Royal. Deze was persoonlijk bevriend met en leidde Arnauld in diens theologisch denken in. Zijn familie onderging ook deze invloed en twee van zijn zusters, Angélique (1591-1661) en Agnès (1593-1671), waren abdisen van Port-Royal-des-Champs.
Door zijn boek *De la fréquente Communion* van 1643 kreeg het gedachtegoed van [Jansenius](#) en de beweging die rondom Port-Royal ontstaan was niet alleen publieke bekendheid maar ook tegenstanders, vooral onder de jezuïeten. Sommigen vergeleken de ‘jansenisten’ met de in hun ogen ketterse calvinisten. Arnauld wijdde aan de volgens hem te toegeeflijke moraal van de jezuïeten een boek, *Théologie morale des Jésuites*, waaraan Blaise Pascal veel argumenten ontleende voor zijn *Lettres provinciales*. De hoog oplopende controversen na de veroordeling van het jansenisme in 1653 dwongen Arnauld tot een nagenoeg verborgen bestaan, daar hij grote tegenstand ondervond. Van de Sorbonne ondervond hij een zeer onheuse behandeling en meer dan twintig jaar lang kon hij nauwelijks in het publiek verschijnen.
Arnauld kreeg niet alleen als theoloog maar ook als mathematicus bekendheid en was de auteur van een gezaghebbend leerboek voor de logica, *La logique, ou l'art de penser*, dat hij in 1662 anoniem publiceerde en dat tot ver in de negentiende eeuw de belangrijkste leidraad geweest voor de syntaxis, de taal filosofie en de logica. Hij overleed op 8 augustus 1694. Zijn verzamelde werken in meer dan veertig delen werden pas tussen 1775 en 1781 in Parijs uitgegeven.
- 4** 9
GUÉRANGER 1878-1885. Vooral het tweede deel is hier van groot belang. De eerste drukken (GUÉRANGER 1840-1851) dateren van 1840 (I), 1841 (II) en 1851 (III) en hebben zo grote invloed op het werk van latere auteurs als [Melchior du Lac](#) uitgeoefend dat deze [Guéranger](#) frequent citeren zonder hun bron te vermelden.

FONTAINE 1980, 98:

Dom Guéranger s'était pratiquement donné pour objectif de faire disparaître ces livres « néo-gallicans », où il pourchassait, avec une déconcertante naïveté, l'hérésie janséniste, le schisme gallican et même ce qu'il appelait « l'hérésie antiliturgique. »

6

10

Deze situaties hebben zich onder andere voorgedaan in Parijs van 1573 tot 1679 en in Vienne van 1576 tot 1693.

7

10

In de Franse omgangstaal is de uitdrukking *à la portion congrue* dikwijls 'beneden de maat' gaan betekenen, wat verklaard kan worden door het systeem van de *dîmes*, de tienden, die onder het ancien régime niet direct ontvangen werden door de pastoors die een parochie bedienden maar door de *curés primitifs*, die een hogere plaats in de kerkelijke hiërarchie innamen. Dezen vergoedden een betrekkelijk gering deel van dit inkomen aan de plaatselijke pastoors en kapelaans. In 1571 werd het bedrag hiervan op 120 livres gesteld; in 1634 werd het verhoogd naar 200 livres voor een pastoor zonder kapelaan en 300 voor diegenen in wier parochie wel een dergelijke bedienaar werkzaam was. In 1768 was het bedrag opgelopen tot 500 livres voor een pastoor en 300 voor een kapelaan. Toen in 1786 de bedragen op 700 respectievelijk 350 livres werden vastgesteld, lieten verscheidene *gros décimateurs* de inning van de tienden over aan de pastoors omdat de baten hun te gering werden in verhouding tot de inspanningen die zij moesten doen om deze te verwerven. De verhogingen van de bedragen van de portion congrue in de achttiende eeuw dekten bij lange na niet de stijging in de kosten van levensonderhoud. Een van de eisen van de Tiers État in 1789 was de vaststelling van het bedrag op 1.200 livres. Het inningssysteem en de onbillijkheden die zich daarbij voordeden, hebben veel schade gedaan aan de verhouding tussen de hogere geestelijkheid en die in de parochies, vooral ten plattelande in kleine plaatsen. Door de buitensporige inkomensverschillen die er waren in de samenleving van het ancien régime (zie b.v. MORRISON EN SNYDER 2000) werd dit schadelijke effect nog versterkt. Voor een deel werden de geringe inkomsten uit de portion congrue voor de geestelijken gecompenseerd door giften aan de kerken, waarvan de dienstdoende pastoor één derde voor zich mocht behouden, en door de casualia, beloningen voor sacramentele handelingen en begrafenissen. Waar deze compensatie klein was door de geringe getalssterkte van de bevolking of door de behoeftige omstandigheden waarin deze verkeerde, bleef de levensstandaard van de geestelijken dikwijls inderdaad beneden de maat. Zie ook BERTHELOT DE CHESNAY 1963; SGARD 1982; DE LA VIGUERIE 1995, 1301.

8

10

In de negentiende eeuw werd dit een van de verwijten die men aan de gallicaanse liturgievernieuwing maakte vanuit de gedachte dat de Romeinse liturgie in spiritueel opzicht daaraan superieur zou zijn. In zijn studie van de brevieren van het aartsbisdom Rouen formuleert COLLETTE 1902, 266, dit aldus:

Il serait injuste de ne voir dans cette réforme gallicane qu'une œuvre d'opposition et de mauvais esprit. Beaucoup crurent bien faire en révisant ainsi les bréviaires et les missels, d'après les principes qu'on avait déjà suivis à l'époque de la Renaissance, et retombèrent inconsciemment dans la même utopie. A la vérité on semblait, comme alors, avoir perdu le sens des choses liturgiques. On ne comprenait plus suffisamment qu'un Bréviaire doit être autre chose qu'un recueil de lectures instructives et intéressantes, ou même un compendium de la sainte Ecriture; qu'il doit être avant tout un Livre de Prières, et qu'à ce point de vue, rien ne pourrait remplacer ces belles formules que nous a léguées l'antiquité chrétienne. Toutes, sans doute, ne sont pas extraites des saints Livres; mais est-ce une raison pour les répudier? Qui donc, sous ce prétexte, songerait à réformer le Canon de la Messe?

9

10

In een brevier komen naast Bijbelteksten en gebeden vrij veel en betrekkelijk omvangrijke tekstgedeelten voor die, op uitzonderingen na, aan geschriften van kerkvaders of aan (heiligen)legenden ontleend zijn. Deze hebben uiteraard niet het gezag van Bijbelse teksten en zijn vaker vervangen dan deze. Het missaal kent deze teksten zo goed als niet.

De om zijn heftige polemieken bekend geworden kanunnik [Victor-Joseph Thiébaud](#) van Besançon heeft dit letterlijk gedaan en verving zijn diocesane brevier daarop door het Romeinse: PETIT 2010, 184.

Vgl. JOUNEL 1980, 92, betreffende de uitgaven van diocesane missalia:

... il n'existe aucun répertoire des Missels diocésains et nulle bibliothèque n'en possède la série complète.

Dit is evenzeer van toepassing op de uitgaven van het brevier.

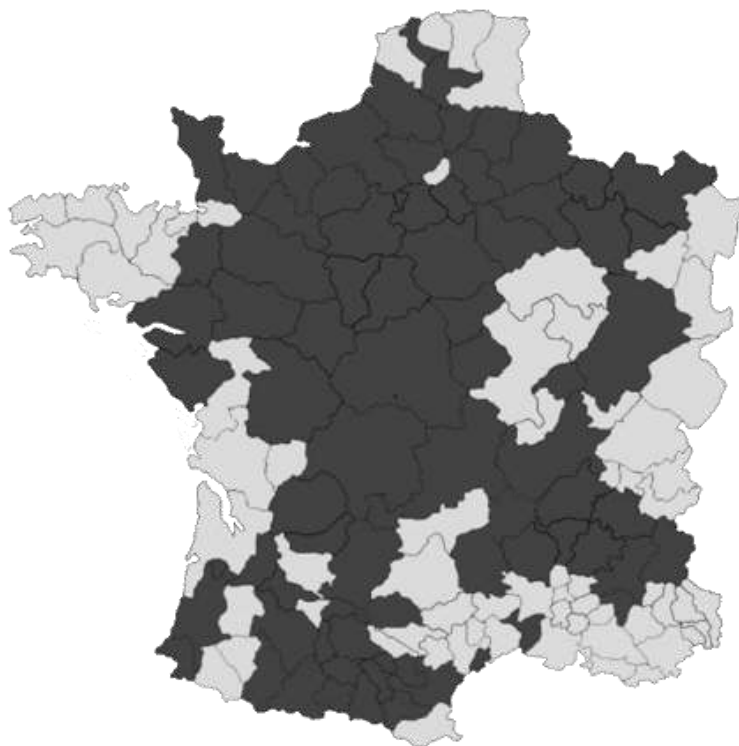
Het proces van wat gewoonlijk een 'terugkeer naar de Romeinse liturgie' (18. 1.) wordt genoemd en dat zich in de eerste helft van de negentiende eeuw zodanig voltrok dat ten tijde van het eerste Vaticaanse Concilie geen enkel Frans diocees meer een eigen missaal en brevier had (17. 7.), vindt men uitvoerig beschreven in BERGIER 1861.

Dit is het *Breviarium Ecclesiasticum* dat in 1744 in de Nederlanden werd uitgegeven en afgeleid is van het Parijse brevier van 1736, waarvan de tweede druk in 1745 verscheen. Het Nederlandse brevier bevatte al veel elementen daarvan. Er is ook een brevier uit 1787 voor het Zwitserse bisdom [Lausanne](#), maar dit was kerkelijk gezien een suffragaan van Besançon, dat tot Frankrijk behoorde.

T.w. de publicatie van [Foinard](#) in 1720, voorafgegaan door die van [Grancolas](#) in 1713 (8. 5.).

JOHNSON EN WARD 1993.

Het overzicht van FONTAINE 1980, 97-166, is zeer instructief, hoewel het met 82 vermeldingen van verschillende edities waarschijnlijk nog onvolledig is. De [missaals van Troyes](#) en Poitiers zijn vergeleken in: BROVELLI 1982-1983; zie ook KWATERA 1993; POMMARÈS 1998.

Bisdommen met diocesane uitgaven van het missaal in 1789.

Diocesen die, voor zover bekend, geen eigen uitgave hebben gehad, zijn licht gearceerd. Zoals te zien is, bevinden deze zich vooral aan de grenzen van Frankrijk in de achttiende eeuw. De diocesen die over een missaal hebben beschikt dat de naam van het betreffende bisdom droeg, zijn donker gearceerd. De kerkprovincie Vienne had als enige een missaal voor alle bisdommen die hiervan deel uitmaakten, wat ook voor het brevier gold.

De '*hérésie antilitturgique*' is een van de veelgebruikte uitdrukkingen in het werk van [Guéranger](#) om de liturgie-vernieuwing in Frankrijk negatief te karakteriseren. Reeds contemporaine critici van zijn geschriften zagen de gedachte die hieraan ten grondslag heeft gelegen: [Guéranger](#) beschouwde de Romeinse liturgische teksten, zelfs wanneer deze op *invented tradition* berustten, als onderdeel van het *depositum fidei*, waardoor de eenheid in de katholieke kerk gewaarborgd werd. Vgl. FAYET 1846, 228-229:

Il importe peu qu'on n'aie jamais entendu parler de l'hérésie antilitturgique, et que ce soit une création du génie fécond du [P. abbé de Solesmes](#). Quand on en est venu à créer des symboles et confessions de foi qui n'existaient pas auparavant, il est bien permis de les protéger par des anathèmes, et de décerner le titre d'hérétique à ceux qui voudraient les attaquer. L'hérésie antilitturgique est donc une conséquence de la position dogmatique que D. [Guéranger](#) a faite aux formules de la liturgie, et voici son raisonnement. Les formules sacrées admises par l'Eglise romaine font partie essentielle du dépôt de la révélation: vous ne pouvez donc toucher à ces formules sans toucher au dépôt de la révélation; mais, toucher au dépôt de la révélation, c'est tomber dans l'hérésie: donc, toucher aux formules liturgiques, c'est tomber dans l'hérésie antilitturgique.

Zie ook OUWENS 2019, 43-53.

Reeds ten tijde van [Guérangers](#) activiteiten werd dit in Frankrijk al geconstateerd. In zijn geschiedenis van de Berry, de provincie waarvan Bourges de hoofdstad was, signaleert Louis-Hector Chaudru de Raynal als verschijnsel:

De nos jours, il est de mode, dans une école qui exalte avec une sorte de passion rétroactive et factice les siècles primitifs, de censurer amèrement le grand mouvement auquel présida l'épiscopat français. Les travaux liturgiques du XVIIIe siècle sont l'objet d'attaques évidemment exagérées. On y signale partout l'influence du jansénisme et de la philosophie; on déplore l'abandon des plus bizarres légendes; on veut nous reporter en plein moyen âge; il semble qu'on nous rendrait volontiers jusqu'à la fête des fous et l'évêque des innocents ...

CHAUDRU DE RAYNAL 1844-1847, IV, 445.

20

Wij noemen hier slechts enkele uit de grote hoeveelheid ervan: BÄUMER 1895, BÄUMER EN BIRON 1905, BATTIFOL 1911, PASCHER 1954, JUNGSMANN 1958, SALMON 1959, TAFT 1985, CAMPBELL 1995, HAÜSSLING EN KLÖCKENER 2012 en voor het Nederlandse taalgebied verschillende artikelen in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962.

21

Zie ook BÄUMER 1895, 600-602; PALAZZO 1998, 169-172.

22

Deze is tussen 780 en 800 in het Frankische gebied ontstaan en draagt de titel *Breviarium ecclesiastici ordinis*. Zie ANDRIEU 1931-1961. Voor Ordo XVII zie daarvan III, 175-193. Zie ook BILLETT 2014, 61-62.

23

Verdeling van de psalmen volgens Benedictus van Norcia, *Regula Monachorum* (540-560).

zondag	Metten I	20 21 22 23 24 25
	II	26 27 28 29 30 31
	III	Jes33 Jes33 Sir36
	Lauden	66 50 117 62 Dan3 148 149 150
	Prime	118a 118b 118c 118d Athan
	Terts	118e 118f 118g
	Sext	118h 118i 118j
	None	118k 118l 118m
	Vespers	109 110 111 112
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	32 33 34 36a 36b 37
	II	38 39 40 41 43 44
	Lauden	50 5 35 Jes12 148 149 150
	Prime	1 2 6
	Terts	118n 118o 118p
	Sext	118q 118r 118s
	None	118t 118u 118v
	Vespers	113 114 115/116 128
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten I	45 46 47 48 49 51
	II	52 53 54 55 57 58
	Lauden	50 42 56 Jes38 148 149 150
	Prime	7 8 9a
	Terts	119 120 121

	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	129 130 131 132
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten I	59 60 61 65 67a 67b
	II	68a 68b 69 70 71 72
	Lauden	50 63 64 1Sam2 148 149 150
	Prime	9b 10 11
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	134 135 136 137
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten I	73 74 76 77a 77b 78
	II	79 80 81 82 83 84
	Lauden	50 87 89 Ex15 148 149 150
	Prime	12 13 14
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	138a 138b 139 140
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten I	85 86 88a 88b 92 93
	II	95 96 97 98 99 100
	Lauden	50 75 91 Hab3 148 149 150
	Prime	15 16 17a
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	141 143a 143b 144a
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten	101 102 103a 103b 104a 104b
	II	105a 105b 106a 106b 107 108
	Lauden	50 142 Dt32a Dt32b 148 149 150
	Prime	17b 18 19
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	144b 145 146 147
	Completen	4 90 133

De verdeling wordt weergegeven in de hoofdstukken 8 tot en met 18 van de *Regula Monachorum*.
Zie o.a. TAFT 1991, 136-146; HUONDER 1991, 169-172.

Haymo van Faversham (ca. 1200 – 1244, ISNI 0000 0003 7157 6341) was van Britse origine en reeds magister aan de universiteit van Parijs toen hij in 1226 het ideaal van de minderbroeders verkoos. Hij doceerde in Tours, Bologna en Padua. Vanaf 1236 zou hij het verzet tegen de generaal-overste Elias van Cortona als opvolger van Franciscus van Assisi (1181/1182 – 3 oktober 1226) hebben geleid. In 1240 werd hij zelf verkozen tot generaal-overste van de orde. Hij gaf sterk de voorkeur aan studie en handarbeid boven het bedelend rondtrekken, maar verweet ook Elias het verbreken van de gelofte van armoede. Onder zijn bewind werd ook Gregorius van Napels afgezet als provinciaal, hoewel Haymo juist onder zijn invloed in de orde was ingetreden. Hem trof het verwijt van een dictatoriale gezagsuitoefening. Met Haymo van Faversham sloeg de orde een nieuwe richting in, die in zekere zin clericaler en meer intellectualistisch was dan wat de grondlegger van de beweging aanvankelijk voor ogen had gestaan. Hij stierf in 1244 in de Italiaanse plaats Anagni.

Zie o.a. VAN DIJK 1953; VAN DIJK EN HAZELDEN WALKER 1960; VAN DIJK 1963.

De vierdeling in een winterdeel, *pars hiemalis* (of *hyemalis*), een lentedeel, *pars verna* (soms *vernalis*), een zomerdeel, *pars æstiva* (ook wel *æstivalis*) en een herfstdeel, *pars autumnalis*, komt het meest frequent voor. In sommige gevallen, vooral bij monastieke brevieren, worden deze delen paarsgewijze samengevoegd zodat een tweedeling ontstaat. Een [driedeling](#) is uiterst zeldzaam. Wanneer het brevier zodanig is gecompriëerd dat het in één boekdeel past, spreekt men van een *breviarium totum*.

Dit was ook het geval met de *ordo missæ* in het missaal. Een boekband heeft namelijk minder te lijden door het veelvuldig omslaan van de bladzijden wanneer de meest gebruikte gedeelten zich in het midden van het boek bevinden. De *ordo missæ* kwam zodoende terecht na de teksten voor de viering van het paasfeest, aan welke plaatsing, toen deze niet meer als een praktische maatregel werd verstaan, allerhande symbolische betekenissen werden gehecht.

Zie MERCATI 1903. Hierin wordt aannemelijk gemaakt dat Amelius inderdaad de auteur van de *rubricæ novæ* is geweest. Vgl. ook ANDRIEU 1955.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Romanum*, 1568.

zondag	Metten I	1 2 3 6 7 8 9 10 11 12 13 14
	II	15 16 17
	III	18 19 20
	Lauden	92 99 62 66 Dan3 148 149 150
	Prime	53 117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten	26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37
	Lauden	50 5 62 66 Jes12 148 149 150
	Prime	53 23 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv

	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 30 90 133
dinsdag	Metten	38 39 40 41 43 44 45 46 47 48 49 51
	Lauden	50 42 62 66 Jes38 148 149 150
	Prime	53 24 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 30 90 133
woensdag	Metten	52 54 55 56 57 58 59 60 61 63 65 67
	Lauden	50 64 62 66 1Sam2 148 149 150
	Prime	53 25 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 30 90 133
donderdag	Metten	68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79
	Lauden	50 89 62 66 Ex15 148 149 150
	Prime	53 22 118a 118b
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	4 30 90 133
vrijdag	Metten	80 81 82 83 84 85 86 87 88 93 95 96
	Lauden	50 142 62 66 Hab3 148 149 150
	Prime	53 21 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 30 90 133
zaterdag	Metten	97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108
	Lauden	50 91 62 66 Deut32 148 149 150
	Prime	53 118a 118b
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	143 144 145 146 147
	Completen	4 30 90 133

30

16

Voor een beknopt overzicht hiervan zie CAMPBELL 1995, 16-18.

31

16

Zie CAMPBELL 1995, 8-30; VINCK 2014.

Tot in zestiende eeuw kwamen eucharistievieringen in de avonduren frequent voor. In zijn bulle *Sanctissimus* van 29 maart 1566 ging Pius V het vieren van de eucharistie na de middag tegen. Zie CHERUBINI 1692, 178. In de Rubricæ generales Missalis van het *Missale Romanum* van 1570, cap. XV, zijn de richtlijnen hieromtrent nader gepreciseerd. Pas in de twintigste eeuw werden deze vieringen heringevoerd.

Zaccaria (ook Zacharias) Ferreri (ca. 1479–1524, ISNI 0000 0001 1478 5345) werd in Vicenza geboren uit een adellijk geslacht. Op jeugdige leeftijd trad hij in de abdij van Monte Cassino tot de benedictijner orde toe, maar verliet deze al na enkele jaren. In Rome voltooide hij zijn studie en kwam in het gevolg van paus Julius II (1443-1513). Hij koos na verloop van enige tijd de kant van diens tegenstanders en nam deel aan het Concilie van Pisa in 1511, wat hem op excommunicatie kwam te staan. Na Julius' dood in 1513 kwam hij in de gunst bij diens opvolger Leo X (1443-1513), die niet alleen de excommunicatie herriep maar ook aan Ferreri de opdracht gaf tot het samenstellen van een nieuw brevier, dat korter en eenvoudiger moest zijn dan het in gebruik zijnde. Ferreri werd in 1518 titulair bisschop van Sebaste in Cilicië. Hij weigerde een benoeming als bisschop van Guardialfiera, maar werd met behoud van titels en privileges als pauselijk legaat naar Polen en Litouwen gezonden, waar hij bemiddelde in de oorlog met het Duitse rijk en een wapenstilstand bereikte, onderzoek deed naar de gronden voor de heiligverklaring van koning Casimir de Grote en een rol speelde bij de positiekeuze van de katholieke kerk tegenover het opkomende lutheranisme. Een vrij betrouwbare maar gedateerde biografie is die van MORSOLIN 1877.

Clemens VII (1478-1534)

Gravure door Philippe de Soye (ca. 1538 – ca. 1578).

Clemens VII, geboren als Giulio de'Medici (Florence, 26 mei 1478 – Rome, 25 september 1534, ISNI 0000 0001 2143 2441) was paus van november 1523 tot aan zijn dood. Hij was de opvolger van Adrianus VI (1459-1523). Aanvankelijk steunde hij François I van Frankrijk maar na diens nederlaag in de slag bij Pavia in 1525 zocht hij de bescherming van keizer Karel V, wiens zijde hij in 1526 alweer verliet. Dit leidde tot de inneming en plundering van Rome op 6 mei 1527 door de keizerlijke troepen, hoewel deze tegen de bedoeling van de keizer ingingen. Clemens vluchtte naar de Engelenburch, maar werd gevangengenomen en kwam pas vrij na een uitdrukkelijke neutraliteitsbelofte. Door zijn afwachtende houding en zijn weigering om op verzoek van de keizer een algemeen concilie bijeen te roepen, werd een verzoening tussen de katholieke kerk en die van de reformatie onmogelijk. Zijn optreden bij de echtscheiding van Hendrik VIII van Engeland, die door hem in 1533 samen met Thomas Cranmer (2 juli 1489 – 21 maart 1556, ISNI 0000 0001 1585 8147) geëxcommuniceerd werd, leidde tot de breuk met de anglicaanse kerk. Clemens VII had ook weinig sympathie voor hervormingsbewegingen binnen de kerk. In overeenstemming met de traditie van zijn familie was hij een beschermer van kunsten en wetenschappen, maar gebrek aan financiën gaf hem op enkele uitzonderingen na weinig mogelijkheden hiertoe.

Zachariæ Ferrerii Vicent. Pont. Gardien. Hymni novi ecclesiastici iuxta veram metri et latinitas normam a Beatiss. Patre Clemente VII. Pont. Max. ut in divinis quisque eis uti possit approbati et novis Ludovici Vicentine ac Lautitii Perusini characteribus in lucem traditi. Sanctum ac necessarium opus. Breviarium ecclesiasticum ab eodem Zach. Pont. longe brevius et facilius redditum, et ab omni errore purgatum propediem exhibit. Zie o.a. MOLITOR 1901, I, 7-9 met nadere literatuur.

Vgl. BATIFFOL 1911, 268-274.

Er zijn weinig of geen aanwijzingen dat [Urbanus VIII](#) en zijn medewerkers gebruik hebben gemaakt van het werk van [Ferreri](#), dat na 1527 in vergetelheid lijkt te zijn geraakt. Hewel verscheidene hymnendichters in de zeventiende eeuw gebruik maakten van termen die aan de Griekse en Romeinse oudheid ontleend waren, zou [Ferreri](#) dit in al te overvloedige mate hebben gedaan om bij de herziening onder [Urbanus VIII](#) als voorbeeld in aanmerking te zijn gekomen. Vgl. MCGRATH 1939, 97:

“Qui bona latinitate præditi sunt sacerdotes, dum barbaris vocibus Deum laudare coguntur, in risum provocati sacra saepe numero contemnunt.” This is from the preface to his ‘revised’ Hymnal by [Ferreri](#), issued, with the approval of Leo X and Clement VII, in 1525. It is quoted in Batiffol, op. cit., 235, where the whole project is discussed at some length. Of this same matter, [Van der Stappen](#), *Sacra Liturgia*, 56, says: “Cum postmodum Hymnorum nonnulli, qui in Romano Officio fuerant inserti, in quibusdam partibus circa metri et numeri exactas leges peccarent, initio sæcli XVI, Leo X (ob. 1521) cogitavit de reformatione Hymnarii, et novum compositum fuit Hymnarium a [Zacharia Ferreri](#), Episcopo Guardiensi, a Clemento VII anno 1523 approbatum. Sunt hymni ‘iuxta veram metri et latinitatis normam’, sed in quibus Olympus, et Quirites, et Penates nimias partes tenent. Mortua auctore, hæc humanistarum reformatio relicta fuit, utpote a vera liturgica traditione prorsus aliena.”

McGrath refereert hier aan de vertaling in het Engels van de eerste druk (1893) van BATTIFFOL 1911 door Atwell M.Y. Baylay: *History of the Roman Breviary*, London e.a. 1898. De hier genoemde *Sacra Liturgia* van Josephus Franciscus van der Stappen, hulpbisschop van Mechelen, werd in vijf delen tussen 1900 en 1911 te Mechelen uitgegeven en was een veelgebruikt handboek voor het onderwijs aan priesterseminaries.

38

17

Francisco de los Angeles de Quiñonez (ca. 1475-1540, ISNI 0000 0001 0901 8336). De naam wordt ook geschreven als Quignonez, Quiñones en Quignon. In de Franse beschrijvingen van het leven en de werken van Quiñonez uit de achttiende en negentiende eeuw worden zijn brevieruitgaven vrijwel altijd in verband gebracht met die welke later in Frankrijk werden gepubliceerd. Sommige auteurs, waarvan de eerste Peignot in 1822 lijkt te zijn, identificeren de uitgave van 1536 met het *Breviarium Colbertinum*. Vgl. o.m. MORÉRI 1735, V, 152; MORÉRI 1749, II, 323; BARRAL 1758-1759, IV, 19-20; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 691-692; LADVOCAT 1760, II, 581-582; CHAUDON 1767, IV, 78; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, II, 483; PEIGNOT 1822, III, 219-220; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XX, 335; COURTIN 1827-1832, XIX, 227-228; DE FELLER 1832-1833, XI, 188; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2490; ACKERMANN 1834, IV, 117; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 329; MICHAUD 1843, XXXIV, 643-644; DE POSADA 1848-1868, XIX, 1168-1177; HOEFER 1852-1866, XLI, 356-357; ROSKOVÁNY 1861, V, lviii-lxix; 1120; GLAIRE 1868, II, 1896-1897; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1572; GUÉRANGER 1878-1885, I, 358-370; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 1364; BREMOND 1916-1933, X, 35.

39

18

Zie MESEGUER FERNÁNDEZ 1958.

40

18

Juan Ginés de Sepúlveda (ca. 1490-1573, ISNI 0000 0001 0889 5337) was afkomstig uit Pozoblanco in Andalusië en werd al tijdens zijn studie aan de universiteit van Alcalá de Henares in 1511 tot priester gewijd. Hij zette de studie voort aan de universiteit van San Antonio de Sigüenza en trad in 1515 toe tot orde der dominicanen, waarna hij spoedig naar Bologna ging om daar aan het college van San Clemente de theologiëstudie te vervolgen. Na de plundering van Rome in 1527 werd hij medewerker van [Quiñonez](#) en trad op als intermediair tussen de Italianen en Karel V, die in 1530 in Bologna door paus [Clemens VII](#) tot keizer werd gekroond. Na de dood van de paus werd Sepúlveda kapelaan en kroniekschrijver van de keizer en daarmee de belangrijkste historicus van de Spaanse kroon. In het Dispuut van Valladolid verdedigde hij in 1550 tegenover zijn medebroeder, de dominicaan Bartolomé de las Casas (1474-1566, ISNI 0000 0001 2130 9056), de aan Aristoteles ontleende doctrine van de natuurlijke slavernij, die van toepassing zou zijn op de oorspronkelijke bewoners van de Spaanse koloniën in

Centraal- en Zuid-Amerika, waardoor de overheersers een goddelijk recht zouden hebben op het gebruik van geweld bij hun bekering. Hij stierf op gevorderde leeftijd in zijn geboorteplaats. Zie o.m. LOSADA 1973.

41

18

[Paulus III](#) (1468-1549).

Gravure door Agostino Veneziano (Agostino de' Musi, ca. 1490 – ca. 1540).

Alessandro Farnese (29 februari 1468 – 10 november 1549, ISNI 0000 0001 2132 8898) werd geboren in Toscane. Al op vijftientigjarige leeftijd werd hij, zonder wijdingen te hebben ontvangen, benoemd tot kardinaal. In 1509 werd hij bisschop van Parma. Bekend is dat hij bij een maîtresse vier kinderen had. Op 13 oktober 1534 begon hij onder de naam van Paulus III aan zijn pontificaat, dat niet vrij bleef van nepotisme. Hij ontkwam niet aan de noodzaak om misstanden in de kerk te bestrijden, wat door het politieke klimaat, dat door godsdienstoorlogen werd beheerst, ten zeerste werd bemoeilijkt. In 1542 stelde hij de Congregatio Romanæ et Universalis Inquisitionis in, naar het voorbeeld van een in Spanje reeds bestaand instituut van dezelfde aard. In 1908 werd de naam van de congregatie voor de inquisitie door paus [Pius X](#) veranderd in Congregatie van het Heilig Officie en sinds 1965 heet deze de Congregatie voor de Geloofsleer. In 1540 keurde Paulus III de Societas Jesu goed door middel van de bul *Regimini militantis ecclesiae*. Onder zijn pontificaat werd in 1545 een begin gemaakt met het Concilie van Trente, waarvan hij alleen de eerste sessie zou meemaken.

42

18

Tweemaal te Rome, eenmaal in Venetië en Lyon, driemaal in Parijs en eenmaal in Antwerpen. Zeer waarschijnlijk is het nog vaker en ook elders herdrukt. Zie ook LENHART 1946. Het aantal oplagen tussen de eerste, Rome 1535, BOHATTA / AMIET 101 en de laatste druk, Parijs 1568, BOHATTA / AMIET 270, bedraagt volgens deze catalogus minstens 74.

43

18

Hierop wordt vrij uitvoerig ingegaan door BATIFFOL 1911, 274-283. Een significant gedeelte van de verklaring van de Sorbonne, die zich in 1535 in negatieve zin over het brevier uitsprak, is opgenomen in ROSKOVÁNY 1861, V, 219-221.

44

18

Breviarium Romanum nuper reformatum, in quo sacre scripture libri, probateque sanctorum historie eleganter beneque disposite leguntur: De licentia et facultate Sanctis. D.N. Pape [Pauli tertii](#), ac D.N. Regis privilegio et inhibitione. Parisiis, A Joanne Parvo sub lilii aurei intersignio, via ad divum Jacobum. A Galioto Pratensi, in prima Aule Regie Palatii columna. Et ab Yolanda Bonhomme, sub Unicornis intersignio eadem via Iacobeae, 1536. BOHATTA / AMIET 111 en 112. Van beide edities is een tekstkritische uitgave voorhanden: LEGG 1888; LEGG 1908-1911. Zie ook ARÉVALO 1786, 385-431 (Appendix II: *Breviarii Quignoniani fata*).

45

18

Verdeling van de psalmen volgens [Francisco de los Angeles de Quiñonez](#), *Breviarium Romanum nuper reformatum*, 1535/1536.

zondag	Metten	1 9 17
	Lauden	65 95 Dan3
	Prime	53 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 113
	Completen	4 30 90

maandag	Metten	30 34 104
	Lauden	97 103 Jes12
	Prime	22 23 24
	Terts	13 18 19
	Sext	38 61 114
	None	79 98 125
	Vespers	76 115 142
	Completen	7 114 124
dinsdag	Metten	39 43 108
	Lauden	94 144 Jes38
	Prime	5 16 25
	Terts	20 28 31
	Sext	51 71 120
	None	89 96 126
	Vespers	33 40 112
	Completen	10 15 29
woensdag	Metten	48 58 77
	Lauden	80 134 1Sam2
	Prime	6 117 130
	Terts	42 44 59
	Sext	41 64 121
	None	81 84 89
	Vespers	12 83 111
	Completen	39 119 133
donderdag	Metten	67 72 88
	Lauden	99 102 Ex15
	Prime	8 26 27
	Terts	91 92 107
	Sext	49 74 122
	None	35 82 100
	Vespers	131 136 145
	Completen	45 46 47
vrijdag	Metten	21 68 70
	Lauden	148 149 Hab3
	Prime	2 11 50
	Terts	3 37 55
	Sext	56 65 139
	None	60 69 73
	Vespers	137 138 141
	Completen	12 85 140
zaterdag	Metten	54 105 106
	Lauden	116 150 Deut32
	Prime	62 66 135
	Terts	51 57 87
	Sext	75 78 123
	None	101 127 132
	Vespers	143 146 147
	Completen	84 128 129

Zie ook HUONDER 1991, 176-177.

Een indirect gevolg hiervan is geweest dat [Thomas Cranmer](#) ook geen antifonen opnam in zijn ontwerpen van *The Book of Common Prayer* en dat, hoewel John Merbecke (ca. 1510 - ca. 1585, ISNI 0000 0000 6306 0490; ook gespeld als: Marbeck, Marbecke, Merbeck, Maerbeck en Maerbecke) voor zijn *Booke of Common Praier Noted* van 1550 wel antifonen heeft getoonzet, deze in de anglicaanse traditie eeuwenlang niet zijn voorgekomen, hoewel hier ruime aandacht aan de psalmzang in het officie besteed werd.

In dit opzicht was [Quiñonez](#) zijn tijd vooruit. Hetzelfde verschijnsel is ook waar te nemen in de uitgaven van de hedendaagse *Liturgia Horarum*. De reden waarom de hymnen in de lauden en de vespers aan het begin van het officie werden geplaatst, zoals in de zgn. kleine uren, was de overweging dat de hymne het karakter van het feest of van de afzonderlijke getijden zou samenvatten.

MOLITOR 1901, 9-10, legt de nadruk op het eveneens door de Sorbonne gebruikte argument dat het gebruik van het nieuwe brevier, dat immers op privégebruik door individuele clerici is gebaseerd, op de plechtige en openbare koordienst in kathedralen en collegiale kerken een zeer ongunstige werking zou hebben.

Juan de Arce de Otálora (geboren tussen 1515 en 1520, gestorven op 1 november 1562, ISNI 0000 0001 1862 3650) was een vooraanstaand Spaans rechtsgeleerde. Zie VAQUERO SERRANO 2014; DE POSADA 1848-1868, I, 889; ROSKOVÁNY 1861, V, 1120.

Zie BERNAL PALACIOS 1988; LEGG 1908-1911, II, 276-282, waar het gehele document te vinden is.

MOLITOR 1901, 10; BATIFFOL 1911, 285-288; voor nader inzicht in de gebruikte argumenten en in de oorzaken van de uiteindelijke teloorgang van het [Kruisbrevier](#) zijn van groot belang: JUNGSMANN 1956; JUNGSMANN 1960; JUNGSMANN, *Riforma* 1962. Ook dient vermeld te worden: SALMON 1967, 178-184.

[Paulus IV](#) (1476-1559).

Gravure door Philippe de Soye (ca. 1538 – ca. 1578).

Giovanni Pietro Carafa (28 juni 1476 – 18 augustus 1559, ISNI 0000 0004 4645 7882) regeerde vanaf 23 mei 1555 tot zijn dood als paus Paulus IV. Hij was afkomstig uit Campanië, werd in 1505 bisschop van Chieti in 1518 aartsbisschop van Brindisi. Van 1549 tot 1555 was hij aartsbisschop van Napels. [Paulus III](#) verhief hem tot kardinaal en verbond hem aan de inquisitie. Onder zijn pontificaat werd door deze instelling de *Index librorum prohibitorum* voorbereid volgens reeds plaatselijk bestaande modellen, en in 1559 voor de gehele kerk verplicht gesteld. In datzelfde jaar kondigde hij een nieuwe indeling van de bisdommen af voor de Habsburgse Nederlanden met de bulle *Super universas*.

Voor de invloed van deze orde op de liturgische hervormingen in de zestiende eeuw zie KUNKEL 1941.

Het decreet, gericht aan de kerkelijke overheden te Rome en aan de pauselijke nuntii, dateert van 10 augustus 1558; het verbiedt het verlenen van toekomstige privileges op de druk van het [Kruisbrevier](#) en het verbiedt de geadresseerden expliciet het gebruik ervan aan hun onderhorige geestelijken in de toekomst toe te staan. Voor een deel zal bij deze maatregel wellicht enige persoonlijke rancune een rol hebben gespeeld, maar [Paulus IV](#)

stond ook bekend om zijn extreme anti-Spaanse gevoelens, waardoor hij in oorlog geraakte met Filips II en daarin een nederlaag leed toen de Spaanse troepen in 1557 de Kerkelijke Staat binnentrokken en Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, de hertog van Alva, hem in september van dat jaar de vrede van Cave afdwong. De paus kreeg de Kerkelijke Staat terug, maar moest zijn verbond met Frankrijk beëindigen, dat zich uit Italië zou terugtrekken. Mede hierdoor werd het mogelijk dat de Nederlanden in 1559, bij de bulle *Super universas*, geheel volgens de wens van Filips II een nieuwe kerkelijke indeling kregen. Zie ook BATIFFOL 1911, 289-294.

55

20

[Pius V](#) (1504-1572).

Gravure door Philippe de Soye (ca. 1538 – ca. 1578).

Pius V, geboren als Antonio Ghislieri (ISNI 0000 0001 2140 0028) op 17 januari 1504 te Bosco bij Alessandria, trad al op veertienjarige leeftijd toe tot de orde van de dominicanen, waarbij hij de kloosternaam Michele kreeg. Hij werd in 1528 tot priester gewijd. In 1556 stelde [Paulus IV](#) hem aan als bisschop van de Italiaanse diocesen Nepi en Sutri, nadat hij in 1551 was benoemd in de leiding van de Romeinse inquisitie. Dezelfde paus verhief hem in 1557 tot kardinaal. Na zijn verkiezing tot paus op 7 januari 1566 heeft Pius V zich ingezet voor de uitvoering van de bepalingen van het Concilie van Trente (1545-1563). Al kort na zijn ambtsaanvaarding liet hij de *Catechismus Romanus* verschijnen, gevolgd door het brevier van 1568 en het missaal van 1570. Pius V sprak in 1570 de excommunicatie uit over koningin Elizabeth I van Engeland. Zijn politiek tegen de oprukkende Turken, die het Italiaanse schiereiland bedreigden, vond haar bekroning in de [Slag bij Lepanto](#) van 1571. In 1567 verhief hij Thomas van Aquino tot kerkleraar. Pius V zou de gewoonte hebben ingevoerd in dat pausen een wit gewaad dragen, oorspronkelijk het witte dominicaanse habijt, echter zonder de bijbehorende zwarte mantel. Deze overlevering wordt echter ook bestreden. Hij overleed op 1 mei 1572. In 1672 werd hij door Clemens X zaligverklaard en in 1712 volgde zijn heiligverklaring door [Clemens XI](#).

56

20

De [tekst van de bulle](#), die in vele uitgaven van het *Breviarium Romanum* is opgenomen, is ook gereproduceerd in ROSKOVÁNY 1861, V, 231-235.

57

20

SMYTH 1926, 74-77 toonde aan dat [Cranmers](#) schemata al in 1538 gereed waren. Hendrik VIII was toen in onderhandeling met de lutheranen en in deze context is de reductie van het officie tot twee diensten te verstaan. Het was overigens een vrij algemene praktijk om op één dag alle canonieke uren in twee groepen daarvan te bidden. Op grond hiervan voegt [Cranmer](#) delen van de metten, de lauden en de prime samen in de morgendienst, respectievelijk elementen van de vespers en de complete in de avonddienst. Voor de invloeden van [Quiñonez](#) op de getijdendiensten in de anglicaanse kerk zie o.a. NEALE 1850 en NEALE 1867, die het verband al legde in samenhang met de liturgische beweging in Engeland; LEGG 1888, LEGG 1904 en LEGG 1908-1911; E.C. Ratcliffe, 'The Choir Offices', in: LOWTHER CLARKE EN HARRIS 1932, 257-295; G.J. Cuming, 'The Office in the Church of England', in: JONES E.A. 1978, 390-395; JASPER EN BRADSHAW 1989, 88-92.

58

21

GUÉRANGER 1843, 77-81, noemt acht provinciale synoden die naar zijn inzicht zodanige besluiten hebben genomen dat zij onherroepelijk op de Romeinse liturgie zouden zijn overgegaan: Rouen 1581, Reims 1583, Bordeaux 1583, bevestigd in 1624, Tours 1583, Bourges 1584, Aix 1585, Toulouse 1590 en Narbonne 1609. Van enige concilies wordt de tekst van de betreffende canon geciteerd.

59

21

Zie ook DOMPNIER 2010.

Prosper Louis Pascal Guéranger (ISNI 0000 0001 2102 4480) werd op 4 april 1805 geboren te Sablé-sur-Sarthe. Al in zijn jeugd was hij getroffen door het in zekere zin [romantische ideaal](#) de katholieke kerk in haar schoonheid en waardigheid te herstellen. Op 7 oktober 1827 werd hij in Tours tot priester gewijd en hij werd al spoedig kanunnik van de kathedrale kerk. Hij was historicus en seculier priester in Le Mans toen hij onder invloed van dit ideaal het plan opvatte om de monastieke traditie van Benedictus van Norcia in Frankrijk te doen herleven. Daartoe kocht hij de vervallen abdij van Solesmes bij Angers, waar hij zich met vijf metgezellen vestigde om deze herleving in praktijk te brengen en in het klooster een modelliturgie van grote schoonheid te vieren. In 1833 werd in Solesmes het monastieke leven hernomen en op 14 juli 1837 wordt het herstel van de benedictijner orde door paus [Gregorius XVI](#) bekrachtigd. Saint-Pierre de Solesmes wordt abdij, waarvan Guéranger de eerste abt zal zijn. Daar begint hij ook met de *Institutions liturgiques*. Dit en andere werken van zijn hand waren, hoewel zij wetenschappelijk gezien vaak als dilettantistisch en te sterk ideologisch worden beschouwd, een belangrijke stimulans voor de liturgiehistorische en liturgiewetenschappelijke studie. Guéranger stond onmiskenbaar aan het begin van de wederopleving en restauratie van het gregoriaans en binnen de door hem hernieuwde benedictijner-orde ontstond aan het begin van de twintigste eeuw de Liturgische Beweging in de rooms-katholieke kerk. Dom Guéranger overleed in Solesmes op 30 januari 1875. Op 21 december 2005 heeft de bisschop van Le Mans het proces tot zijn zaligverklaring ingeleid.

61

21

Melchior du Lac et d'Aure, graaf van Montvert (ISNI 0000 0003 5984 6003), werd in 1806 geboren te Villefranche-de-Rouergue in de Languedoc. Reeds als student kwam hij onder de invloed van [Félicité-Robert de Lamennais](#) zoals dat ook het geval was bij [Guéranger](#). In 1834 verbond hij zich aan het een jaar eerder door Jacques-Paul Migne (1800-1875, ISNI 0000 0001 2320 9032) opgerichte katholieke dagblad *L'Univers*. In 1839 kwam hij in contact met Louis-François Veuillot (1813-1883, ISNI 0000 0001 2129 6603), die van dit blad de leiding kreeg. In 1846 werd hij novice van het door [Guéranger](#) herstellende klooster te Solesmes, welke roeping hij verenigde met zijn werkzaamheid als journalist. Ook bleef hij nauwe betrekkingen met Veuillot onderhouden. De hier geciteerde brochure *La liturgie romaine et les liturgies françaises: Détails historiques et statistiques* (DU LAC 1849) gaat voor een belangrijk deel terug op [Guérangers Institutions liturgiques](#). Du Lac stond bekend om zijn ultramontanistische overtuigingen en als vurig voorstander van het in 1870 als zodanig uitgeroepen dogma van de onfeilbaarheid van pauselijke uitspraken. Hij overleed op 7 augustus 1872.

62

21

Dom Fernand Cabrol OSB (1855-1937, ISNI 0000 0001 0869 2636) was medeoprichter van de *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (DACL). Zie ook CABROL 1900; CABROL 1906; CABROL 1930.

63

21

Zie vooral: LECLERCQ 1930.

64

21

KING 1957.

65

21

JOUNEL 1980, 91-96.

66

21

WEAVER 1986; WEAVER 1986-1987.

Vgl. BATIFFOL 1911, 313:

Il est même permis de dire, avec Dom [Guéranger](#), que le succès du Bréviaire de [Pie V](#) fut excessif ...

68

21

Van belang is hier: RAEDTS 1996, 285-295. Bekend is dat [Guéranger](#) al op jeugdige leeftijd het in 1802 gepubliceerde werk van François-René de Chateaubriand, *Génie du Christianisme* heeft gelezen en zich later sterk heeft laten beïnvloeden door de denkbeelden van [De Lamennais](#), die zelf ook veel elementen van het werk van De Chateaubriand in zijn denken heeft geïncorporeerd. Zie o.a. SEVRIN 1937.

69

22

DIX 1945, 203.

70

22

GRANCOLAS 1727, 62:

Mais l'an 1583, [Pierre de Gondy](#) étant pour lors Evêque, quelques-uns tâcherent d'introduire dans l'Eglise de Paris le Breviaire Romain; mais cet Evêque l'ayant proposé au Chapitre, il fut resolu après une convocation générale et une mûre délibération, qu'on ne quitteroit point le Breviaire de Paris, mais qu'on l'imprimerait de nouveau bien revû et corrigé, et on commit deux Chanoines pour y travailler; et ce même Evêque le fit publier de son autorité, et du consentement de Chapitre, l'an 1584: Existimatum est Breviarium et Missale Parisiense convenientius retineri in ipsa Ecclesiâ Parisiensi, ac Typis demandari, utroque prius ritè purgato ac restituto per Dominos ad hoc jam deputatos. Cette Conclusion ou ce Decret du Chapitre est de l'an 1583, le 11 Mai, et est rapporté au long dans les Preuves des Libertés Gallicanes, Tom. II Ch. 31, et dans le Plaidoyer de M. Servin Avocat Général, plaidant au Parlement de Paris pour le Chapitre de l'Eglise de la Trinité d'Angers contre [Charles Miron](#) Evêque d'Angers, qui y vouloit introduire le Breviaire Romain, le Jeudi 27 Février 1603, et par Arrêt de la Cour du même jour il fut fait défense à l'Evêque d'Angers d'innover aucune chose en l'exercice et célébration du Service divin aux Eglises de son Diocèse, sans l'autorité du Roi. Le Grand-Conseil du Roi par Arrêt du 10 Février 1604, a fait de pareilles défenses sur le même sujet à l'Official de Rouen.

Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 250-251; CHEVALIER 1891, 6.

Pierre de Gondy (ook Gondy, ISNI 0000 0000 0690 4642) was van Italiaanse afkomst maar geboren te Lyon in 1533, als zoon van Antonio, bijgenaamd Guidobaldo Gondy en Marie-Cathérine de Pierrevive. Hij was een jongere broer van Albert de Gondy (1522-1602), de latere 'maréchal de Retz', die nog in Florence ter wereld was gekomen. In 1566 werd hij bisschop van Langres en als zodanig pair de France. Al in 1568 werd hij door toedoen van koningin Catharina de Medicis, van wie zijn broer een belangrijk vertrouwenspersoon was, benoemd tot bisschop van Parijs. In 1587 werd hij kardinaal, waardoor hij gewoonlijk wordt aangeduid als de 'kardinaal De Retz', naar de titel van hertog die zijn broer in 1581 had ontvangen. In 1597 trok hij zich terug als bisschop van Parijs om door zijn neef [Henri](#) te worden opgevolgd en stierf op 17 februari 1616. Voor beschrijvingen van zijn episcopaat zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VII, 165-170; MORÉRI 1759, IX, *2e partie*, 259; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 37; CARON, NOTICE 1846, 4-5; 25; FISQUET 1864-1874, *Paris*, I, 373-383; JERVIS 1872, I, 225; LALANNE 1872, 924; GAMS 1873, 597; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1599; GUÉRANGER 1878-1885, III, 242; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 1270; JEAN 1891, 281-282.

Louis Servin (1555-1626, ISNI 0000 0001 2277 8698) was als rechtsgeleerde een overtuigd voorstander van het politieke gallicanisme. In 1589 werd hij advocaat-generaal en hij was staatsraad vanaf 1614.

BÄUMER 1895, 533-534:

In Paris hadden die Bischöfe bzw. Erzbischöfe [Peter de Gondy](#) (1584), [Heinrich de Gondy](#) (1607), [Johann Franz de Gondy](#) (1643) und der [Cardinal de Retz](#) (1658) neue Ausgaben des alten Pariserbreviers veranstaltet; mit jeder neuen Ausgabe war es dem Brevier [Pius' V.](#) mehr conformirt worden, so daß um 1650 mit sehr geringen Ausnahmen das Pariser und das römische Brevier identisch schienen. War für den Chor das Pariser vorgeschrieben, so war man bei der Privatrecitation frei; die Sulpicianer nahmen das römische, der hl. Vincenz von Paul dagegen lehrte, man solle sich an den Diöcesanritus halten, wie er auch selber das Diöcesanbrevier betete. So waren beide im Rechte.

Zie ook BÄUMER EN BIRON 1905, II, 330.

72

22

GRANCOLAS 1727, 62:

Or dans cette correction du Breviaire de Paris, en gardant la forme, on l'a si fort approché du Breviaire Romain, qu'on peut dire que c'est presque la même pour la plupart des Leçons, des Hymnes, des Répons, des Pseaumes. On l'a un peu changé dans la revision qu'en fit faire [François de Harlai](#) Archevêque de Paris, l'an 1680. Dans cet intervalle cet Office s'est toujours appelé le Breviaire de Paris, et on a des Statuts, Reglemens, et Ordonnances d'[Henri de Gondy](#) des années 1618, 1619, et 1620, pour faire observer l'usage et le Rite de l'Eglise de Paris dans tout le Diocèse; et ce fut pour lors qu'on commença entre autre choses à dire aux premières Vêpres des Fêtes les Pseaumes du Dimanche, au lieu de ceux de la Ferie, qu'on avoit dit de tout tems. Dans l'Edition de 1607 on ôta à Complies la prière Illumina qui est ancienne et qui se trouve dans le Sacramentaire de Saint Gregoire, pour y mettre Visita, que les Moines ont fouré dans le Breviaire Romain.

73

23

Met name in Spanje en in Oostenrijk, waar de keizer tot 1918 in de canon werd genoemd. Zie ook GUÉRANGER 1878-1885, I, 454 vv.; JUNGMAHN 1952, Bd. 2, 198-199.

74

23

Het werk is hoogstwaarschijnlijk van de hand van de Bretonse rechtsgeleerde Evrart de Trémaugon (gest. 1386). Het werd soms wel toegeschreven aan Philippe de Mézières (1327-1405), maar deze hypothese is thans als achterhaald te beschouwen. Zie o.a. SCHNERB-LIEVRE 1982; SCHNERB-LIÈVRE 1993-2000; COVILLE 1933; MERZBACHER 1956; KANTOROWICZ 1957, 465-467; WILKS 1963, 615 en passim.

75

24

Deze waren de hier genoemde Hendrik III (1551-1589) en Hendrik III van Navarre (1553-1610), alsmede Hendrik, hertog van Guise (1550-1588), die alle drie door moord om het leven kwamen.

76

25

Charles Miron (1569-1628, ISNI 0000 0004 5100 8643) werd in 1587 al op achttienjarige leeftijd door koning Hendrik III tot bisschop van Angers benoemd. Voortdurende onenigheden met zijn kapittel brachten hem in 1615 ertoe zijn zetel af te staan aan Guillaume Fouquet de La Varenne (ca. 1584-1621, zoon van de gelijknamige staatsman (1560-1616), ISNI 0000 0004 5094 6021). Na diens dood eiste hij zijn vroegere plaats weer op en kreeg deze op 23 april 1622 terug. Vanaf dat ogenblik begonnen de problemen die hij al eerder met zijn geestelijkheid had gehad opnieuw. Op 2 december 1626 werd hij tot aartsbisschop van Lyon benoemd, waar hij binnen twee jaar, op 6 augustus 1628, is gestorven.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, IV, 192-193; 667; XIV, 585; BARRAL 1758-1759, III, 480-481; MORÉRI 1759, VII, 572; LADVOCAT 1760, II, 260; DU TEMS 1774-1775, IV, 384; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIX, 150; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 48-49; 374; COURTIN 1827-1832, XVI, 163; DE FELLER 1832-1833, IX, 189; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2012; LE BAS 1840-1845, X, 772; DU LAC 1849, 227-228; HOEFER 1852-1866, XXXV, 668; MICHAUD 1843, XXVIII, 396; FISQUET 1864-1874, *Lyon*, 443-457; LALANNE 1872, 1279; GAMS 1873, 489; 571; GUÉRANGER 1878-1885, I, 499- 502; JEAN 1891, 212.

Vgl. BÄUMER 1895, 533.

78

Armand-Jean du Plessis de Richelieu (Parijs 9 september 1585 – 4 december 1642, ISNI 0000 0001 2319 8599) werd in 1616 staatssecretaris, kardinaal in 1622 en eerste minister van koning Lodewijk XIII in 1624. Hij werd opgevolgd door kardinaal Jules Mazarin.

79

Vgl. BUENNER 1934, 80-81.

80

Bulle *Quod a nobis*, 9 juli 1568:

Ac etiam abolemus quaecumque alia Breviaria, vel antiquiora, vel quovis privilegio munita, vel ab Episcopis in suis Diœcesibus pervulgata, omnemque illorum usum de omnibus orbis Ecclesiis, Monasteriis, Conventibus, Militiis, Ordinibus, et locis virorum et mulierum, etiam exemptis, in quibus alias Officium divinum Romanæ Ecclesiæ ritu dici consuevit, aut debet: illis tamen exceptis, quæ ab ipsa institutione, a Sede Apostolica approbata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio, ducentos annos antecedeat, aliis certis Breviariis usa fuisse constiterit: quibus ut inveteratum illud jus dicendi et psallendi suum Officium non adimimus, sic eisdem, si forte hoc Nostrum, quod modo pervulgatum est, magis placeat, dummodo Episcopus et universum Capitulum in eo consentiant, ut id in Choro dicere et psallere possint, permittimus.

De tekst van de bulle, die in vele uitgaven van het *Breviarium Romanum* is opgenomen, is ook gereproduceerd in ROSKOVÁNY 1861, V, 231-235.

81

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Romanum*, 1914

zondag	Metten I	1 2 3
	II	8 9a 9b
	III	9c 9d 10
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	13 14 16
	II	17a 17b 17c
	III	19 20 29
	Lauden	46 5 28 1Kr29 116
	Prime	23 18a 18b
	Terts	26a. 26b 27
	Sext	30a 30b 30c
	None	31 32 32b
	Vespers	114 115 119 120 121
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	34a 34b 34c
	II	36a 36b 36c
	III	37a 37b 38
	Lauden	95 42 66 Tob4 134
	Prime	24a 24b 24c

	Terts	39a 39b 39c
	Sext	40 41a 41b
	None	43a 43b 43c
	Vespers	122 123 124 125 126
	Completen	11 12 15
woensdag	Metten I	44a 44b 45
	II	47 48a 48b
	III	49a 49b 50
	Lauden	96 64 100 Jud16 145
	Prime	25 51 52
	Terts	53 54a 54b
	Sext	55 56 57
	None	58a 58b 59
	Vespers	127 128 129 130 131
	Completen	33a 33b 60
donderdag	Metten I	61 65a 65b
	II	67a 67b 67c
	III	68a 68b 68c
	Lauden	97 89 35 Jer31 146
	Prime	22 71a 71b
	Terts	72a 72b 72c
	Sext	73a 73b 73c
	None	74 75a 75b
	Vespers	132 135a 135b 136 137
	Completen	68 70a 70b
vrijdag	Metten I	77a 77b 77c
	II	77d 77e 77f
	III	78 80 82
	Lauden	98 142 84 Jes 45 147
	Prime	21a 21b 21c
	Terts	79a 79b 81
	Sext	83a 83b 86
	None	88a 88b 88c
	Vespers	138a 138b 139 140 141
	Completen	76a 76b 85
zaterdag	Metten I	104a 104b 104c
	II	105a 105b 105c
	III	106a 106b 106c
	Lauden	149 91 63 Sir36 150
	Prime	93a 93b 107
	Terts	101a 101b 101c
	Sext	103a 103b 103c
	None	108a 108b 108c
	Vespers	143a 143b 144a 144b 144c
	Completen	87 102a 102b

Aantal psalmverzen in de getijden van het *Breviarium Romanum* in de edities van 1568 en 1914.

		metten	lauden	prime	terts	sext	none	verspers	completen	totaal
zondag	1568	287	76	112	48	48	48	62	38	719
	1914	87	56	103	48	48	48	62	30	482
maandag	1568	262	86	51	48	48	48	33	38	614
	1914	127	45	26	32	31	36	40	28	365
dinsdag	1568	213	85	64	48	48	48	35	38	579
	1914	115	59	23	24	30	28	32	26	337
woensdag	1568	199	94	53	48	48	48	33	38	561
	1914	109	56	29	34	38	33	46	30	375
donderdag	1568	308	105	50	48	48	48	83	38	728
	1914	110	65	29	28	24	26	52	33	367
vrijdag	1568	215	110	75	48	48	48	67	38	649
	1914	125	65	34	28	20	50	58	36	416
zaterdag	1568	306	144	39	48	48	48	70	38	741
	1914	134	58	37	29	36	30	40	41	405

83

27

[Pius V](#) had dit feest ingesteld ter herinnering aan de veronderstelde hulp van de heilige Maagd bij de slag bij Lepanto (Ναύπακτος) in 1571 met 7 oktober als vaste datum. Het droeg de naam van Festum Sanctæ Mariæ de Victoria. In 1913 werd het onder [Pius X](#) weer losgemaakt van de zondag en kreeg het de oorspronkelijke datum terug. Zie ook BATIFFOL 1911, 315-316.

84

27

Zie BATIFFOL 1911, 316.

85

27

Zie BATIFFOL 1911, 320-330. De bulle *Cum in ecclesia* is geciteerd in ROSKOVÁNY 1861, V, 296-298.

86

27

[Urbanus VIII](#) (1568-1644).
*Gravure door Willem Outgertszoon Akersloot (1600 - ca. 1651),
naar een portret door Simon Vouet (1590-1649).*

Urbanus VIII (ISNI 0000 0001 0927 5711) werd als Maffeo Barberini in 1568 te Florence geboren. In 1604 werd hij titulair aartsbisschop van Nazareth en nuntius te Parijs, welke laatste functie hij tot 1607 vervulde. In 1606 werd hij kardinaal en van 1608 tot 1617 was hij bisschop van Spoleto, van 1611 tot 1614 ook legaat van Bologna. In deze periode stond hij reeds bekend als dichter en begunstiger van kunst en wetenschap. In 1623 werd hij tot paus gekozen en na een pontificaat van bijna 21 jaar stierf hij op 29 juli 1644.

87

27

Zie ook BATIFFOL 1911, 330-339.

88

28

Een uitvoerige, maar tot op heden niet in druk verschenen studie is die van MCGRATH 1939, een dissertatie bij Loyola University, die het werk gedigitaliseerd beschikbaar heeft gesteld als *Master's Theses*, Paper 652. Hierin zijn de oorspronkelijke en de herziene teksten met commentaar opgenomen. CHEVALIER 1891, 7-10 geeft een korte samenvatting en enkele voorbeelden van bewerkte hymnen.

Vgl. BATIFFOL 1911, 350-352, waarin een brief voorkomt van een van de medewerkers, Famiano Strada, die de persoonlijke activiteit van de dichterlijk getalenteerde paus bevestigt.

Zie ook CHEVALIER 1891, 10. Deze vermeldt dat in de Franse brevieren in de zeventiende eeuw alleen in dat van Auxerre uit 1670 de gehele collectie bewerkte hymnen is overgenomen.

De kroon spant wel LECLERCQ 1930, 1679, die de hymnen betitelt als ‘... de la fausse monnaie ...’

ÉVENOU 1983, *passim*.

Decreet van de 22ste zitting, 17 september 1562, cap. 8 (DENZINGER 2014, n. 1749):

Etsi Missa magnam contineat populi fidelis eruditionem, non tamen expedire visum est Patribus, ut vulgari passim lingua celebretur. Quamobrem, retento ubique cuiusque ecclesiæ antiquo et a sancta Romana Ecclesia, omnium ecclesiarum matre et magistra, probato ritu, ne oves Christi esuriant, neve parvuli panem petant et non sit, qui frangat eis: mandat sancta Synodus pastoribus et singulis curam animarum gerentibus, ut frequenter inter Missarum celebrationem vel per se vel per alios, ex his, quæ in Missa leguntur, exponant atque inter cetera sanctissimi huius sacrificii mysterium aliquod declarent, diebus præsertim Dominicis et festis.

Het verband tussen het *Rituel d'Alet* en de gallicaanse liturgievernieuwing werd gelegd in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 28 november 1771, 189:

Par une grace très-particulière de la Divine Providence, l'esprit de M. Pavillon n'est pas encore éteint dans le Diocèse d'Aleth. La mémoire de ce grand Evêque n'a pas cessé jusqu'à présent d'être en vénération & parmi les Ecclesiastiques & parmi le Peuple. On conserve avec respect son tableau ou son estampe dans la plûpart des familles; & son tombeau continue d'être regardé comme celui d'un Saint éminent. Les Evêques qui lui ont succédé, ayant tous été pacifiques, n'ont rien fait pour insinuer des sentimens contraires à ceux qu'ils voyoient si généralement établis. D'ailleurs les instructions du célèbre Rituel n'ont pas peu contribué à maintenir dans le Clergé le gout & les maximes de la saine Morale. Ce Rituel est toujours en usage depuis plus d'un siècle; & comme on n'en avoit point fait d'édition de puis la dernière qui parut du vivant de M. Pavillon, beaucoup de Curés en manquoient. M. de la Crotte de Chanterac, Evêque actuel d'Aleth, ayant adopté pour son Diocèse un nouveau Bréviaire & un nouveau Missel, a jugé à propos de donner en même tems une nouvelle édition du Rituel qui leur fût assortie. Plusieurs Curés furent d'abord allarmés de ce Projet, craignant que sous prétexte de changer de simples usages, on ne leur enlevât ou du moins on n'alterât les excellentes instructions de M. Pavillon. Mais cette religieuse inquiétude a été promptement & heureusement calmée. M. de la Crotte ne le cede point à ses Coopérateurs pour ce qui concerne l'estime que mérite l'ancien Rituel. Il a voulu qu'on réimprimât ce prétieux Ouvrage tel qu'il étoit, à l'exception seulement de ce qui a rapport aux nouveaux usages, adoptés du consentement du Chapitre & de tout le Clergé. On n'a donc absolument rien changé, ni retranché, ni ajouté dans les instructions; on s'est contenté d'y corriger l'ancienne orthographe. La nouvelle édition se trouve même plus parfaite que les précédentes, à cause de plusieurs bénédictions & autres prières qu'on a insérées, & qui ont été puisées dans de bonnes sources. M. de la Crotte n'y a point mis de Mandement en son nom, mais seulement cele de M. Pavillon, avec l'Approbation des vingt-neuf Evêques, qui en 1669 & 1676 prirent la défense du Rituel d'Aleth contre les attaques des Jésuites. Quant au nouveau Bréviaire, c'est celui qui vient d'être imprimé pour Toulouse & pour plusieurs autres Diocèses (Montauban, Lombez, Saint-Papoul, Bazas, Cominges.) C'est le même que celui de Paris, à quelques rubriques près. Le Mandement de M. de la Crotte au sujet de ce Bréviaire n'a point encore paru (...)

Dans le [Bréviaire d'Aleth](#), il y a plusieurs Canons avec ce titre: Des Statuts Sinodaux de M. [Nicolas Pavillon](#) Evêque d'Aleth; ce qui rappellera plusieurs fois dans l'année aux Ecclésiastiques de ce Diocèse un nom si respectable & si justement chéri.

Het hier genoemde nieuwe brevier, ingevoerd onder het episcopaat van Charles de La Crotte de Chanterac (1724-1793, ISNI 0000 0003 5655 4275) was een aanpassing van het [Breviarium Tolosanum](#) door Jean-Baptiste Gibrat (1722-1803, ISNI 0000 0000 5339 4091), die ook het missale voor Alet verzorgde en nadien voor het bisdom Tarbes. Gibrat, van wiens hand ook enige hymnen bekend zijn, redigeerde deze heruitgave van het [Breviarium Electense](#). Voor nadere details over deze zie CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XII, 140; MICHAUD 1843, XVI, 421-422; DU LAC 1849, 319-320.

95

29

Vgl. SPIERTZ 1991, 10-11.

96

29

Breve *Apostolicæ Sedi*, 17 juni 1614:

Quapropter hortamur in Domino ... ut in postremum tamquam Ecclesiæ Romanæ filii, eiusdem Ecclesiæ omnium matris et magistræ auctoritate constituto Rituali in sacris functionibus utantur ...

97

29

Volgens SPIERTZ 1985, 123-124 betekent dit

... dat in de Romeinse beleidslijnen voor de niet-eucharistische parochieliturgie ruimte wordt gelaten voor een eigen inkleuring van deze rituelen. In de praktijk van de liturgie zien we dan ook dat juist voor de niet-eucharistische parochieliturgie de uniformiteit veel minder zo niet volledig afwezig is.

98

30

Bekend werd een traktaat van de jezuïet François Véron (ca. 1575-1649), die het vermoedelijk uit het Nederlands heeft vertaald. Daarin werd betoogd dat de mis direct op de heilige Schrift teruggaat.

99

30

Joseph de Voisin (ISNI 0000 0001 0773 0055), geboren omstreeks 1610 in Bordeaux en overleden in 1685, was werkzaam als jurist in zijn geboortestad en trad op latere leeftijd in de geestelijke stand. Hij werd priester en doctor in de godgeleerdheid. Zijn belangstelling ging uit naar Hebreeuwse en rabbijnse geschriften, waarover hij enige werken van betekenis publiceerde.

Zie o.m. Sina Rauschenbach, 'Der katholische Theologe Joseph de Voisin (um 1610–1685)' in: id., *Josef Albo (um 1380-1444)*, (Studies in Jewish History and Culture 3), Leiden 2002, 217–237; DU PIN 1704, II, 2434-2435; BARRAL 1758-1759, IV, 714-715; MORÉRI 1759, X, *1e partie*, 696-697; CERVEAU 1761-1778, *17e siècle*, 220-221; *Supplément*, 303-304; CHAUDON 1767, IV, 244; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVII, 55; PEIGNOT 1822, III, 596; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVI, 242-243; COURTIN 1827-1832, XXIV, 40; DE FELLER 1832-1833, XIII, 346; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3267; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 562; MICHAUD 1843, XLIV, 48-49; DU LAC 1849, 230; PÉRENNÈS 1851, III, 1540-1541; ROSKOVÁNY 1861, V, 1152; GLAIRE 1868, II, 2430; LALANNE 1872, 1812; D'AVENEL 1878, II, 337; GUÉRANGER 1878-1885, II, 11-15; III, 170-172; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 1008-1009.

100

30

Messel romain, selon le reglement du Concile de Trente, Paris 1660-1661, 5 delen. Het werk werd ondanks de veroordelingen tot in de achttiende eeuw verscheidene malen herdrukt.

Procès-verbal de l'Assemblée generale du Clergé de France, commencée à Pontoise au Convent des Cordeliers, et continuée à Paris au Convent des Augustins, és années 1660. & 1661., Paris 1660, 506:

Nous avons tasché d'empescher par une Deliberation unanime de toutes les Provinces, que ce poison ne se portast plus avant, de crainte que les ames innocentes, ne fussent trompées en suivant ces faux prétextes d'instruction, & ces ombres dangereuses de piété, en voulant penetrer par la lecture de ces Livres sacrez, dans des mystères qui ne doivent estre traitez que par les Prestres & les Pasteurs de l'Eglise, & non par des laïques, moins encore par des ignorants & des femmes. C'est pourquoy l'Eglise pour s'acquitter dignement de ce divin Sacrifice, a receu par tradition Apostolique, les ordres & les Formulaire des Consecrations qu'elle fait en ses Messes & Liturgies; Et ces Livres saints qui contiennent ses ordres & ses sacrées ceremonies, sont toujours demeurez en la possession des Prestres.

Zie ook GUÉRANGER 1878-1885, III, 174-177; KING 1957, 141; DU LAC 1849, 217.

[Alexander VII](#) (1599-1667).

Anonieme gravure.

[Alexander VII](#) werd als Fabio Chigi (ISNI 0000 0001 0923 4223) te Siena geboren op 13 februari 1599 in een van de invloedrijkste families van Italië in zijn tijd. Na zijn studie werd hij onder andere pauselijk nuntius in Keulen, waar hij deelnam aan de onderhandelingen voor de Vrede van Westfalen, waarmee een einde kwam aan de Dertigjarige Oorlog. In 1562 werd hij benoemd tot kardinaal. Na de dood van [Innocentius X](#) in 1655 werd Chigi na een langdurig conclaaf tot paus gekozen. De hoop dat Alexander VII een einde aan het nepotisme zou maken, bleek al spoedig ijdel te zijn. Hij had ruime interesse voor architectuur en beeldhouwkunst en heeft talrijke bouwwerken laten oprichten, die hij dikwijls van inscripties liet voorzien die voor hem zeer lovend waren.

Op 16 oktober 1656 promulgeerde hij de constitutie *Ad sacram beati Petri sedem* waarin vijf stellingen werden veroordeeld die uit het werk *Augustinus* van [Cornelius Jansenius](#) heetten te zijn genomen. Hiermee bevestigde de paus de veroordeling van het jansenisme door [Innocentius X](#) op 31 mei 1653 in de bulle *Cum occasione*. Op 17 maart 1657 werden de constitutie door de Assemblée du Clergé in Frankrijk aanvaard, wat werd bekrachtigd door het Parlement van Parijs in een *lit de justice* van 19 december van dat jaar. In 1661 legde Lodewijk XIV aan de gehele geestelijkheid, waaronder vrouwelijke religieuzen en leraren begrepen waren, de adhesie aan beide constituties op. Volgens velen konden de stellingen, die in 1649 waren geformuleerd door de jezuïet Nicolas Cornet (1592-1663) en die door [Isaac Habert](#) onder de aandacht van de Heilige Stoel waren gebracht, niet in *Augustinus* worden aangewezen en waren zij eerder omschrijvingen van wat [Jansenius](#) kon hebben bedoeld wanneer zijn gedachten in een bepaalde richting werden geïnterpreteerd dan werkelijke citaten. Om dit onmogelijk te maken werd in 1665 de bulle *Regiminis apostolici* met daarin het zogenaamde formulier van Alexander VII uitgevaardigd, dat door alle kerkelijke bedienaren moest worden ondertekend. In plaats van de disputeren over het jansenisme te beslechten, vermeerderde deze verplichting de controverse met een gecompliceerd onderscheid tussen *quæstio juris* en *quæstio facti*: men kon de stellingen verwerpen in de zin dat zij inderdaad een onjuiste leermening bevatten, maar bestrijden dat zij van [Jansenius](#) afkomstig waren. Hij was ook de paus die de *Lettres provinciales* (*Lettres écrites par Louis de Montalte à un Provincial de ses amis et aux R.R. Pères Jésuites*), een uit 18 polemische brieven bestaande verzameling van Blaise Pascal, verschenen tussen 1656 en 1657, op de index van verboden boeken liet plaatsen. Hij overleed te Rome op 22 mei 1667.

Nicolas Le Tourneux (ook Letourneux, ISNI 0000 0000 6137 1703) werd op 30 april 1640 te Rouen in een arme en onaanzienlijke familie geboren. Daar zijn ouders hun zoon onmogelijk konden laten studeren, bewerkstelligde een gefortuneerd ingezetene van Rouen dat hij met een beurs het college van de jezuïeten in Parijs kon bezoeken. Hij maakte daar snel voortgang met de studie en kon deze voortzetten aan het Collège des Grassins. Hij werd na zijn priesterwijding kapelaan van de parochie van Saint-Étienne des Tonneliers in Rouen. In 1675, nadat hij naar Parijs was teruggekeerd, kreeg hij de prijs van de Académie Française. Hij werd kanunnik van de Sainte-Chapelle en de aartsbisshop van Rouen benoemde hem tot prior van Villers-sur-Fère. Ook de koning schonk hem een aanzienlijke toelage. Hij overleed plotseling op 28 november 1686, nadat zijn verknochtheid aan de abdij van Port-Royal hem in enige conflicten had gebracht. Le Tourneux was de auteur van verscheidene werken op het gebied van Bijbel en liturgie. Naast *L'Année chrétienne* publiceerde hij een Franse vertaling van het Romeinse brevier, die door [Antoine Arnauld](#) tegenover de officiaal van Parijs verdedigd werd, een *Explication littérale et morale* bij de Romeinenbrief, het officie van de H. Maagd Maria in het Frans en een *Catéchisme de la Pénitence*. Hymnen van zijn hand werden in de negentiende en twintigste eeuw in het Engels vertaald: zie o.m. POCKNEE 1954, 52-53 (*Emergit undis, et Deo*); 56-57 (*Jussu tyrannis pro fides*). Zie Éric Suire, *Nicolas Le Tourneux (1640-1686): Dans l'ombre de Port-Royal*, Paris 2022.

Zie o.m. DU PIN 1686-1715, XVIII, 301; DU PIN 1704, II, 2443-2445; BESOIGNE 1752, V, 101-117; BARRAL 1758-1759, IV, 538-540; MORÉRI 1759, X, *1e partie*, 298-299; *Additions*, 64; CERVEAU 1761-1778, *17e siècle*, 227-230; *Supplément*, 295; CHAUDON 1767, IV, 208-209; GOUJET 1736, III, 64-104; DESESSARTS 1800-1803, VI, 258-259; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVI, 262-263; PEIGNOT 1822, III, 520; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXV, 199-200; COURTIN 1827-1832, XIV, 285; QUÉRARD 1827-1839, V, 261; COUSIN D'AVALLON 1830, 246-247; DE FELLER 1832-1833, XIII, 91-92; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1705; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 69; MICHAUD 1843, XXIV, 364-365; DU LAC 1849, 233; PÉRENNÈS 1851, III, 1370-1371; HOEFER 1852-1866, XXX, 1014; LEBRETON 1857-1861, II, 565-566; ROSKOVÁNY 1861, V, 1156; GLAIRE 1868, II, 1264; LALANNE 1872, 1130; GUÉRANGER 1878-1885, II, 23-24; 60-61; III, 183; 187-193; DUFFIELD 1889, 330-331; 343-344; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 665-667.

104

31

Paul-Ernest Ruth d'Ans (ISNI 0000 0000 6155 4593) werd geboren in Verviers op 23 februari 1653 en stierf te Brussel op 24 februari 1728. Hij studeerde in Leuven en kwam als jonge man al in contact met [Antoine Arnauld](#) en zijn familie. In 1689 werd hij door [Petrus Codde](#) tot priester gewijd. Hij zou zijn gehele leven met [Arnauld](#) verbonden blijven en een niet opvallende maar wel betekenisvolle rol spelen in de controversen rondom het jansenisme en het molinisme.

Zie o.m. VAN MEERBEECK 2006; JANNE D'OTHÉE 1949; voorts: LABELLE 1755, 339-354; BARRAL 1758-1759, IV, 173-174; MORÉRI 1759, IX, *1e partie*, 441-442; LADVOCAT 1760, II, 666-667; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 112-114; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIV, 26-27; COURTIN 1827-1832, XX, 218; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 286; DE FELLER 1832-1833, XI, 578-579; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2676; PÉRENNÈS 1851, III, 897; PICOT 1853-1857, II, 446-447; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 896.

105

31

Balthasar IV Moretus was van 1696 tot 1730 meester van de Officina Plantiniana. In deze periode werden daar hoofdzakelijk liturgische werken gedrukt, zoals ook onder zijn voorganger en zijn opvolger het geval was.

106

31

Enkele auteurs die hun namen hieraan verbonden, zijn Mathieu Beuvelet (gest. 1657, ISNI 0000 0001 1054 9847), die verbonden was aan de kerk van Saint-Nicolas-du-Chardonnet te Parijs en al vóór [Le Tourneux](#) dit genre van stichtelijke werken beoefende, Nicolas le Duc (gest. 1744), priester van het bisdom Rouen en later vicaris van de Parijse kerk van Saint Paul en Joseph Lambert (1654-1722), prior van Saint-Martin de Palaiseau. Zijn *Année évangélique* moet niet worden verward met gelijknamige uitgaven van protestantse zijde.

L'Office de la Semaine Sainte et de toute la quinzaine de Pasques, selon le Missel & Breviaire romain, en latin et en françois, Paris 1645.

Michel de Marolles, *Le Bréviaire Romain suivant la réformation du Saint Concile de Trente*, Paris 1659.

L'Office de la Semaine Sainte, selon le Messel et Breviaire Romain, plus ample qu'auparavant & à l'usage de Paris, Paris 1667.

L'Office de la Semaine Sainte, selon le Messel & Breviaire Romain. Et pour les ames dévotes du Diocese de Paris. Avec une explication des sacrez Mysteres, & des Ceremonies contenuës en cet Office; tirez de l'Ecriture & des SS. Peres. Traduction nouvelle. Par le R. P. Lubin, Religieux Augustin réformé, Predicateur & Geographe ordinaire du Roy, Paris 1679.

Nicolas Pavillon (1597-1677).
Gravure door Estienne Gantrel (1646-1706).

Nicolas Pavillon (ISNI 0000 0000 6139 5895) werd op 17 november 1597 te Parijs geboren in een niet onaanzienlijke familie, die echter niet tot de adel behoorde. Hij studeerde aan het Collège de Navarre in zijn geboortestad en daarna aan de Sorbonne. Hij behoorde tot de kring rondom Vincentius a Paolo en tot de door deze opgerichte Congregatio Missionis. Op de leeftijd van dertig jaar werd hij priester en hij werd in 1637 tot bisschop van Alet benoemd. Op 22 augustus 1639 ontving hij de wijding. In zijn zeer kleine bisdom trof hij zorgwekkende omstandigheden aan, ter verbetering waarvan hij maatregelen nam die zowel de kanunniken van zijn kathedrale kerk als de lokale adel onwelgevallig waren. Nochtans heeft hij veel bereikt voor het onderwijs aan de bevolking, de verhoging van het morele peil van de geestelijkheid en de algehele verbetering van sociale omstandigheden. Hij overleed te Alet op 8 december 1677.

Zie o.a. DEJEAN 1909; DU PIN 1704, II, 2354-2355; LE FEBVRE DE SAINT-MARC E.A. 1739; BESOIGNE 1752, VI, 33-35; BESOIGNE 1756, I, 1-231; BARRAL 1758-1759, III, 835-838; MORÉRI 1759, VIII, *2e partie*, 130-131; LADVOCAT 1760, II, 428-429; CERVEAU 1761-1778, *17e siècle*, 167-169; DESESSARTS 1800-1803, V, 111; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXI, 300; PEIGNOT 1822, III, 99; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIX, 133; COURTIN 1827-1832, XVII, 467-468; DE FELLER 1832-1833, X, 224-225; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2291; GLAIRE EN WALSH 1839-184, XVI, 467, LE BAS 1840-1845, XI, 455; DU LAC 1849, 230-231; PÉRENNÈS 1838-1839, III, 288-289; HOEFER 1852-1866, XXXIX, 423-424; MICHAUD 1843, XXXII, 323; GLAIRE 1868, II, 1728; GAMS 1863, 486; LALANNE 1872, 1432; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1447; GUÉRANGER 1878-1885, II, 17-23; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2170; TAVENEAU 1973, 104-113; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 796-799.

Martin de Barcos (1600-1678).
Portret uit het atelier van Philippe de Champaigne (1602-1674).

Martin de Barcos (1600-1678, ISNI 0000 0000 8076 641X) werd geboren in Bayonne en was de neef van [Jean-Ambroise Duvergier de Hauranne](#) (1581-1643, ISNI 0000 0001 0886 3431), abt van Saint-Cyran. Hij volgde het onderricht van [Cornelius Jansenius](#) en werd de leraar van [Antoine Arnauld](#) (1616-1698) en Simon Arnauld de Pomponne (1618-1699), de oudste zonen van Robert Arnauld d'Andilly (1589-1674), de oudste broer van [Antoine 'le grand Arnauld'](#). In 1644 volgde hij zijn oom op als commendatair abt van Saint-Cyran-en-Brenne in de Berry, de provincie rondom Bourges. In tegenstelling tot vele andere commendataire abten deed hij veel ten voordele van zijn abdij, waar hij dikwijls verbleef. Na zijn priesterwijding in 1647 nam hij ook deel aan het kloosterleven. Hij werkte met [Antoine Arnauld](#) samen aan diens boek over de veelvuldige communie.

Rituel romain du Pape Paul V. A l'usage du diocèse d'Alet. Avec les Instructions & les Rubriques en François. A Paris, Chez Charles Savreux Libraire-Juré, au bas de la Tour de Nostre-Dame, du costé de l'Archevêché, à l'Enseigne des trois Vertus. M. DC. LXVII. Avec privilège du Roy. Voor een studie waarin ook het aandeel van [De Barcos](#) wordt belicht, zie DUBU 1983.

Aanvankelijk zou [Pavillon Antoine Arnauld](#) hebben benaderd om hem te assisteren bij de samenstelling van de instructies in het rituale, maar deze zou te kennen hebben gegeven over onvoldoende gespecialiseerde kennis te beschikken en [De Barcos](#) hebben aanbevolen. Wel heeft [Arnauld](#) een aandeel gehad in de eindredactie.

[Clemens IX](#) (1600-1669).

Gravure door Albertus Clouwet (1636-1679).

Clemens IX (ISNI 0000 0001 2142 9357), gedoopt te Pistoia op 28 januari 1600 als Giulio Rospigliosi, was paus van 20 juni 1667 tot zijn overlijden op 9 december 1669. In 1644 werd hij pauselijk nuntius in Spanje. Hij bemiddelde bij de onderhandelingen over het vredesverdrag van Aken in 1668, waarmee een einde kwam aan de Devolutieoorlog tussen Spanje en Frankrijk over de Spaanse Nederlanden. Hij slaagde er niet in de Europese vorsten te overtuigen van de noodzaak om het dreigende gevaar van een Ottomaanse inval af te wenden, met als gevolg dat de hoofdstad van Kreta in 1669 in Turkse handen viel.

KING 1957, 141:

The outbreak of the liturgical war was caused by the publication in 1667 of the [ritual of Alet](#) ...

De latere commentatoren, onder de invloed van Dom [Guéranger](#), herhalen elkaars vooroordelen bij voortduring. De breve van 1668 is weliswaar rigoureuus maar bevat nauwelijks iets over de inhoud van de achterliggende opvattingen:

CLEMENS PAPA IX,

AD FUTURAM REI MEMORIAM

Creditæ nobis divinitus omnium Ecclesiarum sollicitudinis ratio exigit ut ecclesiasticæ diciplinæ, cujus custodes a Domino constituti sumus, ubique conservandæ jugiter incumbentes, omni cura atque vigilantia præcavere studeamus, ne quid in eam irrepit, quo quomodolibet turbari, aut a præscriptis ritibus aberrare, et via erroribus aperiri possit. Cum itaque (sicut nobis innotuit) anno proxime elapso typis impressus, ac in lucem Parisiis editus fuerit Gallico idiomate liber, cui titulus est: *Rituel romain du Pape Paul V, à l'usage du diocèse d'Aleth, avec les Instructions et les Rubriques en français*; in quo non solum continentur nonnulla ab ipso rituali Romano, jussu felicis recordationis [Pauli Papæ V](#), Prædecessoris nostri edito, aliena, sed etiam doctrinæ quædam et propositiones falsæ singulares, in praxi periculosæ, erroneæ, et consuetudini in Ecclesia communiter receptæ, atque ecclesiasticis Constitutionibus oppositæ et repugnantes, quarum usu et lectione Christifideles in jam damnatos errores sensim induci, ac pravis opinionibus infici possent.

Nos opportunum huic malo remedium adhibere volentes, motu proprio, et ex certa scientia, ac matura deliberatione nostris, librum sub titulo Ritualis Gallico idiomate editum præfatum, auctoritate Apostolica tenore præsentium omnino damnamus, reprobamus et interdicimus, ac pro damnato, ac reprobato, et interdicto haberi volumus, ejusque impressionem, lectionem, retentionem, et usum universis et singulis utriusque sexus Christifidelibus pæsertim civitatis et dioecesis Aletensis, cujuscumque gradus, conditionis, dignitatis, et præeminentiæ existant, licet de illis specialis et individua mentio habenda foret, sub pœna excommunicationis latæ sententiæ ipso facto incurrendæ, perpetuo prohibemus, mandantes ut statim quicumque illum habuerint, vel in futurum quandocumque habebunt, locorum Ordinariis, vel Inquisitoribus, qui vero venerabili Fratri [Episcopo Aletensi](#) subsunt, Metropolitano, aut uni ex vicinioribus Episcopis, realiter et cum effectu exhibeant, tradant et consignent; qui nulla interposita mora exemplaria sibi tradita, et alia quæcumque habuerint igne comburant, et comburi faciant, in contrarium facientibus non obstantibus quibuscumque. Ut autem præsentis Litteræ ad omnium notitiam facilius deveniant, volumus et auctoritate prædicta decernimus, illas ad valvas Basilicæ Principis Apostolorum, et Cancellariæ Apostolicæ, ac in Acie campi Floræ de Urbe per aliquem ex cursoribus nostris publicari, ac illarum exempta ibidem affixa relinqui, illasque sic publicatas omnes et singulos, quos concernunt, proinde afficere et arcare, ac si illorum

unicuique personaliter notificatæ et intimatas fuissent, ipsarum vero præsentium Litterarum transumptis, seu exemplis, etiam impressis, manu alicujus Notarii publici subscriptis, et sigillo personas in ecclesiastica dignitate constitutæ munitis, eamdem fidem in judicio, et extra illud haberi, quæ eisdem præsentibus haberetur, si forent exhibitæ, vel ostensæ. Datum Romæ, apud S. Petrum, sub annulo Piscatoris, die 9 Aprilis 1668, Pontificatus nostri anno primo.

116

32

Breviarium Colbertinum: hoc est singulariter dispositum et editum a Joanne Galloys ad usum J. B. Colbert Regni administri, Paris 1679. BOHATTA / AMIET 569. Zie ook GAMBIER-PARRY 1912-1913.

117

32

Claude Joly (ISNI 0000 0000 8343 8411) werd op 2 februari 1607 te Parijs geboren. Voordat hij intrad in de geestelijke stand was hij korte tijd werkzaam als advocaat. In 1631 werd hij kanunnik van de Notre-Dame. In het kapittel bekleedde hij met tussenpozen de functie van officiaal en vanaf 1671 permanent die van grand-chantre, welke hem de verantwoordelijkheid voor het onderwijs gaf dat van de kathedraal uitging. Als bibliothecaris van de kathedraal heeft hij de collectie boeken en handschriften aanzienlijk uitgebreid. Hij was in het gezelschap van de Franse gezant, Henri II d'Orléans-Longueville, aanwezig bij de onderhandelingen die moesten leiden tot de vrede van Westfalen in 1648. Hij overleed op 15 januari 1700 aan de gevolgen van een ongeval dat hem overkwam toen in de Notre-Dame bouwwerkzaamheden plaats vonden. Joly publiceerde een groot aantal werken, die van grote eruditie getuigen en handelen over uiteenlopende onderwerpen.

Hij moet niet worden verward met de gelijknamige bisschop van Agen, wiens naam meestal als Claude Joli (ISNI 0000 0001 2140 2285) wordt geschreven en die als zijn tijdgenoot leefde van 1610 tot 1678 en voornamelijk stichtelijke werken publiceerde.

Zie o.m. KOSSMAN 1986; Irenée Noye, 'Joly (Claude), prêtre, 1607-1700', in: VILLER E.A. 1932-1995, VIII/2, 1261-1262; voorts: DU PIN 1686-1715, II, 2588-2589, XVIII, 94-95; NICÉRON 1727-1745, IX, 116-127; MORÉRI 1759, VI, 360-361; RICHARDE.A. 1760-1765, III, 448; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIV, 404-405; COURTIN 1827-1832, XIII, 413; DE FELLER 1832-1833, VII, 301; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1535; ACKERMANN 1834, III, 180; MICHAUD 1843, XXI, 118-119; DE POSADA 1848-1868, XI, 83-85; HOEFER 1852-1866, XXVI, 856-857; ROSKOVÁNY 1861, V, 1150-1153; GLAIRE 1868, I, 1149; LALANNE 1872, 1044; VAPEREAU 1876, II, 1106; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 1518; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 544-545.

118

32

BÄUMER EN BIRON 1905, II, 148:

Un chanoine et chantre de Notre-Dame, qui mourut à Paris à l'âge de quatre-vingt-treize ans, et à l'ouvrage duquel la plupart, sinon tous les Bréviaires réformés français empruntèrent leurs idées, sans savoir faire le départ de ce qu'il pouvait y avoir de bien, mais en propageant avec un zèle répréhensible ce qu'il y avait de cap-lieux, fut l'intermédiaire qui servit à faire pénétrer chez les gallicans les idées de [Quignonez](#). Il écrivit l'ouvrage suivant: [Claudii Joli tractatus de reformandis Horis canonicis](#); Parisiis 1644, [editio altéra 1675](#), qui adoptait les idées de [Quignonez](#), entre autres la récitation hebdomadaire du psautier, la lecture annuelle de toute la Bible et la réduction de l'office. Il faisait de cette triple condition la base nécessaire de toute réforme. Cette idée émise par [Claude Joly](#) parut si excellente, que, d'après le codex XIV de la Bibliothèque de Saint-Paul de Rome, plusieurs consultants de la Commission instituée en 1741 par [Benoît XIV](#) pour la correction du Bréviaire prirent parti pour elle, de même qu'à une époque plus rapprochée de nous, et notamment au concile du Vatican, des autorités très recommandables l'adoptèrent.

Zie ook BÄUMER 1895, 408.

119

32

JOLY 1643. De plaats en het jaar van de uitgave zijn hierin niet vermeld.

In zijn briefwisselingen, hoofdzakelijk in de brieven van en aan zijn broer Willem, komen diverse verwijzingen voor naar het boek en naar Grotius' wens om het in de Nederlanden uit te doen geven. Zie NELLEN EN RIDDERIKHOF 1993, 457 (6356, 8 augustus 1643, aan Joachim de Wicquefort); 497 (6389, 29 augustus 1643, aan Willem de Groot); 515 (6403, 5 september 1643, aan W. de Groot); 571 (6444, 26 september 1643, aan W. de Groot); 617 (6479, 17 oktober 1643, aan W. de Groot); XV, 's-Gravenhage 1996, 15 (6631, 4 januari 1644, van W. de Groot); 34 (6643, 11 januari 1644, van W. de Groot); 58 (6663, 23 januari 1644, aan W. de Groot); 535 (6938, 2 juli 1644, aan W. de Groot); XVI, 's-Gravenhage 2000, XI; 86 (7110, 24 oktober 1644, van W. de Groot); 114 (7126, 5 november 1644, aan W. de Groot); 479 (7325, 20 februari 1645, aan W. de Groot); 510 (7344, 2 maart 1645, aan W. de Groot).

121

De reformandis Horis Canonicis, Ac rite constituendis Ecclesiasticorum Muneribus, Consultatio. M. DC. XLIV. Bij deze uitgave zijn de naam van de uitgever en de plaats niet gegeven.

122

Nova Appendix ad librum qui dicitur De reformandis Horis Canonicis Ac rite constituendis Ecclesiasticorum Muneribus, Consultatio. MDC XLVI; ook zonder plaatsaanduiding of uitgeversnaam.

123

De reformandis Horis Canonicis, Ac ritè constituendis Clericorum Muneribus, Consultatio auctior & emendatior, cui accessit libellus De origine, usu, ac mutatione Officii Divini Auctore, Stellâ. MDCLXXV. Zoals bij de voorafgaande uitgaven ontbreken ook hier de vermeldingen van plaats en uitgever. Toegevoegd zijn nu: *Appendix ad Consultationem de reformandis horis Canonicis, ac ritè constituendis Clericorum muneribus*, 185-227, met daarin een breve van paus [Paulus III](#) van 5 februari 1535 over het brevier van [Quiñonez](#); *Nova appendix ad librum qui dicitur De reformandis Horis Canonicis Ac rite constituendis Clericorum muneribus Consultatio*, waarin zijn opgenomen een brief van [Quiñonez](#) aan [Paulus III](#) en een brief van 3 juli 1536 van deze paus aan de drukkers van het *Kruisbrevier* in Salamanca. Daarbij komt een vermelding van het *Breviarium Angolismense* van 1541, met gedeelten uit het voorwoord daarvan, 229-279. Tenslotte vindt men een geschrift *De origine, usu, ac mutatione Officii Divini Auctore, Stellâ*, 280-300 en een *Extrait du Memoire baillé à Monsieur le Cardinal de Lorraine quand il est parti pour aller au Concile, du neuvième Octobre 1562, imprimé en l'an 1607 parmi les Actes dudit Concile des années 1562, & 63*, 301-303.

124

NICÉRON 1727-1745, IX, 120:

M. [Joly](#) s'est caché dans cet Ouvrage sous le nom de [Stella](#). Il y recherche l'origine de l'usage de reciter l'Office Ecclesiastique en particulier, & les Loix de l'Eglise qui peuvent y obliger. Quoiqu'il n'eût jamais manqué à reciter son Office, & qu'il fût très-assidu à l'Office public, il ne semble pas faire un crime aux Ecclesiastiques, qui ayant d'autres occupations indispensables, omettoient de reciter leur Breviaire en particulier.

125

Extrait des demandes de l'Empereur, intitulées Petitiones oratorum Cæsareæ Majestatis: Breviaria & Missalia purganda, resecandaque omnia quæ non ex divinis sint desumpta litteris, & tædiosam prolixitatem psalmorum & orationum, habito delectu, contrahendam

Charles de Guise, ook bekend als Karel van Lotharingen en Cardinal de Lorraine (1524-1574, ISNI 0000 0004 5400 8729), was een jongere broer van François de Guise, de veldheer van de koningen François I en Hendrik II. Hij werd omstreeks 1538, dus op bijzonder jeugdige leeftijd, al benoemd tot aartsbisschop van Reims en ontving in 1547 een kardinaalaat. In dat jaar richtte hij ook de universiteit van Reims op. Korte tijd was hij tevens bisschop van Metz en in 1550 werd hij abt van Cluny.

JOLY 1643, 10:

In Breviario autem privatim recitando, nemo nescit injunctam esse longissimam per verba Precationem. Non enim præcipitur simplex meditatio, sed ipsorum verborum Pronunciatio; nec verborum simpliciter, quæ memoriter teneri contingit, vel quæ prima sub oculis ac manibus cadunt, sed præscriptorum & accuratè juxta diversas ac difficiles Rubricas investigandorum: unde sit ut frequenter mens avertatur à sensu verborum, quo ipsis verbis quærendis ac pronunciandis faciliùs possit attendere.

Het is niet toevallig dat Francesco Antonio Zaccaria (1710-1795) in zijn *Bibliotheca Ritualis*, Rome 1776-1781, (Burt Franklin Reprint Series 58), New York 1964-1972, II, 419 al een verband met [Mésenguy](#) heeft gelegd:

Ubi vero de reformandis horis Canonicis agatur, conferenda erit Joly (Claudii) consultatio. Huc referri possunt [Mezangui \(Francisci Philippi\)](#) de novis Breviarii epistolæ ...

JOLY 1643, 33-34:

Unde fit, ut Scripturæ Sacræ, quæ serie continuatâ, & quotidianâ, per annum unumquemque legi ac rectè intelligi poterat, minima pars, eaque parùm utiliter communicetur; quia per abruptas vices, disjunctaque portiones, quæ non sinunt integras historias, integrosque sensus cognosci atque percipi, recitatur.

Similiter fragmenta quædam minima, quibus Capitula, Versus, Antiphonæ atque Responsoria pleraque constant, ex variis Sacræ Scripturæ locis detracta sunt, in quibus quidem suum pondus, ac legitimum sensum habent; sed in Officiis Ecclesiasticis, quia sunt malè truncata, vel inordinatè collocata, ut plurimùm, aut nihil omnino, aut aliquid parum consentaneum sapiunt. Ejusmodi sunt, meo judicio, repetitiones illæ frequentes, quæ fiunt in fine cujuslibet versiculi Psalmi, Venite exultemus; & in fine cujusque Lectionis Matutinarum, per hæc verba, Tu autem Domine miserere nostri; Quæ vix unquam extremo versiculi, vel Lectionis sensui conveniunt. Ejusmodi sunt verba, Gloria Patri & Filio & Spiritui sancto; quæ post & ante versum bis repetitum inseruntur, nec his quæ suprâ, quæve infrâ sequuntur, ullo modo cohærunt.

JOLY 1643, 34-35:

Denique divinum istud officium adeò conturbatum est, ut, quantum primævis Ecclesiasticis placuerat, dum simplici, puroque ordine consistit, tantum posterioribus displicuerit, ac tædiosum factum sit.

Zie BAUMSTARK 1953, 17-34.

REID 2005, 41:

... the same popes responsible for the liturgical reform of Trent rejected the liturgical antiquarianism of Cardinal [Quignonez](#). The Tridentine reformers did not feel free to go down this path. Rather, organically reformed developed liturgical forms of later origin were respected as legitimate ...

Jacques Planat (ISNI 0000 0000 0216 9361), waarschijnlijk in 1612 geboren te Blesle in de Auvergne, werd op 6 juni 1637 in Saint-Flour tot priester gewijd. Hij promoveerde in de theologie en het canonieke recht. Na zijn ontmoeting met Jean-Jacques Olier (1608-1657), de stichter van *de Societas Presbyterorum a Sancto Sulpicio*, de sulpicianen, assisteerde hij deze enkele jaren in de Parijse parochiekerk van Saint-Sulpice, zonder lid van deze gemeenschap van apostolisch leven te worden. De bisschop van Pamiers, [François-Étienne de Caulet](#) (1610-1680) benoemde hem tot zijn vicaris-generaal, welke functie hij later in Béziers zou uitoefenen. Vanaf 1659 was hij aangesloten bij de kleine religieuze gemeenschap van Notre-Dame de l'Hermitage in de landstreek Forez, in het bisdom Clermont. Deze communautiteit legde zich toe op vorming van en retraites voor wijdingskandidaten. Lange tijd was Planat hiervan de overste, tot aan zijn overlijden op 26 december 1684. Zie o.m. Irenée Noye, 'Planat (Jacques), prêtre, 1612(?) - 1684', in: VILLER E.A. 1932-1995, XII 2, 1794-1795; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXII, 151; COURTIN 1827-1832, XVIII, 304; DE FELLER 1832-1833, X, 474; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2396; DE POSADA 1848-1868, XVIII, 821.

134

33

Hymnodia cœlestis Sanctissimo ac Beatissimo P. Papæ Innocentio XI Humiliter Dedicata a Jacobo Planenato Sacerd. Jurisprudentiæ Canoniciæ, & Sacræ Theologiæ Doctore contexta & explanata. Claromonti, Apud N. Jacquard Typ. Regis, Illustriss. & Reverend. D. Episc. Cleri Collegiique Claromont. M. DC. LXXIX. Cum permissione & Approbatione.

135

33

Petit Breviaire contenant un Office réglé et racourcy pour toute l'année, suivant l'ordre des Mysteres de la vie de N.S. Jesus-Christ: Approuvé par Bulle émanée du S. Siege, par l'entremise d'un Legat Apostolique. Composé pour l'usage des Clercs Benits, non Sacrez, & pour les Personnes Religieuses & Laïques, qui veulent avoir un office à reciter toute l'année, & sur tout en public; conforme au grand Office de l'Eglise. Par M. Jacques Planat, Prêtre & Docteur en Theologie & Droict Canon. A Beziers, Par Henry Martel. M. DC. LXXV.

136

34

Jean-Baptiste Colbert (1619-1683, ISNI 0000 0000 8077 4620). Zie o.a. PERRAULT 1701, I, 82-86; BARRAL 1758-1759, I, 866-868; MORÉRI 1759, III, 800-802; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 243-250; PEIGNOT 1822, I, 659-660; COURTIN 1827-1832, VI, 340-342; DE FELLER 1832-1833, IV, 76-78; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 678-679; MONNAIS 1834-1835, IX, 130-135; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VIII, 332-335; LE BAS 1840-1845, V, 272-276; HOEFER 1852-1866, XI, 102-112; MICHAUD 1843, VIII, 551-560; JERVIS 1872, II, 37; 46; LALANNE 1872, 551-552; VAPEREAU 1876, I, 483; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 435-436; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 662-663.

137

35

Een kort overzicht over de geschiedenis van de uitgave is reeds in de negentiende eeuw gegeven door DELISLE 1882.

138

35

Jean Gallois (ISNI 0000 0001 1644 7083), geboren in 1632, was van 1665 tot 1674 redacteur van de *Journal des Savants*, en was secretaris van de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. In 1673 werd hij lid van de Académie Française. Hij doceerde wiskunde en Grieks aan het Collège de France in Parijs. Gallois overleed in 1707. Zie o.m. DU PIN 1704, II, 2722-2723; MORÉRI 1735, I, *2e partie*, 11; LADVOCAT 1760, I, 568-569; COURTIN 1827-1832, XI, 361; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1183; LE BAS 1840-1845, VIII, 583-584; MICHAUD 1843, XV, 461-462; HOEFER 1852-1866, XIX, 326-327; ROSKOVÁNY 1861, V, 1153; LALANNE 1872, 887; VAPEREAU 1876, I, 853; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 724; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 1195.

Étienne Baluze (ISNI 0000 0001 2280 5924), geboren op 24 november 1630 in Tulle, was op het gebied van de kerkgeschiedenis, de patristiek en het middeleeuwse recht een van de grootste geleerden van zijn tijd. Na zijn studie in Toulouse werd hij daar in 1656 secretaris van aartsbisschop Pierre de Marca. In 1667 werd hij in Parijs bibliothecaris van [Jean-Baptiste Colbert](#). Vanaf 1707 was hij rector van het Collège Royal. Toen hij in zijn *Histoire générale de la maison d'Auvergne* in 1708 het recht van kardinaal De Bouillon op deze landstreek had verdedigd, werd hij in 1710 op last van Lodewijk XIV ontslagen en een jaar later zelfs uit Parijs verbannen. Pas na de dood van de koning in 1715 mocht hij terugkeren, maar werd niet in zijn functie hersteld. Hij stierf op 28 juli 1718 in de hoofdstad als auteur van ongeveer zestig grote en kleinere wetenschappelijke werken.

Zie o.m. DU PIN 1686-1715, XIX, 1-6; DU PIN 1704, II, 2596-2599; GOUJET 1736, III, 395-437; BARRAL 1758-1759, I, 364-265; MORÉRI 1759, II, *le partie*, 71-72; LADVOCAT 1760, I, 127; CHAUDON 1767, I, 140-141; DESESSARTS 1800-1803, I, 127-129; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, III, 7-8; PEIGNOT 1822, I, 173; COURTIN 1827-1832, III, 38; QUÉRARD 1827-1839, I, 166-167; DE FELLER 1832-1833, II, 43-44; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 170; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, III, 186; LE BAS 1840-1845, II, 51-52; HOEFER 1852-1866, IV, 321-324; MICHAUD 1843, II, 694-695; GLAIRE 1868, I, 209-210; LALANNE 1872, 174; GUÉRANGER 1878-1885, II, 103; VAPEREAU 1876, I, 189-190; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 168; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 220.

140

Verdeling van de psalmen in het *Breviarium Colbertinum*, 1679.

zondag	Metten	1 2 3 6 7 8 9
	Lauden	92 99 Dan3
	Prime	53 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30a 90 133
maandag	Metten	26 27 28 29 30 31
	Lauden	5 62 66 Jes12
	Prime	118 23 10
	Terts	32 33
	Sext	34
	None	36
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	11 12 37
dinsdag	Metten	38 39 40 41 43
	Lauden	42 148 149 150 Jes38
	Prime	24 44
	Terts	45 46 47
	Sext	48 49
	None	51 13 14 15
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	16 18 19
woensdag	Metten	52 54 55 56 57 58
	Lauden	50 64 1Sam2
	Prime	25 59 60
	Terts	61 63 65
	Sext	67
	None	17
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	20 78 79

donderdag	Metten	68 69 77
	Lauden	89 Ex15
	Prime	22 70
	Terts	71 72
	Sext	73 74
	None	75 76
	Vespers	131 132 134
	Completen	135 136
vrijdag	Metten	80 81 82 83 84 85 86
	Lauden	142 Hab3
	Prime	21 87
	Terts	88
	Sext	93 95
	None	96 108
	Vespers	137 138 139
	Completen	107 140 141
zaterdag	Metten	97 98 100 101 102
	Lauden	91 Deut32
	Prime	103
	Terts	104
	Sext	105
	None	106
	Vespers	143 144
	Completen	145 146 147

141

35

Toch zijn het *Colbertinum* en het *Kruisbrevier* in de literatuur meer dan eens vereenzelvigd:

On a supposé parfois que le ministre de Louis XIV, *Colbert*, avait, en 1679, fait réimprimer pour son usage personnel quelques exemplaires du *Bréviaire de Quignonez*. Mais cela paraît être une erreur répandue dès 1739. En effet, si dans le *Bréviaire* de 1679, imprimé pour *Colbert*, quelques parties ou même la majeure partie a été empruntée au *Bréviaire de Sainte-Croix*, on ne peut cependant pas l'appeler une réimpression ou même seulement une édition modifiée.

BÄUMER EN BIRON 1905, II, 148; zie ook BÄUMER 1895, 408. NEALE 1850, 330-331 (zie ook NEALE 1867, 45-46) maakt het onderscheid ook en geeft enige gemeenschappelijke kenmerken.

142

35

Op de kwestie rondom het *Pontificale Romanum* wordt uitvoerig ingegaan door GUÉRANGER 1878-1885, II, 4-10.

143

36

DURANTHON 1767-1780, III, 610-611.

144

36

DURANTHON 1767-1780, IV, 793.

145

36

DURANTHON 1767-1780, V, 152-153.

146

36

De beschrijving hiervan bij DEJEAN 1909, 24-27 lijkt enigszins geïdealiseerd maar niet onbetrouwbaar te zijn.

De bepaling in de bulle *Quod a nobis* werd in 1570 in *Quo primum* in vergelijkbare bewoordingen op het missaal toegepast:

Ut autem a sacrosancta Romana Ecclesia, ceterarum ecclesiarum matre et magistra, tradita ubique amplectantur omnes et observent, ne in posterum perpetuis futuris temporibus in omnibus Christiani orbis Provinciarum Patriarchalibus, Cathedralibus, Collegiatis et Parochialibus, sæcularibus, et quorumvis Ordinum, monasteriorum, tam virorum, quam mulierum, etiam militiarum regularibus, ac sine cura Ecclesiis vel Capellis, in quibus Missa conventualis alta voce cum Choro, aut demissa, celebrari juxta Romanæ Ecclesiæ ritum consuevit vel debet alias quam juxta Missalis a nobis editi formulam decantetur, aut recitetur, etiamsi eadem Ecclesiæ quovis modo exenptæ, Apostolicæ Sedis indulto, consuetudine, privilegio, etiam juramento, confirmatione Apostolica, vel aliis quibusvis facultatibus munitæ sint; nisi ab ipsa prima institutione a Sede Apostolica adprobata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio super ducentos annos Missarum celebrandarum in eisdem Ecclesiis assidue observata sit: a quibus, ut præfatam celebrandi constitutionem vel consuetudinem nequaquam auferimus; sic si Missale hoc, quod nunc in lucem edi curavimus, iisdem magis placeret, de Episcopi, vel Prælati. Capitulique universi consensu, ut quibusvis non obstantibus, juxta illud Missas celebrare possint, permittimus; ex aliis vero omnibus Ecclesiis præfatis eorumdem Missalium usum tollendo, illaque penitus et omnio rejiciendo, ac huic Missali nostro nuper editio, nihil unquam addendum, detrahendum, aut immutandum esse decernendo, sub indignationis nostræ pœna, hac nostra perpetuo valitura constitutione statuimus et ordinamus.

Henri de Villars (1621-1693).

Gravure door Jean-Baptiste Humbelot (ca. 1635-1685),

naar Georges Peroteau.

Henri de Villars (ISNI 0000 0004 2472 5460) was de vijfde en laatste aartsbisschop van Vienne die stamde uit de zeer aanzienlijke familie De Villars. Zijn voorgangers waren Pierre I (1576-1587, daarvoor bisschop van Mirepoix), Pierre II de Villars (1587-1598 daarvoor eveneens bisschop van Mirepoix), een neef van Pierre I, Jérôme de Villars (1598-1626), een broer van Pierre II, Pierre III de Villars (1626-1662), een neef van Pierre II. Henri de Villars werd geboren in 1621. In 1652 werd hij coadjutor, in 1655 werd hij tot titulair aartsbisschop van Philippopolis in Thracië gewijd en op 27 mei 1663 volgde hij Pierre III op. Hij stierf na dertig jaar het ambt te hebben bekleed op 27 december 1693. GALLIA CHRISTIANA, XVI, 131-132; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 306; COURTIN 1827-1832, XXIII, 419; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3228; DU LAC 1849, 232-233; HOEFER 1852-1866, XLVI, 166; MICHAUD 1843, XLIII, 415-416; LALANNE 1872, 1797; GAMS 1873, 655.

Breviarium ad sancte Viennensis ecclesie usum. In melius nouiter quam alias fuerit emendatum. In een colofon aan het slot worden de drukker, Denys de Harsy en het jaar van de uitgave, 1522, genoemd:

Breviarium secundum usum & morem ecclesie metropolitane Viennensis noviter impressum & visitatum: ac multis in locis a complurimis erroribus tersum & emendatum: ac in legendarum augmentatione ornatum. Ad honorem sanctissime et individue trinitatis: atque intemerate et gloriose semper virginis marie: necnon divi Mauricii patroni ipius ecclesie: ceterorumque celituum sanctorum ac etiam sanctarum: finem optatum sortitur. Impressum in inclyta urbe Viennensi industria et arte Dionysii de harsy. Anno domini Millesimo quingentesimo vigesimo secundo. viii. idus Octobris.

Na deze uitgave, die genoemd wordt in het mandement van 23 mei 1678 bij het in dat jaar verschenen brevier, is tot die datum, voor zover bekend, geen andere verschenen.

Breviarium Sanctæ Viennensis Ecclesiæ, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris & Domini Domini Henrici de Villars, Viennensis Archiepiscopi & Comititis, Maximi Galliarum Primatum Primatis, ac in Viennensi, septemque aliis Provinciis indulto Apostolico Vices Summi Pontificis gerentis, auctoritate. Ac Venerabilium eiusdem Ecclesiæ Decani Canonorum & Capituli consilio & consensu editum & recognitum. Parisiis, Ex typis Lamberti Rouland, Reginæ Christianissimæ Typographi ac Bibliopolæ. M. DC. LXXVIII. Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2858, 2859, 2860. De herdruk van 1699 heeft hier het nummer 2861.

CHARVET 1761, 617:

En examinant toutes choses avec une scrupuleuse attention, il vit avec peine que la plûpart des Ecclésiastiques de son Diocèse disoient l'Office romain plutôt que le nouveau Bréviaire de [Henri de Villars](#). Ce nouveau Bréviaire imprimé à Paris en deux gros volumes in 8°, étoit en effet un peu incommode & trop cher. L'unique parti que l'on pût prendre en cette occasion étoit de le rendre d'un usage plus facile & à meilleur marché. C'est ce dont notre Prélat vint à bout. [M. Argoud](#) obtint un nouveau privilège le 16 Décembre 1698 qu'il céda à Vincent Bonard Imprimeur & Libraire de la ville de Vienne. Il en fit une édition en quatre volumes in 12, & par un Mandement du 22 Avril 1699, l'Archevêque en ordonna l'usage dans tout le Diocèse.

Vgl. COLOMBET 1847, III, 311, waar het bovenstaande vrijwel letterlijk is geciteerd.

151

Vgl. GALLIA CHRISTIANA, XVI, 146:

Antonius II Argoud ... Viennæ solemniter allocutus est 13 Augusti 1656 ... Hic, ab anno 1675 usque ad annum 1678, emendando [Breviario Viennensi](#) impigram manum adhibuit. Quod omnes tunc probaverunt opus, multi nunc culpant. Laudatus enim fuit Antonius qui decantatis fabulis [Breviarium Viennense](#) purgaverat; vituperatur hodie qui concinnatos a veteribus centones fastidioso nimis calamo delevit.'

In de negentiende eeuw werden aan Argoud en aan de gehele commissie jansenistische sympathieën toegedicht. GÉRIN 1870, 277:

L'autre député du second ordre pour la même province (*sc. van de kerkprovincie Vienne bij de Assemblée du Clergé van 1682*) était Antoine Argoud, doyen de l'église de Vienne par droit héréditaire en quelque sorte, car ses trois prédécesseurs immédiats portaient le même nom que lui. Il appartenait à la même école que Gerbais, et quelques années auparavant, son archevêque, [Henri de Villars](#), l'avait chargé, avec le fameux docteur janséniste [Jacques de Sainte-Beuve](#) et l'abbé du [Tronchet](#), chanoine de la Sainte-Chapelle de Paris, de corriger le bréviaire du diocèse, suivant les doctrines mises à la mode par le docteur [Launoï](#), le dénicheur de saints. Quelque prédilection qu'il ait pour ces sortes de réformes, M. Hauréau, continuateur de la Gallia christiana, est obligé d'avouer que l'archevêque, dont le doyen Argoud avait accepté si complaisamment cette fâcheuse mission, était plus lettré que pieux ...

De hier genoemde Jean Gerbais (ca. 1629-1699, ISNI 0000 0000 6629 8031) was rector van de universiteit van Parijs en secretaris van de Assemblée du Clergé.

152

GALLIA CHRISTIANA, XVI, 131-132:

Primus, ut ferunt, [Henricus](#) inter episcopos Galliæ fuit, qui mutandi in melius Breviarii non sane facillimum opus aggressus est. Quod doctissimis tribus viris, [Antonio scilicet Argoud](#), decano Viennensi, [Jacobo de Saint-Beuve](#), doctori Sorbonnico, et N. Du Tronchet, canonico S. Capellæ Parisiensis, commisit. Prodiit novum diocesis [Viennensis Breviarium](#) anno 1678, cujus ad exemplar multarum tunc ecclesiarum rituales libelli emendati sunt. Idem vero plerique nunc culpant, antiquitatis unice studiosi.

Ook volgens CHARVET 1761, 608, was Nicolas du Tronchet kanunnik van de Sainte Chapelle in Parijs. Zie ook NEVEU 1966, 74 en 108.

Ce grand ouvrage dont le but étoit de former un Clergé également pieux & sçavant, ne pouvoit avoir tout son effet qu'autant que l'Office divin auroit acquis une perfection & une pureté digne de la sainteté de l'Eglise. Il est, selon les SS. Peres, l'ouvrage de Dieu, l'abrégé des dogmes & des saints mystères, & il a été établi pour conserver le dépôt de la Foi, édifier les fidèles, & ranimer leur piété. Il est donc du devoir des premiers Pasteurs d'avoir un soin tout particulier qu'il ne s'y glisse rien qui soit contraire à l'Ecriture sainte, à la saine tradition & aux saints Canons. Quoique le Bréviaire de Vienne eût été reformé en différens tems, il s'y rencontroit encore plusieurs choses qui méritoient d'être & retouchées & supprimées. On y lisoit des légendes peu autorisées; la plupart des Antiennes, des Répons, des Versets & des Leçons avoient été tirés de livres inconnus: d'ailleurs il ne restoit presque plus d'exemplaires de celui qui avoit été [imprimé en 1522](#). Henri en ayant conféré avec son Chapitre qui ne souhaitoit pas avec moins d'ardeur que lui une réforme dans l'Office divin, il fut résolu de composer un nouveau Bréviaire. La principale direction de l'ouvrage fut confiée à M. [Argoud](#) Doyen de la Cathédrale, auquel on donna pour Adjoints [M. de sainte Beuve](#) Docteur de Sorbonne & M. [du Tronchet](#) Chanoine de la sainte Chapelle de Paris. Ces Messieurs s'associèrent deux autres personnes, & établirent un bureau où ils s'assembloient deux fois la semaine. L'ouvrage dura près de trois ans, au bout desquels ayant été porté à sa perfection, on l'envoya à notre Archevêque qui l'examina, l'approuva, & par un Mandement du 23 Mai 1678 en ordonna l'usage dans tout son Diocèse. Le nouveau Bréviaire fut reçu avec un applaudissement universel, & l'Eglise de Vienne a cet avantage, qu'il a servi depuis de modèle pour reformer ceux de Clugni, de Paris, d'Orléans, de Sens, de Clermont & de Lyon. Il est à la vérité plus long que l'ancien; mais cette longueur est bien rachetée par le choix & l'ordre des pièces qui le composent. Les leçons sont tirées de l'Ecriture sainte ou des plus beaux ouvrages des SS. Pères; les Antiennes, les répons & les versets sont également tirés de l'Ecriture sainte; on a pris les légendes dans les actes les plus authentiques. Pour les Pseaumes, on a suivi l'ancienne ponctuation, & la division des versets qui en pouvoit rendre le sens plus clair & plus intelligible; & le Pseautier est distribué de manière qu'on peut le réciter tout entier dans la semaine.

De bron hiervan is waarschijnlijk DROUET DE MAUPERTUY 1708, 328-329; zie daar ook 282-283.

Jacques de Sainte-Beuve (ISNI 0000 0000 6147 9351), geboren te Parijs op 20 april 1613 en aldaar overleden op 15 december 1677, werd hoogleraar aan de Sorbonne maar verloor zijn leerstoel toen hij weigerde in te stemmen met de veroordeling van [Antoine Arnauld](#) in 1656. Nadat hij echter het formulier van [Alexander VII](#) wel had onderschreven, werd hij benoemd tot theoloog van de Clergé de France, die hem in 1665 vroeg een standaardwerk op het gebied van de moraaltheologie voor te bereiden. Hij had een grote reputatie in theologische en canoniekrechtelijke casuïstiek. Zijn verzamelde werken werden na zijn dood door zijn jongere broer Jérôme gepubliceerd.

Zie o.a. DE SAINTE-BEUVE 1865, 381-394; DU PIN 1686-1715, XVIII, 199-200; DU PIN 1704, II, 2355; GALLIA CHRISTIANA, XVI, 131; MORÉRI 1759, IX, *2e partie*, 70; LADVOCAT 1760, II, 676; CERVEAU 1761-1778, *17e siècle*, 170; CHAUDON 1767, IV, 123-124; DESESSARTS 1800-1803, VI, 47; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIV, 114; PEIGNOT 1822, III, 326; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXI, 385; COURTIN 1827-1832, XX, 258; DE FELLER 1832-1833, XII, 56; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2692; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVII, 57-58; PÉRENNÈS 1851, III, 944; HOEFER 1852-1866, XLIII, 137-138; MICHAUD 1843, XXXVII, 280-281; GLAIRE 1868, II, 2023; LALANNE 1872, 1605; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1680; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2511; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 901.

DU LAC 1849, 320 :

Le premier [Bréviaire](#) dans lequel on rencontre les données et la couleur de la nouvelle école liturgique fut celui que publia en 1678 [Henri de Villars](#), Archevêque de Vienne. Il eut pour principal auteur [Jacques de Sainte-Beuve](#), docteur de Sorbonne, connu par ses liaisons avec Port-Royal, et qui, en 1658, avait été exclu de la Faculté et contraint de se démettre de la chaire qu'il y occupait, pour refus de souscrire à la censure lancée contre la doctrine de son ami [Antoine Arnauld](#).

156

38

ISNI 0000 0000 0363 9345. LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 901:

Il occupe une place de premier plan dans la réforme liturgique, avec la publication du [bréviaire de Vienne](#) en 1678 en de celui de [Paris](#) en 1680, une tâche où il collabore avec Jacques Talon, curé de Saint-Gervais, frère de l'avocat général.

MORÉRI 1759, X, 28 noemt als pastoor van Saint-Gervais evenwel de naam van Charles Talon, die een broer was van de advocaten-generaal Jacques en Omer Talon. Een bijkomend argument voor de werkzaamheid van [Jérôme de Sainte-Beuve](#) in plaats van [zijn broer](#) kan zijn dat noch DROUET DE MAUPERTUY 1708, noch CHARVET 1761 melding maakt van het plotselinge overlijden van [Jacques de Sainte-Beuve](#) op 15 december 1677, kort vóór het verschijnen van het [Breviarium Viennense](#) en tijdens de voorbereiding van het [Breviarium Parisiense](#) van 1680. In een tamelijk gedetailleerde opsomming van de medewerkers zou een dergelijke gebeurtenis vermeldenswaardig zijn geweest, zeker wanneer de overledene als de voornaamste medewerker gold.

157

38

Zie ook WEAVER 1986, 181; WEAVER 1986-1987, 62-63. GUERANGER 1878-1885, II, 30-31:

Le [bréviaire](#) de cette époque, qui ouvrit la voie la plus large aux novateurs, fut celui que publia, en 1678, [Henri de Villars](#), archevêque de Vienne. L'Église de Vienne n'avait pas donné d'édition de son bréviaire depuis l'année 1522, quoiqu'elle n'eût cependant pas adopté dans l'église métropolitaine l'usage des livres de saint [Pie V](#). [Henri de Villars](#) jugea à propos de publier le [breviarium Viennense](#), c'était son droit; mais dans cette opération, il ouvrit une voie nouvelle qui ne se ferma pas après lui. Jusqu'alors, toutes les réformes des livres liturgiques avaient consisté dans la révision du texte sur les manuscrits les plus anciens et les plus autorisés; on avait substitué des homélies plus authentiques aux anciennes, épuré quelques légendes locales ou autres; on avait pu même faire quelques additions, mais les formules primitives n'avaient jamais été sacrifiées à un système. Le nouveau [Bréviaire de Vienne](#) fut annoncé au diocèse comme ayant acquis une grande supériorité sur l'ancien, attendu qu'on y avait remplacé les antiennes et les répons grégoriens, qui n'étaient pas tirés de l'Écriture sainte, par des passages de l'Écriture qui n'avaient point figuré encore dans la Liturgie. Les nécessités du nouveau plan avaient même obligé de renoncer à beaucoup d'autres pièces liturgiques tirées de l'Écriture sainte, et que l'ancien Bréviaire empruntait au responsorial de saint Grégoire. Les leçons, pour la plus grande partie, n'étaient ni celles du [Bréviaire viennois de 1522](#), ni celles du romain de saint [Pie V](#). Enfin on pouvait évaluer aux deux tiers sur l'ensemble les parties nouvelles de cette composition, en sorte que l'œuvre de [Henri de Villars](#) ne devait plus désormais être comptée entre les corrections de la Liturgie, si l'on veut entendre ce mot dans le sens jusqu'alors admis.

158

38

Breviarium Cartusiense per totum annum, s.l., s.a. (wrsch. 1642): BOHATTA / AMIET 1333; *Breviarium Sacri Ordinis Cartusienensis. Cura & Jussu Reverendi Patris Domni Antonii, Totius Ordinis Generalis Moderatoris correctum, & impressum*. Correria. M. DCC. XVII.; BOHATTA / AMIET 1337; *Breviarium Sacri Ordinis Cartusienensis Curâ & jussu Reverendi Patris Domni Michaelis, Prioris Cartusiae, Et totius Ordinis Generalis Moderatoris correctum, & impressum*. Gratianopoli, Ex Officina Viduae Andreae Faure, Typographi ordinarii Regis, ac sacri Ordinis Cartusienensis. Sumptibus Majoris Cartusiae. M. DCC. LVII. Cum privilegio Regis; BOHATTA / AMIET 1340.

De priores van de Grande Chartreuse tijdens wier ambtsperioden deze brevieren werden uitgegeven, waren Justus Perrot (1631-1643), Antoine de Montgeffond (1703-1731) en Michaël Bruno di Larnage (1737-1758).

159

38

Deze voltrok zich in het Lyonse [brevier van 1775](#).

160

38

Het brevier, in één deel uitgegeven, heeft geen titelpagina. Aan het slot is een colofon toegevoegd, dat in transcriptie luidt:

Finis Breviarii secundum usum et consuetudinem sanctæ Ecclesiæ Viennensis, quod Angelus Cato Beneventanus Archiepiscopus et Comes Viennæ primusque Galliarum primas pro reipublicæ Viennensium et aliarum commoditate et suæ sanctæ Ecclesiæ honore sua pensa et suis summis laboribus imprimendi curavit. Impressum Lugduni per magistrum Johannem Numeister de Maguncia, dictum Albi, anno Christi Jesu M.CCCC. LXXXIX die XXIII Januarii et anno IIII pontificatus Innocentii octavi Pontificis Maximi et anno V Caroli VIII christianissimi Regis Ludovici XI hominum regumque sapientissimi Regis filii, et anno VII præsulatus Angeli Catonis.

161

38

De Lyonse brevieren van de vijftiende tot in de zeventiende eeuw vertonen een grote mate van continuïteit voor wat betreft de principes van hun samenstelling, wat niet voor de invulling van details geldt; zie 14. 2. 2.

162

38

Breviarium sacri ordinis Cartusiensis. Ex decreto & ordinatione Capituli generalis, cura verò & iussu R. Patris D. Bernardi Carassi totius ordinis Generalis moderatoris restitutum, correctum, & impressum. Et a S.D.N. Papa approbatum. Lugduni, sumpt. Maioris Cart. Excudebat Theobaldus Ancelinus. M. D. LXXXVII. BOHATTA / AMIET 1328 en 1329.

163

38

[François de Harlay de Champvallon](#) (1625-1695).

Gravure door Robert Nanteuil (1623-1678).

François de Harlay de Champvallon (ISNI 0000 0000 7819 7895) werd op 14 augustus 1625 te Parijs geboren. In 1648 werd hij abt van Jumièges en in 1651, op vijftentwintigjarige leeftijd, aartsbisschop van Rouen, als opvolger van [François II de Harlay](#). In 1670 werd hij aartsbisschop van Parijs. In die hoedanigheid was hij voorzitter van de Assemblée du Clergé. In het geheim zou hij het morganatische huwelijk van Lodewijk XIV en Françoise d'Aubigné, beter bekend als Madame de Maintenon, inzegenen, waarvan hij de openbaarmaking verbood. (Volgens sommige auteurs zou de bekende jezuïet François d'Aix de Lachaise (1624-1709, ISNI 0000 0001 2277 9914) als biechtvader van de koning de inzegening hebben voltrokken; naar een andere weergave van de gebeurtenissen zou deze alleen maar aanwezig zijn geweest.) De Harlay is nauw betrokken geweest bij de herroeping van het Edict van Nantes en geldt als de inspirerende figuur bij de politiek die Lodewijk XIV tegen de hugenoten voerde. In de kwesties rondom de verklaring van 1682 koos hij de gallicaanse zijde, maar hij bestreed ook het jansenisme en de beweging van Port-Royal. Op 6 augustus 1695 overleed hij te Conflans.

GALLIA CHRISTIANA, VII, 184-188; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 529-530; LADVOCAT 1760, I, 670; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIII, 222; PEIGNOT 1822, II, 123; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 38; COURTIN 1827-1832, XII, 405; DE FELLER 1832-1833, VI, 517; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1395; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 654; LE BAS 1840-1845, IX, 334-335; CARON, NOTICE 1846, 38-39; DU LAC 1849, 232-233; PÉRENNÈS 1851, II, 592; HOFER 1852-1866, XXIII, 403-405; MICHAUD 1843, XVIII, 473-475; FISQUET 1864-1874, *Rouen*, 234-250; *Paris*, I, 428-444; GLAIRE 1868, I, 986; JERVIS 1872, I, 476; LALANNE 1872, 971; GAMS 1873, 597; 615; VAPEREAU 1876, I, 974; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 836; D'AVENEL 1878, I, 345-372; II, 337; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 1347; JEAN 1891, 283-284.

De kerkprovincie Parijs had, evenals die van Vienne, geen besluit over een algemene aanvaarding van de Romeinse ritus genomen.

165

38

Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Francisci de Harlay Dei & sanctæ Sedis Apostolicæ gratiâ Parisiensis Archiepiscopi, Ducis ac Paris Franciæ auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Parisiis, Sumptibus Frederici Leonard Regis Serenissimi Delphini & Cleri Gallicani Typographi, viâ Jacobæâ sub scuto Veneto. M. DC. LXXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2533, 2534, 2535.

Dit brevier dient duidelijk te worden onderscheiden van de [uitgave van 1736](#). Zoals nog zal blijken, is na dat van [De Gondy](#) een reeks van Parijse brevieren verschenen, die elk een duidelijk onderscheiden fase in de ontwikkelingsgeschiedenis van de gallicaanse liturgie markeren. Zie ook BATIFFOL 1911, 353-357.

166

38

Breviarium Parisiense, ... Ioannis Francisci de Gondy ... editum, Paris 1640. BOHATTA / AMIET 2528. Het verscheen nogmaals in 1643; BOHATTA / AMIET 2529, in 1653: *Breviarium Parisiense, Ad formam Sacro-Sancti Concilii Tridentini restitutum, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ioannis Francisci de Gondy, Parisiensis Archiepiscopi auctoritate, ac eiusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Parisiis, Apud Seb. & G. Cramoisy, Gab. & N. Clopejau. via, Iacobæâ. M. DC. LIII. Cum privilegio Regis; BOHATTA / AMIET 2530 en 2531, en in 1657 onder [Jean-François-Paul de Gondy](#): BOHATTA / AMIET 2532.

167

38

Breviarium Parisiense. Ad formam Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Reverendi in Christo Patris D. Henrici de Gondy Parisiensis Episcopi auctoritate, ac eiusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Apud Abel l'Angelier, in prima columna aulæ Palatii. M.D.CVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2527.

168

38

Pierre de Gondy (1533-1616, bisschop van Parijs van 1569 tot 1597) gaf het *Breviarium Parisiense* van 1584 uit, Henri (1572-1622, bisschop van Parijs van 1598 tot 1622) dat van 1607, zijn broer Jean-François (1584-1654, eerste aartsbisschop van Parijs van 1622 tot 1654) die van 1640, 1643 en 1653 en diens neef Jean-François-Paul (1613-1679, aartsbisschop van 1654 tot 1662 en evenals Pierre aangeduid als Cardinal de Retz) dat van 1657, dat door BÄUMER 1895 genoemd wordt als een uitgave van [1658](#).

169

39

[Paul-Philippe Hardouin de Beaumont de Péréfixe](#) (1606-1671).
Gravure door Robert Nanteuil (1623-1678)

Paul-Philippe Hardouin de Beaumont de Péréfixe (ISNI 0000 0000 8137 8953), geboren te Beaumont in 1606 en overleden te Parijs op 1 januari 1671, was de zoon van een van de 'maîtres d'hôtel' van kardinaal [Richelieu](#), studeerde aan de universiteit van Poitiers en in Parijs, waar hij een doctoraat behaalde aan de Sorbonne. In 1644 werd hij privéleraar van Lodewijk XIV, die hem ook koos als zijn biechtvader. In 1649 werd hij bisschop van Rodez en in 1654 lid van de Académie française. Hij stond bekend als een tegenstander van het jansenisme en als een bevorderaar van de constituties van [Innocentius X](#) en [Alexander VII](#). In 1662 benoemde Lodewijk XIV hem tot aartsbisschop van Parijs, welk ambt hij vanaf 1664 effectief bekleedde.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VII, 181-184; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 192; LADVOCAT 1760, II, 447; DESESSARTS 1800-1803, V, 132; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXI, 359; PEIGNOT 1822, III, 114; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIX, 211-212; COURTIN 1827-1832, XVIII, 79; QUÉRARD 1827-1839, IV, 30; DE FELLER 1832-1833, X, 253; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2305; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 571; LE BAS 1840-1845, XI, 499; CARON, NOTICE 1846, 37; PÉRENNÈS 1851, III, 313-314; HOEFER 1852-1866, XXXIX, 567-569; MICHAUD 1843, XXXII, 460-461; FISQUET 1864-1874, *Paris*, I, 420-428; GLAIRE 1868, II, 1744; LALANNE 1872, 1140; GAMS 1873, 597, 613; VAPEREAU 1876, II, 1566; BOUILLET EN CHASSANG 1878,

1457; D'AVENEL 1878, I, 329-343; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2190; JEAN 1891, 283; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 801-802.

170

39

Aldus GUÉRANGER 1878-1885, II, 34-35. De bron van de reeks namen zou kunnen zijn: DE CHAUFFEPIÉ 1761, III, 227.

171

39

Ook DU LAC 1849, 321, noemt hier [Jacques de Sainte-Beuve](#):

Il (sc. [De Harlay](#)) était fort opposé au jansénisme, et néanmoins ayant trouvé une commission formée par son prédécesseur, [Hardouin de Péréfixe](#), pour présider à la confection du nouveau Bréviaire, il ne crut pas nécessaire d'en éloigner deux membres du parti, [Jacques de Sainte-Beuve](#), dont nous venons de parler, et [Nicolas Le Tourneux](#), dont nous parlerons tout à l'heure.

172

39

[Guillaume de La Brunetière du Plessis-Gesté](#) (ca. 1630-1702).

Gravure door Jean Langlois (1649-ca.1712),

naar Bon Boullogne l'Aîné (1649-1717).

Guillaume de La Brunetière du Plessis-Gesté (ISNI 0000 0000 0066 1862) werd omstreeks 1630 geboren. In 1661 werd hij aartsdiaken van Brie in het bisdom Meaux. Hij was zestien jaar lang vicaris-generaal in Parijs voordat hij in 1676 tot bisschop van Saintes in de kerkprovincie Bordeaux werd benoemd. Op 30 november 1677 ontving hij de bisschopswijding. In zijn bisdom zou hij duizenden protestanten tot de katholieke kerk hebben teruggebracht. Hij overleed op 2 mei 1702. Zie o.a. BRIAND 1843, II, 451-453; MORÉRI 1759, VIII, *2e partie*, 407; RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 361; DU TEMS 1774-1775, II, 361; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXII, 169; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 153; BRIAND 1843, 452-559; ROSKOVÁNY 1861, V, 1153; GAMS 1873, 624; GUÉRANGER 1878-1885, II, 106; JEAN 1891, 152; BREMOND 1916-1933, X, 88; 91.

De hymne *Christe pastorum caput atque princeps* is in de twintigste eeuw zonder vermelding van zijn naam opgenomen in het *Antiphonale Romanum, tomus alter: Liber Hymnarius*, Solesmes 1983, 290. Zie ook POCKNEE 1954, 42-43, voor de hymne *Quæ gloriosum tanta cælis evocat* met de vertaling daarvan door Charles Stanley Phillips (1883-1949) voor *A Plainsong Hymnbook* van 1932.

173

39

Claude Chastelain (ook geschreven als Chatelain en Châtelain, ISNI 0000 0000 9480 3891) wordt in verscheidene bronnen genoemd als voornaamste auteur. De uitgevers van de correspondentie van Chastelains leerling, [Jean Lebeuf](#), QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, I, xxv-xxvi maken in hun inleiding uiteraard melding van Chastelains werkzaamheid:

Parmi ces derniers, l'un des plus hardis et des plus éminents était, sans contredit, Claude Chastelain, savant chanoine de l'église Notre-Dame de Paris. Il avait fait partie de la commission instituée par Mgr de [Péréfixe](#) pour la révision du bréviaire, et il s'était chargé de répondre aux critiques que ce livre suscita dès son apparition. La brochure qu'il publia dans ce but, intitulée: Réponse aux remarques sur le nouveau bréviaire de Paris, contient une exposition complète de la doctrine des réformateurs, avec une discussion très habile, très ferme, et souvent trop vive des objections de leurs adversaires. C'est là que nous avons puisé les diverses citations dont nous nous sommes servis plus haut pour résumer l'objet du débat. Claude Chastelain fut aussi le principal auteur de l'antiphonier parisien de 1681, et il profita de l'occasion pour transporter dans le plain-chant le système de remaniements, soi-disant rétrospectifs, qu'il avait préconisé pour le texte.

Chastelain werd geboren in 1639. Bijna vijftig jaar was hij kanunnik van de kerk van Parijs. Hij is de auteur van verschillende martyrologia en andere werken op het gebied van de liturgie en de hagiografie. Hij overleed onverwacht op Palmzondag 20 maart 1712 te Parijs en werd in de Notre-Dame begraven, waar zijn grafscript nog aanwezig is.

GOUJET 1736, I, 303-304; BARRAL 1758-1759, I, 788; MORÉRI 1759, III, 541-542; CHAUDON 1767, I, 298-299; COURTIN 1827-1832, V, 445-446; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 591; MICHAUD 1843, VIII, 3-4; PICOT 1853-1857, I, 411; IV, 52 en GUÉRANGER 1878-1885, II, 83-84 vermelden dat hij aan meer brevieruitgaven heeft meegewerkt, maar noemen deze niet expliciet.

Zie ook DESESSARTS 1800-1803, II, 88; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VI, 423; PEIGNOT 1822, I, 591-592; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, VI, 466-467; QUÉRARD 1827-1839, II, 147; DE FELLER 1832-1833, III, 453-454; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VII, 49; CARON, NOTICE 1846, 39; PÉRENNÈS 1851, I, 938-939; HOEFER 1852-1866, X, 64-65; ROSKOVÁNY 1861, V, 1153; 1181; GLAIRE 1868, I, 453; LALANNE 1872, 507.

174

39

[Léonard de Lamet](#) (1619/1620 – 1705).

Gravure door Pierre Drevet (1663-1738), naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Léonard de Lamet (of: Lameth) was blijkens de hier afgebeelde gravure pastoor van de kerk van Saint-Eustache en aartsdiaken van Brie in het bisdom Meaux. Als zodanig wordt hij ook aangeduid in zijn overlijdensbericht, dat verschenen is in de *Gazette de France* van 5 december 1705. Volgens deze annonce is hij op 1 december van dat jaar op 85-jarige leeftijd gestorven, zodat hij geboren moet zijn in 1619 of 1620. Zie ook DE SAINT-VICTOR 1830, II, 446-448; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 577, waar ook 1625 als zijn mogelijke geboortejaar wordt vermeld en 30 november 1705 als zijn sterfdag.

175

39

[Nicolas Gobillon](#) (1626-1706).

Nicolas Gobillon (1626-1706, ISNI 0000 0003 6777 7597) was doctor van de Sorbonne, pastoor van Saint-Laurent en de auteur van *Vie de la vénérable Louise de Marillac, veuve de M. Le Gras, Fondatrice et première Supérieure de la Compagnie des Filles de la Charité servantes des pauvres malades*, uitgegeven in 1676 te Parijs. Het werk werd tot in de negentiende eeuw herdrukt en ook in het Duits vertaald. Hij en [De Lamet](#) gaven hun goedkeuring aan [Antoine Arnauld's](#) *La perpétuité de la Foy*. Zie o.a. LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 457.

176

39

Nicolas Coquelin (ook Cocquelin, geboren in 1640, ISNI 0000 0003 6461 4557) was doctor van de Sorbonne, pastoor van Saint-Merry en kanselier van de kerk van Parijs. Hij overleed op 3 januari 1693. Zijn verklaring van de psalmen die in het officie voorkomen werd tot in de negentiende eeuw herdrukt. Zie o.m. Barthélémy Hauréau, *Histoire littéraire du Maine*, III, Paris / Le Mans 1845, 246-251; MORÉRI 1749, I, 345; MORÉRI 1759, III, 787; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, VII, 293-294; QUÉRARD 1827-1839, II, 236; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IX, 450; PÉRENNÈS 1851, I, 1085; HOEFER 1852-1866, XI, 19-20; MICHAUD 1843, IX, 166 LALANNE 1872, 547; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 280.

177

39

Zie ook CHASTELAIN 1680, 5; DUFFIELD 1889, 330-331; GUÉRANGER 1878-1885, II, 34.

178

39

CHASTELAIN 1680, 6:

Aussi-tost que Monseigneur l'Archevesque eut pris possession de l'Archevesché, non seulement il confirma la Deputation; mais quand il voulut faire la revision de tout ce qui avoit esté fait, il joignit aux Deputez M. l'Abbé de Benjamain son Grand Vicair et son Official, M. Loisel Chancelier de l'Eglise de Paris et Curé de Saint Jean, M. Gaude aussi son Grand Vicair; et pria M. le Doyen de se trouver aux Assemblées, autant que ses affaires pourroient le luy permettre. Et en effet il se trouva à toutes celles que se firent de son temps en presence de [Monseigneur l'Archevesque](#), tous les Mardis de chaque semaine, depuis le 17. Septembre 1674. jusqu'au 30 Avril 1675.

Zie ook GUÉRANGER 1878-1885, II, 35 en BISARO 2006, 84.

Van de hier genoemde commissieleden is betrekkelijk weinig bekend. Charles de Hennique de Benjamain was volgens SAUVAL 1724, I, 718*, niet alleen grand-vicaire en officiaal van Parijs maar ook overste van het Séminaire de l'Union Chrétienne. Hij was van 1661 tot 1671 deken van het kapittel van de kathedraal van Sens. Hij overleed op 29 april 1677. Zie ook GALLIA CHRISTIANA, XII, 116-117.

Pierre Loisel was doctor van de Sorbonne en pastoor van Saint-Jean-en-Grève, een thans niet meer bestaande parochiekerk. Daarnaast was hij kanselier van het aartsbisdom Parijs. In die hoedanigheid gaf hij in 1670 zijn goedkeuring aan de vertaling door Pierre Corneille van het klein officie van de heilige Maagd Maria.

Gaude kan identiek zijn met Antoine Gaulde, die vicaris-generaal en kanunnik van Rouen was. Deze overleed echter al in 1675.

179

39

[Jean-Baptiste de Contes](#) (1601-1679).

Gravure naar een portret door Claude-Jacques Lecoq.

Jean-Baptiste de Contes (1601-1679, ISNI 0000 0003 5923 5165) was vooral als rechtsgeleerde bekend. Hij was deken van het kapittel van de Notre-Dame en vicaris-generaal van [Jean-François-Paul de Gondy](#), die van 1654 tot 1662 aartsbisschop van Parijs was. Ook was hij *conseiller ordinaire* van Lodewijk XIV. Zijn naam wordt ook als De Comtes geschreven. Zie o.a. FISQUET 1864-1874, Paris, II, 45; GAZIER 1909, 6; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 295-297.

Hij zou de auteur zijn geweest van een van de bekendste sequenties die in deze tijd werden gecomponeerd: *Sponsa Christi, quæ per orbem*. Deze komt voor de eerste maal voor in het *Missale Parisiense* van 1666. Vgl. ook POCKNEE 1954, 142-145, waar de vertaling van [William Palmer uit 1845](#) voorkomt. De vertaling van John Ellerton (1826-1893), *Bride of Christ, whose glorious warfare*, is bekender geworden. Tot in de twintigste eeuw bleef *Sponsa Christi* voor het feest van Allerheiligen opgenomen in supplementen van missalia, zoals die van de bisdommen Beauvais, Bourges en Orléans.

180

39

De naam van de [gebroeders](#) wordt op verschillende wijzen geschreven: Santeuil, Santeuïl en Santeul komen in de literatuur alle voor. Twee Franse gemeenten dragen deze naam: Santeuil (dep. Eure-et-Loir) en Santeuil (dep. Val-d'Oise). Sommige Franse auteurs zijn van mening dat de familienaam Santeuil is en niet De Santeuil.

181

39

Œuvres de feu Monsieur de [Santeuil](#), Chanoine Regulier de Saint Victor, Avec les Traductions par differents Auteurs. Mises au jour par [P.A. Pinel de la Marteliere](#) Prêtre. Dédiées à son Altesse Serenissime, Monseigneur le Duc du Mayne. A Paris, chez Simon Benard, rue S. Jacques, au-dessus des Mathurins, au Compas d'or. M. DC. XCVIII. Avec privilege du Roy.

182

39

Volgens BARBIER 1822-1827, 567, die zich zonder nadere documentatie beroept op Claude-Pierre Goujet (1697-1767), zou hij een broer zijn geweest van Jean Pinel (1671-1751), oratoriaan en pastoor van Saint-Séverin te Parijs. Deze onderschreef het appèl tegen de constitutie *Unigenitus*; zie NIVELLE 1757, I, 83; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 260-261.

183

39

Joan. Baptistæ Santolii Victorini opera poëtica. Parisiis, Apud Dionysium Thierry, viâ Jacobeâ, sub signo Urbis Lutetiæ. M. DC. XCIV. Cum privilegio Regis. Deze verzameling werd in 1696 heruitgegeven.

184

39

Santolii Victorini poetarum hujus seculi principis opera poëtica. Amstelodami, Apud Georgium Gallet. M.DC. XCV. Een gelijknamige herdruk volgde in 1696.

Joannis Baptistæ Santolii Victorini operum omnium editio secunda. In qua reliqua opera nondum conjunctim edita reperiuntur. Parisiis, Apud Dionysium Thierry, viâ Jacobeâ sub signo Urbis Lutetiæ. M. DC. XCVIII. Cum privilegio Regis. Deze uitgave is mogelijk beschouwd als de tweede druk van de [verzameling van 1696](#).

Joannis Baptistæ Santolii Victorini operum omnium editio tertia. In qua reliqua opera nondum conjunctim edita reperiuntur. Parisiis, Apud Fratres Barbou, viâ Jacobeâ, sub signo Ciconiarum. MDCCXXIX. Cum privilegio Regis. Hiervan bestaat nog een andere editie: *Joannis Baptistæ Santolii Victorini operum omnium editio tertia. In qua reliqua opera nondum conjunctim edita reperiuntur.* Parisiis, Apud Spiritum Billiot, viâ Cithareâ, vulgò de la Harpe, ad insigne Civitatis Parisiensis. MDCCXXIX. Cum privilegio Regis.

Santeuilliana ou les bons mots de Monsieur de Santeuil Avec un Abregé de sa Vie. A la Haye, Chez Joseph Crispin. M. DCCVIII (PINEL DE LA MARTELIERE 1708).

De edities van 1708, 1710 en 1717 zouden zijn verschenen bij Joseph Crispin in Den Haag, terwijl zij in werkelijkheid afkomstig waren van Claude Jore Sr. (1669-1736, ISNI 0000 0001 2099 1428), die een geschiedenis had van moeilijkheden wegens verboden uitgaven, hoewel hij later als uitgever van de aartsbisschop van Rouen optrad, de stad waar hij actief was. Vgl. KOSSMANN 1937, 82. De uitgaven van 1722, 1735, 1738, 1740 en 1742 dragen als uitgeversadres: 'Abraham L'Enclume, gendre d'Antoine Marteau'. Deze achternamen betekenen 'aambeeld' en 'hamer', hetgeen verwijst naar de fictieve Keulse uitgever Pierre du Marteau, in het Duits Peter Hammer. Zie JANMART DE BROUILLANT 1888. In 1752 verschijnt de anekdotische bundel nogmaals bij Zacharie Chatelain & Fils te Amsterdam. Deze drukkerij en uitgeverij is daar inderdaad gevestigd geweest, maar dit hoeft niet uit te sluiten dat het ook hier om een gefingeerd adres gaat.

Santoliana: Ouvrage qui contient la vie de Santeuil, ses bons mots, son démêlé avec les Jésuites. ses lettres, ses inscriptions, et l'analyse de ses ouvrages, &c. Par M. Dinouart, Chanoine de Saint Benoît, & de l'Académie des Arcades. A Paris, Chez Nyon, Libraire, Quai des Augustins, à l'Occasion. M. DCC. LXIV. Avec Approbation, & Privilege du Roi. (DINOUART 1764).

Joseph-Antoine-Toussaint Dinouart (1716-1786, ISNI 0000 0001 0903 5822) was priester, polemist en een vroege voorstander van de gelijkberechtiging van de vrouw. Hij beklagde zich in een open brief onder de titel *Lettre à l'abbé Goujet, au sujet des hymnes de Santeuil, adoptées dans le nouveau Bréviaire*, Arras 1748, over veranderingen die in brevieruitgaven waren aangebracht in de oorspronkelijke teksten van Santeuil. In 1760 richtte hij het tijdschrift *Journal ecclésiastique* op, dat een gezaghebbend orgaan zou worden op kerkelijk en theologisch gebied.

Dinouarts uitgave kreeg ernstige kritiek in een brief aan Élie-Catherine Fréron (1718-1776, ISNI 0000 0001 0903 5136), die zonder vermelding van de auteur hiervan werd gepubliceerd als: 'Lettre à M. Fréron sur le Santoliana publié par M. l'Abbé Dinouart', in: *L'Année littéraire*, Année M. DCC. LXIV, Amsterdam s.a., III, 176-197.

Santoliana ou Recueil Des Aventures, Anecdotes, Bons Mots et Plaisanteries de Santeuil. Avec Des Notes et Remarques. Par le C. C. d'Aval... A Paris, Chez Brasseur, imprimeur, rue de la Harpe, no. 477; et chez tous les marchands de nouveautés. An IX. - 1801. Charles-Yves Cousin d'Avallon (1769-1840, ISNI 000 0001 1071 4961) was een van de belangrijkste en ook meest productieve vertegenwoordigers van dit genre, zoals blijkt uit zijn *Voltaireiana*, *Bonapartiana*, *Diderotiana*, [Ménagiana](#) en dergelijke bundels.

DE FELLER 1832-1833, XII, 108-109; PERENNES 1851, III, 98; VAPEREAU 1876, 85. De reguliere kanunniken van Saint-Victor zouden zich hebben gestoord aan deze uitgave omdat hun overleden medebroeder daarin belachelijk zou zijn gemaakt in de soms overdreven of onjuist weergegeven anekdotes.

Bernard de La Monnoye, geboren op 15 juni 1641 te Dijon overleden op 15 oktober 1728 (ISNI 0000 0000 8371 0454), was aanvankelijk jurist, maar later een vooraanstaand dichter, filoloog en literator. Hij is vooral bekend geworden door zijn verzameling kerstliederen in Bourgondisch dialect, de zogenaamde *Noei Bourguignon*, die nog altijd bekend zijn en worden uitgevoerd.

De plaats van uitgave is [Amsterdam](#), wat kan wijzen op [controversen rondom de auteur](#).

BARBIER 1822-1827, III, 242 (n. 16786); 418 (n. 19066); 567 (n. 20716); QUÉRARD 1827-1839, VII, 178; QUÉRARD 1854, 456; WELLER 1864, II, 74; 99; BRUNET 1866, 46. Deze mening is ook te vinden in de kritiek die op de uitgave van [Dinouart](#) in 1764 werd geuit. Een anonieme correspondent schrijft op p. 178-179 in zijn *Lettre à M. Fréron*:

On a écrit quelque part que ce Recueil étoit de M. [de la Monnoye](#); mais je doute fort de la vérité de cette anecdote; une rapsodie telle que celle-là est indigne d'un homme aussi judicieux que [la Monnoye](#). Il est beaucoup plus vraisemblable que c'est la production d'un nommé [Pinel de la Martelière](#), homme obscur, qui avoit des liaisons avec [Santeul](#) dont il a publié les œuvres. Ce que je donne ici pour une simple conjecture passe pour un fait constant parmi les Chanoines de Saint-Victor; un d'eux m'a assuré que les anciens de cette Maison avoient entendu plus d'une fois le célèbre P. [Gourdan](#) se plaindre de ce la Martelière, comme de l'éditeur de la Brochure en question.

PINEL DE LA MARTELIÈRE 1708, 4.

Deze verzameling *Claudii Santolii exædilis Parisiensis Hymni sacri, Nunc primùm collecti, et ab Auctore recogniti*, Paris 1723, bevat beslist niet, zoals verschillende auteurs in de achttiende en de negentiende eeuw meenden, het werk van [Claude de Santeuil](#), de broer van [Jean-Baptiste](#). De kwaliteit van de hymnen wordt niet hoog geschat.

Hij zou zijn gedoopt met alleen de naam Jean en hieraan later de verwijzing naar Johannes de Doper als patroonheilige hebben toegevoegd; aldus PINEL DE LA MARTELIÈRE 1708, 4. Volgens JULIAN 1892, 994, was er nog een jongere broer met de naam Baptiste. Deze zou de auteur zijn geweest van *O vos unanimes christiadum chori* en *Adeste sancti coelites*, die in de verzamelbundels van 1689 en 1698 zijn opgenomen. De veronderstelling lijkt niet op goede gronden te berusten.

Hij bleef subdiaken, zodat hij geheel tot de geestelijkheid behoorde, aangezien dit ambt tot de 'hogere wijdingen' werd gerekend. Zie PINEL DE LA MARTELIÈRE 1708, 10-11:

Quoique sa Famille l'eût souvent sollicité de se faire Prêtre, il resta Soudiacre, se trouvant indigne du caractere de la Prêtrise. Quand on lui en demandoit la raison, il disoit qu'il craignoit que son génie pour les Vers ne le suivit jusqu'à l'Autel, que la modestie & la gravité d'un Prêtre étoient incompatibles avec les saillies de la Poésie; & que d'ailleurs il se connoissoit assez bon Poète pour ne pouvoir pas être aussi bon Prêtre: ce qui est si vrai, qu'aïant été prié de prêcher un jour de Fête dans un Village autour de Paris, à la place du Prédicateur qui avoit manqué, il monta en Chaire, mais après qu'il eut parlé peut-être un quart

d'heure de suite, il perdit son sujet de vuë & se broüilla; il est vrai qu'il se tira d'affaire par un tour d'esprit; car comme il aimoit mieux de ne pas continuer que battre la campagne, il dit en se riant, j'avois bien d'autres choses à vous dire; mais il est inutile de vous prêcher davantage, vous n'en serez pas meilleurs.

199

40

ÉVENOU 1983, 827, vermeldt dat aanvankelijk [Claude de Santeuil](#) de opdracht kreeg, maar dat deze in de schaduw van zijn broer [Jean-Baptiste](#) trad. Gezien de karakters van beiden dit niet uit te sluiten, maar historisch bewijs hiervan wordt in hun levensbeschrijvingen niet gegeven. Vgl. ook DUFFIELD 1889, 328-329.

200

40

Deze zijn: [François Hébert](#) (1651-1728), [Étienne Drouaux](#), wiens geboorte- en sterfdatum niet bekend zijn, Henry Dumont (1610-1684), [Nicolas-Antoine Lebègue](#) (1631-1702), Pierre Robert (ca. 1622-1699), Philippe Goibaud-Dubois (1626-1694), Jean Mignon (ca. 1640 – 1708), en [Claude Chastelain](#) (1639-1712).

201

41

[Jean-Baptiste de Santeuil](#) (1630-1697)
Gravure door Nicolas Habert (ca. 1650-1715).

ISNI 0000 0001 2117 1851. Zie o.a. MONTALANT-BOUGLEUX 1855; GAZIER 1875; DU PIN 1704, II, 2556; 2938; PERRAULT 1701, II, 39-44; BARRAL 1758-1759, IV, 218-220; MORÉRI 1759, IX, *2e partie*, 147-149; LADVOCAT 1760, II, 690-691; CHAUDON 1767, IV, 130-132; DESESSARTS 1800-1803, VI, 59-62; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIV, 199-205; PEIGNOT 1822, III, 342; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXII, 18; COURTIN 1827-1832, XX, 332; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 444; DE FELLER 1832-1833, XII, 106-108; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2726-2727; MONNAIS 1834-1835, VIII, 68-69; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVII, 129; LE BAS 1840-1845, XII, 312; MICHAUD 1843, XXXVII, 684-686; DU LAC 1849, 234; PÉRENNÈS 1851, III, 984-987; HOEFER 1852-1866, XLIII, 311-313; ROSKOVÁNY 1861, V, 1151; 1157; 1185; GLAIRE 1868, II, 2046; LALANNE 1872, 1633; VAPEREAU 1876, II, 1821; GUÉRANGER 1878-1885, II, 70-83; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1698; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2532; BREMOND 1916-1933, X, 61-72; 88-91; 95-98; 104-182; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 915-916.

202

41

LADVOCAT 1760, II, 691:

Il étoit doux, tranquille, modéré, et n'avoit rien de ce feu et de cette impétuosité dont son Frère étoit toujours agité. Il se fit estimer non seulement par ses talens pour la Poésie, mais aussi par sa profonde érudité et par une piété exemplaire.

203

41

Claude de Santeuil (1628-1684, ISNI 0000 0000 6130 5212. Zie o.a. BARRAL 1758-1759, IV, 219-220; MORÉRI 1759, IX, *2e partie*, 147; LADVOCAT 1760, II, 691; DESESSARTS 1800-1803, VI, 62; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIV, 203; PEIGNOT 1822, III, 342; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXII, 18; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 444; MICHAUD 1843, XXXVII, 686; HOEFER 1852-1866, XLIII, 313; ROSKOVÁNY 1861, V, 1153; GLAIRE 1868, II, 2046; VAPEREAU 1876, II, 1821; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 915. DU PIN 1704, II, 2556, verwisselt de beide broers maar corrigeert dit in II, 2938.

204

41

Hymni Novi tam ex Breviario Parisiensi quàm ex Chuniacensi excerpti. Typis Petri le Petit Regii Typographi. M DC. LXXXV.

205

41

Hymni sacri et novi. Autore Santolio Victorino. Parisiis, Apud Dionysium Thierry, viâ Jacobæâ, sub signo Urbis Lutetiæ. M.DC.LXXXIX. Cum privilegio Regis.

De edities zijn gelijknamig en hun inhoud is gelijk, maar zij verschillen in formaat en opmaak. *Hymni sacri et novi. Autore Santolio Victorino. Editio novissima, In quâ Hymni omnes, quos Autor usque ad mortem concinuerat, reperiuntur.* Pariisiis, Apud Dionysium Thierry, viâ Jacobæâ, sub signo Urbis Lutetiæ. M.DC.XCVIII. Cum privilegio Regis. De titelpagina's van de beide edities verschillen alleen van elkaar in de aangebrachte vignetten.

Traduction en vers françois des Hymnes de Monsieur De Santeul, chanoine regulier de Saint Victor. A Paris, Chez Claude Mazuel, Imprimeur & Libraire, rue Saint Jacques, devant la rue du Plâtre, dans la maison de la vieille Poste. M.DC.XCI. Avec Approbations & Privilege du Roi.

Traduction ..., 297:

Sentiment de Monsieur de Santeul, sur la Traduction de ses Hymnes.
Je suis tres-obligé à l'Auteur de la Traduction de mes Hymnes; je la reconnois comme une Copie parfaite de l'Original.
DE SANTEUL, de Saint-Victor.

Zie ook OUWENS 2011, 28; OUWENS 2014, 184.

De dichter en toneelschrijver Bernard-Joseph Saurin werd geboren in 1706 en kan dus onmogelijk de vertaler van *Santeuils* poëtische werken in 1690 zijn geweest.

Jacques Saurin, de bekendste Franse protestantse predikant, die tot zijn dood in 1730 de Waalse kerk in Den Haag bediende, werd in 1677 te Nîmes geboren en kan dus ook nagenoeg niet in aanmerking komen.

Joseph Saurin, eveneens van protestantse origine en zoon van een predikant, werd in 1659 te Courtaison in het prinsdom Orange geboren. Hij leidde aanvankelijk een zeer bewogen leven en zou zich zelfs aan enige misdrijven hebben schuldig gemaakt. Door tussenkomst van Bossuet, de bisschop van Meaux, bekeerde hij zich tot het katholicisme en kreeg hij in 1690 een toelage van 1.500 livres van Lodewijk XIV. Hij wijdde zich niet aan de theologie of de literatuur maar aan de wiskunde.

Zijn veel oudere broer Elie Saurin zou geboren zijn in 1639 in Usseaux in het grensgebied van de Dauphiné en was predikant. Vanaf 1665 bekleedde hij dit ambt niet in Frankrijk, – waaruit hij verbannen was na een incident dat hij had veroorzaakt door de hoed niet te willen afnemen voor een priester die de geconsecreerde hostie naar een zieke bracht, – maar in de Waalse kerk van Delft en van 1671 tot zijn dood in 1703 in Utrecht. In de levensbeschrijving die is toegevoegd aan de postume uitgave van zijn verhandeling over de naastenliefde wordt geen enkele melding gemaakt van een vertaling als hier bedoeld.

In een latere vertaling heeft Jacques Poupin de eerste toegeschreven aan ‘... Feu M. l'Abbé Saurin de l'Académie Royale de Nîmes ...’ Aan deze Académie Royale was de vader van Jacques Saurin als secretaris verbonden. Deze jurist week met zijn gezin in 1686 uit naar Genève. Jean Saurin leefde van 1632 tot 1705 en is protestants geworden, als gevolg waarvan hij zijn vaderland moest ontvluchten. Hij zou de auteur van de vertaling kunnen zijn geweest, hoewel hij geen geestelijke was en het niet zeer voor de hand ligt dat een protestant in de turbulente omstandigheden na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 een zo duidelijk op de katholieke eredienst gericht werk als de hymnen van Santeuil zou hebben vertaald.

Aannemelijker is dat Léon Ménard in zijn geschiedenis van de bisschoppen van Nîmes (MÉNARD 1737) Jacques Saurin al heeft verward met een gelijknamige geestelijke uit dezelfde stad. Zie ook COURTIN 1827-1832, XX, 365, die hierin tamelijk ver gaat:

Saurin (Jacques), illustre prédicateur protestant, né en 1677 à Nîmes, a été confondu par l'historien de cette ville, Ménard, avec un abbé de même nom, de la même cité, mais d'une autre famille et son aîné, puisque cet abbé publiait en 1691 une traduction française des Hymnes de Santeul (voir, pour la 3e édition, faussement attribuée à Saurin de l'Académie française, le Journal des Savants de 1699); et cette erreur est devenue une calomnie, puisqu'elle le représente comme ayant plusieurs fois changé de religion.

Zie ook OUWENS 2011, 33; 36-37; OUWENS 2014, 186-189.

211

41

QUÉRARD 1827-1839, VII, 314 noemt als zijn voornaam Jean, hoewel Jacques waarschijnlijker is; zie *Inventaire sommaire des Archives départementales antérieures à 1790*, Aube, Archives ecclésiastiques, Série G (Clergé séculier), III, Troyes 1930, 93, waarin de ambtsaanvaarding in 1742 als promotor-generaal van het bisdom Troyes door Jacques Poupin, pastoor van Saint-Denis, wordt vermeld. In de opdracht van zijn werk aan Maria Josepha van Saksen (1731-1767), dauphine van Frankrijk door haar huwelijk in 1747 met Lodewijk Ferdinand, de oudste zoon van Lodewijk XV, maakt Poupin zich bekend als 'Prieur d'Auxon'. O.a. BREMOND 1916-1933, X, 178, neemt in navolging van enkele oudere auteurs nog aan dat hier Auxonne in het tegenwoordige departement Côte-d'Or is bedoeld, maar waarschijnlijker is het dat de schrijfwijze die Poupin zelf gebruikt heeft de juiste is, waardoor het dorp Auxon in het arrondissement Troyes (departement Aube) meer in aanmerking komt. De priorij van Prudhon, die onder de abdij Saint-Pierre-le-Vif viel, werd inderdaad Prieuré d'Auxon genoemd en was een relatief grote bron van inkomsten uit de tienden. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 1188-1189.

212

41

ÉVENOU 1983, 828:

Autour des deux frères Santeul, gravite une pléiade d'hymnographes de moindre envergure ...

213

42

Denis Pétau (1583-1652).

Gravure door Jacques Lubin (ca.1659 – na 1703)

ISNI 0000 0001 0900 4057. Zie o.m. DU PIN 1686-1715, XVI, 211-222; PERRAULT 1701, I, 39-44; DU PIN 1704, II, 2150-2152; BARRAL 1758-1759, III, 904-906; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 226; LADVOCAT 1760, II, 459-460; CHAUDON 1767, IV, 28-29; DESESSARTS 1800-1803, V, 147-150; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXI, 412-414; PEIGNOT 1822, III, 123; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIX, 268-269; COURTIN 1827-1832, XVIII, 132-133; QUÉRARD 1827-1839, VII, 82-83; DE FELLER 1832-1833, X, 285-287; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2320; MONNAIS 1834-1835, XII, 203-204; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 642-643; MICHAUD 1843, XXXII, 571-573; PÉRENNÈS 1851, III, 323-326; HOFER 1852-1866, XXXIX, 689-691; GLAIRE 1868, II, 1756; VAPEREAU 1876, II, 1575-1576; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1467; BREMOND 1916-1933, X, 88.

214

42

Charles Guyet (1600-1664, ISNI 0000 0001 1833 1535). Zie o.m. MORÉRI 1759, V, 2e partie, 472; DESESSARTS 1800-1803, III, 384; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIII, 132; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XII, 434; COURTIN 1827-1832, XII, 347; DE FELLER 1832-1833, VI, 463; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1374; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 640; LE BAS 1840-1845, XI, 514; MICHAUD 1843, XVIII, 281; HOFER 1852-1866, XXII, 930; ROSKOVÁNY 1861, V, 1151; GLAIRE 1868, I, 971; LALANNE 1872, 1447; GUÉRANGER 1878-1885, II, 96; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 220.

215

42

Jean Commire (1625-1702).

Gravure door Étienne-Jehandier Desrochers (1668-1741).

ISNI 0000 0000 6124 2442. Zie o.a.: MORÉRI 1749, I, 365-366; BARRAL 1758-1759, I, 889-890; MORÉRI 1759, III, 868; LADVOCAT 1760, I, 228; DESESSARTS 1800-1803, II, 157-158; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 318; PEIGNOT 1822, I, 671; COURTIN 1827-1832, VII, 20; QUÉRARD 1827-1839, II, 264; DE FELLER 1832-1833, IV, 115-116; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 700; ACKERMANN 1834, II, 145; GLAIRE EN WALSH

1839-1848, VIII, 550; LE BAS 1840-1845, V, 404-405; MICHAUD 1843, VIII, 689-690; HOFER 1852-1866, XI, 348-349; LALANNE 1872, 561; VAPEREAU 1876, I, 499; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 443.

Zijn hymnen zijn bijeengebracht in *Joannis Commirii e Soc. Jesu Hymni sacri*. Parisiis, E Typographia Gabrielis Martini, viâ Jacobæâ, sub Sole aureo. M. DC. LXXXIX.

216

42

Prosa Sanctæ Maxentiæ virgini et martyri: *Pia Maxentiam cantent nunc agmina*.

217

42

ÉVENOU 1983, 828.

218

42

[Simon Gourdan](#) (1646-1729).

Gravure door [Jean Crépy](#) (1660-1739).

ISNI 0000 0000 4973 3628. Zie o.m. GERVAISE 1755; MORÉRI 1735, II, 66-67; MORÉRI 1749, I, 858; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 305; LADVOCAT 1760, I, 619; CHAUDON 1767, II, 210-211; DESESSARTS 1800-1803, III, 302; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XII, 341-342; PEIGNOT 1822, II, 68-69; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XII, 188; COURTIN 1827-1832, XII, 274; QUÉRARD 1827-1839, III, 430; DE FELLER 1832-1833, VI, 293; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1303-1304; MICHAUD 1843, XVII, 247; PÉRENNÈS 1851, II, 458; HOFER 1852-1866, XXI, 434; ROSKOVÁNY 1861, V, 1185; GLAIRE 1868, I, 932; LALANNE 1872, 929; GUÉRANGER 1878-1885, II, 488.

219

42

Lettres et protestation du Reverend Père [Gourdan](#), Chanoine regulier de L'Abbaïe de Saint Victor de Paris, sur la Constitution Unigenitus, & sur l'Appel qui en a été interjetté par M. le Cardinal de [Noailles](#), s.l. 1719.

220

42

[Isaac Habert](#) (1598-1668).

Gravure door [Michel Lasne](#) (ca.1590-1667).

Isaac Habert (ISNI 0000 0000 8169 4374) werd geboren in 1598 als zoon van de gelijknamige dichter en Cathérine Poncet de La Rivière. Hij behaalde de graad van doctor aan de Sorbonne en werd thelogaal van de Notre-Dame de Paris. In 1645 werd hij bisschop van Vabres en is in die hoedanigheid plotseling overleden op 15 september 1668. Hij was degene die in 1649 de stellingen die door de jezuïet [Nicolas Cornet](#) in [Jansenius' Augustinus](#) meende te hebben gevonden onder de aandacht van de Heilige Stoel bracht.

Biografische en bibliografische gegevens in o.m. MORÉRI 1735, II, 101; MORÉRI 1749, II, 1; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 480; LADVOCAT 1760, I, 659; CHAUDON 1767, III, 1-2; DU TEMS 1774-1775, I, 208; DESESSARTS 1800-1803, III, 393; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIII, 148; PEIGNOT 1822, II, 113; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XII, 439-440; COURTIN 1827-1832, XII, 358; DE FELLER 1832-1833, VI, 472; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1377; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 643; HOFER 1852-1866, XXIII, 13-14; MICHAUD 1843, XVIII, 307-308; PÉRENNÈS 1851, II, 569-570; ROSKOVÁNY 1861, V, 1150; GLAIRE 1868, I, 973; JERVIS 1872, I, 389; LALANNE 1872, 965; GAMS 1873, 647; VAPEREAU 1876, I, 965; GUÉRANGER 1878-1885, I, 529.

Rex summe regum, qui potenti Numine en Te sancte rursus Ludovice praelia. De datum van het feest is 25 augustus.

Martin Clairé (1612-1690, ISNI 0000 0000 6120 901X). Zie o.m. MORÉRI 1749, I, 331; MORÉRI 1759, III, 711-712; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 104; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, VII, 156-157; COURTIN 1827-1832, VI, 228; DE FELLER 1832-1833, IV, 2-3; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 646; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VIII, 58-59; MICHAUD 1843, VIII, 326; HOEFER 1852-1866, X, 636; ROSKOVÁNY 1861, V, 1152; GLAIRE 1868, I, 480; LALANNE 1872, 536; GUÉRANGER 1878-1885, II, 102. Zijn leermeester Michel Eyquem de Montaigne (1533-1592, ISNI 0000 0001 2144 1268) hoorde tot de belangrijkste filosofen en politici uit de periode van de Franse renaissance. Met zijn *Essais* werd hij de pionier van dit literaire genre. Hij wordt algemeen beschouwd als een sceptisch humanist en inspireerde latere filosofen als Pascal en Descartes.

Marc-Antoine Muret (1526-1585)
Gravure door Cornelis Cort (1533-1578).

ISNI 0000 0001 2145 128X. Zie o.m. MORÉRI 1759, VII, 867-869; LADVOCAT 1760, II, 316-317; DESESSARTS 1800-1803, IV, 465-466; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XX, 92-93; COURTIN 1827-1832, XVI, 413; QUÉRARD 1827-1839, VI, 365; DE FELLER 1832-1833, IX, 368; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2116; MONNAIS 1834-1835, XII, 413; HOEFER 1852-1866, XXXVI, 997-1000; MICHAUD 1843, XXIX, 606-608; LALANNE 1872, 1333; VAPEREAU 1876, II, 1457-1458; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1316; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 1976.

François Vivant (1663-1739).
Gravure door Jean Crépy (1660-1739).

Zie o.a. MORÉRI 1759, X, *1e partie*, 673; LADVOCAT 1760, II, 932; CHAUDON 1767, IV, 241; DESESSARTS 1800-1803, VI, 400; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVII, 43-44; PEIGNOT 1822, III, 595; QUÉRARD 1827-1839, X, 256; DE FELLER 1832-1833, XIII, 342; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3260; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 547; CARON, NOTICE 1846, 40; 70; PÉRENNÈS 1851, III, 1538; PICOT 1853-1857, III, 398; MICHAUD 1843, XLIII, 685-686; GLAIRE 1868, II, 2427; FONTAINE 1980, 106; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 1008.

Zie SALGUES 1829, 288-290 en 430. Pinchon wordt genoemd bij de vertaling van zijn hymnen in: [Louis Le Bègue de Majainville](#), *Hymnes du nouveau Bréviaire de Paris, Traduites en Vers françois*, A Paris, Chez Vente, Libraire des Menus Plaisirs du Roi, rue des Anglois, près celle des Noyers. Merigot, le jeune, quai des Augustins, au coin de la rue Pavée. Avec Approbation & Privilège du Roi. 1786., 152-156. PETIT 2008A, 306, n. 4323 vermeldt Pierre Pinchon, geboren in 1696 en overleden op 8 september 1747, die in de congregatie verschillende functies heeft vervuld en op 7 oktober 1718 appèl aantekende tegen *Unigenitus*. NIVELLE 1757, I, 260, noemt echter Alexandre en Nicolas Pinchon als appellanten van de congregatie in een akte van deze datum.

Dit is in overeenstemming met de algemene rubrieken van het *Breviarium Romanum*, XXX, 3:

Qui versus non dicitur ab eo, qui non est saltem in ordine Diaconatus ...

Psalm 33 (34), 1. Vgl. GUÉRANGER 1878-1885, II, 236-237:

Le bréviaire, ainsi réduit, n'est bientôt plus qu'un livre de lecture privée; il perd son caractère social. C'est pourquoi, rétrogradant toujours jusqu'à [Quignonez](#), et jaloux d'enchérir sur les traditions de [François de Harlay](#), [Foinard](#) ne se borne plus à retrancher de la récitation privée le salut au peuple chrétien, Dominus vobiscum, il veut en exclure la répétition des invitatoires, des répons brefs, le Jube, Domne, benedicere, le Tu autem, Domine, miserere nobis, et même le Benedicamus Domino, sans doute à cause du pluriel Benedicamus. Il faut pourtant avouer que [Foinard](#) n'a pas été suivi, dans nos bréviaires, sur tous ces points: on s'est borné généralement à la suppression du Dominus vobiscum dans l'office récité en particulier; après tout, c'est accorder le principe et nier la conséquence. [Foinard](#) a été plus heureux dans la proposition de supprimer les Pater, Ave, Credo, qui précèdent les heures de l'office. On lui a, en grande partie, octroyé sa demande, en cessant de réciter ces prières en tête des différentes heures quand on les chante, ou quand on les récite à la suite des unes des autres.

Over de groet *Dominus vobiscum* laat [Foinard](#) zich in zijn *Projet d'un nouveau bréviaire*, 53, inderdaad in deze zin uit:

Il y a plusieurs choses dans l'Office qui supposent qu'on le dit en commun, comme Jube Domine, Dominus vobiscum. Quelques Breviaires marquent qu'il faut les omettre, lorsqu'on dit son Office en particulier; on pourroit dire la même chose du Benedicamus Domino, de la répétition soit de l'Invitatoire, soit des Répons brefs, de la conclusion des Leçons Tu autem, ou Hæc dicit Dominus, etc. de l'intonation des Antienes avant les Pseaumes, que l'on devroit même omettre, lorsque l'on dit l'Office sans chant, quoiqu'en commun.

In werkelijkheid komt een dergelijke aanwijzing alleen voor *Dominus vobiscum* in enige brevieruitgaven, waaronder het Parijse, voor, maar blijkt nergens iets van het gebruik van het enkelvoud voor *Benedicamus Domino*. In [Foinards Breviarium Ecclesiasticum van 1726](#) ontbreken dergelijke aanwijzingen geheel.

228

In verband met het Parijse brevier van 1680 noemt [Guéranger](#) zelfs negen met elkaar samenhangende bezwaren tegen de gallicaanse liturgieherziening, waaronder het vervangen van kerkelijke door Bijbelse teksten een voornaam plaats inneemt:

Durant la seconde moitié du XVIIe siècle, on vit prévaloir en France sur la Liturgie des principes entièrement opposés à ceux qui avaient été professés et ont continué de l'être dans les autres provinces de l'Église catholique.

Ces principes, émis sous le prétexte de perfectionnement, se trouvent être identiques à plusieurs de ceux que nous avons signalés ci-dessus comme formant le système antiliturgiste; et pour entrer dans le détail nous ferons remarquer que:

1° L'éloignement pour la tradition dans les formes du culte divin parut dans l'affectation avec laquelle on expulsa du Bréviaire et du Missel de [François de Harlay](#), et des livres de Cluny, les anciennes pièces grégoriennes, l'ancien calendrier des fêtes et des saints, etc., sans égard pour l'antiquité.

2° L'intention de remplacer les formules de style ecclésiastique par des lectures de l'Écriture sainte, se manifesta pareillement chez nous dans le système suivi par les rédacteurs des livres liturgiques dont nous parlons, qui tendirent à refondre entièrement l'office divin et à le composer exclusivement de centons bibliques.

3° Les correcteurs des nouveaux bréviaires ne craignirent cependant pas de fabriquer et d'introduire des pièces nouvelles de leur composition, hymnes, oraisons, etc.; par quoi

4° Ils tombèrent en contradiction avec leurs propres principes; parlant d'antiquité, en faisant des choses modernes, de parole de Dieu, en donnant des paroles humaines.

5° Le caractère de cette innovation fut, pour les livres liturgiques qui en furent le théâtre, une affligeante diminution de cet esprit de prière qu'on appelle onction, dans le catholicisme; ainsi qu'on en peut juger par le simple aspect du [Bréviaire de Cluny](#) et des hymnes de [Santeul](#).

6° L'affaiblissement du culte de la sainte Vierge et des Saints, est pour ainsi dire le caractère principal et comme le but avoué de la réforme liturgique du XVIIe siècle.

7° A la même époque, on remarque un mouvement marqué vers les traductions de l'Écriture sainte et de la Liturgie en langue vulgaire.

8° Les changements introduits dans la Liturgie, loin d'être favorables à l'autorité du Pontife romain, attestent hautement l'intention de déprimer cette autorité sacrée, et paraissent le résultat évident des doctrines proclamées, mais non inventées, en 1682.

9° Le Bréviaire de [François de Harlay](#) ne se montre point exempt du désir de flatter par certains retranchements et substitutions, la puissance séculière.

Enfin, et ce qui est le plus effrayant, le nouveau [Bréviaire de Paris](#) et celui de [Cluny](#) vont devenir la source principale des innovations que la France verra bientôt introduire dans la Liturgie.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 115-117.

229

44

Een overzicht van het proprium voor de metten van de eerste zondag van de Advent toont dat de vijftiende- en zestiende-eeuwse brevieren van de voornaamste Britse riten, die van Salisbury, York, Hereford en Aberdeen, (zie PROCTER EN WORDSWORTH 1882, fasc. 1, xx – xxx; LAWLEY 1880, vol. 1, 9-14; FRERE EN BROWN 1904, vol. 1, 96-99; BREVIARIUM ABERDONENSE 1854, f. i – iiiii) aanmerkelijk minder overeenkomsten met het Romeinse vertonen dan die van Parijs en Orléans.

In weerwil van wat [Guéranger](#) veronderstelt, vertoont het brevier van [De Harlay](#) de meeste overeenkomsten met het *Breviarium Romanum*, meer dan dat van York in het overzicht.

Rome 1568		Salisbury 1531	York 1493	Hereford 1505	Aberdeen 1509	Parijs ca. 1500	Parijs 1680
L1	Visio Isaiaë	○	○	○	○	○	○
R1	Aspiciens a longe	○	○	○	○	○	○
V	Quique terrigenæ	○	○	○	○	○	○
	Qui regis Israel	○	○	○	○	○	○
	Tollite portas	●	●	●	●	●	●
L2	Væ genti peccatrici	●	●	●	●	●	○
R2	Aspicebam	○	○	○	○	○	●
V	Potestas ejus	○	○	○	○	●	●
L3	Terra vestra deserta	●	●	●	●	●	○
R3	Missus est Gabriel	○	○	○	○	○	○
V	Dabit ei Dominus	○	○	○	○	○	●
L4	Cum de adventu regni Dei	●	●	●	●	●	○
R4	Ave Maria, gratia plena	○	○	○	○	○	○
V	Quomodo fiet istud	○	○	○	○	○	○
L5	Ad cuius adventum	●	●	●	●	●	○
R5	Salvatorem expectamus	●	●	●	●	○	○
V	Sobrie, et juste	●	○	●	●	●	○
L6	Quamvis enim sine anima	●	●	●	●	●	○
R6	Obsecro, Domine	●	●	●	●	●	●
V	Qui regis Israel	●	●	●	●	●	●
L7	Dominus ac Redemptor	●	●	●	●	●	○
R7	Ecce virgo concipiet	●	○	●	●	○	●
V	Super solium David	●	○	●	●	○	●
L8	Huic etenim lectioni	●	●	●	●	●	●
R8	Audite verbum Domini	●	●	●	●	●	●
V	Annuntiate	●	●	●	●	●	●
L9	Nam gentem contra gentem	●	●	●	●	●	●
R9	Ecce dies veniunt	●	●	●	●	●	●
V	In diebus illis	●	●	●	●	●	●

○ = overeenkomend

● = verschillend

	Rome 1568	Vienne 1489	Vienne 1678	Lyon 1498	Lyon 1619	Lyon 1693	Orléans 1693
L1	Visio Isaiaë	○	○	○	○	○	○
R1	Aspiciens a longe	●	●	●	●	●	○
V	Quique terrigenæ	●	●	●	●	●	○
	Qui regis Israel	●	●	●	●	●	○
	Tollite portas	●	●	●	●	●	●
L2	Væ genti peccatrici	●	●	○	●	○	●
R2	Aspicebam	●	●	●	●	●	●
V	Potestas ejus	●	●	●	●	●	●
L3	Terra vestra deserta	●	●	○	○	○	●
R3	Missus est Gabriel	●	●	●	●	●	●
V	Dabit ei Dominus	●	●	●	●	●	●
L4	Cum de adventu regni Dei	●	○	●	●	●	○
R4	Ave Maria, gratia plena	●	●	●	●	●	●
V	Quomodo fiet istud	●	●	●	●	●	●
L5	Ad cuius adventum	●	●	●	●	●	○
R5	Salvatorem expectamus	●	●	●	●	●	○
V	Sobrie, et juste	●	●	●	●	●	○
L6	Quamvis enim sine anima	●	●	●	●	●	○
R6	Obsecro, Domine	●	●	●	●	●	●
V	Qui regis Israel	●	●	●	●	●	●
L7	Dominus ac Redemptor	●	●	●	●	○	○
R7	Ecce virgo concipiet	●	○	●	●	●	●
V	Super solium David	●	●	●	●	●	●
L8	Huic etenim lectioni	●	●	●	●	●	●
R8	Audite verbum Domini	●	●	●	●	●	●
V	Annuntiate	●	●	●	●	●	●
L9	Nam gentem contra gentem	●	●	●	●	●	●
R9	Ecce dies veniunt	○	○	●	●	●	●
V	In diebus illis	○	○	●	●	●	●

○ = overeenkomend

● = verschillend

230

44

De reeksen van evangelieperikopen die door Theodor Klauser (KLAUSER 1935) zijn gerangschikt onder de verzamelnaam Type II omvatten voor de Advent van vier zondagen en de laatste zondag na Pinksteren vanaf het midden van de zevende eeuw de volgende lezingen: Johannes 6, 5-14, Matteüs 21, 1-9, Lucas 21, 25-33, Matteüs 11, 2-10 en Johannes 1, 19-28. Exact deze serie komt nog voor in het missale van Lyon uit 1556. De advents-zondagen, maar niet de laatste zondag na Pinksteren, hebben in het missale van Parijs uit 1602 en in dat van [Sens uit 1715](#) eveneens deze perikopen, wat ook buiten Frankrijk geldt voor talrijke diocesane uitgaven.

In de Romeinse missalia is de zevende-eeuwse ordening veranderd. Wellicht achtte men Johannes 6 minder geschikt voor wat als het keerpunt van het kerkelijke jaar werd ervaren en Matteüs 21 te exclusief voor Palmzondag om in de tijd vóór het dan volledig tot geboortefeest van de Heer ontwikkelde kerstfeest te worden verdubbeld. Deze verandering heeft zich met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid al voorgedaan vóór het einde van de twaalfde eeuw, waarin de pauselijke curieliturgie Matteüs 24, 15-35 op de eerste adventszondag kende. De franciscanen hebben deze gewoonte voor een deel overgenomen en over grote delen van Europa verbreid. De laatste zondag vóór de Advent kreeg nu dit evangeliegedeelte, dat thematisch verbonden werd met Lucas 21, 25-33, welke perikoop op de eerste zondag van de Advent die van de intocht in Jeruzalem verving.

Het is vanaf het *Book of Common Prayer* van 1549, hierin gevolgd door dat van 1662 tot in de moderne tijd in de anglicaanse liturgie het geval gebleven. Vgl. THE FIRST PRAYER BOOK, 32-33. Ook in de Lutherse tradities is de eerste zondag van de Advent ook thans nog zeer dikwijls die van de intocht in Jeruzalem. In Frankrijk was dit het geval in de diocesen van Sens en Auxerre, Toul en Nancy. In het *Breviarium secundum usum Parisiensem*, een onvolledig brevier met ontbrekende titelpagina, gedrukt omstreeks 1500, waarschijnlijk

bij Thielman Kerver en/of Simon Vostre te Parijs; Bibliothèque Sainte-Geneviève: OE XV 743 RES, was Matteüs 21, 1-13 omstreeks 1500 ook de evangelielezing. Ook in het *Missale insignis Ecclesiae Parisiensis resitutum et emendatum Reverendi in Christo Patris D.D. Henrici de Gondy Parisiensis Episcopi iussu, & Capituli eiusdem Ecclesiae consensu editum*. Pariisi, Apud Stephanum Valletum, sub Bibliis aureis è Regione Collegij Rhemensis. 1702. Cum Privilegio Regis is dit nog het geval. In het brevier van 1640 is Lucas 21, 25-33 hiervoor in de plaats gekomen.

231

45

FONTAINE 1847, 13-14, geeft als mening dat dit brevier identiek is geweest met het Romeinse van 1568, wat in de negentiende eeuw algemeen werd aangenomen met betrekking tot dergelijke uitgaven:

Avant le Bréviaire [Chavigny](#), nous avions le Bréviaire Romain; une nouvelle édition de ce Bréviaire Romain avait été donnée en 1652 par l'évêque François Malier du Houssay, ad formam SS. Concilii Tridentini accomodatum. C'était le Bréviaire Romain dont nous avions l'usage de temps immémorial que monsieur de [Chavigny](#) devait conserver, et non point nous en donner un autre contre son droit, contre le droit de l'Eglise Romaine, contre le droit de l'Eglise Troyenne.

François Malier du Houssay (1604-1678) was als titulair bisschop van Augustopolis coadjutor van Troyes van 1636 tot 1641 en bisschop van deze stad van 1641 tot zijn overlijden.

232

45

PIOLIN 1863, VI, 415:

Depuis longtemps Louis de Tressan s'occupait d'une nouvelle édition du bréviaire manseau. Elle parut enfin en 1693. Il suffit de lire le mandement du prélat pour apprécier le soin qu'il se donna pour corriger scrupuleusement le texte, pour défendre l'apostolicité de notre Eglise contre les nouvelles opinions, et pour témoigner de son respect pour les décrets de Trente et les constitutions apostoliques. D'autre part dom Denis Briant nous apprend que l'évêque du Mans fit consulter dom [Claude de Vert](#), bénédictin de Cluny, Le Nain de Tillemont et l'abbé [Claude Chastelain](#), qui passaient pour les princes de la critique en France.

[Louis de La Vergne-Montenard de Tressan](#) (1638-1712).

Louis de La Vergne-Montenard de Tressan (1638-1712) was van 1669 tot 1671 bisschop van Vabres en vervolgens tot zijn dood van Le Mans. Denis Briant is de auteur van een door Piolin geraadpleegd manuscript, getiteld *Cenomania*.

233

45

GUÉRANGER 1878-1885, II, 29-30:

Ce fut durant les trente dernières années du XVIIe siècle qu'on commença, en France, à parler d'une réforme liturgique, dans les diocèses qui avaient des livres particuliers; car ceux qui s'étaient conformés au romain pur, ne se livrèrent aux innovations que dans le cours du XVIIIe siècle. Des motifs légitimes et des vues suspectes causaient à la fois cette agitation première, qui devait bientôt enfanter la plus complète révolution. D'un côté, le progrès de la critique sacrée, les nouvelles éditions des saints Pères et des écrivains ecclésiastiques, avaient mis les savants à même de découvrir plusieurs imperfections dans les livres du XVIe siècle, et d'ailleurs la partie des bréviaires qui était propre aux diocèses était loin de présenter une exécution en rapport avec les récentes découvertes historiques et littéraires. D'autre part, l'esprit frondeur qui distingue notre nation, l'envie de s'isoler de Rome en quelque chose, les habitudes de secte déjà contractées par nombre de gens habiles d'ailleurs, l'espoir de faire servir la Liturgie comme moyen de répandre des doctrines souvent repoussées dans d'autres livres: en voilà plus qu'il n'en faut pour expliquer les remaniements liturgiques qui signalèrent la dernière moitié du XVIIe siècle. Tout ne fut donc pas mauvais dans les œuvres et les intentions de tous ceux qui travaillèrent ainsi à rajeunir la Liturgie. Les bréviaires de cette époque sont devenus bien rares; cependant nous avons pu en étudier plusieurs. Celui de [Soissons, donné en 1676](#), porte quelques changements que nous traiterions volontiers d'améliorations, attendu que l'élément romain est respecté, sauf la substitution de quelques homélies puisées à des sources plus sûres; les traditions sur les saints sont généralement conservées; le culte de la sainte Vierge n'a souffert aucune atteinte, et rien de

suspect ne se rencontre dans la doctrine. Nous dirons à peu près la même chose du [Bréviaire de Reims](#), donné par [Maurice Le Tellier](#), en 1685; de celui du Mans, donné en 1693, par [Louis de Tressan](#), etc.

234

45

GUÉRANGER 1878-1885, II, 32-33:

Mais aucun bréviaire ne présenta, dans les circonstances de sa réforme et dans les principes qui y présidèrent, une histoire plus instructive et un système plus remarquable que celui que donna, en 1680, à son diocèse, [François de Harlay](#), archevêque de Paris. C'est de la publication de ce bréviaire, bien autrement célèbre que celui de [Vienne](#), auquel il n'est, après tout, postérieur que de deux ans, qu'il faut dater l'époque véritable du renversement de l'œuvre de Charlemagne et des pontifes romains, œuvre qu'avaient, cent ans auparavant et depuis encore, sanctionnée les conciles de France et les assemblées du clergé. L'histoire exacte de ces grands changements va nous faire connaître les hommes qui eurent le malheur de prêter leurs secours à des nouveautés coupables; plusieurs d'entre eux furent séduits, ou entraînés; le grand nombre est marqué du sceau de la plus grave responsabilité.

235

45

BOHATTA / AMIET 2536.

236

45

Diurnale Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Francisci de Harlay Dei & Sanctae Sedis Apostolicae gratia Parisiensis Archiepiscopi Ducis ac Paris Franciae auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Lutetiae Parisiorum, Apud Sebast. Mabre-Cramoisy Regis Architypographum, viâ Jacobæâ, sub Ciconiis. M. DC. LXXXVII, Cum Privilegio Regis Christianissimi. BOHATTA / AMIET 2537.

237

45

BOHATTA / AMIET 2538.

238

45

[Louis-Antoine de Noailles](#) (1651-1729).
Gravure door Pierre-Imbert Drevet (1697-1739)
naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Louis-Antoine de Noailles (ISNI 0000 0001 2117 2889), geboren op 27 mei 1651 op het slot van Peynières bij Cros-de-Montvert in de Auvergne, was de tweede zoon van Anne, de eerste hertog van Noailles, en zijn tweede echtgenote, Louise Boyer, een hofdame van Maria-Theresia van Oostenrijk. Tijdens zijn studie aan het Collège du Plessis in Parijs raakte hij bevriend met François Fénelon (1651-1715), de latere bisschop van Cambrai, welke betrekking later in het tegendeel zou verkeren. Hij werd in 1675 tot priester gewijd en verwierf in 1676 het doctoraat aan de Sorbonne. Al in 1679 werd hij benoemd tot bisschop van Cahors, maar paus [Innocentius XI](#) zag hem liever bestemd voor het bisdom Châlons-sur-Marne. Hij was in deze functie van 1680 tot zijn benoeming tot aartsbisschop van Parijs, die hij kreeg op 19 augustus 1695. In 1700 werd hij tot kardinaal verheven. Hij stond niet bekend om zijn scherpzinnigheid maar wel als een toegankelijk en genereus mens. Zijn aandacht ging uit naar de luister van de eredienst en tegelijkertijd naar de verhoging van het morele peil van zijn clerus. Voor de verfraaiing van de Notre-Dame en andere Parijse kerken gaf hij uit eigen middelen grote sommen gelds. Daarbij was hij meer gericht op de instandhouding van de gewoonten van de Franse kerk dan op de implementatie van de voorschriften van het Concilie van Trente, wat hem kenmerkt als een representant van het gallicanisme. Door zijn vaak weifelende houding en geringe karaktervastheid werd hij daarvan echter geen krachtige bevorderaar. Deze trekken weerspiegelen zich ook in de steeds wisselende posities die hij innam in de controversen rondom het jansenisme en de constitutie *Unigenitus*. Men zegt wel dat op De Noailles de oppervlakkige wijsheid dat wie ieders vriend wil zijn uiteindelijk ieders vijand wordt bij uitstek van toepassing is geweest. Hij stierf op 4 mei 1729 te Parijs.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VII, 188-191; DU PIN 1704, II, 2775-2777; BARRAL 1758-1759, III, 675-682; MORÉRI 1759, VII, 1056-1057; LADVOCAT 1760, II, 352-354; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 792; 958;

CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 132-134; CHAUDON 1767, III, 232-233; DU TEMS 1774-1775, I, 228; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XX, 338-341; PEIGNOT 1822, III, 33; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 201; 228; XXIX, 38-39; COURTIN 1827-1832, XVII, 89; QUÉRARD 1827-1839, VI, 420-421; DE FELLER 1832-1833, IX, 500-502; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2169; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 863; LE BAS 1840-1845, XI, 171; ACKERMANN 1834, III, 446; ROHRBACHER 1842-1849, XXVI, 289-291; MICHAUD 1843, XXX, 617-619; CARON, NOTICE 1846, 39; DU LAC 1849, 237; DE POSADA 1848-1868, XV, 333-338; PÉRENNÈS 1851, III, 93-96; HOFER 1852-1866, XXXVIII, 132-138; FISQUET 1864-1874, *Paris I*, 444-462; GLAIRE 1868, I, 1603; JERVIS 1872, II, 89; 113; 163; 176; 188; 192-193; 198; 202-206; 210; 218; 220; 230-232; 237; 240; 256; 267-269; LALANNE 1872, 1359; GAMS 1873, 525; 535; 597; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1354; D'AVENEL 1878, I, 381-435; II, 337; GUÉRANGER 1878-1885, II, 244-249; IV, 125-132; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2035; JEAN 1891, 284, 318; GAZIER 1909, 14; DE VIGUERIE 1995, 1230; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 761-762.

239

45

Het mandement dateert van 1 juni 1680.

240

45

Breviarium Parisiense ... D.D. Ludovici Antonii de Noailles ... editum, Paris 1697; BOHATTA / AMIET 2539.; id., Paris 1698; BOHATTA / AMIET 2540 en 2541; id., Paris 1700; BOHATTA / AMIET 2542. *Diurnale Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici Antonii de Noailles, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis S. Spiritûs Commendatoris, autoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum*. Parisiis, Sumptibus Frederici Leonard, Regis Typographi, viâ Jacobæâ, sub Scuto Veneto. M.DCC. Cum privilegio Regis; *Breviarium Parisiense ... D.D. Ludovici Antonii de Noailles ... editum*, Paris 1701; BOHATTA / AMIET 2543; *Diurnale Parisiense, ... D.D. Ludovici Antonii de Noailles ... editum*, Paris 1707; BOHATTA / AMIET 2544. *Breviarium Parisiense, Eminentissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici-Antonii, miseratione divina sanctæ Romanæ Ecclesiæ Cardinalis De Noailles, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis S. Spiritûs Commendatoris, Sorbonæ Provisoris, & Regiæ Navarræ Superioris, autoritate; ac venerabilis Capituli Parisiensis consensu; editum*. Parisiis, Apud Franciscum-Hubertum Muguet, Primum Regis Typographum, viâ novâ D. Mariæ, sub signi Crucis Aureæ. M. DCCXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2545. Deze lijkt de meest voorkomende, althans de best bewaarde uitgave te zijn. Tot 1736 volgden nog: *Breviarium Parisiense ... D.D. Ludovici Antonii de Noailles ... editum*, Paris 1716; BOHATTA / AMIET 2546; id., Paris 1721; BOHATTA / AMIET 2547; id., Paris 1726; BOHATTA / AMIET 2548 en een *Diurnale Parisiense ... D.D. Ludovici Antonii de Noailles ... editum*, Paris 1734; BOHATTA / AMIET 2549.

241

45

Zie CARON, NOTICE 1846, 39-40.

242

45

GUÉRANGER 1878-1885, II, 245-246.

243

45

Johannes 11, 1-44; 12, 1-11; Matteüs 26, 6-13; Marcus 14, 3-9.

244

45

Gegorius I, *Homilia in Evangelium 25 (Patrologia Latina LXXVI, 1188-1196)*.

Jean de Launoy (1603-1678).
*Gravure door Nicolas Habert (ca. 1650-1715),
 Anne-Renée Strésor, (1651-1713).*

Jean de Launoy (ISNI 0000 0001 2098 5140) was een kerkhistoricus en theoloog, die vooral bekend is geworden om zijn kritische benadering van de hagiografie en van kerkelijke tradities. Hij werd geboren op 21 december 1603 en stierf op 10 maart 1678. Tijdens zijn leven onderhield hij contacten met de belangrijkste geleerden en met personen die ook in dit boek genoemd worden als betrokkenen bij de gallicaanse liturgieherzieningen. Hij mengde zich in verschillende controversen die hiermee verbonden waren, waaronder die over de vereenzelviging van Dionysius de Areopagiet met Dionysius, de eerste bisschop van Parijs, bekend als Saint-Denis. Ook was hij uiterst kritisch over de legende die wil dat Lazarus met zijn zusters Martha en Maria naar de Provence zou zijn gekomen en de eerste bisschop van Marseille zou zijn geweest. In de kwestie omtrent het jansenisme heeft hij nooit een duidelijke positie ingenomen, hoewel hij het denkbeeld van de onfeilbaarheid van pauselijke uitspraken met stelligheid van de hand wees. In de discussies rondom de onbevleete ontvangenis en de lichamelijke tenhemelopneming van Maria, die, hoewel deze leerstellingen pas veel later tot dogma werden verheven, in de late zeventiende eeuw al aan de orde waren, nam hij zeer genuanceerde standpunten in. Zijn werk over het huwelijk, waarin hij onderscheid maakte tussen het contract tussen de echtelieden en de kerkelijke inzegening, werd in 1688 door Rome veroordeeld.

Zie o.a. DU PIN 1686-1715, XVIII, 34-62; PERRAULT 1701, II, 25-29; DU PIN 1704, 2556-2565; NICÉRON 1727-1745, XIV, 130-139; BARRAL 1758-1759, III, 77-79; MORÉRI 1759, VI, *2e partie*, 197-198; LADVOCAT 1760, II, 36-37; RICHARD E.A. 1760, III, 570-571; CHAUDON 1767, III, 113-115; DESESSARTS 1800-1803, IV, 115-116; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XV, 436-438; PEIGNOT 1822, II, 292; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIV, 479-482; QUÉRARD 1827-1839, IV, 617; DE FELLER 1832-1833, VII, 647-650; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1644; ACKERMANN 1834, III, 227; MONNAIS 1834-1835, III, 136; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIII, 505; LE BAS 1840-1845, X, 98; ROHRBACHER 1842-1849, XXVI, 168-179; MICHAUD 1843, XXIII, 353-357; DE POSADA 1848-1868, XI, 1002-1005; PÉRENNÈS 1851, II, 1100-1104; HOEFER 1852-1866, XXIX, 912-915; LEBRETON 1857-1861, II, 388-389; JERVIS 1872, I, 10; 426; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1057; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1639; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 600-601.

246

47

De verklaring werd op 2 mei 1663 door de faculteit in zes artikelen geformuleerd en op 8 mei door de aartsbisschop van Parijs, [Hardouin de Péréfixe](#) ter kennis van de koning gebracht. Op 30 mei registreerde het Parlement van Parijs het document met het verbod iets te onderwijzen dat hiermee in tegenspraak was. Op 4 augustus 1663 schreef de koning voor dat de verklaring geregistreerd diende te worden bij alle parlementen van zijn rijk en bij alle lagere rechtsinstanties, waardoor zij kracht van wet kreeg.

247

47

Déclaration du Clergé de France touchant la puissance ecclésiastique du 19 Mars 1682.

Plusieurs personnes s'efforcent de ruiner les décrets de l'Eglise Gallicane, et ses libertés, que nos ancêtres ont soutenus avec tant de zèle, et de renverser leurs fondemens, qui sont appuyés sur les saints Canons et sur la tradition des Pères: d'autres, sous prétexte de les défendre, ont la hardiesse de donner atteinte à la primauté de saint Pierre et des Pontifes Romains ses successeurs, instituée par Jésus-Christ; d'empêcher qu'on ne leur rende l'obéissance que tout le monde leur doit, et de diminuer la majesté du Saint-Siège apostolique, qui est respectable à toutes les nations où l'on enseigne la vraie foi de l'Eglise, et qui conservent son unité. Les hérétiques, de leur côté, mettent tout en œuvre pour faire paroître cette puissance, qui maintient la paix de l'Eglise, insupportable aux rois et aux peuples; et ils se servent de cet artifice, afin de séparer les ames simples de la communion de l'Eglise. Voulant donc remédier à ces inconvéniens, nous Archevêques et Evêques assemblés à Paris, par ordre du Roi, avec les autres Ecclésiastiques députés, qui représentons l'Eglise Gallicane, avons jugé convenable, après une mûre délibération, de faire les réglemens et la déclaration qui suivent:

I. Que saint Pierre et ses successeurs, Vicaires de Jésus-Christ, et que toute l'Eglise même n'ont reçu de puissance de Dieu que sur les choses spirituelles, et qui concernent le salut, et non point sur les choses temporelles et civiles; Jésus-Christ nous apprenant lui-même: *Que son royaume n'est point de ce monde*; et en autre endroit: *Qu'il faut rendre à César ce qui est à César, et à Dieu ce qui est à Dieu*, et qu'ainsi ce précepte de l'apôtre saint Paul, ne peut en rien être altéré ou ébranlé: *Que toute personne soit soumise aux puissances supérieures; car il n'y a point de puissance qui ne vienne de Dieu, et c'est lui qui ordonne celles qui sont sur la terre. Celui donc qui s'oppose aux puissances, résiste à l'ordre de Dieu*. Nous déclarons en conséquence, que les Rois et les Souverains ne sont soumis à aucune puissance ecclésiastique par l'ordre de Dieu, dans les choses temporelles; qu'ils ne peuvent être déposés directement ni indirectement, par l'autorité des clés de l'Eglise; que leurs sujets ne peuvent être dispensés de la soumission et de l'obéissance qu'ils leur doivent, ou absous du serment de fidélité; et que cette doctrine, nécessaire pour la tranquillité publique, et non moins avantageuse à l'Eglise qu'à l'Etat, doit être inviolablement suivie, comme conforme à la parole de Dieu, à la tradition des saints Pères, et aux exemples des Saints.

II. Que la plénitude de puissance que le Saint-Siège apostolique et les successeurs de saint Pierre, Vicaire de Jésus-Christ, ont sur les choses spirituelles, est telle, que néanmoins les décrets du saint Concile œcuménique de Constance, contenus dans les sessions IV et V, approuvés par le Saint-Siège apostolique, confirmés par la pratique de toute l'Eglise et des Pontifes Romains, et observés religieusement dans tous les tems par l'Eglise Gallicane, demeurent dans leur force et vertu; et que l'Eglise de France n'approuve pas l'opinion de ceux qui donnent atteinte à ces décrets, ou qui les affoiblissent en disant que leur autorité n'est pas bien établie; qu'ils ne sont point approuvés, où qu'ils ne regardent que le tems du schisme.

III. Qu'ainsi il faut régler l'usage de la puissance apostolique, en suivant les canons faits par l'Esprit de Dieu, et consacrés par le respect général de tout le monde; que les règles, les mœurs et les constitutions reçues dans le royaume et dans l'Eglise Gallicane, doivent avoir leur force et vertu, et les usages de nos pères demeurer inébranlables; qu'il est même de la grandeur du Saint-Siège apostolique, que les lois et coutumes établies du consentement de ce Siège respectable et des Eglises, subsistent invariablement.

IV. Que quoique le Pape ait la principale part dans les questions de foi, et que ses décrets regardent toutes les Eglises, et chaque Eglise en particulier, son jugement n'est pourtant pas irréformable, à moins que le consentement de l'Eglise n'intervienne.

Nous avons arrêté d'envoyer à toutes les Eglises de France et aux Evêques qui y président par l'autorité du Saint-Esprit, ces maximes que nous avons reçues de nos pères, afin que nous disions tous la même chose, que nous soyons tous dans les mêmes sentimens, et que nous suivions tous la même doctrine.

248

48

Beneficies die binnen de bisdommen vergeven konden worden, waren uiteraard veel talrijker dan de bisdommen zelf en konden zonder veel consequenties de volle tijd vacant blijven, zodat de eraan verbonden inkomsten gedurende die tijd aan de kroon toevielen.

249

48

Hierdoor werd deze gecompenseerd voor de *fructus primi anni*, de [afdracht aan de Romeinse curie](#).

250

48

Samen met [De Caulet](#) had [Pavillon](#) zich in 1665 ook al verzet tegen het formulier van paus [Alexander VII](#).

251

48

[François-Étienne de Caulet](#) (1610-1680).
Gravure door Jean Crépy (1660-1739).

François-Étienne de Caulet (Toulouse, 19 mei 1610 – Pamiers, 7 augustus 1680, ISNI 0000 0000 6128 2671) was van 1644 tot aan zijn dood bisschop van Pamiers, waar hij zich veel moeite gaf voor de vorming van zijn geestelijken en de verbetering van hun leef- en werkomstandigheden, waarmee hij trachtte aan de richtlijnen van het Concilie van Trente uitvoering te geven, maar aanvankelijk veel tegenwerking van de kapittels van Pamiers en Foix ondervond. Hij was persoonlijk bevriend met [Nicolas Pavillon](#) en een tegenstander van de aanvaarding

van de bulle *Cum occasione* van 1653, waarin vijf stellingen werden veroordeeld die zouden zijn genomen uit het werk van *Cornelius Jansenius*. Hij legde zijn denkbeelden over de droit de régale neer in een *Traité de la régale, imprimé par l'ordre de M. l'évêque de Pamiers, pour la défense des droits de son église*, dat in 1680 en 1681 te Parijs en blijkens het titelblad ook in Keulen werd uitgegeven, wat echter niet met de werkelijkheid overeen behoeft te komen gezien het controversiële karakter van de inhoud. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 177-178; BESOIGNE 1756, II, 114-318; BARRAL 1758-1759, I, 735-737; MORÉRI 1759, III, 358-359; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 911; CERVEAU 1761-1778, *17e siècle*, 186-188; DESESSARTS 1800-1803, II, 45; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VI, 171-172; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 25; DE LA MOTHE E.A. 1823, I, 116-117; COURTIN 1827-1832, V, 207; DE FELLER 1832-1833, III, 301-302; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 526; ACKERMANN 1834, II, 23; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VI, 52; LE BAS 1840-1845, IV, 307-308; MICHAUD 1843, VII, 251-252; DE POSADA 1848-1868, III, 648-651; PÉRENNÈS 1851, I, 882-883; HOEFER 1852-1866, IX, 251-252; GLAIRE 1868, I, 419; LALANNE 1872, 458; GAMS 1873, 595; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *Le partie*, 518; JEAN 1891, 388; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 237-239.

252

48

Met andere documenten die daarop betrekking hebben, is de verklaring opgenomen in: *Déclaration du Clergé de France, faite dans l'Assemblée de 1682 sur les libertés de l'Eglise Gallicane et l'autorité ecclésiastique*, Paris 1811.

253

48

Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) als bisschop van Condom.
Gravure door Robert Nanteuil (1623-1678).

Jacques-Bénigne Bossuet (ISNI 0000 0001 2098 4244) werd op 27 september 1627 geboren in Dijon, waar zijn familie al geruime tijd hoge posities in de juridische wereld had ingenomen. Zijn ouders, Bénigne Bossuet, rechter van het Parlement van Dijon, en Marguerite Mouchet, beslisten dat hun vijfde zoon een kerkelijke loopbaan zou volgen, zodat hij al op tienjarige leeftijd de tonsuur ontving. De invloedrijke positie van zijn vader bezorgde hem al binnen drie jaar een zetel in het kapittel van de kathedraal van Metz. In 1649 werd hij diaken en hield hij de eerste van zijn predicates waarom hij later zeer bekend zou worden. In 1652 ontving hij de priesterwijding en het doctoraat in de godgeleerdheid. Vincentius à Paolo, die enige tijd zijn geestelijk leidsman was geweest, haalde hem over naar Parijs te komen en zich daar geheel aan de prediking te wijden. Hij was van 1669 tot 1671 bisschop van Condom en gedurende elf jaar de leraar van de Grand Dauphin, de oudste zoon van Lodewijk XIV.

In 1681 werd hij benoemd tot bisschop van Meaux. Nog voordat hij de zetel kon innemen raakte hij verward in de onenigheden tussen de koning en de paus, waarbij hij aanvankelijk erin slaagde voor geen van beiden expliciet partij te kiezen. Doordat hij gevraagd werd het document van de vier artikelen te redigeren, kwam hij aan de kant van het gallicanisme te staan, waarvoor hij een zeer omvangrijk verdedigingsgeschrift, de *Defensio Cleri Gallicani*, samenstelde, dat pas na zijn dood werd gepubliceerd. In tegenstelling tot velen onder de Franse bisschoppen van zijn tijd verbleef hij voornamelijk in zijn dioceses en was hij zeer actief in het besturen daarvan. In de laatste jaren van zijn leven had hij met ernstige fysieke moeilijkheden te kampen; desondanks trok hij zich niet als bisschop terug. Hij stierf op 12 april 1704 en werd te Meaux begraven. Hoewel hij zeker niet bijzonder op de Societas Jesu gesteld was, werd zijn lijkrede door een jezuïet, Charles de La Rue, uitgesproken.

Zie o.m. BAUSSET-ROQUEFORT 1841; GALLIA CHRISTIANA, II, 972-973; VIII, 1658-1661; DU PIN 1686-1715, XVIII, 158-176; DU PIN 1704, II, 2591-2593; 2940; PAPILLON 1742, I, 62-72; MORÉRI 1749, I, 153; BARRAL 1758-1759, I, 547-553; MORÉRI 1759, II, *2e partie*, 101-104; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 7-9; LADVOCAT 1760, I, 197-198; DU TEMS 1774-1775, II, 307; DESESSARTS 1800-1803, I, 324-327; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IV, 314-321; PEIGNOT 1822, I, 348; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 193-200; XXVIII, 259; 410-411; COURTIN 1827-1832, IV, 21-22; QUÉRARD 1827-1839, I, 427-433; COUSIN D'AVALLON 1830, 23-31; DE FELLER 1832-1833, II, 443-448; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 312-313; MONNAIS 1834-1835, III, 2-3; 447-449; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 115-121; LE BAS 1840-1845, III, 133-151; MICHAUD 1843, V, 131-143; PÉRENNÈS 1851, I, 646-652; HOEFER 1852-1866, VI, 795-829; PICOT 1853-1857, I, 392-396; GLAIRE 1868, I, 323-324; JERVIS 1872, I, 325; II, 13-14; 36-43; 48-49; 57; 62; 67; 81; 110; 113; 120; 126; 175; LALANNE 1872, 336-337; GAMS 1873, 576; VAPEREAU 1876, I, 301-306; BOUILLET EN CHASSANG

Dit document, dat het karakter van een principeverklaring draagt, zou in de rechtspraktijk consequenties hebben. Meestal worden deze aldus samengevat, waarbij telkens een kort commentaar bij elke concrete toepassing is gegeven.

1. De koning heeft het recht kerkelijke vergaderingen in zijn rijk bijeen te roepen.
 - De assemblée van 1682 was immers door Lodewijk XIV geconvoceerd.
2. De koning is gerechtigd tot het uitvaardigen van wetten die kerkelijke zaken betreffen.
 - Wanneer men de koning als beschermer van de kerk, als defensor fidei beschouwt, moet hij ook de macht en het recht hebben om met het instrument van de wetgeving deze taak uit te voeren.
3. De paus behoeft de toestemming van de koning om pauselijke legaten naar Frankrijk te zenden.
 - Dit betrof iedere vreemde mogendheid. Wanneer de paus ook als wereldlijk vorst optreedt, dient hij de gedragslijn die voor andere wereldlijke vorsten geldt eveneens te volgen.
4. De pauselijke legaten behoeven de toestemming van de koning om hun opdrachten in Frankrijk uit te voeren.
 - Dit gold voor alle vertegenwoordigers van buitenlandse mogendheden, dus per analogiam met het vorige ook voor de pauselijke legaten, die hierin aan ambassadeurs gelijkgesteld waren.
5. Bisschoppen mogen zonder toestemming van de koning het rijk niet verlaten, ook wanneer zij door de paus naar Rome zijn geroepen.
 - Dat men zich bij het uitreizen uit het koninkrijk van een paspoort moest voorzien, gold ook toen al voor alle ingezetenen van Frankrijk. Wie een geldige en wettige reden had om buitenslands te gaan werd een paspoort gewoonlijk niet geweigerd.
6. Beamten van de koning kunnen niet worden geëxcommuniceerd wegens handelingen die zij ambtshalve verrichten.
 - Zij verrichten hun werkzaamheden immers in opdracht van de koning, zodat een dergelijke excommunicatie degene zou treffen namens wie zij handelen.
7. De paus is niet bevoegd toestemming te geven voor de vervreemding van onroerende kerkelijke goederen of veranderingen in bestaande inkomensbronnen aan te brengen.
 - Dit gold voor iedere vreemde mogendheid. Transacties met onroerend goed werden ook toen al van overheidswege geregistreerd. Hoewel een centraal kadaster in Frankrijk pas in 1807 werd ingesteld, deden Karel VII, Lodewijk XIV en Lodewijk XV moeite voor een dergelijke instelling, die, zij het plaatselijk georganiseerd, zeker bestond.
8. Pauselijke decreten behoeven een zogenaamde *lettre de pareatis* van de koning of van zijn bevoegde beamten voordat zij binnen het rijk van kracht kunnen worden.
 - Als dit niet het geval zou zijn, zou de paus een tweede wetgevende macht in het koninkrijk zijn.

Een *lettre de pareatis* was een mandement dat noodzakelijk was om een juridische beslissing van kracht te doen zijn buiten de jurisdictie waarbinnen zij genomen was. Deze brieven gingen uit van de Grande Chancellerie en golden voor het gehele koninkrijk. De Juges des Foires in Lyon, de Connétable de France, de bestuurders van de universiteiten en nog enkele andere instellingen behoeften geen lettres de pareatis. Het spreekt vanzelf dat buitenlandse mogendheden hiervan niet vrijgesteld konden zijn.

9. De paus kan geen dispensaties geven ten nadele van de gebruiken en bepalingen van de Franse kathedrale kerken en de bisdommen.

- Indien dit wel het geval zou zijn, zou de situatie kunnen voorkomen dat verschillend recht zou gelden in en voor sommige bisdommen en zelfs voor parochies, die daarmee een status van exemptie zouden verkrijgen.

10. Het is wettig om van pauselijke beslissingen in beroep te gaan bij een toekomstig concilie of, wanneer men door maatregelen vanwege het kerkelijk gezag schade lijdt, bij de vorst.

- Het eerste deel van deze uitspraak brengt het laatmiddeleeuwse conciliarisme in herinnering. Het gezag van een oecumenisch concilie, waarbij alle patriarchaten zijn vertegenwoordigd, wordt daarin als hoger beschouwd dan dat van één van de patriarchen, namelijk die van Rome. Een bezwaar tegen deze overtuiging is evenwel dat door de verdeeldheid van de kerk een dergelijk concilie niet bijeengeroepen kan worden.

- Het tweede gedeelte bevat de zogenaamde *recursus ad principem*. Zouden burgers dit recht niet hebben, zou de kerk de uiteindelijke rechtsinstantie zijn. Indien geestelijken dit recht zou zijn ontzegd, zou bij een inquisitoir kerkelijk proces de kerk tegelijkertijd aanklager en rechter zijn. Bij het tuchtrecht is dit inderdaad het geval, maar dat kan zonder beroepsinstantie niet rechtvaardig worden uitgeoefend.

Het vraagstuk heeft niet uitsluitend een juridisch karakter maar ook een theologisch, daar het samenhangt met de exegese van 1 Korintiërs 6, 1. Bijzonder actueel wordt deze in het algemeen wanneer de vorst geen christen is of, in het bijzonder, niet tot de katholieke kerk hoort, indien men aanneemt dat zij die daarbuiten staan niet tot de gelovigen kunnen worden gerekend. Voor het belang hiervan in het gallicanisme en het jansenisme zie HALLEBEEK 1996.

255

49

De breve *Paternæ caritatis*, niet te verwarren met de gelijknamige bulle van [Pius VII](#) uit 1822.

256

49

Vgl. LOYSON 1870, 493.

257

49

DENZINGER 2014, n. 2281-2285. De constitutie is pas op 31 januari 1691 in de openbaarheid gebracht.

258

49

Concilium Narbonense, cap. XL, MANSI, XXXIV, 1521-1522:

Quem in diversis ecclesiis irrepsisse errorem dixerat bonæ memoriæ Pius summus pontifex, huius nominis quintus, experimento probavimus, in hac nostra provincia; quia sibi quisque formaverat episcopus ab libitum divinum officium: unde quæ in diversis ecclesiis legebantur, in multis apocrypha sibi invicem adversabuntur. Atque ideo decens et admonitum esset utile, si apostoli monita loquentes omnes uno ore Deum qui unus est, honorificaremus, et sicut in fide et ecclesia idem sentimus, omnes in divinis decantandis officiis consentiemus.

Ideo ut in omnibus unitas sit in ecclesiis, quæ una est: a quibuscumque ecclesiasticis, tam metropolitanae, cathedralium, collegiatarum, aliarumque ecclesiarum officium recitare in choris et ecclesiis decantari, præcipimus et mandamus, iuxta usum, ordinem, modum et formam a felicis memoriæ [Pio papa huius nominis quinto](#) præscriptam, per bullam, super reformatione breviarii editam: quam nos recipimus et in tota provincia recipi volumus et præsentis nostris decreti publicatione sufficienter promulgatam declaramus: contra eandem agentes, pœnam per ipsum latæ eis indicimus et significamus.

Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 301.

259

50

Pierre-Jacques de Fleyres (geboren omstreeks 1550 en gestorven te Saint-Pons-de-Thomières op 25 juni 1633) was bisschop van 1587 tot zijn overlijden. Hij was degene die van de koning de toestemming tot de secularisatie van het kapittel van zijn kathedraal verkreeg. In 1622 liet hij zijn neef [Jean-Jacques de Fleyres](#) tot zijn coadjutor benoemen. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VI, 251-252; FISQUET 1864-1874, *Saint-Pons*, 580-582; GAMS 1873, 623.

Jean-Jacques de Fleyres (geboren omstreeks 1590) was bisschop van Saint-Pons-de-Thomières van 1633 tot aan zijn dood in 1652. Van zijn oom [Pierre-Jacques de Fleyres](#) ontving hij op jeugdige leeftijd al verscheidene abdijen in commende. Op 5 februari 1622 werd hij bij zijn oom coadjutor met als titel die van titulair-bisschop van Troas, waartoe hij in het volgende jaar werd geconsecreerd. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VI, 252; FISQUET 1864-1874, *Saint-Pons*, 582; GAMS 1873, 623.

261

Vgl. SAHUC 1909, 170.

262

Michel Tubœuf (of Tubeuf) werd in 1602 te Parijs geboren. Zijn broer Jacques was president van de Rekenkamer en intendant van financiën van 1644 tot 1650. Hij werd omstreeks 1630 priester. Op de Assemblée du Clergé van 1645 werd hij agent général van de Franse geestelijkheid, wat hij bleef tot 1650. Na dit mandaat werd hij benoemd tot bisschop van Saint-Pons, waartoe hij op 12 april 1654 de wijding ontving. Op 29 juni 1664 werd hij bisschop van Castres, waar hij het bisschoppelijke paleis liet bouwen waarin hij op 16 april 1682 is overleden. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VI, 252-253; FISQUET 1864-1874, *Saint-Pons*, 582-583; GAMS 1873, 623.

263

Vgl. SAHUC 1909, 170-171.

264

Pierre-Jean-François Percin (ook Persin) de Montgaillard (ISNI 0000 0001 2138 7177) werd geboren te Toulouse op 29 maart 1633. Hij overleed op 13 maart 1713 in zijn residentie te Saint-Chinian. Hij was een zoon van Pierre-Paul de Montgaillard, die *mestre de camp* (een rang vergelijkbaar met die van kolonel) van een infanterieregiment was en in 1638 werd terechtgesteld nadat hij de vesting van Breme in Lombardije in vijandelijke handen zou hebben overgegeven, maar in 1643 postuum werd gerehabiliteerd. Dit bracht zijn kinderen het voordeel dat zij in het leger en in de kerk weer carrière konden maken. Pierre-Jean-François Percin de Montgaillard studeerde in Montauban en Toulouse en vanaf 1654 aan de universiteit van Parijs, waar hij in 1661 de doctorsgraad behaalde. Hij werd commendatair abt van Saint-Michel-lès-Chalon in het bisdom Cahors. In 1664 werd hij benoemd tot bisschop van Saint-Pons-de-Thomières, waarvan hij op 12 januari 1665 de bevestiging kreeg en waartoe hij in juli daaraanvolgend werd geconsacreerd. Hij onderhield nauwe betrekkingen met de abdij van Port-Royal in Parijs. In 1678 kwam hij in conflict met de bisschop van Toulon, Jean de Vintimille du Luc, wegens diens kritiek op het *Rituale van Alet*. Ook met [Fénelon](#) polemiseerde hij heftig. Tijdens zijn langdurig episcopaat zijn veel processen gevoerd en hebben veel strijdschriften van zijn hand en tegen hem het licht gezien. Aan zijn onenigheden met de minderbroeders-recollecten in Saint-Pons, waarbij het zelfs tot handgemeen kwam, is een belangwekkend artikel gewijd: MEYER 1999-2001.

Zie SAHUC 1909 en o.a. DU PIN 1704, II, 2687-2688; MORÉRI 1759, VII, 727-728; BARRAL 1759-1759, t, 3, 528-520; GALLIA CHRISTIANA, VI, 253-254; LADVOCAT 1760, II, 287; CERVEAU 1761-1778, *Supplément*, 262-263; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIX, 348; COURTIN 1827-1832, XVI, 263; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2060; ACKERMANN 1834, III, 397; MICHAUD 1843, XXIX, 121; DE POSADA 1848-1868, XIV, 422-423; HOEFER 1852-1866, XXXVI, 265-266; ROSKOVÁNY 1861, V, 1165; FISQUET 1864-1874, *Saint-Pons*, 583-589; GLAIRE 1868, II, 1527; LALANNE 1872, 1306; GAMS 1873, 623; GUÉRANGER 1878-1885, II, 477-478; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1943; JEAN 1891, 275; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 816.

265

Proprium Sanctorum Ecclesiae Cathedralis & Diocesis Sancti Pontii Tomeriarum, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D. D. [Petri-Joannis-Francisci de Percin de Montgaillard](#), Dei providentia Sancti Pontii Tomeriarum Episcopi ac Domini jussu, ac ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ apud Guillelmum Ludovicum Colomiez & Hieronymum Posuel Regis Typogr. M.DC.LXXXI.

Hiervan bestaat een specificatie, waarin de vieringen die [Percin](#) heeft laten vervallen, de klassen waarin de feesten nieuw waren ingedeeld en de toegevoegde heiligendagen zijn opgesomd: *Liste des Saints, des Offices et des Commemorations du Missel & du Breviaire Romain que Mr. l'Evêque de S. Pons a retranchez du Calendrier de son Diocese, l'année 1681. & les suivantes*, s.l., s.a.

266

50

François-Gabriel de Thézan du Poujol d'Olargues werd omstreeks 1643 geboren en overleed te Toulouse op 2 september 1704. Zie FISQUET 1864-1874, *Béziers*, 250; 269; *Saint-Pons*, 594; SCHOON 2019, 327; 451.

267

50

Factum pour Messire François Gabriel de Thezan du Poujol, abbé d'Olargues, Grand archidiacre de l'Eglise de Saint-Pons, Conseller en la Cour, appellant comme d'abus contre Messire Pierre Jean François de Percin de Mongaillard, évêque de Saint Pons, appelé et intimé, s.l., s.a.

268

50

Vgl. SAHUC 1909, 172.

269

50

Deze kwestie was in verscheidene bisdommen en ook met andere feesten van secundair belang aan de orde. Feestdagen waarop niet gewerkt werd, overtroffen in aantal dat van de vrije dagen in de huidige tijd en zij waren onregelmatig over het jaar verspreid. Zie Philippe Desmette en Philippe Martin (red.), *Orare aut laborare? Fêtes de précepte et jours chômés du Moyen Âge au XIXe siècle*, Villeneuve-d'Ascq 2017. De situatie in het noorden van Frankrijk wordt hierin behandeld door Philippe Moulis, *Prélats jansénistes et calendriers diocésains dans la France septentrionale*, 115-130.

270

50

Zie RECUEIL SAINT-PONS 1686; vgl. SAHUC 1909, 174.

271

50

Zie RECUEIL SAINT-PONS 1686, *Avertissement*, 2; SAHUC 1909, 177-178.

272

50

De brief werd in 1690 in druk uitgegeven, voorzien van commentaar door [Percin de Montgaillard](#): *Texte de la lettre de l'Archidiacre de S. Pons à N.T.S.P. le Pape Innocent XII*, s.l., s.a. Met Innocentius XII moet Innocentius XI zijn bedoeld.

Deze werd geboren als Benedetto Odescalchi te Como op 19 mei 1611 en was paus van 1676 tot zijn overlijden te Rome op 12 augustus 1689.

Paus Innocentius XII, geboren als Antonio Pignatelli op 13 maart 1615 te Spinazzola, was paus van 12 juli 1691 tot aan zijn dood op 27 september 1700 te Rome.

273

51

Zie MORÉRI 1759, VII, 727. Het boek wordt ingeleid met een brief van de auteur aan kardinaal Girolamo Grimaldi-Cavalleroni (20 augustus 1595 – 4 november 1685, ISNI 0000 000 6120 4171), die van 1648 tot zijn overlijden aartsbisschop van Aix-en-Provence was. Dit is merkwaardig omdat Saint-Pons-de-Thomières niet tot deze kerkprovincie maar tot die van Narbonne hoorde. Grimaldi wordt echter beschouwd als een geestverwant van [Percin](#), wat deze brief kan verklaren. Vgl. LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 482. De brief moet geschreven zijn vóór of uiterlijk in 1685, wat niet hoeft te betekenen dat dit voor het gehele boek geldt. Volgens Moréri heeft Grimaldi ook geantwoord op een wijze die door [Percin](#) zou zijn opgevat als een aanmoediging om het boek te schrijven. De brief draagt niet het karakter van een opdracht van het gehele werk aan een bevriende collega. CHEVALIER 1891, 11, citeert de titel als: *'Du droit et du devoir ...'* in de veronderstelling dat 'pouvoir' een tautologie zou zijn.

Quant à la Bulle du Pape [Pie V.](#) qui règle les Offices, l'on en comprendra mieux la force lors qu'on sçaura ce qui la precede.

Nous voyons en plusieurs endroits, que le Pape [Paul III.](#) sous qui le Concile de Trente commença avoit dressé un Breviaire, dont il donnoit la liberté de se servir à la place des autres: néanmoins [Paul IV.](#) n'en fut pas content, & commença à faire travailler à un autre Breviaire; mais il vint à mourir bien-tôt après son exaltation, son successeur [Pie IV.](#) qui avoit fait r'assembler de nouveau le Concile de Trente, envoya aux Peres de ce Concile ce que son predecesseur avoit faite de collections, & même ce qu'il avoit déjà dressé. Nous ne voyons pas que le Concile y ait travaillé, ny qu'il commit personne pour cela durant sa tenue. L'on voit seulement que la dernière seance renvoye l'examen du Breviaire & du Missel au Pape, avec le reste des Livres qu'on n'avoit pas pû examiner: cependant le Pape Pie étant mort bientôt après la fin du Concile, son successeur immédiat [Pie V.](#) fut celui qui travailla à la reformation du Breviaire & du Missel. Il publia sa Bulle la troisième année de son Pontificat, c'est-à-dire l'an de Nôtre-Seigneur 1568. & quoique nous ne voyons pas que ce Pape ait pris les mêmes soins que Nicolas III. de supprimer tous les exemplaires du Breviaire dont on se servoit auparavant, il est constant que nous n'en trouvons plus. Ce qui m'empêche de dire les changemens qui s'y sont faits, ainsi il y a apparence qu'il les a supprimés; & il ne faut pas s'étonner de cette suppression, parce que le Pape [Pie V.](#) nous apprend luy-même qu'il y avoit des choses profanes & apocryphes, remotis iis quæ aliena & incerta essent.

Trente-quatre ans après, c'est-à-dire au commencement de ce Siècle: le Pape [Clement VIII.](#) voyant à ce qu'il dit luy-même dans sa Bulle, que ce Breviaire de [Pie V.](#) étoit déjà défiguré, soit par la negligence des Imprimeurs, soit par la liberté & la temerité de certaines gens qui ont accoustumé de mettre la main à des choses qui ne les regardent pas, en telle sorte que plusieurs erreurs s'y étoient glissées dans les leçons de l'Ecriture, dans celles des Peres, dans les Vies des Saints, ou dans les Rubriques, & en d'autres endroits. On y avoit aussi ajouté & changé plusieurs choses suivant la fantaisie d'un chacun, si bien qu'il ne restoit plus de Breviaire qui ne fût différent de celui que le Pape Pie avoit dressé, & qui n'eust besoin de correction. Ce Pape ne se contenta pas de corriger les fautes qui s'étoient glissées dans ce Breviaire: il dit de plus qu'il luy a donné une forme bien plus parfaite; en sorte qu'il juge que le desordre precedent avoit par occasion esté avantageux, ita ut ex superiori illo incommodo per occasionem non parum utilitatis proveniret; & c'est dans cette vue qu'il défend sous les peines les plus grièves de reimprimer le Breviaire de [Pie V.](#) ou d'autres, revoquant les permissions que luy ou ces predecesseurs avoient données de l'imprimer, & permettant seulement l'impression du sien bien reconnu, c'est l'an 1602. que cette Bulle a été donnée: 29. ans après, c'est-à-dire l'an 1631. le Pape [Urbain VIII.](#) dit que plusieurs personnes de piété & de doctrine se plaignoient qu'il y avoit plusieurs choses dans le Breviaire de [Clement VIII.](#) qui demandoient qu'il y mit la dernière main, soit pour avoir perdu leur première pureté, soit pour n'avoir été qu'ébauchées plutôt qu'achevées. Il dit qu'il a changé plusieurs choses dans les Hymnes pour les conformer aux loix de la Grammaire; & que lorsqu'il n'a pû réussir il en a fait de nouvelles. Il dit encore qu'il a ajouté plusieurs choses qui manquoient dans le Breviaire, qu'il en a corrigé & ôté plusieurs autres soit dans les Homelies ou Sermons des Peres: ita multa supleta, multa emendata, atque correctata, & qu'il a encore corrigé les Legendes des SS. Il défend de reimprimer aucun autre Breviaire sous peine de censures contre les Ecclesiastiques qui les permettent d'excommunication & d'autres peines contre les contrevenans, laissant pourtant la liberté de se servir de ceux qui avoient été auparavant, & aux Imprimeurs de les vendre.

Tout ceci nous fait voir combien il y a eu de changemens dans les Offices divins depuis la forme dans laquelle le Pape [Pie V.](#) les a mis non seulement devant le [Concile de Narbonne](#), mais encore vint ans après. Ce Concile pourtant veut qu'on observe exactement le Breviaire de [Pie V.](#) iuxta Ritum, formam, modum, & ordinem Pii V.

Quelle conclusion raisonnable peut-on tirer de tout ceci, si ce n'est que l'on ne laisse pas de suivre le Rite, la manière, l'ordre, & la forme du Breviaire de [Pie V.](#) quoy qu'il y ait des changemens dans le Calendrier, dans les cérémonies, dans les Legendes, & dans les leçons tirées des SS. Peres, pourveu que l'on garde l'ordre de la disposition du Breviaire du Pape [Pie V.](#) Aussi voyons-nous que quoy que [Clement VIII.](#) & [Urbain VIII.](#) aient fait de si notables changemens dans toutes ces choses, & que d'autres Papes aient presque toutes changé quelque chose dans le Calendrier, on le laisse pas d'appeller leur Breviaire, le Breviaire de [Pie V.](#) De là il est évident que tous les changemens que j'ay faits dans mes Offices ne font point que l'on puisse dire que j'ay abandonné le Breviaire de [Pie V.](#) ni que j'aye rien fait contre les intentions de sa Bulle, ny contre celle du [Canon de Narbonne](#), quand on supposeroit qu'il a toute sa vigueur.

Mais pour ne laisser pas la moindre ombre de difficulté, sur cette matiere, supposons que la Bulle de [Pie V.](#) ait toute l'étendue que mes adversaires luy donnent à l'égard de toutes les parties du Breviaire, & qu'elle soit même si inviolable que les Papes ses successeurs ny aient nullement pû toucher: qu'il n'y avoit rien aussi qui dût être changé; enfin que cette Bulle, si l'on veut devoit être executée aussi religieusement par les Ecclesiastiques que la loy de la circoncision le devoit être par les Juifs; avec tout cela, si faut-il convenir que comme la loy de la Circoncision recevoit des exceptions & qu'elle n'étoit pas faite pour les femmes, ny pour les hommes durant par exemple, qu'ils étoient dans les deserts, ou qu'ils n'avoient point de demeure fixe, ainsi cette Bulle ne reçoit pas seulement les exceptions, mais c'est elle qui les porte, & qui les explique si clairement, qu'il ne faut qu'avoir des yeux pour en être convaincu.

Cette Bulle distingue visiblement deux sortes d'Eglises: les unes qui par le droit, ou par la coutume étoient obligées à reciter le Breviaire selon l'usage de Rome: les autres qui s'étoient toujours maintenues en possession de regler elles-mêmes leurs Offices. Le Pape laisse ces dernieres dans leurs usages, sans les blâmer, & ne pretend obliger les premieres à se servir desormais du Breviaire Romain, qu'en cas qu'elles n'aient pas une coutume contraire depuis deux cens ans. Si le Pape s'y plaint que des Evêques se sont fait eux-mêmes leurs Livres d'Eglise, vous verrez qu'il ne s'agit que des Eglises qui de tout tems avoient chanté & recité l'Office divin, selon l'usage de Rome: s'il abolit les ancien Breviaires avec celui du Cardinal [Quignonez](#), & défend de s'en servir même dans les lieux où l'on avoit autrefois accoutumé de faire l'Office, comme il se faisoit à Rome, exceptant néanmoins comme je l'ay déjà remarqué, ceux où l'on étoit déjà en possession de se servir d'autres Breviaires, soit que cette possession fût fondée sur une coutume, ou sur une concession du saint Siege, pourveu toutefois que cette coutume ou cette concession ne fussent pas moins anciennes que de deux cens ans.

Il n'ordonne point à ces Eglises-là de prendre son nouveau Breviaire, il le leur permet seulement si elles le veulent, mais ce n'est qu'en cas que l'Evêque & le chapitre en soient d'accord, ce qui fait voir en passant que ce Pape ne manquoit pas de reconnoître le pouvoir des Evêques pour régler les Offices. S'il ordonne que dans toutes les Eglises, Communautéz, &c. on reçoive ce Breviaire nouvellement corrigé; ce n'est encore que dans celles qui avoient accoutumé ou qui étoient obligées de faire l'Office selon l'usage de Rome.

Enfin s'il declare que l'on ne satisfera point à l'obligation de l'Office avec un autre Breviaire que le sien; voicy les gens qu'il designe: ceux dit-il, qui par le droit ou par la coutume sont obligez de dire, ou de chanter l'office selon l'usage de Rome.

Cette Bulle avec l'autorité que j'ay supposé, n'oblige point deux sortes d'Eglises, sçavoir celles qui avoient conservé dès leur premiere institution leur usage & Rite different de celui de Rome, & celles qui étant obligées ou par le droit, ou par la coutume de suivre l'usage de Rome, en avoient néanmoins suivy un different depuis deux cens ans, c'est-à dire que les Eglises qui avoient leur Breviaire, leur Rite, leur ordre, leur maniere, leur forme, leur Calendrier, leurs Directoire propres, particuliers, & differens de celui de Rome depuis l'an 1368. jusques en l'an 1568. ne sont point obligées de faire aucun changement pour se conformer au Breviaire de [Pie V.](#) & qu'elles peuvent conserver tous leurs usages louables. Or est-il que non seulement depuis deux cens ans, c'est à dire depuis 1368. que mon Eglise étoit déjà démembrée de celle de Narbonne elle avoit déjà son Breviaire, son Rite, son ordre, sa maniere, sa forme, son Calendrier propre, de même que celle de Narbonne, & different de celui de Rome, mais encore 800. ans auparavant, & du moins depuis S.Isidore. Donc par une demonstration qui ne souffre pas de repliche la Bulle de [Pie V.](#) n'oblige point l'Eglise de saint Pons de conformer son Breviaire, son Rite, sa forme, sa maniere de reciter l'Office ni son Calendrier à celui de Rome.

Bulle *Quod a nobis*, 9 juli 1568:

Statuentes Breviarium ipso nullo umquam tempore vel totum, vel ex parte mutandum, vel ei aliquid addendum, vel omnino detrahendum esse: ac quoscumque, qui Horas Canonicas ex more et ritu ipsius Romanæ Ecclesiæ, jure vel consuetudine dicere vel psallere debent, propositis poenis per Canonicas sanctiones constitutis in eos, qui divinum Officium quotidie non dixerint, ad dicendum et psallendum post hac in perpetuum. Horas ipsas diurnas et nocturnas ex huius Romani Breviarii præscripto et ratione omnino teneri: neminemque ex iis, quibus hoc dicendi psallendique munus necessario impositum est, nisi hac sola formula satisfacere posse. Jubemus igitur omnes et singulos, Patriarchas, Archiepiscopos, Episcopos, Abbates et ceteros Ecclesiarum Prælatos, ut omissis quæ sic suppressimus et abolevimus, ceteris omnibus etiam privatim per eos constitutis, Breviarium hoc in suis quique Ecclesiis, Monasteriis, Conventibus, Ordinibus, Militiis, Diœcesibus et locis prædictis, introducant: et tam ipsi, quam ceteri omnes presbyteri, et clerici sæculares et regulares, utriusque sexus, nec non milites et exempti, quibus officium dicendi et psallendi quomodocumque, sicut prædicatur, injunctum est, ut ex huius nostri Breviarii formula, tam in Choro, quam extra illum, dicere et psallere procurent.

279

51

Bulle *Quo primum*, 14 juli 1570:

Mandantes ac districte omnibus et singulis Ecclesiarum prædictarum Patriarchis, Administratoribus, aliisque personis quacumque Ecclesiastica dignitate fulgentibus, etiamsi Sanctæ Romanæ Ecclesiæ Cardinales, aut cuiusvis alterius gradus et præeminentiae fuerint, illis in virtute sanctæ obœdientiae præcipientes, ut ceteris omnibus rationibus et ritibus ex aliis Missalibus quantumvis vetustis hactenus observari consuetis, in posterum penitus omissis, ac plane reiectis, Missam iuxta ritum, modum, ac normam, quæ per Missale hoc a Nobis nunc traditur, decantent ac legant; neque in Missæ celebratione alias cæremonias, vel preces, quam quæ hoc Missali continentur, addere vel recitare præsumant.

280

52

‘Lettre de Mr. l’Evesque de St. Pons. Ecrite à Monsieur F ... Ecclesiastique de la Ville d’A ... dans laquelle il est traité des Offices du Dimanche & de la Ferie, de la disposition d’un Calendrier, de la Chaire de Saint Pierre, des Bulles des Papes sur le Breviaire, de l’Oraison pour l’Evêque, & des faits particuliers concernant le Directoire du Diocese de Saint Pons’, in: RECUEIL SAINT-PONS 1686, 107-108 :

Que peut-on conclure de là contre moy, rien du tout, si l’on ne montre en même-temps deux choses qui ne se peuvent pas montrer, parce qu’elles ne sont point. La premiere, que l’Evêque de saint Pons avec son Chapitre en corps ont convenu que tout le Clergé du Diocese prendroit le Breviaire & les usages de Rome, suivant les termes de la Bulle, mais cela n’a jamais esté fait; ce que est si constant que le [Concile de Narbonne](#) tenu l’an 1609. qui ordonna que l’on recevroit dans toute la Province le Breviaire du Pape [Pie V.](#) ne fut point executé dans le Diocese de saint Pons, non plus que dans celui de Narbonne, quoy que l’Evêque de saint Pons M. [Pierre de Fleires](#) eût assisté, & souscrit à ce Concile: ce qui montre évidemment que ce Decret du Concile n’a esté regardé que comme une simple permission conformément à l’expression, & à la Bulle du Pape [Pie V.](#) & non comme un commandement.

D’ailleurs ny M. de [Tubeuf](#) mon predecesseur immediat ni moy n’avons jamais dressé nôtre Calendrier entierement conforme au Breviaire du Pape [Pie V.](#) ni aux Rubriques du Breviaire Romain; & ce qui est de plus, c’est que nonobstant mes soins une partie des Parroisses de mon Diocese retient encore beaucoup de choses de l’ancien Breviaire, & plusieurs usages de Narbonne contraires à ceux de Rome.

Mais quand il seroit vray, comme ces Censeurs le supposent, que M. de [Tubeuf](#) & moy aurions pris le Breviaire du Pape [Pie V.](#) & toutes ses Rubriques, il faudroit estre dans une ignorance bien grossiere des loix des prescriptions, pour ne sçavoir pas qu’un droit & une liberté naturelle, & même un privilege acquis sur tout par une possession de 200. ans autorisée par une Bulle authentique, ne se peut perdre par une possession contraire de vingt années, principalement lors qu’il n’y a point de loy contraire.

Zoals: ‘... *præcipimus et mandamus ...*’ en ‘... *contra eandem agentes, pœnam per ipsum latæ eis indicimus et significamus ...*’

‘Examen des XXVIII chefs contenus dans l’exposé des Lettres d’appel comme d’abus’, in: RECUEIL SAINT-PONS 1686, 178-180 :

L’appellant (*Sc. De Thézan d’Olargues*) doit montrer que ce Decret du [Concile de Narbonne](#), dont il parle, est un commandement absolu, & non une simple permission conforme à l’expression de la Bulle du Pape [Pie V](#). Qu’il a été executé, premierement par l’Eglise de Narbonne, qui devoit montrer l’exemple à toutes les autres de la mesme Province, estant marquée la premiere dans le Decret, & ensuite par celle de S.Pons. C’est neantmoins ce que l’appellant ne peut faire. Car loin que le Diocese de Narbonne & celui de S.Pons aient regardé ce Decret comme un commandement & pris le Breviaire & le Rite Romain, il n’y a pas une seule Paroisse dans le Diocese de Narbonne où l’on ait jamais suivi ni le Missel, ni le Martyrologe, ni le Rituel Romain, & la plaine du Diocese de S.Pons qui est contiguë à celui de Narbonne, garde encore plusieurs choses du Breviaire, du Missel & du Martyrologe de cette Metropole, nonobstant les soins que M. de [Tubœuf](#) et M. de S.Pons d’aujourd’huy ont pris pour y établir le Rite Romain. D’ailleurs il paroît par l’Ordonnance de M. de [Tubœuf](#) predecesseur immediat de M. de S.Pons faite en 1657. que tant s’en faut que l’on suivit dans le Diocese de S.Pons ce Decret du [Concile de Narbonne](#) que les Ecclesiastiques y faisoient les offices chacun comme il l’entendoit.

Il est donc constant que si ce Decret du [Concile de Narbonne](#) est regardé par la Cour comme une Ordonnance qui oblige toute la Province, l’appellant fera premierement condamner M. le Cardinal de Bonzy, qui est le premier qui y contrevient, puis que le Directoire de son Diocese & les Rites qu’on y observe ne sont pas conformes au Decret de ce Concile.

Mais l’inexecution de ce decret dans tout le Diocese de la Metropole, qui n’a jamais suivi le Breviaire ni le Calendrier de Rome, & dans celui de S.Pons qui n’a pas pris le Breviaire Romain que depuis l’an 1657 en gardant toûjours un Calendrier different & contraire en plusieurs choses aux Rubriques du Breviaire Romain, aussi bien que celui de toutes les autres Eglises de la Province, cette execution, dis-je, fait une preuve constante que ce Decret n’est que de pure direction et une permission simple, & par consequent il demeure verifié que ce moyen d’abus n’est pas plus pertinent que les autres.

Pierre de Bonzi (15 april 1631 - 11 juli 1703, ISNI 0000 0001 1622 2482), kardinaal sedert 1672, was bisschop van Béziers, aartsbisschop van Toulouse en van 1674 tot zijn dood aartsbisschop van Narbonne.

PERCIN DE MONTGAILLARD 1686, 200-201:

Elle ne peut être suspecte, car elle est prise de ce même Pape Clement VIII. qui a reformé le Breviaire de [Pie V](#). qui sçavoit fort bien si le Calendrier est une partie essentielle du Breviaire & du Rite, & si l’on peut separer l’un de l’autre. Ce Pontife éclairé n’ignoroit pas qu’il y avoit des Eglises en France, qui n’avoient pris le Breviaire ni le Missel du Pape [Pie V](#). ni le Rite Romain: mais il sçavoit aussi qu’il y en avoit plusieurs qui l’avoient receu. Néanmoins quand le Cardinal d’Ossat le sollicite & le presse plusieurs fois de la part du Roy Henry IV de régler & d’ordonner quelque chose sur les Fêtes & d’en diminuer le nombre, ce Pontife tient toûjours le même langage; Que c’est aux Evêques de France de régler telles choses, chacun dans son Diocese; Que c’est à eux à juger ce qui est le plus expedient; Qu’il n’y a qu’eux qui puissent connoître ce qui est le mieux qu’ils le peuvent faire comme bon leur semble; Qu’ils sont en cela Moïse & les Prophetes, &c. Et ce Cardinal ajoute dans sa depêche, que les Evêques n’ont qu’à faire eux-mêmes tous ces retranchemens, puis qu’ils sont en leur pouvoir.

Hiermee wordt gerefereerd aan Arnaud d’Ossat (20 juli 1537 – 13 maart 1604, ISNI 0000 0000 7974 9743), die een belangrijke functie vervulde in de diplomatieke verhoudingen tussen de paus en de Franse koning Hendrik IV. D’Ossat werd in 1596 bisschop van Rennes, maar bleef na de wijding te Rome te hebben verkregen in deze stad en behartigde daar de Franse belangen zonder hiertoe een officiële aanstelling te hebben. In 1599 werd hij kardinaal en in 1600 bisschop van Bayeux, welke functie hoger geschat werd dan die van bisschop van Rennes. Het bisdom ontving van D’Ossat nimmer enig persoonlijk bezoek. Na zijn overlijden te Rome werd hij

aldaar begraven in de kerk van San Luigi dei Francesi. Zie o.a. Antoine Degert, *Le cardinal D'Ossat évêque de Rennes et de Bayeux (1537-1604): Sa vie, ses négociations à Rome*, Paris 1894.

284

52

PERCIN DE MONTGAILLARD 1686, 179-180:

Qui peut ignorer que les Metropoles de Narbonne, de Lyon, de Sens, de Rheims, de Paris, de Roüen, de Tours, de Bourges et de Bezançon, & près de cinquante Evêchez qui ont leurs Rites tout-à-fait differens de ceux de Rome, n'ayent aussi leurs Calendriers & leurs Directoires, qui n'ont nul rapport à celui de l'Eglise de Rome. Mais qui sera assez hardy pour nier que le reste des Eveques de France ne fassent leurs Calendriers particuliers, dans lesquels ils suppriment, ils ajoutent, & font des Fêtes, des vigiles & des jeûnes, comme ils le jugent à propos.

285

52

PERCIN DE MONTGAILLARD 1686, 204:

J'espere au moins que ceux qui liront avec attention ce que je viens d'écrire, seront convaincus que les Evêques ont eu la liberté de Jesus-Christ jusqu'à nous de dresser leurs Offices, de conserver, ou de rétablir ceux qu'ils ont trouvé autorisez par plusieurs Siècles, & que jusques à mes censeurs, personne ne leur avoit contesté le droit de faire les Calendriers de leurs Dioceses.

286

52

PERCIN DE MONTGAILLARD 1686, 229:

... le sentiment d'un des plus zelez & des plus sçavans deffenseurs du Saint Siège, c'est le [Cardinal Bona](#): qui assure que pourveu que les Evêques sous le pretexte de conserver leur liberté n'introduisent pas des niaiseries & des doctrines estrangeres dans les Offices divins, ils peuvent disposer de la maniere & du Rite, des paroles, mesme des prieres, de l'ordre des ceremonies & des autres petites choses, parce qu'elles n'ont point été établies dans les Eglises, ny par les Apôtres, ny par les hommes Apostoliques, pour y être observées immuablement, & qu'au contraire elles sont laissées à la disposition des Evêques, qui les reglent & les changent suivant les mouvemens differens de leur pieté.

Rerum liturgicarum libri duo ... auctore [Ioanne Bona](#), Romæ 1671, I, cap. 6, 1, 32:

Modus autem et ritus, quibus hæc omnia peraguntur, verba quibus preces concipiuntur, ordo ceremoniarum et reliqua minoris momenti diversis Ecclesiis diversa et peculiaria sunt; nec ita ab Apostolis et Apostolicis viris, instituta fuerunt, ut perpetua forent et immutabilia. Ideo in illis varietates apparent et mutationes, quæ unitatem Ecclesiæ non scindunt, nec fideles offendunt.

Giovanni Bona (1609–1674, ISNI 0000 0001 1621 5311), afkomstig uit Piëmont, was monnik van de congregatie der Feuillants. In 1651 werd hij generaal-overste van deze vertakking van de cisterciënzers. Paus [Alexander VII](#) benoemde hem tot consultor van de Congregatie voor de Index en lid van het Heilig Officie. Hij stond bekend om zijn ascetische geschriften en de toepassing van de ascese in zijn leven, ook toen hij in de hoogste kringen van de katholieke kerk verkeerde. Zijn *Manuductio ad cælum* uit 1658 is meermaals en waarschijnlijk terecht vergeleken met de *Navolging van Christus* van Thomas a Kempis. In 1671 publiceerde hij zijn bekendste werk, *De Rebus Liturgicis*, dat hem de reputatie van een pionier op het gebied van de liturgiewetenschap heeft gebracht. Een van zijn medebroeders in de congregatie van de Feuillants was Bernard de Montgaillard (1563–1628, ISNI 0000 0001 1573 8700) die als abt van Notre-Dame d'Orval dit klooster hervormde en een oudoom was van [Pierre-Jean-François Percin de Montgaillard](#).

Giovanni Battista Pamphili (Rome, 6 mei 1574 – 7 januari 1655, ISNI 0000 0001 1027 0598) was onder de naam Innocentius X paus van 1644 tot zijn overlijden. Hij stamde uit een zeer aanzienlijke familie en kreeg al spoedig na zijn rechtenstudie aan het Collegium Romanum een belangrijke positie in de Romeinse curie. In 1627 werd hij kardinaal in pectore; de bekendmaking van zijn benoeming volgde in 1629 en in het daaropvolgende jaar ontving hij de insignia als kardinaal-priester van San Eusebio. Op 15 september 1644 werd hij als opvolger van [Urbanus VIII](#) tot paus gekozen. Als zodanig stond hij sterk onder invloed van Olimpia Maidalchini, de weduwe van zijn oudere broer, die van haar machtspositie onder zijn ogen verscheidene malen ernstig misbruik maakte. Innocentius X is vooral bekend geworden door de veroordeling van vijf stellingen uit het werk van [Cornelius Jansenius](#) in de bulle *Cum occasione* van 31 maart 1653.

288

52

Germanus van Auxerre (ca. 378 – 31 juli 448) was een Romeins militair bestuursambtenaar, die in 418 tot bisschop van Auxerre werd verkozen. In 429 werd hij naar Britannia gezonden, waar hij als geestverwant van Augustinus het pelagianisme bestreed. Hij zou in Nanterre Genoveva van Parijs hebben ontmoet, in Engeland wonderen verricht en een Brits leger hebben bijgestaan in een slag tegen Picten, Schotten en Saksen. Na zijn overlijden werd zijn lichaam overgebracht naar Auxerre en bijgezet in de crypte van de latere abdij die zijn naam zou gaan dragen. Zijn leven werd omstreeks 480 beschreven door Constantius van Lyon. Germanus van Parijs (gest. 576), naar wie de abdij van Saint-Germain des Prés is genoemd, is een naamgenoot, met wie hij dikwijls verward is. Beiden werden in Frankrijk algemeen vereerd.

289

53

Lettre de Mr. l'Evesque de St. Pons, in: RECUEIL SAINT-PONS 1686, 122-123 :

La passion voit presque jamais ce qu'elle veut voir. L'Office de [S. Germain d'Auxerre](#) se fait non-seulement à Narbonne & à saint Pons où l'on l'avoit toujours fait jusques à l'année 1661. que celui qui composoit les Directoires de mon Eglise le retrancha de son mouvement après l'avoir déplacé les années precedentes de son propre jour pour y mettre [S. Ignace](#) contre les regles, puisque l'Office de l'un & de l'autre étant d'une classe égale, c'est à dire semidouble, le nouveau devoit ceder à l'ancien. Il se fait encore dans presque toutes les Eglises de France le 31. Juillet, qui est le jour auquel nous l'avons marqué. Le Martyrologe Romain dit, que ce Saint est illustre par sa Doctrine, par son caractere Episcopal, & par un nombre extraordinaire de miracles; par le moyen desquels Dieu a relevé la sainteté de cet Evêque, qui a entierement delivré la grande Bretagne des Heresies des Pelagiens (...) Nonobstant toutes ces lumieres, mes Censeurs se plaignent que ce saint est un saint inconnu. Si les Almanachs étoient encor à leur goût, ils l'y trouveroient bien marqué le 31. Juillet, mes Censeurs ne parlent pas sincerement dans cette occasion, non plus que dans plusieurs autres. S. Germain que la France regarde comme un de ses plus illustres Apôtres, ne peut leur estre inconnu. Ce n'est pas là le motif de leur chagrin. Ils n'osent pas dire que ce saint se trouvant depuis peu en concurrence avec S. Ignace Fondateur des Jesuites, je devois avoir ôté de mon Calendrier cette premiere lumiere de France, pour y substituer [S. Ignace](#). Si j'avois besoin de garant pour ma conduite, je n'aurois qu'à alleguer l'usage de plusieurs Dioceses de France, où l'on n'en fait point la memoire, non plus que dans celui de ma Metropole, dont le Missel non seulement, & le Breviaire mais même les Directoires les plus nouveaux n'en disent pas un mot. J'ay encore un autre garant qui ne peut pas être suspect. L'Eglise de Paris, où cette societé a plusieurs maisons, & où l'on sçait qu'elle ne manque ny de credit, ny de consideration, fait l'Office de S. Germain, & seulement memoire de [S. Ignace](#) depuis trois ou quatre ans qu'elle a mis au jour un nouveau Breviaire; car il n'en étoit pas parlé dans l'ancien, & moy je fais autant à l'honneur de ce S. que l'Eglise de Paris, & de plus que celle de Narbonne, quoy qu'il n'y ait pas des Jesuites dans mon Diocese non plus qu'en celui de Narbonne! O que les regles & les veûes de l'Eglise sont opposées à celles des gens peu éclairés, & fort interessez. Celles-là sont élevées, & celles-cy sont rampantes, & remplissent le cœur & l'esprit de bassesse. Si mes Censeurs avoient la moindre teinture de cet esprit veritable de l'Eglise, ils se seroient épargnez bien de la peine, & je m'occuperois à autre chose qu'à lire la legende de mon Breviaire, & à vous en rendre compte.

Bedoeld is het *Breviarium Parisiense* van 1680. In dat van 1653 is voor 31 juli nog geen commemoratie van de **H. Ignatius van Loyola** voorzien. Volgens de *Liste des Saints, des Offices et des Commemorations du Missel & du Breviaire Romain que Mr. l'Evêque de S. Pons a retranché du Calendrier de son Diocese, l'année 1781. & les suivantes*, s.l., s.a., die waarschijnlijk door **De Thézan d'Olargues** is opgesteld om te worden ingebracht in het proces, wordt **Ignatius** op 31 juli gecommemoreerd, zodat aannemelijk is dat **Percin** het *Parisiense* van 1680 in dezen heeft gevolgd.

290

53

Jean Lebeuf gaf in 1720 te Auxerre, uiteraard het centrum van de verering van **Sint-Germanus**, een systematische oplossing: '... *Dans un projet de calendrier diocésain, qu'il joignit au bref de 1720* (sc. een door **Lebeuf** geredigeerde herderlijke brief van **Charles de Caylus**, bisschop van Auxerre), *sous le titre de: Prospectus futuri calendarii, il admit d'abord les Saints du diocèse d'Auxerre, puis ceux des diocèses voisins et notamment ceux de la métropole, ensuite les plus célèbres de France, et quelques-uns seulement des plus considérables parmi ceux de Rome ...*' QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, xxxvi-xxxvii.

291

53

Met uitzondering van het *brevier* van **Cluny** van 1686 en het *Breviarium Ecclesiasticum* van 1744 voor Utrecht en Haarlem, waar de verering van **Germanus van Auxerre** nauwelijks van betekenis was.

De keuzes die in 1709 in het *brevier* van **Narbonne** en in 1732 in dat van **Clermont** gemaakt zijn, mogen opvallend genoemd worden.

		H. Germanus van Auxerre		H. Ignatius van Loyola	
Le Mans	1645	31-7	simplex	-	
Parijs	1653	31-7	semiduplex	-	
Bourges	1676	31-7	duplex minus	-	
Vienne	1678	31-7	simplex	-	
Colbertinum	1679	31-7	semiduplex	-	
<hr/>					
Parijs	1680	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Cluny	1686	-		31-7	semifestivum
Lyon	1693	31-7	iii lectionum	31-7	commemoratio
Orléans	1693	31-7	duplex 3 lectionum	31-7	commemoratio
Sens	1702	31-7	duplex	31-7	commemoratio
Narbonne	1709	30-7	semiduplex	31-7	duplex
Meaux	1713	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Parijs	1714	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Coutances	1715	31-7	semiduplex 9 lectionum	31-7	commemoratio
Angers	1717	31-7	semiduplex	-	
Troyes	1718	31-7	semiduplex	-	
Sens	1726	31-7	duplex minus	31-7	commemoratio
Auxerre	1726	31-7	solemne	-	
Foinard	1726	31-7	memoria	-	
Nevers	1727	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Rouen	1728	31-7	simplex	31-7	commemoratio
Clermont	1732	30-7	semiduplex	31-7	duplex minus
Avranches	1733	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Bourges	1734	31-7	semiduplex	30-7	semiduplex
Parijs	1736	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Limoges	1736	31-7	duplex minus	30-7	duplex minus
Évreux	1737	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Lyon	1737	31-7	simplex annuale	31-7	commemoratio
Bayeux	1738	31-7	semiduplex	30-7	semiduplex
Soissons	1742	31-7	semiduplex	-	
Utrecht/Haarlem	1744	-		31-7	commemoratio
Carcassonne	1746	31-7	semiduplex	30-7	semiduplex

eerste pagina	registers	afbeeldingen	kaarten	bibliografie	laatste pagina
-------------------------------	---------------------------	------------------------------	-------------------------	------------------------------	--------------------------------

Amiens	1746	30-7	semiduplex	31-7	semiduplex
Le Mans	1748	31-7	semiduplex	31-7	commemoratio
Toul	1748	30-7	semiduplex	31-7	duplex 4.classis
Lisieux	1750	31-7	semiduplex	30-7	simplex
Reims	1759	31-7	duplex minus	30-7	simplex
Noyon	1764	31-7	semiduplex	30-7	semiduplex
Poitiers	1765	31-7	semiduplex	30-7	semiduplex

292

53

Jean-Pierre Gibert (1760-1736).

Gravure door Jean-Louis Daudet (ca. 1695-1756),
naar Nicolas de Largillière (1656-1746).

Jean-Pierre Gibert (ISNI 0000 0000 8096 5312), geboren in 1660 te Aix-en-Provence, werd op jonge leeftijd opgenomen in de geestelijke stand maar ontving geen verdere wijdingen. Hij studeerde in zijn geboorteplaats theologie en canoniek recht, waarin hij de doctorsgraad verkreeg. Hij doceerde aan de seminaries van Toulon en Aix en vestigde zich in 1703 te Parijs. Daar leefde hij tot zijn dood op 2 december 1736 in eenzaamheid en grote eenvoud. Hij publiceerde een omvangrijk oeuvre op het gebied van het kerkelijke recht en gaf talloze, hecht onderbouwde adviezen, waarom hij ondanks zijn teruggetrokken bestaan door zeer velen benaderd werd. Hij wordt, mede daardoor, vaak vergeleken met Zeger Bernard van Espen (Leuven, 9 juli 1646 - Amersfoort, 2 oktober 1728, ISNI 0000 0000 8339 2046). Zijn opvattingen worden beschouwd als gematigd gallicaans.

Zie o.a. NICÉRON 1727-1745, XL, 264-269; BOUGEREL 1752, 339-376; BARRAL 1753, 173-179; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 188-190; LADVOCAT 1760, I, 597; RICHARD E.A. 1760-1765, III, 60-61; CHAUDON 1767, II, 189-190; DESESSARTS 1800-1803, III, 246; PEIGNOT 1821-1822, II, 43; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823 XII, 137-138; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XII, 87-89; COURTIN 1827-1832, XII, 73-74; QUÉRARD 1827-1839, III, 344-345; DE FELLER 1832-1833, VI, 178-179; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1252-1253; ACKERMANN 1834, III, 24; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 503; MICHAUD 1843, XVI, 416-417; DE POSADA 1848-1868, VIII, 755-756; PÉRENNÈS 1851, II, 402-403; HOFER 1852-1866, XX, 443-444; GLAIRE 1868, I, 904; LALANNE 1872, 913; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 757; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 1247.

293

53

Dit argument werd door [Percin de Montgaillard](#) herhaaldelijk gebruikt om aan te tonen dat de bisschoppen van de kerkprovincie Narbonne zich onder veranderde omstandigheden niet gebonden hoefden te achten door een [provinciale synode](#) van een eeuw eerder.

294

54

GIBERT 1725, 334-338:

On peut dire contre les églises, que le pape [Pie V.](#) dans la bulle citée, suppose que toutes les églises sont obligées de suivre le breviaire de Rome, que si quelques-unes ne le suivent pas, ce n'est que par privilege du S. siege; d'où il s'ensuit que les églises qui ont pris le breviaire Romain sans y être obligées, ne sont autres que celles qui, par privilege, étoient exemptes de l'obligation de dire le breviaire Romain, & qui en le prenant, ont renoncé à leur privilege. Or le privilege se perd par le renoncement, & par conséquent ces mêmes églises doivent avoir perdu leur privilege.

On peut ajouter contre ces mêmes églises, que le pape Pie défend de changer le breviaire.

On peut dire pour les églises dont il s'agit, que le même pape suppose que les églises peuvent prescrire par la coutume le droit de dire un autre breviaire que celui de Rome; d'où vient que les églises en question ont pu avoir droit de dire un autre breviaire que le Romain, autrement que par privilege; que pour cette raison, elles peuvent avoir dit le breviaire Romain sans renoncer au droit de prendre un autre breviaire; parce que la bulle qui leur a permis de prendre le breviaire Romain, ne leur défend pas expressément de le quitter, & la défense dont il est parlé dans la seconde raison alleguée contre les mêmes églises, regarde le breviaire en lui-même, ensorte que le sens soit, qu'il ne faut changer le breviaire, ni en tout, ce qui se fait en le refondant, ni en partie, ce qui se fait en ajoutant ou en retranchant quelques endroits. D'ailleurs, cette défense n'a pas été observée; car [Clement VIII.](#) & [Urbain VIII.](#) ont reformé le même breviaire; leurs bulles qui attestent ce fait, sont à la tête de ce breviaire, de même que la bulle de [Pie V.](#) citée déjà plusieurs fois.

L'autre raison alléguée contre les églises dont il s'agit, suppose une chose fausse, qui est que de droit commun, toutes les églises doivent dire le bréviaire de Rome, & il n'y a aucun texte qui impose cette obligation. D'autre part, la coutume n'a pas établi une telle obligation, du moins en France, puisque tant d'églises y possèdent la liberté d'avoir un bréviaire particulier. Il y a plus, quand toutes les églises de France se serviroient du bréviaire Romain depuis un temps immémorial, elles ne seroient pas pour cela obligées à le retenir, il s'agit d'une chose de discipline où chaque province abonde en son sens; les raisons qui les auroient portées à prendre ce bréviaire, pourroient avoir cessé, & la cause cessant, l'effet cesse aussi; par la préférence qu'elles lui auroient donnée, elles n'auroient pas perdu leur droit de choisir ce qui convient à leur clergé & à leur peuple, elles ne s'y seroient engagées par la croïance d'être obligées à suivre le bréviaire Romain. On peut en juger par celles qui aiant un bréviaire particulier au temps de [Pie V](#). l'ont quitté pour prendre le Romain; car elles ont fait entendre qu'elles ne le faisoient que pour éviter certains inconveniens auxquels elles étoient exposées, si elles eussent retenu le leur. Le concile de [Bourdeaux de 1583](#). le concile [d'Aix en 1585](#). le disent clairement, & expriment ces inconveniens. Le principal est, qu'il falloit faire une grande dépense, que les églises ne pouvoient porter en ce temps-là. On voit la même chose dans le [concile de Narbonne](#) de 1609. c. 40.

Enfin, on voit par le mandement de feu M. de Paris, qui est à la tête de son diurnal, que les églises particulieres du roïaume de France croient avoir droit de changer de bréviaire, lorsqu'il y a de justes causes de faire ce changement; car il y rapporte que beaucoup d'évêques de France avoient résolu de prendre le bréviaire de Paris pour leurs diocèses. On ne peut dire que cet endroit ne regarde que les églises qui ont retenu leur bréviaire après la bulle de [Pie V](#). car si ces églises peuvent encore prendre un autre bréviaire que le Romain, pourquoi les églises qui ont pris le bréviaire Romain, sans y être obligées, ne pourront-elles pas en prendre un autre? dira-t-on que la bulle ne défend pas à ces églises de prendre un autre bréviaire que le leur, & le Romain? Je dirai aussi qu'elle ne défend pas non plus aux églises qui ont pris le bréviaire Romain sans y être obligées, de le changer pour un autre.

Bedoeld is hier de passage in het mandement van [François de Harlay](#) in het *Diurnale Parisiense* van 1687:

Quod quidem feliciter adeo impletum atque perfectum est, ut non pauci ex Illustrissimis Galliæ Antistitibus idem nostrum [Breviarium](#) suis Dioecesisibus, iis solùm immutatis quæ locorum aut rituum exigat varietas, proposerint recitandum.

295

54

In de achttiende eeuw waren de opvattingen van [Percin de Montgaillard](#) in de Franse kerk gemeengoed geworden. Vgl. D'HÉRICOURT 1743, II, 116:

Lorsque les Evêques trouvent dans les Breviaires & dans les Missels de leurs Dioceses des legendes fabuleuses, ou des cérémonies qui paroissent favoriser la superstition, ils doivent les faire réformer, & avoir soin qu'on n'y insere rien que d'édifiant & d'utile pour ceux qui doivent reciter l'Office divin. Les Superieurs généraux des Congrégations Regulieres ont le même droit pour le Breviaire de leur Ordre. Il y a un grand nombre de Breviaires qui ont été ainsi reformés depuis le milieu du dernier siecle. On n'y a fait entrer presque aucune priere qui ne soit tirée mots pour mots de l'Ecriture sainte, & on en a retranché les légendes apocryphes. Ce sont de bons modeles à suivre pour ceux qui sont chargés par les Evêques d'un pareil ouvrage. Il y a eu un tems où l'on a crû en France que l'on ne pouvoit faire aucun changement dans les Breviaires & dans les Missels, sans une permission particuliere du Roi. Aujourd'hui on les regarde comme suffisamment autorisés par les privileges généraux que les Evêques obtiennent au Sceaux, pour faire imprimer les livres d'Eglise à l'usage de leur Diocese. Il est bon qu'ils ne fassent ces changemens que de concert avec les Chapitres de leurs Cathedrales. Plusieurs Chapitres prétendent que l'Evêque ne peut publier de nouveau Breviaire sans leur consentement, & qu'autrement ils ne seroient pas obligés de le suivre.

296

54

GIBERT 1725, 338-342:

Donnez-vous la peine de lire les trois bulles qui sont à la tête du bréviaire Romain ... celle de [Pie V](#). défend expressément de faire du changement dans le bréviaire qu'il avoit reformé: Statuentes breviarium ipsum nullo umquam tempore vel totum, vel ex parte mutandum, vel ei aliquid addendum, vel omnino detrahendum. Clement VIII. & [Urbain VIII](#). dans les leurs, défendent aux évêques & à leurs vicaires généraux de donner permission de vendre les nouveaux brevaires imprimez sur la copie de Rome, sans les avoir examinés sur cette copie, & avoir observé qu'ils y sont entierement conformes sous peine de suspense

à divinis, & d'interdit de l'entrée de l'église à l'égard des évêques, & de privation d'office & de benefice, & d'incapacité d'en acquérir à l'égard des grands-vicaires, & ils veulent que la peine s'encoure ipso facto ... si ces endroits ôtent aux évêques la faculté de reformer les breviaires pour leur diocèse, (...) le premier endroit ne prouve rien, parce qu'il prouve trop, puisqu'il comprend le pape comme les évêques, défendant généralement à tous de changer quoi que ce soit dans le breviaire de [Pie V](#). Sur l'autre endroit il peut croire qu'il ne regarde que le cas où l'on feroit du changement dans le breviaire sans autorité légitime, & sans juste cause; & que dans le cas qu'il propose, il pourroit y avoir autorité légitime & juste cause, parce que d'une part, il s'agit d'une chose de discipline où l'évêque peut faire tout ce qui ne lui est pas expressément défendu par le droit commun, & qu'il ne paroît pas que le droit commun défende à l'évêque de réformer le breviaire suivant les besoins de son diocèse; & d'autre part, il pourroit y avoir juste cause, car le breviaire Romain a des défauts forts considerables.

Quoiqu'il en soit de ces conjectures, & sur quelques autres raisons que votre ami fonde son doute; à sa place, j'éluderois la difficulté, & supposé que le changement que l'évêque voudroit faire, regardât les leçons qui sont ou fausses, ou mal choisies, je lui inspirerois de faire revoir & reformer les offices des saints propres à son diocèse, & de les subroger ensuite à ceux où il y auroit de telles leçons avec commémoration des saints dont les offices seroient omis, en quoi il ne feroit rien qui excédât son pouvoir; car il a droit de transférer les saints de son diocèse à d'autres jours, qu'à ceux où ils sont morts, & la subrogation d'un office à un autre, n'est qu'une suite de cette translation.

L'évêque prenant de parti, parvient à sa fin de reformer le breviaire Romain par rapport aux besoins de son diocèse, sans que les partisans de la cour de Rome puissent l'accuser d'avoir entrepris sur les droits du S.siege; que si néanmoins il avoit lieu de craindre qu'en faisant le changement tout d'un coup, il ne leur fît de la peine, il pourroit par menagement ne le faire que peu à peu.

En donnant un tel conseil, je n'aurois d'autre but que de conserver la paix dans le diocèse; car dans le fonds, je suis pleinement persuadé que les évêques qui ont reçu le breviaire Romain purement & simplement, ont droit d'y faire les changemens qu'ils jugent nécessaires pour le bien de leur diocèse; ils le pouvoient en le recevant, parce qu'ils le recevoient sans y être obligés, s'agissant d'une chose de pure discipline, où les évêques jouissent d'une pleine liberté. Par la reception pure & simple, ils n'ont pas perdu ce droit, il est attaché à la nature de la matiere; & pour cette raison, il est censé sous-entendu, & excepté. Si les évêques avoient retenu leur breviaire particulier, leur contesterait-on le droit de le reformer? pourquoi est-ce donc, qu'après qu'ils ont quitté pour suivre le Romain, prétendait-on qu'ils ne peuvent pas accommoder le Romain aux besoins de leur diocèse? ne tient-il pas le lieu de leur breviaire particulier, auquel il a été subrogé? Dans les états où l'on a préféré les loix Romaines aux loix particulieres, n'a-t-on pas sur ces loix le même pouvoir qu'on avoit sur les autres? n'est-ce pas une suite de la subrogation? les choses subrogées ne deviennent-elles pas de la nature & de la condition de celles dont elles tiennent la place?

C'est sur ce fondement, que la province de Narbonne aiant reçu le breviaire Romain dans le concile de 1609. c. 40. Monsieur [de la Berchere](#) vient de le reformer selon les besoins de son diocèse sans l'autorité du S.siege.

297

54

Hic Episcopi in suis diœcesibus, si intelligunt quod sunt, habent potestatem orationis modum constituendi, sicut Papa in Romana diœcesi et ecclesia; hoc enim sonat et significat vocabulum 'Pontifex' Hebr. 5 et 9.; alioquin fierent Papæ Capellani.
Zie ROSKOVÁNY 1861, V, 254.

298

54

In 1583 werd een voorstel gedaan om het Romeinse brevier in te voeren in de [Notre-Dame van Parijs](#), zodat het officie gelijk zou worden aan dat van de Chapelle-Royale. Het kapittel verzette zich echter tegen de bisschop, [Pierre de Gondy](#), die dit voorstel aanvankelijk ondersteunde.

299

54

[Thomas-Marie-Joseph Gousset](#) (1792-1866).
Lithografie door Auguste-Charles Lemoine (1822-1869).

Thomas-Marie-Joseph Gousset (ISNI 0000 0001 0914 333X), geboren op 1 mei 1792 in Montigny-lès-Cherlieu en overleden op 22 december 1866 te Reims, was van eenvoudige afkomst en kon pas op zeventienjarige leeftijd beginnen met de voorbereidende studie voor het priesterschap. In 1817 ontving hij de wijding waartoe hij zich al

op jonge leeftijd geroepen voelde. Hij was enige tijd kapelaan en onderwees vervolgens moraaltheologie aan het grootseminarie van Besançon. In 1836 werd hij bisschop van Périgueux en in 1840 aartsbisschop van Reims. Tien jaar later werd hij kardinaal-priester van San Callisto. Hij stond bekend om zijn sociale engagement met de arbeidersklasse waaruit hij zelf was voortgekomen en om zijn ultramontanisme. Hij hoorde tot de eerste bisschoppen die op advies van [Guéranger](#) in hun diocesen de Romeinse liturgie invoerden. Zie o.m. FÈVRE 1882; GOUSSET 1903; HOEFER 1852-1866, XXI, 467-468; GAMS 1873, 599; 609; GUÉRANGER 1878-1885, I, xlv-xlv; III, 453-590, waarin de genoemde brief (GUÉRANGER 1843) integraal is opgenomen.

300

54

[Scipione de'Ricci bij zijn verzoening met Pius VI.](#)
*Gravure door Antonio Verico (1775-1822),
naar Tommaso Gazzarrini (1790-1853).*

De synode van Pistoia werd in gehouden 1786 onder voorzitterschap van Scipione de'Ricci (1741–1810, ISNI 0000 0000 8393 9443), bisschop van Pistoia en Prato, onder de bescherming van Peter Leopold (1747-1792), groothertog van Toscane. Deze was de broer van Jozef II (1741-1790), die hij in 1790 als Leopold II opvolgde als keizer van het Heilige Roomse Rijk. Leopold had voorafgaand aan de synode een brief aan de bisschoppen van Toscane doen uitgaan, waarin talrijke hervormingen, ook op liturgisch gebied, werden voorgesteld en waarin het gezag van de bisschoppen in plaats van dat van de paus als norm werd gesteld.

Ondanks de afwijzende houding van de meerderheid van de bisschoppen liet De' Ricci een diocesane synode samenkomen, die op 18 september 1786 werd geopend en werd bijgewoond door meer dan tweehonderd seculiere en reguliere priesters. Dezen waren vrijwel steeds unaniem in hun beslissingen over een reeks uit te vaardigen decreten, die een drastische reform in de kerk van Toscane bewerkstelligd zouden hebben.

In april 1787 kwam een nationale synode van de Toscaanse bisschoppen bijeen, die zich met overgrote meerderheid van de besluiten van Pistoia afkeerden. [Pius VI](#) liet een commissie van vier bisschoppen, bijgestaan door enige theologen, de resultaten van de synode van Pistoia evalueren. Deze werden verworpen en 85 stellingen die aan de akten en decreten ervan waren ontleend werden als onjuist, gevaarlijk en zelfs als schismatiek beoordeeld. De stellingen werden opgenomen in de bulle *Auctorem fidei* van 28 augustus 1794. De'Ricci moest pijnlijk ondervinden dat hij niet meer door de groothertog werd ondersteund, vanuit Rome onder druk werd gesteld en door een gewelddadige menigte bedreigd werd, die tegen hem als veronderstelde verwoester van gewijde zaken in opstand kwam. In 1791 deed hij afstand van zijn zetel en hij onderwierp zich in 1805 aan de pauselijke uitspraken.

Zie o.m. BOLTON 1969; SIMONS 1969; HOLLERWEGER 1976, HERSCHE 1977; KOVÁCS 1979; GERHARDS 2011, 30-40.

301

54

[Jean-Baptiste-Marie-Antoine de Latil](#) (1761-1839).

Jean-Baptiste-Marie-Antoine de Latil, (6 maart 1761 - 1 december 1839, ISNI 0000 0001 1098 1541) was bisschop van Chartres van 1817 tot 1824 en vervolgens tot zijn overlijden aartsbisschop van Reims. Hij kroonde in 1825 koning Karel X, waarmee hij de laatste was die van dit voorrecht, verbonden aan de zetel van Reims, gebruik heeft gemaakt.

302

54

Breviarium Remense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris, Joannis-Baptistæ-Mariæ-Antonii de Latil, Sanctæ Ecclesiæ Romanæ Presbyteri-Cardinalis, tituli Sancti Sixti, Archiepiscopi Remensis, ejusdem Sanctæ Sedis Legati nati, Galliæ Belgicæ Primatis, Ducis et Paris Franciæ, Sancti Spiritûs ordinis Commendatoris, auctoritate editum. Remis. Excudebat Delaunois, Typographus et Bibliopola. M. DCCC. XXX. BOHATTA / AMIET 2621.

GUÉRANGER 1843, 112-113:

La seule opposition qu'on ait tenté de faire à une conclusion si évidente par elle-même, consiste à dire que l'Evêque étant, de droit divin, chargé de régler dans son Eglise ce qui regarde le culte, il demeure toujours le maître de ressaisir son autorité dont l'exercice n'aurait été suspendu par les Réserves papales. Le document ecclésiastique le plus récent, dans lequel nous trouvons cette doctrine mise en pratique, se présente en tête d'un Bréviaire Français de 1835. « En vertu du droit qui nous a été divinement conféré pour le gouvernement de notre Eglise, y est-il dit, droit confirmé, sur cette matière, par la coutume, excellente interprète des lois, nous substituons au Bréviaire Romain un Bréviaire propre. »

La première manifestation de ce principe, avait eu lieu en 1686, lorsque, dans un Diocèse obligé strictement au Romain, [Jean-François Persin de Montgaillard](#), Evêque de Saint-Pons, voulant autoriser certains changements liturgiques, publia le fameux livre intitulé: *Du droit et du pouvoir des Evêques de régler les Offices divins dans leurs diocèses*. Ce livre hardi, que [Benôit XIV](#) traite durement, malgré sa douceur ordinaire, fut mis à l'Index, par décret du 27 avril 1701.

Plus tard, au [Synode de Pistoie](#), [Scipion de Ricci](#) et ses adhérents mirent en avant les principes de l'Evêque de Saint-Pons, sur le droit liturgique, s'appuyant toujours sur cette maxime que l'autorité épiscopale étant de droit divin, elle peut, quand elle le veut, réclamer ses droits imprescriptibles si injustement réduits par les Réserves romaines. Le Siège Apostolique se trouva contraint enfin de condamner formellement cette doctrine, et les trois propositions suivantes furent censurées dans la Bulle *Auctorem fidei*.

Hiermee is bedoeld het *Breviarium Corisopitense Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. Joannis-Mariæ-Dominici de Poulpique de Brescanvel Corisopitensis Episcopi auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum*. Lutetiæ Parisiorum. Excudebant Ad. Le Clere et Soc. SS. D.N. Papæ Typographi, In aggere vulgò dicto, quai des Augustins, N°. 35. M DCCC XXXV. BOHATTA / AMIET 2182. In het [mandement](#) van de bisschop van Quimper en Léon, [Jean-Marie-Dominique de Poulpique de Brescanvel](#) van 24 augustus 1835, dat deze uitgave begeleidt, komt deze formulering inderdaad voor:

Itaque pro jure Nobis ad Ecclesiæ nostræ regimen divinitus collato, cui et in re præsentī optima legum interpres, antiquissima consuetudo suffragatur, Breviario Romano proprium substituimus.

[Guéranger](#) verwijst hier naar *Benedicti XIV. Pont. Opt. Max. olim Prosperi cardinalis de Lambertinis Opera omnia in unum corpus collecta*, Tomus quartus, Venetiis 1788, Lib. IV, Pars II, cap. XIII, 6, 245:

Non multis ab hinc annis in Galliis editus est ab Episcopo Liber, cujus nomini parco, de jure & potestate Episcoporum ordinandi Officia Divina intra fines suæ diœcesis, juxta omnium sæculorum traditionem a Christo Jesu ad nos usque transmissam.

Zie ook DENZINGER 2014, n. 2606-2608 en 2674:

6. Doctrina synodi, qua profitetur, “persuasum sibi esse, episcopum accepisse a Christo omnia jura necessaria pro bono regimine suæ diœcesis”; perinde ac si ad bonum regimen cuiusque diœcesis necessariae non sint superiores ordinationes spectantes sive ad fidem et mores sive ad generalem disciplinam, quarum jus est penes summos Pontifices et Concilia generalia pro universa Ecclesia: schismatica, ad minus erronea.

7. Item, in eo quod hortatur episcopum “ad proseguendam naviter perfectiorem ecclesiasticæ disciplinæ constitutionem”; idque, “contra omnes contrarias consuetudines, exemptiones, reservationes, quæ adversantur bono ordini diœcesis, maiori gloriæ Dei et maiori ædificationi fidelium”; per id quod supponit, episcopo fas esse proprio suo iudicio et arbitrato statuere et decernere contra consuetudines, exemptiones, reservationes, sive quæ in universa Ecclesia, sive etiam in unaquaque provincia locum habent, sine venia et interventu superioris hierarchicæ potestatis, a qua inductæ sunt aut probatæ et vim legis obtinent: inducens in schisma et subversionem hierarchici regiminis, erronea.

8. Item, quod et sibi persuasum esse ait, “jura episcopi a Jesu Christo accepta pro gubernanda Ecclesia nec alterari nec impediri posse, et ubi contigerit, horum jurium exercitium quavis de causa fuisse interruptum, posse semper episcopum ac debere in originalia sua jura regredi, quotiescumque id exigit maius

bonum suæ ecclesiæ”; in eo, quod innuit, jurium episcopalium exercitium nulla superiore potestate præpediri aut cœrceri posse, quandocumque episcopus proprio judicio censuerit, minus id expedire maiori bono suæ ecclesiæ: inducens in schisma et subversionem hierarchici regiminis, erronea.

74. Deliberatio synodi de transferendis in diem dominicum festis per annum institutis, idque pro jure, quod persuasum sibi esse ait episcopo competere super disciplinam ecclesiasticam in ordine ad res mere spirituales: ideoque et præceptum Missæ audiendæ abrogandi diebus, in quibus ex pristina Ecclesiæ lege viget etiamnum id præceptum; tum etiam in eo, quod superaddit de transferendis in Adventum episcopali auctoritate jejuniis per annum ex Ecclesiæ præcepto servandis; quatenus adstruit, episcopo fas esse jure proprio transferre dies ab Ecclesia præscriptos pro festis jejuniisve celebrandis, aut indictum Missæ audiendæ præceptum abrogare: propositio falsa, juris Conciliorum generalium et summorum Pontificum læsiva, scandalosa, schismati favens.

305

55

Zie BOLTON 1969, 85-101.

306

55

‘Decreto dell’ordine’, par. XXV, in: ATTI E DECRETI 1788, 180:

Intanto persuaso il Sinodo, che il Vescovo abbia ricevuto da Gesù Cristo tutti i diritti necessari per il buon governo della Diocesi a lui confidata, spera dai lumi e dalla pastoral sollecitudine del Prelato, non solo la più efficace esecuzione delle provvidenze stabilite di concerto con lui in questa sacra adunanza, ma che sulle tracce segnate proseguirà con tutto lo zelo al più perfetto stabilimento della ecclesiastica disciplina, a fronte di tutte le consuetudini in contrario, o esenzioni, o riserve, che si oppongono al buon ordine della Diocesi, alla maggior gloria di Dio, ed alla maggiore edificazione dei fedeli. Imperocchè il Sinodo è persuaso che il Vescovo sia l’immediato Pastore della Diocesi a lui commessa, e che i suoi diritti ricevuti da Gesù Cristo per governare la Chiesa siano inalterabili e inimpedibili; e sebbene per alcune circostanze possa essere stato interrotto l’esercizio di essi per cessione, o per abuso, o per altro qualsivoglia motivo, il Vescovo però possa sempre e debba entrare nei diritti suoi originarii ogni qualvolta lo esiga il bene maggiore della sua Chiesa.

307

55

Franz Stephan, ook bekend als Frans van Lotharingen, (Nancy, 8 december 1708 – Innsbruck, 18 augustus 1765, ISNI 0000 0000 6630 2221) was van 1729 tot 1737 als Franz III Stephan hertog van Lotharingen, van 1737 tot 1765 als Franz II Stephan groothertog van Toscane en van 1745 tot 1765 als Franz I Stephan keizer van het Heilige Roomse Rijk.

308

55

‘Promemoria sulla riforma delle feste’, par. VIII, 2, in: ATTI E DECRETI 1788, 231:

Persuaso il Sinodo che i Vescovi i quali hanno potuto nella loro Diocesi istituire il precetto ecclesiastico di nuove Feste, lo possono ancora abrogare per il diritto che hanno sulla Disciplina Ecclesiastica ordinata ad oggetti meramente spirituali.

Vgl. BOLTON 1969, 109.

309

55

Voor een diepgaande uiteenzetting hiervan zie o.a. KLAUSNITZER 2004.

310

55

‘Sessione III, Decreto della fede e della chiesa’, in: ATTI E DECRETI 1788, 75-83, in het bijzonder par. XVI, 81-82.

Vgl. *Bulle Quod a nobis*:

...nullo umquam tempore vel totum, vel ex parte mutandum ...' en: '... ad dicendum et psallendum post hac in perpetuum ...

312

56

'Opusculo II. Lettera di Monsignor Pier Giovanni Francesco di Mont-Gaillard Vescovo di S.Ponzie delle Tomerie alla Santità di Papa Innocenzo XI colla risposta di questo Santo Pontefice', in: RACCOLTA 1785, 217-248. De Franse en Latijnse teksten bevinden zich als 'Lettre écrite par M. l'Evesque de S. Pons à N.S. Père le Pape Innocent XI. Au commencement de son Pontificat' in: RECUEIL SAINT-PONS 1686, 241-269.

313

56

'Opusculo III. Memoria all' Illustriss. et Reverendiss. Monsignore [Scipione de' Ricci](#) Vescovo di Pistoja e Prato sulla potestà dei vescovi nella riforma del breviario', in: RACCOLTA 1785, 251-331.

314

56

BOLTON 1969, 35. De herkomst van deze aanname is waarschijnlijk RODOLICO 1920, 103, waarnaar door Bolton wordt verwezen.

315

56

Bijvoorbeeld: 'Memoria ...', in: RACCOLTA 1785, 314:

... questo zelante Arcivescovo venuto in cognizione dello stato della sua Diocesi ...

316

56

Gabriel Dupac (ook Du Pac, ten onrechte Duparc en Dubac, ISNI 0000 0000 6129 8112) de Bellegarde, geboren te Bellegarde-du-Razès in het bisdom Carcassonne op 17 oktober 1717 en overleden te Utrecht op 13 december 1789, toonde als kind al een sterke religieuze en intellectuele belangstelling, wat in zijn familie, die verscheidene militaire officieren heeft voortgebracht, niet zeer gebruikelijk was. Als jongeman kwam hij in contact met de beweging rondom Port-Royal. Hij studeerde te Toulouse en werd daar doctor in de beide rechten. Hij ontving wel de tonsuur maar geen verdere wijdingen en werd in 1761 kanunnik van Lyon. Hij legde dit ambt al na enkele jaren neer, daar hij in de Nederlanden woonachtig was. Vanuit Rijnwijk en vanaf 1770 vanuit Utrecht legde hij zich toe op talrijke uitgaven, waaronder de *Mémoires historiques sur l'affaire de la Bulle Unigenitus*, in vier delen verschenen in 1755 te Brussel, de *Acta et decreta secundæ synodi Ultrajectensis provinciæ*, Utrecht 1764, een *Histoire abrégée de l'église métropolitaine d'Utrecht*, Utrecht 1765 en een vertaling van de handelingen en besluiten van de synode van Pistoia, *Actes et décrets du concile diocésain de Pistoie de l'an MDCCLXXXVI*, Paris 1789, die zijn laatste werk is geweest. Het meest indrukwekkend is de verzameling van werken van [Antoine Arnauld](#) geweest, die tussen 1775 en 1783 in meer dan veertig delen is verschenen. Dupac de Bellegarde wordt, doordat hij betrekkingen met alle centra van het jansenisme in Europa onderhield, beschouwd als een groot verbreider van het daarmee verbonden gedachtegoed.

Zie o.a. DE CHALMOT 1798; NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES 25 december 1790, 205-208; VAN DER AA 1852, 296-298; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, III, 320; QUÉRARD 1827-1839, I, 262; COURTIN 1827-1832, III, 250-251; DE FELLER 1832-1833, II, 207; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 212; ACKERMANN 1834, I, 182; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, III, 410; MICHAUD 1843, III, 560; PÉRENNÈS 1851, I, 479-480; HOEFER 1852-1866, V, 238; PICOT 1853-1857, V, 492-493.

317

56

Zie ook BOLTON 1969, 29.

Het gedeelte in RACCOLTA 1785, 309-315 is geheel aan de Lyonse liturgie en de herziening daarvan gewijd.

319

56

In zijn [necrologie](#) in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 25 december 1790, 207, wordt de overweging dat hij de titel enkel geaccepteerd zou hebben om daarmee de kerk meer van dienst te kunnen zijn sterk benadrukt.

320

56

Na een beschrijving van de totstandkoming van [Montazets](#) brevier en missale gaat de auteur over op de gebeurtenissen in Saint-Pons en Narbonne:

Per non dilungarmi di più io mi limiterò soltanto a quella di Saint-Pons specialmente perchè pretendesi, che ella sia in particolar modo obbligata a seguire negli Uffizii divini il Breviario Romano, in virtù di un Decreto del [Concilio Provinciale di Narbona](#) tenuto nel 1609. il quale ordina che tutte le Chiese di questa provincia tra le quali si annovera quella di S.Pons accettino questo Breviario Romano, affinchè si per tal mezzo introdotta in esse una certa uniformità.

RACCOLTA 1785, 315-316, waarna de gehele kwestie wordt uiteengezet.

321

56

De [antwoorden](#) hierop dateren van 1776.

322

56

RACCOLTA 1785, 313 en 314.

323

57

[Claude de Vert](#) (1645-1708).

Gravure door Étienne-Jehandier Desrochers (1668-1741).

Claude de Vert werd geboren te Parijs op 4 oktober 1645 en behoorde na zijn professie in de priorij Saint-Pierre-et-Paul van Lihons-en-Santerre in Picardië op 21 juni 1661, dus al op jeugdige leeftijd, tot de benedictijnen van de congregatie van Cluny, waarin hij thesaurier van de abdij, visitor van de orde en in 1694 vicaris-generaal werd. In 1695 verkreeg hij de priorij van Saint-Pierre d'Abbeville, waar hij op 1 mei 1708 is gestorven.

Zie o.m. PRAROND 1858, 220-222; DU PIN 1686-1715, XIX, 361-370; NICÉRON 1727-1745, X, 297-303; GOUJET 1736, I, 194; III, 438-485; BARRAL 1758-1759, IV, 659-660; MORÉRI 1759, X, *Le partie*, 555-557; LADVOCAT 1760, II, 913; CHAUDON 1767, IV, 231-232; DESESSARTS 1800-1803, VI, 359; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVI, 446; PEIGNOT 1822, III, 579; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVI, 72-73; COURTIN 1827-1832, XXIII, 346; QUÉRARD 1827-1839, X, 127; DE FELLER 1832-1833, XIII, 268-269; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3206-3207; GLAIRE EN WALSH 1839-1844, XVIII, 440; MICHAUD 1843, XLIII, 244; DU LAC 1849, 233; PÉRENNÈS 1851, III, 1483-1484; HOEFER 1852-1866, XLVI, 43-44; PICOT 1853-1857, I, 403; ROSKOVÁNY 1861, V, 1157; 1195; GLAIRE 1868, II, 2395-2396; LALANNE 1872, 1786; GUÉRANGER 1878-1885, II, 59-67; 114; 181-198.

Onder de titel *Explication simple, littérale et historique des Cérémonies de l'Eglise* publiceerde hij in vier delen, die in Parijs tussen 1706 en 1720 enige malen werden herdrukt, een voor zijn tijd revolutionair werk, waarin hij de wetmatigheden die in de liturgiewetenschap later door Ratcliffe, Baumstark, Schmemmann en anderen zijn geformuleerd, al inzag en toepaste. In dit werk gaat hij uit van de praktische herkomst van de handelingen in de eucharistie en bij het officie, die pas na hun inburgering en in de tijd dat hun functie verloren was gegaan of op de achtergrond was geraakt (bijv. de handwassing van de priester in de eucharistieviering) een symbolische interpretatie kregen. Soms gaat hij daarin enigszins te ver, wat ook de kritiek van zijn tijdgenoten en vooral die van latere auteurs is geweest; vgl. J. Nieuwhof, 'Vert, Claude de', in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962, 2789. WEAVER 1986-1987, 60, rekent Claude de Vert niet tot de jansenistische kringen. KING 1957, 143-144, staat zeer kritisch tegenover het brevier dat De Vert niet ontwierp, maar waaraan hij slechts blijkt te hebben meegewerkt.

Jean-Baptiste Lebrun Desmarettes (ISNI 0000 0000 6154 3069, ook geschreven als Le Brun Desmarettes, Le Brun Desmarets of Des Marettes) leefde van 1651 tot 19 maart 1731. Hij was afkomstig uit Rouen, was de zoon van een boekhandelaar in deze stad en ontving zijn opleiding aan de [Petites Écoles van Port-Royal](#), aan de beginselen waarvan hij zijn gehele leven trouw bleef. Ondanks zijn keuze voor de geestelijke stand ontving hij slechts de zgn. kleine wijdingen en bleef derhalve zijn gehele leven acoliet, daar hij zich de hogere wijdingen onwaardig achtte, een verschijnsel dat men ook bij [François-Philippe Mésenguy](#) kon waarnemen. Hij genoot het vertrouwen en de hoogachting van verschillende bisschoppen van belangrijke diocesen, maar zijn trouw aan Port-Royal bracht hem ook met hen in conflicten. Met graagte vermeldt [Guéranger](#) dat Lebrun enige tijd ingesloten is geweest in de Bastille wegens zijn weigering het formulier van paus [Alexander VII](#) te onderschrijven:

Le fils élevé par les solitaires de cette maison, garda toute sa vie un grand attachement pour ses anciens maîtres et pour leur doctrine; attachement qui l'entraîna dans certaines démarches par suite desquelles il fut renfermé à la Bastille durant cinq ans: encore n'en sortit-il qu'à la condition de signer le formulaire.
GUÉRANGER 1878-1885, II, 220.

Tijdens deze gevangenschap zijn de *Voyages liturgiques* (LEBRUN DESMARETTES 1718) tot stand gekomen, waarvoor hij zich van de schuilnaam Sieur de Moléon bediende, die hij niet voor andere werken gebruikte. Naast de brevieren van Orléans en [Nevers](#) schreef en redigeerde hij Bijbelwetenschappelijke werken, waaronder de *Concordia librorum Regum et Paralipomenon (auctoribus J. B. Le Brun Desmarettes, et Nic. Le Tourneux)*, Lutetiae Parisiorum, Desprez 1691. Een ander belangrijk werk van Lebrun Desmarettes is zijn uitgave van *De Officiis Ecclesiasticis* van [Johannes van Avranches](#) in 1679 geweest. Tot aan de moderne uitgave hiervan door René Delamare van 1923 was die van Lebrun de enige van dit elfde-eeuwse traktaat, dat het oudste getuigenis van het eigen karakter van de Frankisch-Romeinse liturgie in Normandië is. Niet alleen met de veel bekender geworden *Voyages liturgiques* maar vooral hiermee trachtte Lebrun Desmarettes de continuïteit van de eigen gebruiken in Frankrijk en daarmee de legitimiteit van het liturgische gallicanisme van zijn dagen te onderbouwen. Zie ook DU PIN 1704, II, 2652-2653; LABELLE 1755, I, 499-504; BARRAL 1758-1759, I, 631; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 328-329; LADVOCAT 1760, I, 220; CERVEAU 1761-1778, 18e siècle, 1e partie, 159-160; *Supplément*, 218; CHAUDON 1767, I, 251-252; DESESSARTS 1800-1803, I, 396-397; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVI, 27; PEIGNOT 1822, I, 418; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 336; XVII, 123-124; COURTIN 1827-1832, XIV, 193; QUÉRARD 1827-1839, V, 36-37; DE FELLER 1832-1833, III, 12; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1655; MICHAUD 1843, XXIII, 506; DU LAC 1849, 237; PÉRENNÈS 1851, I, 741; PICOT 1853-1857, II, 458; LEBRETON 1857-1861, II, 419-420; ROSKOVÁNY 1861, V, 1181; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 186-187; 417; GLAIRE 1868, I, 347; II, 1512 (s.v. *Moléon*); LALANNE 1872, 1107-1108; GUÉRANGER 1878-1885, II, 220-223; DACL, VIII, 2229-2232; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 606.

325

Breviarium Monasticum ad usum Sacri Ordinis Cluniacensis, juxta Regulam Sancti Benedicti & mentem Pauli V. Pontificis Maximi. Parisiis, Apud Franciscum Muguet, Regis & Illustrissimi Archiepiscopi Parisiensis Typographum; et Gabrielem Martinum, Via Jacobæa, sub Sole aureo. M. DC. LXXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA/AMIET 1461.

De titelpagina vermeldt als jaar van uitgave 1686, maar het zou pas in 1690 in de openbaarheid zijn gekomen. [Jean-Baptiste Thiers](#) veronderstelt dit in *Observation XI* van zijn *Observations sur le nouveau Breviaire de Cluni*, I, 75-76, maar niet duidelijk is of en in hoeverre deze mededeling historisch betrouwbaar is. GASNAULT 2000, 129, maakt geen melding van een uitstel na 1686, wel van het feit dat [De Vert](#) en [Rabusson](#) in 1678 al aan het Generaal Kapittel verslag uitbrachten van de voortgang van hun werk, maar dat het brevier in 1683, toen [Emmanuel-Théodose de La Tour d'Auvergne](#) abt van Cluny werd, nog niet in druk verschenen was.

[Paul Rabusson](#) (1634-1717). Zie o.m. CALMET 1745-1757, IV, *Supplément*, 76-84; GOUJET 1736, III, 473-474; MORÉRI 1759, IX, *le partie*, 7-8; CHAUDON 1767, IV, 80-81; DESESSARTS 1800-1803, V, 303; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 8-9; PEIGNOT 1822, III, 224; DE FELLER 1832-1833, XI, 212; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2496; DU LAC 1849, 233; PÉRENNÈS 1851, III, 637; HOEFER 1852-1866, XLI, 405; FISQUET 1864-1874, *Paris*, II, 360; GLAIRE 1868, II, 1901; LALANNE 1872, 1521; GUÉRANGER 1878-1885, II, 59-60.

Vgl. CHEVALIER 1913, lxxv:

... le [Bréviaire de Cluny](#) serait presque son œuvre ...

Deze toeschrijving kent [Le Tourneux](#) waarschijnlijk een te groot aandeel in het brevier toe, al zal hij door zijn ervaring bij de totstandkoming van het Parijse van 1680 zeker een belangrijke bijdrage hebben geleverd.

[Emmanuel-Théodose de La Tour d'Auvergne](#) (1643-1715).
Gravure door Robert Nanteuil (1623–1678).

Emmanuel-Théodose de La Tour d'Auvergne (ISNI 0000 0000 6134 5345), geboren op 26 augustus 1643 en gestorven op 2 maart 1715, werd in 1658 abt van Saint-Pierre de Beaulieu-sur-Dordogne. In 1664 trok hij zich terug ten gunste van een residerend abt nadat het klooster zich had aangesloten bij de congregatie van de mauristen. Hij werd in 1669 kardinaal en in 1683 abt van Cluny. Voordien had hij al enige vorstelijke huwelijken ingezegend. Hij is bekend geworden door zijn politieke invloed en cumulatie van functies, waaronder die van bisschop van Ostia en later van Albano en die van [Grand Aumônier de France](#) van 1671 tot 1700.

Zie o.m. REYSSIÉ 1899; GALLIA CHRISTIANA, VII, 238-239; MORÉRI 1759, X, 282; DU TEMS 1774-1775, IV, 151; 194; 597 648-649; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IV, 363-364; PEIGNOT 1822, I, 358; COURTIN 1827-1832, IV, 45; DE FELLER 1832-1833, II, 470-471; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 321; MONNAIS 1834-1835, III, 28-29; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 170; LE BAS 1840-1845, X, 86; MICHAUD 1843, V, 218.; DU LAC 1849, 233; 282; 321-322; HOEFER 1852-1866, VI, 929-930; ROSKOVÁNY 1861, V, 1153; FISQUET 1864-1874, *Paris*, II, 96-98; JERVIS 1872, vol. 2, 142; LALANNE 1872, 346; GUÉRANGER 1878-1885, II, 58-59.

NICERON 1727-1745, I, 114-119:

D. Paul Rabusson naquit le 5 Septembre 1634 à [Ganat](#) ville du Bourbonnois, où son pere étoit Lieutenant de l'Election (...) D. Paul Rabusson fit les études en Lorraine, parce que la Congregation de saint Vannes étoit alors unie à celle de Cluny. Mais ces deux Ordres ayant été separez en 1661, le jeune Religieux retourna à Cluny, où il enseigna d'abord la Philosophie.

La Réforme ayant été demandée par le Monastere de saint Martial d'Avignon, il fut choisi pour en être Prieur, & pour y enseigner en même temps la Theologie. Après s'être acquité avec honneur de ces deux Emplois, il retourna à Cluny, où le Conseil de l'Ordre, appelé la Voute, qui exerçoit alors toute la Jurisdiction, le choisit pour Secrétaire; & ce fut lui qui fournit tous les excellens Memoires qui servirent à défendre les droits de la Voute, contre les entreprises, qu'on avoit formées pour détruire son autorité.

Sa modestie lui ayant faire refuser d'être élu Abbé de Cluny, les suffrages furent à son refus réunis sur la personne du P. de Beuvron, dont l'élection déplut à la Cour, & causa à l'Ordre, des troubles qui auroient été capables d'en détruire la Réforme, si la prudence & la sagesse de D. Paul Rabusson, qui fut alors envoyé à Paris, ne lui eussent fait trouver des moyens, pour parer les coups que les Adversaires de la Réforme, ravis de cette occasion, lui portoient de toutes parts.

Il fit imprimer le sçavant Traité du Droit d'Election de l'Abbé de Cluny, qui fit cesser le cours des partis formez pour détruire la Réforme. In enseigna ensuite la Theologie dans le Monastere de saint Martin des Champs à Paris, où il fit soutenir des Theses celebres sur la Theologie Morale.

Les deux Chapitres qui se tinrent à Paris en 1676. & 1678. jetterent les yeux sur lui, pour composer ce fameux [Breviaire de Cluny](#), qui a servi de modele à tant d'autres. On lui associa, pour l'aider dans ce travail D. [Claude de Vert](#), de l'ancienne Observance, qui ne se chargea que des Rubriques. D. Rabusson dressa le plan, & arrangea tout l'Ouvrage. Il fut même assez heureux pour persuader à M. [de Santeuil](#) de consacrer à la Poësie sacrée le talent qu'il avoit montré pour la Poësie profane. Il lui fournissoit les pensées, & le Poëte en composoit ces belles Hymnes qui furent d'abord inserées dans le [Breviaire de Cluny](#), & que plusieurs autres Breviaires de France ont adoptées.

Malgré le soin que prenoit D. Rabusson pour fuir les Dignitez de son Ordre, il ne put se défendre d'accepter en 1693. la Charge de Superieur General de la Réforme, dans le Chapitre qu'on tint cette année, & qui étoit assemblé pour la consommation de la réunion des deux Observances, déjà commencée dans les Chapitres precedens. D. Rabusson se servit de la deference qu'avoit M. le [Cardinal de Bouillon](#) à ses sentimens, pour lui persuader d'en faire approuver à Rome les dispositions, afin que la puissance Ecclesiastique étant jointe à l'autorité Royale, ces Loix fondamentales de la réunion des deux Observances devinssent inébranlables. Tout alla selon les vœux de ce zélé Superieur General. Il fut continué dans cette même Charge in 1687, & pendant près de huit ans, qu'il gouverna de suite, il fit regner dans Cluny la paix, & toutes les vertus Religieuses.

D. Rabusson ne se rendit pas moins recommandable hors de son Ordre. Il fut particulièrement considéré de M. [de Harlay](#) Archevêque de Paris, & de M. le Cardinal [de Noailles](#); ce dernier Prélat le chargea même du soin de gouverner en qualité de Visiteur, les Abbayes de Montmartre, du Val de Grace, de Malnouë & de Gersi.

Il fut encore élu Superieur General de la Réforme en 1708. & continué dans cette Charge au Chapitre general tenu à Cluny en 1711. Ce fut sur tout depuis 1714. que s'étant démis, selon les Statuts de la Réforme, de son emploi, il se prépara à la mort, non seulement par l'exercice des vertus Religieuses, mais aussi par la composition de quelques ouvrages de piété, qu'il prétendit cependant ne rendre utiles qu'à lui-même, car on n'a jamais pû l'obliger à les donner au Public. On n'a d'imprimé de lui, que le Breviaire de son Ordre, & le Traité anonyme de l'élection de l'Abbé de Cluny, dont on a parlé ci-dessus.

Il est mort dans le Monastere de S. Martin des Champs le 23. Octobre 1717. âgé de 83. ans.

Vgl. CALMET 1745-1757, IV, *Supplément*, 76-84.

Gannat is een plaats in de vroegere provincie Bourbonnais, thans in het departement Aire.

330

58

Deze werden al in 1685, toen het brevier wel voltooid [maar nog niet uitgegeven](#) was, bijeengebracht met hymnen van de [gebroeders Santeuil](#) uit het Parijse brevier van 1680.

331

58

Het *Breviarium Monasticum* werd door Paulus V bij decreet *Ex injuncto Nobis desuper* van 1 oktober 1612 goedgekeurd.

[Paulus V](#) (1552-1621).

Gravure door Crispijn van de Passe (1594-1670).

Paulus V, als Camillo Borghese geboren te Rome op 17 september 1552 en tot paus gekozen in 1605, is voor de uitgave van nog enige liturgische boeken verantwoordelijk geweest. Onder zijn pontificaat werd in 1614 het *Rituale Romanum* uitgegeven. In dat jaar en het volgende verscheen ook een nieuwe editie van het *Graduale Romanum*, geredigeerd door Felice Anerio (ca 1560-1614), een medewerker van Giovanni Pierluigi da Palestrina (1525 -1594), en Francesco Suriano (1549-1621), een van diens leerlingen. Omdat het boek op de persen van de familie De'Medici te Florence werd gedrukt, noemt men het gewoonlijk de *Editio Medicæa*. Paulus V was degene die de Sint-Pietersbasiliek voltooide en het grafmonument van [Clemens VIII](#) liet bouwen. Het nepotisme vierde onder zijn regering hoogtij. Hij overleed op 28 januari 1621

Verdeling van de psalmen volgens

Breviarium Monasticum ad usum sacri ordinis Cluniacensis, 1686.

zondag	Metten I	20 21 22 23 24 25
	II	26 27 28 29 30 31
	III	Bar2 Dan3a Dan3b
	Lauden	66 50 117 62 Dan3 148 149 150
	Prime	118a 118b 118c 118d
	Terts	118e 118f 118g
	Sext	118h 118i 118j
	None	118k 118l 118m
	Vespers	109 110 111 112
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	32 33 34 36a 36b 37
	II	38 39 40 41 43 44
	Lauden	50 5 35 Jes12 148 149 150
	Prime	1 2 6
	Terts	118n 118o 118p
	Sext	118q 118r 118s
	None	118t 118u 118v
	Vespers	113 114 115/116 128
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten I	45 46 47 48 49 51
	II	52 53 54 55 57 58
	Lauden	50 42 56 Jes38 148 149 150
	Prime	7 8 9a
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	129 130 131 132
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten I	59 60 61 65 67a 67b
	II	68a 68b 69 70 71 72
	Lauden	50 63 64 1Sam2 148 149 150
	Prime	9b 10 11
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	134 135 136 137
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten I	73 74 76 77a 77b 78
	II	79 80 81 82 83 84
	Lauden	50 87 89 Ex15 148 149 150
	Prime	12 13 14
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	138a 138b 139 140
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten I	85 86 88a 88b 92 93
	II	95 96 97 98 99 100
	Lauden	50 75 91 Hab3 148 149 150

Prime	15 16 17a
Terts	119 120 121
Sext	122 123 124
None	125 126 127
Vespers	141 143a 143b 144a
Completen	4 90 133

zaterdag	Metten	101 102 103a 103b 104a 104b
	II	105a 105b 106a 106b 107 108
	Lauden	50 142 Dt32a Dt32b 148 149 150
	Prime	17b 18 19
	Terts	119 120 121
	Sext	122 123 124
	None	125 126 127
	Vespers	144b 145 146 147
	Completen	4 90 133

Het *Breviarium Cluniacense* heeft in de derde nocturne van de metten op gewone zondagen andere cantica dan het *Breviarium Monasticum*.

333

58

De psalm is in het Hebreeuws een *acrostichon*, waarin de verzen in groepen van acht met elk van de letters van het alfabet beginnen. De monastieke cursus houdt zich bij de verdeling van de psalmen hieraan, terwijl in de seculiere deze psalm gewoonlijk verdeeld wordt in elf groepen van zestien verzen.

334

59

Deze *perikoop* is een van de kenmerken van de liturgie van diocesen die niet kort na 1570 het *Missale Romanum* hebben aanvaard.

335

59

Missale Monasticum ad usum Sacri Ordinis Cluniacensis, Parisiis, Typis Petri Simon, Ordinis Cluniacensis, Typographi, viâ vulgò de la Harpe. MDCCXXXIII. Cum privilegio Regis. In het *Vetus Missale Cluniacense*, uitgegeven in 1493 bij Michael Wenssler, (Bibliothèque Nationale de France, RES-B-308) komt deze lezing ook reeds voor. Het gebruik vindt zijn oorsprong in de statuten van Petrus Venerabilis (ca. 1092-1156, ISNI 0000 0001 2103 008X): S. Petri Mauritii dicti Venerabilis Abbatis Cluniacensis IX, Statuta Congregationis Cluniacensis ms., in: *Luce Holstenii ... Codex regularum monasticarum et canonicarum quas ss. patres monachis, canonicis & virginibus sanctimonialibus servandas præscripserunt*, II, Augsburg 1759, 179:

IX. Statutum est, ut prima Dominica Adventus Domini legatur principium Evangelii secundum Marcum, quod sic incipit: Initium Evangelii Jesu Christi filii Dei, sicut scriptum est in Isaia Propheta, et reliqua. Causa huius instituti fuit, quod ignotum ex quo tempore, et cuius instituto legebatur prius Evangelium, et parum vel nihil ad diem Adventus Domini, quo per Nativitatem suam mundo primo apparuit, pertinens, et magis passionis ipsius, quam Incarnationis, vel Nativitatis præcursionem congruens, hoc est: Cum appropinquasset Hierosolymis, et venisset Bethphage ad montem.

Zie ook *Patrologia Latina* 179, 1028.

336

59

Joan Tomàs de Rocaberti i de Safortesa (ISNI 0000 0001 1680 8942) werd omstreeks 1624 in het dorp Perelada in Catalonië geboren en trad in 1640 bij dominicanen in. In 1670 werd hij magister-generaal en in 1676 aartsbisschop van Valencia. Van 1685 tot zijn dood op 13 juni 1699 te Madrid was hij grootinquisiteur van Spanje.

Volgens BONNIWELL 1945, 335 was deze een niet zeer ingrijpende herziening van de eerdere van 1596. De revisoren waren Giacomo Ricci, Raymond Maillat en Antonin-Jean-François Cloche (1628-1720, ISNI 0000 0001 0777 0217), die van 1686 tot 1720 magister-generaal van de orde was.

Breviarium Sac. Ord. Præd. Auth. Apost. Reverendissimi Patris F. Io: Thomæ de Rocaberti Eiusdem Ordinis Magistri Generalis iussu editum. Romæ, M.DC.LXXVI. Typis Tinassij. BOHATTA / AMIET 1705.

GUERANGER 1878-1885, II, 67:

Mais voici quelque chose de bien plus étrange. Depuis le IXe siècle, la tradition de l'ordre de Saint-Benoît porte que, durant les trois derniers jours de la semaine sainte, l'office divin, dans les monastères, sera célébré suivant la forme gardée par l'Eglise romaine, afin qu'il paraisse à tous les yeux que les fils de la solitude s'associent en ces jours solennels à la tristesse de tout le peuple fidèle. La même coutume est inviolablement observée dans les autres ordres qui ont un bréviaire particulier. N'eut-on donc pas droit de crier au scandale quand on vit le [Bréviaire de Cluny](#) prescrire, à l'office de la nuit des jeudi, vendredi et samedi saints, les versets Deus, in adjutorium; Domine, labia mea aperies; un invitoire, une hymne, douze psaumes, trois cantiques, douze leçons, douze répons; l'usage du Gloria Patri, non-seulement dans ces répons, mais à la fin de chaque psaume; à laudes, aux petites heures, à vêpres et à complies, toutes les particularités liturgiques employées par les usages bénédictins, dans le reste de l'année?

Vooral [Melchior du Lac](#) en de journalist [Louis Veuillot](#) schreven soms in zeer grievende bewoordingen over personen uit het verleden en over tijdgenoten. Ook van tegenstanders van [Guéranger](#) zijn geschriften bekend waarin de auteurs zich in bedenkelijke termen over hem uitlaten, bijvoorbeeld de anoniem gepubliceerde reeks van [Réné-François Guettée](#), 'Quelques renseignements pour servir à la future histoire de l'abbaye de Solesmes et de son fondateur, M. [Guéranger](#)' in: *L'Observateur catholique*, XVII (1865-1866), 11-23; 73-80; 129-134; 187-194; 208-215; 234-242; 269-277.

Zeer negatief en zelfs krenkend liet DU LAC 1849, 234, zich uit:

Ainsi un Cardinal Abbé, de mœurs corrompues; deux Moines infectés des erreurs et des préjugés jansénistes, un Prêtre, (sc. [Le Tourneux](#)) auteur de livres condamnés par le Saint-Siège, et où se trouve tout le venin de cette hérésie; enfin un Religieux (sc. [Santeuil](#)) amateur de vin et de bonne chère, tels sont les auteurs du [Bréviaire de Cluny](#), qui parut en 1686.

J. Nieuwhof, 'Neogallicaanse liturgieën', in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962, 1183:

Merkwaardig zijn de lezingen (...) De keuze van de vaderteksten verschilt veel van de traditionele, is ongetwijfeld beter en laat vooral het mysterie sterk naar voren komen.

BOHATTA / AMIET 1463.

Antiphonarium monasticum ad usum Sacri Ordinis Cluniacensis. Parisiis, apud v. Ludovici Sevestre, prope S. Nicolaum in Cardineo. M. DC. XCIII. Cum privilegio Regis & superiorum permissu. Zie DAVY-RIGAUX 2004.

345

59

Guillaume-Gabriel Nivers (ISNI 0000 0001 2120 4270), geboren omstreeks 1632 te Parijs en aldaar overleden op 13 november 1714, is vooral bekend geworden om zijn orgelwerken, zijn vocale religieuze muziek en zijn theoretische verhandelingen over het gregoriaans en de basso continuo. Kort na 1650 werd hij al organist van de kerk van Saint-Sulpice, in welke functie hij een halve eeuw zou blijven. In 1678 werd hij een van de vier organisten van de Chapelle Royale. Hij stelde verscheidene edities van het graduale en het antiphonarium samen, zowel voor de Romeinse ritus als voor die van kloosterordes.

346

59

Observations sur le nouveau Breviaire de Cluni ... Par M. Jean-Batiste Thiers, Docteur en Theol. & Curé de Vibraie. A Bruxelles, Chez Claude Plantin, MDCCII.

347

60

Jean-Baptiste Thiers (ISNI 0000 0001 0864 4060) werd geboren op 11 november 1636 te Chartres als zoon van een herbergier en overleed op 28 februari 1703 te Vibraye, de parochie waarvan hij vanaf 1690 pastoor was. In 1658 begon hij te doceren aan het Collège du Plessis te Parijs en vanaf 1660 was hij verbonden aan het college van Chartres. Na zijn baccalaureaat in de theologie in 1666 werd hij pastoor van Champrond, waar hij in conflict geraakte met een deel van de kanunniken van het kapittel van Chartres over de vraag of pastoors het recht hebben op het dragen van de stola in hun parochiekerk wanneer daar dignitarissen als de aartsdiaken aanwezig zijn. Hierover publiceerde hij *De Stola in archidiaconorum visitationibus gestanda a paræcis, disceptatio*, uitgegeven te Parijs in 1674. Dit geschrift behoorde tot een lange reeks publicaties, waarin Thiers volgens sommige latere auteurs zou blijken te getuigen van een sterke preoccupatie met futiliteiten, die hij ook zou hebben gehad in zijn kritiek op het *Breviarium Cluniacense* en vooral in zijn belangrijkste (en dikwijls enigszins belachelijk gemaakte) werk, dat handelt over de geschiedenis en het gebruik van pruiken. Zijn *Dissertations ecclésiastiques sur les principaux autels des églises, les jubés et la clôture du chœur des églises*, Paris 1688, is zeer belangwekkend en tegelijk kenmerkend voor zijn behoudende instelling.

Zie DROUIN 2019, 48-62; in het algemeen: NICÉRON 1727-1745, IV, 341-353; DU PIN 1686-1715, XVIII, 273-284; MORÉRI 1749, II, 553; BARRAL 1758-1759, IV, 475-476; MORÉRI 1759, X, 146-147; LADVOCAT 1760, II, 842; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 304; DESESSARTS 1800-1803, VI, 212-213; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXV, 485-487; PEIGNOT 1822, III, 497; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXV, 44-45; COURTIN 1827-1832, XXI, 220; QUÉRARD 1827-1839, IX, 428-429; ACKERMANN 1834, IV, 324; GUYARD EN COLOMB 1837, 367; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 9; MICHAUD 1843, XLI, 370-373; DE POSADA 1848-1868, XXVIII, 945-952; PÉRENNÈS 1851, III, 1309-1310; HOEFER 1852-1866, XLV, 173-176; ROSKOVÁNY 1861, V, 1152; 1211; GLAIRE 1868, II, 2276; LALANNE 1872, 1711-1712; VAPEREAU 1876, II, 1968; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1870; GUÉRANGER 1878-1885, II, 61-62; 98; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2770; DUFFIELD 1889, 335; BREMOND 1916-1933, X, 33-34; 77; 92; 107-109; 115; 158; 180.

348

60

Radulphus de Rivo (ISNI 0000 0001 1507 1571; ook Roelof van der Beke, Radulphus van Tongeren en Raoul de Tongres), geboren omstreeks 1350 in Breda, werd in 1377 deken van het kapittel van Tongeren, welke functie hij pas tussen 1383 en 1390 heeft waargenomen. In 1397 of 1398 werd hij rector van de universiteit van Keulen. Hij overleed op 3 november 1403. Radulphus liet belangrijke werken op het gebied van de geschiedenis van de liturgie na, waarin hij herhaaldelijk pleitte voor het handhaven van wat hij als oude Romeinse gebruiken beschouwde en waarschuwde voor eigentijdse vernieuwingen.

349

60

Radulphus de Rivo, ‘*Liber de canonum observantia*, propositio 6’, in: MOHLBERG 1911-1915, I, 112.

Son livre, qui parut en 1707, appelait néanmoins une réfutation, et D. [Claude de Vert](#) s'était mis en devoir de la préparer, lorsque [Thiers](#) vint à mourir. D. [Claude de Vert](#) ne jugea pas à propos de le poursuivre au-delà du tombeau; peut-être aussi trouva-t-il son compte à cette suspension d'armes: car, assurément, le curé de Vibraye n'était pas homme à laisser le dernier mot à autrui, dans la dispute.

Dit jaartal berust mogelijkerwijze op een vergissing. [Thiers](#) overleed op 28 februari 1703 en de *Observations* zagen in 1702 het licht, zestien jaar na het verschijnen van het brevier. [De Vert](#) is gestorven op 1 mei 1708. Als deze in 1707 nog met een degelijke repliek op het gedetailleerde werk van [Thiers](#) is begonnen, is het mogelijk dat hij dit werk niet meer heeft kunnen voltooien. Aannemelijker is evenwel dat [De Vert](#) in 1702 niet meer heeft willen antwoorden omdat het brevier al zo lang in gebruik was en over het algemeen geen negatieve kritiek van betekenis had gekregen. Volgens MORÉRI 1759, X, *le partie*, 556 had [De Vert](#) zijn antwoord gereed maar wilde hij het na de dood van Thiers in 1703 niet meer in de openbaarheid brengen.

351

60

De kwestie is geen andere dan die van het iotacisme, dat wanneer het de letter η betreft ook itacisme wordt genoemd. Tussen de vijfde en de derde eeuw vóór Christus begonnen in het Grieks klankverschuivingen op te treden, waardoor verschillende diftongen en ook de η als i, iota, werden uitgesproken. Dit proces was omstreeks de tiende eeuw na Christus pas voltooid, met als gevolg dat in de kerk in West-Europa ook de vraag opkwam naar de juiste uitspraak van enige (maar niet alle) Griekse woorden die in het Latijnse alfabet getranscribeerd werden en een van deze tweeklanken of de η bevatten. De in de zeventiende eeuw hervatte discussie waaraan [Thiers](#) en [Sanrey](#) deelnamen, werd ook al in de negende eeuw gevoerd (o.a. door Rhabanus Maurus), iets waarvan zij zich vermoedelijk niet bewust waren.

352

60

THIERS 1702, I, 368-372.

353

60

De Retinenda in ecclesiasticis libris voce Paraclitus, dissertatio, Lyon 1669 (heruitgave Parijs 1671) over de juiste schrijfwijze van het Griekse παράκλητος in Latijnse teksten, waarbij zich hetzelfde vraagstuk voordoet als bij Κύριε ἑλέησον.

354

60

Agnus-Bénigne Sanrey (ISNI 0000 0000 6142 561X), geboren te Langres in 1589 in een zeer arm gezin, viel in de parochie waarvoor hij als ongeschoolde in een ondergeschikte functie werkte, bij de geestelijkheid op door zijn intelligentie, zodat hij Latijn mocht leren en uiteindelijk aan het college van zijn geboorteplaats werd opgeleid voor de geestelijke stand. Het resultaat was dat hij theologaal van de collegiale kerk van Notre-Dame-de-Beaune werd en verscheidene werken schreef, waarvan de meeste niet werden uitgegeven. Het traktaat waarin hij de juiste uitspraak van παράκλητος behandelt, getuigt van zijn eruditie en is als interessanter te beschouwen dan de titel doet vermoeden: *Paraclitus seu de recta illius nominis pronuntiatione tractatus*. Parisiis, Apud Ioannem le Bouc, iuxta Ædem Augustinianorum ad Pontem Novum. M. DC. XLIII. Sanrey overleed op 15 oktober 1659 te Langres.

Zie o.m. VIARD 1987, 33-34; DE VIGNEUL-MARVILLE 1713, II, 246-260; PIGANOL DE LA FORCE, III, 291-293; MORÉRI 1735, II, 277; MORÉRI 1759, IX, *2e partie*, 139-140; LADVOCAT 1760, II, 689; RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 933; DESESSARTS 1800-1803, VI, 57-58; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIV, 190; PEIGNOT 1822, III, 340; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXI, 494; DE FELLER 1832-1833, XII, 103-104; ACKERMANN 1834, IV, 209; MICHAUD 1843, XXXVII, 648-649; DE POSADA 1848-1868, XXVI, 27-29; PÉRENNÈS 1851, III, 982-983; GLAIRE 1868, II, 2045; LALANNE 1872, 1633.

Il faut convenir, cependant, que si les nombreux bréviaires du XVIIIe siècle firent de riches emprunts au [Bréviaire de Cluny](#), tous, à l'exception de ceux des congrégations de Saint-Vannes et de Saint-Maur, laissèrent à dom [de Vert](#) son eleéson. Mais Erasme imposait si fortement à ce novateur, que non content d'en adopter, après [François de Harlay](#), les sentiments audacieux sur saint Denys l'Aréopagite et sur sainte Marie-Madelaine, il se fit l'écho de ce docteur ambigu, jusque dans ses absurdes théories sur la prononciation grecque. Son zèle ne s'arrêta donc pas à la création de l'eleéson: il démentit la tradition que [François de Harlay](#) avait respectée sur le mot Paraclitus, et alla jusqu'à chanter et osa écrire en toutes lettres, Paracletus, en dépit de la quantité. Au reste, et ceci prouvera combien les instincts liturgiques s'étendent loin: dans la même censure où la Sorbonne, en 1526, vengeait les traditions catholiques contre Erasme, elle notait aussi, comme nouveauté intolérable, l'affectation pédantesque du Paracletus que, cependant, tous nos bréviaires français ont emprunté à D. [de Vert](#). Il est curieux qu'aujourd'hui, après avoir parcouru un long cercle, la science vienne à se retrouver au point où était déjà rendue la Sorbonne au XVIe siècle, par la seule fidélité aux traditions. Dieu veuille nous délivrer, pour l'avenir, des hommes à systèmes et à idées toutes faites!

356

60

La même année il fit imprimer des Observations sur le nouveau [Breviaire de Cluni](#). Ce Breviaire a été fort estimé dans le monde; & l'estime que l'on en a faite donna la curiosité de M. [Thiers](#) de le lire & de l'examiner. Il a fait cet examen en Critique & en Censeur outré, plutôt qu'en Juge indifférent & équitable. Non seulement il l'a blâmé en general, comme un Ouvrage dans lequel on avoit fait entrer beaucoup de choses singulieres & extraordinaires, & renouvelé des usages contre lesquels l'Eglise a prescrit où l'on s'étoit trop attaché à des endroits de la Regle de S.Benoît, & où on l'avoit abandonnée en d'autres; où l'on n'avoit eu aucun égard ni aux anciennes coutumes de Cluni, (...) ni aux anciens Breviaires de Cluni; en un mot, comme un Ouvrage défectueux en bien des endroits, & qui n'est [Breviaire de Cluni](#) que par le Titre: Mais il en a encore attaqué en particulier le Titre, la Lettre Pastorale, le Calendrier, les Rubriques & la disposition du Pseautier, le Propre du temps, le Propre & le Commun des Saints. Ses Observations montent à plus de 184. articles qui la plupart contiennent des Critiques dans des minuties de très-peu de conséquence. Il a critiqué jusqu'aux mots & aux syllabes, & a relevé des fautes de Quantité, de Grammaire & d'Impression. Il n'a pas même épargné les belles Hymnes de [Santeuil](#). On ne voit pas quelle peut avoir été la raison qui l'a porté à décrier ainsi un Ouvrage estimé & estimable, reçu dans un Ordre célèbre & autorisé par les Supérieurs.

357

61

De ontwikkeling van de abdij en de orde van Cluny is zeer overzichtelijk samengevat in: HUREL EN RICHE 2014, met uitvoerige literatuuropgave. Zie ook PACAUT 1994.

358

61

Het Concordaat van Bologna werd in 1516 werd gesloten tussen koning François I van Frankrijk en paus Leo X. Het werd opgenomen in de pauselijke bulle *Primitiva illa ecclesia* van 18 augustus 1516, geratificeerd door de koning op 13 mei 1517 en geregistreerd bij het Parlement van Parijs op 22 maart 1518. Het wordt wel beschouwd als een overwinning van het politieke gallicanisme.

359

61

[Richelieu](#) bestuurdde vanaf 1637 ook, ondanks hun grote onderlinge verschillen, de orden van de premonstratenzers en de cisterciënzers, zodat feitelijk van een personele unie sprake was.

360

61

In dat jaar, waarin Jules Mazarin op 9 maart stierf, werd de aanvankelijke vereniging van de congregaties van Saint-Vannes en Cluny weer ongedaan gemaakt.

Bij de opdracht van het Generaal Kapittel van de cluniacenzers in 1678 tot het samenstellen van het [nieuwe brevier](#) werd hiermee rekening gehouden. Dom [Claude de Vert](#) behoorde tot de oude observantie, terwijl Dom [Paul Rabusson](#) de strikte was toegedaan.

362

62

Didier de La Cour de La Vallée, geboren in Montzéville in december 1550 uit een Lotharingse adellijke maar verarmde familie, werd op achttienjarige leeftijd monnik in de abdij van Saint-Vanne te Verdun. Na zijn studie aan de universiteit van Pont-à-Mousson keerde hij naar zijn abdij terug, waar hij het plan opvatte voor het herstel van de inachtneming van de regel van Benedictus. Dit leidde tot de instelling in 1604 van de congregatie die naar deze abdij is genoemd. Toen Dom Didier in 1623 overleed, omvatte de congregatie al twintig kloosters. Zie MICHAUX 1998.

363

62

De gehele gang van zaken tijdens dit Generaal Kapittel is beschreven in een aflevering van de *Mercure Galant* die door Jean Donneau de Visé (1638-1710, ISNI 0000 0001 0866 4651) werd uitgegeven te Parijs in december 1685, 279-296. Op p. 293 wordt het optreden van [Rabusson](#) en [De Vert](#) vermeld.

364

62

Vgl. GASNAULT 200, 130.

365

62

Breviarium Cluniacense, Paris 1726. BOHATTA / AMIET 1465, met daarbij: *Horæ canonicæ Breviarii Cluniacensis, Per quattuor anni partes, juxta Regulam sancti Benedicti, & mentem Pauli V. Pontificis Maximi, Ad usum sacri Ordinis Cluniacensis*. Parisiis, Apud Gabrielem-Franciscum Quillau, viâ Stramineâ, sub signo Annunciationis. M. DCC. XXVI. Cum Privilegio Regis, & Superiorum permissu.

366

62

In de *Journal des Sçavans* van maart 1726, Parijse editie, 190-191 en van augustus 1726, Amsterdamse editie, 551-553 werd over de heruitgave bericht. Hierbij werd met nadruk gewezen op het bezwaar van het weinig handzame formaat uit 1686 en het feit dat hieraan tegemoetgekomen zou worden door een herdruk in vier delen.

367

62

Diurnale Cluniacense, Paris 1741. BOHATTA / AMIET 1466.

368

62

[Dominique de La Rochefoucauld-Langeac](#) (1712-1800).
Gravure door Carlo Domenico Melini (ca.1740 - ca.1795)
naar François-Hubert Drouais (1727-1775).

Dominique de La Rochefoucauld-Langeac (ISNI 0000 0000 8342 2313) werd op 26 september 1712 te Saint-Hilaire-du-Chapouillet, een plaats die beter bekend is als Saint-Chely d'Apcher. Hij wordt ook aangeduid met de naam De La Rochefoucauld de Saint-Elpis, naar het kasteel van Saint-Ilpize in de Auvergne, dat in de zestiende eeuw in het bezit van deze familie kwam, maar niet in zijn geboortestreek is gelegen. Hij werd na zijn studie te Clermont en aan het seminarie van Saint-Sulpice te Parijs vicaris-generaal van het aartsbisdom Bourges bij [Frédéric-Jérôme de La Rochefoucauld de Roye](#), die een ver familielid was. In 1747 werd hij benoemd tot aartsbisshop van Albi. Bij de Assemblées du Clergé van 1750 en 1755 wierp hij zich op als een gloedvol verdediger van de rechten van de gallicaanse kerk. In 1757 werd hij commendatair abt van Cluny als opvolger van de reeds genoemde [Frédéric-Jérôme de La Rochefoucauld](#), die in dat jaar overleden was. Hij werd twee jaar later tot aartsbisshop van Rouen benoemd, van welke zetel hij in 1760 bezit nam. Lodewijk XVI bevorderde zijn benoeming tot kardinaal in 1778. Hij bezocht Rome nadien niet, zodat hij zonder titelkerk bleef. Na zijn

weigering om de eed op de *Constitution civile du clergé* af te leggen, moest hij naar het buitenland uitwijken en verbleef vanaf 1794 te Münster in Westfalen, waar hij op 23 september 1800 is gestorven.

Zie o.a.. CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 343-344; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 32; XXIX, 137; COURTIN 1827-1832, XX, 62; DE FELLER 1832-1833, XI, 443-444; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2595; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 661-662; LE BAS 1840-1845, X, 70; PÉRENNÈS 1851, III, 799-800; HOEFER 1852-1866, XXIX, 659; MICHAUD 1843, XXXVI, 226-227; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Rouen*, 268-275; SANDRET 1866, 24; LALANNE 1872, 1568; GAMS 1873, 485; 615; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1629; JEAN 1891, 3-4; DE VIGUERIE 1995, 1094.

369

63

GASNAULT 2000, 131-132 geeft de volledige tekst van de overeenkomst.

370

63

Breviarium Cluniacense, juxta regulam Sancti Benedicti, Et mentem Pauli V. Pontificis maximi. Editio altera. Pariisiis, Apud Viduam Herissant, Ordinis Cluniacensis Typographum, viâ novâ B. Mariæ, sub Cruce aurea. M. DCC. LXXIX. Cum Privilegio Regis, et Superiorum Permissu. BOHATTA / AMIET 1467.

371

63

Diurnale Cluniacense, Paris 1784. BOHATTA / AMIET 1466. Het werd evenals het [brevier](#) uitgegeven bij de weduwe Hérissant.

372

63

[Dominicus de La Rochefoucauld](#), *Mandement* van 19 oktober 1779 in het *Breviarium Cluniacense*:

Cui negotio adimplendo, multum quidem & prosperè admodum, nobis plaudentibus, desudavit Domnus Antonius Demautort, Prior Claustralis Prioratûs de Nantolio; vir sanè in Sacris Litteris, Doctrina Patrum, Ecclesiæ Traditione, disciplina & Ritibus, versatissimus. Is tandem, in Capitulo Generali anni 1774, pretiosum vigiliarum suarum fœtum nobis exhibuit; non quidem novum: sed antiquum Breviarium penitus expurgatum; quo postea, accurato examini Monachorum, tam antiquæ quàm novæ Observantiæ, à nobis, ac venerabilibus ejusdem Capituli Definitoribus, in Definitorio communi congregatis, Deputatorum, Tradito; rebus denique dubiis discussis sedulò & penitus dilucidatis; hoc idem Breviarium typis mandari jussit Capitulum subsequens anno 1777 congregatum.

373

63

Antoine de Mautort, geboren te Abbeville in Picardië, legde op 6 december 1733 op negentienjarige leeftijd zijn geloften af in de priorij van Saint-Martin-des-Champs te Parijs. Hij overleed in Nanteuil-le-Haudouin op 5 december 1781. Zie DENIS EN CHAUSSY 1994, 59, n. 924, waar zijn naam als Antoine Motor is vermeld, en: MALAIS 1860, 254.

374

63

Ippolito Maria Beccaria, geboren te Mondovì in Piëmont in 1550, was magister-generaal van de orde van de predikheren van 1589 tot zijn overlijden op 3 augustus 1600. Paolo Castrucci (1551-1601) was evenals Beccaria afkomstig uit Mondovì. Hij werd in 1586 prior van Santa Maria delle Grazie in Milaan en in 1589 socius van Beccaria, met wie hij grote visitatiereizen maakte. De revisie van het dominicaanse missaal dat in 1596 verscheen, is grotendeels van zijn hand. De rubrieken ervan zijn zeer gedetailleerd en bijzonder complex. Het werd in de orde niet met onverdeeld enthousiasme ontvangen. Voor de liturgische herzieningen van Beccaria en Castrucci zie BONNIWELL 1945, 305-325.

Breviarium Monasticum Ordinis Sancti Benedicti Ad Usus Congregationis Sancti Mauri, in Gallia. Cum Hymnis novis & Officiis Sanctorum noviter approbatis. Parisiis, Typis Ludovici Sevestre, Typographi. M. DCCI. Cum Privilegio Regis, & Superiorum Permissu. BOHATTA / AMIET 1160; *Breviarium Monasticum ordinis sancti Benedicti ad usum Congregationis sancti Mauri in Gallia*, Paris 1736. BOHATTA / AMIET 1194; *Breviarium Monasticum Ordinis Sancti Benedicti ad usum Congregationis Sancti Mauri, in Gallia; Cum Hymnis novis & Officiis Sanctorum noviter approbatis.* Parisiis, Typis Michaelis Lambert, Typographi-Bibliopolæ via Fossarum sancti Germani à Pratis. M. DCC. LXIII. Cum Privilegio Regis, & Superiorum Permissu. BOHATTA / AMIET 1219.

376

63

Breviaire Monastique en Latin et en François, à l'usage des religieuses benedictines. Où sont inserez dans leur ordre naturel les Offices des Saints nouvellement approuvez. A Paris, Chez François Barois, rue de la Harpe, vis-à-vis le College d'Harcourt, à la Ville de Nevers. M. DCCXXV. Avec Approbation & Privilege du Roy. BOHATTA / AMIET 1185. Hieraan was in 1720 een *Diurnal benedictin en latin et en françois* voorafgegaan, uitgegeven bij Florentin Delaulne te Parijs en eveneens opgedragen aan Madame d'Orléans, waarmee de genoemde prinses bedoeld is, die in 1719 abdis van de Abbaye Notre-Dame-des-Chelles geworden was.

377

63

Processional pour l'abbaye royale de Chelles où sont recüeillies plusieurs messes de devotion, et offices propres, les ceremonies des vêtements et professions; les saluts pour toute l'année, le Tenebres, et ceremonies de la Semaine sainte, Paris 1726. Zie TURELLIER 1996-1997.

378

64

Le Breviaire romain, en latin et en françois. Suivant la reformation du S. Concile de Trente. Imprimé par le commandement du Pape Pie V. revû, et premierement corrigé par Clement VII. & depuis par Urbain VIII. Dans lequel sont inserez les Offices de tous les Saint Nouveaux, approuvez par la Sacrée Congregation des Rites, sous le Pontificat d'Innocent X. Alexandre VII. Clement IX. Clement X. & Innocent XI. Divisé en quatre parties. A Paris, Chez Denys Thierry, rue S. Jacques, devant la rue du Plâtre, à l'Enseigne de la Ville de Paris. M.DC.LXXXVIII. Avec approbation et privilege.

379

64

[Antoine Arnauld](#) verdedigde de vertaling, die in het jaar van haar verschijning door de officiaal van Parijs al werd veroordeeld, in zijn *Defense des versions De l'Ecriture Sainte, Des Offices de l'Eglise, Et des Ouvrages des Peres, et en particulier De la nouvelle traduction du Breviaire. Contre La Sentence de l'Official de Paris du 10. Avril 1688. Avec L'Avocat du Public contre la requeste du Promoteur du III. May.* A Cologne, Chez Nicolas Schouten. 1688. Hierin wordt in details op de bezwaren ingegaan.

380

64

[Le Tourneux](#) werd geassisteerd door Jacques-Emmanuel Ariste (1619-1694), evenals deze nauw betrokken bij de beweging rondom Port-Royal.

381

64

[Louis-Isaac Lemaistre de Saci](#) (1613-1684).

Louis-Isaac Lemaistre de Saci (ISNI 0000 0001 2283 0353) was een van de *solitaires* van Port-Royal en de jongere broer van de bekende advocaat Antoine Lemaistre. De naam Saci, die door zijn broer niet gevoerd werd, is een anagram van Isa(a)c, zijn tweede doopnaam. Vaak ziet men die gespeld als Sacy, wat als minder juist moet worden beschouwd. Hij werd geboren op 29 maart 1613 te Parijs. Al vroeg in zijn leven zag hij zich voor de geestelijke stand bestemd, maar weigerde de priesterwijding te ontvangen voordat hij 35 jaar oud zou zijn. Hij vestigde zich bij de abdij van Port-Royal, waaraan hij al zijn vermogen schonk. In 1661 moest hij Port-Royal verlaten daar hij als jansenist vervolgd werd. In 1666 werd hij als zodanig in de Bastille gevangengezet. Tijdens deze

gevangenschap, die in 1668 eindigde, begon hij met een vertaling van de Bijbel, welke hij later voortzette, maar nooit zou kunnen voltooien. Zijn broer Antoine was hierbij ook betrokken. In 1667 zag het Nieuwe Testament het licht, dat bekend zou worden als *Nouveau Testament de Mons*, daar de eerste drukken in deze stad heetten te zijn verschenen, ofschoon zij in Amsterdam gedrukt waren. De vertaling werd op 20 april 1668 door paus [Clemens IX](#) veroordeeld. Lemaistre overleed op het kasteel van Pomponne, waar hij zijn toevlucht had gevonden, op 4 januari 1684.

382

64

L'Office de l'Eglise et de la Vierge en latin & en françois avec les Hymnes Traduites en vers. A Paris. 1651 Chez la veuve I. Camusat et Pierre le Petit Impr. et Lib. ordinaire du Roy. Rue S. Jacques, à la Toison d'or et à la Croix d'or. Er bestaan talrijke herdrukken van de *Heures de Port-Royal*.

383

64

[Augustin Calmet](#) (1672-1757).
Gravure door Nicolas Pitau le jeune (1670-1724).

Dom Augustin Calmet (ISNI 0000 0001 2124 4846) werd als Antoine Calmet geboren op 26 februari 1672 te Ménil-la-Horgne in Lotharingen en overleed 25 oktober 1757 in de abdij van Saint-Pierre te Senones in de Vogezen. Hij was lid van de Congregatio SS. Vitonis et Hydulphi, waarin hij op 23 oktober 1689 zijn eeuwige geloften aflegde. In 1696 werd hij tot priester gewijd. Het grootste deel van zijn leven bracht hij door in de abdij van Senones, waarvan hij in 1728 abt werd. Bekend is zijn commentaar op de gehele Bijbel geworden, waarvan de 26 delen tussen 1701 en 1717 verschenen. Ook schreef hij geschiedkundige werken op verschillende gebieden.

384

64

HUREL 2005, n. 29:

Il reste à faire une allusion à la question de la traduction de l'office à partir de l'exemple du bréviaire de 1725 à l'usage des bénédictines dédié à Louise-Adélaïde, abbesse de Chelles, soutien et relais des jansénistes mauristes auprès du pouvoir royal, et précédemment de son père, le Régent. La lettre dédicace adressée par l'auteur de cette traduction ou de cette édition, peut-être le mauriste dom Louvart, ardent janséniste, contient une thématique qui se généralise à la fin du XVIIIe siècle: comment échapper à l'ennui et à la routine de la récitation de l'office divin. « Elle (*sc. de kloostergemeenschap van Chelles*) n'avoit plus à desirer, qu'un secours pour nourrir & entretenir la piété que la votre y inspire, c'étoit une Traduction des prières que l'Eglise met tous les jours dans la bouche des Religieuses. Votre Communauté, Madame, l'a enfin ce secours, sans lequel il est assez difficile de bannir de la priere la routine, la langueur & les distractions qui peuvent en souiller la pureté. Fasse le ciel que toutes les abbaïes du Roiaume entrent dans les vûes saintes qui vous ont portée à le lui procurer. »

De in het fragment aangehaalde tekst is afkomstig uit de 'Epître à Son Altesse Sérénissime Madame D'Orléans Abesse de Chelles', voorafgaand aan het Partie d'hyver van *Breviaire Monastique en Latin et en François* van 1725.

385

64

François Louvard (ook Louvart, ISNI 0000 0001 1477 1752) werd in 1661 geboren in Champgenéteux bij Mayenne. Verscheidene biografieën noemen, waarschijnlijk ten onrechte, 1662 als zijn geboortjaar. Op achttienjarige leeftijd trad hij in de abdij van Saint-Melaine te Rennes bij de benedictijnen van de congregatie van Saint-Maur in. Hij zou de eerste van de mauristen zijn die weigerde de constitutie *Unigenitus* te aanvaarden. Hierin volhardde hij zo resoluut dat hij verscheidene malen werd verbannen en gevangengezet, in 1728 voor de duur van vijf jaren in de Bastille. In 1734 vluchtte hij naar de Nederlanden, waar hij onderdak vond bij de eveneens gevluchte kartuizers op het kasteel Schonauwen bij Utrecht, waar hij op 23 april 1739 is overleden. Zie o.m. HAURÉAU 1870-1876, VIII, 13-65; BARRAL 1753, 251-274; BARRAL 1758-1759, III, 214-215; LADVOCAT 1760, II, 116-117; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 362-363; TASSIN 1770, 537-542; DESESSARTS 1800-1803, IV, 189; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVII, 104-105; QUÉRARD 1827-1839, V, 374; DE

FELLER 1832-1833, VIII, 296; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1763; MICHAUD 1843, XXV, 340; PÉRENNÈS 1851, II, 1248; HOEFER 1852-1866, XXXII, 28-32; GLAIRE 1868, II, 1309-1310; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 692-693.

386

64

De brieven bevinden zich in Het Utrechts Archief, toegang 215, *Oud-Katholieke Kerk van Nederland: Verzameling Port-Royal*, inv. n. 1082, [Louvard, François](#) osb en l'Abbaye Saint-Denis, 1717-1719.

387

64

CHAUSSY 1980, waarin de relatie tussen [Louvard](#) en de abdij van Chelles ook aan de orde komt, geeft geen aanwijzingen dienaangaande.

388

64

Louis Geslu (ook Gêlu) werd geboren in 1672 te Fère-en-Tardenois en overleed op 26 augustus 1749 te Orbais, in de abdij waarin hij zich in 1727 had gevestigd; hij legde zijn geloften af op 10 januari 1691 in de abdij van Saint-Faron te Meaux. Zie DARRÉ 1957, 293; McMANNERS 1998, 55. Andere mauristen die zich met delen van het officie hebben beziggehouden waren Simon Mopinot (1685-1724), wiens hymnen zeer gewaardeerd werden, Gabriel Guérin, die eveneens hymnen heeft gedicht, en Dominique Fournier (ca. 1655-1737), die officies voor zijn abdij in Le Bec-Hellouin samenstelde. Zie ook TASSIN 1770, 532-533.

389

64

Breviarium et missale ad usum ordinis S. Benedicti, pro congregatione S. Mauri, auct. [Ludovico Geslu](#); Ms. Lat 11581-11586; *Dessein d'un nouvel Office fait à l'usage de l'Ordre de S. Benoît*, Ms. Fr. 16933.

390

65

Breviarium monasticum iuxta regulam S. Patris Benedicti, et ad mentem Pauli V. Pontificis Maximi, Impressum Senoniis in principatu Salmensi apud Josephum Pariset typographum & bibliopolam, M.DCC.LXIV. BOHATTA / AMIET 1221. Zie ook GODEFROY 1918, 33. Met *Senoniis* is niet Sens bedoeld maar Senones, waar [Augustin Calmet](#) van 1728 tot 1757 abt was van de abdij Saint-Pierre.

391

65

Remi Ceillier (ook geschreven als Cellier, ISNI 0000 0001 1953 3753), geboren op 14 mei 1688 en overleden op 26 mei 1763, was benedictijn van de congregatie van de vannisten en was vooral bekend als historicus en patristicus. Zijn belangrijkste werk is de *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques qui contiennent leur vie, le catalogue, la critique, le jugement, la chronologie, l'analyse et le dénombrement des différentes éditions de leurs ouvrages; ce qu'ils renferment de plus intéressant sur le dogme, sur la morale, et sur la discipline de l'Église; l'histoire des conciles tant généraux que particuliers et les actes choisis des martyrs*, die van 1729 tot 1763 in 23 delen verscheen en die voor een groot deel aan de kerkvaders is gewijd.

Zie o.a. CHAUDON 1767, I, 287-277; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 916; DESESSARTS 1800-1803, II, 50; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VI, 206; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 260-261; COURTIN 1827-1832, V, 238; DE FELLER 1832-1833, III, 324; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 536-537; ACKERMANN 1834, II, 30; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VI, 101; MICHAUD 1843, VII, 503; PÉRENNÈS 1851, I, 891-892; HOEFER 1852-1866, IX, 343-344; DE POSADA 1848-1868, III, 715; GLAIRE 1868, I, 423; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 524.

392

65

ROSKOVÁNY 1861, V, 1188:

[Ceillier](#), Abbas Benedictinus SS. Vitonis et Hydulphi, vulgavit specimen reformati Breviarii monastici pro usu suæ Congregationis, Nanceii. 1759. Omnem quidem adhibuit operam, ut Breviarium suum præceptis, quæ pro ordinando divino officio undecim capitibus in sua Regula complexus est Divus Benedictus, apprime conveniret: efficere tamen haud valuit, ut labor suus maiori parti sodalium probaretur.

Systema novi Breviarii, juxta Regulam Sancti Patris Benedicti & mentem Pauli V. Pontificis maximi, adornandi. Senoniis in Principatu Salmensi, Apud Josephum Pariset Typographum & Bibliopolam. M. DCC. LXII. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 1189.

394

65

In 1766 had het Generaal Kapittel van de mauristen beraadslaagd over een eventueel nieuw brevier, dat niet te zeer mocht afwijken van dat van 1763. Een jaar later werden twee monniken, Jean-Samson Patert (zie ook TASSIN 1770, 749) en Germain Poirier (1724-1803; zie ook TASSIN 1770, 700) belast met het ontwerp hiervan, dat zij zeer waarschijnlijk niet hebben geleverd. Vgl. HUREL 1995, 120. Pas in 1787 zou een brevier voor de congregatie verschijnen. Zie DARRÉ 1957, 296-298, waar [Nicolas Foulon](#) merkwaardigerwijze niet wordt genoemd.

395

65

Vgl. GODEFROY 1918, 33.

396

65

Claude Berthod (21 februari 1733 - 17 maart 1788, ISNI 0000 0000 0001 5393) was bibliothecaris en archivaris te Besançon. Hij nam als benedictijn de kloosternaam Anselme aan. In 1752 legde hij zijn professie af in de abdij van Favernay. Jozef II verleende hem de opdracht de uitgave van de *Acta sanctorum* van Jean Bolland voort te zetten. Zie o.a. Ursmer Berlière, 'Dom Anselme Berthod: Bollandiste', in: *Revue bénédictine* 16 (1899), 193-209.

397

65

ARDURA 1995, 308 noemt Joseph-Benoît Didelot (1736-1825) in verband met het [premonstratenzer brevier](#) van 1786 als de voornaamste auteur van het vannistenbrevier, dat door [Remacle Lissoir](#) zou zijn geraadpleegd. Dit lijkt niet onaannemelijk te zijn; vgl. INGOLD 1895-5.

398

65

GODEFROY 1918, 35:

Après l'avortement des éditions de Nancy et de Senones, la Congrégation s'empara de la question et dut confier à [Dom Berthod](#) le soin d'étudier le nouveau bréviaire. Dom [Didelot](#) et Dom Lequeux paraissent y avoir collaboré.

399

65

Breviarium Monasticum juxta regulam S. Patris Benedicti. Ad usum Congregationis SS. Vitonis et Hydulphi. Nanceii. Apud Hæner, Regis, nec-non Congregationis San-Vitonianæ Typographum. M. DCC. LXXVII. Cum Privilegio Regis et licentia Superiorum. BOHATTA / AMIET 1229.

400

65

Breviarium ad usum Congregationis Sancti Mauri, Ordinis Sancti Benedicti, in Gallia. Parisiis, Ex Typographiâ Ph.-D. Pierres, Christianissimi Regis Proto-Typographi, nec-non Congregationis S. Mauri Typographi Ordinarii. M. DCC. LXXXVII. Cum Privilegio Regis, et Licentiâ Superiorum. BOHATTA / AMIET 1235. Zie ook J. Nieuwhof, Mauristen, II. Brevier van St. Maur, in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962, 1681. DU LAC 1849, 247, noemt de voornaamste samensteller, Nicolas Foulon (ISNI 0000 0000 7974 2832):

... convulsionniste passionné, se maria en 1792, et mourut en 1813, après avoir été successivement huissier au Conseil des Cinq-Cents, au Tribunal et au Sénat de l'Empire ...

De bron hiervan is: GUÉRANGER 1840-1851, II, 583 (zie ook GUÉRANGER 1878-1885, II, 522-523), die zich beroept op een bijzonder tendentiekus en zowel betreffende de persoon als het brevier uiterst negatief geladen artikel (anoniem gepubliceerd, maar vermoedelijk van Michel-Pierre-Joseph Picot): 'Notice sur dom Foulon et

sur ses ouvrages', in: *L'Ami de la Religion et du Roi: Journal ecclésiastique, politique et littéraire*, 19 april 1828, opgenomen in deel LV, Paris 1828, 305-311. Hierin worden enige bijzonderheden gegeven over deze benedictijn, die na de revolutie een seculier bestaan moest opbouwen doordat de orde in Frankrijk was opgeheven. Hij leefde van 4 maart 1742 tot 13 juli 1813 en trad inderdaad op een eigenaardige wijze, die waarschijnlijk samenhang met de roerige omstandigheden onder de revolutie, in 1792 in het huwelijk. Toen hij nog monnik was, liet hij een merkwaardig geschrift het licht zien, dat hem onder verdenking van extreem jansenistische opvattingen heeft gebracht: *Prières particulières en forme d'office ecclésiastique, pour demander à Dieu la conversion des Juifs et le renouvellement de l'Eglise*, Orléans 1778.

Zie o.m. QUÉRARD 1827-1839, III, 176; DE FELLER 1832-1833, V, 411-412; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 199; MICHAUD 1843, XIV, 504; PÉRENNÈS 1851, II, 258-259.

401

65

Deze uitgave wordt op de titelpagina 'Editio altera' genoemd, waarmee bedoeld kan zijn dat zij als eerste volgde op die van 1686.

402

65

Verdeling van de psalmen in het *Breviarium ad usum Congregationis Sancti Mauri*, 1787.

zondag	Metten I	1 2 15 20 24a 24b
	II	26 27 29 95 96 97
	III	1Kron29 Wijsh11 Wijsh12
	Lauden	66 62 92 99 Dan3 148
	Prime	117a 117b 118a Athan
	Terts	118b 118c 118d
	Sext	118e 118f 118g
	None	118h 118i 118j
	Vespers	109 110 111 112
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	103a 103b 103c 104a 104b 104c
	II	105a 105b 105c 106a 106b 106c
	Lauden	66 135a 135b Ex15a Ex15b 134
	Prime	118k 118l 118m
	Terts	118n 118o 118p
	Sext	118q 118r 118s
	None	118t 118u 118v
	Vespers	113 114 125 137
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	35 36a 36b 36c 48a 48b
	II	52 78 81 82 93a 93b
	Lauden	76 84 100 Jes38 150
	Prime	14 65a 65b
	Terts	49a 49b 53
	Sext	40 142a 142b
	None	108a 108b 108c
	Vespers	121 126 132 140
	Completen	34a 34b 34c
woensdag	Metten I	9a 9b 9c 60 61 63
	II	77a 77b 77c 77d 77e 77f
	Lauden	5 64 91 Jes12 145
	Prime	30a 30b 30c
	Terts	10 119 122
	Sext	41a 41b 42
	None	12 31 56

	Vespers	129 130 136 141
	Completen	45 72a 72b
donderdag	Metten I	8 23 28 67a 67b 67c
	II	44 46 47 88a 88b 88c
	Lauden	80 107a 107b 1Sam2 146
	Prime	19 89a 89b
	Terts	25 83 98
	Sext	22 32a 32b
	None	102a 102b 102c
	Vespers	125 144a 144b 147
	Completen	11 38a 38b
vrijdag	Metten I	68a 68b 68c 68d 73a 73b
	II	54a 54b 54c 58 69 75
	Lauden	70a 70b Hab3a Hab3b 149
	Prime	16 57 128
	Terts	39a 39b 39c
	Sext	101a 101b 101c
	None	21a 21b 21c
	Vespers	138a 138b 139
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	13 17a 17b 17c 17d 86
	II	43a 43b 43c 59 71a 71b
	Lauden	74 Dt32a Dt32b Dt32c 116
	Prime	18a 18b 87
	Terts	52 79a 79b
	Sext	33a 33b 33c
	None	120 123 124
	Vespers	127 131 143a 143b
	Completen	50 85a 85b

403

65

Benedictus van Norcia, *Regula monachorum*, 18, 22-23:

Hoc præcipue commonentes ut, si cui forte hæc distributio psalmorum displicuerit, ordinet si melius aliter judicaverit, dum omnimodis id attendat ut omni hebdomada psalterium ex integro numero centum quinquaginta psalmorum psallantur, et dominico die semper a caput reprehendatur ad Vigilias.

404

65

Zie DENK 1914. De benedictijnerabdij Sankt Blasien, gelegen in het zuiden van het Zwartewoud, ten noordwesten van Waldshut-Tiengen, werd in de tiende eeuw zelfstandig en verwierf vanaf die tijd steeds meer bezittingen, waardoor de abt een machtig landsheer werd. Ondanks de verwoesting in 1526, tijdens een van de boerenopstanden, was de positie van Sankt Blasien aan het begin van de achttiende eeuw weer zo gestabiliseerd dat de abt in 1746 rijksvorst werd. Bij de Reichsdeputationshauptschluss van 1803 werd de abdij bij het vorstendom Heitersheim gevoegd, dat in 1806 deel van het groothertogdom Baden werd. Dit seculariseerde het klooster, waarna de meeste monniken zich in Karintheë vestigden.

Martin Gerbert (ISNI 0000 0001 2119 3735), geboren op 1 augustus 1720 te Horb aan de Neckar, werd gedoopt als Franz Dominik Bernhard Gerbert von Hornau. Zijn familie was in de zeventiende eeuw in de adelstand verheven. Hij trad al in 1736 in bij de benedictijnen van de abdij van [Sankt Blasien](#), waar hij als bibliothecaris een begin met zijn studie van de kerkgeschiedenis maakte. Door zijn muzikale begaafdheid werd zijn specialisatie de kerkmuziek van de middeleeuwen. Hij raakte bevriend met Christoph Willibald von Gluck (1714-1787, ISNI 0000 0001 2128 3626). In 1774 gaf hij zijn tweedelige werk *De cantu et musica sacra* uit. Tien jaar eerder was hij tot abt van Sankt Blasien gekozen, dat zich onder zijn leiding ontwikkelde tot een belangrijk centrum van de historische wetenschap. Na een grote brand, die in 1768 het klooster geteisterd had, liet hij in 1771 met de bouw van de monumentale kloosterkerk beginnen, die in 1783 werd voltooid. [Sankt Blasien](#) behoorde tot het bestuursgebied Vorderösterreich. Als Fürstabt van het invloedrijke klooster was Gerbert een verklaard tegenstander van de kerkelijke politiek van keizer Jozef II, die naar hem het jozefinisme wordt genoemd en die het einde betekende van veel kloosters en gemeenschappen, vooral die van contemplatieve aard. Hij stierf op 13 mei 1793.

406

65

Zie HÄUSSLING 2012B, 247. Josef Ussermann, wiens kloosternaam Æmilianus was, werd op 30 oktober 1737 in Sankt Ulrich in het Zwartewoud geboren en reeds in 1757 tot priester gewijd in de abdij van Sankt Blasien. Daar werd hij door abt [Gerbert](#) tot bibliothecaris benoemd. Hij wist de bibliotheek na de brand van 1768 weer op het vroegere niveau te brengen. Hij doceerde moraaltheologie en Hebreeuws aan de universiteit van Salzburg. Tot 1803 verschenen vier delen van het historische overzicht over de Duitse bisdommen, door [Gerberts](#) archivaris Trudpert Neugart (1742-1825, ISNI 0000 0000 7820 4119) samengesteld naar het model van de reeks *Gallia Christiana* en volgens het plan van Ussermann. Door zijn dood op 27 oktober 1798 en de secularisatie aan het begin van de negentiende eeuw verschenen lange tijd geen andere delen.

407

65

Het manuscript in vijf delen, één algemeen gedeelte met de algemene rubrieken, het psalterium en het commune sanctorum en vier delen voor elk van de seizoenen, wordt bewaard in de Badische Landesbibliothek te Karlsruhe en is gedigitaliseerd. Het ontwerp heeft geen titelpagina. Op de eerste bladzijde van het eerste deel bevindt zich een opschrift:

Conspectus et Rubricæ generales Breviarii Monastici pro Congregatione [S. Blasii](#) iuxta Regulam Sancti Benedicti reformati.

Zie HÖHLER EN STAMM 1991, 19.

408

65

Vgl. HÄUSSLING 2012B, 247.

Verdeling van de psalmen in *Conspectus et Rubricæ generales Breviarii Monastici pro Congregatione S. Blasii, 1774-1777* met alternatief schema voor de metten.

zondag	Metten I	20 23 27 29 31 47	20 23 27 29 32a 32b
	II	65 69 96 98 99 107	65 88 92 104a 14b 104c
	III	1Kron29 Wijsh12 Sir36	
	Lauden	66 50 117 62 Dan3 148 149 150	
	Prime	118a 118b 118c 118d Athan	
	Terts	118e 118f 118g	
	Sext	118h 118i 118j	
	None	118k 118l 118m	
	Vespers	109 110 111 112	
	Completen	4 90 133	
maandag	Metten I	36a 36b 38 43a 43b 52	38 43a 43b 48 87 88
	II	59 60 82 86 105a 105b	89 78 93 98 103a 103b
	Lauden	50 5 35 Jes38 148 149 150	
	Prime	1 2 6	
	Terts	118n 118o 118p	
	Sext	118q 118r 118s	
	None	118t 118u 118v	
	Vespers	113 114 115/116 128	
	Completen	4 90 133	
dinsdag	Metten I	25 48 49a 49b 57 61	28 44 45 47 71 84
	II	71 74 77a 77b 77c 77d	88a 88b 88c 98 96 97
	Lauden	50 42 56 Ex15 148 149 150	
	Prime	7 8 9a	
	Terts	119 120 121	
	Sext	122 123 124	
	None	125 126 127	
	Vespers	129 130 131 132	
	Completen	4 90 133	
woensdag	Metten I	58 72a 72b 78 85 88a	36a 36b 36c 61 72a 72v
	II	88b 88c 101a 101b 104a 104b	75 79 82 105a 105b 105c
	Lauden	50 63 64 1Sam2 148 149 150	
	Prime	9b 10 11	
	Terts	24a 24b 24c	
	Sext	26a 26b 26c	
	None	32a 32b 32c	69 76a 76b
	Vespers	134 135 136 137	
	Completen	4 90 133	
donderdag	Metten I	22 44 45 67a 67b 67c	22 25 46 60 67a 67b
	II	79 80 83 84 103a 103b	77a 77b 77c 77d 80 83
	Lauden	50 87 89 Jes12 148 149 150	
	Prime	12 13 14	
	Terts	33a 33b 33c	
	Sext	39a 39b 39c	
	None	41a 41b 46	
	Vespers	138a 138b 139 140	
	Completen	4 90 133	
vrijdag	Metten I	34a 34b 40 54a 54b 68a	34a 34b 40 84a 84b 88
	II	68b 68c 73a 73b 108a 108b	6a 68b 68c 74 108a 108b
	Lauden	50 75 91 Hab3 148 149 150	
	Prime	15 16 17a	
	Terts	37a 37b 37c	
	Sext	21a 21b 21c	

	None	30a 30b 30c	
	Vespers	141 143a 143b 144a	
	Completen	4 90 133	
zaterdag	Metten I	28 51 76 81 92 93	31 49 51 82 83 84
	II	95 97 100 106a 106b 106c	99 100 106a 106b 106c 107
	Lauden	50 142 Dt32a Dt32b 148 149 150	
	Prime	17b 18 19	
	Terts	53 55a 55b	
	Sext	70a 70b 70c	101a 101b 101c
	None	102a 102b 102c	
	Vespers	144b 145 146 147	
	Completen	4 90 133	

410

65

Zie HÄUSSLING 2012B, 254.

Die van [Ussermann](#) is de volgende:

zondag	Dies adorationis
maandag	Dies invocationis seu supplicationis
dinsdag	Dies amoris tam Dei quam proximi
woensdag	Dies spei
donderdag	Dies fidei
vrijdag	Dies doloris
zaterdag	Dies gratiarum actionis seu desiderii

411

66

Zie HÄUSSLING 2012B, 245.

412

66

Vgl. CHEVALIER 1891, 10:

La France n'eut point d'ailleurs le monopole de cet esprit de changement: on le retrouve en Hongrie (Gran, 1687), en Allemagne ([Trèves](#), 1748; [Cologne](#), 1780), en Suisse ([Lausanne](#), 1787), en Italie même (Pistoie, 1786), etc.

413

66

[Johann Nikolaus von Hontheim](#) (1701-1790).
*Gravure door Johann Friedrich Schleuen (1711-1774),
naar Louis-Félix Rhénasteine (1718-1799).*

Johann Nikolaus von Hontheim (27 januari 1701 – 2 september 1790, ISNI 0000 0000 7971 4700) is bekend onder het pseudoniem Justinus Febronius, dat hij gebruikte voor zijn *De statu Ecclesiae et legitima potestate Romani pontificis*, dat in 1763 verscheen. Hij was geboren in een adellijke familie in Trier, waar hij in 1724 promoveerde in de rechten. In 1728 werd hij tot priester gewijd vier jaar later begon hij aan de universiteit van zijn geboortestad te doceren. In 1748 werd hij door de aartsbisschop en keurvorst Franz Georg von Schönborn tot hulpbisschop benoemd, waartoe hij in 1749 de wijding ontving. In zijn traktaat van 1763 deed hij voorstellen om de zeggenschap van de paus over de plaatselijke kerken te beperken, wat hem in zekere zin een geestverwant van het gallicanisme maakte. Het boek werd in 1764 op de Index geplaatst, waarna in 1765 een bewerkte en uitgebreide uitgave verscheen. Hoewel [Pius VI](#) pogingen in het werk stelde om Hontheim tot herroeping van zijn geschriften te bewegen, duurde het tot 1778 voordat een tekst tot stand kwam waarmee de paus kon instemmen. In zijn *Justini Febronii Jcti. Commentarius in suam Retractationem Pio VI. Pont. Max. Kalendis Nov. anni 1778 submissam*, Frankfurt 1781 bleek echter duidelijk dat de terugtrekking niet geheel vrijwillig was geweest. ('Jcti' in de titel betekent 'Jurisconsulti'.) Er zijn duidelijke aanwijzingen dat [Martin Gerbert](#) door zijn verzoenende houding en zijn sympathie voor Hontheim en diens opvattingen invloed op dit besluit heeft uitgeoefend.

HEINZ 2016, 348:

In den langen Friedensjahren des 18. Jahrhunderts erlaubten die wirtschaftlichen Verhältnisse, an eine Neuausgabe der diözesanen Liturgiebücher zu denken. 1748 erschien in vier Bänden das reformierte Breviarium Trevirense. Es war stärker als das von 1628 an das Römische Brevier angeglichen worden. Auf die Neuausgabe des Breviers von 1748 abgestimmt, wurde eine Neuausgabe des Missale Trevirense vorbereitet. Das Manuskript lag vor, wurde aber nicht gedruckt, da besonders der mit der Eigentradition der Trierischen Kirche bestens vertraute und in liturgischen Fragen entscheidende Experte, Weihbischof [Johann Nikolaus von Hontheim](#) (1749–1790), alias Febronius, der selbst an der Brevierausgabe von 1748 mitgearbeitet hatte, mit dem Ergebnis nicht zufrieden war. Statt der progressiven Angleichung an die römisch-tridentinischen Bücher befürwortete er eine Reform der Trierer Diözesanliturgie nach dem Vorbild der neogallikanischen Diözesanliturgien in Frankreich. Deren Prinzipien waren unter anderem eine stärkere und sachgerechtere Verwendung der Heiligen Schrift und Vätertexte, Beseitigung legendärer Traditionen zugunsten historisch-kritisch gesicherter Fakten, Belehrung und Erbauung für die Brevier betenden Priester (etwa die Lesung von Konzilsanones in der Prim).

Het hier bedoelde brevier voor het aartsbisdom Trier is: *Breviarium Trevirense jussu Reverendissimi, Eminentissimi, & Celsissimi Principis, ac Domini, D. Francisci Georgii Archi-Episcopi Trevirensis S.R.I. per Galliam, et regnum Arelatense Archi-Cancellari, ac Principis Electoris, Episcopi Wormatiensis, Præpositi Principis et Domini Elvacensis, Administratoris Prumiensis perpetui, ex Comitibus de Schoenborn, &c. &c. Recognitum & emendatum*. Francofurti et Treviris. Ex officina Knochii et Eslingeriana. Cum Privilegio Eminentissimi Principis, ac Archi-Episcopi Trevirensis. Typis Joannis Bernardi Eichenbergii, Senioris. M. DCC. XXXXVIII. Dit bevat enkele details die wijzen op beïnvloeding door het Parijse brevier van 1736. Zie BÄUMER 1895, 554 en BÄUMER EN BIRON 1915, II, 357-359.

415

66

HEINZ 2016, 348-349:

Konkrete Pläne für eine umfassende Reform aller Trierer Liturgiebücher in diesem Sinn wurden unter dem letzten Trierer Erzbischof Clemens Wenzeslaus (1769–1801) intensiv und über lange Jahre erörtert, blieben aber ergebnislos. Angestossen wurde das Vorhaben vom Klerus in den frankophonen Gebieten Lothringens, der Terra gallica des Erzbistums Trier. Von dort wurde der Erzbischof 1772 bedrängt, die neuen Präfationen des [Pariser Messbuchs](#) von 1738 für das Erzbistum Trier zu approbieren. Daraufhin plädierte Weihbischof von [Hontheim](#) für eine Gesamtreform der Trierer Diözesanliturgie. Auftrieb erhielten diese Pläne, als das Trierer Suffraganbistum [Metz 1778](#) seine im Sinn der neogallikanischen Reformbewegung erneuerten Liturgiebücher (Missale, Graduale, Brevier und Antiphonale) in einer schönen und preiswerten Ausgabe neu herausbrachte. Die Französische Revolution (1789) und der Tod von [Hontheim](#) (1790) vereitelten jedoch alle liturgischen Reformpläne. Bis zum Untergang des Erzbistums (1801) blieb die Bistumsliturgie aber im Dom und in den Stiftskirchen eine lebendige Grösse.

416

66

HEINZ 2016, 349:

In der Zeit der Zugehörigkeit der linksrheinischen Territorien zu Frankreich, als das in wesentlich engeren Grenzen errichtete Bistum Trier von dem französischen Bischof Charles Mannay (1802–1816) geleitet wurde, hat dieser in der Kathedrale für Messe und Chorgebet die Pariser Liturgiebücher eingeführt, da Napoleon die Pariser Liturgie als Einheitsliturgie des ganzen französischen Reiches vorgesehen hatte. Danach kehrte man im Dom zur Diözesanliturgie zurück.

417

66

LEHNER 2008, xvii-xviii:

[Bossuets](#) posthum erschienene Defensio [declarationis cleri Gallicani](#) (1745) ebenso wie andere gallikanische Abhandlungen aus Kirchengeschichte und Kanonistik waren für [Hontheim](#) besonders wertvoll, da sie ihm das Modell einer unabhängigen Nationalkirche vor Augen führte, die aber doktrinär orthodox geblieben war

... Als deutsche Vorbilder sah [Hontheim](#) den Augustiner Chorherren Eusebius Amort (1692–1775), eine Speerspitze der katholischen Aufklärung, den Fürstabt [Martin Gerbert](#) (1720–1793), den deutschen [Mabillon](#), und schliesslich den Wolffianer und Jesuiten [Benedikt Stattler](#) (1728–1797). Letzterer hatte sich mit dem päpstlichen Jurisdiktionsprimat auseinandergesetzt und war ebenso wie Hontheim indiziert worden – ein Schicksal, das Amort und [Gerbert](#) erspart blieb.

418

66

Desondanks is er een poging gedaan om het ontwerp van [Ussermann](#) in enige vorm te reactiveren. Zie HÄUSSLING 2012B, 261-262, die hierbij verwijst naar een correspondentie tussen [Gerbert](#) en [Didelot](#). Zie INGOLD 1895-1 en INGOLD 1895-5, 22-23 (brief VIII) en 25-26 (brief X).

419

66

Vgl. HÄUSSLING 2012B, 256-259.

420

66

BOHATTA / AMIET 1238.

421

66

Breviarium ad usum Congregationis Sancti Mauri, Ordinis Sancti Benedicti. Vindobonæ Ex Typographia Mechitaristica MDCCCXLII. BOHATTA / AMIET 1244.

422

66

De abdij, reeds in 996 gesticht, werd tot 1823 aangeduid als Martinsberg.

423

66

De historicus Czinár (ISNI 0000 0001 0939 9554) leefde van 1787 tot 1875 en was, toen het besluit over de invoering van het brevier genomen werd, secretaris van Tomás József Kováts (1783-1841), die van 1829 tot zijn dood aartsabt van Pannonhalma was. Zie SPANNAGEL 1961, 80. Volgens SOLYMOS E.A. 1963, 84, heeft men aldaar niet uit gallicaanse sympathieën gehandeld:

Czinár und Seine Gefährten sahen nichts vom Gallikanismus, sie fanden nur ein gelehrtes, wohlkomponiertes Brevier, das dazu noch ziemlich kurz war und somit geeignet für den neuen Typ des ungarischen Benediktiners, den gelehrten Professor.

424

67

Breviarium Aurelianense. Ad formam Sacrosancti Tridentini Concilii quantum fieri potuit restitutum. Et Reverendissimi in Christo Patris ac Domini D. Nicolai Denetz Dei & Sanctæ Sedis Apostolicæ gratia Aurelianensis Episcopi, autoritate editum. Aureliæ, Typis Mariæ Paris, in vico Burgundiæ, propè Ecclesiam Sancti Liphardi. M. DC. XLIV. Cum privilegio Regis.

425

67

[Pierre du Cambout de Coislin](#) (1636-1706).
Gravure door Robert Nanteuil (1623–1678).

Pierre du Cambout (ook Camboust) de Coislin (14 november 1636 – 15 februari 1706, ISNI 0000 0000 5509 4957) was de zoon van Pierre-César du Cambout, markies van Coislin en Marie Séguier, die een dochter was van Pierre Séguier, kanselier van Frankrijk. Zoals in deze tijd niet ongebruikelijk was, verwierf hij als kind al belangrijke beneficiën en was hij daarmee voorbestemd voor de geestelijke stand. In 1663 werd hij [Grand-Aumônier de France](#). Ondanks zijn leeftijd van 29 jaar werd hij in 1666 tot bisschop van Orléans benoemd, welke benoeming hij om deze reden niet zonder moeite accepteerde. [Jean-Baptiste de Santeuil](#) wijdde aan hem een tweetal omvangrijke lofdichten, die in zijn verzamelde werken zijn opgenomen: *Joannis Baptistæ Santolii Victorini operum omnium editio tertia*, Tomus primus, Paris 1729, 132-151.

Zie voorts: CUÉNIN 2007; GALLIA CHRISTIANA, VIII, 1495-1497; MORÉRI 1759, III, 95; RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 192; CERVEAU 1761-1778, *Supplément*, 16-17; DESESSARTS 1800-1803, II, 138; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 237-238; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 18; COURTIN 1827-1832, VI, 338; DE FELLER 1832-1833, IV, 75; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 676-677; LE BAS 1840-1845, V, 270; MICHAUD 1843, VIII, 543; DE POSADA 1848-1868, III, 1168-1170; PÉRENNÈS 1851, I, 1039-1040; HOEFER 1852-1866, XI, 85; PELLETIER 1855, 135-138; LALANNE 1872, 550; GAMS 1873, 594; VAPEREAU 1876, I, 482; JEAN 1891, 290; GAZIER 1909, 6; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 350-351.

426

67

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Aurelianense*, 1693

zondag	Metten I	1 2 3 6 7 8 9 10 11 12 13 14
	II	15 16 17
	III	18 19 20
	Lauden	92 99 62 66 Dan3 148 149 150
	Prime	53 117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten	26 27 28 29 30 31 32 33 34
	Lauden	35 36 37 Jes12 5
	Prime	23 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 30 90 133
dinsdag	Metten	38 39 40 41 43 44 45 46 47
	Lauden	48 49 51 Jes38 42
	Prime	24 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 30 90 133
woensdag	Metten	52 54 55 56 57 58 59 60 61
	Lauden	63 64 65 1Sam2 67
	Prime	25 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 30 90 133
donderdag	Metten	68 69 70 71 72 73 74 75 76
	Lauden	77 78 79 Ex15 89
	Prime	22 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	131 133 134 135 136
	Completen	4 30 90 133

vrijdag	Metten	80 81 82 83 84 85 86 87 88
	Lauden	93 95 96 Hab3 142
	Prime	21 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 30 90 133
zaterdag	Metten	97 98 100 101 102 103104 105 106
	Lauden	107 108 91 Deut32a
	Prime	60 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	143 144 145 146 147
	Completen	4 30 90 133

427

67

Breviarium Aurelianense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris ac Domini D. Petri du Cambout de Coislin Aurelianensis Episcopi auctoritate recognitum & editum. Aurelianus, Apud Claudium Borde, Reverendissimi D. Aurelianensis Episcopi Typographum, & Bibliopolam in Claustro S. Crucis. M. DC. XCIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1955.

428

67

Vgl. DU LAC 1849, 323-325.

429

67

Raymond Formentin, wiens achternaam ook, maar waarschijnlijk ten onrechte, geschreven wordt als Fromentin, werd omstreeks 1630 geboren te Parijs. Zijn gelijknamige vader was een vooraanstaand chirurgijn, afkomstig uit Harfleur in Normandië. In 1665 werd Formentin, die niet tot priester werd gewijd maar diaken is gebleven, kanunnik van de kathedraal van Orléans, in 1666 aartsdiaken van Sologne en in het volgende jaar sous-doyen van het kapittel. Gedurende 37 jaar was hij vicaris-generaal van het bisdom. Hij overleed op 5 mei 1703 te Orléans. Volgens SCHOON 2019, 185, onderhield hij een intensieve briefwisseling met [Pasquier Quesnel](#).

430

67

Louis du Saussay werd geboren op 15 oktober 1649, studeerde te Parijs aan het Collège de Navarre en werd in 1677 pastoor van Saint-Germain-des-Prés, een uitgestrekte parochie ten oosten van Orléans. In 1689 werd hij kanunnik en in 1703 penitentiarius van het kapittel, welke functies hij in 1707 verloor. Du Saussay overleed op 30 juli 1710 te Asnières.

431

67

[Louis-Gaston Fleuriau d'Armenonville](#) (1662-1733)
met zijn coadjutor Nicolas Joseph de Pâris (1680-1757).
Gravure door Jean Moyreau (1690-1762).

Louis-Gaston Fleuriau d'Armenonville (ISNI 0000 0001 2123 7734) werd op 15 juni 1662 te Parijs geboren. Op de leeftijd van achttien jaar werd hij kanunnik van de kathedraal van Chartres en op 20 september 1687 ontving hij de priesterwijding. Hierna legde hij zijn canonicaat neer, kreeg de abdij van Moreilles in de Vendée in commende en werd thesaurier van de Sainte-Chapelle in Parijs. Na benoemd te zijn tot bisschop van Aire-sur-l'Adour werd hij op 18 januari 1699 geconsecreerd. In 1706 ontving hij zijn benoeming tot bisschop van Orléans. Hij is in deze stad overleden en werd daar op 9 juni 1733 begraven. Fleuriau d'Armenonville toonde zich een fervent voorstander van de constitutie *Unigenitus*.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, I, 1172; VIII, 1497-1499; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 91; IV, 192; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, X, 479; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 18; COURTIN 1827-1832,

XI, 67; DE FELLER 1832-1833, V, 333; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1090; ACKERMANN 1834, II, 419; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 110; MICHAUD 1843, XIV, 227; BIOGRAFÍA ECCLESÍASTICA 1848-1868, VII, 94; PÉRENNÈS 1851, II, 230; HOEFER 1852-1866, XVII, 907; PELLETIER 1855, 139-142; LALANNE 1872, 766; GAMS 1873, 481; 594; GUÉRANGER 1878-1885, II, 242; III, xxiv; JEAN 1891, 71; 291.

432

67

Jacques Jubé (1674-1745).

Gravure door Benoît Audran Jr. (1698-1772).

Volgens het randschrift is het originele schilderij het werk van P. Brant en ontstaan in 1735 'à Zwol en Transylvanie'.

Jacques Jubé (ISNI 0000 0000 8103 2274; soms ook genaamd De la Cour), geboren op 26 maart 1674 te Vanves, is vooral bekend geworden door de liturgische hervormingen die hij doorvoerde in zijn parochie te Asnières, waar hij in 1701 tot pastoor was benoemd. Hij was afkomstig uit een arbeidersgezin en begon zijn opleiding bij de jezuïeten. Door bemiddeling van [Nicolas Petitpied](#) kon hij zijn studie voortzetten aan het seminarie van Saint-Magloire, waar hij in contact kwam met leidende figuren van de als jansenistisch beschouwde stroming, zoals Laurent-François Boursier (1679-1749) en [Jacques-Joseph Duguet](#) (1649-1733), alsook met zijn jongere medestudent Cornelius Johannes Barchman Wuytiers (1692-1733).

Zijn activiteiten op het gebied van de liturgie, geïnspireerd en begeleid door [Petitpied](#), kregen weinig steun. In 1724 verscheen een anoniem en zeer kritisch geschrift onder de titel *Réflexions sur la nouvelle liturgie d'Asnières*. Dit is wel toegeschreven aan Pierre-François Lafitau (1685-1764), bisschop van Sisteron, maar is zeer waarschijnlijk van de hand van de Rouense jezuïet Jacques de la Baune (1649-1726). [Jean Grancolas](#) trachtte Jubé's initiatieven vooral historisch te rechtvaardigen in zijn *Observations sur l'examen du cérémonial d'Asnières*. Hiervoor en de architectuur van de kerk die tijdens Jubé's pastoraat is gebouwd zie DROUIN 2019, 99-126.

Na de dood van de regent Philippe d'Orléans zag Jubé zich genoodzaakt het land te ontvluchten. In 1725 vestigde hij zich in de Nederlanden, waar zijn vriend Barchman Wuytiers door een deel van de, officieel illegale, katholieken als aartsbisschop van Utrecht werd erkend. Tussen 1728 en 1732 verbleef hij in Rusland, waarna hij naar Utrecht terugkeerde. Op een in het geheim ondernomen reis naar Parijs om daar vrienden in moeilijke omstandigheden bij te staan, stierf hij op 19 of 20 december 1745 in deze stad, waar hij ook begraven werd.

Zie o.a. Michel Mervaud (ed.), *Jacques Jubé: La religion, les mœurs, et les usages des moscovites*, Oxford 1992; id., 'À propos de Jacques Jubé et du jansénisme en Russie; recherches récentes et zones d'ombre', in: *Revue des Études slaves* 73, 1 (2001), 103-120; id., 'La Russie de Jacques Jubé', in: Francine-Dominique Liechtenhan (red.), *L'Ours et le coq: Essais en l'honneur de Jacques Cadot*, Paris 2000, 11-28; id., 'Jubé (Jacques)', in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 28, 402-403, Paris 2003; voorts: ALLARD 1893, CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XV, 4; COURTIN 1827-1832, XIII, 433; QUÉRARD 1827-1839, IV, 261; DE FELLER 1832-1833, VII, 348-350; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1546-1547; ACKERMANN 1834, III, 186; MICHAUD 1843, XXI, 281-282; DE POSADA 1848-1868, XI, 487-491; PÉRENNÈS 1851, II, 931-933; HOEFER 1852-1866, XXVII, 122-124; PICOT 1853-1857, II, 19-23; GLAIRE 1868, I, 1161; GUÉRANGER 1878-1885, II, 201-204; TAVENEAU 1973, 129-131; DE VIGUERIE 1995, 776; 1062.

433

67

LELASSEUR 1875, 755, noemt hier een zekere Bourdeaux, die hij, met een beroep op een handgeschreven editie van de *Nouvelles Ecclésiastiques* van 1694 'un des plus savants musiciens du royaume' noemt. Er is echter geen musicus van die naam en een hiermee overeenkomende faam bekend. Drouaux's methodiek daarentegen was wel zeer invloedrijk; vgl. Xavier Bisaro (ed.), *Nouvelle Methode pour apprendre le Plain-chant* (1672/74), 2015.

Étienne Drouaux (ISNI 0000 0000 1116 2655, ook geschreven als Estienne Droüaux) was als musicus, componist en muziektheoreticus actief in het laatste deel van de zeventiende eeuw in Parijs. Zijn geboorte- en sterfdatum zijn voorshands onbekend. Hij kreeg vooral bekendheid door de bovengenoemde methode voor het gregoriaans: *Nouvelle méthode pour apprendre le Plein-chant et la Musique. Divisée en deux parties. Par le sieur Drouaux*. A Paris, Chez Robert Ballard, seul Imprimeur du Roy pour la Musique, rue S. Jean de Beauvais, au Mont Parnasse. M. DC. LXXII. Avec privilege du Roy, waarvan tot 1705 verschillende edities verschenen. In die tijd zagen meer van dergelijke methoden met licht, zoals die van Jean Millet uit 1666, waarop die van Drouaux is gebaseerd, [Denis Macé](#) uit 1664, [G. Tardif](#) uit 1672, Pierre-Benoît de Jumilhac uit 1673, [Guillaume-Gabriel Nivers](#) uit 1683 en anderen. Hij componeerde enige melodieën voor hymnen van [Jean-Baptiste de Santeuil](#), die

werden opgenomen in diens collectie van 1698, een *De profundis* voor vijf en een *Miserere* voor zes stemmen, die niet bewaard lijken te zijn gebleven. F.J. Fétis, *Biographie universelle des musiciens et biographie générale de la musique*, III, Bruxelles 1837, 343 (ook nog in de uitgave van 1862, III, 62), noemt ten onrechte als voornamen Henri-Blaise en vermeldt de eerste tot en met de derde druk van de *Nouvelle méthode*. Zie ook Michel Brenet, *La librairie musicale en France de 1653 à 1790*, Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft, VIII/3 (1907), 420.

434

68

Pierre du Cambout de Coislin, *Mandement* van 2 maart 1693 in: *Breviarium Aurelianense*:

Quia vero nulli Sacerdotum Canones ignorare permittitur, ut post Concilia & sanctos Patres docet Walterus Episcopus Aurelianensis; rem omnibus bonis non ingratam fore putavimus, si juxta morem in celeberrimis Ecclesiis receptum, sacri Canones in Officio divino legerentur. Quamobrem quæ Clerici & maximè Sacerdotes qui pro aliorum salute invigilant, circa fidem & mores scire apprimè convenit, ex Conciliorum decretis, & Sanctorum Patrum scriptis excerpti, & ad calcem Breviarii edi curavimus: ut singulis diebus ad Primam, etiam ab iis qui privatum Officium recitant, aliquid inde legatur.

435

68

Een voorbeeld hiervan is de [canon voor de tweede zondag van de Veertigdagentijd](#) in het Parijse brevier van 1736, die van enige betekenis was in de controverse die bij de ingebruikneming daarvan ontstond.

436

68

Charles-Nicolas Beauvais de Préau, *Essais Historiques sur Orléans ou Description Topographique et Critique de cette Capitale et de ses environs*, Orléans 1778, 41:

Les Auteurs de notre Histoire, pour relever la gloire de l'Eglise d'Orléans, en rapportent les commencemens au temps même des Apôtres, & prétendent que St. Altin, l'un des 72 Disciples, avec un Diacre nommé Eodal, en a été le fondateur, l'an 69 de J. C. Mais rien n'est moins certain que cette origine. Les actes du Martyre de St. Savinien, sur lesquels seuls elle est appuyée, sont des pièces si peu authentiques, que les Réformateurs du Bréviaire d'Orléans en 1700, en ont non-seulement ôté l'Office de St. Altin, qui s'y lisoit, & qui étoit composé sur ces actes, mais en ont encore effacé jusqu'au nom de ce Saint, qu'on ne trouve plus dans le Calendrier.

Hier wordt verwezen naar de [heruitgave van het brevier in 1701](#).

437

68

De betreffende regel luidt in de oorspronkelijke versie van *Veni creator Spiritus*, toegeschreven aan Magnentius Rhabanus Maurus: *qui diceris paraclitus*. Bij de herziening onder paus [Urbanus VIII](#) werd dit: *qui paraclitus diceris*. Deze revisie werd in de Franse brevieren over het algemeen niet overgenomen, wat ook in die van [Lebrun Desmarettes](#) het geval is, met uitzondering van deze versregel, die daarin *qui paracletus diceris* luidt. Vgl. McGRATH 1939, 149.

438

68

In navolging van [Baumstark](#) beschouwt REID 2005 antiquarisme als de [ontkenning van de organische ontwikkeling](#) van de liturgie.

439

68

Omstreeks 1135 was *Salve regina* in Cluny als processiegezing bekend, maar het moet zeker ouder dan deze datum zijn geweest, aangezien het lijkt te hebben gefunctioneerd als model van een trope bij *Benedicamus Domino* in het elfde-eeuwse handschrift Karlsruhe MS Aug. LV. In de twaalfde eeuw heeft *Salve regina* gediend als antifoon bij het *Magnificat* in de vespers. De orde van Cîteaux kende het vanaf 1218 als processiegezing en sinds 1251 na de dagelijkse completen, zoals in vele andere gemeenschappen en hun brevieren het geval was: de dominicanen kenden het vanaf 1230 en de franciscanen vanaf 1249. Het voorschrift om de completen op vrijdag ermee af te sluiten is afkomstig van paus Gregorius XI (1227-1241). Vanaf de veertiende eeuw was deze praktijk op alle dagen in de genoemde tijd van het kerkelijk jaar ingeburgerd. In het *Breviarium Romanum* van 1568 werd het als afsluiting van alle canonieke uren of groepen daarvan verondersteld.

De tekst is toegeschreven aan verschillende auteurs, onder wie Bernardus van Clairvaux, Adhémar van Le Puy, Petrus van Compostela en Herimannus Contractus (Herman de Verlamde) van Reichenau. De oudste overlevering is die van de aanvulling bij het *Pontificale* van Aurillac (ca. 1100). BNF Paris, Lat. 00944.

440

68

LEBRUN DESMARETTES 1718, 192.

441

68

LEBRUN DESMARETTES 1718, 194-195:

Il y a à la fin de ce Breviaire manuscrit le Salve Regina misericordiæ: on le trouve de même dans ceux d'Orléans de l'an 1513. 1542. 1573. & 1693. C'est ainsi que le chantent encore les Eglises de Lyon & d'Orléans, les Moines de Cluny, de Cîteaux & les Chartreux; & c'est ainsi que l'a écrit celui qui en est l'auteur, & qu'on l'a chanté par tout avant le dernier siècle, comme on le fera voir un jour par plus de trente autoritez de diverses Eglises de differens Royaumes; & ce qu'on peut voir brodé sur un parement vert du grand Autel de l'Eglise Cathedrale de Soissons à l'endroit où se mettoit la frange pour couvrir la tringle.

442

69

Naast het ontbrekende woord *mater* blijkt hier voor te komen: *vitæ dulcedo* in plaats van *vita, dulcedo*. Op *nobis post hoc exilium ostende* volgt: *benignum*.

443

69

Augustin von Alveltdt (ISNI 0000 0003 6816 2885; ook geschreven als Alveld, Alvelt, Ahlfeld e.d.) geboren omstreeks 1480 in Alfeld bij Hildesheim en ca. 1535 gestorven, vermoedelijk te Halle, was franciscaan en als theoloog een van de eerste en belangrijkste tegenstanders van Martin Luther en de reformatie.

444

69

Assertio Alveldiana in canticum Salve Regina misericordiæ Contra impios deiparæ virginis Mariæ Murmuratores detractores blasphemiales Quorum insania ubiq; furens Tempore suo manifesta erit. Deo Maximo Optimo propitio. Amen 1527. In een colofon aan het slot wordt de drukker genoemd: 'Lipsiæ ex Ædibus Valentini Schuman'. Er is een heruitgave uit 1607 bekend, gedrukt te Dillingen. Vermoedelijk in 1502 publiceerde de humanist en dominicaan Johannes Henlin (ca. 1475-1516), wiens naam als Gallinarius gelatiniseerd werd, een *Tractatus super Salve regina. Materia pro Ambone valde utilis. Per modum sermonum collecta a venerabili patre domino Johanne Henlin. Sacre theologie lectore. Ordinis predicatorum Noriburgo concionatore*, s.l., s.a., waarin van dezelfde tekst wordt uitgegaan. Uit ca. 1540 is een geschrift bekend van een anonieme tegenstander van de antifoon en de Mariaverering in het algemeen: *Refutatie van het Salve Regina / met veel diversche schoone Schriftuieren daer teghen ghehouden / claerlijcken bewysende dat desen Lofzanck rechte afgoderye is*, s.l., s.a., (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Ned. Inc. 507) waarin de tekst van de eerste regel wordt aangehaald als *Salve Regina misericordiæ*. Wanneer hier ook het woord *mater* zou zijn gebruikt, zou de commentator hiervan zonder twijfel melding hebben gemaakt als een bijkomend argument voor zijn verwerping van de gehele tekst.

445

69

Guido Maria Dreves (Hrsg.), *Lateinische Hymnendichter des Mittelalters*, Zweite Folge, *Analecta Hymnica* 50, Leipzig 1907, n. 245, 318-319, is al zeer stellig: 'Das jetzt übliche Wort mater in Vers 1 (mater misericordiæ) findet sich in keiner Quelle und ist ein spätes Einschlebsel des XVI. Jahrh.' De opsommingen van vindplaatsen in: CHEVALIER 1892-1921, II, 519-520, n. 18147-18148 en 18150, dragen bij aan de waarschijnlijkheid van deze stelling. Zie o.a. ook Johannes Maier, *Studien zur Geschichte der Marienantiphon Salve Regina*, Regensburg 1939, José Maria Canal, *Salve regina misericordiæ: Historia y leyendas en torno a esta antifona*, (Termi e testi 9), Roma 1963 en A. Hollaardt, 'Salve Regina', in: LITURGISCHE WOORDENBOEK 1958-1962, deel 2, 2501-2503. Het *Kruisbrevier* van Quiñonez kent ook de lezing zonder *mater*: LEGG 1908, 43.

446

69

Codde zelf en twee van zijn reisgenoten, Jacobus Ignatius Krijts (1673-1724) en Benedictus de Waal (1664-1709) hielden van deze reis dagboeken bij, die uit het Latijn vertaald zijn uitgegeven in: SCHOON 2019.

SCHOON 2019, 13-104.

448

69

Codde arriveerde te Rome op 11 december 1700. Het eerste verhoor door de commissie vond plaats op 18 maart 1701. SCHOON 2019, 70-71, neemt aan dat de kwestie toen al aan de orde was gesteld, wat echter niet uit de dagboeken blijkt. De notities van Codde van het vierde verhoor op 6 mei 1701 maken er pas melding van: SCHOON 2019, 239.

449

69

Andreas van der Schuur (of Van der Schuer) werd in 1656 te Gorinchem geboren en ontving zijn opleiding tot priester in Leuven. In 1680 werd hij secretaris van de apostolisch vicaris Van Neercassel, maar bleef slechts korte tijd in deze functie, waarna hij kapelaan in Stompwijk werd. Na een reeks van overplaatsingen vond hij in of kort na 1692 een vast verblijf in Utrecht. Hier oefende hij geen functie in de zielzorg meer uit, maar legde zich verder toe op zijn bijbelvertaling, waarvan de evangeliën en de psalmen in 1689 verschenen waren. Het werk, dat bij zijn overlijden op 15 januari 1719 onvoltooid was gebleven, werd voortgezet door Hendrick van Rhijn (ca. 1660-1732). De eerste druk van de volledige bijbel druk verscheen in 1732. Men vermoedt dat hij ook de *Navolging van Christus* van Thomas à Kempis heeft vertaald. Zie ook OUWENS 1996A, 50-52; OUWENS 2011, 21-22.

450

69

De Kleine Getyden, of Bedestonden van de H. Maegd Maria. T'Utrecht, met Goedkeuringe. M.DC.XCIX, 451-452. De tekst komt ook voor in *Christelijke Rijmdigten en Gezangen, Door A.V.S. Priester, L.D.G., T'Utrecht.* By Theodorus vanden Einde. M.DCC.IX, 175, en in bewerkte vorm in het getijdenboek van Willibrordus Kemp van 1731; zie ook OUWENS 2011, 107-108.

451

69

Henricus Bukentop (ISNI 0000 0000 5203 4684, ook wel aangeduid als Van Bukentop en De Bukentop) werd geboren in 1653 of 1654 te Antwerpen en overleed te Leuven op 27 mei 1716. Op ongeveer twintigjarige leeftijd trad hij in bij de minderbroeders-recolleuten en werd na enige jaren tot priester gewijd. Hij legde zich bijzonder toe op het Grieks en het Hebreeuws en was van 1689 tot 1702 lector in de Bijbelwetenschap te Leuven. Binnen zijn orde oefende hij verscheidene functies uit. Zijn geschriften hebben vrijwel alle betrekking op de Vulgaat en de verklaring daarvan. Ook publiceerde hij kritische verhandelingen over de vertaling van het Nieuwe Testament door Aegidius de Witte en die van de Psalmen door Andreas van der Schuur. Daarvan maakt zijn kritiek op de hymnen deel uit: *Hymni Ecclesiae De BB. Virgine Maria, Breviter asserti & explicati contra Batavos Traductores*, als appendix bij: *Diatribæ Criticæ pro Psalterii Versione Embricensi factæ Refutatio Auctore Henrico Bukentop Ord. Fratrum Minorum Recollectorum S. Theol. Lectore Jubilato.* Lovanii, Typis Henrici van Overbeke. Anno 1700.

452

69

Martinus Steijaert (ISNI 0000 0000 6150 0894), geboren te Zomergem op 16 april 1647 en gestorven te Leuven op 17 april 1701, studeerde in Gent en in Leuven en doceerde in de laatstgenoemde stad van 1672 tot 1675 filosofie. In 1675 behaalde hij daar ook zijn doctoraat in de theologie. In 1673 werd hij secretaris van de bisschop van Ieper. Zijn carrière verliep niet zeer fortuinlijk, wat er vermoedelijk aan heeft bijgedragen dat hij vanaf 1684 steeds meer de kant van de bestrijders van het jansenisme koos. In 1688 werd hij rector van de Leuvense universiteit en in 1691 apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch. Steijaert was voortdurend betrokken bij conflicten en verzocht tenslotte zelf om zijn ontslag uit deze functie. Hij zou benoemd worden tot bisschop van Roermond, maar zijn dood verhinderde dit. Tegen een academische kritiek van Steijaert verdedigde Van der Schuur zich in: *Adsertio Hymni Mariani, Cujus est initium Salve Regina, Carmine Belgico translati: Adversus*

453

69

Zie SCHOON 2019, 70-71; POLMAN E.A. 1952, 547.

454

69

Vgl. POLMAN E.A. 1952, 521. Hier is sprake van

... una prevista intenzione di derogar al culto della B(eatissi)ma Vergine ...

455

69

Vgl. SCHOON 2019, 71, 239 en 754.

456

69

Dit lijkt een navolging te zijn van de oudere variant in het [kartuizerbrevier](#), waar het woord *virgo* ontbreekt.

457

69

SCHOON 2019, 239:

Daarna over de vertaling van het Maria-officie door [Van der Schuur](#). Hij (*sc. de ondervragende kardinaal Carlo Agostino Fabroni (zie SCHOON 2019, 812)*) haalde teksten of woorden aan uit de Hymne voor de priem, uit het *Salve Regina*, uit het gebed *Aut altera* (een voorlopig raadselachtige verwijzing), uit *Dignare me laudare te* enz. (Bedoeld is hier het versikel 'V. Dignare me laudare te, virgo sacrata: R. Da mihi virtutem contra hostes tuos', dat door [Van der Schuur](#) inderdaad, waarschijnlijk ten gerieve van het metrum en het rijm, nogal vrij is vertaald als: 'V. Vergun dat ik u prijze / ô Maged zonder smet. R. En dat ik 's vyands magt verwin' door uw gebedt.') Hij wilde dat ik (*sc. Petrus Codde*) het terstond in het Latijn vertaalde, zodat Nuzzi (*sc. Ferdinando Nuzzi, waarnemend secretaris van de Congregatio de Propaganda Fide; zie SCHOON 2019, 812*) het kon opschrijven. Zo ging er heel wat tijd heen. Ik zei hardop – maar dat werd niet door Nuzzi opgeschreven, want alles werd nogal door elkaar behandeld – dat met die woorden 'soet van aert', die het Nederlands zijn voor *dulcis indole* of *dulcis indolis*, de schrijver 'gunstig gezind, welwillend, barmhartig' bedoelde.

(*Diarium Codde 6 mei 1701*).

Opvallend is dat [Bukentop in zijn kritiek](#) vrijwel dezelfde onderwerpen behandelt: de hymne *Memento rerum conditor* (4-5), *Salve regina* (2-4) en het genoemde versikel (15). Een gebed met als aanvangswoorden *Aut altera* of een dergelijke verwijzing zijn vrijwel niet voorstelbaar. Hier kan sprake zijn van een onjuiste transcriptie van het soms zeer onduidelijke handschrift van [Codde](#). Dan komen de door Bukentop behandelde hymne *Ave maris stella* (6-8) of eventueel de antifoon *Alma redemptoris mater* (9), in aanmerking. Nog waarschijnlijker is dat het hier gaat om *Ave regina (cælorum)*, dat door Bukentop niet genoemd is.

458

69

Een van de kwesties waarom het in de bijeenkomst op 19 juni 1701 van [Codde](#) en zijn metgezellen met kardinaal Fabroni ging, was die van de goedkeuring van het officie. SCHOON 2019 vermeldt deze op p. 263, met een nadere verklaring op p. 278:

Hij (*sc. Codde*) overdreef hoe die (*sc. Fabroni*) hem onlangs in een van de vergaderingen had beledigd vanwege de goedkeuring die – zoals hij beweerde – Van Heussen (*sc. Hugo van Heussen, de censor librorum*) had gegeven aan het door [Van der Schuur](#) vertaalde Officie van de H. Maagd Maria (waar ook deze kardinaal zeer tegen gekant was). Toen Zijne Hoogerwaarde daarop bescheiden antwoordde, dat hij niet wist of Van Heussen dat Officie werkelijk had goedgekeurd, bevestigde hij hem dat dat vaststond. Hij nam het Zijne Hoogerwaarde bijna kwalijk, dat hij daaraan durfde te twijfelen, terwijl hij dat beweerde. 'En toch,' zei Zijne Hoogerwaarde, 'heb ik toen het boekje mij werd medegedeeld, niets gezien dat minder waar is en niets daarin dat Van Heussen had goedgekeurd. Dezelfde [Van der Schuur](#) heeft 4, 5 of 6 jaar

geleden de ochtend- en avondgebeden uitgegeven en die heeft Van Heussen toen goedgekeurd. Die gebeden zijn ingevoegd in het boekje van het Officie, samen met hun goedkeuringen. Dat is duidelijk voor degene die het boekje bij helderder middaglicht onderzoekt.' Toen hij dit hoorde was de kardinaal verbluft. (*Dagboek Krijts*).

De uitgave bevat op p. 453 een approbatie van de vertaling van de prime en de completen:

Goedkeuring Van 't Morgengebedt en Avondgebedt. Overzien en goedgekeurd. Hugo van Heussen, V.v.U.

Daarna volgt nog een goedkeuring van het eigenlijke klein officie:

By aldien den H. Apostel Paulus de gebéden van sijne nieuwbekeerde voor sig begeerde waerom zouden wy de gebéden ofte voorspraek der volmaecten en by Godt sijnde Saligen niet mogen versoecken: aengesien wy de Heiligen alleen voor medebidders, en Godt voor den oirsprong en gever van alles goeds erkennen? En dit is de Godtvrugtigheit, welke dit kleine Getijdsboekske ten opsicht van de Alderheiligste Maget en Moeder Gods Maria met de daedt leert en pleecht: daerom mach 't tot nut en geestelijk profijt der Rechtgeloovigen gedrukt en gebruikt worden. Gedaen tot Embrik, den XVIII Augusty. M. DC. XCIX. Paulus Roskam Arschpsr. L.C.

Paulus Roskam (geboren te Wateringen en gestorven op 22 september 1711 te Delft) was van 1689 tot 1703 aartspriester van Emmerik en rector van het Sint-Agnesklooster aldaar. Hij trad veelvuldig op als censor librorum. Ondanks zijn goedkeuring werd de vertaling van het klein officie door [Van der Schuur](#) bij decreet van 26 oktober 1701 verboden en op de Index geplaatst.

459

69

SCHOON 2019, 754

Ten vierde, dat in diezelfde vergadering, ik meen de vierde van de vijf, Fabroni de Latijnse vertaling van het Salve Regina uit het Nederlands van [Van der Schuur](#) liet zien en wilde dat Zijne Hooeerwaarde één ding zou zeggen, namelijk dat het een correcte vertaling was. Hij drong vooral aan op het mater misericordiæ, 'soet van aerdt', en toen Zijne Hooeerwaarde zich hierover met een nogal lang betoog verantwoordde, zei Marescotti (*secretaris van het Heilig Officie*): 'U bent hier niet gekomen om ons te beleren.' Zijne Hooeerwaarde antwoordde: 'Dat is waar. Maar ik ben gekomen om mij te verdedigen' (*Dagboek Krijts*).

460

70

SCHOON 2019, 605:

Naar aanleiding hiervan vertelde hij (*sc. kardinaal-staatssecretaris Fabrizio Paolucci (1651-1726)*) mij dat hij ten tijde van het conclaaf in het brevier van een Franse bisschop had gezien, dat de woorden 'barmhartige moeder' uit het Salve Regina waren geschrapt of althans er niet in stonden' (*Diarium Codde*, 22 oktober 1702).

461

70

SCHOON 2019, 185-186.

462

70

BOHATTA / AMIET 1956.

463

70

BOHATTA / AMIET 1957. Dit brevier werd uitgegeven onder [Louis-Gaston Fleuriau d'Armenonville](#). Hierin komen talrijke afwijkingen van het brevier van 1693 voor, waaronder de toevoeging van officies voor de feestdagen van [Ignatius van Loyola](#) en Franciscus Xaverius, die in de eerdere edities nog slechts gecommemoreerd werden. Op grond van het bericht van het overlijden van [Jean-Baptiste Lebrun Desmarettes](#) in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 17 april 1731, 79, waarin hij – overigens terecht – als auteur van de brevieren van Orléans en [Nevers](#) genoemd werd, legde GUÉRANGER 1840-1851, II, 287-294, in de eerste druk

van zijn *Institutions liturgiques* de opvatting neer dat [Lebrun](#) de auteur zou zijn van dit brevier, welke mening na of als gevolg van de weerlegging hiervan door [Jean-Jacques Fayet](#) (1786-1849, bisschop van Orléans (zie FAYET 1846, 414-435 en de repliek die [Guérangers](#) inzicht verdedigt, GUIGNARD 1846, 110-115), in de tweede druk herzien is: GUÉRANGER 1878-1885, II, 219-224. Dat [Lebrun Desmarettes](#) de officies van de feestdagen van beide genoemde jezuïeten in 1731 sterk zou hebben uitgebreid, terwijl deze in 1727 in het [brevier van Nevers](#) nog betrekkelijk weinig omvangrijk waren, is zeer onwaarschijnlijk. Aannemelijker is, dat hij aan het *Aurelianense* van 1731 als ongeveer tachtigjarige niet meer heeft meegewerkt.

464

70

Breviarium Aurelianense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici-Sextii de Jarente de La Bruyere, Episcopi Aurelianensis, Regii Ordinis Sancti-Spiritūs Commendatoris, &c. jussu & auctoritate recēns editum. Aurelianis, Typis Viduæ Rouzeau-Montaut, Regis, Seren. Aurel. Ducis, Illust. & Rever. Episcopi, Urbis, Universitatis ac Collegii Typographi. M. DCC. LXXI. BOHATTA / AMIET 1958. Zie ook 9. 5. 1., 481 vv.

465

71

Pierre Ponssemothe de L'Etoile (ISNI 0000 0000 6648 9233), wiens naam men op verschillende manieren gespeld ziet, was de kleinzoon van de historicus Pierre de L'Estoile uit de zeventiende eeuw. Zijn vader Claude de L'Estoile was een van de eerste leden van de Académie française. Ponssemothe was lid van de Congrégation de France, de zogenaamde génovéfains, bij welke gemeenschap van augustijner reguliere canonici hij in 1661 zijn eeuwige geloften aflegde. Hij werd regulier abt van Saint-Acheul d'Amiens en is waarschijnlijk in 1718 overleden. Hij legde zich naast zijn bezigheden als geestelijke en bestuurder hoofdzakelijk toe op de bestudering van de kerkgeschiedenis van Amiens. Zie o.m. RICHARD E.A. 1760-1765, V, 879; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XX, 64-65; DE FELLER 1832-1833, V, 129; ACKERMANN 1834, III, 248; GLAIRE 1868, II, 1822. PETIT 2008A vermeldt hem niet, hoewel Saint-Acheul tot de congregatie hoorde.

466

71

Le Journal des Savans pour l'année M. DC. XCVIII., Paris 1698, 488-492 (15 december 1698); 493-487 (22 december 1698).

467

72

Projet d'un nouveau Breviaire, composé de la sainte Ecriture.

Le dessein & l'utilité qu'on s'est proposée dans un nouveau Breviaire est de doner moyen aux Ecclesiastiques qui le reciteront, non seulement de dire la sainte Ecriture tous les ans, le Pseautier chaque semaine; mais encore d'en apprendre & le sens literal & le sens spirituel, en sorte que, come plusieurs d'entre eux sur tout à la campagne, n'ont ou ne lisent guere d'autres livres que leur Breviaire & leur Bible; l'un & l'autre leur tiennent lieu de Biblioteque, tant pour servir à leur propre instruction, que pour celle des peuples qui leur sont comis.

On mettoit à la marge, ou au bas des pages, des notes qui seroient d'un caractere plus menu que le Texte pour marquer le sens literal: ces notes seroient courtes, & il n'y auroit point d'obligation de les dire: mais de jeter au besoin la vuë dessus, ne s'agissant que d'éclaircir simplement les endroits les plus difficiles à entendre. Il sufiroit, par exemple, pour l'Ancien Testament de faire quelque choix parmi les notes de M. de Saci, & pour le Nouveau parmi celles de M. Huré.

A l'égard du sens spirituel, chaque Leçon de l'Ecriture seroit suivie d'une Homelie des SS. Peres sur ce même endroit de l'Ecriture, qui renferméroit leurs plus beaux sentimens, sous ce titre: Homilia Sancti N... Si on les tire d'un même Pere; ou: Homilia ex Sanctis Patribus, si elles sont de plusieurs, & on auroit soin de les citer à la marge.

Les jours que l'on feroit d'un Saint, à la fin des Leçons de l'Ecriture, & des Homelies des Peres, on diroit sa legende, qui contiendrait ce qu'il y auroit dans sa vie de plus édifiant, & de plus capable de regler la nôtre: car la vuë de l'Eglise est en nous proposant leur Histoire, de nous faire souvenir que s'ils sont nos Intercesseurs auprès de Dieu, s'il doivent être un jour nos juges, ils doivent sur tout être ici bas nos modeles.

On ne doute point que ce Breviaire ne semble d'abord plus long, & que le Romain, & que celui de tout autre Diocese: mais il ne faut qu'un peu d'attention pour conoître le contraire.

1. Les six ou sept Leçons qu'on se propose, passeront de peu les neuf ordinaires au plus court Office du Breviaire Romain, qui est par exemple, quand on fait d'un Confesseur.

2. Tout ce même office d'un Confesseur sera réduit à 361. versets des Psaumes, de 420. qu'on étoit obligé de dire; parce que les 150. Pseaumes ne faisant que 2524. versets, quand ils se partagent aux sept jours de la semaine, ils donent par chaque jour 361. & il n'en reste que deux versets sur le tout. Les huit heures canoniales n'auront chacune que 45. versets, supposé qu'on les veuille diviser également, car si on en veut metre davantage à Matines, les autres heures à proportion seront plus courtes.

3. Il ne seroit pas necessaire d'avoir neuf Répons; trois de deux Versets chacun pouroient sufire: on en mettroit un à la fin de chaque Leçon de l'Ecriture, après les trois Homelies, il n'en seroit pas de besoin à cause des Antienes qui se disent devant les Pseaumes ou du Te Deum qui suit la dernière Leçon du 3. Nocturne; il n'y auroit donc qu'en cas de septième Leçon qui seroit la legende d'un Saint, où l'on pouroit alors metre entre cete legende, & la dernière Homelie, le Répons d'une des petites heures Canoniales, come de Sexte. Pour ce qui regarde les Himnes ou les Cantiques, on les pouroit retenir.

Il n'y a donc plus la longueur des Leçons de l'Ecriture qui pouroit faire quelque peine. Avant que d'y répondre il est à propos de remarquer qu'il y a plusieurs choses dans l'Ancien Testament qui sont repetées, ou peu utiles à savoir si exactement au comun des Ecclesiastiques; que beaucoup de faits qui sont dans les Livres des Rois, sont presque les mêmes repetez dans les Paralipomenes, outre les Cantiques qui sont de côté & d'autre dans la Bible. On peut, par exemple, se passer dans un Breviaire des détails de Geografie & de Genealogie dont le Pentateuque en particulier, & de Liv. de Nombres sont remplis. On peut de même omettre dans un Livre de Prieres, par un silence de precaution ou par cete figure qu'on nome hipocorisme, dont les Ecriv. Sacrez se servent si souvent, certains endroits qui semblent blesser la pudeur; car n'y a-t-il pas quelque mal à craindre de remettre, devant les yeux de beaucoup de personnes les Histoires de Tamar, des enfans de Noé, des filles de Loth, des Sodomites, d'Abigail, de Suzane, & d'autres semblables qui quoi de raportées nean moins de la portée de tous ceux qui les pouroient lire. Or elles ne laissent pas de faire 3. à 4000. Le seul Liv. des Nombres contient 1290. à retrancher; & si on prenoit les Capitules & les Répons des cinq Livres de la Sagesse, ce seroit encore 7000. Versets à déduire qui donent 19. Versets par chaque jour, avec 66. de reste.

Cela supposé, toute la sainte Ecriture, l'Ancien & le Nouveau Testament n'ayant en tout que 35874. Versets ne doneroit par jour que 98. Versets & 104. de reste, c'est à dire 22. par jour du Nouveau Testament, moins 16. Versets de surplus sur le tout, & 76. de l'Ancien avec 120. qui seroient de reste; & cela supposé qu'on n'en retranchât rien.

Mais come il y a 13530. Versets du Pseautier qui se diroit toutes les semaines, & qui n'entreroient point dans les Leçons de l'Ecriture, des 7001. Versets des cinq Livres de la Sagesse, qui serviroient aux Capitules & aux petis Versets; & enfin des 3. ou 4000 à retrancher pour les raisons qu'on a raportées ci-dessus, il ne resteroit plus à partager de toute la Bible que 14330. versets qui font 39. par chaque jour, & 93 qui resteroient sur le tout, encore y resteroit-il quelque diminution à faire au moins pour les jours ordinaires.

Car pour composer ce Breviaire il faudroit comencer par les Offices Propres des jours solenels, lesquels selon l'esprit de l'Eglise devant être plus longs, on leur apliqueroit tout ce qui pouroit leur convenir dans l'Ancien & le Nouveau Testament; par exemple, dans la quinzaine de Pâques on diroit ce qui regarde la Passion & la Resurrection de N.S. dont les Evangiles sans parler des autres Misteres, ont 13. chapitres, qui contenant ensemble 618. versets, en doneroient 41. pour chaque jour, & trois de plus sur le tout. Il est vrai qu'il y en a beaucoup plus sur la Passion que sur la Resurrection; mais cela doneroit lieu suivant l'usage de tous les Dioceses, de rendre plus long l'Office de la Semaine sainte, plus court que celui de la Semaine de Pâques; & enfin d'abreger l'Office des autres jours de l'année.

Après toutes ces operations d'Aritmetique, il est clair que pour reciter tous les ans de la sainte Bible, ce qu'on est obligé particulierement d'en savoir, il sufira d'en dire, selon que le sens sera fermé, 15. ou 18. versets à chacune des trois Leçons de Matines; & cela dans l'Office ordinaire, & journalier; les deux premières Leçons seroient prises de l'Ancien Testament, & la troisième du Nouveau; on prendroit la Leçon du premier Nocturne dans les Livres Historiques come dans la Genese, l'Exode, Josué, les Judges, les Rois, & ce qu'il y a de particulier dans les Paralipomenes, Esdras, & les Macabées; la Leçon du second Nocturne se prendroit des Livres Moraux come du Levitique, du Deuteronomie, des vies de Tobie, Judith & Ester, de Job & des Profetes. On ne toucheroit point aux Livres du Sage par-ce qu'ils serviroient pour les Capitules & les Répons.

Ainsi à Matines, chaque Nocturne seroit composé de deux Pseaumes qui n'auroient chacun que neuf à dix versets, & de deux Leçons; au premier Nocturne, d'une Leçon de l'Ecriture Historique, suivie d'une seconde qui seroit une Homelie des Peres; Morale au second Nocturne; & enfin Evangelique au Troisième, & toujours suivies d'une Homelie des Peres.

Si l'Office se faisoit d'un Saint, & qu'il y en eût une legende, on en prendroit ce qui pourroit servir à regler les mœurs; & on en feroit une septième Leçon qui se diroit avant le Te Deum: que s'il n'y en avoit point, on se contenteroit d'en faire mémoire à Vêpres & à Laudes. Les Capitules, les Répons & les Versets, se tireroient come on a dit des Livres de la Sagesse, à l'exception de la petite Leçon de Prime, qui seroit selon l'ancien usage, ou un Canon du Concile d'Aix la Chapele, ainsi qu'on le pratique dans l'Eglise Catedrale d'Amiens, ou de quelque autre Concile come dans le Breviaire d'Orleans, où il y auroit seulement quelque choix, & quelque changement à faire.

Pour ce qui est des Antienes à dire avant les Pseaumes, sans parler de celles qui sont aux Offices propres, & que l'on pourroit retenir ou reformer; on s'en tiendrait encore à la premiere institution qui est de les former de l'endroit du Pseaume sur lequel on doit réfléchir davantage; car c'est en partie pour cela qu'on les annonce au commencement des Pseaumes, & qu'on les repete à la fin.

Mais afin qu'on puisse mieux comprendre la chose, voici en abrégé un exemple qu'on donne de chaque partie de l'Office dont on vient de parler, savoir un Pseaume, une Leçon de l'Ecriture, & une Homelie, les Capitules, les Répons & les versets. C'est ce que les Lecteurs trouveront dans le Journal suivant.

468

72

Giuseppe Maria Tomasi di Lampedusa (1649-1713).

Giuseppe Maria Tomasi di Lampedusa (ISNI 0000 0000 6267 8352) werd op 12 september 1649 in geboren in een zeer aanzienlijke familie. Al op jonge leeftijd voelde hij zich tot de geestelijke staat geroepen, hoewel zijn ouders voor hun zoon een loopbaan aan het koninklijke hof in Madrid voor ogen stond. Sicilië behoorde in die tijd toe aan de Kroon van Aragón. Giuseppe stond zijn erfelijke rechten op het prinsdom Lampedusa aan zijn jongere broer af en trad in 1665 toe tot de congregatie van de reguliere clerici van de goddelijke voorzienigheid, de theatijnen. In het volgende jaar deed hij zijn geloften in de vestiging van de congregatie in Palermo. Na zijn studie in verschillende steden, waaronder Rome, werd hij in 1673 tot priester gewijd. Hij legde een bijzondere belangstelling voor de klassieke en Midden-Oosterse talen aan de dag en vooral voor daarin geschreven teksten op het gebied van de liturgie. Hij verkreeg hoge ambten in zijn congregatie en binnen de Romeinse curie. [Clemens XI](#) verhief hem in 1712 tot kardinaal-priester met als titelkerk Santi Silvestro e Martino ai Monti. Kort daarna, op 1 januari 1713, stierf hij in Rome, waarna hij in deze kerk werd begraven. In 1803 werd hij zaligverklaard en in 1986 door paus Johannes Paulus II gecanoniseerd met als gedenkdag 3 januari.

Bij gelegenheid van zijn zaligverklaring verscheen een levensbeschrijving: *Vita del beato Giuseppe Maria Tommasi Cherico Regolare Prete Cardinale della S. Romana Chiesa del titolo de' SS. Silvestro e Martino a' Monti: scritta compendiosamente da un sacerdote de' Cherici Regolari*, Roma 1803. Kort na zijn overlijden waren al verschenen: Anton Maria Borromeo, *Vita del Cardinal Tommasi Della Congregazione de' Cherici Regolari detti Teatini*, Venezia 1713, Domenico Bernino, *Vita del Cardinal D. Gius. Maria Tomasi de' Chierici Regolari*, Roma 1714 en id., *Vita del Ven. Cardinale D. Gius. Maria Tomasi de' Chierici Regolari*, Roma 1722.

Zie o.a. DU PIN 1704, II, 2658; MORÉRI 1749, X, 234-235; BARRAL 1759, t, 7, 527; LADVOCAT 1760, II, 863; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 347; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVI, 65-66; PEIGNOT 1822, III, 513; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXV, 159-161; COURTIN 1827-1832, XXII, 310-311; ACKERMANN 1834, IV, 336; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 56; MICHAUD 1843, XLI, 654-655; DE POSADA 1848-1868, XXIX, 146-155; PÉRENNÈS 1851, III, 1352-1354; HOEFER 1852-1866, XLV, 480-481; ROSKOVÁNY 1861, V, 1147; 1157; 1165; GLAIRE 1868, II, 2299.

469

72

DU PIN 1704, II, 2740-2741 vermeldt Joseph Caro en de betreffende werken zonder een verwijzing naar [Tomasi](#).

Venerabilis viri Josephi Mariæ Thomasii Cler. Regul. S.R.E. Cardinalis opera omnia, 11 delen, Roma 1749-1769.

Venerabilis viri Josephi Mariæ, S.R.E. Presbyteri, Cardinalis Thomasii opera omnia ... nunc primum in unum collecta, prolegomenis, tractatibus, notis, appendicibus & vetustissimis anecdotis monumentis ad divinam psalmodiam et res liturgicas pertinentibus aucta, studio curaque Josephi Blanchini Veronensis, Roma 1741.

Zie BAUMSTARK 1953, 17-34.

REID 2005, 48-49:

Saint [Giuseppe Tommasi](#) (1649-1713) submitted a personal proposal for a reformed breviary to the Sacred Congregation of Rites in 1706. He suggested a breviary for private recitation and for limited public use. Unlike [Quignonez](#), Cardinal [Tommasi](#) largely respected the traditional distribution of the psalms. However, in many other respects his proposal was an even more radical departure from liturgical Tradition than [Quignonez](#)' breviary.

His overriding principle was that the breviary should be purged of everything not from Sacred Scripture. Thus antiphons, responsories, hymns, and collects were removed to produce a "new, or rather ... a restored ancient breviary", "brought back to its original form", in order to promote "greater knowledge of the holy scriptures" among "indolent priests and clerks", and to provide for "the oratories of lay brotherhoods and for country churches, so that these, though poor and lacking in clerks able to sing the anthems and responds, might yet by this means still have the divine service at least on festivals".

[Tommasi](#) was motivated by pastoral concerns. But he shows scant regard for development in the Liturgy beyond a particular point, which he fixes around the beginning of the fourth century, after which all developments are regarded as accretions. This is antiquarianism: denying the legitimacy of the organic development of the Liturgy, regarding only the form of Liturgy in antiquity as venerable. It is the same principle as that of the Protestant reformers, which may account for the enthusiastic introduction given the 1904 edition of [Tommasi](#)'s breviary by its Anglican editor, J. Wickham Legg.

[Tommasi](#)'s proposal was never promulgated. There appears to be little research into the reasons behind this. In the light of the earlier proscriptions of [Quignonez](#)' breviary by Saint [Pius V](#) and of his deliberate restoration of the traditional breviary, however, we may suggest that the failure of [Tommasi](#)'s proposal was another instance of the rejection of antiquarianism as a valid principle of liturgical reform. In this instance even the "prince of liturgists", and a saint, was in error.

Dit is ook de interpretatie van [Legg](#):

It will be seen that [Tommasi](#) sacrificed nearly all that was picturesque and attractive in the old breviary, not, it may be thought, from want of taste or from want of sympathy, but solely from a design to return to antiquity, and to provide what was possible in churches with small endowments.

LEGG 1904, 14.

LEGG 1904, 10:

There is this much, then, in common between the French and [Tommasi](#). But the French anthems and responds would still have needed the choir and singers and would therefore be as unsuitable for private recitation and for country churches as the old breviary anthems and responds.

BATIFFOL 1911, 357-358 :

Il est curieux de constater la même tendance à Rome chez le cardinal [Tomasi](#) ... Le Cardinal, remontant à l'antiquité chrétienne, croit pouvoir établir que, antérieurement au IXe siècle, l'office privé était pour les clercs différent de l'office du chœur, et beaucoup plus simple ... [Tomasi](#) réclame le retour à l'office temporal, afin qu'ainsi le psautier soit dit intégralement chaque semaine. Il veut que l'Écriture sainte abonde dans les leçons: on lira en un an les quatre évangiles, voire tout le Nouveau Testament; on lira les livres sapientiaux en entier, les principaux récits de l'histoire sainte (création, déluge, vocation d'Abraham, etc.), les pages des prophètes les plus capables de former les mœurs. On remplacera les collectes par l'oraison dominicale; ainsi, dit-il, que Durand assure que le voulait l'usage du Latran (Rational. iv, 14, 17). Tous les jours, au nocturne unique, trois leçons scripturaires, la troisième toujours de l'Évangile. [Tomasi](#) complète son projet par un calendrier (p. 70-72) qui distribue les fêtes en trois groupes, les Festa maxima, les Festa maiora, les Festa minora: seize fêtes dans le premier groupe, vingt-neuf dans le second, ce sont des fêtes privilégiées, obligatoires partout. Les fêtes mineures, fêtes sanctorales, ne sont obligatoires que si le saint a son nom inséré dans le canon de la messe; elles sont, sans cela, facultatives. «Extra Urbem Romam pro libito celebrari possunt, vel omitti.»

477

73

BATIFFOL 1911, 358:

Le projet de [Tomasi](#) fut-il soumis réellement à la Congrégation des Rites? On n'en sait que ce que [Bianchini](#) en a dit: « Hoc est votum Congregationi Rituum a V. [Thomasio](#) oblatum. »

478

73

BOSSUET 1737A, 16:

Première maxime.

Les Evêques sont en droit & en possession de dresser les offices, & de régler les cérémonies, & les rits dans leur Diocèse, de l'avis & du consentement du Clergé.

479

73

BOSSUET 1737A, 23:

Seconde maxime.

En réglant l'ordre des offices & les rits, il est très-convenable de se rapprocher de la vénérable antiquité le plus qu'il est possible, sans blesser la paix & la charité.

480

73

LEGG 1904, 12, noot 5:

Did he intend to remove all but the earliest festivals, the feasts of our Lord and of the Apostles, the festivals common to the whole world? We have no precise means of answering this question.

Hierbij wordt ook naar [Jean-Baptiste Thiers](#) verwezen:

In the tract just spoken of ([Vezzosi](#), VII, 70) there is a list of feast days; but I do not feel sure that [Thommasi](#) intended this opinion is contrary to that of [Vezzosi](#). That the overabundance of festivals was felt at this time is shown by the work of [J.B. Thiers](#), de festorum dierum immunitione, Paris, 1677.

481

73

Vgl. BISARO 2006, 110-114.

Giuseppe Maria Tomasi di Lampedusa, ‘Opuscula varia VIII: De privato ecclesiasticorum officiorum Breviario extra chorum’, in: Antonius Franciscus Vezzosi (ed.), *Venerabilis viri Josephi Mariæ Thomasii Cler. Regul. S.R.E. Cardinalis opera omnia*, Tomus septimus, Romæ MDCCLIV, 62-68.

Hardouin Fortin de la Hoguette (1643-1715).
Gravure door Nicolas Habert (ca. 1650-1715).
naar Rolland Lefèvre (ca. 1608 – 1677).

Hardouin Fortin de la Hoguette (ISNI 0000 0000 0654 9003) werd in juli 1643 te Chamouillac geboren. Zijn moeder was een zuster van de aartsbisschop van Parijs [De Péréfixe](#). In 1675 werd hij bisschop van Saint-Brieuc, in 1680 van Poitiers en in 1692 aartsbisschop van Sens. Al spoedig na zijn intrede verscheen in 1694 een diocesaan rituale: *Rituel du Diocèse de Sens, publié par Monseigneur l'Illustriss. et Révérendissime Messire Hardouin Fortin de la Hoguette, Archevesque de Sens, Primat des Gaules et de Germanie*. A Sens, Chez Claude Auguste Prussurot, & Laurent Raveneau, Imprimeurs de Monseigneur l'Archevêque, & du Clergé. M. DC. XCIV. Avec Privilège du Roy. Het mandaat dateert van 25 november 1693. In 1715 liet hij ook het *Missale Metropolitane ac Primatialis Ecclesie Senonensis* uitgeven (FONTAINE 1980, 108-109). Fortin de la Hoguette stierf in Sens op 28 november 1715.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 105-106; XIV, 1103; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 57; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIV, 4; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 71; 203; COURTIN 1827-1832, XIII, 84; MICHAUD 1843, XIX, 521; DE POSADA 1848-1868, IX, 1089; DU LAC 1849, 235; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, p.148-150; GAMS 1873, 603; 616; 630; JEAN 1891, 142-143; 366.

Jean Burlugay (1624-1702).
Gravure door Nicolas Habert (ca. 1650 - ca. 1715).

Jean Burlugay, wiens naam ook wel geschreven wordt als Burluguay of Burlugai (ISNI 0000 0003 8857 1969), werd op 3 oktober 1624 geboren te Parijs, was doctor van de Maison de Navarre en werd op 19 december 1670 kanunnik en theoloog van het kapittel van Sens, in welke functie hij op 17 januari 1702 overleed. Hij was ook overste van het seminarie.

Zie o.a. MORÉRI 1735, I, 206; BESOIGNE 1752, IV, 428-429; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 383; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 779; CERVEAU 1761-1778, *Supplément*, 5; QUÉRARD 1827-1839, I, 570; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 614; DU LAC 1849, 333; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 23-24; GLAIRE 1868, I, 356; GAZIER 1909, 4; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 224-225. Hij is volgens deze bronnen een van de voornaamste auteurs van het brevier geweest, dat hij niet in gebruik kan hebben gezien, want het mandement waarvan het vergezeld ging, dateert van 18 juni 1702.

Charles-Nicolas Taffoureau de Fontaine (1655-1708).
Gravure door Jacques Chéreau (1688-1776),
naar Gaspard Rigaud (1661-1705).

Charles-Nicolas Taffoureau de Fontaine, geboren op 23 augustus 1655 te Sens, werd in 1682 doctor van de Sorbonne en ontving in hetzelfde jaar de priesterwijding. Zijn eerste kerkelijke functie had hij echter al op elfjarige leeftijd gekregen toen hij kapelaan van de kapel van Saint-Eutrope in de kathedraal van Sens werd. In 1678 werd hij, dus ook nog vóór zijn priesterwijding, kanunnik. In 1694 werd hij deken van het kapittel. [Hardouin Fortin de la Hoguette](#) benoemde hem tot officiaal en vicaris-generaal. Deze aartsbisschop van Sens zou Taffoureau op 25 maart 1699 tot bisschop wijden na zijn benoeming in Alet. Hij is daar na een betrekkelijk korte en uiterst kalm verlopen ambtsperiode op 8 oktober 1708 overleden.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VI, 285-286; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 35; GAMS 1873, 486; JEAN 1891, 265.

Van Sébastien Besnault is het geboortejaar vooralsnog niet bekend. Hij was pastoor van de kerk van Saint-Maurice op het eiland in de Yonne.

Zie o.a. SALGUES 1829, 272-273; 287-289; DU LAC 1849, 333-334; SALVAN 1850, 91; AUGER 1854, 85; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, xlv; 102; DUFFIELD 1889, 344-345; BREMOND 1916-1933, X, 65-66; 91-92; 94. FONTAINE 1847 vermeldt hem niet.

Van Besnault zijn hymnen opgenomen in het *Breviarium Senonense* van 1702 en van 1726 en in het *brevier van Troyes*. Een van de bekendste is *Debilis cessent elementa legis*, die werd overgenomen in het Parijse *brevier* van 1736. De tekst daarvan is te vinden in: OUWENS 2011, 224-226. Besnault overleed op 29 april 1724.

487

74

CHÉREST 1852, 40-41 en 44 noemt hem G. Delon wanneer hij uit een brief aan deken *Charles-Henri Fenel* van 23 januari 1717 citeert, die door de pastoor van Recloses als zodanig is ondertekend. Deze is waarschijnlijk niet dezelfde als de geestelijke die elders door *Fenel* is aangeduid als pastoor van de kerk van Sainte-Madeleine te Sens. In 1713 werd deze functie bekleed door Nicolas Delon; vgl. PELÉE DE CHENOUTEAU 1787, 600. Volgens CHÉREST 1852, 44 schrijft *Léonard Poisson* in 1724 over pastoor 'Delong, curé de Réclauses', die de antifonen voor het officie van Epifanie, '... l'office des Rois ...', en mogelijk ook sequenties zou hebben gecomponeerd of, wat waarschijnlijker is, de teksten ervan hebben bewerkt of samengesteld. Als dit juist is, komt Guillaume Delon in aanmerking als medewerker aan het *brevier* van 1702. Deze was inderdaad pastoor te Recloses bij Fontainebleau en is overleden in 1729. Vgl. *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques, Année 1916, 2e livraison*, Paris 1916, lxix.

488

74

Achilles-Laurent Ferrand, die prieur-curé was van Dollot in de Gâtinais en priester van de Congrégation de France, was afkomstig uit Boiscommun bij Pithiviers. Hij moet een actief aandeel hebben gehad in de revisie van verscheidene liturgische boeken en delen van het gezangenrepertoire hebben gecomponeerd. CHÉREST 1852, 42, bevestigt dat hij zowel bij de uitgave van 1702 als die van 1726 betrokken was. Hij is overleden op 12 september 1736. Zie ook QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 19; 108. Hij ondertekende op 11 oktober 1718 een appel op een algemeen concilie tegen de constitutie *Unigenitus*; NIVELLE 1757, II, *Suite*, 167.

489

74

Breviarium Metropolitanæ Ac Primatialis Ecclesiæ Senonensis, nuper reformatum. Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Harduini Fortin de la Hoguette Senonensis Archiepiscopi, Galliarum et Germaniæ Primatis autoritate; ac ejusdem Ecclesiæ Decani & Capituli consensu, editum. Senonis, Sumptibus Claudii Augusti Prussurot, & Laurentii Raveneau, D.D. Archiepiscopi & Cleri Typographorum. M. DCC. II. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2733.

De opmerking van *Fenel* in een brief aan *Lebeuf* van 8 juni 1715 heeft op dit *brevier* betrekking:

Lorsqu'on entreprit le *bréviaire de Sens*, Mgr l'archevêque le fit proposer au chapitre qui nomma des députés, auxquels Mgr l'archevêque en joignit quelques autres, et tous ensemble ils s'assemblèrent pour travailler, M. le Théologal *Burluguay* ayant la principale conduite dans les difficultés. On en concluoit à la pluralité, et lorsque Mgr l'Archevêque présidoit, on concluoit aussi à la pluralité; mais on avoit la déference de se conformer à ce qu'il souhaitoit dans ce que ne regardoit pas les rits certains et constants, et de son côté ce prélat ne décidoit ce qui étoit des rits qu'à la pluralité. Lorsque l'impression fut finie, Mgr l'Archevêque fit un mandement pour le promulguer dans le diocèse, et le chapitre de son côté ordonna que le nouveau livre, composé par les députés de Mgr l'Archevêque et ceux du chapitre, seroit adopté, et que l'on chanteroit au chœur la psalmodie, les leçons et tout ce qui se pouvoit chanter, jusques à ce que le chant fust fait.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 23-24.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Metropolitane Ac Primatialis Ecclesie Senonensis*, 1702.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 7
	III	8 9a 9b
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	10 11 12 13 14 15 16 17a 17b
	Lauden	18 19 20 Jes12 21
	Prime	118a 22 23
	Terts	118b 22 25
	Sext	118c 26 27
	None	118d 22 29
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten	30a 30b 31 32a 32b 33 34a 34b 35
	Lauden	36a 36b 36c Jes38 37
	Prime	118e 38 39
	Terts	118f 40 41
	Sext	118g 42 43
	None	118h 44a 44b
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten	45 46 47 48 49 50 51 52
	Lauden	53 54a 54b 1Sam2 55
	Prime	118i 56 57
	Terts	118j 58a 58b
	Sext	118k 59 60
	None	118l 61 63
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten	64 65 66 67a 67b 67c 68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Ex15 71
	Prime	118m 72a 72b
	Terts	118n 73a 73b
	Sext	118o 74 75
	None	118p 76a 76b
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten	77a 77b 77c 78 79a 79b 80 81 82
	Lauden	83 84 85 Hab3a Hab3b
	Prime	118q 86 87
	Terts	118r 88a 88b
	Sext	118s 89 81
	None	118t 93 95
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten	96 97 98 100 101a 101b 102 103a 103b
	Lauden	104a 104b 104c Dt32a Dt32b

Prime	118u 105a 105b
Terts	118v 106a 106b
Sext	107 108a 108b
None	142 149 150
Vespers	143 144 145 146 147
Completien	4 90 133

In de daggetijden van weekdaysen omvatten de divisies van Psalm 118 telkens acht verzen. De metten op weekdaysen hebben één nocturne. Op woensdag omvat deze acht psalmen.

491

74

Vgl. AUGER 1854, 79:

C'est le [Bréviaire de Narbonne](#), imprimé en 1709, qui, le premier, ou du moins un des premiers, donne l'exemple de Psaumes propres pour toutes les Heures, excepté pourtant les Complies, en divisant les Psaumes dont la longueur autorisait cette distribution, laquelle a l'avantage de rendre à peu près égaux les Offices de tous les jours. A partir de cette époque, les nouveaux Bréviaires sont partagés entre deux systèmes. Les uns suivent l'ordre numérique; les autres distribuent les Psaumes selon l'ordre des matières. Le Bréviaire romain, en choisissant certains Psaumes pour les Complies et pour les Laudes, de même pour les fêtes des Saints, suggérait la pensée d'une distribution générale.

492

74

Breviarium Narbonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli Le Goux de La Berchère, Archiepiscopi et Primatis Narbonensis, jussu & auctoritate; ac ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu; editum. Parisiis, Apud Joannem Baptistam Coignard, Regis Architypographum, via San-Jacobæâ, ad insigne Bibliorum aureorum. MDCCIX. Cum privilegio sacræ regiæ majestatis. BOHATTA / AMIET 2487.

493

74

[Charles Le Goux de La Berchère](#) (1647-1719).
Gravure van Benoît Audran l'Ainé (1661-1721)
naar Louis de Boullogne (1649-1717).

Charles Le Goux de La Berchère werd op 23 oktober 1647 geboren uit een oude familie uit Bourgondië. Na zijn studie aan de Sorbonne en het seminarie van Saint-Sulpice werd hij aalmoezenier van Lodewijk XIV, door wie hij in 1677 benoemd werd tot bisschop van Lavaur. Toen hij in 1685 de positie van aartsbisschop van Aix kreeg, weigerde paus [Innocentius XI](#), die in conflict was met de koning over de kwestie van de droit de régale de benodigde documenten te zenden, zodat Le Goux het diocees bestuurde als vicaris-generaal van het kapittel. De geschiedenis dreigde zich in 1687 te herhalen toen de koning Le Goux benoemde tot aartsbisschop van Albi, totdat hij uiteindelijk op 12 oktober 1692 de pauselijke goedkeuring van zijn benoeming ontving. In Albi bleek Le Goux veel aandacht te hebben voor de materiële en spirituele belangen van zijn bisdom. Hij legde talrijke bezoeken aan de parochies af, waarvan de nauwkeurige verslagen een belangrijke bron voor de geschiedenis van het diocees en voor die van de situatie van de Franse katholieke kerk onder Lodewijk XIV vormen.

Op 15 augustus 1703 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Narbonne. In tegenstelling tot de gang van zaken bij de vorige benoemingen, gaf de paus nu wel zijn toestemming en het bijbehorende recht op het pallium, zodat Le Goux op 27 juni 1704 de eed van trouw aan de koning kon afleggen. In 1708 liet hij synodale statuten voor het aartsbisdom publiceren en in 1709 een brevier, dat, zoals hierna zal blijken, in zekere mate als een navolging van de uitgaven van Orléans en [Sens](#) kan worden beschouwd. Le Goux zette zich sterk in voor de restauratie van de kathedraal van Narbonne en stichtte een grote bibliotheek, waarvan het boekenbezit onder het beheer van zijn opvolger René-François de Beauvau du Rivau (1664-1739) kwam, maar daarna verspreid raakte. Zijn grote belangstelling voor de geschiedenis leidde tot de totstandkoming van een omvangrijke geschiedenis van de Languedoc, die na zijn dood, tussen 1730 en 1745 werd uitgegeven. Le Goux stierf op 2 juni 1719.

ISNI 0000 0000 8093 3679. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, I, 41-44; 340; VI, 123-124; XIII, 351-352; PAPILLON 1742, I, 29; MORÉRI 1749, I, 121; DU TEMS 1774-1775, I, 22; 149; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827,

494

74

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Narbonense](#), 1709.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 8
	III	7a 7b 10
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	53 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	9a 9b 9c 11 12 13 14 15 16
	Lauden	17a 17b 17c Jes12 18
	Prime	19 20 22
	Terts	21a 21b 21c
	Sext	23 24a 24b
	None	25 26a 26b
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten	27 28 29 30a 30b 30c 31 32a 32b
	Lauden	33a 33b 35 Jes38 37
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	36a 36b 36c
	Sext	38a 38b 40
	None	39a 39b 42
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten	41a 41b 44 43a 43b 45 46 48a 48b
	Lauden	50 49a 49b 1Sam2 47
	Prime	51 52 55
	Terts	54a 54b 56
	Sext	57 58a 58b
	None	59 60 61
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten	63 64 66 65a 65b 69 67a 67b 67c
	Lauden	68a 68b 68c Ex15 149
	Prime	70a 70b 71
	Terts	72a 72b 74
	Sext	73a 73b 75
	None	76a 76b 78
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten	77a 77b 77c 79a 79b 80 81 82 83
	Lauden	84 85a 85b Hab3 86
	Prime	87a 87b 91
	Terts	88a 88b 88c
	Sext	89a 89b 95

	None	93a 93b 96
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten	97 98 100 101 102a 102b 103a 103b 107
	Lauden	104a 104b 104c Dt32 150
	Prime	105a 105b 105c
	Terts	106a 106b 106c
	Sext	108a 108b 142
	None	117a 117b 145
	Vespers	143 144a 144b 146 147
	Completen	4 90 133

495

74

Nl. de beslissing van de provinciale [synode van Narbonne in 1609](#).

496

75

Missale sanctæ Ecclesiæ Meldensis, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici de Thyard de Bissy, permissione divina et sanctæ Sedis Apostolicæ gratia Episcopi Meldensis, Regi a sanctioribus Consiliis auctoritate, venerabilis Capituli Meldensis consensu, editum. Luteciæ Parisiorum, Apud J.-B.-Christophorum Ballard, Illustrissimi ac Reverendissimi Episcopi Meldensis Typographum; nec non Regiæ Musicæ Monotypographi Coadjutorem, propè Puteum Certum. M.DCC.IX. Cum privilegio Regis. FONTAINE 1980, 107-108.

497

75

Ritus servandus in celebratione Missæ, VIII, 1 in: *Missale Romanum*. De rubriek in de *Ordo Missæ* spreekt bij de consecratie van ‘... secrete, disctincte, et attente ...’

498

75

Ritus in Missa servandus, VIII, in: *Missale sanctæ Ecclesiæ Meldensis*.

499

75

GRANCOLAS 1727, 103:

- D. Disoit-on autre fois le canon à voix haute & intelligible?
R. Oui, l'Empereur Justinien en fit même une loy particuliere pour les Eglises d'Orient qui s'observe encore aujourd'hui chez les Grecs, ou les paroles de la consécration sont entendues par le peuple qui y répond Amen.
Dans l'Occident la même chose s'est encore observée jusqu'environ l'onze & le XII. siècle. [Florus Diaque](#), qui vivoit dans le neuvième, marque positivement dans son Commentaire sur le canon de la messe, que l'on répondoit Amen à la consecration; Amen quod ab omni Ecclesia respondetur inter pretatur verum: hoc ergo ad tanti mysterii conscrationem sicut & in omni legitima oratione respondent fideles & respondendo subscribunt.

500

75

GRANCOLAS 1727, 109-110:

A Paris le jour du Jeudi-Saint, deux Archidiares célèbrent conjointement avec l'Evêque. A Chartres il y en a six qui chantent la préface & le Pater avec lui, se tournent ensemble en disant, Dominus vobiscum: et aiant chacun un missel, font les bénédictions, consacrent avec lui l'hostie qu'il tient seul, & communient de sa main sous les deux especes. A Paris, l'Archevêque chante seul ce qui est noté, et les Archidiares le prononcent à voix basse, se faisant répondre par des ministres particuliers.
Autre fois à Soissons et à Sens l'Evêque aux fêtes sollemnelles étoit accompagné de douze Curez ou Prêtres Cardinaux de la ville, revêtus des habits sacerdotaux, qui célébroient avec lui; cela paroît par des statuts manuscrits de ces deux Eglises.

GRANCOLAS 1727, 111:

C'est pour cela qu'étant inutile au prêtre de réciter le canon dans les grandes messes tout haut, la même chose s'est introduite dans les messes basses, & quelques-uns ont poussé cela si loin qu'ils font une espece de crime à ceux qui récitent le canon à voix intelligible.

502

75

François Ledieu (ca. 1658-1713).

François Ledieu (ISNI 0000 0000 6138 7350), die omstreeks 1658 geboren is te Péronne, was vanaf 1684 secretaris van [Bossuet](#), die in 1681 bisschop van Meaux was geworden. Hij werd ook kanunnik van de kathedrale kerk en kanselier van het bisdom Meaux. Vier jaren vóór de dood van [Bossuet](#) in 1704 vatte hij het plan op een verslag samen te stellen van wat hij om zich heen zag gebeuren. Het zo ontstane dagboek loopt van 1699 tot kort vóór zijn dood op 7 oktober 1713 te Parijs.

Zie o.a. MORÉRI 1759, IV, *2e partie*, 162; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XV, 37; QUÉRARD 1827-1839, V, 67-68; HOEFER 1852-1866, XXX, 262-265; PICOT 1853-1857, I, 413-414; ROSKOVÁNY 1861, V, 1180-1181; GLAIRE 1868, II, 1241; JERVIS 1872, II, 57; 90; LALANNE 1872, 1110; VAPEREAU 1876, II, 1215; GUÉRANGER 1878-1885, II, 136-137; 719-724; 744; 757-758; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1652.

De rol die Ledieu gespeeld heeft bij de totstandkoming van het [missaal van Meaux](#) en zijn relatie tot [Bossuet](#) worden belicht door [René-François Guettée](#), die de dagboeken van Ledieu (GUETTÉE 1856-1857) heeft uitgegeven. (Zie ook SCHOON 2004, 257-258.)

502a

René-François Guettée (ISNI 0000 0001 1024 6184) werd op 1 december 1816 te Blois geboren. Hij werd al op drieën twintigjarige leeftijd tot priester gewijd. In 1847 verscheen het eerste deel van zijn geschiedenis van de kerk in Frankrijk. Van het bisdom Blois gaat hij over naar het aartsbisdom Parijs, waar hij leidende figuren van het liberale katholicisme zoals Charles-René Forbes de Tryon de Montalembert (1810-1870, ISNI 0000 0001 0868 5962) en Alphonse-Marie-Louis de Prat de Lamartine (1790-1869, ISNI 0000 0001 2144 1161) ontmoet. In 1851 zijn zes delen van zijn kerkgeschiedenis verschenen, die de instemming van veel bisschoppen krijgt, hoewel in sterk op het centrale gezag van Rome gerichte kringen weerstand bestaat. Wanneer aartsbisschop [Sibour](#) in 1854 deze zijde kiest, verliest Guettée zijn positie van aalmoezenier van het Hôpital Saint-Louis. Hij verzet zich tegen de uniformering van de riten naar Romeins model en richt in 1855 het tijdschrift *L'Observateur catholique* op, waarin soms op heftige toon gallicaanse en anti-Romeinse denkbelden worden verdedigd. Ook overweegt hij, vooral wanneer zonder de bijeenroeping van een oecumenisch concilie het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria wordt gepromulgeerd, een overgang naar een van de orthodoxe kerken. Kort na de inwijding van de Russische kerk aan de Rue Daru te Parijs, waarbij hij aanwezig is, komt die overgang inderdaad tot stand. Hij neemt de voornaam Wladimir aan, leert Russisch en maakt in 1865 een reis naar Rusland, waarop hij zelfs ontvangen wordt door de tsaar. Guettée is gestorven op 22 maart 1892. Vóór en na zijn overgang heeft hij verscheidene polemische en kerkhistorische werken gepubliceerd, waar van het genoemde werk en zijn kerkgeschiedenis hier van belang zijn.

Henri-Pons de Thyard de Bissy (1657-1737).
 Marie-Anne-Hyacinthe Horthemels (1682-1727) en
 Marie Nicole Horthemels (1689-1745),
 naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Henri-Pons de Thyard de Bissy (ISNI 0000 0001 2123 1316, ook geschreven als Thiard) werd op 25 maart 1657 geboren, behaalde in 1685 het doctoraat van de Sorbonne, werd in 1687 benoemd tot bisschop van Toul, welke benoeming als gevolg van onenigheid tussen de paus en Lodewijk XIV pas door zijn bisschopswijding op 24 augustus 1692 werd geëffectueerd. In 1697 weigerde hij een benoeming als aartsbisschop van Bordeaux. Op 10 mei 1704 werd hij te Meaux benoemd als opvolger van [Bossuet](#) na bevestiging van de aanstelling op 9 februari 1705. In 1715 werd hij tot kardinaal verheven, zodat hij aanwezig was bij de conclaven van 1721, 1724 en 1730. Thyard de Bissy overleed op 26 juli 1737.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, VIII, 1661-1664; 13, 1056-1057; PAPILLON 1742, I, 49-51; MORÉRI 1759, X, 140; LADVOCAT 1760, II, 840-841; DESESSARTS 1800-1803, VI, 209; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXV, 477; PEIGNOT 1822, III, 495; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 411; COURTIN 1827-1832, XXII, 217; DE FELLER 1832-1833, XIII, 1; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 3022; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 8; LE BAS 1840-1845, XII, 665; MICHAUD 1843, XLI, 333-334; PÉRENNÈS 1851, III, 1304-1305; HOEFER 1852-1866, XLV, 132-134; PICOT 1853-1857, III, 391; GLAIRE 1868, II, 2274; JERVIS 1872, II, 206; 227; GAMS 1873, 576; LALANNE 1872, 1709; VAPEREAU 1876, II, 1966; GUÉRANGER 1878-1885, II, 725-732; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 2768 JEAN 1891, 301; 411; DE VIGUERIE 1995, 1402-1403; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 975.

504

75

DUPLESSIS 1731, I, *Préface*, f. 101-102 :

M. [le Dieu](#) avoit aussi beaucoup écrit pour l'édition du nouveau [Missel](#) et [Breviaire](#) de Meaux: mais on nomma des Commissaires pour la composition de ce dernier ouvrage; et presque toutes les remarques qu'il avoit faites sont devenues inutiles. À l'égard du Missel, il fut chargé d'en revoir les épreuves; mais il ajouta de son autorité privée des Amen pour le peuple ou pour le répondant son seulement aux Oraisons de l'Ordinaire de la Messe et du Canon, mais encore aux paroles de la Consécration, et de la Communion du Prêtre: il explique aussi dans les Rubriques qui traitent de la Messe haute ces paroles: Submissa voce, par celles-ci, id est sine cantu. Monseigneur le Cardinal [de Bissy](#) condamna ces additions par un Mandement public du 22 Janvier 1710, comme autant de nouveautéz contraires à l'usage immémorial non seulement du Diocèse de Meaux et de tous ceux de la Metropole, mais encore à celui de l'Eglise universelle, et qui tendoient à favoriser la pratique de ceux qui recitent le Canon de la Messe à voix haute et intelligible; et le Réviseur en conçut tant de chagrin, qu'il en mourut quelque temps après, le 7 Octobre 1713.

Zie ook PICOT 1853-1857, I, 413-414:

7 octobre (1713) – [François Ledieu](#), secrétaire et aumônier de [Bossuet](#), puis chanoine de Meaux, était né à Péronne. Il doit être principalement cité pour un Journal dans lequel il rapporte une foule de faits de la vie de [Bossuet](#), auquel il fut attaché vingt ans. Il fait bien connaître ce prélat, pour lequel il paraît avoir eu une religieuse vénération. M. de Bausset (*sc. Louis-François de Bausset-Roquefort (1748-1824), een van de biografen van Bossuet*) en a cité beaucoup de fragments. [Ledieu](#) travailla sur l'histoire et les antiquités de Meaux. En 1709, il publia le Missel de cette église, où il se permit d'ajouter des Amen pour le peuple, non-seulement aux oraisons de l'ordinaire de la Messe, mais encore aux paroles de la consécration et de la communion du prêtre. Le cardinal [de Bissy](#), alors évêque de Meaux, condamna ces additions par un Mandement du 22 janvier 1710. On dit que [Ledieu](#) en mourut de chagrin. Son Journal manuscrit est conservé avec les manuscrits de [Bossuet](#), et déposé à la bibliothèque du Roi.'

Vgl. PICOT 1853-1857, IV, 57-58, waar wordt herhaald dat [Ledieu](#) van spijt over het *Missale Meldense* zou zijn gestorven, zo ook DU LAC 1849, 325-327. LECLERCQ 1930, 1700-1702:

On raconta depuis, pour donner un salutaire frisson, que l'abbé [Ledieu](#) en mourut de chagrin. Comme [Ledieu](#) mourut le 7 octobre 1713, on en pourra conclure que si le chagrin le tua, il le tua lentement: nous croirions

volontiers que la goutte fut de la partie, après avoir lu les lettres que l'abbé écrivait de sa petite maison de Meaux: 'Maintenant me voici bien installé, bien nippé, il s'agit de faire marcher sa cuisine et de tout assaisonner de bon vin.'

GUÉRANGER 1878-1885, II, 137-138, vermeldt het detail van het berouw van [Ledieu](#) uiteraard ook:

Telle fut la fin de cette triste affaire dans le diocèse de Meaux. On dit que [François Ledieu](#) fut tellement affecté du déplaisir que lui causa l'humiliante issue de son entreprise, qu'il en mourut de chagrin.

De uitgave van het *Missale sanctæ Ecclesiæ Meldensis* bevat aan het slot, na het koninklijke privilege, brieven, verklaringen en mandementen die op deze kwestie betrekking hebben. Een voorzichtige herneming van de vraag naar de legitimiteit van de canonstijle vindt men in het *Missale sanctæ Ecclesiæ Trecensis* van 1736, waar de rubriek bij de aanvang van de canon niet spreekt van *submissa voce*, maar van *submissiori voce*, wat het enigszins hoorbaar uitspreken ervan niet uitsluit. [Melchior du Lac](#) fulmineert hiertegen:

L'indigne neveu de [Bossuet](#), [Bossuet](#), [Evêque de Troyes](#), chercha à introduire dans son Eglise l'usage anti-catholique que l'ancien secrétaire de [Bossuet](#) avait voulu introduire dans celle de Meaux. Le scandaleux Missel publié par ce Prélat de triste mémoire portait, entre autre rubriques, que le Canon de la Messe devait être récité non pas secrètement, *secreto*, *submissa voce*, comme dans les Missels antérieurs, mais simplement, *submissiori voce*, à voix plus basse que les autres parties de la Messe. Le pratique donnait l'interprétation à ceux qui ne saisissaient pas le sens de la rubrique.
(DU LAC 1849, 327.)

505

75

Breviarium Meldense, Autoritate Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici de Thyard de Bissy, Ecclesiæ Meldensis Episcopi, & insignis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Meldis, Apud Fredericum Alart, Illustrissimi & Reverendissimi Episcopi Meldensis Typographum. M.DCC.XIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2423. Kort na deze uitgave verschenen een vertaling in het Frans en een *Diurnale*, in 1714 respectievelijk 1716. Een nieuwe uitgave van het brevier van Meaux zou pas meer dan een eeuw later het licht zien: *Breviarium Meldense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Romani Frederici Gallard, Episcopi Meldensis, auctoritate, necnon venerabilis Ecclesiæ Meldensis Capituli consensu editum.* Meldis, in Majori Seminario. M DCCC XXXIV. BOHATTA / AMIET 2426. Dit brevier is veeleer een late variant van het *Parisiense* van 1736 dan een heruitgave van het *Meldense* van 1713.

506

76

GUÉRANGER 1878-1885, II, 751:

Toutefois, l'abbé [Ledieu](#) avait perdu la confiance de l'évêque, et ce ne fut pas lui, mais l'abbé [Treuvé](#), théologal de l'Église de Meaux, auquel [Henri de Bissy](#) confia cette œuvre importante.

507

76

Simon-Michel Treuvé (ISNI 0000 0000 7821 1394), geboren op 8 augustus 1651 te Noyers en overleden te Parijs op 22 februari 1730, schreef al op jeugdige leeftijd zijn eerste werk, *Instruction sur les dispositions qu'on doit apporter aux sacrements de Pénitence et d'Eucharistie*, dat door verschillende andere op het gebied van het geestelijk leven werd gevolgd. [Bossuet](#) benoemde hem tot kanunnik van het kapittel van Meaux, waarvan hij ook theoloog werd. Hij gold als zeer toegedaan aan de spiritualiteit van Port-Royal en als een fel tegenstander van de constitutie *Unigenitus*.

Zie o.m. MORÉRI 1735, V, 404-405; MORÉRI 1749, II, 582-583; BARRAL 1758-1759, IV, 552-554; MORÉRI 1759, X, 335-336; LADVOCAT 1760, II, 609-610; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 142-142; COUSIN D'AVALLON 1830, 248-249; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3097; ACKERMANN 1834, IV, 347; DE POSADA 1848-1868, XXIX, 381; GLAIRE 1868, II, 2321.

GUETTÉE 1856-1857, IV, 293-294:

Mercredi dernier, 16 septembre 1710, il (*sc. de bisschop Thyard de Bissy*) a fait venir à Germigny MM. Morin, chantre, Fouquet, chanoine, et [Treuvé](#), théologal, députés du Bréviaire, pour leur rendre leur plan et leur en donner un nouvel avis de Paris: cet avis est contenu en un grand mémoire, où le plan des commissaires est réfuté, et se termine à dire: que la division des psaumes, telle qu'elle est dans le Bréviaire romain, étant reçue par toute l'Église, doit être aussi suivie dans le nouveau [bréviaire de Meaux](#) comme dans l'ancien, sans qu'il soit permis de s'en écarter; non plus que la division et lecture de la sainte Écriture telle qu'elle s'y fait; ni enfin des antiennes propres, comme de saint Laurent, de saint Martin et semblables, qui sont tirées des Actes des martyrs ou des Vies des saints; que lui même s'en tient à ce dernier avis, pour deux raisons: 1° parce qu'il ne croit point avoir cette autorité, qui n'appartient, dit-il, qu'au concile de la province; 2° parce que ce sera plus tôt fait, n'y ayant qu'à suivre le Bréviaire d'aujourd'hui, en s'attachant néanmoins au calendrier du nouveau [Missel](#), dans lequel missel ce prélat ne peut souffrir absolument qu'il soit fait aucun changement; mais il entend que l'on s'y conforme dès à présent dans la cathédrale comme dans tout le reste du diocèse, et que l'on suive l'Ordo nouveau, fait à cette fin d'unir le [Missel](#) au [Bréviaire](#).

509

76

GUETTÉE 1856-1857, IV, 389-390:

10 janvier 1713 ... Le bréviaire du sieur [Treuvé](#), autrement dit le [nouveau bréviaire de Meaux](#), devient ici commun, et plusieurs s'en pourvoient. Je n'en ai point encore à moi, et néanmoins je l'ai lu ou parcouru tout entier. La disposition en paroît bonne, utile et édifiante, surtout la division des psaumes, qui est à peu près celle de [Sens](#). Mais dans l'exécution il y a des défauts et des négligences insupportables, même en choses importantes, et dans les saints du diocèse que l'on s'étoit proposé de faire connoître, dont néanmoins on a ignoré des faits notoires comme le lieu où reposent leurs reliques, ce qui appartient toutefois au bréviaire et à l'histoire ecclésiastique du diocèse. Il n'y a point du tout de latinité ni dans l'épître préliminaire, ni dans les légendes de la façon du sieur [Treuvé](#). On remarque même, en d'autres légendes d'une bonne latinité, les additions qu'il y a faites, par le latin détestable qu'il y a fourré. Pour les fautes que l'on nomme errata, elles sont innombrables et indignes de gens de lettres, au grand mépris des lecteurs de l'office divin, et de Dieu même, puisqu'il s'agit ici précisément de son culte et que c'est le cas de dire: Maledictus qui facit opus Dei fraudulenter, — negligenter. Au reste, ce M. [Treuvé](#), auteur, avoit un marché fait, et il a reçu une récompense d'onze cents livres pour ce travail; et suivant la pratique des mercenaires, il devoit rendre son ouvrage accompli, sinon perdre de son prix fait, à proportion de ses fautes. C'est une perte irréparable, qu'une église, qu'un diocèse et tout un clergé soient si mal servis en un temps où il étoit aisé de faire un ouvrage parfait; car à cause de la dépense, l'on n'y sauroit revenir de près de cent ans, et alors on aura perdu ce goût.

510

76

Blijkens een dagboeknotitie van [Ledieu](#) op 1 mei 1710 heeft ook het [brevier van Narbonne](#), dat een evenwichtiger verdeling van de psalmen dan dat van [Sens](#) uit 1702 kent, invloed uitgeoefend: GUETTÉE 1856-1857, IV, 274-275:

Ce père (*sc. Louis Doucin*), ayant vu le plan du nouveau [Bréviaire](#) que M. de Meaux lui a fait donner, s'est récrié à l'encontre, disant que les chanoines seroient bien obligés de dire les dix-huit psaumes des matines du dimanche et les douze psaumes des matines des fêtes; que l'on porteroit au roi et jusqu'à Rome les plaintes contre leur nouveauté de ne mettre que neuf psaumes à toutes les matines quelles qu'elles soient, et encore contre leur dessein de diviser tous les grands psaumes. On lui a fait voir ce dessein exécuté dans le [bréviaire de Narbonne](#), qui est de M. de La Berchère, ami de la société et de sa doctrine, sans parler des autres nouveaux bréviaires d'Orléans, [Sens](#) et Lisieux, qui ont suivi le même plan ...'

Louis Doucin (ISNI 0000 0000 8078 006X), geboren op 21 september 1652 te Vernon in Normandië en overleden op dezelfde datum in 1726 te Orléans, was historicus en jezuïet. Hij werd bekend door zijn *Mémorial abrégé touchant l'état et le progrès du jansénisme en Hollande*, dat hij samenstelde in 1697 en dat in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de veroordeling van [Petrus Codde](#), apostolisch vicaris in de Nederlanden. Zie ook SCHOON 2019, 32.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Meldense*, 1713.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 7
	III	8 9a 9b
	Lauden	92 99 62 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	10 11 12 13 14 15 17a 17b 17c
	Lauden	16 18 19 Jes12 20
	Prime	21a 21b 22
	Terts	23 24a 24b
	Sext	25 26a 26b
	None	27 28 29
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten	30a 30b 31 32 33a 33b 34a 34b 35
	Lauden	36a 36b 36c Jes38 37
	Prime	38 39a 39b
	Terts	40 41 42
	Sext	43a 43b 44
	None	45 46 47
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten	48 49a 49b 50 51 52 53 54a 54b
	Lauden	55 56 57 1Sam2 59
	Prime	58a 58b 60
	Terts	61 63 64
	Sext	65a 65b 66
	None	67a 67b 67c
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten	68a 68b 68c 69 70a 70b 71 72a 72b
	Lauden	73a 73b 74 Ex15 75
	Prime	76 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten	77a 77b 77c 78 79a 79b 80 81 82
	Lauden	83 84 85 Hab3a Hab3b
	Prime	86 87 89
	Terts	88a 88b 88c
	Sext	91 93a 93b
	None	95 96 97
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten	98 100 142 101a 101b 102 103a 103b 103c
	Lauden	104a 104b Dt32a Dt32b Dt32c

Prime	105a 105b 105c
Terts	106a 106b 106c
Sext	107 108a 108b
None	145 149 150
Vespers	143 144 145 146 147
Completen	4 90 133

512

76

[Henri Arnauld](#) (1597-1692).

Gravure door Pierre Lombart (1612/1613-1681).

Henri Arnauld (ISNI 0000 0000 8023 5723) werd geboren te Parijs op 30 oktober 1597. Zijn jongste broer was [Antoine Arnauld](#) (1612-1694); twee van zijn oudere zusters werden als mère [Angélique](#) (1591-1661) en mère [Agnès](#) (1593-1672) abdisen van Port-Royal. Na enige tijd als advocaat te hebben gewerkt, koos hij voor de geestelijke stand. In 1622 verwierf hij de abdij van Saint Nicolas in Angers. In 1624 nam hij hiervan bezit, werd aalmoezenier van de koning en ontving te Rome zijn wijdingen. Hij werd op 30 januari 1649 tot bisschop van Angers benoemd, besloot daadwerkelijk in zijn diocees te resideren en kenmerkte zich door zijn grote aandacht voor de pastorale zorg. Hij weigerde in 1665 met de bisschoppen [Nicolas Pavillon](#) van Alet, [François-Étienne de Caulet](#) van Pamiers en Nicolas Choart de Buzenval (1611-1679) van Beauvais het zogenaamde formulier van paus [Alexander VII](#) te onderschrijven. Arnauld overleed op 8 juni 1692. Zie o.a. Claude Cochin, *Henry Arnauld, évêque d'Angers (1597-1692)*, Paris 1921; Isabelle Bonnot, *Hérétique ou saint? Henry Arnauld, évêque janséniste d'Angers*, Paris 1983; Jean Lesaulnier, 'Henri Arnauld', in: LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 88-91.

513

76

Breviarium Andegavense, Ad Romani formam expressum. Illustrissimi et Reveren diss. in Christo Patris Domini D. Henrici Episcopi Andegavensis auctoritate, et Capituli eiusdem Ecclesiae consensu recognitum. Parisiis, Apud Dionysium Bechet, viâ Iacobaeâ, sub Circino aureo. M. DC. LXIV. Cum Privilegio Regis.

514

76

[Michel Poncet de La Rivière](#) (1671-1730).

Gravure door Jean-François Cars (1661-1738).

Michel Poncet de La Rivière (ISNI 0000 0000 7326 1173) leefde van 11 juli 1671 tot 2 augustus 1730. Hij werd vicaris-generaal van zijn oom en naamgenoot, die bisschop van Uzès was. In 1706 werd hij tot bisschop van Angers benoemd. Hij werd lid van de Académie française in 1728. Toch heeft hij betrekkelijk weinig schriftelijke werken nagelaten. Zijn neef Mathias Poncet de La Rivière (1707-1780, ISNI 0000 0001 2126 2139), die van 1742 tot 1758 bisschop van Troyes was, begon zijn kerkelijke loopbaan als kanunnik van de kathedraal van Angers en evenals hijzelf onder de hoede van zijn oom.

Zie o.a. BAILLIARD 1984; TRESVAUX DU FRAVAL 1858, II, 248-285; GALLIA CHRISTIANA, XIV, 586; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 234; IV, 543; CHAUDON 1767, IV, 65; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XX, 63; XXVIII, 50; QUÉRARD 1827-1839, VII, 265-266; COUSIN D'AVALLON 1830, 205-206; DE POSADA 1848-1868, XVIII, 1131-1133; PÉRENNÈS 1851, III, 504-505; HOEFER 1852-1866, XL, 739-740; MICHAUD 1843, XXXIV, 50-51; GLAIRE 1868, II, 1822; LALANNE 1872, 1477; GAMS 1873, 489; 646; JEAN 1891, 278; 427; DE VIGUERIE 1995, 1298.

515

76

Breviarium Andegavense. Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Michaelis Poncet de La Rivière, Episcopi Andegavensis auctoritate; & Capituli ejusdem Ecclesiae consensu, recognitum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Delespine, Regis Typographum, viâ Jacobaeâ, ad insigne sancti Pauli. M. DCCXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1866.

Dit werd uitgegeven onder Charles Montault-Désilles (1755-1839), naar het model van het Parijse brevier. Hij was bisschop van Angers van 17 maart 1802 tot zijn dood.

Breviarium Andegavense. Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Joannis de Vaugirauld, Episcopi Andegavensis auctoritate; & Capituli ejusdem Ecclesiæ consensu, recognitum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Delespine, Regis Typographum, viâ Jacobæâ, ad insigne sancti Pauli. M. DCCXXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1868 en 1869. Jean de Vaugirauld (1680-1758, ISNI 0000 0000 0038 050X) was bisschop van Angers vanaf 1731 tot zijn dood.

Breviarium Andegavense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Caroli Montault, Andegavensis Episcopi auctoritate, & ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Andegavi, Ex Typis L. Pavie, Regis nec non DD. Episcopi Typographi. M. DCCC. XXIV. BOHATTA / AMIET 1871. Hiervan zijn nog herdrukken geweest in 1828 (BOHATTA / AMIET 1871A en 1850 BOHATTA / AMIET 1872).

Dit is ook de mening van BISARO 2006, 406:

Angers conserve ses livres néo gallicans de première génération (1716).

Diurnale Andegavense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Michaelis Poncet de La Riviere, Episcopi Andegavensis auctoritate; & Capituli ejusdem Ecclesiæ consensu, recognitum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Delespine, Regis Typographum, via Jacobæâ, ad insigne sancti Pauli. M. DCCXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1866B.

Diurnale Andegavense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Joannis de Vaugirauld, Episcopi Andegavensis auctoritate; & Capituli ejusdem Ecclesiæ consensu, recognitum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Delespine, Regis Typographum, viâ Jacobæâ, ad insigne sancti Pauli. M. DCCXXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1867.

Charles Montault, Mandement van 5 juli 1824 bij het *Breviarium Andegavense*:

Cum omnia exhausta essent *Breviarii Andegavensis* exemplaria at que peni tus deficerent, ita ut ad sacros Ordines noviter proveci vix possent canonici cum laudis tributum Deo persolvere, novum Breviarium in lucem edendi nobis incubuit necessitas. Etsi *vetus Andegavense* nobis videretur multum commendabile tum doctrinâ et labore præstantissimorum virorum qui illud ordinauerant et concinnaverant, tum auctoritate et merito venerabilium Prædecessorum nostrorum qui sui illud Clero proposuerant et approbatione suâ sanxerant, nobis tamen visum est aliud posse in medium proferri, quod emendatius esset, et meliore digestum ordine, et pietati magis accommo datum. Inter Breviaria quibus temporum lapsu et experientiâ major accessit perfectio et concinnitas, locum insignem tenet *Breviarium parisiense*; qua propter in pluribus Diœcesibus introductum est et recitatur.

Charles Montault, *Mandement* van 5 juli 1824 bij het *Breviarium Andegavense*:

Novum istud Breviarium quod venerabilis Capituli Ecclesiæ nostræ cum consensu editum est, Clero hujusce Diœceseos offerimus, mandantes et præcipientes omnibus Clericis qui ad sacros ordines in posterum promove buntur, eo uti et non alio: cupientes ab omnibus generatim assumi et recitari; permittentes nihilominus eos qui *veteri Breviario* assuefacti sunt, illud retinere, dummodò annuali directorio ecclesiastico in omnibus, quantum pote runt, se conforment. Districte prohibemus Typographis omnibus et Bibliopolis, aliisve qui cum que sint, ne *vetus Breviarium* recudere aut vendere præsumant.

524

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Andegavense*, 1717.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 8
	III	7a 7b 10
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
maandag	Completen	4 90 133
	Metten	9a 9b 9c 11 12 13 14 16a 16b
	Lauden	17a 17b 17c Jes12 149
	Prime	15 18 19
	Terts	21a 21b 21c
	Sext	20 22 23
	None	24a 24b 25
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten	26a 26b 27 28 29 31 30a 30b 30c
	Lauden	32a 32b 35 Jes38 150
	Prime	33a 33b 37
	Terts	34a 34b 34c
	Sext	36a 36b 36c
	None	38 39a 39b
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten	40 41 42 43a 43b 44 45 46 48
	Lauden	50 49a 49b 1Sam2 47
	Prime	51 52 53
	Terts	54a 54b 55
	Sext	56 57 59
	None	58a 58b 60
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten	61 63 64 65 66 69 67a 67b 67c
	Lauden	68a 68b 68c Ex15 66
	Prime	70a 70b 71
	Terts	72a 72b 72c
	Sext	73 74 75
	None	76a 76b 78
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	4 90 133

vrijdag	Metten	77a 77b 77c 79a 79b 80 81 82 83
	Lauden	84 85a 85b Hab3 86
	Prime	87a 87b 91
	Terts	88a 88b 88c
	Sext	89a 89b 95
	None	93a 93b 96
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 90 133
za	Metten	97 98 100 101a 101b 101c 102a 102b 107
	Lauden	103a 103b 103c Dt32 145
	Prime	104a 104b 104c
	Terts	105a 105b 105c
	Sext	106a 106b 106c
	None	108a 108b 142
	Vespers	143 144a 144b 146 147
	Completen	4 90 133

525

77

De kerkprovincie Sens en de aangrenzende bisdommen.

526

77

Jacques-Bénigne Bossuet (1664-1743).

Gravure naar een portret door Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Jacques-Bénigne Bossuet (ISNI 0000 0001 2125 2336), bijgenaamd l'Abbé de Savigny en ook wel Le Petit Bossuet genoemd, werd als zoon van Antoine Bossuet (1624-1699) en Renée-Madeleine de Gaureault du Mont (1644-1689) op 11 december 1664 geboren. Hij was een neef van de bekende 'adelaar van Meaux', de gelijknamige bisschop van deze stad, bekend als [Le Grand Bossuet](#). Zijn broer Louis Bossuet was raadsheer in het Parlement van Metz. Als diaken van het bisdom Langres werd hij, waarschijnlijk in 1691, tot commendatair abt van Savigny benoemd. Als priester, gewijd in 1700, werd hij in 1704 abt van Saint-Lucien bij Beauvais. Op 2 maart 1716 werd hij benoemd tot bisschop van Troyes, ontving op 27 juni 1718 de pauselijke bevestiging en werd op 31 juli van dat jaar geconsecreerd. Na zijn benoeming zag hij af van zijn abbatiaat om zich geheel aan zijn diocees te wijden. In 1742 legde hij het bisschopsambt neer en overleed op 12 juli 1743.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 524; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IV, 321; PEIGNOT 1822, I, 348; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 200-201; XXIX, 278; COURTIN 1827-1832, IV, 22; DE FELLER 1832-1833, II, 448; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 313; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 121; MICHAUD 1843, V, 143-144; PÉRENNÈS 1851, I, 652; HOFFER 1852-1866, VI, k.829; PICOT 1853-1857, III, 411-

413; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Troyes et Moulins*, 70-73; GLAIRE 1868, I, 324; JERVIS 1872, vol. 2, 295; LALANNE 1872, 337; GAMS 1873, 644; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 261; GUÉRANGER 1878-1885, II, 141; 167; 178-179; 431-432; 723-726; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *Le partie*, 352; JEAN 1891, 376; DE VIGUERIE 1995, 776.

527

77

Denis-François Bouthillier de Chavigny (1665-1730).
Gravure door Claude Duflos (1665-1727)

Denis-François Bouthillier de Chavigny (ISNI 0000 0000 5243 8582) werd op 23 juni 1665 geboren als zoon van Armand-Léon Bouthillier, graaf van Chavigny, minister en staatssecretaris, en Elisabeth Bossuet. Op 7 april 1697 werd hij benoemd tot bisschop van Troyes, waartoe hij op 20 april 1698 de wijding ontving. Hij volgde daar zijn oom François op, die zich uit zijn functie wenste terug te trekken. Op 21 januari 1716 werd hij tot aartsbisschop van Sens benoemd, waarvan hij de bevestiging vanuit Rome pas op 11 mei 1718 ontving. Hij overleed op 9 november 1730 te Sens.

Zie o.m: GALLIA CHRISTIANA, XII, 106-107; 523-524; MORÉRI 1735, I, 182-183; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 199-200; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 57; 447; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 203; 278; DU LAC 1849, 236; 331; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, 150-152; *Troyes et Moulins*, 68-70; LALANNE 1872, 368; GAMS 1863, 630; 644; JEAN 1891, 366; 375.

528

77

Breviarium Trecense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Dionysii Francisci Bouthillier de Chavigny Trecensis Episcopi, Archiepiscopi Senonensis designati, autoritate, & Capituli Trecensis Ecclesiae consensu editum. Parisiis, typis Collombatianis, et vaneunt Trecis, Apud Carolum Briden, D.D. Trecensis Episcopi Typographum & Bibliopolam. M. DCC. XVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2802. Het brevier is niet in Troyes maar in Parijs gedrukt bij Jacques Colombat; CORRARD DE BRÉBAN 1873, 53.

Het zou in 1729 zijn aangevuld en herdrukt (DU LAC 1849, 332) en vervolgens in 1770 op gezag van Claude-Mathias-Joseph de Barral (1714-1803), die van 1761 tot 1790 bisschop van Troyes was, als *Breviarium Trecense ... D.D. Dionysii Francisci Bouthillier de Chavigny ... editum.* Editio nova, Troyes 1770. Dit verscheen in Troyes bij Michel Gobelet. CORRARD DE BRÉBAN 1873, 76-78, noemt wel het *Rituale* dat deze in 1768 uitgaf, maar niet dit brevier.

529

77

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 120, houden de mogelijkheid open dat het al aan het einde van 1717 is verschenen. Hun datering van het mandement van Bouthillier de Chavigny bij het brevier, 18 september 1717, berust vermoedelijk op een vergissing, want de betreffende tekst luidt:

Datum Trecis in Palatio nostro Episcopali, decimo-quarto Calendas Octobris, anno Domini millesimo septingentesimo decimo-sexto.

Tussen de benoeming van zijn opvolger Jacques-Bénigne Bossuet en de bevestiging hiervan door de Romeinse curie verstreken meer dan twee jaren, wat ook bij De Chavigny zelf het geval was.

François Bouthillier de Chavigny, geboren te Parijs op 10 september 1642, werd gedoopt met de namen Denis-François, maar wordt gewoonlijk met zijn tweede voornaam aangeduid ter onderscheiding van zijn [neef en opvolger](#). Hem werd de positie van bisschop van Rennes aangeboden, maar hij weigerde deze en verkreeg die van Troyes, waarvan hij van 1678 tot 1697 bisschop was, totdat hij zich terugtrok ten gunste van wat men een beschouwend leven noemde, maar wat in werkelijkheid een zeer luxueus bestaan was, dat hem mogelijk werd gemaakt door de inkomsten uit de abdijen van Sellières en Vauluisant, waarvan hij commendatair abt was. Na de dood van Lodewijk XIV werd hij lid van de regentschapsraad van Philippe d'Orléans. Hij stierf op 15 november 1731 te Parijs.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 522-523; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 447; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 278; FISQUET 1864-1874, *Troyes*, 66-68; GAMS 1873, 644; JEAN 1891, 375.

531

Charles Herluison (ISNI 0000 0000 7814 7572) werd op 14 juli 1658 te Troyes geboren en overleed daar op 13 februari 1736. In 1682 werd hij tot priester gewijd en in 1718 kreeg hij zijn benoeming tot kanunnik te Sens; vgl. QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 96; 145. Men ziet zijn familienaam ook als Herluisson en Herluyson geschreven en zijn voornaam wordt, zeer waarschijnlijk ten onrechte, soms aangetroffen als Claude. Dat hij een belangrijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van het brevier wordt bevestigd in een brief van [Jean Lebeuf](#) aan Herluison van 31 december 1717:

Je sçus, il y a plusieurs mois, que vous êtes la personne que monseigneur l'évêque de Troyes a jugé avec grande raison la plus intelligente et la plus propre à procurer l'édition correcte du nouveau Bréviaire pour son diocèse.

Zie QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 120.

PATRIS-DEBREUIL 1812, 460-461:

Herluison (Charles) ... était secrétaire de l'évêché de Troyes, dans un temps où, sous des évêques qui gouvernaient par eux-mêmes, le secrétaire tenait lieu de trois ou quatre grands-vicaires ... Il a eu part au nouveau [Missel de Troyes](#), composé sous les yeux de [Denis-François Bouthillier](#), qui, nommé en 1718 à l'archevêché de Sens, laissa à M. [Bossuet](#), son successeur, le soin de le publier.

Een in 1977 te Troyes door Jean-Marie Meignien teruggevonden handschrift met orgelmuziek (*Médiathèque de l'agglomération troyenne*, Ms. 2682) wordt met goede redenen aan Herluison toegeschreven. Als de toeschrijving juist is, moet hij een verdienstelijk musicus zijn geweest.

532

WEAVER 1986, 181; WEAVER 1986-1987, 63, waar hij zonder bronvermelding Gallier wordt genoemd. CHÉREST 1852 noemt de naam van François Gallien niet en evenmin die van [Pouget](#). Ook komt hij niet voor in de correspondentie van [Lebeuf](#). Hij was in 1726 grand-chantre (vgl. LALORE 1883, 111) en was dit nog in 1757; vgl. MALVAUX 1757, 216. Uit passages in twee artikelen in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 30 januari 1758, 22 en 27 maart 1758, 53) kan worden geconcludeerd dat hij tussen deze data deze functie heeft neergelegd. Hij werd op 10 maart 1764 te Troyes begraven; zie ROYER 1887-1888, XXII (1887), 430.

533

LALORE 1883, 98-99:

Le [Bréviaire de 1717](#), commencé en 1703, était achevé en 1713. Il fut rédigé d'après les principes nouveaux en matière de liturgie, par une commission de six membres nommés conjointement par [Denis-François Bouthillier de Chavigny](#), évêque de Troyes, et par le Chapitre de Saint-Pierre. L'ancien évêque de Troyes, [François Bouthillier](#), présidait cette commission; [Herluison](#), son aumônier et bibliothécaire, qui devint plus tard chanoine de la cathédrale, dirigeait les travaux et doit être considéré comme le rédacteur du [nouveau Bréviaire](#) avec [François Gallien](#), qui travaillera plus tard au [Missel de Bossuet](#). La division des psaumes est l'œuvre particulière du P. [Pouget](#). Le chant du Bréviaire fut composé par [Herluison](#) et par [Nicolas Petitpied](#), docteur de la maison de Sorbonne. Ce travail, auquel le savant [Lebeuf](#) s'offrit à concourir, traina en longueur

par suite de mésintelligences entre les compositeurs et le Chapitre. Une délibération du 5 janvier 1718 montre que le Chapitre de Saint-Pierre n'acceptait qu'avec une certaine réserve les dernières compositions que le chanoine [Herluison](#) présenta pour l'impression. Lorsque le Bréviaire parut, le Chapitre demanda qu'il fût modifié sur plusieurs points; l'Evêque fit des promesses, mais les cartons qui avaient été promis demeurèrent à l'état de projet.

534

77

[Nicolas Petitpied](#) (1665-1747).
Gravure door Nicolas Pitau le jeune (1670-1724).

Nicolas Petitpied (4 augustus 1665 – 7 januari 1747, ISNI 0000 0001 2118 5735) werd in 1692 doctor van de Sorbonne te Parijs en tien jaar later daar professor in de Bijbelwetenschap. Hij behoorde tot de orde van de augustijnse eremieten. Hij was een trouwe vriend van [Pasquier Quesnel](#) en werd na diens arrestatie in 1703 geschrapt uit het register van doctoren van de Sorbonne en verbannen naar Beaune. In 1705 vluchtte hij naar Amsterdam, waar hij tot 1718 in hetzelfde huis als [Quesnel](#) aan de Keizersgracht verblijf hield bij de boekhandelaar [Arnould-Joseph Brigode](#). Na de dood van Lodewijk XIV in 1715 herstelde de regent, Philippe d'Orléans, Petitpied in zijn vroegere functies, zodat hij naar Parijs terugkeerde. In 1728, toen Lodewijk XV meerderjarig was geworden en het koningschap had overgenomen, werd hij wegens een onwelgevallige publicatie opnieuw gevangengezet. Voor de tweede maal wist hij te ontkomen naar de Republiek, waar hij tot 1734 bij [Willibrordus Kemp](#) verbleef en met regelmaat ook celebreerde in de kerk van Sinte-Geertrudis in de Mariahoeck.

Zie o.a. BARRAL 1758-1759, III, 911-914; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 234-237; LADVOCAT 1760, II, 463-464; RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 450-451; CERVEAU 1761-1778, 18e siècle, 2e partie, 140-142; *Supplément*, 275-279; CHAUDON 1767 IV, 31-32; DESESSARTS 1800-1803, V, 157-158; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXI, 430-431; PEIGNOT 1822, III, 125; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIX, 273-274; COURTIN 1827-1832, XVIII, 139-140; QUÉRARD 1827-1839, VII, 93; DE FELLER 1832-1833, X, 299-300; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2325; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 647; ACKERMANN 1834, IV, 42; MICHAUD 1843, XXXII, 602-603; PÉRENNÈS 1851, III, 330-331; HOEFER 1852-1866, XXXIX, 719-720; PICOT 1853-1857, I, 46-47; III, 418-419; GLAIRE 1868, II, 1757-1758; LALANNE 1872, 1449; GUÉRANGER 1878-1885, II, 201-202; BREMOND 1916-1933, IV, 301; VI, 339-373; VIII, 86; SMIT 1992B, 122-123; DE VIGUERIE 1995, 1282-1283.

535

77

François-Aimé Pouget (ISNI 0000 0001 1756 7415), geboren te Montpellier op 28 augustus 1666, was de auteur van de bekend geworden catechismus van Montpellier. Hij overleed op 30 november 1728 te Parijs. Als de mededeling van [Lebeuf](#) over de gang van zaken bij de totstandkoming van het [brevier van Troyes](#) juist is, zou Pouget vrijwel de enige zijn geweest die aan het [Breviarium Trecense](#) heeft gewerkt:

... il y a bien de la différence entre la manière dont notre bréviaire et ses dépendances ont été rédigés, et la manière de Troyes, où l'on assure qu'il n'y eut qu'une seule personne qui faisoit tout, au lieu qu'ici il y avoit douze députés du chapitre qui s'assembloient deux fois par semaine; et ainsi rien n'étoit caché.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 18-19, brief 151, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 26 maart 1726.

Wellicht duidt [Lebeuf](#) alleen op de eindredactie of juist op het voorbereidende werk en hebben [Herluison](#) en [Gallien](#) ook hun aandeel gehad, zoals LALORE 1883 [veronderstelt](#). In elk geval lijkt de verdeling van het psalterium van zijn hand te zijn, wat door Lalore wordt bevestigd; vgl. QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, I, 73, brief 21, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#) (excerpten), 17 januari 1717:

Le P. Pouget, qui est venu ici, souhaiteroit qu'on prît la division qu'il a dressée pour Troyes, dans l'espérance qu'Auxerre la prendroit aussi, et, par ce moyen, l'on verroit presque toute la province réunie au moins pour le psautier; et, quant au surplus, Troyes n'ayant que réformé notre bréviaire, nous ferions presque semblable partout.

Volgens verschillende bronnen zou Pouget ook betrokken geweest zijn bij het [brevier van Narbonne](#) van 1709.

Zie o.a. DU PIN 1686-1715, XIX, 360; DU PIN 1704, II, 2802; GOUJET 1736, I, 193-194; BARRAL 1758-1759, III, 1089-1092; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 525; LADVOCAT 1760, II, 544; CERVEAU 1761-1778, *Supplément*, 75-76; 282; CHAUDON 1767, IV, 68-69; DU TEMS 1774-1775, II, 475-476; DESESSARTS 1800-1803, V, 252-253; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXII, 324-325; PEIGNOT 1822, III, 193; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XX, 120; COURTIN 1827-1832, XVIII, 479; QUÉRARD 1827-1839, VII, 303-304; DE FELLER 1832-1833, XI, 77; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2443; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 108; PÉRENNÈS 1851, III, 537-538; HOFER 1852-1866, XL, 919-920; PICOT 1853-1857, II, 437; MICHAUD 1843, XXXIV 213; QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, I, 48; GLAIRE 1868, II, 1836; LALANNE 1872, 1486. In LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 840 wordt 24 april 1723 als datum van zijn overlijden genoemd.

DU LAC 1849, 331-332, noemt daartegenover Pouget niet in relatie tot het brevier van Troyes, maar wel Rémi Breyer (1669 – 29 december 1749, ISNI 0000 0000 3708 4835), wiens activiteiten door verschillende biografen worden bevestigd. Daarbij wordt ook het grote aandeel genoemd dat Breyer zou hebben gehad aan de totstandkoming van het [Missale Trecense](#) van 1736. FONTAINE 1980, 112-115 bevestigt dit echter niet.

Zie o.m. BARRAL 1758-1759, I, 605-607; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 277-278; CHAUDON 1767, I, 247; DESESSARTS 1800-1803, I, 376; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, V, 15-16; PEIGNOT 1822, I, 393; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 296; COURTIN 1827-1832, IV, 132; QUÉRARD 1827-1839, I, 508; DE FELLER 1832-1833, II, 543; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 355; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 390; MICHAUD 1843, V, 505-506; PÉRENNÈS 1851, I, 711; HOFER 1852-1866, VII, 364; ROSKOVÁNY 1861, V, 1186; GLAIRE 1868, I, 339; LALANNE 1872, 382. Een belangrijke bijdrage werd geleverd door [Sébastien Besnault](#), die ook bij het brevier van [Sens uit 1702](#) betrokken was geweest.

Ook de oratoriaan Pierre Vernier (gest. 7 juli 1749), die eveneens hymnen zou hebben geschreven, is bij het [missale van Troyes](#) betrokken geweest. De juistheid hiervan vindt bevestiging in CERVEAU 1761-1768, *Supplément*, 115:

Le Réverend Pere Pierre Vernier Prêtre de l'Oratoire, naquit à Châtillon sur Seine. C'étoit un homme droit, ami de la Vérité, sçavant, pieux, & d'une régularité & d'une pénitence si austeres, qu'on le nommoit Pierre sans Quartier. Il étoit Appellant & Adhérent à M. de Sénez, & opposant aux irrégularités des Assemblées générales de la Congrégation. Il a fait des Hymnes & des Proses de bon goût qui ont été insérées dans le nouveau [Missel de Troyes](#). Ses austerités lui ayant causé des maux de jambes, on l'envoya de Troyes à Notre-Dame-de-Graces en Forez, où il édifia par ses vertus. Il fit paroître une grande patience dans la maladie dont il mourut le 7 Juillet 1749.

Ook FONTAINE 1847, 31 en 34, noemt Vernier in relatie tot het missaal.

536

77

Charles-Henri Fenel, geboren 1 september 1665 te Sens, werd in 1694 lid van het metropolitaan kapittel van Sens en volgde in 1700 als deken zijn oom [Charles-Nicolas Taffoureaux de Fontaine](#) op, toen deze tot bisschop van Alet was benoemd. Hij besteedde veel tijd en aandacht aan de herziening van de liturgische boeken voor zijn bisdom, die weliswaar door anderen was begonnen, maar door hem werd voltooid. Uit dien hoofde onderhield hij een intensieve briefwisseling met [Jean Lebeuf](#), die in Auxerre hetzelfde zou doen, tot aan zijn dood op 7 februari 1727.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 117; TARBÉ 1838, 132; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, xii-xiii; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, 199-200. COURTIN 1827-1832, X, 436 spreekt van een Charles-Maurice Fenel, die deken van Sens was en rondom 1720 zou zijn gestorven. Waarschijnlijk is hier dezelfde persoon bedoeld. MICHAUD 1843, t.13, 511 noemt ook de voornamen Charles-Maurice en 1720 als sterfjaar. CHÉREST 1852, 40, vermeldt hem ook als een van de medewerkers aan het brevier van 1702.

Savinien Hédiard (of Hédiart), geboren omstreeks 1690, was priester en achtereenvolgens kanunnik aan het Sint-Pieters- en het Sint-Jansaltaar en aan dat van Onze Lieve Vrouwe in de kathedraal van Sens. De laatstgenoemde positie had hij vanaf 1732. Zie QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 30.

538

Van Jacques Lasseré is voorshands nog weinig meer bekend dan dat hij pastoor van de kerk van Saint-Romain-le-Preux was en in 1716 een canonicat te Sens verkreeg. Hij stierf op 13 april 1748. Zie QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 40, brief 10, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#) (excerpten), 7 december 1715; 48, brief 12, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#) (excerpten), 7 februari 1716. Ook in andere brieven wordt hij terloops en zonder vermelding van nadere bijzonderheden genoemd. Zie ook CHÉREST 1852, 42.

539

Noël Servinien (overleden in augustus 1732) begon zijn muzikale loopbaan als koorknaap, was van 1690 tot 1720 organist van de kathedrale kerk en daarvan ook kanunnik. Zie GARDIEN 1943, 251; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 125, brief 38, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 8 februari 1718.

540

Breviarium Metropolitane Ac Primatialis Ecclesie Senonensis, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Dionysii Francisci Bouthillier de Chavigny, Senonensis Archiepiscopi, Galliarum & Germanie Primatis auctoritate ac ejusdem Ecclesie Decani & Capituli consensu, editum. Senonis, Apud Andream Jannot, D.D. Archiepiscopi & Cleri Typographum. M. DCC. XXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2734. Hierna werd het herdrukt in 1753 en er verschenen minstens twee uitgaven van een Diurnale, in 1735, BOHATTA / AMIET 2735 en in 1754, BOHATTA / AMIET 2736. De volgende, hiervan niet fundamenteel afwijkende uitgave van een compleet brevier is: *Breviarium Senonense, Auctoritate Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Dionysii-Francisci Bouthillier de Chavigny, Senonensis Archiepiscopi, editum, Ac Jussu Eminentissimi D.D. Cardinalis Pauli d'Albert de Luynes, Archiepiscopi Vice-Comitis Senonensis, Galliarum & Germanie Primatis, Corbeiensis Abbatis & Comitis, Regii Ordinis Sancti-Spiritus Commendatoris, &c. &c. &c. necnon ejusdem Ecclesie Decani & Capituli consensu recognitum, & typis denuo mandatum.* Senonis, Apud P. Harduinum Tarbé, Em. D.D. Card. Archiep. & Cleri Senonensis Typographum. M. DCC. LXXX. BOHATTA / AMIET 2737.

Dit werd in 1785 gevolgd door een *Missale Senonense*, dat geredigeerd is door François Montault, een lazarist, die lange tijd overste van het seminarie van Sens is geweest en de eed op de *Constitution civile du clergé* aflegde. Dit voorbeeld zou door vele geestelijken van het aartsbisdom zijn gevolgd omdat Montault bij hen veel gezag had. Niet uitgesloten is dat hij ook bij de uitgave van dit brevier betrokken is geweest. Vgl. Paul Christophe, 1789, *les prêtres dans la Révolution*, Paris 1986, 74. Bij GÜERANGER 1840-1851, II, 580-581 en GÜERANGER 1878-1885, II, 520-521, wordt hij vermeld als Monteaux. Ook de varianten Montaut en Moutaut komen voor.

Het brevier werd voor de laatste maal heruitgegeven in 1825; BOHATTA / AMIET 2738.

541

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Trecense*, 1718 en *Breviarium Metropolitane Ac Primatialis Ecclesie Senonensis*, 1726.

		Troyes 1718	Sens 1726
zondag	Metten I	1 2 3	1 2 3
	II	5 6 8	5 6 7
	III	7a 7b 10	8 9a 9b
	Lauden	92 99 62 Dan3 148	92 99 62 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij	118ef118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133	4 90 133

maandag	Metten	9a 9b 9c 11 12 13 14 16a 16b	10 11 12 13 14 15 16 17a 17b
	Lauden	17a 17b 17c Jes12 149	18 19 20 Jes12 148
	Prime	15 18a 18b	21a 21b 22
	Terts	21a 21b 21c	23 24a 24b
	Sext	20 22 23	25 26a 26b
	None	24a 24b 25	27 28 29
	Vespers	114 115 116 119 120	114 115 116 119 120
	Completen	132 136 140	4 90 133
dinsdag	Metten	26a 26b 27 28 29 31 30a 30b 30c	30a 30b 31 32a 32b 33 34a 34b 35
	Lauden	32a 32b 35 Jes38 150	36a 36b 36c Jes38 149
	Prime	33a 33b 19	37a 37b 38
	Terts	34a 34b 34c	39a 39b 40
	Sext	36a 36b 36c	41a 41b 42
	None	141 39a 39b	43a 43b 43c
	Vespers	121 122 123 124 125	121 122 123 124 125
	Completen	37a 37b 147	4 90 133
woensdag	Metten	40 41a 41b 43a 43b 44 46 48a 48b	44 45 46 47 48 49 50 51 52
	Lauden	50 49a 49b 1Sam2 47	53 54a 54b 1Sam2 150
	Prime	51 52 53	55 56 57
	Terts	54a 54b 55	58a 58b 59
	Sext	56 57 59	60 61 63
	None	58a 58b 60	64 65 66
	Vespers	126 128 129 130 127	126 127 128 129 130
	Completen	38a 38b 81	4 90 133
donderdag	Metten I	61 63 64 65a 65b 69 67a 67b 67c	67a 67b 67c 68a 68b 68c 69 70 71
	Lauden	68a 68b 68c Ex15 66	72a 72b 72c Ex15 148
	Prime	70a 70b 71	73a 73b 74
	Terts	72a 72b 72c	75 76a 76b
	Sext	73a 73b 74	77a 77b 77c
	None	76a 76b 78	77d 77e 77f
	Vespers	131a 131b 135 134a 134b	131 132 134 135 136
	Completen	42 45 146	4 90 133
vrijdag	Metten I	77a 77b 77c 77d 77e 77f 79a 79b 80	78 79a 79b 80a 80b 81 82 83 84
	Lauden	84 85a 85b Hab3 86	85a 85b 142 Hab3 149
	Prime	87a 87b 91	86 87a 87b
	Terts	88a 88b 88c	88a 88b 88c
	Sext	89a 89b 95	89a 89b 91
	None	93a 93b 96	93 95 96
	Vespers	137 138a 138b 139a 139b	137 138 139 140 141
	Completen	75 82a 82b	4 90 133
zaterdag	Metten	97 98 100 101a 101b 101c 102a 102b 102c	97 98 100 101a 101b 101c 102a 102b 102c
	Lauden	103a 103b 103c Dt32 145	103a 103b 103c Dt32 150
	Prime	104a 104b 104c	104a 104b 104c
	Terts	105a 105b 105c	105a 105b 105c
	Sext	106a 106b 106c	106a 106b 106c
	None	108a 108b 108c	107 108a 108b
	Vespers	144a 144b 144c 143a 143b	143 144 145 146 147
	Completen	83 142a 142b	4 90 133

Fenel heeft hierover het advies van Lebeuf ingewonnen in een brief van 17 januari 1717, waarin hij ook de herhaling van Psalm 118 (119) in het *Senonense* van 1702 noemt:

Seriez-vous d'avis d'avoir des complies tous les jours? Plusieurs sont partagés sur cela. Troyes n'en a point, mais il ne répète pas aussi le psaume 118 pendant la semaine.

QUANTIN EN CHÈREST 1866-1868, I, 73.

543

De hymnen voor de metten, lauden en vespers in de Veertigdagentijd geven hiervan een indruk door een eigenaardig verschil tussen het *Trecense* en het *Senonense*. Terwijl het *Breviarium Romanum* van Pius V voor deze getijden drie verschillende hymnen voorschrijft, kent dat van Sens er slechts twee. In het brevier van Troyes is de hymne in de lauden vervangen, zodat het Romeinse drietal in zekere zin is behouden:

	<i>Metten</i>	<i>Lauden</i>	<i>Vespers</i>
Rome 1568	Ex more docti mystico	Jam Christe, sol justitiæ	Audi benigne conditor
Troyes 1718	Ex more docti mystico	Clarum decus jejunii	Audi benigne conditor
Sens 1726	En tempus acceptabile	Audi benigne conditor	Audi benigne conditor

De hymne *En tempus acceptabile* zal nadien bij herhaling in Franse diocesane breviaria en antiphonaria worden opgenomen, maar *Clarum decus jejunii*, de hymne voor de lauden in het *Trecense* lijkt een zeldzaamheid te zijn. Deze wordt toegeschreven aan Gregorius I, maar de toeschrijving is niet zeker.

Een reden waarom de hymne *Jam Christe, sol justitiæ* niet werd overgenomen, zou kunnen zijn dat deze in 1632 onder paus Urbanus VIII ingrijpend was gewijzigd. De oorspronkelijke, waarschijnlijk uit de tiende eeuw stammende hymne en de gewijzigde tekst luiden als volgt:

Jam Christe, sol justitiæ**O sol salutis, intimis**

Jam Christe, sol justitiæ,
mentis dehiscant tenebræ,
virtutum ut lux redeat,
terris diem cum reparas.

O sol salutis, intimis
Jesu refulge mentibus,
dum nocte pulsa gratior
orbi dies renascitur.

Dans tempus acceptabile
et pœnitens cor tribue,
convertat ut benignitas
quos longa suffert pietas.

Dans tempus acceptabile,
da, lachrymarum rivulis
lavare cordis victimam,
quam læta adurat charitas.

Quiddamque pœnitentiæ
da ferre, quo fit demptio,
majore tuo munere,
culparum quamvis grandium.

Quo fonte manavit nefas,
fluent perennes lacrymæ,
si virga pœnitentiæ
cordis rigorem conterat.

Dies venit, dies tua,
per quam reflorent omnia,
lætetur in hac ut tuæ
per hanc reducti gratiæ.

Dies venit, dies tua,
in qua reflorent omnia,
lætetur et nos in viam
tua reducti dextera.

Te rerum universitas,
clemens, adoret, Trinitas,
et nos novi per veniam
novum canamus canticum.

Te prona mundi machina
clemens adoret Trinitas,
et nos novi per gratiam
novum canamus canticum.

In de tweede strofe is de aanwijzing voor het ontbreken in de brevieren van [Troyes](#) en [Sens](#) het sterkst. Aan het motief van de ‘welaangename tijd’ uit 2 Korintiërs 6, 2 is namelijk de hymne voor de metten, *En tempus acceptabile*, gewijd, zo dat bij handhaving van *Jam Christe, sol justitiæ* een herhaling van een belangrijk motief in metten en lauden zou ontstaan, wat als een bezwaar werd ervaren, aangezien deze gebedsuren dikwijls zonder onderbreking achter elkaar werden gelezen of gezongen. Voor dergelijke herhalingen waarschuwt FOINARD 1726, 74-75, bij het vijfde principe in de algemene regels voor de compositie van brevieren.

Inderdaad is de genoemde hymne, die in het [Trecense](#) van 1718 ontbreekt, maar in het [Senonense](#) van 1726 wellicht geïntroduceerd wordt, een nadere uitwerking van *Jam Christe, sol justitiæ*, waaruit overduidelijk ook geciteerd wordt, naast een citaat uit *Ex more docti mystico*:

En tempus acceptabile

En tempus acceptabile,
salutis ecce nunc dies
utrumque quod foedus dicat
deno quater jejunio.

uit: *Ex more docti mystico*:

Sit ergo potus, sit cibus,
sit somnus ipse parcior;
prudensque demat parcitas
quod caritati foeneret.

Utamur ergo parcius
verbis, cibus, et potibus,
somno, jocis, et arctius
perstemus in custodia.

Suo tibi mens sobria
litet, Deus, jejunio:
hostis dolosi mens vigil
numquam patescat fraudibus.

uit: *Jam Christe, sol justitiæ*:

Das tempus acceptabile,
et cor simul da poenitens;
convertat ut clementia,
quos longa fert benignitas.

Dans tempus acceptabile
et poenitens cor tribue,
convertat ut benignitas
quos longa suffert pietas.

Præsta, beata Trinitas,
concede simplex Unitas,
ut fructuosa sint tuis
jejuniorum munera.

Deze werkwijze en de stijl van de hymne doen al enigszins denken aan die van [Charles Coffin](#), hoewel het geheel niet waarschijnlijk is dat deze de auteur ervan is. Het lied is in verscheidene latere brevieren opgenomen. NEALE 1851, 95-96 citeert een variant uit het [Breviarium Cadurcense](#) van 1746. het werd in de negentiende eeuw door Robert M. Moorsom (1831-1911) vertaald als: *Lo! Now the time accepted peals*.

WEAVER 1986-1987, 71-72.

545

78

In het Parijse brevier van 1640 was deze lezing vervangen door die van het Romeinse missaal en brevier, wat was nagevolgd in het *Breviarium Parisiense* van 1680, dat aan de samenstellers van het brevier van *Sens* zeker bekend moet zijn geweest.

546

78

Breviarium Sanctæ Autissiodorensis Ecclesiæ, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Caroli de Caylus Autissiodorensium Episcopi autoritate, & ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Senonis, Ex Typis Andreæ Jannot D.D. Episcopi & Cleri Senonensis Typographi. M. DCC. XXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1884.

547

78

Charles de Caylus (1669-1754).

Gravure door Georg Friedrich Schmidt (1712-1775).

Daniel-Charles-Gabriel de Pestel de Levis de Thubières de Caylus (ISNI 0000 0001 2117 2731) werd als zoon van Charles-Henri de Thubières de Grimoard de Pestel de Lévis, markies van Caylus, en Claude de Fabert, markiezin van Esternay, op 20 april 1669 te Parijs geboren en stierf op 3 april 1754 te Auxerre. Hij was afkomstig uit een van de meest vooraanstaande families in Frankrijk. Na zijn studie aan het seminarie van Saint-Sulpice, zijn doctoraat in de theologie en zijn diakenwijding werd hij aalmoezenier van Lodewijk XIV en abt van Saint-Jean-de-Laon. Toen na de dood van André Colbert de zetel van Auxerre vacant werd, werd De Caylus tot bisschop van deze stad benoemd. Op 1 maart 1705 werd hij gewijd door kardinaal *De Noailles*, aartsbisschop van Parijs.

Hoewel hij in 1711 nog van de benedictijnen in zijn diocees een akte van onderwerping aan de apostolische constituties tegen *Baius* en *Jansenius* eiste, toonde hij zich na de dood van Lodewijk XIV in 1715 al aanzienlijk gematigder tegenover degenen die zich tegen de constitutie *Unigenitus* van 1713 verzetten. In 1717 behoorde hij niet tot de vier bisschoppen die het appel op een oecumenisch concilie tegen deze constitutie onderschreven, maar wachtte hiermee tot 4 oktober 1718. Na de dood van paus *Clemens XI* richtte hij zich met zes andere bisschoppen tot *Innocentius XIII* met een brief waarin zij hun beweegredenen om *Unigenitus* af te wijzen nogmaals uiteenzetten met het tevergeefs gebleven verzoek hierop terug te komen.

Na het provinciaal concilie van Embrun in 1727, waarbij de bisschop van Senez, *Jean Soanen*, een van de appellanten van het eerste uur, werd afgezet, bevond De Caylus zich onder de twaalf bisschoppen die zich tot Lodewijk XV richtten met een protest hiertegen. Hoewel hij als antwoord hierop formeel in zijn bewegingsvrijheid beperkt werd tot zijn eigen diocees, was hij in de positie om zich hieraan weinig gelegen te laten liggen.

Na 1727 begon de kwestie van de wonderen die zich zouden hebben voltrokken bij het graf van de diaken François de Pâris (1690-1727) de gemoederen sterk te beroeren. De Caylus erkende een van deze wonderen in zijn bisdom en liet zelfs in Seignelay, waar het zou zijn gebeurd, een plechtige dankdienst houden. Daartegenover staat weer dat hij in 1735 de beweging van de zgn. convulsionnaires rondom het graf van de door hen vereerde diaken afwees. Vanaf 1740 stond hij in een merkwaardig isolement onder de Franse bisschoppen, daar hij dan nog de enige was die de constitutie *Unigenitus* verwierp.

Te midden van de troebelen rondom het jansenisme vonden verscheidene geestelijken die met de kerkelijke autoriteiten hieromtrent in conflict waren geraakt toevlucht in het bisdom van Auxerre.

Naast de hier behandelde liturgische boeken werd onder het bestuur van De Caylus in 1735 een omvangrijke catechismus gepubliceerd, waartegen zich vijf pastoors van het diocees teweerstelden. Daar dezen zich door hun bisschop onterecht behandeld voelden, deden zij een appèl op de aartsbisschop van Sens, *Jean-Joseph de Languet de Gergy*, zodat tussen de bisschop van Auxerre en zijn metropoliet een conflict ontstond. Opnieuw bleek De Caylus zich een onafhankelijke opstelling te kunnen veroorloven. De seigneuriale levensstijl van deze merkwaardige bisschop is even bekend geworden als zijn *savoir-faire* bij conflicten.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 349-350; BARRAL 1758-1759, I, 737-739; CHAUDON 1767, I, 286-287; DESESSARTS 1800-1803, II, 47-48; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VI, 191; RICHARD EN GIRAUD

1822-1827, XXVIII, 126; COURTIN 1827-1832, V, 231; DE FELLER 1832-1833, III, 313; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 532; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VI, 84; DU LAC 1849, 236; PÉRENNÈS 1851, I, 888; HOEFER 1852-1866, IX, 310; MICHAUD 1843, VII, 280-281; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, 426-430; GLAIRE 1868, I, 421; LALANNE 1872, 462; GAMS 1873, 503; GUÉRANGER 1878-1885, II, 241-242; 439-440; JEAN 1891, 369-370; 411; DE VIGUERIE 1995, 809-810; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 242.

Innocentius XIII, geboren als Michael Angelo Conti (Palestrina, 13 mei 1655 – Rome, 7 maart 1724), was paus vanaf 1721.

548

78

GUÉRANGER 1878-1885, II, 241-242 :

[Daniel-Charles-Gabriel de Caylus](#), évêque d'Auxerre, le même qui, après avoir suivi pendant douze ans la doctrine catholique contre le jansénisme, se déclara pour cette hérésie, peu de jours après la mort de Louis XIV, et en fut jusqu'à la fin l'un des plus opiniâtres champions, ne manqua pas de doter son diocèse d'une nouvelle Liturgie. Le [bréviaire](#) donné par le prélat, en 1726, eut pour principal rédacteur [Jean-André Mignot](#), grand vicaire de [Caylus](#), et son complice dans les mêmes doctrines.

Vgl. DU LAC 1849, 236; 334-336.

549

78

Breviarium Sanctæ Autissiodorensis Ecclesiæ, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris Domini D. [Caroli de Caylus](#) Autissiodorensium Episcopi auctoritate, & ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Bartholomæum Alix, Bibliopolam, via San-Jacobæa sub signo Gryphi. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA/AMIET 1885. Het werd in 1764 heruitgegeven: BOHATTA/AMIET 1886.

550

78

Volgens LALLIER 1851, 113, zou [De Caylus](#) al omstreeks 1713 aan [Lebeuf](#) opdracht hebben gegeven tot herziening van het brevier van Auxerre. Van anderen die hierbij betrokken zouden zijn geweest, is bij deze auteur geen sprake.

551

78

[Jean Lebeuf](#) (1687-1760)

Jean Lebeuf (ISNI 0000 0001 2124 4221), wiens naam men ook gespeld ziet als Le Beuf, Lebœuf en Le Bœuf, werd geboren te Auxerre 6 maart 1687. Op jeugdige leeftijd werd hij al kanunnik van de kathedraal van zijn geboorteplaats. Hij wijdde zijn gehele leven aan historisch onderzoek, vooral op het gebied van de liturgie en de archeologie van het middeleeuwse Frankrijk. Tussen 1734 en 1740 verwierf hij door zijn publicaties verschillende academische onderscheidingen, wat hem er niet toe bracht zijn bescheiden en enigszins teruggetrokken levenswijze te veranderen. Als subpræcentor van de kathedraal, in deze functie benoemd op 29 september 1712, werkte hij mee aan de uitgave van het brevier van Auxerre. Later zou hij een belangrijk deel van de teksten die in de nieuwe liturgische boeken verschenen van melodieën voorzien, die in de stijl van de toen gebruikelijke plain-chant waren gecomponeerd en die in de negentiende eeuw in onbruik raakten toen de gregoriaanse zang door de initiatieven vanuit de abdij van Solesmes naar veel oudere handschriften werd gereconstrueerd. Het omvangrijke *Office de l'Eglise noté*, Paris 1760, waarin het nagenoeg complete liturgische repertoire van de ritus van Parijs is opgenomen, is vrijwel geheel van zijn hand.

De theorie waarop hij zijn in later tijd verfoeide composities baseerde, legde hij neer in zijn *Traité historique et pratique sur le chant ecclésiastique, avec le directoire qui en contient les principes et les règles, suivant l'usage présent du Diocèse de Paris, & autres*, Paris 1741. Lebeuf overleed op 10 april 1760.

Zie o.a. BISARO 2011; PAPILLON 1742, I, 388-401; CHAUDON 1767, I, 197; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVI, 8-9; PEIGNOT 1822, II, 296-297; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, IV, 442-443; COURTIN 1827-1832, XIV, 189; QUÉRARD 1827-1839, V, 13-14; DE FELLER 1832-1833, II, 370; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE

1833-1834, III, 1652; LE BAS 1840-1845, X, 117; MICHAUD 1843, XXIII, 456-457; CARON, NOTICE 1846, 42; 73-74; PÉRENNÈS 1851, I, 593-594; HOEFER 1852-1866, XXX, 84-85; PICOT 1853-1857, IV, 428; ROSKOVÁNY 1861, V, 1182; 1187; GLAIRE 1868, I, 288; LALANNE 1872, 1105; VAPEREAU 1876, II, 1210; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1063-1064; GUÉRANGER 1878-1885, II, 380-382; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1647.

552

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 42-43, brief 10, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#), 12 januari 1716:

Il ne tiendra plus à luy (*sc. De Caylus*) que nous n'ayons un bréviaire provincial, car Mgr de Troyes, devenu notre archevêque, y estoit extrême ment porté, et ainsy Sens, Troyes et Auxerre s'uniront aisément.

553

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 132-133 brief 41, [Lebeuf](#) aan [De Caylus](#), 20 februari 1718:

La fonction, dont votre Grandeur m'a honoré, m'étant une occasion de m'intéresser de plus en plus à la correction des offices divins, j'ai cru que vous trouveriez bien que je prisse la liberté de vous en entretenir dans cette lettre.

Niet uit te sluiten is dat [Lallier](#) deze opdracht heeft bedoeld.

554

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866, I, 145, brief 44, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#), begin april 1718:

... c'est le nôtre, fort bien imprimé, avec des corrections de temps en temps: mais ils n'ont rien touché au corps des offices, et souvent ils ont copié nos fautes, et nos citations mal prises et à contre-sens.

555

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 363, brief 123, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 28 juli 1723:

P.-S. - Si vous voyez des gens d'Auxerre, dites-leur que Mgr l'archevêque est surpris des difficultés qu'on me fait lorsque je travaille pour son diocèse.

556

79

Het inkomen dat de bisschop uit het diocees genoot, werd geschat op 35.000 livres. [De Caylus](#), zelf bepaald niet onbemiddeld, ontving uit andere bronnen daarnaast nog aanzienlijke bedragen.

557

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 365, brief 124, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), oktober 1723:

... que, Troyes ayant fait pour un nouveau Bréviaire la dépense de 15 ou 20 mille francs, l'évêque de Nevers étant près d'en faire autant pour le sien, Auxerre auroit, ce semble, bien tort de reculer, tandis qu'on ne demande rien et qu'il ne s'agit que de risquer 400 livres, qu'on sera même maître de retirer si on veut; qu'une bagatelle comme cela ne devrait point arrêter la plus belle occasion de faire honneur au diocèse d'Auxerre.

558

79

Dat de tweede druk van het [brevier in 1736](#) niet bij Jannot (gest. 1763, ISNI 0000 0001 2316 1112) maar in Parijs bij Jean-Barthélémy Alix (1695-1740, ISNI 0000 0001 2349 1998) verschenen is, hoewel Jannot in dat jaar nog actief was, kan hiermee samenhangen en met de populariteit van het brevier toen het eenmaal geaccepteerd was.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 368-369, brief 125, [Lebeuf](#) aan [Bouthillier de Chavigny](#), 7 november 1723:

Comme j'ai appris de Mgr notre évêque que, dans le voyage qu'il a fait à Sens, Votre Grandeur lui a dit que le bréviaire de Sens, accommodé à l'usage d'Auxerre, ne coûteroit pas plus que celui de Sens. J'ai cru qu'il étoit nécessaire, dans les circonstances présentes où le temps presse, d'avertir Votre Grandeur que, lorsque j'allai à Sens il y a quinze jours, pour ce sujet, M. Jannot ne laissa pas de faire des difficultés. Par le traité qui a été fait pour le [bréviaire de Sens](#), il en doit tirer deux mille. Lorsqu'il en fut venu à tirer les trois cents, qui étoient de surcroît pour Auxerre, jamais il ne voulut consentir à changer un mot de rubrique pour mettre ces trois cents en usage. Je ne sçais pas s'il a des sujets pour se défier de la sincérité de Monseigneur d'Auxerre, ou de douter que je fusse envoyé pour cela. Monseigneur a été d'autant plus surpris qu'il sçait qu'il n'y a encore rien de signé pour ce qui regarde Sens. Je doute, Monseigneur, que M. Jannot ait bien envisagé où l'acceptation du [bréviaire de Sens](#) nous conduit. Elle nous oblige à prendre l'antiphonier, le diurnal, le pseautier, les livres d'église pour les laïques, les heures, etc.; et cependant, pour un mot, il a reculé. A-t-il peur que l'on ne se repente un jour de s'être conformé à une si illustre métropole, et d'avoir pris les livres composés par ordre de Votre Grandeur? J'attendois, outre cela, qu'il m'écrirait où l'on en est, ou quelqu'un pour lui, afin d'en faire le rapport à notre clergé.

Il est vrai que Monseigneur n'a encore pu l'assembler, mais c'est à cause de l'absence du principal membre de ce clergé, qui est archidiacre, grand vicaire et official. On attend son prompt retour pour finir cette affaire. Je marque à M. le doyen une raison que l'on a de ne pas se charger de la vente. Je suis persuadé que Votre Grandeur la trouvera bonne. Monseigneur d'Auxerre auroit aussi été bien aise d'avoir un exemplaire de ce qui a été jusqu'ici, pour le montrer à son clergé, et lui prouver sensiblement que l'ouvrage ne trainera point en longueur, comme quelquesuns se l'imaginent. Nous sommes tous très persuadés, Monseigneur, que M. Jannot en passera par tout ce que Votre Grandeur lui dira. Il ne s'agit que de sept feuillets ou environ de nouvelle composition pour Auxerre, et d'en mettre les différents morceaux chacun à leur place. Tous Messieurs de Sens, hors ledit sieur Jannot, sont convenus que c'étoit peu de chose.

560

79

Gaspard Moreau werd geboren op 2 februari 1676 en was van 1704 tot aan zijn overlijden op 27 mei 1746 deken van het kapittel van de kathedrale kerk van Auxerre. Na zijn dood verbood de koning de keuze van een opvolger, zodat de functie tot 1781 vacant bleef. Zie o.a. MOREAU 1995; GALLIA CHRISTIANA, XII, 356; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, 448.

561

79

Quantin en Chérest verduidelijken deze kwestie in een voetnoot:

Le Chapitre d'Auxerre, après avoir protesté avec tant d'énergie contre les réformes liturgiques, finit par suivre le torrent, et le doyen Moreau, qui était jadis à la tête du parti de la résistance, se mit à la tête du mouvement d'innovations. Voici quelques dates et quelques faits plus précis. 19 avril 1721, l'évêque ayant demandé au Chapitre de nommer des députés, pour s'entendre avec lui sur l'adoption d'un nouveau Bréviaire, le Chapitre choisit le doyen et le grand archidiacre pour en faire rapport à une prochaine réunion. – 24 avril, rapport du doyen et de l'archidiacre, qui concluent à la nomination de députés, chargés de s'entendre avec l'évêque, pour l'adoption et l'approbation au diocèse d'Auxerre du nouveau [Bréviaire de Sens](#). Le Chapitre accepte leurs conclusions et les choisit eux-mêmes pour députés. – 6 mai 1721, pouvoir est donné par le Chapitre à ses deux députés de consentir à tous les changements, dans les usages de la liturgie auxerrois, qu'ils croiront devoir adopter de concert avec les députés de l'évêque.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 385-386 (noot 3).

562

79

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 7, brief 146, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 9 maart 1726:

Mais, à présent, c'est le monde renversé. On ne vouloit pas de votre bréviaire en 1722, c'étoit encore un grand crime au mois de décembre 1723 d'en prononcer seulement le nom; on méritoit pas là d'être mis extra synagogam, maranatha. Maintenant on pétille de ne le pas chanter assez tôt; ne dût-on avoir que des feuilles volantes, il faut commencer avec le carême.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 422, brief 140, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 17 november 1725 :

On est bien éloigné aujourd'hui, parmi nous, de dire qu'on ne veut point de bréviaire, de missel, etc. On a franchi le pas en faisant l'effort de prendre un nouveau bréviaire. En conséquence de cela, les députés les plus qualifiés ne veulent plus que retranchement, suppression, adoucissement. On iroit volontiers jusqu'à faire dire vêpres le matin et la messe le soir. C'est une pitié que d'entendre, à présent que le bréviaire est fait, raisonner les députés qui n'ont plus rien à faire. Il disent qu'il faudroit mettre matines toute l'année à 6 heures, vêpres à 2, primes à 9 heures et demie ou 10 heures. Le torrent de la mitigation semble avoir rompu ses digues. Je suis honteux de vous dire que, plus on voit que l'office va devenir court, plus on se dispose à le faire chanter vite. En effet, ne sera-t-il pas bien honorable de commencer à 6 heures des matines à neuf leçons, pour les faire durer jusqu'à 7 heures? Car, passé 7 heures, ce n'est plus heure de matines, et on croira être à l'heure de primes, on courra le grand galop, ceux surtout qui doivent aller ensuite à la collégiale de Notre-Dame.

564

CHARDON 1835, II, 423:

Dans le même mois (*sc. december 1725*), [M. de Caylus](#) publia un mandement par lequel il annonça au clergé une nouvelle édition du [bréviaire](#); voulant que ce fût la seule en usage, à commencer du premier dimanche de Carême de 1726. [M. de Caylus](#) avait une vaste érudition, surtout en matière ecclésiastique; et la plupart des Chanoines nommés par lui n'avaient fixé son choix que parce qu'ils joignaient le savoir à la pureté des mœurs. C'est avec eux que, trouvant insuffisante la correction de l'ancien bréviaire, achevée sous le pontificat de M. de Broc, il parvint à donner le bréviaire actuel, généralement regardé comme un des plus parfaits.

De hier genoemde Pierre de Broc (1601-1671) was van 1641 tot zijn dood bisschop van Auxerre.

565

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 422-423, brief 140, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 17 november 1725:

Ce narré, Monsieur, ne doit vous intéresser qu'autant que vous prenez part au bon ordre des églises suffragantes. Je vous prie donc de me mander vivement ce que vous en pensez, et s'il n'est pas à propos de persister dans notre usage de commencer matines dans la nuit, selon les fêtes, plus tôt ou plus tard, à mesure qu'elles doivent durer. Le voici tel qu'il est actuellement:

Aux fêtes et simples, à 6 heures;
 Aux doubles mineurs, à 5 heures et demie;
 Aux doubles majeurs, à 5 heures; de même tous les dimanches;
 Aux semi-solennels, à 4 heures et demie;
 Aux solennels, à 4 heures;
 À quelques annuels, à 3 heures et demie;
 À quelques autres annuels, à 3 heures.

Au lieu de tout cela, on veut que désormais 5 heures soit le plus haut point du jour. Le Chapitre n'a pas encore parlé; ce sont les députés qui raisonnent ainsi, à l'exception de quelques-uns. Ils se flattent que le Chapitre ne demandera pas mieux.

Les vêpres se disent ici à 3 heures au plus tôt; à 3 heures et demie dans les moyennes saisons, à 4 heures en été. Les députés penchent à ordonner qu'au plus tard elles se disent toujours à 3 heures.

Que dites-vous, Monsieur, de cette métamorphose? Si c'est là le fruit du bréviaire, la postérité éclairée nos en sera-t-elle bien obligée? Déjà on se prépare à chanter rondement à toutes fêtes, même aux annuels; on avance, comme chose certaine, qu'il est singulier à l'église d'Auxerre que les matines d'une annuelle durent trois heures. On prend des mesures pour ne les faire durer que deux. Ah! que cela sera bien chanté!

Nous sommes une demi-douzaine de zélés qui tombons d'accord que le premier fruit du partage ou scission des psaumes est de faire chanter lentement. Point du tout; on se dispose à courir, en sorte que ce ne sera plus la peine de venir à l'église. Ceux qui levèrent l'étendard de bouleversement sont gens que j'ai toujours vus avoir hâte dans la psalmodie et que ne trouvent jamais l'office assez court.

... La police ecclésiastique a établi des métropolitains pour éclairer les suffragants qui donneroient aveuglement dans l'excès.

566

79

Jean-André Mignot werd geboren te Auxerre op 23 januari 1688, studeerde te Parijs en behaalde het licentiaat in de theologie aan de Sorbonne. Hij klom niet op tot de doctorsgraad en werd in 1707 door [De Caylus](#) in de geestelijke stand opgenomen. Nog vóór zijn priesterwijding werd hij in het volgende jaar kanunnik van de kathedrale kerk van zijn geboorteplaats. In 1731 werd hij grand-chantre en in 1740 vicaris-generaal. Hij overleed op 14 mei 1770 en liet een omvangrijke bibliotheek aan het kapittel na.

Zie ook CERVEAU 1761-1778, *Suite*, VII, 81-83; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIX, 89; COURTIN 1827-1832, XVI, 92; QUÉRARD 1827-1839, VI, 126; DE FELLER 1832-1833, IX, 165; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 1997; DU LAC 1849, 236; 334-336; CHALLE EN QUANTIN 1848-1855, IV, 428; PÉRENNÈS 1851, II, 1504; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 83; GLAIRE 1868, II, 1492.

567

79

François Grasset (Auxerre 18 augustus 1690 – 18 maart 1764) werd na zijn opneming in de geestelijkheid door [De Caylus](#) voor zijn opleiding naar het Séminaire des Trente-trois te Parijs gezonden. In 1713 werd hij baccalaureus in de godgeleerdheid. Na terugkeer in zijn geboortestad verkreeg hij een canonicat aan de kathedraal. In 1719 sloot hij zich aan bij het appel op een algemeen concilie wegens de constitutie *Unigenitus* (zie NIVELLE 1757, II, 631; de akte dateert van 4 mei 1719). CERVEAU 1761-1768, *Suite*, VI, 276 vermeldt met nadruk zijn werkzaamheden aan de liturgische boeken van Auxerre:

Depuis longtems le Diocèse d'Auxerre soupiroit après une réforme de ses Livres Liturgiques. [M. de Caylus](#) prit la résolution de les renouveler, en commençant par le Bréviaire. Il adopta celui de [Sens](#), qui s'imprimoit alors; & pour le Propre du Diocèse, il forma un Bureau composé des Députés du Chapitre, & d'autres Ecclésiastiques qu'il avoit choisis de son côté. Un homme aussi zélé & aussi laborieux que M. Grasset ne lui échappa point; & en dix-huit mois le nouveau Bréviaire parut. Le renouvellement du Missel étoit encore plus nécessaire: M. Grasset fut mis à la tête de l'entreprise. Pour le Processional, ce fut encore lui qui eut le soin de choisir les passages de l'Ecriture dont il est tissu. On sait que tous ces Ouvrages sont exécutés avec un ordre & un goût, qui plaît autant qu'il nourrit la piété.

Na de dood van [De Caylus](#) werd hij een van de vicarii sede vacante. Onder diens opvolger Jacques-Marie de Caritat de Condorcet (1703-1783) werd zijn positie tamelijk penibel. In 1759 raakte hij ernstig verlamd en bleef dit tot zijn overlijden enkele jaren later.

Zie ook CERVEAU 1761-1778, *Suite*, VI, 274-279; CHALLE EN QUANTIN 1848-1855, II, 339; DU LAC 1849, 335-336; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1867, I, 125; 133. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 10 december 1764, 198-200, wordt ruime aandacht aan zijn overlijden besteed, waarbij ook zijn aandeel in de liturgische vernieuwing wordt genoemd. Het artikel is waarschijnlijk de bron van Cerveaus necrologie geweest.

568

79

WEAVER 1986, 182:

Tous ceux qui furent associés à la composition de ce bréviaire furent d'ardents jansénistes.

569

79

Zie ook FONTAINE 1980, 118-119.

570

79

DU LAC 1849, 335. Zeer waarschijnlijk is hier Florent-Louis de Neufville bedoeld, die op 9 juli 1699 geboren werd in het bisdom Boulogne. Volgens CHALLE EN QUANTIN 1848-1855, I, 458, was hij van 1729 tot 1732 thesaurier van het kapittel te Auxerre. In het artikel dat in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 6 juni 1769 aan hem gewijd is naar aanleiding van zijn overlijden op 18 februari van dat jaar wordt hij de laatste van de voordien nog levende appellanten in Auxerre genoemd. Zie ook CERVEAU 1761-1778, *Suite*, VII, 44-47.

DU LAC 1849, 335. De hier genoemde is mogelijk François Berthier (1696-1778), van wie niet veel bekend is. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 31 juli 1782, 121, wordt over zijn overlijden bericht. Ten tijde dat [De Caylus](#) met de voorbereidingen van het brevier een aanvang nam, was hij echter nog geen kanunnik:

M. François Berthier, né à Auxerre en 1696, élevé à Ste. Barbe, nommé d'abord à la Cure de Varzy, puis à celle de St. Pierre-en-Chateau, où il remplit également tous les devoirs d'un zélé Pasteur. L'épuisement de sa santé le fit nommer Chanoine en 1742; mais il ne laissa pas de continuer, autant que ses forces de lui permettoient, à exercer le ministère de la Confession, jusqu'à ce que M. [de Condorcet](#) l'interdit en 1755. Il a d'ailleurs constamment édifié par l'extrême régularité de sa vie, son assiduité à tous les Offices, sa patience & sa résignation dans la longue infirmité qui termina ses jours en 1778.

572

François-André Potel werd te Auxerre geboren op 26 april 1697 als zoon van een vooraanstaand koopman. Hij werd al vroeg kanunnik van de kathedraal en bekleedde deze functie zeker in 1736. Hij moet worden gerekend tot de kring van vertrouwelingen van [De Caylus](#). Van Potel zijn verschillende werken bekend, die voornamelijk betrekking hebben op de geschiedenis van zijn geboortestad. Sommige daarvan schreef hij in samenwerking met [Jean-André Mignot](#). Voor de liturgie van Auxerre is een geschrift van zijn hand van belang: *Eclaircissements sur quelques rites particuliers à l'Eglise d'Auxerre*, s.l. 1770. Hij is op 25 augustus 1783 overleden.

Zie o.a. DESESSARTS 1800-1803, V, 244; QUÉRARD 1827-1839, VII, 290; CHALLE EN QUANTIN 1848-1855, II, 334; III, 526-527; IV, 429-430.

573

Claude Prévost, geboren te Auxerre op 22 januari 1693, legde in 1710 zijn geloften af als regulier kanunnik en is overleden op 15 oktober 1752. Hij heeft weinig gepubliceerd maar aan anderen, onder wie [Lebeuf](#), veel materiaal verstrekt. DU LAC 1849, 335.

Zie ook MORÉRI 1759, VIII, 573-564; COURTIN 1827-1832, XIX, 57; HOFER 1852-1866, XLI, 5-6; MICHAUD 1843, XXXIV, 328; GLAIRE 1868, II, 1850.

574

Breviarium Insignis Ecclesiae Nivernensis, Illustrissimi ac Reverendissimi DD. Caroli Fontaine des Montées Episcopi Nivernensis auctoritate, & ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Aurelianis, Apud Nicolaum Lanquement, Cleri Nivernensis Typographum. M. DCCXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2492.

575

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 417, brief 137, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 11 mei 1725:

Et j'ai poussé jusqu'à Nevers, pour y voir le savant ecclésiastique qui travaille au bréviaire avec Mgr l'évêque de cette ville, attendu qu'il est déjà sur l'âge et accablé d'infirmités. Ce vénérable acolyte ... a la même part dans la composition du [bréviaire de Nevers](#), que j'ai dans celui que vous sçavez. Mais comme l'évêque de ce lieu est assez particulier dans ses manières, le public ne connoit de ce qui se passe que ce qu'il veut.

Met 'Mgr l'évêque' is Charles Fontaine des Montées de Prémery (ISNI 0000 0004 5663 7692) bedoeld. Deze werd geboren in Orléans in 1662 en overleed op 20 februari 1740 te Parijs. Hij was een zoon van Anne Fontaine des Montées, raadsheer en secretaris van de koning, en van Françoise Boyetet de Mérouville. Hij werd na zijn studie in Parijs en het doctoraat deken van de kerk van Sainte-Croix in Orléans en raadsheer van het Parlement van Parijs. Ook werd hij abt van Saint-Cyran-en-Braine en in 1719 bisschop van Nevers. Hij toonde zich zeer afkerig van het provinciaal concilie van Embrun in 1727 en wees de veroordeling van [Jean Soanen](#) af.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XII, 661; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 395; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 462; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Nevers et Bethléhem*, 95-97; GAMS 1873, 586; JEAN 1891, 373; CHARRIER 1914, 605-616.

LEBRUN DESMARETTES 1718, 145-146.

LEBRUN DESMARETTES 1718, 179-219.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 220:

Nous avons entendu [Fénelon](#) nous dire que ce prélat (*sc. Du Cambout de Coislin*) « bienfaisant, pieux, digne d'être aimé de tout le monde, manquait malheureusement de science et laissait toute l'administration de son diocèse aux seuls docteurs jansénistes, lesquels faisaient l'objet de son admiration. » Cette pernicieuse influence fut prédominante dans la rédaction du nouveau bréviaire. Il eut pour auteur [Jean-Baptiste Le Brun Desmarettes](#), fils d'un libraire de Rouen qui fut condamné aux galères pour avoir imprimé des livres en faveur de Port-Royal. Le fils élevé par les solitaires de cette maison, garda toute sa vie un grand attachement pour ses anciens maîtres et pour leur doctrine; attachement qui l'entraîna dans certaines démarches par suite desquelles il fut renfermé à la Bastille durant cinq ans: encore n'en sortit-il qu'à la condition de signer le formulaire. Il est vrai qu'il rétracta cet acte d'orthodoxie, en 1717, et se porta appelant de la bulle Unigenitus. Etant tombé malade et craignant un refus des sacrements, il se traîna à l'église pour faire ses Pâques, le dimanche des Rameaux 1731, et mourut le lendemain. Il avait pris l'ordre d'acolythe et ne voulut jamais entrer dans les ordres sacrés. Ce fut d'un pareil homme que l'Eglise d'Orléans consentit à apprendre la manière de célébrer les louanges de Dieu. Il y avait en cela une humilité, sans exemple. Dans tous les cas, c'est une chose bien curieuse, mais non pas unique, comme nous verrons bientôt, que le clergé d'Orléans pût se trouver en même temps obligé par ses devoirs de refuser les sacrements à [Le Brun Desmarettes](#), et d'autre part contraint d'emprunter la voix du même [Le Brun Desmarettes](#) pour satisfaire à l'obligation de la prière publique.

Vgl. GUÉRANGER 1878-1885, II, 220, noot. 3:

Dès 1727, [Le Brun Desmarettes](#) avait pu jouir du succès de son œuvre liturgique. Le [Bréviaire de Nevers](#), publié cette année-là, était de sa rédaction.

CROSNIER 1868, 169-170:

Son intention, (*sc. van [Charles Fontaine des Montées](#)*) en effet, n'était pas d'innover, seulement il regrette qu'Arnaud Sorbin, sous prétexte de se rapprocher davantage de l'église romaine, ait abandonné une liturgie consacrée dans le diocèse de Nevers, par une longue suite de siècles. Mais, par le fait, il ne revient pas à l'ancienne liturgie; grâce à la collaboration de [Lebrun Desmarettes](#), qui s'était chargé des bréviaires d'Orléans et de [Nevers](#), il établit une liturgie nouvelle, en corrigeant l'ancien bréviaire, le modifiant, ajoutant et retranchant à son gré.

Arnaud Sorbin de Sainte-Foi (1532-1606, ISNI 0000 0000 6144 9830) was bisschop van Nevers van 1578 tot zijn dood.

[Charles de Fontaine des Montées](#), *Mandement* van 11 augustus 1727 bij het *Breviarium Nivernense*:

Neminem vestrum ignorare arbitror, Fratres dilectissimi, suo jure Nivernensem Ecclesiam à multis jam temporibus peculiari usam fuisse Breviario. Postremum quidem editum fuit ineunte superiori seculo sub autoritate Arnoldi Sorbini felicitis memoriae, cujus ministri cum Religioni duxissent ritum ac modum Breviarii Romani in omnibus sequi, planè recessere à ritibus Ecclesiae nostrae, quamvis antiquis, omnique veneratione dignis; utpote quos plusquam quadringentorum annorum spatio jam videmus consecratos.

Zie ook CROSNIER 1868, 170. Hierin zijn de mandementen bij het [brevier van 1727](#) en het missaal van 1728 integraal in Franse vertaling weer gegeven. In het commentaar hierbij van Augustin-Joseph Crosnier (1804-1880) is de invloed van [Guéranger](#) duidelijk merkbaar:

On voit que, si [Charles Fontaine-des-Montées](#) s'est laissé entraîner dans le mouvement antiliturgique, il l'a fait avec bonne foi et en conservant pour la sainte Eglise Romaine un filial dévouement; il avait à cœur avant tout de ne rien changer à ce que fait l'Eglise Romaine; et en rétablissant les anciens rits propres au diocèse de Nevers, il pensait que l'honneur rendu à l'antiquité rejaillissait sur cette même Eglise qui est la mère de toutes les églises, et de toutes la plus ancienne. Notre diocèse, malgré les modifications introduites dans ses livres liturgiques, et que nous avons sommairement indiquées, s'éloigna, moins que bien d'autres, de la liturgie de l'Eglise mère, soit pour les prières, soit pour le chant qui n'est que la reproduction, à peu de chose près, du chant grégorien.
CROSNIER 1868, 180.

Voor het missale van Nevers zie ook FONTAINE 1980, 109-110.

Arnaud Sorbin de Sainte-Foi (1532-1606, ISNI 0000 0000 6144 9830) was bisschop van Nevers van 1578 tot zijn dood.

581

80

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Insignis Ecclesiae Nivernensis, 1727](#).

zondag	Metten I	1 2 3
	II	15 20 23
	III	49 95 29
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten	72a 72b 72c 47 75 96 7 32a 32b
	Lauden	89 Tob Jes12 Jes59 150
	Prime	103a 103b 103c
	Terts	18 28 91
	Sext	106a 106b 106c
	None	73a 73b 73c
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	30a 30b 16a 16b
dinsdag	Metten	10 11 14 25 24a 24b 70a 70b 70c
	Lauden	149 Dt32a Dt32b Dt32c 100
	Prime	36a 36b 36c
	Terts	52 53 55
	Sext	54a 54b 57
	None	59 60 61
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	52 27 33a 33b
woensdag	Metten	31 37a 37b 38a 38b 40 43a 43b 43c
	Lauden	48a 48b Jes38a Jes38b 142
	Prime	5 65a 65b
	Terts	50a 50b 84
	Sext	74 78 107
	None	6 35 81
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	101a 101b 101c 12

donderdag	Metten	19 79a 79b 22 42 64 41a 41b 83
	Lauden	46 1Sam2 Tob4 Zach 66
	Prime	67a 67b 67c
	Terts	77a 77b 77c
	Sext	77d 77e 77f
	None	104a 104b 104c
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	8 80 85a 85b
vrijdag	Metten	17a 17b 17c 17d 17e 56 34a 34b 34c
	Lauden	58 87a 87b Jona2 Hab3
	Prime	68a 68b 68c
	Terts	68d 93a 93b
	Sext	21a 21b 21c
	None	108a 108b 108c
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	9a 9b 9c 9d
zaterdag	Metten	26 39a 39b 71a 71b 63 13 44a 44b
	Lauden	82a 82b Ex15 ab Jes12
	Prime	66 97 98
	Terts	105a 105b 105c
	Sext	88a 88b 88c
	None	88d 45 86
	Vespers	143 144 145 146 147
	Completen	76a 76b 102a 102b

582

80

Journal des Sçavans, augustus 1729, 499-500.

583

81

Zie CROSNIER 1868, 189.

584

81

Zie CROSNIER 1868, 193.

585

81

Étienne-Jean-Baptiste-Louis des Gallois de La Tour, geboren op 2 juni 1750 te Aix-en-Provence, werd raadsheer van het Parlement in zijn geboorteplaats, commendatair abt van Notre-Dame de Blanche-Couronne en prior en graaf van Perrecy. Op 19 april 1783 ontving hij de priesterwijding en werd kort daarna vicaris-generaal van het bisdom Autun en deken van de collegiale kerk Notre-Dame de Moulins. In 1788 werd hij tot bisschop van die plaats benoemd, maar ontving de bisschopswijding niet en emigreerde al in 1790 naar Engeland en vervolgens naar Italië. Na zijn terugkeer in Frankrijk werd hij op 8 augustus 1817 tot aartsbisschop van Bourges benoemd en op 26 september 1819 geconsacreerd. Hij bekleedde dit ambt slechts korte tijd, want hij overleed op 20 maart 1820 te Bourges.

Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 196; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Troyes et Moulins*, 165; GAMS 1873, 524.

586

81

Antoine de Pons de La Grange werd geboren op 28 maart 1759 te Riom in de Auvergne en overleed op 23 september 1849 te Moulins. Hij werd op 19 april 1783, samen met onder anderen [Des Gallois de La Tour](#) tot priester gewijd. Op 13 juli 1823 ontving hij van [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) de bisschopswijding. In het bisdom Moulins vond hij erbarmelijke omstandigheden, aan de verbetering waarvan hij ondanks zijn gevorderde leeftijd zeer veel heeft bijgedragen.

Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 317; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Troyes et Moulins*, 168-170; GAMS 1873, 580.

Jean-Baptiste Massillon (1663-1742).
Gravure door André Bouys (1656-1740).

Ongetwijfeld heeft Jean-Baptiste Massillon, die als prediker in de achttiende eeuw dikwijls met Bourdaloue en Bossuet is vergeleken, het brevier van Vienne gekend, hoewel dit niet blijkt uit zijn werken of uit de *Éloge* die door Jean le Rond d'Alembert, *Sermons et morceaux choisis de Massillon*, Paris 1848, aan een bloemlezing uit zijn werken is toegevoegd. Op het *Breviarium Claromontense*, dat hij als bisschop van Clermont-Ferrand in 1732 invoerde, heeft het *Viennense* nauwelijks merkbare invloeden gehad.

Massillon (ISNI 0000 0001 2149 137X) werd op 24 juni 1663 in Hyères geboren en overleed op 28 september 1742 te Beauregard-l'Évêque. Op 18-jarige leeftijd trad hij toe tot de congregatie van de oratorianen, die in zijn geboorteplaats een vestiging hadden. Al spoedig werden zijn talenten als kanselredenaar ontdekt. Hij sprak onder andere de lijkrede uit voor Henri de Villars, die hem in 1681 een leidende positie in het nieuw opgerichte seminarie te Vienne had gegeven: MERMET 1856, 178-179:

En 1681, Henri de Villars posa la première pierre d'un vaste séminaire, qu'il mit sous l'invocation de Saint Mamert (*sc. Mamertus, aartsbisschop van Vienne, gest. 11 mei 475*). Il plaça à la tête de cet établissement quatre oratoriens; de ce nombre était Massillon, qui fit à Vienne ses essais dans l'art oratoire, pendant qu'il y enseignait la théologie.

Massillon trok zich hieruit enige tijd terug om verblijf te nemen in de cisterciënzerabij van Septfonds, waaruit hij door de Parijse aartsbisschop De Noailles naar deze stad geroepen werd om de leiding van het seminarie van Saint-Magloire op zich te nemen. In 1717 werd hij tot bisschop van Clermont benoemd, in welk ambt hij tot zijn overlijden gebleven is.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, II, 304; BOUGEREL 1752, 377-398; BARRAL 1758-1759, III, 391-394; MORÉRI 1759, VII, 325-326; LADVOCAT 1760, II, 208; CHAUDON 1767, III, 176-179; DU TEMS 1774-1775, III, 150-151; DESESSARTS 1800-1803, IV, 313-316; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVIII, 247-254; PEIGNOT 1822, II, 446-447; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XVI, 281-283; XXVIII, 253; COURTIN 1827-1832, XV, 336-337; QUÉRARD 1827-1839, V, 603-606; DE FELLER 1832-1833, IX, 17-20; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1907-1908; MONNAIS 1834-1835, IX, 505-507; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 344-345; LE BAS 1840-1845, X, 675-676; PÉRENNÈS 1851, II, 1426-1429; HOEFER 1852-1866, XXXIV, 193-202; PICOT 1853-1857, III, 404-407; MICHAUD 1843, XXVII, 227-232; GLAIRE 1868, II, 1421; JERVIS 1872, I, 255; II, 301; LALANNE 1872, 1243; GAMS 1873, 538; VAPEREAU 1876, II, 1354-1355; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1206; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 1839 JEAN 1891, 107-108; DE VIGUERIE 1995, 1168-1169.

588

81

Breviarium Claromontense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Joannis-Baptistæ Massillon, Claromontensis Episcopi auctoritate, ac ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Claromon-Ferrandi, Typis Petri Boutaudon, Regis, D.D. Episcopi, Clerique Typographi. M. DCC. XXXII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2126. Zie ook 'Monitum 667' in ROSKOVÁNY 1861, 518-519.

589

81

Breviarium Molinense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Antonii de Pons, Molinensis Episcopi, auctoritate, ac ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, denuo editum. Molinis, sumptibus P.-A. Desrosiers, Illustrissimi DD. Episcopi et Cleri typographi. 1826. BOHATTA / AMIET 2462.

590

81

BOHATTA / AMIET 2127, 2128, 2129 en 2129C. Er is ook een editie van 1774: *Breviarium Claromontense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Francisci-Mariæ Le Maistre de La Garlaye, Claromontensis Episcopi auctoritate, Ac ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum.* Claromon-Ferrandi, Typis L.P. Boutaudon, Regis, D.D. Episcopi, Clerique Typographi. M. DCC. LXXIV. Cum privilegio Regis.

François-Marie Le Maistre de La Garlaye (1700-1776) was van 1742 tot zijn overlijden bisschop van Clermont-Ferrand. Hij stond bekend om zijn radicale stellingname tegen alles wat met het jansenisme kon worden geassocieerd; de jezuiteten in zijn diocesis stonden echter zeer bij hem in de gunst.

591

81

Breviarium Claromontense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Caroli-Antonii-Henrici Duval de Dampierre, Claromontensis Episcopi, Auctoritate, ac ejusdem Ecclesiae Capituli Consensu, denuò editum. Claromon-Ferrandi, Ex Typis P. Landriot, Regis, D.D. Episcopi, Clerique Typographi nec non Bibliopolæ. M. D. CCC. XX. BOHATTA / AMIET 2130.

592

81

Charles-Antoine-Henri Duval de Dampierre (22 augustus 1746 - 8 juni 1833, ISNI 0000 0000 0128 3138) werd in 1772 vicaris-generaal van Châlons en in 1781 van het aartsbisdom Parijs. Hij weigerde de eed op de *Constitution civile du clergé* af te leggen en ontkwam in 1794 ternauwernood aan de guillotine. Hij bleef als enige vicaris-generaal in Parijs over en bestuurdde in die hoedanigheid min of meer illegaal het diocesis. Na het concordaat van 1801 werd hij bisschop van Clermont en bleef in deze functie tot aan zijn dood.

Zie o.m. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 253; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, *Supplément*, 67; MICHAUD 1843, X, 81; GAMS 1873, 539.

593

81

Pierre-Simon-Louis-Marie de Dreux-Brézé (1811-1893).

Pierre-Simon-Louis-Marie de Dreux-Brézé (ISNI 0000 0001 0788 8450), geboren te Brézé op 2 juni 1811, was de derde zoon van Henri-Évrard de Dreux, markies van Brézé (1766-1829). In 1835 werd hij tot priester gewijd. Hij werd in 1837 vicaris-generaal en kanunnik van Parijs en op 28 oktober 1849 benoemd tot bisschop van Moulins, waartoe hij op 14 april 1850 de wijding ontving in de Notre-Dame te Parijs. Hij overleed op 5 januari 1893 te Moulins, waar hij in de kathedraal begraven ligt.

Zie o.a.; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Sens: Troyes et Moulins*, 170-175; GAMS 1873, 580; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 553; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 889.

594

83

Clemens XI (1649-1721).

Portret door Pier Leone Ghezzi (1674-1755).

Giovanni Francesco Albani werd op 23 juli 1649 in Urbino geboren in een familie die oorspronkelijk tot een Albanese minderheid in Italië behoorde, waarvan zijn achternaam nog getuigde. Hij studeerde in Rome onder andere in de rechtswetenschap, waarna [Innocentius XI](#) hem tot secretaris van de pauselijke breven benoemde. In 1690 werd hij onder Alexander VIII kardinaal-diaken van Santa Maria in Aquiro. In 1692 had hij een belangrijk aandeel in de formulering van de bulle *Romanum decet Pontificem*, waarin het nepotisme werd veroordeeld, maar hij zou later wel zijn neef [Annibale Albani](#) tot kardinaal benoemen.

Op 23 november 1700 werd hij tot paus gekozen, waarbij hij de naam Clemens aannam naar de heilige Clemens van Rome, wiens gedachtenis op die dag gevierd wordt. In de Spaanse Successieoorlog tussen Oostenrijk en Frankrijk koos hij aanvankelijk de zijde van Frankrijk onder Lodewijk XIV. Toen keizer Jozef I Italië binnenviel en oprukte naar Rome sloot Clemens XI, uit vrees voor een bezetting van het Vaticaan, een verdrag met hem, waarin hij beloofde Jozefs broer Karel VI te zullen erkennen als koning van Spanje en hem het koninkrijk Napels in leen te geven. Tijdens zijn pontificaat werd de bulle *Unigenitus* uitgevaardigd, waarmee de strijd rondom het jansenisme zeer heftige vormen aannam. Hij trachtte een einde te maken aan de controverse in China en India over de opname van inheemse riten in de liturgische praktijk door het decreet *Cum Deus optimus* van 1704, waarin hij deze vermenging van praktijken verbood. Clemens XI overleed op 19 maart 1721 te Rome en werd in het koor van de Sint-Pietersbasiliek begraven.

TAVENEAUX 1994, II, 314. Vgl. ook TAVENEAUX 1973, 103-104.

596

84

De theologie van [Jansenius](#) heeft voor een belangrijk deel haar wortels in die van de Leuvense theoloog Michel de Bay (1513-1589, ISNI 0000 0001 1023 0211), wiens naam men dikwijls gelatiniseerd ziet als Michael Baius. Zijn op de werken van Augustinus gebaseerde leer omtrent de genade van God en de gevallen staat van de mens ligt ten grondslag aan die van [Jansenius](#). Volgens Baius was vóór de zondeval de onschuld van de mens een onderdeel van zijn natuur. Daarbij hoorden de afwezigheid van lijden en dood. Verdreven uit het paradijs droeg het eerste mensenpaar de erfschuld over op zijn nakomelingen, zodat de mens zonder de genade van God tot niets in staat is dan tot zonde. Alleen de genade, gegeven in Christus, maakt dat de mens deel kan hebben aan de verlossing. Baius sprak zich uit tegen de theorieën van de onbevleete ontvangenis van Maria en de pauselijke onfeilbaarheid, die in de negentiende eeuw tot dogma's verheven werden en stelde dat de bisschoppelijke juridische macht rechtstreeks van God komt en niet van die van de paus is afgeleid, een gedachte die terugkeerde bij [Percin de Montgaillard](#) en het concilie van Pistoia. Baius bediende zich van een begrippenkader dat van de scholastieke theologie van zijn tijd sterk verschilde, wat heeft bijgedragen aan de conflicten die rondom zijn werken ontstonden. In 1567 werden in de pauselijke bulle *Ex omnibus afflictionibus* 79 stellingen van De Bay veroordeeld.

597

84

De invloedrijkste verdediger hiervan was Luis de Molina (1535-1600, ISNI 0000 0001 2118 7175) was een Spaanse jezuïet, die in zijn boek *Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione, ad nonnullos primae partis D. Thomae articulos*, Lissabon 1588, stelde dat de medewerking van Gods genade, de zogenaamde concursus divinus, met de menselijke vrije wil wordt gewaarborgd doordat God weet op welke wijze een mens zich in verschillende omstandigheden gedraagt. Wanneer hij in de door God bepaalde omstandigheden uit vrije wil de genade aanvaardt, wordt die genade werkzaam. Dit specifieke weten van God werd door Molina scientia media genoemd. Daarmee trachtte hij het concept van de almacht van God met de vrije wil van de mens te verenigen: almacht betekent niet dat God alles beschikt, maar wel dat Hij alle mogelijkheden overziet. Enige denkbeelden van de Nederlandse theoloog Jacobus Arminius (1560-1609) kunnen aan die van Molina ontleend zijn of zijn hiermee minstens verwant. Deze kwam met Franciscus Gomarus (1563-1641) in een conflict dat lijkt op de strijd rond het jansenisme en waarin ook de relatie tussen kerk en staat een rol ging spelen.

598

84

Terwijl de houding van Lodewijk XIV tegenover het jansenisme gekenmerkt werd door een zeker opportunisme, was Mazarin consistent in zijn wens om deze, in zijn ogen gevaarlijke ketterij te bestrijden. Hij zou zelfs op zijn sterfbed de koning hebben bezworen dat hij deze op geen enkele manier mocht tolereren.

599

85

[Nicolas Pavillon](#), [François-Étienne de Caulet](#), [Henri Arnauld](#) en [Nicolas Choart de Buzenval](#).

600

86

In de commentaren bij de tekst gaf [Quesnel](#) blijken van beïnvloeding door het gedachtegoed van Edmond Richer (1559-1631, ISNI 0000 0000 7974 3237) en Marco Antonio de Dominis (1560-1624, ISNI 0000 0000 8148 2742), Eerstgenoemde ontwikkelde in zijn *Libellus de Ecclesiastica et Politica Potestate*, dat in 1611 te Parijs verscheen, de gedachte van een kerk die geen monarchale maar een aristocratische gezagsstructuur vertoonde. In 1629 moest hij in gevangenschap en onder druk van kardinaal [Richelieu](#) afstand nemen van deze denkbeelden. Marco Antonio de Dominis was van 1602 tot 1616 aartsbisschop van Split in Dalmatië (tegenwoordig in Kroatië). Zijn voornaamste werk op het gebied van de kerkstructuur was *De Republicâ Ecclesiasticâ contra Primatum Papæ*, dat in drie delen verscheen tussen 1617 en 1622. Evenals Richer verwierp hij een eenhoofdig gezag in de kerk, die hij als een federatie van lokale gemeenschappen met een grote autonomie zag. Daarnaast wijdde hij zich ook aan de natuurwetenschap, in welk vakgebied hij een werk over de lichtbreking publiceerde. Hij werd als ketter veroordeeld en zijn stoffelijk overschot werd zelfs opgegraven om te worden verbrand.

Daar was [Pierre du Cambout de Coislin](#) bisschop. [Quesnel](#) verwachtte niet zonder redenen van hem minstens enige bescherming.

602

86

Een jaar zijn benoeming tot aartsbisschop van Parijs veroordeelde [De Noailles](#) een werk van [Martin de Barcos](#) waarin deze was ingegaan op de kwesties van de goddelijke genade en de predestinatie in dezelfde zin als waarin [Quesnel](#) deze had behandeld. In een geschrift dat verscheen onder de titel *Problème ecclésiastique, proposé à Mr l'abbé Boileau de l'Archevêché, à qui l'on doit croire de Mre. Louis Antoine de Noaille Evêque de Châlons, en 1695. ou de Mre. Louis Antoine de Noaille Archevêque de Paris en 1696*, wordt de inconsistentie die [De Noailles](#) had vertoond op zeer onwelwillende wijze publiek gemaakt. Het was gericht aan de vooraanstaande literatuur-criticus Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711) en is zeer waarschijnlijk ten onrechte dikwijls toegeschreven aan de jezuïet [Louis Doucin](#). Hoewel het pamflet op last van het Parlement van Parijs in 1699 door beulshanden in het openbaar werd verbrand, bleef de reputatieschade die aan [De Noailles](#) was toegebracht bestaan.

De veroordeling van het werk van [De Barcos](#) was voor een deel het werk geweest van [Bossuet](#), de bisschop van Meaux, die zich nu genoodzaakt voelde een rechtvaardigging van de *Réflexions morales* te publiceren. Hij wilde zelfs een voorwoord schrijven bij een herziene editie ervan. Dit zou de reputatie van [De Noailles](#), naar diens mening, nog verder schaden, zodat de editie van 1699 noch het voorwoord van [Bossuet](#), noch correcties, maar ook geen nieuwe goedkeuring van de aartsbisschop bevatte. Door deze gebeurtenissen werd de animositeit in de Franse clerus bij voor- en tegenstanders van de theologie van [Jansenius](#) sterk aangewakkerd.

603

86

Tot dat moment was het mogelijk in het door *Cum occasione* van 1653 en *Ad sanctam beati Petri sedem* van 1656 opgeworpen vraagstuk van de *quaestio juris* tegenover de *quaestio facti* een tussenpositie in te nemen door onderschrijving in 'silence respectueuse'. Nu werd een actieve stellingname vereist, waaruit een onmiddellijke polarisatie in de kerk voortkwam.

604

86

Zie ook DENZINGER 2014, n. 2400-2502.

605

86

[Pasquier Quesnel](#) (1634-1719).

Gravure door Aernout Nagtegaal (1658-1737).

[Pasquier Quesnel](#) (1634-1719, ISNI 0000 0001 2117 8762). Zie o.m. DU PIN 1704, II, 2625-2629; 2941; BARRAL 1753, i-xvi; BARRAL 1758-1759, IV, 7-16; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 679-684; LADVOCAT 1760, II, 577-580; CERVEAU 1761-1778, 18e siècle, 1e partie, 50-52; IV, 283-286; CHAUDON 1767, IV, 75-77; DESESSARTS 1800-1803, V, 289-291; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXII, 466-469; PEIGNOT 1822, III, 218-219; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XX, 327-330; COURTIN 1827-1832, XIX, 222; QUÉRARD 1827-1839, VII, 395-397; DE FELLER 1832-1833, XI, 181-184; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2486; MONNAIS 1834-1835, XII, 36; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 316-317; LE BAS 1840-1845, XI, 792; MICHAUD 1843, XXXIV, 633-635; HOFER 1852-1866, XLI, 320-323; GLAIRE 1868, II, 1895; LALANNE 1872, 1516; VAPEREAU 1876, II, 1672; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1570; GUÉRANGER 1878-1885, II, 130-132; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 2359; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 846-849.

Constitutie *Unigenitus* 1713:

- LXXIX. Utile et necessarium est omni tempore, omni loco, et omni personarum generi studere et cognoscere spiritum, pietatem, et mysteria sacræ Scripturæ.
- LXXX. Lectio sacræ Scripturæ est pro omnibus.
- LXXXI. Obscuritas sancta verbi Dei non est laïcis ratio dispensandi se ipsos ab eius lectione.
- LXXXII. Dies dominicus a christianis debet sanctificari lectionibus pietatis, et super omnia sanctorum scripturarum. Damnosum est velle christianum ab hac lectione retrahere.
- LXXXIII. Est illusio sibi persuadere quod notitia mysteriorum religionis non debeat communicari feminis, lectione sacrorum librorum. Non ex feminarum simplicitate, sed ex superba virorum scientia ortus est scripturarum usus et natae sunt hæreses.
- LXXXIV. Abripere e christianorum manibus novum Testamentum, seu eis illud clausum tenere auferendo eis modum illud intelligendi, est illis Christi os obturare.
- LXXXV. Interdicere Christianis lectionem sacræ Scripturæ, præsertim Evangelii, est interdicere usum luminis filiis lucis et facere ut patiantur speciem quamdam excommunicationis.
- LXXXVI. Eripere simplici populo hoc solatium jungendi vocem suam voci totius Ecclesiæ est usus contrarius praxi apostolicæ et intentioni Dei.
- DENZINGER 2014, n. 2479-2486.

607

87

Aldus artikel IV van de *Déclaration du Clergé de France*.

608

87

Charles-Joachim Colbert de Croissy (1667-1738).
Gravure door Jacques Chéreau (1688-1776)
naar Jean Raoux (1677-1734).

Charles-Joachim Colbert de Croissy (11 juni 1667 - 8 april 1738, ISNI 0000 0001 2142 8223) was een neef van [Jean-Baptiste Colbert](#) en werd in 1697 bisschop van Montpellier. Hij liet door [François-Aimé Pouget](#), die ook betrokken was bij de brevieren van [Sens](#) en Narbonne, de bekende *Catéchisme de Montpellier* uit 1702 opstellen.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VI, 823; BARRAL 1753, xlviii-lxii; BARRAL 1758-1759, I, 866-868; MORÉRI 1759, III, 804-805; LADVOCAT 1760, I, 326; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 329-331; *Supplément*, 222-224; CHAUDON 1767, I, 328-329; DESESSARTS 1800-1803, II, 143; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 252; PEIGNOT 1822, I, 660; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, VII, 314; XXVIII, 438; COURTIN 1827-1832, VI, 343; QUÉRARD 1827-1839, II, 243; DE FELLER 1832-1833, IV, 79-80; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 680; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VIII, 336; MICHAUD 1843, VIII, 562; HOFER 1852-1866, XI, 114; PICOT 1853-1857, III, 393-394; FISQUET 1864-1874, *Montpellier* 256-268; GLAIRE 1868, I, 498; JERVIS 1872, II, 296; LALANNE 1872, 552; GAMS 1873, 580; VAPEREAU 1876, I, 484; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 436; GUÉRANGER 1878-1885, II, 422; 433; 441; 444; IV, 50; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 663; JEAN 1891, 268-269; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 282-283.

609

87

Pierre de Langle (ISNI 0000 0001 2098 3129) geboren te Évreux op 6 maart 1643 en overleden te Boulogne op 12 april 1724, bekleedde vanaf 1674 verscheidene ambten in het bisdom van zijn geboortestad. In 1698 werd hij bisschop van Boulogne. Voordat hij in 1717 een mandement uitgaaf waarin hij zich uitsprak tegen de constitutie *Unigenitus*, was hij niet zeer bekend. De bevolking van Boulogne reageerde zeer heftig op de stellingname van haar bisschop, die vanaf dat ogenblik een belangrijke plaats in de appèlbeweging innam.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, X, 1578-1579; LABELLE 1755, 228-247; BARRAL 1753, xxxi-xlvi; BARRAL 1758-1759, III, 65-66; MORÉRI 1759, VI, *2e partie*, 133-134; LADVOCAT 1760, II, 24; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 723; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 86-88; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XV, 387; PEIGNOT 1822, II, 281; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 171; ACKERMANN 1834, III, 221; MICHAUD 1843, XXIII, 182-183; GAMS 1873, 522; JEAN 1891, 315; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 587-588.

Pierre de La Broue (ISNI 0000 0001 2100 8819) werd geboren te Toulouse op 8 februari 1644. In 1679 werd hij bisschop van Mirepoix, waar hij een drietal seminaries oprichtte en veel aandacht naar de zorg voor de behoeftigen liet uitgaan. Evenals zijn ambtgenoot van Boulogne genoot hij weinig bekendheid buiten zijn bisdom totdat hij een van de vier bisschoppen werd die zich metterdaad tegen de constitutie *Unigenitus* verzetten. De La Broue onderhield een hechte vriendschap met [Jacques-Bénigne Bossuet](#), de bisschop van Meaux. Hij overleed te Mirepoix op 20 september 1720.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 282; MORÉRI 1735, I, 195; LABELLE 1755, 579-597; BARRAL 1753, xvi-xxxi; BARRAL 1758-1759, I, 621-623; LADVOCAT 1760, I, 215-216; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 764; III, 998; CERVEAU 1760-1778, *18e siècle, 1e partie*, 63-65; *Supplément*, 218; DESESSARTS 1800-1803, I, 388; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, V, 74-75; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 321; XXVIII, 427; DE LA MOTHE E.A. 1823, I, 74-75; COURTIN 1827-1832, IV, 166; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 369; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV, 463-464; MICHAUD 1843, V, 625; DE POSADA 1848-1868, III, 20-21; HOEFER 1852-1866, VII, 517-518; GLAIRE 1868, I, 344; LALANNE 1872, 393; GAMS 1873, 578; JEAN 1891, 392; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, p.558.

[Jean Soanen](#) (1647-1740).

Gravure door Jacques Chéreau (1688-1776)

naar Jean Raoux (1677-1734).

Jean Soanen (ISNI 0000 0001 2126 6877) werd op 6 januari 1647 te Riom in de Auvergne geboren. In 1661 begon hij zijn theologische opleiding aan het Oratoire de Paris, waar [Pasquier Quesnel](#) zijn biechtvader werd. Ondanks zijn morele gestrengheid werd hij door Lodewijk XIV persoonlijk als predikant hoog gewaardeerd, wat er waarschijnlijk mede toe heeft geleid dat hij in 1695 benoemd werd tot bisschop van Senez, een suffragaan van Embrun en in die tijd een van de kleinste bisdommen van Frankrijk. Hij zette zich daar in voor de verbetering van de bestaande wantoestanden op sociaal en moreel gebied, zonder zich met theologische controversen in te laten. In 1713 zag hij zich hiertoe wel genoodzaakt toen hij als een van de eersten tegen *Unigenitus* protesteerde. In 1717 kwam hij aan het hoofd van de beweging van de appellanten te staan, wat hem tien jaar later in een zeer precaire positie heeft gebracht. Als enige nog in leven zijnde niet-adellijke van de vier bisschoppen die een beroep hadden gedaan op een toekomstig oecumenisch concilie (twee van hen waren inmiddels gestorven) werd hij voor een provinciale synode gedaagd, die te Embrun was geconvoceerd onder voorzitterschap van de aartsbisschop van deze plaats, [Pierre-Paul Guérin de Tencin](#), die onderdeel was van een gecompliceerd politiek netwerk dat nauwelijks het daglicht kon verdragen. Op 21 september 1727 werd Soanen gesuspendeerd en op last van de koning uit zijn bisdom verbannen naar de abdij van La Chaise-Dieu, waar hij op 25 december 1740 is overleden.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, III, 1264; BARRAL 1753, lxii-xcii; BARRAL 1758-1759, IV, 323-328; LADVOCAT 1760, II, 761-762; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 421-423; DU TEMS 1774-1775, IV, 328-329; DESESSARTS 1800-1803, VI, 133-134; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXV, 59-60; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 185; QUÉRARD 1827-1839, IX, 200; COUSIN D'AVALLON 1830, 235-237; DE FELLER 1832-1833, XII, 356-357; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2867; MONNAIS 1834-1835, VIII, 217-218; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 442; MICHAUD 1843, XXXIX, 500-501; HOEFER 1852-1866, XLIV, 88-89; FISQUET 1864-1874, *Senez*, 242-266; GLAIRE 1868, II, 2153-2154; LALANNE 1872, 1668; GAMS 1873, 627; VAPEREAU 1876, II, 1889; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1779; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2645; JEAN 1891, 200-201; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 937-939. De documenten van de synode van Embrun zijn verzameld in: *Concilium Provinciale Ebreduni habitum, Ab Illustrissimo & Reverendissimo Domino D. Petro de Guerin de Tencin, Miseratione Divinâ Archiepiscopo Principe Ebredunensi, Sancti Romani Imperii Principe & Tricamerario, Throno Pontificio Assistente, Regi ab omnibus Conciliis. Anno Domini 1727, mensibus Augusto & Septembri*, Grenoble 1728.

Hippolyte de Béthune (1643-1720) van Verdun, [Jean-Baptiste de Verthamon](#) (ca. 1646-1735) van Pamiers, Jean-Baptiste-Louis-Gaston de Noailles (1669-1720) van Châlons-sur-Marne, de jongere broer en opvolger van [Louis-Antoine de Noailles](#), Louis Milon de Rigny (1758-1734) van Condom, [François Hébert](#) (1651-1728) van Agen, Vincent-François Desmarests (1657-1739) van Saint-Malo en [Charles de Caylus](#) (1669-1754) van Auxerre.

Louis-Annet de Clermont de Chaste de Roussillon (1662-1721) van Laon, André Dreuillet (1664-1727) van Bayonne en Cyprien-Gabriel Bénard de Résay (ca. 1650-1737) van Angoulême.

DINET EN DINET-LECOMTE 1990.

Voyages liturgiques de France, ou recherches faites en diverses villes du Royaume, Par le Sieur De Moléon. Contenant plusieurs particularitez touchant les Rits et les Usages des Eglises: Avec des Découvertes sur l'Antiquité Ecclesiastique et Payenne. A Paris, Chez Florentin Delaulne, Libraire, rue Saint-Jacques, à l'Empereur. M. DCCXVIII. Avec Approbation & Privilege du Roy.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 479:

(1718). [Le Brun Desmarettes](#), acolythe, auteur des bréviaires d'Orléans et de [Nevers](#), a laissé, sous le pseudonyme de Sieur de Moléon, d'intéressants [Voyages liturgiques de France](#), ou Recherches faites en diverses villes du royaume. Paris, 1718, in-8°. C'est à cet auteur janséniste que nous devons la dernière édition du livre de Officiis Ecclesiasticis, de [Jean d'Avranches](#).

Projet d'un nouveau Breviaire, Dans lequel l'Office divin, sans en changer la forme ordinaire, seroit particulièrement composé de l'Ecriture Sainte, instructif, édifiant, dans un ordre naturel, sans renvois, sans repetitions, et très-court. Avec des Observations sur les anciens et sur les nouveaux Breviaires. A Paris, Chez Philippe-Nicolas Lottin rue Saint Jacques, proche Saint Yves, à la Verité, MD.CC.XX. Avec approbation et permission.

Frédéric-Maurice Foinard (ISNI 0000 0000 0014 585X) werd 1682 te Conches in het bisdom Évreux geboren, was enige tijd pastoor in Calais, voordat hij zich vestigde in Parijs. Hij was gedurende enige tijd verbonden aan het Collège de Dormans-Beauvais. Op 17 oktober 1717 tekent hij een akte van appèl op een algemeen concilie tegen de constitutie *Unigenitus* en noemt zich daarbij 'ancien Curé du Val-du Theil, Diocese d'Évreux'; NIVELLE 1757, II, *Suite*, 160. Hij was aanwezig bij de wijding van Cornelis Steenhoven tot aartsbisschop van Utrecht op zondag 15 oktober 1724, wiens wijdingsakte hij mede ondertekend heeft. Een vertaling van de akte is gepubliceerd in: BERENDS E.A. 1923, 57-59. Foinard stierf te Parijs op 29 maart 1743. LANGE 1833, I, 211:

1743, mourût âgé de 60 ans à Paris, Frédéric-Maurice Foinard, ancien curé de Calais, né à Conches, dioc. d'Évreux. Cet ecclésiastique, versé dans les langues et bon théologien, était appellant, réappellant et adhérent à l'Ev. de Sénez (*i.e.* [Jean Soanen](#)). Il était sous-principal au collège de Beauvais à Paris, lorsque l'Ev. de Boulogne, [Pierre de Langle](#), qui connaissait son mérite, lui donna la cure de Calais. Il n'y demeura pas longtemps; la rudesse des habitants décida sa démission pour se fixer à Paris et suivre le penchant qu'il avait pour l'étude. Il composa plusieurs bons ouvrages, et la connaissance de l'hébreu lui servit beaucoup dans les explications du sens littéral et spirituel de la Génèse, sur laquelle il publia 2 vol. in-12, en 1732. Parmi les traductions des psaumes, celle qu'il a faite dans l'ordre historique selon l'hébreu, in-12, 1742, avec des sommaires qui en indiquent l'occasion et le sujet, mérite une place distinguée. On en a loué l'exactitude et les recherches, et le père Berthier, de l'oratoire, s'en est beaucoup aidé dans son ouvrage sur la même matière, mais plus étendue.

Bedoeld is hier de oratoriaan Joseph-Étienne Berthier (1702-1783), de auteur van de *Histoire des premiers temps du monde*, uitgegeven in 1778.

Guéranger was aanzienlijk minder lovend over Foinard en zijn werk, waarbij hij te kennen geeft werkelijk te geloven dat het in zijn ogen onaantastbare *Breviarium Romanum* van 1568 van Gregorius de Grote afkomstig is. GUÉRANGER 1878-1885, II, 224:

Quelque hardi qu'eût été Le Brun Desmarettes dans la rédaction du Bréviaire d'Orléans, il devait être dépassé de bien loin par ses émules du XVIIIe siècle. Il fut aisé de juger de la distance qu'on avait franchie en quarante années, depuis la réforme liturgique de M. de Harlay, lorsqu'on vit paraître à Paris, en 1720, un ouvrage portant ce titre: *Projet d'un nouveau bréviaire*, dans lequel l'office divin, sans en changer la forme ordinaire, serait particulièrement composé de l'Écriture sainte, instructif, édifiant, dans un ordre naturel, sans renvois, sans répétitions ET TRES-COURT, avec des observations sur les anciens et sur les nouveaux bréviaires. L'auteur était Frédéric-Maurice Foinard, autrefois curé de Calais, connu d'ailleurs par plusieurs ouvrages, entre autres par une Explication de la Genèse, qui fut supprimée à raison des idées hasardées et singulières qu'elle se trouva contenir. Foinard ne se contenta pas d'exposer sa théorie aux yeux du public; il prit la peine de joindre l'exemple au précepte, et publia, en 1726, un bréviaire exécuté d'après son plan, où toute la Liturgie des offices divins avait été de nouveau élaborée et soumise au creuset de son génie particulier. Ne croit-on pas rêver, en lisant le récit d'une pareille témérité? et peut-on se défendre d'un sentiment de tristesse, quand on pense que beaucoup d'Eglises en France, après avoir expulsé les antiques prières, en sont réduites à emprunter dans les divins offices la voix de Foinard en la place de celle de saint Grégoire?

Zie ook MORÉRI 1749, I, 726; MORÉRI 1759, V, *Le partie*, 204; CERVEAU 1761-1778, *Supplément*, 110; 230-231; CHAUDON 1767, II, 112; DESESSARTS 1800-1803, III, 87; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XI, 5; PEIGNOT 1822, I, 939; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XI, 178-179; COURTIN 1827-1832, XI, 101; QUÉRARD 1827-1839, III, 146-147; DE FELLER 1832-1833, V, 351; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1098; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 136; MICHAUD 1843, XIV, 281; DU LAC 1849, 235-236; PÉRENNÈS 1851, II, 240-241; HOEFER 1852-1866, XVIII, 37-38; PICOT 1853-1857, III, 411; LEBRETON 1857-1861, II, 55-56; ROSKOVÁNY 1861, V, 1182; GLAIRE 1868, I, 817; LALANNE 1872, 769; GUÉRANGER 1878-1885, II, 224-225; 230-241, 364-365; BREMOND 1916-1933, X, 213-214.

619

89

WEAVER 1986, 180:

1. Le psautier doit être récité dans son entier dans la semaine. Telle était l'ancienne distribution du psautier appelée Grégorienne, et l'adopter représente un retour à la pratique monastique.
2. Il faut veiller à ce que le choix des psaumes corresponde à l'heure et au jour de la semaine (par exemple, les psaumes de louange à l'heure matinale de Laudes et les psaumes pénitentiels le vendredi).
3. Il convient de donner la priorité au dimanche sur toutes les autres fêtes, excepté les fêtes du Christ.
4. Les lectures doivent être tirées des Pères de l'Eglise, des documents ecclésiastiques (tels que des passages emprunts aux décrets des conciles, y compris celui de Trente).
5. Les légendes douteuses doivent être écartées.
6. La qualité littéraire du latin des hymnes et des prières doit être améliorée.

Vgl. ook OUWENS 1996, 76.

I. Partie

Du Calendrier

Met een beroep op onder andere Johannes van Avranches en de concilies van Frankfurt (794) en Mainz (813) formuleert [Foinard](#) drie grondregels voor de oplossing van een van de voornaamste problemen bij het Romeinse brevier, namelijk de overbelasting met heiligenfeesten:

Buiten de feesten van de Heer, die van de heilige Maagd, de aartsengel Michaël, Johannes de Doper en de apostelen dienen alleen die heiligen te worden herdacht wier feestdag in de universele kerk worden gevierd.

Daarnaast worden alleen de patroonsfeesten van het bisdom gevierd en die dagen van heiligen voor wier gedachtenis een bijzondere reden is aan te geven.

Verdubbelingen van heiligendagen door de viering van translaties van relieken moeten worden vermeden. Deze vindt alleen plaats in die kerken waarin de relieken zich bevinden of waarvan de betreffende heiligen de patronen zijn.

De doorbreking van de recitatie van het gehele psalter in één week door een te groot aantal invallende heiligenfeesten met een eigen officie wil [Foinard](#) voorkomen door de psalmen van de *feriae* niet voor die van een eigen officie beneden een bepaalde rang te laten wijken. De regels voor occurrentie en concurrentie dienen eveneens te worden vereenvoudigd. De auteur doet een voorstel om de dagen van de kalender in te delen in zes klassen.

Des Rubriques generales

Met betrekking tot de algemene rubrieken komt [Foinard](#) tot drie criteria die gelden voor de formulering daarvan en voor de vormgeving van het gehele officie.

1. Beide dienen zich te kenmerken door beknoptheid, zodat alle aandacht naar de inhoud kan uitgaan.
2. De rubrieken moeten zo eenvoudig mogelijk worden gesteld, zodat de complexiteit hiervan niet van het wezenlijke van het getijdengebed afleidt.
3. Het officie moet één geheel vormen, waarin doorlopende lijnen bij de ordening van de psalmodie en de lezingenreeksen zichtbaar blijven. Ook elk onderdeel van het officie dient logisch en thematisch te zijn geordend.

Des Rubriques particulieres

Bij de bijzondere rubrieken gaat de primaire aandacht uit naar de zondag als de dag van de Heer bij uitstek. De zondag mag dan ook in principe niet wijken voor een invallend heiligenfeest. Zelfs de negende lezing van de metten, die veelvuldig vervangen werd door een lezing uit een occurrerend officie, dient die van het zondagsproprium te blijven. Op zondag behoren de gebeden in de prime die het dagelijks werk als onderwerp hebben niet te worden uitgesproken.

Een belangrijke aanbeveling is dat gedurende de Veertigdagentijd geen feestdagen worden gevierd. In plaats van lezingen in de metten die het evangeli gedeelte van de dag verklaren, moet op de weekdays in deze tijd aandacht worden besteed aan elders weinig voorkomende Bijbelboeken: de Pentateuch, Jozua, Rechters en Judit. De *feriae* van de Paastijd dienen in rang te worden verhoogd, zodat ook hierin de vijftig dagen durende viering van de Opstanding voorrang krijgt boven de gedachtenis van heiligen.

De benamingen van de onderdelen van het officie moeten volgens [Foinard](#) weer in hun eigenlijke vorm worden hersteld, zodat niet gesproken wordt van ‘ad matutinum’ wanneer ‘ad vigiliis’ of ‘ad nocturna’ wordt bedoeld. De metten worden ‘officium nocturnum’ genoemd en de lauden ‘laudes matutinae’. De overige gebedsuren behouden hun gewoonlijke namen.

In de rubrieken moeten ook de lichaamshoudingen, knielen, zitten, opstaan e.d. worden vermeld. Hiermee wordt het gebedskarakter van de getijden bevorderd. De gebeden ad devotionem vóór het officie moeten zoveel mogelijk worden weggelaten, daar deze de aandacht van het officie zelf afleiden.

Lezingen en responsoria vormen één thematisch geheel, dat niet moet worden doorbroken door de responsoria van een invallende heiligendag te nemen bij de lezingen van het eigenlijke proprium van de dag. Het Te Deum dient voorbehouden te blijven aan zon- en feestdagen boven een bepaalde rang.

Het zogenaamde verset sacerdotal, dat telkens weer in de Franse diocesane brevieren aan het slot van de metten of aan het begin van de lauden vermeld wordt, (vgl. DE CORSWAREM 1920-1921) mag niet worden veronachtzaamd, vooral wanneer op de metten de lauden direct aansluiten. Naar de opvatting van [Foinard](#) vormt dit vers het eigenlijke slot van de metten.

De zeer talrijk geworden commemoraties van de heilige Maagd en andere heiligen, mogen alleen plaats vinden in het officie 'de ea', dus op die dagen die niet aan een bijzondere viering zijn gewijd.

De preces in de prime mogen niet worden overgeslagen, maar daarin behoeft het Confiteor, de schuldbelijdenis, geen overheersende plaats in te nemen. Ook de lezing van het *Martyrologium* in de prime als bijzonder onderdeel daarvan, naar het vers dat op de lezing volgt *Pretiosa* genaamd, kan als aanhangsel in het brevier worden opgenomen, maar behoeft, wanneer het officie niet als koorgebed wordt gezongen, niet te worden uitgevoerd. Wel moet aan het slot van dit gebedsuur de lezing van een gedeelte uit de canones van de concilies een plaats krijgen.

De completen behoren te beginnen met het vers *Converte nos Deus*, voorafgegaan door het *Confiteor* als terugblik op de tekortkomingen in de volbrachte dag.

Tenslotte doet [Foinard](#) in dit hoofdstuk enkele aanbevelingen van verschillende aard.

- Men zou de doxologie aan het slot van de hymnen eenvormig moeten houden om misverstanden te voorkomen.
- De onveranderlijke lofzangen uit het Lucasevangelie in de lauden, de vespers en de completen zouden op weekdays door andere kunnen worden vervangen.
- De boetepsalmen Miserere, 50 (51) en De profundis, 129 (130) in de lauden en de vespers kunnen worden weggelaten wanneer zij niet tot de eigenlijke psalmodie behoren.
- Het is niet nodig om bij elke psalm een afzonderlijke antifoon te plaatsen.

[Foinard](#) acht het, ondanks de goede bedoelingen die men hierbij zou kunnen hebben, minder gewenst de structuur van het officie in het algemeen en die van de afzonderlijke gebedsuren te wijzigen door het invoeren van langere Schriftlezingen, psalmcollectæ e.d.

Men zou op bepaalde feesten een reeks van zes lezingen in plaats van negen kunnen invoeren, waarmee deze feestdagen onderscheiden worden van hoogfeesten enerzijds en feriæ anderzijds. Ook zou dit een reductie van de lengte van het officie ten goede komen.

Datgene wat kan worden overgeslagen wanneer het officie niet als koorgebed gebeden wordt, bijvoorbeeld de intonatie van de antifoon met alleen de eerste woorden ervan, de herhaling van het invitorium in de metten bij psalm 94 (95), de vraag om de zegen bij de lezingen en het hieraan toegevoegde *Tu autem, Domine* zou moeten worden aangeduid.

II. Partie

Regles generales pour la composition des Offices

In dit hoofdstuk formuleert [Foinard](#) als eerste stelregel dat het officie alleen datgene mag bevatten wat werkelijk stichtelijk geacht wordt. Daarbij geeft hij enige berucht geworden voorbeelden van onderdelen die in het Romeinse brevier van 1568 tot misverstand en onbegrip aanleiding hebben gegeven, zoals het capitulum voor de passietijd: *Venite, mittamus lignum in panem ejus ...* (Jeremia 11, 19) waaraan hij de woorden *Cogitaverunt super me consilia, dicentes: ...* wil laten voorafgaan, de vergelijking a contrario van de heilige Maagd Maria met de toren van Babel, niet logische aan sluitingen van twee Bijbelpassages in responsoria en bewoordingen waarvan de context uitwijst dat zij het tegenovergestelde betekenen van wat in het Romeinse brevier wordt gesuggereerd. De tweede stelregel is dat het officie werkelijke vroomheid dient te bevorderen door tot het hart van de biddenden te spreken en niet als plichtgebed mag worden opgevat, waarin men met inadequate formuleringen genoeg kan nemen.

Het officie dient ten derde zoveel mogelijk uit Schriftgedeelten te zijn opgebouwd, waarbij de keuze van deze gedeelten in overeenstemming met de traditie van de kerk behoort te blijven. Eigenmachtige veranderingen in de tekst zijn dus in principe ontoelaatbaar. Dit blijkt evenwel dikwijls strijdig te zijn met de hierop volgende beginselen.

Eenheid van stijl en een doelmatige ordening van de onderdelen vormen het vierde principe: ontoelaatbaar zijn bijvoorbeeld antifonen en responsories die geen directe verbinding hebben met het thema van het feest of met de daarvoor gekozen Schriftlezingen. Dat geldt a fortiori voor de hymnen, die naar het oordeel van [Foinard](#) te vaak geen betrekking hebben op de thematiek van wat erop volgt of eraan voorafgaat.

Het vijfde principe is, dat het officie niet onnodig in herhalingen mag vervallen. De keuze van dezelfde antifonen voor de lauden en de vespers en de verdeling hiervan over de kleine uren is dan ook ongewenst en kan door selectie van alternatieve Bijbelse teksten worden vermeden. Ook de overvloed aan verwijzingen naar andere onderdelen van het brevier moet worden ingeperkt, wat de aandacht en de devotie alleen maar ten goede komt.

In het algemeen beveelt [Foinard](#) aan dat een brevier ook inderdaad een brevium moet zijn, welke term hij afleidt van het Latijnse brevis: kort. Men kan naar zijn inzicht veel wat onnodig is weglaten, waarbij de mogelijkheid tot de keuze van langere gebedsteksten aan het particulier initiatief kan worden overgelaten.

Deze algemene regels worden in het *Projet d'un nouveau Breviaire* vervolgens toegepast op de afzonderlijke onderdelen van het officie.

Regles particulieres à chaque partie de l'Office divin

Regle pour les Antienes

Regles pour les Hymnes

Regles pour les Versets

Regles pour les Leçons

Regles pour les Répons des Nocturnes

Regles pour les Capitules et les Répons qui suivent

Regle pour l'Alleluia

Regles pour les Oraisons ou Collectes

Recapitulation des Regles précédentes

Application des Regles précédentes à un Office particulier

Hierbij gaat [Foinard](#) uit van het officie voor het kerstfeest, dat hij uit verschillend, traditioneel en nieuwontworpen materiaal samenstelt. Ieder onderdeel krijgt een afzonderlijk kort commentaar met bronvermelding.

Réponses aux difficultés, que l'on peut faire sur ce Projet

In het laatste hoofdstuk gaat [Foinard](#) in op zes bezwaren die men tegen zijn project heeft ingebracht of zou kunnen inbrengen.

Een nieuw brevier zou strijdig zijn met de tradities van de kerk. Als antwoord hierop tracht de auteur aan te tonen dat deze tradities niet uniform zijn en historische ontwikkelingen hebben doorgemaakt zonder het begrip waarvan de traditie niet te interpreteren is. Ook het Romeinse brevier bevat daarom strijdigheden die het resultaat zijn van verschillende ontwikkelingen en fasen die daarin kunnen worden onderscheiden.

Volgens een uitspraak van [Radulphus de Rivo](#): 'In divino officio a novitatibus omnimodo abstinendum', zou het brevier ongeschikt zijn als voorwerp van enige vernieuwing. Het antwoord van [Foinard](#) hierop is uiteraard een verwijzing naar de veelvuldige veranderingen die hierin zijn aangebracht, waarvan de invoering van een nieuwe redactie van de hymnen onder [Urbanus VIII](#) er een is. Vernieuwingen dienen naar zijn mening dan ook uitsluitend op hun merites te worden beoordeeld.

Een bezwaar dat van een enigszins geborneerde visie getuigt, is dat een brevier zonder verwijzingen een onhandelbaar formaat zou krijgen of met zo klein gedrukte letters zou moeten worden uitgevoerd dat het onleesbaar wordt. Ter weerlegging hiervan verwijst [Foinard](#) naar een Romeins brevier dat in 1670 in deze vorm in Emmerik gedrukt is. Voorts brengt hij zijn zes suggesties tot reductie van de inhoud in herinnering.

Een bezwaar dat liturgiehistorisch volkomen juist is, zou zijn dat een brevier niet in de eerste plaats bedoeld is voor privégebed, maar voor het kerkelijke, gezongen korgebed. Bij zijn regels zou [Foinard](#) te zeer uitgaan van het eerste. Deze objectie weerlegt hij door te stellen dat voor het laatste antiphonaria en responsorialia ter beschikking staan en dat het brevier zoals hij dat bedoelt hiervan een excerpt is.

Het vijfde bezwaar hangt hiermee ten nauwste samen. Bij de invoering van een nieuw brevier zouden deze boeken hiermee niet overeenstemmen en dus onbruikbaar worden. Bovendien zou de invoering van diocesane brevieren, waarvoor ook de antiphonaria etc. van elk bisdom zouden moeten worden geredigeerd en in aangepaste vorm herdrukt, hoge kosten met zich meebrengen. [Foinards](#) antwoord hierop is dat verschillende bisdommen een gezamenlijk brevier met bijbehorende zangboeken kunnen hebben en alleen de diocesane propria in aanhangsels daarbij kunnen uitgeven.

Het zesde bezwaar kan worden samengevat als de strijdigheid van het principe dat alle teksten aan de heilige Schrift ontleend dienen te zijn met het voorkomen van de hymnen en sommige andere gedeelten, die de creativiteit van eerbiedwaardige auteurs weerspiegelen. De afschaffing hiervan zou een schending van oude tradities betekenen. Het antwoord dat [Foinard](#) hierop geeft is even principieel als zakelijk: traditie is niet een beweging die op een bepaald moment is afgesloten en geen toevoegingen meer zou dulden; bovendien zijn er op

het ogenblik dat hij zijn *Projet* in druk geeft verscheidenen aan het werk die een dergelijk brevier als hij voorstelt voorbereiden en dit op dezelfde wijze doen als degenen die hen voorgingen. Hij besluit zijn *Projet* dan ook met:

On ne risque rien en assurant qu'elles (*sc. ces personnes*) sont dans les sentimens que le Sage marque qu'il avoit, Sine fictione didici, et sine invidia communico. Sap. 7. 13.

621

89

GUÉRANGER 1878-1885, 224:

Car le bréviaire de cet auteur forme, en grande partie, avec celui de *Cluny*, le magasin où l'on a puisé la plupart des matériaux employés dans la confection des bréviaires du XVIIIe siècle. Ce livre, qui ne trouva d'imprimeur qu'à Amsterdam ...

Vgl. echter WELLER 1858, 189 en WELLER 1864, I, 293, waarin Arnold Dubois en Philippe-Nicolas Lottin te Parijs als uitgevers worden genoemd. In 1724 verbleef *Foinard* met zekerheid in Amsterdam ten huize van de boekhandelaar en uitgever *Arnould-Joseph Brigode*, bijgenaamd Dubois (VAN EEGHEN 1965, 45-47), zodat de veronderstelling van MORÉRI 1749, I, 726, waarop die van *Guéranger* lijkt te zijn gebaseerd, juist kan zijn.

622

89

Breviarium Ecclesiasticum, editi jam prospectus Executionem exhibens In gratiam Ecclesiarum in quibus nova facienda erit Breviariorum editio. Embricæ. Sumptibus Arnoldi Nicolai. M. D. CC. XXVI. BOHATTA / AMIET 2217.

623

89

Enige jaren later zal *Mésenguy* zich in positieve zin uitlaten over dit brevier. Bij PICOT 1821, 289-297, wordt hiervan melding gemaakt:

Nous puisons en partie ces renseignemens dans des Lettres écrites de Paris à un chanoine de l'église cathédrale de ***, contenant quelques réflexions sur les nouveaux Bréviaires, 1735, in-12 de 80 pages. Il y a trois Lettres, datées des 10 et 20 mars, et 11 avril de cette année. L'auteur étoit l'abbé *Mésenguy*, qui travailloit alors à la rédaction du Bréviaire et du Missel de Paris; il auroit dû, ce semble, laisser à un autre le soin de louer d'avance son propre travail. Il parle aussi avec éloge du *Bréviaire ecclésiastique, publié, en 1726*, en 2 vol. in-8°; c'étoit un *projet de Bréviaire*, qui avoit pour auteur *Frédéric-Maurice Foinard*, ancien curé de Saint-Calais, retiré à Paris. *Foinard* avoit aussi fait paroître, en 1720, *une critique de tous les Bréviaires* qui avoient paru jusque-là. Il ne faut point confondre le Bréviaire ecclésiastique de *Foinard* avec un ouvrage du même titre, mis au jour par l'abbé *Robinet*, en 1744, et qui fut adopté par les évêques de *Cahors* et du *Mans*. *Urbain Robinet*, docteur de Sorbonne, avoit rédigé aussi le Bréviaire de Rouen, publié en 1736; mais, quoiqu'il fût chanoine et grand-vicaire de Paris, il ne fut point consulté pour le Bréviaire donné de son temps au diocèse, comme nous allons le voir.

Foinard is geen pastoor te Saint-Calais in het huidige departement Sarthe geweest maar was door *Pierre de Langle*, bisschop van Boulogne, benoemd voor de Église Notre-Dame in de stad Calais.

624

90

In paragraaf 1. 13 van de Rubricæ Generales van het *Breviarium Ecclesiasticum* gaf *Foinard* een verklaring van de door hem gebruikte afkortingen waarmee de herkomst van de betreffende gebedsteksten werd aangegeven. Deze waren Romeinse sacramentaria en bronnen voor de Gallische, Visigotische en Milanese liturgieën.

Verdeling van de psalmen volgens [Frédéric-Maurice Foinard](#), *Breviarium Ecclesiasticum*, 1726.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	103a 103b 103c 104a 104b 104c 105a 105b 105c
	Lauden	91 135a 135b Ex15 134
	Prime	5 24a 24b
	Terts	19 42 95
	Sext	20 26a 26b
	None	52 72a 72b
	Vespers	114 115 119 120 121
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten	8 18a 18b 75 76a 76b 106a 106b 106c
	Lauden	35 46 64 1Sam2 150
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	28 84 149
	Sext	36a 36b 36c
	None	57 93a 93b
	Vespers	122 123 124 125 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten	23 32a 32b 67a 67b 67c 96 97 98
	Lauden	43a 43b 43c Tob13 146
	Prime	101a 101b 101c
	Terts	44 71a 71b
	Sext	45 47 86
	None	59 73a 73b
	Vespers	127 128 129 130 132
	Completen	13 14 15
donderdag	Metten	77a 77b 77c 77d 77e 77f 88a 88b 88c
	Lauden	80 107a 107b Jes12 147
	Prime	66 89a 89b
	Terts	41a 41b 83
	Sext	22 33a 33b
	None	78a 79a 79b
	Vespers	131a 131b 136 137 141
	Completen	31 38a 38b
vrijdag	Metten	51 54a 54b 58a 58b 60 68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	138a 138b 139a 139b 140
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	40 48a 48b 61 63 74 81 82a 82b
	Lauden	16a 16b 56 Dt32 116

Prime	87 142a 14ab
Terts	49a 49b 53
Sext	100 102a 102b
None	108a 108b 108c
Vespers	143a 143b 144a 144b 144c
Completen	50 85a 85b

626

90

Jean Grancolas (ISNI 0000 0001 1794 9528), geboren omstreeks 1660 bij Châteaudun, was doctor van de Sorbonne. Over zijn leven is weinig bekend; hij is vermoedelijk een gestreng maar weinig kleurrijke figuur geweest, wat ook merkbaar is in zijn boeken en verhandelingen, waarin hij vrijwel geen persoonlijke inzichten neerlegde, maar zich sterk op het objectieve en historische richtte. Het [slot van zijn *Traité de la Messe et de l'Office divin*](#) is hierop een van de weinige uitzonderingen. Zijn *Histoire abrégée de l'Eglise de Paris*, niet genoemd door [Guéranger](#), bracht hem nochtans in conflict met kardinaal [De Noailles](#), over wie hij ongunstig oordeelde. Hij stierf op 1 augustus 1732 te Parijs.

PICOT 1853-1857, II, 459:

Jean Grancolas naquit à Paris, vers le milieu du dix-septième siècle. Il fut reçu docteur en Sorbonne, en 1685, et devint chapelain de Monsieur, le frère de Louis XIV, charge qu'il conserva jusqu'à la mort de ce prince. Il était d'un caractère austère et rude, et d'une sévérité qui le rendait la terreur des candidats aux grades de la Faculté de théologie. On dit qu'il avait cultivé avec soin l'étude de la langue latine, mais en revanche ses ouvrages semblent démontrer qu'il négligea trop celle de sa langue natale.

Dergelijke beschrijvingen van Grancolas' karakter vindt men ook bij andere auteurs uit de negentiende eeuw. Zie ook DU PIN 1686-1715, XIX, 291-299; DU PIN 1704, II, 2767-2770; MORÉRI 1735, II, 72; MORÉRI 1749, I, 862; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 327-328; LADVOCAT 1760, I, 624; CHAUDON 1767, II, 211; DESESSARTS 1800-1803, III, 312; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XII, 374; PEIGNOT 1822, II, 74; COURTIN 1827-1832, XII, 220; QUÉRARD 1827-1839, III, 444; DE FELLER 1832-1833, VI, 314-315; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1312-1313; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 569; DU LAC 1849, 236; PÉRENNÈS 1851, II, 468-469; HOEFER 1852-1866, XXI, 635-636; MICHAUD 1843, XVII, 327-328; ROSKOVÁNY 1861, V, 1146-1147; 1181-1186; GLAIRE 1868, I, 936; LALANNE 1872, 933; VAPEREAU 1876, I, 923; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 784; GUÉRANGER 1878-1885, I, 417-418; II, 113-114; 225; 233-234; 357-363; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 1285.

627

90

GUÉRANGER 1878-1885, II, 113-114:

1692. C'est l'année en laquelle commença de se faire connaître dans le monde liturgique [Jean Grancolas](#), docteur de Sorbonne, à qui il n'a manqué qu'une intelligence plus complète du véritable génie catholique, pour être un liturgiste accompli. La hardiesse des sentiments et le mépris pour tout ce qui ne tenait pas immédiatement aux usages de l'Eglise primitive, étaient une maladie trop commune dans les hommes de son temps, pour que [Grancolas](#), qui appartient également au XVIIe et au XVIIIe siècle, eut pu entièrement lui échapper. Après avoir fait ainsi nos réserves sur l'esprit frondeur du personnage, nous donnerons ici la liste de ses remarquables productions.

- 1° Traité de l'antiquité des cérémonies des sacrements. (Paris, 1692, in-12.)
- 2° De l'Intinction, ou de la coutume de tremper le pain consacré dans le vin. (Paris, 1693, in-12.)
- 3° Histoire de la communion sous une seule espèce. (Paris, 1696, in-12.)
- 4° Les anciennes Liturgies, ou la manière dont on a dit la sainte Messe dans chaque siècle, dans les églises d'Orient et dans celles d'Occident. (Paris, 1697, in-8°.)
- 5° L'ancien Sacramentaire de l'Eglise, où sont toutes les pratiques qui s'observaient dans l'administration des sacrements chez les Grecs et chez les Latins. (Paris, 1690-1699, 2 vol. in-8°.)
- 6° Traité de la Messe et de l'Office divin. (Paris, 1713, in-12.)
- 7° Dissertations sur les Messes quotidiennes et sur la Confession. (Paris, 1715.)
- 8° Commentaire historique sur le Bréviaire romain. (Paris, 1727, 2 vol. in-12.) Cet important ouvrage a été traduit en latin et publié à Venise en 1734, in-4°.

Armand-Gaston-Maximilien de Rohan-Soubise (Parijs, 26 juni 1674 – Parijs, 19 juli 1749, ISNI 0000 0001 2128 1292) werd al in 1690, op zestienjarige leeftijd, lid van het kapittel van de kathedraal van Straatsburg, voor welk college adeldom een noodzakelijke voorwaarde voor toelating was. Lodewijk XIV wenste, nadat Straatsburg en een deel van de Elzas in 1681 bij het Franse koninkrijk waren gevoegd, in dit gebied met een sterk protestants aandeel in de bevolking, een Franse bisschop die banden had met de hoge adel. Daarom viel in 1704 de keuze op De Rohan als bisschop van Straatsburg, welk ambt hij van 10 april 1704 tot zijn dood bekleedde, nadat hij met de titel van bisschop van Tiberias vanaf 1701 als coadjutor had gefunctioneerd. Hij had deze benoeming vooral aan paus [Innocentius XII](#) te danken. De Rohan, die zich zeer inzette voor de bekering van de protestanten, gaf krachtige steun aan de jezuïeten, die zich, eveneens mede met deze doelstelling, in 1683 in Straatsburg hadden gevestigd. In 1712 werd hij tot kardinaal benoemd. Hij heeft zich tijdens zijn episcopaat zeer nadrukkelijk ingelaten met de politiek van Philippe d'Orléans en Lodewijk XV, van wie hij een invloedrijk adviseur was. Hij werd opgevolgd door zijn achterneef François-Armand de Rohan-Soubise (1717-1756, ISNI 0000 0000 0081 2691).

Zie o.m. MULLER 2006; BÉCHU EN DE REYNIES 2013; MORÉRI 1759, IX, *1e partie*, 305; LADVOCAT 1760, II, 648; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 367-368; PEIGNOT 1822, III, 284; DE FELLER 1832-1833, XI, 461-462; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2609; ACKERMANN 1834, IV, 170; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI, 668; MICHAUD 1843, XXXVI, 336-337; DE POSADA 1848-1868, XXIII, 262; HOEFER 1852-1866, XLII, 525-526; LALANNE 1872, 1574; GAMS 1873, 316; VAPEREAU 1876, II, 1749; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1623; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2446; JEAN 1891, 245-246; DE VIGUERIE 1885, 1237.

629

GRANCOLAS 1713, 646-650:

Il seroit aisé après cela de dresser un breviaire qui approcheroit de l'ancienne maniere de dire l'office. Comme le plus grand dérangement qui se rencontre aujourd'hui dans les Breviaires vient de la multiplicité des fêtes qu'on y a introduites, qui ne laisse que peu de jours pour l'office du Dimanche et des feries, lequel est cependant le veritable et le premier office de l'Eglise.

Pour y remedier on pourroit établir cette rubrique, que le Dimanche ne cederait à aucune fête, si elle n'étoit de nôtre Seigneur, et que toute autre même de la sainte Vierge arrivant en ce jour seroit remise au lendemain, et fêtée si elle étoit une fête solemnelle, et non fêtée si elle n'étoit pas solemnelle, c'est la rubrique de Paris pour les fêtes qui arrivent en Avent ou en Carême.

Comme ce qui a introduit tant de fêtes dans l'office a peut-être pour origine la tiédeur du Clergé qui s'est ennuyé de la longueur des offices du Dimanche et des feries: on pourroit l'abreger sans en changer la substance, en mettant seulement pour rubrique que quand un pseume est un peu long, on pourroit finir et dire Gloria Patri après 20. ou 22 versets, laissant à la devotion de ceux qui en auroient de continuer ces pseumes; Quæ supersunt ad libitum.

Et dehors que l'office de la ferie ne sera pas plus long que celui des fêtes, comme il est bien plus diversifié et plus affectif que celui des Saints, il n'y aura personne qui n'aimera mieux le dire que celui des fêtes.

Pour ne pas omettre le fruit que l'on peut tirer de l'office des Saints, on pourroit y en laisser un grand nombre, mais qui n'auroient qu'une leçon et une memoire dans l'office ferial, comme sont les fêtes simples en Avent et en Carême à Paris; cela supposé, voici comme on pourroit réduire les fêtes de l'année.

1°. N'admettre que trois fêtes annuelles, sçavoir Pâques, la Pentecôte et Noël, et leur assigner un rit si propre qu'il ne convint à aucune fête de Saint, pas même de la sainte Vierge, ni du Patron, pour faire voir que nous n'égalons personne en culte à J.C.

Après les trois fêtes annuelles seroient les fêtes de grand solemnelles, telles que l'Epiphanie, l'Ascension, la Fête-Dieu, l'Annoncation de la sainte Vierge, qui est le fondement de son élévation, son Assomption, de la fête du Patron. Les autres fêtes de la sainte Vierge seroient d'un rit inferieur, y mettant cet ordre entre-elles, la Purification, la Visitation, la Nativité, la Conception, et la Présentation: et au lieu d'éteindre l'office de tous les Samedis de l'année comme on fait par celui de la Vierge; In Sabbato, on reduiroit sa solemnité du Samedi à la Messe, comme on fait en Avent, et la mémoire qui s'en feroit dans l'office ferial.

A l'égard des Saints, on feroit l'office de tous les Apôtres, parce qu'ils appartiennent à toute l'Eglise, celle de S. Pierre et S. Paul seroit petite solemnelle comme elle est à Paris, et celle des autres

Apôtres ne seroit que double; et l'on ne feroit fêter et jeûner que celles où ils sont deux, ou qu'un Apôtre qui est aussi Evangeliste, comme S. Jean et S. Mathieu. Il faudroit faire l'office des saints Docteurs de l'Eglise semidouble comme appartenant à toute l'Eglise: celle des Martyrs simples, comme sont les anciens Papes à Rome, où les Matines sont de la fêre. Les fêtes des Confesseurs, des Vierges, et des saintes femmes n'auroient qu'une seule mémoire dans l'office ferial, et on renvoyeroit leur office s'ils sont Evêques dans leur diocese, s'ils sont Moines dans leur ordre monastique, et les autres Saints et Saintes dans les lieux où ils se sont sanctifiés.

On pourroit faire dans chaque lieu l'office des Saints qu'on auroit raison speciale d'y honorer, parce qu'ils sont ou les patrons, ou les protecteurs de ces lieux, ou qu'on en auroit des reliques; et ne faire aucune fête d'invention, de translation, ou d'autres manieres de reliques que dans les lieux où l'on croit avoir de ces reliques.

Pour les octaves, il n'en faudroit donner de privilegiées qu'à Pâques, à la Pentecôte, et à Noël, qui auroient leur office complet chaque jour.

Les fêtes solennelles n'auroient que mémoire pendant six jours dans l'office ferial, et office complet le huitième jour. Les fêtes moins solennelles n'auroient qu'une mémoire le huitième jour, comme à Rome sainte Agnès.

2°. Quant aux leçons, on diroit aux jours à neuf leçons celles du premier nocturne de l'ancien Testament, celles du second seroient des extraits des saints Peres; les deux premieres du troisième nocturne seroient du nouveau Testament, sçavoir des Actes ou des Epîtres des Apôtres, ou de l'Apocalypse: la neuvième de l'Evangelie sans homelie.

Aux jours de feries les deux premieres leçons seroient de l'ancien Testament, et la troisième toujours de l'Evangelie sans homelie: ce seroit le moyen de lire beaucoup plus de l'Ecriture qu'on ne fait. Aux fêtes des Saints à neuf leçons, le premier nocturne seroit de l'Ecriture occurrente, le second seroit un sermon de quelque Pere, ou les actes sincerés du Saint ou de la Sainte. Au troisième nocturne, des leçons du propre ou du commun, tirées du nouveau Testament, avec un Evangelie propre. Aux fêtes à trois leçons; la seconde seroit du Saint ou de la Sainte, et la troisième de l'Evangelie.

630

90

Le Bréviaire des laïques, ou l'Office divin abrégé, en faveur des personnes qui, n'étant pas obligées au grand bréviaire, veulent prier dans l'esprit de l'Eglise, Paris 1715.

631

90

Verdeling van de psalmen volgens [Jean Grancolas](#),

Commentaire historique sur le Bréviaire romain, 1727 (GRANCOLAS 1727).

zondag	Metten I	1 9 13
	II	15 16 17
	III	18 19 20
	Lauden	92 65 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	26 37 28 29 32 33 34 35 36
	Lauden	2 Re5 5 Jes12 8
	Prime	23 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	6 7 18
dinsdag	Metten	38 39 40 41 43 44 48 49 51
	Lauden	3 Tob13 42 Jes28 46
	Prime	24 118ab 118cd

	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	11 12 31
woensdag	Metten	52 54 55 57 59 60 61 63 67
	Lauden	47 Jud16 64 1Sam2 74
	Prime	25 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	14 30 37
donderdag	Metten	68 69 71 72 73 76 77 78 79
	Lauden	58 Jes26 62 Ex15 75
	Prime	22 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	131 133 134 135 136
	Completen	45 50 56
vrijdag	Metten	80 81 82 83 84 86 88 93 96
	Lauden	89 Jon2 95 Hab3 107
	Prime	21 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	70 85 101
zaterdag	Metten	97 98 100 102 103 104 105 106 108
	Lauden	91 Dt32 99 Op15 149
	Prime	53 118ab 118cd
	Terts	118ef 118gh 188ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	143 144 145 146 147
	Completen	87 142 150

632

91

Gregorius VII, geboren tussen 1015 en 1025 als Hildebrand van Soana (ISNI 0000 0001 2144 2500), ook Aldobrandeschi geheten, werd na de dood van Paus Alexander II tot paus verkozen op 22 april 1073 en zetelde tot aan zijn overlijden op 25 mei 1085 in verscheidene plaatsen in Italië (Canossa, Rome, Salerno, Florence, Siena). In 1075 vaardigde hij de *Dictatus papæ* uit, waarin aan de paus het hoogste gezag in kerk en maatschappij verleend werd en waarmee hij zich boven de bisschoppen, een oecumenisch concilie en zelfs boven het canonieke recht plaatste. Dit denkbeeld stelde hem ook boven de wereldlijke heersers, onder wie de Duitse keizer, die hij kon excommuniceren en derhalve impliciet afzetten. Hun onderdanen zouden in dat geval zijn ontslagen van hun eed van trouw aan de vorst. Deze politiek maakte hem tot een hoofdfiguur in de investituurstrijd. Door zijn afwijzende houding tegenover de lekeninvestituur en het keizerlijke inmengingsrecht in de keuze van pausen en bisschoppen geraakte Gregorius in verscheidene conflicten. De Noord-Italiaanse stad Canossa dankt haar eenmalige rol in de Europese geschiedenis aan een driedaagse boetedoening die Hendrik IV hier in 1077 onderging om Gregorius zijn excommunicatie te doen intrekken. In 1084 verdreef Hendrik hem met hulp van Godfried van Bouillon echter al uit Rome, waar hij de reeds in 1080 verkozen tegenpaus Clemens III installeerde. Deze laatste zou korte tijd later Hendrik kronen tot keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Gregorius vluchtte naar Salerno waar hij in 1085 stierf.

In 1584 werd [Gregorius VII](#) door paus Gregorius XIII zaligverklaard. In 1606 volgde de heiligverklaring door [Paulus V](#). Zijn gedachtenis is op 25 mei.

Zie HUIJBREGTS 1968.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 418:

A peine le parlement de Paris, juge souverain en matières liturgiques, eut-il connaissance de cette séditieuse manifestation des prétentions romaines, qu'il se réunit pour rendre, le 20 juillet 1729, sur les conclusions de l'avocat général Gilbert de Voisins, le même qui devait, sept ans plus tard, prendre sous sa protection le Bréviaire parisien de [Vigier](#) et [Mésenguy](#), un arrêt portant suppression de la feuille contenant l'office de saint Grégoire VII, avec défense d'en faire aucun usage public, sous peine de saisie du temporel.

Pierre Gilbert de Voisins (13 augustus 1684 – 20 april 1769, ISNI 0000 0000 8128 3962) was van 1718 tot 1739 advocaat-generaal bij het Parlement van Parijs.

Voor de reactie van Benedictus XIII hierop zie *Monitum* 665 en *Monitum* 666, ROSKOVÁNY 1861, 516-518.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 422:

Le mandement de l'évêque d'Auxerre fut incontinent suivi d'un autre, publié le 31 juillet (sc. 1729), par [Charles-Joachim Colbert](#), évêque de Montpellier, si fameux par le catéchisme auquel il a donné son nom, et par son obstination dans les principes des appelants. On se rappelle, sans doute, son zèle à faire adopter dans son diocèse le nouveau [Bréviaire de Paris](#), et la courageuse opposition du chapitre à cette mesure.

BOSSUET 1729.

In het [plakkaat](#) waarmee de maatregel was aangekondigd, werd een rechtstreeks verband gelegd tussen dit officie en de constitutie *Unigenitus*:

Dat het boven dien maar al te bekendt is / dat onophoudelijk / en op allerhande wysen / gemachineert en gearbeydt wordt om onder de Roomschesinde Ingezeeten en van deese en van andere vereenighde Provintien in te voeren / en door deselve te doen aanneemen voor een regel van het Geloof / de berughte Pausselijcke Constitutie Unigenitus, sonder uytsonderingh van dat geene / het welck niet alleen de Protestanten / maar seer veele en voornaame Roomschesinden / met groote reeden houden in de voorschreeve Pausselijcke Constitutie strydigh te weesen met de gronden van de algemeene rust / en met de veyligheyt van de Persoonen en Regeeringh van de Burgerlijke Overheyd: ...

Volgens MAAN 1949, 76, zou Cornelis Johannes Barchman Wuytiers (1693-1733, ISNI 0000 0001 2211 4701) als door de Clerezie, dus door een deel van de Noord-Nederlandse katholieken erkende aartsbisschop van Utrecht, invloed op deze beslissing hebben uitgeoefend.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 449-451, gaat op deze kwestie uitvoerig in en reproduceert de volledige tekst van het arrest in Franse vertaling.

COLLETTE 1902, 74, vermeldt dit als *Breviarium ad usum Rotomagense* met in een colofon:

Breviarium cameræ ad usum Rotomagensem ... Juxta libros chori ecclesiæ Metropolis, nuper castigatum, correctum, emendatum, impressumque Rotomagi, anno Domini MDCCCLXXXI, per magistrum Martinum Morin, impressorem juxta Prioratum sancti Laudi dicti loci Rotomagensis, commorandum: impense Johannis Ricardi mercatoris librarii, finit feliciter.

Het werd herdrukt in 1492 en 1494; vgl. COLLETTE 1902, 77.

COLLETTE 1902, 111-151, geeft een tamelijk gedetailleerd overzicht over de eigenaardigheden van dit brevier in vergelijking met een Romeins brevier van 1514. Vgl. MALLEVILLE 1830, 12-13, die deze vergelijking kort samenvat.

Charles de Bourbon (22 september 1523 - 9 mei 1590, ISNI 0000 0001 2130 0668) had een zeer gecompliceerde kerkelijke loopbaan, die hem al in 1540 in de functie van bisschop van Nevers bracht. In 1546 gaf hij deze zetel op ten gunste van die van Saintes, waarop hij al in 1544 benoemd was. Na in 1548 tot kardinaal te zijn gecreëerd, deed hij in 1550 ook van dit bisdom afstand. Van 1550 tot 1553 was hij administrator van het bisdom Carcassonne, welke functie hij ten tweede male zou uitoefenen van 1565 tot 1567. In 1550 werd hij aartsbisschop van Rouen en vanaf dat jaar tot 1654 ook bisschop van Nantes. Van 1559 tot 1565 zou hij als administrator van Beauvais optreden. Tot zijn dood in 1590 had hij meer dan twintig abdijen in commende, waarvan de inkomsten hem schatrijk maakten.

Breviarium insignis Metropolitanæ Ecclesiæ Rotomagensis Reverendissimi et Illustrissimi Principis et Domini Cardinalis a Borbonio, Archiepiscopi Ac Neustriæ Primatis auctoritate, necnon Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli interveniente Consensu editum. Pariisiis apud Iacobum Kerver, Via Iacobeæ Sub signo unicornis Cum privilegio ejusdem Illustrissimi Principis Cardinalis et Curie Rotomagensis 1578. Het mandement van 21 november 1577 is in vertaling weergegeven in COLLETTE 1902, 210-212.

COLLETTE 1902, 217.

De provinciale synode van Rouen van 1581 was een van de [acht van dergelijke vergaderingen](#) die zich voor de invoering van de Romeinse boeken hebben uitgesproken.

MALLEVILLE 1830, 17-28 trekt uit een historisch overzicht over deze periode de conclusie dat in het aartsbisdom Rouen het *Breviarium Romanum* van 1568 nooit in gebruik geweest is, wat formeel in overeenstemming met de werkelijkheid is. BOURDIN 1856, 60-67 is daarentegen stellig van mening dat de bulle *Quod a nobis* de kerkprovincie Rouen de verplichting oplegde de Romeinse ritus niet alleen materieel maar ook formeel te aanvaarden.

François de Joyeuse (24 juni 1562 - 23 augustus 1615, ISNI 0000 0001 2129 8916) was aartsbisschop van Narbonne van 1581 tot 1600 en werd in 1585 kardinaal. Hij ontving de bisschopswijding pas in 1586, nog altijd op vrij jeugdige leeftijd. In 1588 werd hij reeds aartsbisschop van Toulouse 1588 en in 1604 van Rouen, welk ambt hij tot zijn dood zou uitoefenen.

649

94

Zie COLLETTE 1902, 219-222.

650

94

Het plan is integraal weergegeven in COLLETTE 1902, 223-231.

651

94

[François de Harlay](#) (1585-1653).
Gravure door Jean Picart.

François de Harlay werd geboren te Parijs in 1585 en stierf te Gaillon op 22 maart 1653. Hij was een oom van [François de Harlay de Champvallon](#), die hem opvolgde en later aartsbisschop van Parijs zou worden. In 1613 werd hij coadjutor van [François de Joyeuse](#). Hiertoe werd hij op 2 maart 1614 tot titulair-bisschop van Augustopolis gewijd. Na de dood van [De Joyeuse](#) volgde hij hem op als aartsbisschop van Rouen.

652

94

Zie COLLETTE 1902, 235-236.

653

94

COLLETTE 1902, 86-111, geeft aan de hand van missalen uit 1491 en 1534 de eigenaardigheden van de liturgie van Rouen weer.

654

94

Zie COLLETTE 1902, 239-240.

655

94

Jean Le Prévost (1600-1648) was kanunnik en bibliothecaris van het kapittel van Rouen. Hij verzorgde in 1642 een uitgave van *De Officiis Ecclesiasticis* van [Johannes van Avranches](#), zoals [Lebrun Desmarettes](#) dat later, in 1679 met gebruikmaking van de editie van Le Prévost, nogmaals zou doen. Zie o.m. Charles de Beaurepaire, 'Notice sur le chanoine Jean Le Prevost, bibliothécaire du Chapitre de Rouen', in: *Revue catholique de Normandie* 7 (1897), 181-202; MORÉRI 1759, VIII, 2e partie, 562-563.

656

95

Zie COLLETTE 1902, 242-245.

657

95

Zie COLLETTE 1902, 245-250.

658

95

[François Rouxel de Médavy](#) (1604-1691).

François Rouxel de Médavy (8 augustus 1604 - 27 januari 1691, ISNI 0000 0003 8219 3987) was van 1651 tot 1671 bisschop van Séez en van 1671 tot zijn overlijden aartsbisschop van Rouen, waar hij zich, mede door zijn hoge leeftijd, weinig inliet met het bestuur van het diocees.

Jacques-Nicolas Colbert (1655-1707).

Gravure naar een portret door Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Jacques-Nicolas Colbert (ISNI 0000 0000 8115 1257) werd geboren op 14 februari 1655 te Parijs als zoon de bekende minister [Jean-Baptiste Colbert](#). In 1680 werd hij aartsbisschop van Carthago *in partibus infidelium* en coadjutor van [François Rouxel de Médavy](#), die hij in 1691 opvolgde als aartsbisschop van Rouen. Hij overleed op 10 december 1707 te Parijs.

660

95

Zie COLLETTE 1902, 267-273, waar het gehele voorstel is weergegeven.

661

95

[Louis de La Vergne-Montenard de Tressan](#) (1670-1733)

op de frontispice van het Missale Ecclesiae Rotomagensis, 1728.

Gravure door Pierre-Imbert Drevet (1697-1739)

naar Jean-Baptiste van Loo (1684-1745).

Louis de La Vergne-Montenard de Tressan werd geboren in 1670. Hij werd kanunnik van het adellijke kapittel van Lyon en *Premier Aumônier* van de hertog van Orléans. Hij werd op 1717 tot bisschop van Nantes benoemd, nadat de regent hem aanvankelijk Vannes in het vooruitzicht had gesteld, en op 10 juli 1718 gewijd. Op 17 oktober 1723 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Rouen en is daar gestorven op 18 april 1733. Zijn [gelijknamige oom](#), die leefde van 1638 tot 1712, was bisschop van Vabres en later van Le Mans. Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XI, 114-115; 14, 837; 937; MORÉRI 1759, VI, *2e partie*, 193; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 444; XXIX, 136; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Paris: Chartres*, 367-368; *Métropole de Rouen: Rouen*, 263-265; SANDRET 1866, 23-24; GAMS 1873, 582; 615; 650; JEAN 1891, 429.

662

95

Zie COLLETTE 1902, 273-274.

663

95

Urbain Robinet werd in 1683 geboren te Montrelais in het bisdom Nantes en overleed te Parijs op 29 september 1758. Hij was vanaf 1715 kanunnik van Rouen. Van 1729 tot zijn overlijden was hij commendatair abt van de premonstratenzerabdij van Bellozanne in Normandië. In 1730 werd hij kanunnik van de Notre-Dame in Parijs en later ook vicaris-generaal van het aartsbisdom.

FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Rouen*, 264-265; QUÉRARD 1827-1829, VIII, 85, PÉRENNÈS 1851, III, 789-790; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 323; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXI, 126; PEIGNOT 1822, III, 276; DE FELLER 1832-1833, XI, 426-427; PICOT 1853-1857, III, 458; ROSKOVÁNY 1861, V, 1187; 1213. In de meeste biografieën wordt Ingrandes-sur-Loire als zijn geboorteplaats genoemd. LOTH 1863, 8, gaat hierop in een voetnoot nader in:

Feller et ceux qui ont écrit incidemment sur Robinet — car, nous le répétons, on n'a jamais entrepris de travail complet sur cet aimable et docte ecclésiastique — le font naître à Ingrandes, petite ville de l'Anjou. C'est une inexactitude qui a pourtant sa raison d'être. La petite ville d'Ingrandes est divisée en deux sections: l'une, Ingrandes, appartient au département de Maine-et-Loire (ancienne province de l'Anjou); l'autre, Montrelais, qui a une administration municipale séparée, appartenait autrefois à la Bretagne et est actuellement comprise dans le département de la Loire-Inférieure. C'est dans cette section qu'est né Robinet, qui était donc véritablement breton. Nous devons ces détails et quelques autres à l'obligeance de M. l'abbé Rousseau, curé actuel d'Ingrandes.' Pierre-Calixte Rousseau was van 1853 tot 1866 pastoor van Ingrandes.

Zie ook COLLETTE 1902, 285.

Projet d'un nouveau bréviaire à l'usage du diocèse de Rouen, Rouen s.a. De inhoud hiervan is opgenomen in COLLETTE 1902, 274-279.

Zie COLLETTE 1902, 280.

Breviarium Ecclesiae Rotomagensis, Autoritate Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici de Lavergne de Tressan Rotomagensis Archiepiscopi, Primatis Normanniae. De consensu Venerabilis Capituli reformatum & editum. Rotomagi, Apud Jore Patrem & Filium, Illustrissimi ac Reverendissimi Archiepiscopi ejusque Cleri Biblio-Typographos, in vico Judæorum. MDCCXXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2638, 2639, 2640. Het mandement dateert van 29 mei 1728. In 1736 werd het brevier herdrukt: BOHATTA / AMIET 2642 en 2643.

BOURDIN 1856, 111-153 geeft een groot aantal verschillen met het Romeinse brevier en de eerdere brevieren van Rouen.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 242 :

En 1728, nous trouvons le [Bréviaire de Rouen](#), publié par l'archevêque [Louis de La Vergne de Tressan](#), et rédigé par le docteur [Urbain Robinet](#), personnage de sentiments orthodoxes, il est vrai, et dont l'œuvre n'a rien qui tende, soit directement, soit indirectement, au dogme janséniste proprement dit, bien qu'elle n'en soit pas moins le produit d'un amour effréné de la nouveauté.

Volgens het mandement bij het [brevier](#) diende het in 1729 op Drievuldigheidszondag, de zondag na Pinksteren, in het gehele bisdom in gebruik te zijn.

LOTH 1863, 36 :

On a commencé le samedi Saint, Monsieur, à chanter le [nouveau bréviaire](#) à Notre-Dame, et on continue avec succès. On chante mieux qu'on ne faisoit.

Étienne Geffray, geboren op 2 oktober 1691 te Notre-Dame du Bec, werd priester in 1712. Na kapelaan in Valliquerville te zijn geweest, werd hij in 1732 pastoor van Hautot-le-Vatois. Hij overleed in 1772 in Hautot-le-Vatois. Ook elders werd zijn muziek gebruikt. Zie o.a. COCHET 1853, I, p.337-339; MALAIS 1860, 250; FISQUET 1864-1874, *Rouen*, 265; COLLETTE 1902, 287-288.

Jean Delachapelle werd na een carrière als musicus in 1712 pastoor van Mentheville en was lange tijd deken van het decanaat Les Loges. Hij overleed op 18 december 1741. Zie o.a. COCHET 1853, I, p.339-340; MALAIS 1860, 250; FISQUET 1864-1874, *Rouen*, 265; COLLETTE 1902, 288.

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Ecclesiæ Rotomagensis, 1728](#).

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	103a 103b 103c 104a 104b 104c 105a 105b 105c
	Lauden	91 135a 135b Ex15 134
	Prime	5 24a 24b
	Terts	19 42 95
	Sext	20 26a 26b
	None	52 72a 72b
	Vespers	114 115 119 120 121
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten	8 18a 18b 75 76a 76b 106a 106b 106c
	Lauden	35 46 64 1Sam2 150
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	28 84 149
	Sext	36a 36b 36c
	None	57 93a 93b
	Vespers	122 123 124 125 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten	23 32a 32b 67a 67b 67c 96 97 98
	Lauden	43a 43b 43c Jud16 146
	Prime	101a 101b 101c
	Terts	49a 49b 53
	Sext	100 102a 102b
	None	108a 108b 108c
	Vespers	127 128 129 130 132
	Completen	13 14 15
donderdag	Metten	77a 77b 77c 77d 77e 77f88a 88b 88c
	Lauden	80 107a 107b Jes12 147
	Prime	66 89a 89b
	Terts	41a 41b 83
	Sext	22 33a 33b
	None	78a 79a 79b
	Vespers	131a 131b 136 137 141
	Completen	31 38a 38b
vrijdag	Metten	51 54a 54b 58a 58b 6068a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	138a 138b 139a 139b 140
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	40 48a 48b 61 63 74 81 82a 82b
	Lauden	16a 16b 56 Dt32 116

Prime	87 142a 14ab
Terts	44 71a 71b
Sext	45 47 86
None	59 73a 73b
Vespers	143a 143b 144a 144b 144c
Completen	50 85a 85b

674

96

WEAVER 1986-1987, 64; vgl. WEAVER 1986, 183.

675

96

WEAVER 1986-1987, 67, stelt in dit verband enkele vragen met betrekking tot een gedeelte van Sermo 2, *De duplici nativitate*, van Fulgentius van Ruspe in het [brevier van Auxerre van 1726](#) in de metten van de eerste zondag van de Advent:

The sermon of Fulgentius, for example, may be a significant choice of the Jansenists because of its ecclesiological content, and of that bishop's association with Augustine. But first we must raise other questions: was it perhaps in the ancient Lectionary of Auxerre? Was the saint somehow connected with the place? Does this sermon appear in other neo-gallican offices?

In dit geval kan ter beantwoording van de vraag de overweging dienen dat de betreffende lezing al voorkwam in het [brevier van Sens uit 1702](#) en gehandhaafd is in dat van [1726](#), waarvan het *Autissiodorens*e van hetzelfde jaar is afgeleid. In [1737](#) en [1760](#) komt de lezing voor in de brevieren van Lyon. In het niet uitgevoerde project van [Benedictus XIV](#) zou deze homilie in de tweede nocturne van de tweede zondag van de Advent in het Romeinse brevier zijn geplaatst; zie ook BÄUMER EN BIRON 1905, II, 393. Daarbij komt dat [Urbain Robinet](#) op geen enkele wijze en door geen enkele contemporaine of latere auteur in verband gebracht is met het jansenisme.

676

96

Vgl. Édouard Frère, *Manuel du bibliographe normand*, Rouen 1858-1860 (reprint 1971), I, 151:

Breviarium Rotomagensis, illust. et rever. in Christo Patris D.D. [Ludovici de la Vergne de Tressan](#). Juxta exemplar; Rotomagi, apud Jore patrem et filium, 1736, 4, vol. in-18, fig. avec rubriques; sur 2 col. Réimpression soi-disant faite en Hollande sur l'édition de Rouen. Dans cette édition recherchée, en raison de son petit format, il existe un gr. nombre de renvois; le plain-chant, qui est placé à la fin des vol., est gravé. On est porté à croire que cette édit., tout en ayant une physionomie étrangère, a été faite à Rouen, mais en secret, par un imprimeur qui n'était pas pourvu du privilège de l'archevêque. Toutefois, nous ferons remarquer que notre éditeur et ami M. Le Brument (*sc. Auguste Lebrument (1808-1884)*) a retrouvé à Leyde, il y a très peu d'années, quelq. exempl. en feuilles de ce Bréviaire, de sorte qu'il est très difficile d'en déterminer l'origine.

677

96

Breviarium Ecclesiae Rotomagensis Autoritate Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. [Dominici de la Rochefoucauld](#), Rotomagensis Archiepiscopi, Normanniae Primatis, Abbatis, Capituli, Superioris Generalis & Administratoris perpetui sacrae Abbatiae & totius Ordinis Chuniacensis, & de consensu Venerabilis Capituli denuò editum. Rotomagi, Apud P. Seyer, Illustrissimi ac Reverendissimi Archiepiscopi Typographum, in vico Parvi-Putei. M. DCC. LXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2644.

678

96

Breviarium Ecclesiae Rotomagensis, ... [Dominici de la Rochefoucauld](#), ... denuò editum, Rouen 1780. BOHATTA / AMIET 2645.

679

96

Breviarium Ecclesiae Abrincensis, Autoritate Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. [Cæsaris Le Blanc Abrincensis Episcopi](#), De consensu venerabilis Capituli reformatum et editum. Rotomagi, Ex Typographia Jore Patris et Filii, Biblio-Typographorum Reverendissimi Archiepiscopi ejusque Cleri, juxta Aedes Supremi

Senatûs Principis. MDCCXXXIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1770. PIGEON 1888, II, 37, noemt 1734 als het jaar van uitgave, wat echter onjuist is. Wellicht is het met het begin van dit jaar in gebruik genomen. De bisschop onder wiens auspiciën dit heeft plaats gevonden, was César Le Blanc, die behoorde tot de orde van de kruisheren en van wie een korte biografie is samengesteld door zijn ordegenoot Louis Heere (1901-1972). Over het brevier schrijft deze:

Het is van veel belang nauwkeurig te weten, welk brevier César heeft overgenomen. Het nieuwe [Breviarium Parisiense](#) was reeds in 1680 tot stand gekomen. Daarin werd, behalve aanzienlijke wijzigingen, de Mariaverering beknót en het primaatschap van de paus op het feest van Sint Petrus indirect aangevallen. Omstreeks 1730 werd dit Parijse brevier door drie Jansenisten herzien maar eerst in 1736 uitgegeven zodat César deze tweede uitgave niet voor zijn brevier, dat immers in '34 verscheen, heeft kunnen benutten.

We mogen veronderstellen, dat Pigeon's weergave van het feit de beste is. Hij schrijft, dat César het brevier in Rouaan liet drukken en in '42 de overige liturgische boeken van Rouaan overnam. 'n Rouaans missaal veronderstelt 'n Rouaans brevier. Bovendien lijkt het niet vreemd, dat César de liturgie van zijn bisdom aan die van zijn aartsbisschop en primaat, die te Rouaan zetelde, heeft aangepast. De uitgave van 'n Rouaans brevier pleit voor 'n zuiverder orthodoxie van César dan wanneer hij zich bij Parijs had aangepast, daar het Rouaanse vrij van elke Jansenistische smet was.

Ook dit [Rouaanse brevier](#) was onlangs hervormd en in 1728 uit gegeven. Kanunnik [Urbain Robinet](#), 'n man van groot talent en 'n goede geest, nimmer van enig Jansenisme verdacht, was er de grote bewerker van. Het recht tot die vergaande hervorming zal men hem thans algemeen ontkennen. Zijn tijdgenoten waren echter overtuigd, dat hij hiertoe de macht had. [Robinet](#) maakte het Rouaanse brevier tot 'n meesterwerk en wist naast veel moderns het plan der oude Karolingische liturgie, waaraan men in Normandië zeer gehecht was, te behouden. Dit brevier werd door de clerus van Rouaan zonder eigenlijk protest goed ontvangen, 'n eer, die het Parijse nimmer ten deel viel.

Hoogst waarschijnlijk was het dit fraaie brevier, dat César heeft ingevoerd. Veel moeite zal hem dit niet gekost hebben. Men behoeft niet te veronderstellen dat César maandenlang op zijn studeerkamer heeft gezeten, om eigenhandig zijn liturgische boeken te vernieuwen. Zoals andere bisschoppen zal hij daartoe 'n commissie uit de clerus hebben aangesteld, die slechts het proprium van Avranches aan het Rouaanse brevier hoefde aan te passen.

HEERE 1953, 34.

François-César Le Blanc werd op 15 maart 1672 te Parijs geboren en in 1720 tot bisschop van Avranches gewijd. Hij is daar op 13 mei 1746 overleden. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XI, 506; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 102; PIGEON 1884, 231-232; SANDRET 1866, 168; GAMS 1873, 506; JEAN 1891, 345.

680

96

[Pierre Daniel Huet](#) (1630-1721).

Gravure door Gérard Edelinck (1640-1707).

Pierre Daniel Huet (ISNI 0000 0001 1020 315X), geboren te Caen op 8 februari 1630, gold al op jonge leeftijd als een veelbelovend geleerde op verschillende terreinen van de wetenschap. In 1674 werd hij lid van de Académie française en liet zich pas daarna tot priester wijden. In 1685 werd hij benoemd tot bisschop van Soissons maar nam geen bezit van de zetel, die hij afstond ten gunste van Fabio Brulart de Sillery (1655-1714, ISNI 0000 0000 7982 2517). Op 24 augustus 1692 ontving hij pas de bisschopswijding voor de zetel van Avranches, waarvoor aanvankelijk De Sillery was benoemd. In 1699 trad hij af om abt van Fontenay te worden, een positie waarin hij weinig succesvol was. Hij trok zich terug in een Parijse vestiging van de jezuïeten, waar hij op 26 januari 1721 is gestorven. Huet heeft een groot aantal wetenschappelijke werken nagelaten, waarbij hij zich zeer kritisch opstelde tegenover de filosofie van René Descartes (1596-1650, ISNI 0000 0001 2129 6144).

Guy Verron, *Pierre Daniel Huet, le « savant universel »*, (Collection Écrivains & Normandie 17), Milon-la-Chapelle 2020; zie ook GALLIA CHRISTIANA, XI, 505; DU PIN 1686-1715, XIX, 55-63; DU PIN 1704, II, 2607-2608; MORÉRI 1749, II, 52; MORÉRI 1759, VI, *le partie*, 118-120; LADVOCAT 1760, I, 735-736; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 450; III, 252-253; CHAUDON 1767, III, 36-38; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIV, 105-109; PEIGNOT 1822, II, 181-182; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIII, 225-228; QUÉRARD 1827-1839, IV, 153-154; DE FELLER 1832-1833, VII, 104-105; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833, III, 1475; ACKERMANN 1834, III, 147; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 783; ROHRBACHER 1842-1849, XXVI, 405-407; MICHAUD 1843,

XX, 101-105; DE POSADA 1848-1868, X, 7-14; PÉRENNÈS 1851, II, 735-737; HOEFER 1852-1866, XXV, 380-390; LEBRETON 1857-1861, II, 275-276; SANDRET 1866, 167-168; GLAIRE 1868, I, 1051; GAMS 1873, 506; VAPERAU 1876, I, 1040; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 899; JEAN 1891, 332; 344; BREMOND 1916-1933, X, 75; 92; 164.

681

96

Breviarium Abrincense. Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. Petri Danielis Huetii Abrincensis Episcopi autoritate, ac vererabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Joannem Baptistam Coignard. M. DC. XCVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA/AMIET 1769. Zie ook PIGEON 1884, 229-230.

682

97

TRAVERS 1860, 133-136.

683

97

Sol diem festum populis reduxit, 16, is daar een hymne voor Gildardus van Rouen; *Frustra latebras expetis*, voor Paternus van Avranches, is bij [Commire](#), 9, een lied ter ere van Martinus van Tours; *Auberti meritis plaudite, virgines* is afgeleid van: *Martini reditu psallite, virgines*, 12.

684

97

TRAVERS 1860, 125-132.

685

97

Zie ook *Hymni Novi tam ex Breviario Parisiensi quàm ex Cluniacensi excerpti*, 63. Deze bundel verscheen in 1685, nog vóór het [brevier van Cluny](#) zelf.

686

97

Zie *Menagiana ou les bons mots et remarques critiques, Historiques, morales & d'érudition de M. Ménage, Recueillies par ses Amis*. Tome troisième. A Amsterdam, Chez Pierre de Coup, Libraire dans le Kalverstraat, à l'Enseigne de Ciceron. M.DCCXVI, 412. GUÉRANGER 1878-1885, II, 701-718 citeert de kritiek van Ménage op de hymnen van [Santeuïl](#) integraal vanuit ARÉVALO 1786, 432-437.

687

97

Breviarium ecclesiasticum, clero propositum, Parisiis, Apud J.B. Coignard, Regis Typographum, Et Fratres Guerin. M. DCC. XLV. Cum privilegio Regis. Deze uitgave lijkt identiek te zijn met het [Breviarium Carcassonnense](#) van dit jaar.

688

97

Laurent-Étienne Rondet (ISNI 0000 0000 8342 4343) werd op 6 mei 1717 geboren als zoon van Laurent Rondet, drukker en uitgever in Parijs en overleed op 1 april 1785. Hij was vooral bekend door zijn kennis van het Hebreeuws, waarvan hij een grammatica uitgaf. Ook verzorgde hij een parafrasering van de Vulgaat, die in 1756 gevolgd werd door een Bijbelvertaling uit de grondtalen. De vertaling van het nieuwe testament door [Mésenguy](#) werd door hem in 1754 bewerkt. Hij zou degene geweest zijn die de eindredactie van brevieren van [Carcassonne](#), [Cahors](#), [Laon](#) en [Le Mans](#) vanuit het [Breviarium Ecclesiasticum](#) van [Robinet](#) heeft verzorgd. Ernstig rekening moet echter worden gehouden met de mogelijkheid dat de namen Rondet en [Robinet](#), die enigszins op elkaar lijken, al vroeg met elkaar verward zijn en dat dit door [Guéranger](#) is overgenomen, waardoor ook in de latere literatuur de redactie ten onrechte aan Rondet zou zijn toegeschreven. Wanneer deze toeschrijving toch juist blijkt te zijn, houdt dit in dat Rondet nog vóór zijn dertigste levensjaar al vier brevieren heeft geredigeerd. In 1778 verscheen een lekenbrevier van zijn hand: *Preces matutinæ ac vespertinæ, ex Sacris Scripturis et Liturgicis Libris depromptæ, ad usum præsertim studiosæ Juventutis, & cæterorum Fidelium, qui Latinam Linguam præferunt in suis Precibus ...*, Paris 1778, met een tweede deel: *Precum matutinarum ac vespertinarum, altera pars: sive*

Preces Pœnitentiales ac Eucharisticae, Paris 1780. Hij kan zeker tot de jansenisten worden gerekend, verwierp de bulle *Unigenitus*, hoorde tot de vereerders van de diaken François de Paris en zou zijn genezen door het contact met een relik van [Jean Soanen](#).

Zie o.a. CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 412; PEIGNOT 1822, III, 289-290; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 140-142; DE FELLER 1832-1833, XI, 490-491; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2624; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVI 770; MICHAUD 1843, XXXVI, 427-428; DU LAC 1849, 244; PÉRENNÈS 1851, III, 825-827; HÖFFER 1852-1866, XLII, 601-602; PICOT 1853-1857, V, 472; ROSKOVÁNY 1861, V, 1188-1190; GLAIRE 1868, II, 1982; LALANNE 1872, 1579; VAPEREAU 1876, II, 1764; GUÉRANGER 1878-1885, II, 505-506; 575.

Verdeling van de psalmen volgens [Laurent-Étienne Rondet](#), *Preces matutinæ ac vespertinæ*, 1778.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 61
	Lauden	62 92 99 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	5 6 7
	II	8 9a 9b
	III	10 11 12
	Lauden	13 14 15 Ex15 145
	Prime	16 18 19
	Terts	20 21a 21b
	Sext	22 23 24
	None	25 26a 26b
	Vespers	119 120 121 122 123
	Completen	114 115 116
dinsdag	Metten I	28 30a 30b
	II	31 32a 32b
	III	33 34a 34b
	Lauden	35 36a 36b 2Sam2 146
	Prime	37a 37b 38
	Terts	39a 39b 40
	Sext	41a 41b 42
	None	43a 43b 43c
	Vespers	124 125 126 127 128
	Completen	114 115 116
woensdag	Metten I	44a 44b 45
	II	46 47 48
	III	49a 49b 50
	Lauden	51 52 53 Jes38 147
	Prime	54a 54b 55
	Terts	56 57 58
	Sext	59 60 61
	None	63 64 66
	Vespers	129 130 131a 131b 132
	Completen	114 115 116

donderdag	Metten I	67a 67b 67c
	II	68a 68b 68c
	III	69 70a 70b
	Lauden	71a 71b 72 Jes12 148a
	Prime	73a 73b 74
	Terts	75 76a 76b
	Sext	77a 77b 77c
	None	77d 77e 77f
	Vespers	134 135a 135b 136 137
	Completen	114 115 116
vrijdag	Metten I	78 79a 79b
	II	80a 80b 81
	III	82a 82b 83
	Lauden	84 85a 85b Hab3 148b
	Prime	86 87a 87b
	Terts	88a 88b 88c
	Sext	89a 89b 91
	None	93a 93b 95
	Vespers	137 138 139 140 141
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten	96 97 98
	II	100 101a 101b
	III	102a 102b 102c
	Lauden	103a 103b 103c Dt32 149
	Prime	104a 104b 104c
	Terts	105a 105b 105c
	Sext	106a 106b 106c
	None	107a 107b 107c
	Vespers	142a 142b 143a 143b 144
	Completen	4 90 133

689

97

Breviarium Carcassonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Armandi Bazin de Besons, Carcassonensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Pariisiis, Apud J.B. Coignard, Regis Typographum, Et Fratres Guerin. M. DCC. XLV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2078.

[Armand Bazin de Besons \(1701-1778\).](#)

Armand Bazin de Besons (ook de Bezons, ISNI 0000 0003 5900 2636), geboren te Parijs op 30 maart 1701 en overleden op 11 mei 1778 te Carcassonne, werd in 1730 tot bisschop van deze stad benoemd en ontving op 14 januari 1731 de bisschopswijding. Zijn gelijknamige oom was bisschop van Aire-sur-l'Adour, aartsbisschop van Bordeaux en vervolgens van Rouen. Hij hoorde tot de bisschoppen die ten aanzien van de constitutie *Unigenitus* een zodanig beleid voerden dat tegenstanders hiervan in hun bisdommen weinig of niets in de weg gelegd werd. APPOLIS 1951 rekent hem tot de 'tiers parti' tussen voor- en tegenstanders. Zie o.a. RICHARD E.A. 1760-1765, I, 91; 853; DU TEMS 1774-1775, II, 461; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 215-216; GAMS 1873, 1873, 529; JEAN 1891, 262.

Breviarium Cadurcense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, D. D. Bertrandi-Baptist.-Renati Du Guesclin, Cadurcensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud J. B. Coignard, Regis Typographum, & Fratres Guerin, viâ San-Jacobeâ. M. DCC. XLVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2060.

Bertrand-Jean-Baptiste-René du Guesclin, geboren te Rennes op 30 augustus 1703, werd vicaris-generaal van het aartsbisdom Rouen, zodat hij [Robinet](#) persoonlijk heeft gekend. Hij begeleidde kardinaal Louis-César-Constantin de Rohan-Guéméné (1697-1779), de prins-bisschop van Straatsburg, naar Rome voor het conclaaf van 1740. In het volgende jaar werd hij bisschop van Cahors. In de laatste jaren van zijn episcopaat stonden de jezuïeten bij hem zeer in de gunst. Hij overleed op 20 augustus 1766. Zie o.a. RICHARD E.A. 1760-1765, I, 792; DU TEMS 1774-1775, I, 229; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 202; GAMS 1873, 525. JEAN 1891, 6.

691

97

Breviarium Laudunense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Joan. Francisci-Joseph De Rochechouart, Laudunensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud J. B. Coignard, Regis Typographum, & Fratres Guerin, viâ San-Jacobeâ. M. DCC. XLVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2297. Dit werd in 1822 (BOHATTA / AMIET 2298) en in 1839 herdrukt: *Breviarium Laudunense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Joan.-Francisci-Joseph de Rochechouart, Laudunensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum.* Nova editio. Lauduni, Apud C. Menesson, typographum-bibliopolam. M. DCCC. XXXIX. BOHATTA / AMIET 2299.

Deze titel bevat de naam van de bisschop uit de achttiende eeuw, omdat het bisdom Laon in dat jaar al geruime tijd was opgeheven. Bij de algehele verandering van de kerkelijke kaart van Frankrijk na de Revolutie werd het bisdom Laon samengevoegd met dat van Soissons tot het bisdom van het departement van de Aisne. In een deel daarvan bleef de ritus van Laon in gebruik, zodat uitgaven verschenen als *Petit Paroissien à l'usage de la partie Laonnoise du Diocèse de Soissons*, Laon 1821 en andere, waarin de verschillen tussen de riten van Laon en Soissons werden aangeduid. Vanaf 1828 droegen de bisschoppen van Soissons ook de titel van die van Laon.

Jean-François-Joseph de Rochechouart de Faudoas (1708-1777).
Portret door Pompeo Girolamo Batoni (1708-1787).

De bisschop naar wie de titelpagina verwijst, is Jean-François-Joseph de Rochechouart de Faudoas (ISNI 0000 0000 6277 3616), wiens mandement van 24 december 1747 in de uitgave van 1839 integraal is afgedrukt. Deze voorlaatste bisschop van Laon werd op 28 januari 1708 te Aureville in het aartsbisdom Toulouse geboren. In 1732 werd hij tot priester gewijd en vanaf 1734 was hij vicaris-generaal van de aartsbisschop van Rouen. Hij weigerde de positie van bisschop van Dijon maar werd op 15 oktober 1741 tot bisschop van Laon gewijd. In 1761 werd hij tot kardinaal benoemd. Hij stierf te Parijs op 2 maart 1777.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, IX, 559; MORÉRI 1735, II, 2e partie, 213; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 328; GAMS 1873, 560; JEAN 1891, 324.

692

97

Dit is de volgorde geweest waarin het brevier van [Robinet](#) voor de vier bisdommen is bewerkt. In een overzicht van zijn werken dat door hemzelf niet lang vóór zijn overlijden zou zijn opgesteld en dat verscheen onder de titel 'Notice des Travaux Littéraires de [Laurent-Étienne Rondet](#)' in de *Journal ecclésiastique* van oktober 1785, 71-88, wordt (77-78) in een opsomming van liturgische werken van [Rondet](#) deze volgorde aangehouden. [Joseph-Antoine-Toussaint Dinouart](#), de oprichter en redacteur van het tijdschrift, merkt hierover op:

Cette Notice est écrite de la propre main de M. [Rondet](#); il l'a faite, à ma demande, quelques années avant sa mort. Il est mort le premier d'Avril 1785. Il étoit un des plus Savans de l'Europe dans la Langue sainte. Depuis cinq heures du matin, jusqu'à huit heures du soir, chaque jour travaillant à son Bureau, il ne sortoit que pour aller à l'Eglise, & jamais il ne s'est permis pendant sa vie une heure de promenade. (*ibid.*, 71).

Breviarium Cenomanense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris. DD. Caroli Ludovici de Froullay, Cenomanensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud J.B. Coignard, Regis Typographum, Et Fratres Guerin, viâ San-Jacobæâ. M. DCC. XLVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA/AMIET 2115. Zie ook FONTAINE 1980, p. 126-127. Het brevier bleef geruime tijd in gebruik. De laatste oplage is vermoedelijk geweest: *Breviarium Cenomanense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Claudii-Magdalene de la Myre, Episcopi Cenomanensis, auctoritate, et venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu recognitum et editum.* Lutetiae Parisiorum, Typis Ad. Le Clere, SS. D.D. Papæ Typographi, in aggere vulgò dicto quai des Augustins, n°. 35. M. DCCC. XXIII. BOHATTA/AMIET 2117. Claude-Madeleine de la Myre-Mory (1755-1829) was bisschop van Le Mans van 1819 tot 1829.

Charles-Louis de Froullay de Tessé (1687-1767).

Charles-Louis de Froullay (ook Froulay en Froulai) de Tessé werd geboren op 17 september 1687 op het slot van Montflaux te Saint-Denis-de-Gastines in de Mayenne. Reeds in 1700 werd hij in de geestelijke stand opgenomen. In 1708 werd hij kanunnik-graaf van Lyon en ontving hij de priesterwijding. In 1715 werd hij raadsheer en aalmoezenier van de koning. Als vicaris-generaal van Toulouse werd hij op 17 oktober 1723 tot bisschop van Le Mans benoemd, waartoe hij op 25 februari 1724 werd geconsacreerd. In zijn uitgestrekte diocees zag hij zich direct al geconfronteerd met problemen rondom de constitutie *Unigenitus*, die door zijn kapittel werd verworpen. De Froullay zette zich voor de aanvaarding ervan in, niet als onderdeel van de geloofsleer maar als een zaak van discipline. Met dit compromis trachtte hij de eenheid in zijn bisdom te bewaren. Hij werd bekend door zijn talrijke maatregelen ter bestrijding van armoede en hongersnood. De Froullay stierf op 30 of 31 januari 1767.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIV, 417-418; MORÉRI 1759, V, *le partie*, 394; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XI, 246; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 390-391; COURTIN 1827-1832, XI, 288; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1154; GUYARD EN COLOMB 1837, 369-378; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 385; MICHAUD 1843, XV, 244-245; GAMS 1873, 563; GUÉRANGER 1878-1885, II, 352-353; JEAN 1891, 429.

PIOLIN 1851-1863, VI, 502-503:

À l'exemple de [Foinard](#), curé de Calais, il (*sc.* [Robinet](#)) avait composé un projet de bréviaire, sorte d'utopie qui n'a aucun sens dans l'Eglise catholique; ce fut néanmoins à cette conception que s'attacha l'évêque du Mans, et il la fit retoucher pour son diocèse. Il y réfléchit, dit-il, longtemps, et il demanda les avis de personnages qui avaient alors une grande réputation de science. Puis il laissa les anciens livres s'user complètement, en sorte qu'ils étaient devenus extrêmement rares, et que le clergé du diocèse faisait entendre des plaintes sur la difficulté qu'il éprouvait pour s'en procurer. C'est alors qu'il promulgua une ordonnance qui prescrivait l'usage de la nouvelle liturgie; mais en adoptant l'œuvre du docteur [Robinet](#), [Charles de Froullay](#) employa aussi la main d'un laïque, [Laurent-Étienne Rondet](#), visionnaire apocalyptique et dévot du [diacre Pâris](#). C'était lui qui tenait alors le sceptre de la liturgie en France; son influence fut immense; les bréviaires, les missels, les rituels, les processionnaires de plus de dix diocèses passèrent par ses mains hérétiques; le missel et le processional du Mans furent son œuvre. Dans les liturgies nouvelles, les antienne et les répons de l'office étaient composées uniquement des paroles de l'Ecriture; cette mesure, dont on comprend aisément l'intention, souffrit une exception dans le [bréviaire du Mans](#); et ce fut grâce à l'intelligence de [Charles de Froullay](#) que l'on y conserva quelques faibles traces des anciennes formules. Ce prélat savait quel danger présente le système qui considère l'Ecriture sainte comme l'unique élément des prières sacrées, et il connaissait la valeur des formules traditionnelles. Il modifia donc en ce sens l'œuvre de [Robinet](#), et déposa dans sa lettre pastorale, qui est du 25 mars 1748, un témoignage solennel en faveur de la tradition liturgique. Il y avait, du reste, assez d'autres innovations: plusieurs saint étaient retranchés du calendrier, d'autres qui n'y avaient jamais eu de place commençaient à s'y montrer; on y lisait des rubriques qui bouleversaient toutes les anciennes coutumes observées jusque alors; l'ordre des fêtes et le chômage furent modifiées au grand mécontentement des fidèles.

Het brevier en het missaal die werden uitgegeven onder [Froullay de Tessé](#) zijn onmiskenbaar conservatiever dan bijvoorbeeld die van Troyes, maar uit de inhoud ervan is niet af te leiden dat er invloed van het aartsbisdom Sens en [Languet de Gergy](#) is uitgegaan, zoals dat bij [De La Motte](#) van Amiens het geval was.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 252-254:

Cette église était alors gouvernée par un prélat zélé contre le jansénisme, et dont la mémoire est demeurée précieuse devant Dieu et devant les hommes [Charles-Louis de Froullay](#), bien qu'il eût subi, comme l'évêque d'Amiens, l'influence de son siècle sur les choses de la Liturgie, plus heureux que ce prélat, avait goûté les saintes maximes de l'archevêque [Languet](#) sur l'inimitable valeur de la tradition dans les prières de la Liturgie, et sur le danger qu'il y aurait à considérer l'Écriture sainte comme l'unique élément des sacrés cantiques. Au milieu de la défection générale, il eut le courage de faire entendre sa voix en faveur des antiques formules grégoriennes, et il déposa, dans la lettre pastorale même par laquelle il annonçait à son diocèse le nouveau bréviaire, un témoignage solennel en faveur de la tradition liturgique. Dans cette pièce, qui est du 25 mars 1748, après avoir dit qu'on avait puisé la matière des antiennes et des répons dans les passages des Écritures qui avaient semblé les plus convenables pour rendre les sentiments de la piété, [Charles de Froullay](#) ajoutait ces paroles remarquables:

« Mais comme l'Eglise emploie de temps en temps sa propre voix, pour parler à son époux céleste, nous avons retenu certaines antiennes qui n'ont pas été extraites des livres sacrés, mais qu'une piété docte a enfantées et qu'une tradition sans tache a consacrées. Par leur secours, les dogmes catholiques cessent de paraître nouveau; les fidèles les sucent avec le lait, et se les approprient par un usage journalier. Insérés dans des formules de prières, ces dogmes s'attachent plus fortement au cœur du chrétien, et se transmettent aux générations futures à l'aide de la récitation et du chant. »

Voilà bien la doctrine du concile de Tolède, la doctrine des livres grégoriens, la doctrine de [Languet](#) contre l'évêque de Troyes. On conserva donc dans le nouveau [Bréviaire manceau](#) quelques traces de l'ancienne Liturgie, et ces traces, si rares qu'elles fussent, plaçaient ce bréviaire dans une classe à part, et demeurèrent comme une réclamation en faveur des usages de l'antiquité, dont la suppression ne serait peut-être pas sans retour. Seul entre tous les nouveaux bréviaires de France, celui de [Froullay](#) garda donc plusieurs des magnifiques antiennes de Noël, de la Circoncision, de l'Ascension, de la Trinité, du Saint Sacrement, de l'Assomption, de la Nativité de la sainte Vierge; les absolutions et bénédictions romaines, etc.

[Charles-Louis de Froullay de Tessé](#), *Mandement* van 25 maart 1748, in: *Breviarium Cenomanense* 1748:

Cum autem Ecclesia specialem aliquando adhibeat vocem, quâ Sponsum supernum alloquatur, retentæ sunt quædam Antiphonæ, quas è sacris Codicibus licet non deductas, pietas docta parturiit, & consecravit illibata traditio. Illarum subsidio Dogmata Catholica videntur non esse peregrina, sed accepta cum lacte & usu quotidiano recepta; inseruntur enim precibus, ut animo Christiano fortius inhæreant, & futuris generationibus recitatione & cantu transmittantur.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES 27 februari 1751, 34-35:

M. l'Evêq. [Froullay de Tessé](#) a donné un [nouveau Bréviaire](#) à son Diocèse, imprimé à Paris chez Coignard rue S. Jacques, 1749. On avoit d'abord annoncé cet Ouvrage comme un chef-d'œuvre; mais les connoisseurs qui l'ont examiné, n'en ont pas porté le même jugement. Outre plusieurs défauts qui regardent la forme, (comme l'arrangement des Offices, le choix des Homelies & des Canons, la composition des Repons, le retranchement de certaines Fêtes propres à ce Diocèse, la translation d'un assez grand nombre d'autres aux Dimanches &c.) il regne dans les Himnes nouvelles un gout de Molinisme, qui n'étoit pas dans l'ancien Bréviaire, & qui prouve de plus en plus qu'à l'ombre de la Bulle on voudroit insensiblement changer la doctrine de l'Eglise dans les monumens même les plus authentiques, comme les Catechismes & les Bréviaires. Nous n'attribuons pas ce projet à M. l'Evêq. du Mans. Nous ne l'en soupçonnons pas même. Mais ne seroit-on pas en droit de se plaindre de ce qu'il a confié la composition de son Bréviaire à des mains infidèles, qui l'ont trompé, ou qui le deshonnorent, en mettant sous son nom un Bréviaire tel que celui dont nous allons donner une idée sommaire? On l'attribue à M. [Robin](#), si connu par son dévouement au Molinisme & aux Molinistes, ainsi que par les changemens qu'il a déjà faits dans les [Bréviaires de Rouen](#), [Cahors](#) &c. N'auroit-

on pas encore un autre sujet de plainte dans le Diocèse du Mans, de ce que le Prélat y donne un nouveau Bréviaire, sans qu'il paroisse que le Chapitre même de la Cathédrale ait été consulté, ni sur le fond, ni sur la forme, ni sur la publication?

Dans ce nouveau Bréviaire on élève la puissance du libre arbitre, & l'on déprime celle de la grace: elle n'opere plus tout ce qu'il y a de bien en nous: elle nous excite simplement, elle nous donne le pouvoir d'agir: le reste est l'ouvrage de l'homme. C'est ce qui paroît dans l'Himne de Laudes du jour de S. Marc. Le célèbre [Santeuil](#), Auteur de cette Himne, avoit dit que la Loi ancienne gravée sur la pierre, proposoit des préceptes, sans donner la force de les accomplir; au lieu que la Loi nouvelle donne elle-même tout ce qu'elle commande: Quidquid jubet, dat exequi. On a changé ce dernier vers, pour lui substituer celui-ci: PRÆCEPTA DAT CUM VIRIBUS. (Elle donne des préceptes, & des forces pour les accomplir.) Et qu'on ne s'y trompe pas: ces forces sont proportionnées aux différens degrés des tentations & de la cupidité. On le dit expressément dans l'himne de Matines de la 2e férie: Vires ministras arduis NON IMPARES laboribus. (Vous donnez des forces égales à la grandeur des difficultés.) C'est à quoi l'Auteur du Bréviaire borne la grace de Jesus-Christ: elle n'opere point, elle se détermine point par elle-même, elle ne fait que SECONDER les efforts du libre arbitre; & si Dieu la refusoit, il ne pourrait sans injustice exiger l'accomplissement de sa Loi. Donis SECUNDANS gratiæ quem Lege justus obligas (ibidem.) C'est ainsi que l'on anéantit la gratuité de la grace de J.C. & son efficacité, pour établir l'équilibre Molinien, & faire dépendre l'obligation d'accomplir la Loi de Dieu du don de la grace: avec elle on est tenu d'observer les Commandemens: sans elle l'homme n'est plus obligé qu'à certains devoirs naturels, dont l'accomplissement ne peut conduire au Ciel, ni le violement mériter l'Enfer. Donis secundans gratiæ quem Lege justus obligas.

Dans l'Office de la Chaire de S. Pierre & ailleurs, on trouve plusieurs applications auxquelles il est difficile de donner un bon sens. Auroit-on voulu y favoriser l'opinion de l'infailibilité? Au moins l'Auteur croit-il que le plus grand nombre des Evêq. unis au Pape ne peut souscrire une formule erronée. Ce ne peut être que cette fausse maxime enfantée depuis la Bulle, qui ait fait retrancher de la Leçon de S. Damase (p. 500) ces paroles (de S. Jérôme) qu'on lit dans le Bréviaire Romain, & dans les anciens Bréviaires Manceaux: Orbis terrarum miratus est se esse Arianum. (L'Univers fut étonné de se voir Arien.)

Dans les Canons de Prime on a de même supprimé plusieurs phrases qu'il étoit essentiel de conserver. Par exemple dans celui de la 4e férie de la 2e semaine du Carême, après avoir rapporté le texte du Concile de Trente qui enseigne que pour se disposer à la justification, il faut commencer à aimer Dieu comme source de toute justice: Illumque tanquam justitiæ fontem diligere incipiunt, (Sess. 6. Cap. 6.) on ne fait aucune mention des paroles suivantes: AC PROPTEREA moventur adversus peccata per odium aliquod & detestationem: paroles qui montrent que la haine & la détestation du péché doivent avoir pour motif (ac propterea) l'amour de Dieu. Que penser de cette suppression, dans un tems où cette vérité éprouve tant d'opposition, sinon que l'Auteur est du nombre des contradicteurs? Il y a d'autres changemens de même qualité, qui sont d'autant plus de peine, qu'il y a une Communauté de Pichonistes à quelques lieues du Mans la Fleche, & que M. l'Evêque n'a pas donné de signe vie contre le P. Pichon.

Le Diocèse se plaint aussi de ce que'on a inséré dans ce Bréviaire, sous le titre de Canons, plusieurs Statuts des Evêq. du Mans, que l'on donne pour Sinodaux, quiqu'ils n'aient point été faits de concert avec le Clergé, ni même avec le Chapitre, qui en est appellant comme d'abus. Encore le Traducteur latin de ces Statuts a-t-il omis certaines modifications ou restrictions qui se trouvent dans les Statuts françois, & qui adoucissent ce qu'il pourroit y avoir de plus odieux. On peut consulter entr'autres le Canon de la 2e férie de la 2e sem. de Carême, la 3e fér. in Ascensione, celui de l'Octave de l'Ascension, celui du 22. Oct. &c.

699

98

LAFFETAY 1855, 172-176. François de Nesmond (1629-1715, ISNI 0000 0000 0141 1945) was bisschop van Bayeux van 1661 tot zijn dood. Het brevier was gemodelleerd naar het Romeinse, met enige afwijkingen en toevoegingen.

700

98

Vgl. PLUQUET 1829, 242. Zie ook FONTAINE 1980, 58. Hier wordt het *Missale Bajocense* van 1783 behandeld, waarbij het [brevier van 1738](#) wordt vermeld met een beroep op een andere auteur.

Breviarium Bajocense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Caroli-Richardi Dancel, Episcopi Bajocensis, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum et recognitum. Cadomi, Apud F. Poisson, Typographum D.D. Bajocensis Episcopi, in Vico Frigido. M. DCCC. XXX. BOHATTA / AMIET 1973. LAFFETAY 1876, 67 bevestigt dat deze druk geen wijzigingen bevatte ten opzichte van de in 1821 onder Charles Brault (1752-1833, ISNI 0000 0000 3708 515X) verschenen editie; BOHATTA / AMIET 1972. Jean-Charles-Richard Dancel (ISNI 0000 0001 1754 2971), geboren te Cherbourg op 20 oktober 1761, stond bekend als een fervent royalist. Ten tijde van de Franse revolutie was hij leraar in Parijs. Hij week uit naar het buitenland en keerde pas na het concordaat van 1801 terug naar Frankrijk. Na zijn priesterwijding werd hij pastoor van Valognes, waar hij een curieus monument voor Lodewijk XVI liet bouwen. Ook was hij aartsdiaken van het schiereiland Cotentin in het bisdom Coutances, toen hij op 2 juni 1827 tot bisschop van Bayeux werd benoemd. Op 28 oktober van dat jaar ontving hij de bisschopswijding. Dancel overleed op 20 april 1836.

Zie o.a. HOFER 1852-1866, XII, 896-896; LEBRETON 1857-1861, I, 371-372; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 142-144; SANDRET 1866, 213; GAMS 1873, 508.

702

98

[Pierre-Jules-César de Rochechouart-Montigny](#) (1698-1781).

Portret door Joachim Rupalley (1718-1780).

Pierre-Jules-César de Rochechouart-Montigny (ISNI 0000 0003 8193 3541) werd geboren op 8 maart 1698 en stierf op 24 januari 1781. Hij werd in 1733 tot bisschop van Évreux benoemd, waar hij een variant van het Parijse brevier van 1736 invoerde. Merkwaardig daarbij is dat hij zich duidelijk schaarde onder de voorstanders van de constitutie *Unigenitus* en daarin zover ging dat hij zijn geestelijkheid voorschreef de laatste sacramenten te weigeren aan diegenen die de constitutie niet aanvaardden. Het Parlement van Normandië gelastte in 1753 dat hij dit voorschrift zou intrekken, wat mogelijk ertoe heeft bijgedragen dat hij op 18 augustus van dat jaar benoemd werd tot bisschop van Bayeux. Hier liet hij een nieuw missaal voor het bisdom uitgeven. In 1776 trok hij zich uit zijn functie terug. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XI, 399; 621; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 133; 297; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 125-127; *Métropole de Rouen: Évreux*, 73-75; SANDRET 1866, 212; GAMS 1873, 508; 550; JEAN 1891, 348; 353.

703

98

De uitgave van 1844 bevat noch een mandement, noch zelfs de naam van de toenmalige bisschop, Louis-François Robin: *Breviarium Bajocense*. Cadomi, Excudebat Augustus Lecrène, Typographus, in Via Frigida. 1844. BOHATTA / AMIET 1975. Voor Robin (1789-1855), die van 1836 tot zijn overlijden de eerste bisschop van het gecombineerde bisdom Bayeux en Lisieux was, zie o.a. LEBRETON 1857-1861, III, 351-352; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 144-148; SANDRET 1866, 213; GAMS 1873, 508.

704

98

[Paul d'Albert de Luynes](#) (1703-1788).

Gravure door Etienne Fessard (1714-1777).

Paul d'Albert de Luynes (ISNI 0000 0001 2120 3024) werd te Versailles geboren op 5 januari 1703 in een familie van hoge adel. Hoewel hij voor een militaire carrière was bestemd, koos hij voor de geestelijke stand en werd in 1729 reeds bisschop van Bayeux en vervolgens, van 1753 tot zijn dood, aartsbisschop van Sens. In 1756 werd hij kardinaal. Hoewel hij veel aan het hof vertoefde, had hij ook aandacht voor zijn dioceses, waar hij vele pastorale bezoeken aan parochies en kloosters aflegde. In 1743 werd hij lid van de Académie française. Hij overleed op 21 januari 1788 te Parijs.

Zie o.m. VALLERY-RADOT 1966; GALLIA CHRISTIANA, XI, 398-399; XII, 107; DESESSARTS 1800-1803, IV, 197; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVII, 211; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 132-133; XXIX, 203; COURTIN 1827-1832, XV, 50; QUÉRARD 1827-1839, V, 398-399; DE FELLER 1832-1833, VIII, 343-344; MICHAUD 1843, XXV, 532-533; PÉRENNÈS 1851, II, 1280; HOFER 1852-1866, XXXII, 359-360; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 122-125; *Métropole de Sens: Sens et Auxerre*, 156-159;

SANDRET 1866, 212; JERVIS 1872, I, 290; GAMS 1873, 508; 630; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 43; JEAN 1891, 348; 367; DE VIGUERIE 1995, 1141.

705

98

Breviarium Bajocense, ... Petri-Julii-Cæsaris de Rochechouart ... editum, Caen 1771. BOHATTA / AMIET 1970.

706

98

Breviarium Bajocense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Pauli d'Albert de Luynes, Episcopi Bajocensis auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Bajocis, Typis Gabrielis Briard, Illustrissimi ac Reverendissimi Episcopi, ejusque Cleri Typographi. M. DCC. XXXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1968. Het werd opnieuw uitgegeven in 1753: BOHATTA / AMIET 1969.

707

98

De biografische gegevens van [Viger](#) zijn voorshands spaarzaam; er zijn geen overtuigende aanwijzingen dat hij inderdaad aan een [brevier voor Bayeux](#) heeft gewerkt.

708

99

GUÉRANGER 1878-1885, II, 249:

Vers l'année 1725, [François-Nicolas Vigier](#), prêtre de l'Oratoire et successeur de [Duguet](#) en la charge de supérieur du séminaire de Saint-Magloire, s'étant livré aussi à la composition d'un bréviaire, suivant les idées nouvelles, se trouvait en mesure de faire jouir le public du fruit de ses labeurs. Ce personnage obscur devait être l'instrument de la plus grande révolution liturgique que l'Eglise de France ait vue depuis le VIIIe siècle. Il avait enfanté le [Bréviaire de Paris](#). Cependant, ce n'était point à cette Eglise en particulier qu'il avait destiné son chef-d'œuvre. Le [Cardinal de Noailles](#), qui mourut en 1728, avait refusé de l'adopter. [François-Armand de Lorraine](#), évêque de Bayeux, avait paru mieux disposé; mais son chapitre s'était retranché dans une si courageuse opposition, que le prélat s'était vu contraint de se désister dans son entreprise.

709

99

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 19, brief 151, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 26 mei 1726:

On m'écrit de Paris que [M. de Bayeux](#) va adopter [votre bréviaire](#) pour son diocèse, comme aussi M. de Blois; que Mgr le cardinal de [Noailles](#) avoit été sollicité de faire de même, mais qu'il a refusé.

710

99

Niet onmogelijk maar ook niet zeer waarschijnlijk is dat [Lebeuf](#) met 'votre bréviaire' het brevier van het aartsbisdom [Sens uit 1702](#) heeft bedoeld.

711

99

[François-Armand de Lorraine-Armagnac](#) (1665-1728).
Gravure door Étienne-Jehandier Desrochers (1668-1741).

François-Armand de Lorraine-Armagnac (ISNI 0000 0000 6666 6340) werd in 1665 geboren als zoon van Louis de Lorraine, graaf van Armagnac, Charny en Brionne, en van Catherine de Neufville de Villeroy. Hij maakte zich sterk voor de oprichting van een afzonderlijke bisschopszetel te [Nancy](#), die echter pas op 19 november 1777 door de bulle *Ad universam agri* van paus [Pius VI](#) tot stand kwam. Zijn kerkelijke carrière zou volgens sommigen geschaad zijn geweest door zijn sympathieën voor het jansenisme. In 1719 werd hij bisschop van Bayeux en hij bekleedde dit ambt tot zijn overlijden op 9 juni 1728 te Parijs.

Zie FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 115-122. In deze beschrijving van het episcopaat van De Lorraine komt een aanwijzing voor dat deze in contact stond met [Nicolas Petitpied](#), die op zijn beurt vrijwel zeker betrekkingen met [Viger](#) heeft onderhouden:

Dans des divers Mandements, M. de Lorraine s'était servi de la plume de [Nicolas Petit-Pied](#) (né le 4 août 1665, à Paris, où il mourut le 7 janvier 1747), docteur de Sorbonne, qui, depuis plus de vingt-cinq ans, avait produit, pour le soutien du jansénisme, une quantité d'écrits. Il l'avait choisi pour son théologien, et depuis son Mandement du 25 janvier 1722, jusqu'à celui du 15 pastorale du 17 juillet 1724 (30 pages, in-4°), 'portant condamnation de deux libelles intitulés, l'un 'Instruction en forme de catéchisme au sujet de la bulle'; l'autre, 'Instruction théologique pour servir de réponse à un Entretien familial sur la bulle.' Cette ordonnance fut flétrie par un arrêt du conseil du roi et en même temps combattue par divers écrits théologiques, où l'on faisait voir que cette pièce était également injurieuse aux deux puissances. De là, des Remontrances adressées au roi au commencement de 1725, mais qui ne parurent que plusieurs années après. [Petit-Pied](#) en était aussi l'auteur.' (*Ibid.*, 119-120).

Zie ook LAFFETAY 1855, 289-317; LAFFETAY 1876, 5-22; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 132; SANDRET 1866, 212; GAMS 1873, 508; JEAN 1891, 347.

712

99

Vgl. DU LAC 1849, 237-238:

Le P. [Viger](#), dont tout le monde connaissait les tendances jansénistes, s'était trouvé atteint, vers 1725, de la même maladie que [Foinard](#); il avait fait un Bréviaire. La question était de le placer: il l'offrit au Cardinal de [Noailles](#), qui n'en voulut point; il alla le porter à l'[Evêque de Bayeux](#), qui l'eût accepté; mais le Chapitre de cette Eglise, effrayé des antécédents et de la réputation de [Viger](#), repoussa énergiquement l'œuvre de l'oratorien. Plus tard, dans un mémoire dressé par lui, comme Assistant du Général de l'Oratoire, il écartait de la Bulle le caractère et la dénomination de règle de foi, la qualifiant simplement de règlement provisoire de police. Son Bréviaire ne démentait pas une telle manière de penser. [Charles de Vintimille](#) adopta ce livre; mais pour lui donner toute la perfection qui lui manquait encore, il adjoignit à [Viger](#), [Mésenguy](#) et [Coffin](#).

In een voetnoot voegt [Du Lac](#) hieraan toe:

Il finit par prendre le parti de la soumission, disent ses apologistes, mais cette soumission même prouve qu'il avait donné dans les erreurs du temps. On l'appelle d'ordinaire [Vigier](#); ses lettres signées portent [Viger](#).

LAFFETAY 1855 en 1876 maakt hiervan geen enkele melding.

713

99

LAFFETAY 1876, 61-62:

De plus, le bruit s'étant répandu que [Mgr de Luynes](#) préparait une édition du bréviaire, il avait reçu, dès l'année 1730, une pièce de vers français composée par les professeurs du collège du Bois, qui lui demandaient avec instance que l'office fut abrégé. En effet, les dix-huit psaumes que l'on récitait le dimanche à matines, furent réduits à neuf. On retrancha trois psaumes de laudes, un de prime, un des complies en trois de l'office de la férie, chaque jour de la semaine: telle est l'origine du bréviaire actuel.

Het Collège du Bois was een in 1441 gesticht instituut van de universiteit van Caen.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Bajocense*, 1738.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	6 7 8
	III	9a 9b 10
	Lauden	62 92 99 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	11 12 13
	II	14 15 16
	III	17a 17b 17c
	Lauden	5 32a 32b Jes12 46
	Prime	18 19 20
	Terts	21a 21b 22
	Sext	23 24a 24b
	None	25 26a 26b
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten I	27 28 29
	II	30a 30b 30c
	III	31 33a 33b
	Lauden	42 47 53 Jes38 95
	Prime	34a 34b 35
	Terts	36a 36b 36c
	Sext	37a 37b 38
	None	39a 39b 40
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten I	41 43a 43b
	II	44a 44b 45
	III	48 49a 49b
	Lauden	56 64 66 1Sam2 134
	Prime	50 51 52
	Terts	54a 54b 55
	Sext	57 58a 58b
	None	59 60 61
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten I	63 65a 65b
	II	67a 67b 67c
	III	68a 68b 68c
	Lauden	80 89a 89b Ex15 145
	Prime	69 70a 70b
	Terts	71 72a 72b
	Sext	73a 73b 74
	None	75 76a 76b
	Vespers	131 132 135a 135b 136
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten I	77a 77b 77c
	II	78 79a 79b
	III	81 82a 82b

Lauden	87a 87b 142 Hab3 149
Prime	83 84a 84b
Terts	85a 85b 86
Sext	88a 88b 88c
None	93a 93b 96
Vespers	137 138 139 140 141
Completen	4 90 133

zaterdag	Metten	97 98 100
	II	101a 101b 102
	III	103a 103b 103c
	Lauden	91a 91b 146 Dt32 150
	Prime	104a 104b 104c
	Terts	105a 105b 105c
	Sext	106a 106b 106c
	None	107 108a 108b
	Vespers	143a 143b 144a 144b 147
	Completen	4 90 133

715

99

LAFFETAY 1876, 62-63.

716

99

Zie BÉZIERS 1773, 233-234; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XX, 47; PLUQUET 1829, 422; LEBRETON 1857-1861, III, 126; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 114; DE FELLER 1851, IX, 338; LEBRETON 1857-1861, III, 126-127; LAFFETAY 1876, 20. Moussard heeft na de verschijning van het brevier nog met [Jean Lebeuf](#) gecorrespondeerd: QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 258, brief 266, Moussard aan [Lebeuf](#), 16 augustus 1739. De brief geeft geen duidelijke aanwijzing dat het brevier door hem is geredigeerd, maar sluit dit ook niet uit. Moussard maakt duidelijk dat hij zich niet met de redactie van het antiphonarium heeft beziggehouden.

717

99

LAFFETAY 1876, 63-65.

718

100

LAFFETAY 1876, 63 noemt in een voetnoot, zonder bronvermelding, zelfs 30.000 [francs](#). Dit was het [modale jaarinkomen van een bisschop](#), zodat het eveneens genoemde bedrag van 3.000 francs waarschijnlijker is.

719

100

Le petit Graduel du diocèse de Bayeux, imprimé par l'ordre de ... [Paul d'Albert de Luynes](#) ..., Caen 1750; *Le petit Antiphonaire du diocèse de Bayeux, imprimé par l'ordre de ...* [Paul d'Albert de Luynes](#) ..., Caen 1749. LAFFETAY 1876, 65 noemt 1745 respectievelijk 1739 als verschijningsjaren.

720

100

DUCHESNE 1768, 370. In DUCHESNE 1764, 111 komt de naam in een soortgelijke lijst van functionarissen nog niet voor. In 1733 was er een kapelaan van de kathedrale kerk van Bayeux, genaamd Raoul Voivenel, van wie voorshands geen bijzonderheden bekend zijn. Zie François-Michel Morin-Lavallée, *Essai de biographie viroise*, Caen 1879, 120; Léopold-Ferdinand-Désiré Piel (ed.), *Inventaire historique des actes transcrits aux insinuations ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Lisieux ou documents officiels analysés*, III, Lisieux 1893, n. 1321, 258.

721

100

BOHATTA / AMIET 1971. Zie ook LAFFETAY 1876, 66.

Breviarium Æduense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris Antonii-Francisci de Blittersuich de Moncley, Æduensis Episcopi jussu, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Divione, Apud Anton. de Fay, Illustrissimi, Reverendissimique Episcopi, & Capi. Æduensis Typographum. M. DCC. XXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1779.

Antoine-François de Blittersvich de Moncley (gest. 1734).

Antoine-François de Blittersvich (ook Blit(t)erswyck de Moncley (ook Montcley), ISNI 0000 0004 1020 9385), wiens geboortedatum vooralsnog onbekend is, bekleedde als priester verschillende functies in het kapittel van Besançon. Hij werd op 8 januari 1721 tot bisschop van Autun benoemd maar pas op 5 maart 1724 gewijd. In 1727 nam hij deel aan het provinciaal concilie van Embrun. Niet alleen dit maar ook zijn optreden in Autun kenmerkte hem als een fervent tegenstander van het jansenisme. Op 31 maart 1732 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Besançon. Hij overleed op 12 november 1734. Zie o.a. GAGNARE 1774, 268-271, GALLIA CHRISTIANA, IV, 431; XV, 111; 15, 131-132; DU TEMS 1774-1775, II, 85-86; 4, 454; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 119; DU LAC 1849, 359 159; DE FELLER 1851, I, 278; GAMS 1873, 501; 515; JEAN 1891, 220; 464.

Volgens PIGNOT 1876, I, 336-338, werd in 1622 de Romeinse ritus voorgeschreven toen Claude de La Magdelaine bisschop was geworden. In 1657 zou onenigheid hierover tussen bisschop Louis Doni d'Attichy en zijn kapittel zijn ontstaan, met als resultaat dat de liturgie in het bisdom in grote verwarring raakte. Gabriel de La Roquette, bisschop van Autun van 1666 tot 1702, nam daarom een geleidelijke aanpassing van het brevier van 1534 aan de Romeinse ritus ter hand. Dit brevier wordt door PELLECHET 1883, 26-27, vermeld, samen met een *Breviarium Eduense* uit 1550, dat vermoedelijk identiek is aan het *Breviarium ad ritum diœcesis Eduensis*, dat werd uitgegeven te Parijs; BOHATTA / AMIET 1777. Tot 1728 is er te Autun geen ander brevier verschenen.

PELLECHET 1883, 137 noemt deze uitgave als *Officia propria sanctorum quorum festa celebrantur in ecclesia Æduensi*. Augustoduni Apud Petrum Laymeré, Typographum et Bibliopolam M DCC. GAGNARE 1774, 258-259, noemt de officiaal te Moulins, Dubuisson, als de auteur en veronderstelt waarschijnlijk terecht dat de uitgave in gebruik gebleven is tot 1728. Zie ook QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 99, brief 180, [Lebeuf](#) aan Germain, 15 juli 1730; PIGNOT 1876, 337. Deze Dubuisson kan identiek zijn met Jean, een zoon van André Dubuysson de Mirebeau, burgemeester van Moulins van 1670 tot 1676. Volgens Claude Drigon de Magny, *Premier registre de livre d'or de la noblesse de France*, Paris 1844, 140, is Jean Dubuysson zonder nakomelingen overleden en liet hij aan de stad Moulins, verschillende instellingen aldaar en het in 1623 gestichte kartuizerklooster Saint-Joseph grote sommen gelds na.

QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, II, 77, brief 175, [Lebeuf](#) aan Germain, 30 december 1729:

Si vous pouviez par la suite fair passer quelque exemplaire broché de ce mauvais bréviare, peut-être trouverions-nous encore, tout en nous divertissant, de quoi grossir vos remarques.

De geadresseerde van deze brief is Pierre-Bénigne Germain (1678-1751), kanunnik-theoloog van Autun, die wegens zijn verzet tegen het brevier in grote moeilijkheden was geraakt met de bisschop. Zijn acte van appél tegen de constitutie *Unigenitus*, die dateert van 7 december 1718, is opgenomen in: NIVELLE 1757, II, *Suite*, 50-51. De door [Lebeuf](#) gebezigde uitdrukking wordt herhaald in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 16 december 1730, 262, waar ook melding gemaakt wordt van de maatregelen die [De Moncley](#) tegen Germain heeft genomen:

Autun le 1 Octobre.

Monsieur l'Evêque, qui s'est fait connoître au Conciliabule d'Ambrun & à la dernière Assemblée du Clergé, vient de faire signifier au Théologal de son Eglise, par deux Grands Vicaires accompagnés d'un Notaire & de quelques témoins, une Lettre de Cachet qui l'exile à Sept fonts. Le sujet en est singulier; c'est qu'il s'étoit opposé à la publication d'un mauvais [Breviaire, imprimé en 1728](#), à l'usage du Diocèse. Il en avoit même écrit au Cardinal Ministre, & fait aussi par écrit ses représentations au Prélat. Il demandoit que ce Bréviaire fut examiné par l'Assemblée des Rites de Paris, ou par des Docteurs de Sorbonne, même par Monsieur Romigni. Mais au lieu de faire cet examen, l'Evêque a eu recours à ce qui est devenu depuis plusieurs années, dans les affaires Ecclésiastiques, le supplément des bonnes raisons. Plusieurs Chanoines indignés de ce procédé, ont dit en plein Chapitre que, si ce Bréviaire avoit besoin de Lettres de Cachet pour se soutenir, Monsieur d'Autun n'avoit qu'à en faire provision. Il y a néanmoins toute apparence qu'il se soutiendra. On y a supprimé les plus belles Homélies des anciens Pères, sans en excepter Saint Augustin, pour leur substituer celles du Bienheureux Laurent Justinien du quinzième siècle. On a retranché deux Fêtes du grand [Saint Germain d'Auxerre](#), & mis à sa place [Saint Ignace de Loyola](#). On a inséré parmi les Saints du Calendrier un Prisque ou Priscus de Lion, qui n'a jamais été honoré dans aucune Eglise, & qui n'est connu dans l'histoire que par quelques Conciles Provinciaux où il a présidé. C'est comme si Messieurs de Saint Sulpice alloient dans quelques siècles d'ici mettre Monsieur [de Tencin](#) dans leur Calendrier.

De hier genoemde Léonor de Romigny (gest. 1739) was van 1721 tot 1737 syndic van de Sorbonne.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 75 :

Il n'y a personne, pour peu qu'on ait de zèle pour la vérité, qui ne soit indigné de voir les pitoyables ouvrages liturgiques qui sortent de la main de ceux qui ne s'y entendent nullement. Après la peinture du nouveau [bréviaire d'Autun](#) qui m'a été faite, je serois fort mortifié d'être Autunois et qu'on m'obligeât de le réciter.

In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 3 juli 1731, 130 wordt het [brevier van Autun](#) ook inhoudelijk van kritisch commentaar voorzien:

De Beaune. II. Ce Prélat (*sc.* [De Moncley](#)) a affecté de répandre une Lettre de M. le Cardinal Ministre, par laquelle Son Eminence lui abandonne la continuation, le changement ou la révocation de l'exil de son Théologal: la cause de cet exil est rapportée dans les Nouvelles du 16 Décembre 1730; c'est que ce Théologal s'étoit élevé contre les défauts du nouveau [Bréviaire de ce Diocèse](#), & particulièrement contre l'abus qu'on y fait de l'Ecriture Sainte. En voici deux exemples. 1. L'on applique à S. Ignace Patriarche des Jésuites ces paroles du chapitre 5. verset 9. de l'Epître aux Hébreux qui caractérisent le Sacerdoce de Jésus-Christ: Factus est causa salutis æterna. S. Ignace devenu, en qualité de Fondateur de la Société, auteur ou cause du salut éternel! La mort du [Cardinal de Tournon](#), et plusieurs autres serviteurs de Dieu sanctifiés par les cruelles vexations de ces Pères peuvent servir à expliquer ce paradoxe impie. 2. Dans l'Office de la chaire de S. Pierre, on relève sa puissance & celle de ses successeurs par ces paroles du Chapitre 41. 24 de Job, Non est super terram potestas quæ comparetur ei, Il n'y a point de puissance sur la terre qui lui puisse être comparée. Il est aisé de remarquer dans la ridicule application de ce passage, quelle est la vue des Auteurs du Bréviaire: mais on doute fort que malgré leurs intentions trop flatteuses pour la Cour de Rome, cette Cour soit bien contente de se voir appliquer un endroit, que les Pères de l'Eglise entendent communément du Diable, dont

il est dit au verset suivant qu'il est le Roi de tous les enfans d'orgueil, Ipse est Rex super universos filios superbiæ.

In moderne vertalingen heeft Job 41, 25: 'Hij heeft op aarde zijn gelijke niet, hij is een schepsel zonder vrees ...' geen betrekking op de duivel maar op het nijlpaard, wat de toepassing op Petrus niet minder curieus maakt.

Jaren later wordt nogmaals gewag gemaakt van de tekortkomingen van het brevier. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 29 mei 1746, 87, wordt gesuggereerd dat de jezuïeten, die in het bisdom veel invloed hadden, een belangrijke bijdrage aan het *Breviarium Æduense* hebben geleverd:

De cette source sortit sous [M. de Moncley](#) (l'un des Peres d'Embrun,) un Bréviaire dont l'édition n'a été, dit-on, fructueuse que pour ce Prélat. Le mépris avec lequel il a été reçu du Public, a fait juger sans doute au Parlement de Dijon qu'il étoit inutile d'y ajouter la flétrissure qu'il méritoit par les faux principes qu'il contient sur la puissance temporelle des Rois. Il faudroit un Volume pour relever les bévues dont cet Ouvrage est rempli. Les principales sont d'avoir supprimé les anciens Offices de Noël, de la Semaine-Sainte, de l'Octave du S. Sacrement, pour y substituer des Homélies de Scholastiques & de Théologiens modernes; d'avoir défiguré l'Ecriture-Ste, en lui donnant des sens équivoques & forcés: par exemple, dans le Verset sacerdotal du jour de Pâques, parlant de J.C. Sicut tenebræ ejus, ita & lumen ejus. J.C. est comparé dans un autre endroit à Léviatan, & S. Leger à un cheval. On a supprimé S. Denis Apôtre de la France, & [S. Germain d'Auxerre](#), apparemment parce que leurs Sièges étoient alors occupés par deux Appellans. On en a ôté les plus belles Homélies de S. Aug. entr'autres celle de la Férie 4e d'après la Pentecôte. On a inséré dans les Légendes beaucoup de fables, comme celle des Provençaux sur S. Lazare, reconnues fausse & démontrée telle par des savants. Le stile en est bas & plein de barbarismes. Enfin il a mérité avec cela d'être mis à l'Index, parce qu'il interdit l'usage du Bréviaire Romain. Aussi ne se trouve-t-il qu'entre les mains des jeunes Ecclésiastiques, qui sont obligés de l'acheter au Séminaire, quoique M. l'Evêq. d'Autun (de la Valette) n'y contraigne personne.

[De Moncley](#) is dan al geruime tijd overleden en zijn opvolger Gaspard de Thomas de La Valette (ca. 1673-1748), die van 1732 tot 1748 bisschop van Autun was en een oudere broer van Louis de Thomas de La Valette (1678-1772), van 1733 tot zijn overlijden algemeen overste van de oratorianen, zou al in enige mate afstand hebben genomen van het als slecht beoordeelde brevier. Zie ook GAGNARE 1774, 271, waar de kwaliteiten van [De Moncley](#) zeer geroemd worden, maar die van het brevier ter discussie worden gesteld.

Charles-Thomas Maillard de Tournon (1668-1710), was pauselijk legaat voor India en China. Hij stierf in Chinese gevangenschap in Macau.

728 100
Marie Pellechet (1840-1900, ISNI 0000 0000 8077 4057) was bibliografe, vooral op het gebied van incunabelen, en wijdde zich aan de fotografie.

729 100
GAGNARE 1774, 364-375 lijkt dit materieel te bevestigen, hoewel hij formeel de mening is toegedaan dat in Autun de Romeinse ritus wordt gevolgd.

730 100
Eerder was het *Diurnale Æduense*, ... [Antonii-Francisci de Blitersvich de Moncley](#) ... editum, Dijon 1730 verschenen. BOHATTA / AMIET 1780. Zie ook PELLECHET 1883, 53-54.

731 100
PELLECHET 1883, 28-29. Vgl: GOUJET 1736, I, 181, waarin tenminste gesuggereerd wordt dat Lazare-André Bocquillot (april 1649 - 12 september 1728, ISNI 0000 0000 6131 3378; zie o.a. RAUWEL 2012; LE TORS 1745; DU PIN 1686-1715, XIX, 349-352; DU PIN 1704, II, 2702-2703; 2946; NICÉRON 1727-1745, VIII, 400-408; PAPILLON 1742, I, 53-56; MORÉRI 1749, I, 142-145; BESOIGNE 1752, V, 120-122; BARRAL 1753, 21-28; LABELLE 1755, 362-376; BARRAL 1758-1759, I, 502-503; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 7-9; LADVOCAT 1760, I,

183-184; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, Le partie*, 120-121; *Supplément*, 207-208; GOUJET 1736, I, 179-184; DESESSARTS 1800-1803, I, 284; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IV, 155-156; PEIGNOT 1822, I, 309-310; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 88-90; COURTIN 1827-1832, III, 410; QUÉRARD 1827-1839, I, 364; COUSIN D'AVALLON 1830, 15-16; DE FELLER 1832-1833, II, 365; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 284; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, III, 698; PÉRENNÈS 1851, I, 588-589; HOEFER 1852-1866, VI, 313-314; MICHAUD 1843, IV, 503; GLAIRE 1868, I, 304; GUÉRANGER 1878-1885, II, 475; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 182) nog bij de voorbereidingen van de uitgave betrokken is geweest of zelf een soortgelijk brevier zou hebben ontworpen:

On avoit commencé l'impression de ce Breviaire, mais elle a été interrompue, et il est demeuré Manuscrit, aussi bien que le Rituel qu'il avoit composé pour le Diocese d'Autun.

Het citaat blijkt te zijn ontleend aan NICÉRON 1727-1745, VIII, 407.

732

100

QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, II, 92, brief 178, [Lebeuf](#) aan Germain, 1730 zonder nadere datum:

Un de vos chanoines étoit aux Etats de Bourgogne, il y a trois ans, avec un des nôtres ... on vint à parler de Bréviaire. Le vôtre dit au nôtre que vous aviez un excellent poète dont les hymnes, toutes nouvelles, feroient honneur au [bréviaire d'Autun](#). Notre Auxerrois pria l'Autunois de lui en dire quelques endroits; il le fit et il se trouva que c'étoit [Santeuil](#) tout pur. L'Autunois fut un peu berné; on lui dit qu'il y avoit soixante ans que ces hymnes-là, prétendues nouvelles à Autun, étoient faites, et qu'elles n'étoient pas singulières au [bréviaire d'Autun](#), puisqu'on les avoit à [Paris](#), [Cluny](#), Orléans, Lisieux, [Sens](#), [Auxerre](#), Troyes etc. Je connois quelques Cluniciens, mais non pas ce [dom Claude](#) duquel vous me parlez. C'est encore un bien qu'on l'ait écouté sur l'article de [Santeuil](#).

733

100

QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, II, 92:

D. Claude, prieur de Perrecy, auteur d'une partie des hymnes du [Bréviaire publié à Autun](#), par [M. de Moncley](#), en 1728.

Uit de tekst van de brief blijkt niet dat hier sprake is van de [prior van Perrecy](#), zodat dit op een veronderstelling van de redactoren kan berusten.

734

101

Louis Berrier (gestorven te Parijs in het Collège de Cluny in 1738) was aanvankelijk raadsheer van het Parlement van Parijs en grand-chantre van de Notre-Dame. In 1697 werd hij commendatair prior van Perrecy-les-Forges. Hij vatte dit ambt zeer ernstig op, zodat hij in het volgende jaar de monastieke geloften aflegde. Hij kan de kloosternaam Claude hebben aangenomen, maar hiervan is niets bekend. Hij bracht de priorij onder een strenge observantie naar het model van de trappisten van [Armand-Jean le Bouthillier de Rancé](#) (1626-1700), met wie hij in nauw contact stond. Dit bracht het klooster tot bloei, die echter na zijn dood ophield. Berrier stond sterk onder verdenking van jansenistische sympathieën en verenigde zich inderdaad met het appél op een oecumenisch concilie na het verschijnen van de constitutie *Unigenitus*, waardoor hij in onmin met de [bisschop van Autun](#) geraakte. Zie o.m. HÉLYOT 1721, 393-397; DE FELLER 1832-1833, II, 278.

735

101

Vrijwel uitgesloten is dat deze identiek is met Bertrand de Senaux (1646-1709), die van 1702 tot zijn dood bisschop van Autun was en vóór zijn benoeming eveneens cantor van de kathedrale kerk.

736

101

Deze werd geboren te Autun op 26 december 1686 en was een van de naaste medewerkers van [De Moncley](#).

Ook volgens GAGNARE 1774, 271, heeft [De Moncley](#) uit zijn kapittel de medewerkers aan het brevier geselecteerd:

L'ancien Bréviaire du Diocèse étoit rempli de fautes que l'ignorance & la simplicité des siècles y avoient introduites. Les exemplaires en étoient devenus rares; pour y remédier, [M. de Moncley](#) resolut, du consentement de son Chapitre Cathédral, d'en donner un nouveau à son Diocèse, corrigé & plus conforme à l'esprit de l'Eglise & au goût de son siècle. Dans ce dessein, on fit choix des Chanoines les plus pieux & les plus savants pour le composer. Ces Messieurs ne tarderent pas à y travailler & à perfectionner leur ouvrage, & en très-peu de tems il fut rédigé, mis au net & en état d'être publié. Il parut en effet [imprimé dès 1728](#). Il faut avouer qu'un travail plus réfléchi, & une critique plus exacte, l'eût rendu plus utile, & le choix des leçons plus judicieux.

Uit de laatste zin van dit citaat kan men opmaken dat er kritiek op het brevier is geweest. Daar Gagnare in zijn gehele werk talrijke blijken geeft van een grote terughoudendheid bij het postuum kritiseren van met name de bisschoppen van Autun, zou de reactie van het publiek op het brevier overeen hebben kunnen stemmen met die van [Lebeuf](#).

738

101

PELLECHET 1883, 125-128. Pellechet noemt voorts de uitgaven van een *Missale Aduense* uit 1831, 1845 en 1859, alsook een negentiende-eeuwse zonder jaartal.

739

101

François Oudin (ISNI 0000 0000 5945 0066), geboren op 1 november 1673 te Vignory in het diocees Langres, trad in 1691 toe tot de orde van de jezuïeten, waar hij in 1707 zijn eeuwige geloften aflegde. Hij stond bekend om zijn talenkennis en om zijn Latijnse poëzie, waaronder verscheidene hymnen. Hij stierf te Dijon op 28 april 1752.

Zie o.a. MORÉRI 1749, II, 225-226; BARRAL 1758-1759, III, 771-772; MORÉRI 1759, VIII, 1e partie, 152-154; LADVOCAT 1760, II, 395-397; DESESSARTS 1800-1803, V, 62; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXI, 76-77; PEIGNOT 1822, III, 69-70; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XVIII, 365-368; COURTIN 1827-1832, XVII, 304-305; QUÉRARD 1827-1839, VI, 512-513; DE FELLER 1832-1833, X, 93-93; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2237; ACKERMANN 1834, III, 470; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 197; MICHAUD 1843, XXXI, 492-494; DE POSADA 1848-1868, XVI, 138-143; PERENNES 1851, III, 187-188; HOEFER 1852-1866, XXXVIII, 966-967; GLAIRE 1868, II, 1675; LALANNE 1872, 1390; VAPEREAU 1876, II, 1518; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1401; GUERANGER 1878-1885, II, 481; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2^e partie, 2101; BREMOND 1916-1933, X, 52; 88-89.

740

101

MICHAULT 1770, 287-291.

741

101

Het eerste deel omvat de Advent tot en met de zaterdag vóór Pasen, het tweede de tijd tussen de zondag van Pasen en de zaterdag vóór de dertiende zondag na Pinksteren en het derde is bestemd voor de periode tussen de dertiende zondag na Pinksteren en de zaterdag na de 28ste zondag na Pinksteren.

De verdeling van de psalmen in het *Breviarium Viridunense in tres tomos distributum* is:

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 7
	III	8 9a 9b
	Lauden	117a 117b 117c Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv

	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	9c 9d 24
	II	17a 17b 17c
	III	16 26 27
	Lauden	25 54a 54b Jes12 148
	Prime	30a 30b 30c
	Terts	10 18 20
	Sext	11 12 13
	None	14 15 64
	Vespers	114 115 119 120 135
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten I	32 73a 73b
	II	34a 34b 85
	III	36a 36b 36c
	Lauden	37a 37b 62 Ex15 145
	Prime	39a 39b 47
	Terts	28 29 31
	Sext	22 19 35
	None	23 33 42
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten I	41 43a 43b
	II	48a 48b 55
	III	57 101a 101b
	Lauden	77a 77b 77 Tob13 116
	Prime	49a 49b 49c
	Terts	40 51 52
	Sext	59 60 61
	None	74 75 69
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	4 90 133
donderdag	Metten I	58 63 65
	II	67a 67b 67c
	III	103a 103b 107
	Lauden	100 102a 102b Jud16 46
	Prime	106a 106b 106c
	Terts	56 71 80
	Sext	81 83 84
	None	91 95 96
	Vespers	131a 131b 132 134a 134b
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten I	68a 68b 68c
	II	70a 70b 76
	III	72a 72b 78
	Lauden	105a 105b 105c Jona2 99
	Prime	21a 21b 21c
	Terts	50 87a 87b
	Sext	93a 93b 93c
	None	108a 108b 136
	Vespers	137 138a 138b 139 141
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten I	45 44 86
	II	88a 88b 88c
	III	88d 82 97

Lauden	104a 104b 104c 1Sam2 149
Prime	38 53 98
Terts	66 79a 79b
Sext	89a 89b 142
None	92 146 147
Vespers	140 143a 143b 144a 144b
Completen	4 90 133

742

101

MICHAULT 1770, 288-289:

Le [Manuscrit](#) n'offrant qu'un espace vuide aux endroits où les Hymnes auroient dû être placées, le P. [Oudin](#) comptoit sans doute y insérer celles qu'il avoit composées pour l'Eglise d'Autun. Cette conjecture est d'autant plus vraisemblable, qu'on sçait que l'Ouvrage avoit d'abord été entrepris pour M. d'Hallencourt, Évêque d'Autun, qui ayant été transféré au siège de Verdun, engagea le P. [Oudin](#) à changer la destination & le titre de son Ouvrage: il n'a donc fait que le seul Bréviaire de Verdun ...

De hier genoemde bisschop was Charles-François d'Hallencourt de Dromesnil (1674-1754, ISNI 0000 0000 8351 8059) deze was van 1710 tot 1721 bisschop van Autun en vervolgens van Verdun tot zijn overlijden.

743

101

Breviarium Virdunense in tres tomos distributum, s.l., s.a., Bibliothèque Nationale de France, Ms. Latin 760A (1-3).

744

101

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 93, brief 178, [Lebeuf](#) aan Germain, 1730 (niet nader gedateerd):

Voir surtout un Jésuite faire un Bréviaire, c'est comme si on voyait un Chinois dresser une grammaire française.

745

101

Nl. het jaar waarin [D'Hallencourt de Dromesnil](#) naar Verdun vertrok. Hoewel [De Monceley](#) pas in 1724 tot bisschop gewijd werd, bezat hij vanaf zijn benoeming in 1721 als bisschop-elect de jurisdictie in zijn bisdom.

746

101

Hymni novi ad publicum Æduensis Ecclesiæ usum comparati. Prima editio. Ex judicio lectorum, ab Auctore diligenter recognoscenda. M. DCCXX.

747

101

MORERI 1759, VIII, *le partie*, 153.

748

101

PELLECHET 1883, 82, waar [de bundel](#) wordt beschreven met, behoudens een verduidelijking van de term hymnarium, als enig commentaar:

Ces hymnes ne sont pas liturgiques, néanmoins j'ai indiqué ce petit volume parce qu'il porte le titre: Eduense.

749

101

Vgl. CHEVALIER 1892-1921, *passim*.

750

101

NOUVELLES ECCLESIASTIQUES, [29 mei 1746](#), 87.

Supplementum Breviarii Parisiensis ad usum diœcesis Æduensis, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris Francisci de Fontanges, archiepiscopi Æduensis auctoritate, atque venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Æduæ, ex typis P.Ph. Dejussieu. M DCCC IV. BOHATTA / AMIET 1781; PELLECHET 1883, 30-31.

Breviarium Æduense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Rochi-Stephani, Comitis de Vichy, Paris Franciæ, Æduensis Episcopi, jussu et auctoritate, atque venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Æduæ, ex typis F. Dejussieu, DD. Episcopi Typographi. M. D. CCC. XXIV. BOHATTA / AMIET 1782. Zie ook PELLECHET 1883, 31.

Het mandement van 30 december 1823 van [Roch-Étienne de Vichy](#), dat aan de uitgave van 1824 voorafgaat, refereert aan de overname van het Parijse brevier onder [François de Fontanges](#) (1744-1806), die vanaf 1802 bisschop van Autun was.

PELLECHET 1883, 32.

Charles-Camille Circaud, geboren op 10 december 1743 in La Clayette, verwierf in 1777 het licentiaat in de beide rechten. Hij werd overste van het seminarie van Mâcon en op 3 augustus 1803 grand-chantre van Autun. Hij was vicaris-generaal van Mâcon en Autun en de laatste commendataire abt van Saint-Rigaud. Circaud zette zich sterk in voor de zaligverklaring van Marguërite-Marie Alacoque. Hij overleed in 1823, zodat hij het brevier van 1824, waarvan hij de voornaamste redactor was, niet meer in gebruik zou zien. Zie o.a. DEVOUCOUX 1844, 149.

Zie BERGIER 1860-1861, 337. Kort daarvoor was de editie van 1824 nog herdrukt in 1851. BOHATTA / AMIET 1782B.

Officia propria Ecclesiæ Æduensis a Sanctissimo Domini nostro Pio PP. IX approbata Ac de mandato Illustrissimi et Reverendissimi DD Frederici-Gabrielis-Mariæ-Francisci de Marguerye, Episcopi Æduensis, Cabillonensis et Matisconensis, Prælati Solio Pontificio assistentis edita. Æduæ Typis Michaelis Dejussieu, DD. Episcopi Typographi. MDCCCLXXIII. Frédéric-Gabriel-Marie-François de Marguerye (1802-1876, ISNI 0000 0000 7140 1785) was van 1837 tot 1851 bisschop van Saint-Flour en van 1851 tot 1872 van het verenigde bisdom Autun, Chalon-sur-Saône en Mâcon.

Guillaume-Marie-Frédéric Bouange (ISNI 0000 0003 8551 5769), geboren op 19 januari 1814 in Aurillac en overleden op 5 mei 1884 te Langres, werd in 1838 tot priester gewijd voor het bisdom Saint-Flour. In werd hij 1845 vicaris-generaal van Autun. Op 23 juni 1877 werd hij benoemd tot bisschop van Langres, waartoe hij op 18 september van dat jaar de wijding ontving. Hij dichtte enige hymnen, die voorkomen in: *La bienheureuse Marguerite-Marie Alacoque, vierge, de l'Ordre de la Visitation du Monastère de Paray-le-Monial, diocèse d'Autun*, Autun 1864.

[Pierre de Pardaillan de Gondrin d'Antin](#) (1692-1733),
naar een portret door Jean-Baptiste van Loo (1684-1745).

Pierre de Pardaillan de Gondrin d'Antin (ISNI 0000 0001 1460 6626), geboren op 28 december 1692 te Versailles, was kanunnik van Straatsburg en Parijs. In 1713 ontving hij enige abdijen in commende en in 1718 werd hij doctor in de godgeleerdheid aan de Sorbonne. Op 27 december 1724 werd hij tot bisschop van Langres gewijd. In het jaar daarop werd hij lid van de Académie française, hoewel hij weinig geschriften heeft nagelaten. Hij stemde in met de verzelfstandiging van het bisdom Dijon in 1731, het jaar waarin ook het [brevier van Langres](#) werd gepubliceerd. Hij stierf op 2 of 4 november 1733 te Bougey in de Franche-Comté.

Zie o.a. 'Eloge de M. l'Evesque de Langres', in: GROS DE BOZE 1718-1772, III, 176-186; MATHIEU 1844, 229-231; ROUSSEL 1873-1879, I, 122-123; RICHARD E.A. 1760-1765, III, 548-549; DU TEMS 1774-1775, IV, 523; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 321; GAMS 1873, 558; VAPEREAU 1876, I, 908; JEAN 1891, 228.

760

102

Breviarium Lingonense R. in Christo Patris D. Petri de Pardaillan de Gondrin d'Antin Lingonensis Episcopi auctoritate Ac ejusdem Capituli consensu Editum. Divione Apud Antonium de Fay Typographum Urbis et Civitatis 1731. BOHATTA / AMIET 2362. Zie MARCEL 1892, 201-216.

Hierna verscheen een diurnale met rubrieken in het Frans: *Diurnal du Breviaire de Langres, imprimé par ordre de Monseigneur Pierre de Pardaillan de Gondrin d'Antin, Evêque-Duc de Langres, Pair de France et du consentement de MM. du Chapitre.* A Dijon, chez Antoine de Fay, imprimeur de Monseigneur l'Evêque de Langres et du Clergé. M. D. CCXXXI. Avec privilege du Roi. BOHATTA / AMIET 2363. Zie MARCEL 1892, 216-217.

761

102

François-Ignace Bouin, geboren in 1669 te Poitiers, werd opgenomen in het Oratorium en tot priester gewijd in 1693 en gaf onderwijs in de theologie aan het seminarie van Langres vanaf 1698. Na een conflict met [D'Antin](#) in 1726, dat enkele maanden geduurd heeft, hernam hij zijn activiteiten. Bouin overleed te Langres in 1738, het jaar waarin [D'Antins](#) opvolger [De Montmorin](#) de oratorianen van de leiding van het seminarie onthief. Zie VIARD 1987, 26-28.

762

102

Van Étienne Renou de Chauvigné is voorshands nog weinig meer bekend dan dat hij oratoriaan was en directeur van het seminarie te Langres, welke functie hij volgens MARCEL 1890, 1, al in 1714 had. In dit werk wordt hij Renoux genoemd, zie p. 37 en 39. MATHIEU 1844, 230, noemt hem '... le savant Père Renout de l'Oratoire, l'un des directeurs du séminaire de Langres.' ROUSSEL 1873-1879, 122, is hierin vollediger en geeft als schrijfwijze Renou de Chauvigné, die aannemelijker lijkt. Mogelijkerwijze was hij een verwant van de Parijse cartograaf en historicus Jean-Baptiste-Michel Renou de Chauvigné (ca. 1710-1780, ISNI 0000 0000 7972 4271), bijgenaamd Jaillot naar zijn grootvader. Een andere Jean-Baptiste Renou, gestorven in 1701, met wie verwantschap ook niet uitgesloten kan worden, was oratoriaan en de auteur van een *Nouvelle méthode des langues hébraïque et chaldaïque*, na zijn dood verschenen te Parijs in 1708, die gebaseerd is op de algemene grammatica van [Antoine Arnauld](#) en Claude Lancelot uit 1660, de zogenaamde *Grammaire de Port-Royal*. VIARD 1987 vermeldt 'deux pères Renoux' maar noemt niet de bron van deze informatie, die vermoedelijk MARCEL 1892, 204 is. HERSCHER 1910, die ondanks zijn heftige stellingname tegen het door hem vermoede jansenisme in het bisdom Langres onder [D'Antin](#) goed ingelicht lijkt, noemt als redacteurs van het brevier alleen 'les PP. Renoux et [Bouin](#)' noemt. (p. 13). MARCEL 1892, 204-205 meent met een beroep op een citaat uit het mandement bij het brevier van 22 maart 1731:

... ut constans esset officiorum omnium ratio et forma sibi que semper similis et manus eadem in singulis agnosci posset ...,

dat Renou de voornaamste auteur geweest is, maar laat in het midden of deze Étienne is geweest of zijn broer Louis. Naast Renoux en [Bouin](#) vermeldt Marcel hier ook Jean Henryot, die echter al in 1716 gestorven is. Zijn bijdrage zou bestaan hebben uit eerder onderzoek naar de legenden van Maria Magdalena en Mammès van Cæsarea, de patroonheilige van Langres. Ook kunnen enkele hymnen in het brevier van zijn hand zijn geweest.

763

102

Breviarium Lingonense, ... Sebastiani Zamet ... editum, Langres 1644. BOHATTA / AMIET 2360. Zie ook MARCEL 1892, 177-185; PRUNEL 1912, 355-360.

Sébastien Zamet (1588-1655, ISNI 0000 0003 9753 0536) was bisschop van Langres van 1615 tot zijn overlijden.

764

102

ROUSSEL 1873-1879, 44.

765

102

MATHIEU 1844, 230:

Toutes les parties de l'office sont tirées de l'Écriture-Sainte: plusieurs de ces offices sont des chefs-d'œuvre; on admire la beauté, la précision et l'énergie des oraisons qui sont parfaitement adaptées au sujet. [Ce bréviaire](#) a servi de modèle à [celui de Paris](#).

De auteur relateert in een voetnoot de bewering dat het *Lingonense* als model voor het *Parisiense* heeft gediend:

Je ne dis rien de l'opinion émise touchant le type du [Bréviaire de Paris](#), qui, à la vérité, a été fait un peu plus tard que [celui de Langres](#); mais j'en ai vu d'autres antérieurs à celui-ci, et qui ont pu également servir de modèle à celui-là. A cette époque, presque tous les Evêques renouvelaient leurs Bréviaires simultanément.

766

102

[Gilbert-Gaspard de Montmorin de Saint-Hérem de La Chassaigne](#) (1691-1770).

Portret in de kapel van de Zusters Annunciaten te Langres.

Gilbert-Gaspard de Montmorin de Saint-Hérem de La Chassaigne (ISNI 0000 0000 6184 6019), geboren op 6 juli 1691 als de derde zoon van Joseph-Gaspard de Montmorin de Saint-Hérem de La Chassaigne, die na de dood van zijn echtgenote en een studie aan het seminarie van Saint-Magloire de priesterwijding ontving en bisschop van Aire-sur-l'Adour werd. Daar werd zijn zoon zijn coadjutor, waartoe deze op 7 november 1723 de bisschopswijding ontving. Op die dag bereikte hem het bericht dat enkele dagen eerder zijn vader overleden was, zodat hij direct in functie trad als bisschop van Aire. In 1734 werd hij benoemd tot bisschop van Langres, waar hij na zijn daadwerkelijke aantreden in het volgende jaar de bestrijding van het jansenisme direct en krachtig ter hand nam. Doordat zijn voorganger [D'Antin](#) gedurende diens korte episcopaat veel in Parijs aan het hof verbleef, vond hij inderdaad wantoestanden in zijn dioceses, waarin hij ontegenzeggelijk verbeteringen wist aan te brengen, al was hij soms zeer rigoureuus in zijn optreden. Hij overleed te Parijs op 19 mei 1770. Zie o.a. MATHIEU 1844, 231-235; ROUSSEL 1873-1879, I, 123-124; RICHARD E.A. 1760-1765, III, 549; DU TEMS 1774-1775, I, 501; IV, 523-524; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 321; GAMS 1873, 481; 558; JEAN 1891, 72; 228-229.

767

102

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 23 november 1735, 183. Het mandement is hier volgens MARCEL 1892, 212, onjuist gedateerd. Ook andere details zouden niet correct zijn. Vgl. DU LAC 1849, 338, die onder verwijzing naar de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 10 januari 1764 vermeldt dat [De Montmorin](#) in een mandement zijn geestelijkheid wees op de jansenistische dwalingen die het brevier van zijn voorganger zou bevatten.

768

102

MATHIEU 1844, 230; MARCEL 1892, 206-214.

Het kapittel wees er terecht op dat [Fulbertus van Chartres](#) de invoering van het feest van Maria's geboorte op 8 september sterk heeft bevorderd en een grote devotie voor de moeder van de Heer aan de dag legde.

Zelfs [Urbain Robinet](#), wiens orthodoxie nimmer in twijfel is getrokken, had dus geen bezwaar tegen deze lezing gehad.

MARCEL 1890, 41.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 30 januari 1764, 20:

Nous avons dit, F. du 16. Janv., que cette Lettre Past. est la premiere Instruction que [M. de Montm.](#) ait donné à son peuple, depuis qu'il est sur le Siège de Langres. On a cependant de lui une espèce de Mandement qu'il fit publier aux Prônes de Paroisses en 1735, pour censurer le [nouveau Bréviaire](#) de M. [d'Antin](#), son prédécesseur immédiat, comme renouvelant les erreurs du Jansénisme. Mais le Prélat lui-même voudrait-il qu'on mît ce Mandement en ligne de compte? Le Lecteur va en juger.

[M. de Montm.](#) à son avènement à Langres se crut obligé d'avertir tout le Diocèse que le [Bréviaire](#) composé par ordre de son prédécesseur, & autorisé par le concours de tout le Clergé, étoit infecté du venin du Jansénisme. C'étoit en 1735 qu'il parloit ainsi; c'est-à-dire avant qu'il eût envahi le Séminaire sur les PP. de l'Oratoire. Lorsqu'il se fut rendu maître de cette Maison, il y trouva pour dix-huit mille francs d'exemplaires de ce Bréviaire pros crit. Que fit le Prélat? On ne l'imagineroit jamais. Sa conscience, si c'est par conscience qu'il se conduit, dut lui dicter sans doute qu'il n'y avoit point d'autre parti à prendre, que de supprimer un Livre si pernicieux. Il le vendit cependant à son profit, & en permit le libre cours dans son Diocèse, malgré la publication qu'il avoit fait faire aux Prônes des Paroisses de son Mandement qui le censuroit.

MATHIEU 1844, 211, 217 en 231-232.

MATHIEU 1844, 231; ROUSSEL 1873-1879, I, 123.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 2 september 1738, 137-138.

Jean Bouhier de Savigny (ISNI 0000 0000 8342 7819), geboren op 16 maart 1673 te Dijon, waar hij is gestorven op 17 maart 1746, was rechtsgeleerde en werd in 1704 *président à mortier* van het Parlement de Bourgogne. Dit ambt, dat onder bepaalde voorwaarden overdraagbaar was en tot het verkrijgen van een adellijke titel kon leiden, was een van de hoogste in het Franse rechtssysteem. Het ontleent zijn naam aan de mortier, het onderscheidings-teken in de vorm van een ronde baret. De *président à mortier* was voorzitter van de Grand'Chambre van het parlement. Nadat Bouhier tot lid van de Académie française was gekozen, legde hij zijn ambt in 1728 neer om zich geheel aan de historische wetenschap te wijden. In Dijon bezat hij een zeer omvangrijke bibliotheek. De collectie is na zijn dood verspreid geraakt. Zijn broer Claude Bouhier de Lantenay (1681-1755) werd in 1744 de tweede bisschop van Dijon.

Zie o.m. DES GUERROIS 1855; PAPILLON 1742, I, 78-93; BARRAL 1758-1759, I, 563; MORÉRI 1759, II, 2e partie, 126-129; LADVOCAT 1760, I, 199-200; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 714; DESESSARTS 1800-1803, I, 338; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IV, 356-357; PEIGNOT 1822, I, 356; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 213-214; COURTIN 1827-1832, IV, 43; QUÉRARD 1827-1839, I, 449-450; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 320; ACKERMANN 1834, I, 305; MONNAIS 1834-1835, III, 374-375; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, IV,

163; LE BAS 1840-1845, III, 175-176; HOEFER 1852-1866, VI, 911-913; MICHAUD 1843, V, 209-211; GLAIRE 1868, I, 326-327; LALANNE 1872, 334; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 265; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 357.

777

103

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 115, brief 185, [Lebeuf](#) aan [Bouhier](#), 20 oktober 1731:

Je crois que si le diocèse de Dijon étoit de quelque antiquité, il pourroit encore se fournir d'un bréviaire qui surpasseroit le [Langrois](#) en beauté et en régularité, quoique j'avoue que ce bréviaire est de bon goût.

778

104

Psalterium in *Breviarium Lingonense*, 1731.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5 6 7
	III	8 9a 9b
	Lauden	62 92 99 149 Dan3
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	10 11 12
	II	13 14 15
	III	16 17a 17b
	Lauden	135 18 19 20 Bar4
	Prime	21a 21b 22
	Terts	23 24a 24b
	Sext	25 26a 26b
	None	27 28 29
	Vespers	30a 30b 30c 31a 31b
	Completen	4 90 133
dinsdag	Metten I	32a 32b 33
	II	34a 34b 35
	III	36a 36b 36c
	Lauden	145 37a 37b 38 Ex15
	Prime	39a 39b 40
	Terts	41a 41b 42
	Sext	43a 43b 43c
	None	44 45 46
	Vespers	47 48a 48b 49a 49b
	Completen	4 90 133
woensdag	Metten I	50 51 52
	II	53 54a 54b
	III	55 56 57
	Lauden	146 58a 58b 59 Jud16
	Prime	60 61 63
	Terts	64 65 66
	Sext	67a 67b 67c
	None	68a 68b 68c
	Vespers	69 70a 70b 70c 71
	Completen	4 90 133

donderdag	Metten I	72a 72b 72c
	II	73a 73b 74
	III	75 76a 76b
	Lauden	147 77a 77b 77c 2Sam22
	Prime	78 79 80
	Terts	81 82 83
	Sext	84 85a 85b
	None	86 87a 87b
	Vespers	88a 88b 88c 89 91
	Completen	4 90 133
vrijdag	Metten I	93 95 96
	II	97 98 100
	III	101a 101b 101c
	Lauden	148 102a 102b 102c Bar5
	Prime	103a 103b 103c
	Terts	104a 104b 104c
	Sext	105a 105b 105c
	None	106a 106b 106c
	Vespers	107 108 114 115 116
	Completen	4 90 133
zaterdag	Metten I	119 120 121
	II	122 123 124
	III	125 126 127
	Lauden	150 128 129 130 Jes38
	Prime	131a 131b 132
	Terts	135 136 137
	Sext	138a 138b 139
	None	140 141 142
	Vespers	143a 143b 144a 144b 144c
	Completen	4 90 133

Zie ook LEGG 1904, 46.

779

104

LEGG 1904, 19:

Now, even [Foinard](#), and those that follow [Foinard](#), had in some degree respected the Gregorian idea that the Vesper psalms were to be taken from the portion of the psalter beginning with Dixit Dominus. But at Langres this was wholly forgotten; and the [distribution](#) runs through all the hours from Matins to Vespers depending solely upon the numbering of the psalms in the Bible.

780

104

De ritus van Milaan verdeelt het psalter over twee weken maar kent ook de cesuur bij Psalm 110 (109).

781

104

Vgl. P.C. Langeveld, 'Psalmordening', in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962, 2324-2330.

782

104

Slechts het getijdenboek van [Willibrordus Kemp](#), dat te Utrecht ongeveer gelijktijdig met het brevier van Langres werd uitgegeven, toont [hetzelfde verschijnsel](#). Van navolging kan hier echter vrijwel onmogelijk sprake zijn. Vgl. OUWENS 2011, 17 en 62-63.

Gilbert-Paul Aragonnès d'Orcet werd op 13 november 1762 te Clermont-Ferrand geboren. Hij werd daar kanunnik en vicaris-generaal. Hij weigerde de eed op de *Constitution civile du clergé* en moest zich voor enige tijd in het dorp Durtol in zijn geboortestreek terugtrekken, waar hij min of meer clandestien de zielzorg uitoefende. Nadat het bisdom in 1823 weer was ingesteld, werd hij op 25 januari 1824 tot bisschop van Langres gewijd. Hij overleed aldaar op 20 juni 1832. Zie o.a. MATHIEU 1844, 253; ROUSSEL 1873-1879, I, 415-418; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 321; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, *Supplément*, 177; GAMS 1873, 558.

784

Breviarium Lingonense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Gilberti-Pauli Aragonnès d'Orcet, Episcopi Lingonensis auctoritate, Necnon Venerabilis Capituli consensu, editum. In Seminario Lingonensi. Typis Claudii Laurent-Bournot, D.D. Episcopi typographi ac bibliopolæ. M. DCCC. XXX. BOHATTA / AMIET 2364.

785

De zinsnede in het mandement 'Premebat raritas exemplariorum ...' kan erop wijzen dat De [Montmorin](#) toch niet alle exemplaren heeft verkocht, zoals in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES [bericht werd](#).

786

Zie ook MARCEL 1892, 247-250.

787

[Willibrordus Kemp](#) (1678-1747).

Zie o.m. GOETHALS 1840-1844, I, 333-335; OUWENS 2011, 7-44; OUWENS 2014, 169-174.

788

Voor zover bekend zijn de volgende werken van de hand van Kemp:

- *Verweer-schrift*, tot onderstand der gedrukte waerheid, geschonde regtvaerdigheid, en bekladde onnozelheid, in 't licht gegeven, ter gelegenheid van den onregmatigen handel, waer door Heer W. Bouwmeester de waerheid, onregtvaerdigheid, en onnozelheid in W. Kemp en C. Leegburg, ten roof overgeeft aan de lastertongen der quaedwilligen, en onkundige menschen door Willibrordus Kemp, Utrecht 1709;
- *Zedelessen voor de maegden*, die, haer zelve aen Godt opgedragen hebbende, trachten volgens de plichten van de maegdelijke staet te leven: vergadert uit Gods Woord, en uit de schriften der heilige vaders; en tot een t'zamenspraek, tusschen Christus en een maegd, opgesteld door W.K., Utrecht 1709;
- *Zede-lessen voor de maeghden*, die hun selven aen Godt op-ghedragen hebbende, trachten volgens de plichten van den maeghdelijcken staet te leven vergadert uyt het Woordt Godts, en uyt de schriften der heylighe vaders; voor-gesteld in een saemen-spraek tusschen Christus en een maeght, Utrecht 1710;
- *Grondregelen van de Christelijke zedetugt*, getrokken uit de H. Schriftuer en uit de HH. Vaders verdeilt Voor ieder dag van het Jaer, Utrecht 1714;
- *Zedelessen voor de maegden*, die haar zelve aen Godt opgedragen hebbende, trachten volgens de plichten van de maegdelijken staet te leven vergadert uit Gods Woord, en uit de Schriften der heilige vaders, en tot een t'zamenspraek tusschen Christus en een maegd, opgesteld door W. K., Antwerpen 1715 (?);
- *Kort begrip van het gedrag der heiligen*, getrokken uit de Leevens beschryvinge der geleerde en vermaerde schryvers, die het waere van het falsche, en 't zekere van het onzekeren onderscheiden hebben, Utrecht 1717, 2 delen;
- *Godvrugtig gebruik der maendelyke Patroon-briefjes*, ofte onderrigtingen hoe dat in de broederschappen Godt gedient, en de eigezaligheid vervordert kan worden, Utrecht 1717 (toeschrijving onzeker);
- *Het geestelyk manna voor de hongerige zielen*, of *De christelijke waerheden*, getrokken door een naukeurige opmerkinge uit de werken der apostelen, en aen de geloovigen voorgesteld: door W. K., Utrecht 1721, 3 delen;

- *De Getyden of de Bedestonden*, Waer in Niet alleen de Gebeden verdeeld zijn voor ieder dag van de weeke: maer waer in ook alle de Psalmen van David, door kleine Aentekeningen opgehelderd, agtervolgende gelezen worden. Door W.K. Utrecht 1723;
- *Bewys-schriften* toonende dat de kerk van Utrecht met deszelfs aertsbischoppelyk kapittel en geestelyke rechten, nog hedendaegs in weezen zyn, Antwerpen (waarschijnlijker Amsterdam of Utrecht) 1723;
- *Brief aen een vriend*: over het geene den 16 Febr. 1726 binnen Utrecht is voorgevallen, Utrecht 1726;
- *De missen* welken het geheel jaer door volgens het Roomsche misboek geleezen worden op de zondagen, hoogtyden en geboode heilige dagen. Met de vereischte onderregtingen. Door W. K., (hierbij ingebonden met eigen paginering, zonder titelblad: *Gebeeboekje*, waer in bevat zijn de morgen en avondgebeden, de gebeden onder den h. dienst der Misse ..., Utrecht 1728;
- *Kort historisch verhael* van 't gene de kerke van Utrecht wedervaren is, van 't begin van de XVIII eeuw, Amsterdam 1725 (waarschijnlijker is 1728);
- *De vesperen* van alle de zondagen en Heilige dagen beneffens verscheide onderregtingen en gebeden, om die dagen, en zelfs de werkdagen, godtvrugtig over te brengen. Door W.K., Utrecht 1729;
- *'t Mirakel*, geschiedt tot Amsterdam, aan Agatha Leenders Stouthandel ...: waer in verhaalt wort, hoe door het aenraken van het overkleedt van ... Kornelius Johannes Barchman Wuytiers ... van een twaelf jaerige siekte en lammigheid terstondt is geneesen geworden &c. opgesteld door Willibrordus Kemp ... Na de origineele copeny, Utrecht 1729;
- *De Getyden of de Bedestonden*. Voor alle de dagen van het jaer, zoo Feestdagen, Zondagen, als Weekdagen: die in zig bevatten Alle de Psalmen van David: alle de Epistelen en Evangelien: de gebeden van de zielen der Overleedenen: en de gemeine gebeden van de Misse. Door W. K., Utrecht 1731;
- *Het leven van Jesus Christus*, naer de beschryvinge van den heiligen evangelist Mattheus, waer in met vragen en antwoorden de text van de H. Schriftuer word opgehelderd om te leeren door W. K., Utrecht 1732;
- *De Missen* welken het geheel jaer door volgens het Roomsche Misboek geleezen worden Met de vereischte Onderregtingen. Door W.K., Utrecht 1733;
- *Zedelessen voor d'ouders* getrokken uit Gods Woord, uit de besluiten der kerkvergaderingen en uit de schriften van de heilige vaders door W. K., Utrecht 1734;
- *Zedelessen voor de kinderen, jongelingen en dogters* getrokken uit Gods Woord en uit de schriften van de heilige vaders door W. K., Utrecht 1735;
- *De Getyden of de Bedestonden*; Waer in Niet allen de Gebéden verdeeld zijn voor ieder dag van de weeke: maer waer in ook alle de Psalmen van David, agtervolgende geleezen worden. Door W.K. Tweede Druk, overzien en vermeerderd Met een Beknópt Gebéde-Boekje, Amsterdam 1736;
- *Kleine werkjens* handelende van verscheide stoffen aengaende de kerklyke tugt, d'evangelische zeeden, en de christelijke deugdoeffeningen tot bevordering van de godvrugtigheid uitgeg. en te zaemen gevoegd door W. K., Utrecht 1737;
- *Alleenspraeken met Godt* Om zig tot de dood te bereiden. Door P.R. Morel Benediktyn. Vertaelt, en vermeerderd Door W. K., Utrecht 1743 (3 delen).

789

105

SMIT 1992A, 43:

Ook uit het begin van de achttiende eeuw zijn een aantal cijfers bekend. Pastoor [Willibrordus Kemp](#) van St. Gertrudis in Utrecht was in 1722 de geestelijke leidsman van meer dan 100 kloppen, zijn collega Cornelis Stakenburg van St. Marie Achter Clarenburg van 86 en Petrus Hollen van St. Nicolaas achter de Wal had de zorg voor 90 geestelijke maagden en weduwen. De twee Goudse parochies aan de Gouwe telden samen op 500 communicanten nog een zestigtal geestelijke dochters, Den Helder een 20 op 800 communicanten in Den Helder en Huisduinen, de beide Rotterdamse parochies een groot aantal. Onder de 541 paas-communicanten op de Brouwersgracht te Amsterdam komen in 1732 nog 12 klopjes voor.

Zie ook OUWENS 2011, 13-15; OUWENS 2014, 174-176.

790

105

Voor de teksten met annotatie en hun Latijnse originelen zie OUWENS 2011, 67-541.

Zie OUWENS 2011, 50-61.

792

105

In de kringen van de Clerezie was het, in tegenstelling tot de Hollandse Zending, usance om het gebruik van dergelijke teksten door de gelovigen, samen met het lezen van de Bijbel, te bevorderen. Een vertaling van de canon van de Mis werd in de uitgaven ten dienste van de gelovigen van de Hollandse Zending dikwijls niet gegeven, wat in de Clerezie doorgaans wel het geval was.

793

105

Zie ook OUWENS 2011, 18. In het getijdenboek is Georgius, van wie vrijwel geen historisch betrouwbaar getuigenis bestaat, van de kalender afgevoerd. Bij Barbara en Caecilia zijn de legendarische elementen uit hun levensbeschrijving geheel verdwenen.

794

105

Verdeling van de psalmen volgens [Willibrordus Kemp](#), *De Getyden of de Bedestonden*, 1731.

zondag	Metten I	1 2 4
	II	8 18 23
	III	29 46 81
	Lauden	62 92 148 Dan3
	Prime	75 117a 117b
	Terts	99 118abc 118de
	Sext	118fgh 118ij 118klm
	None	118nop 118qrs 118tuv
	Vespers	109 110 111 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten I	9a 9b 59
	II	36a 36b 65
	III	95 96 97
	Lauden	107 134a 134b Jes12
	Prime	103a 103b 149
	Terts	106a 106b 137
	Sext	60 61 123
	None	98 127 128
	Vespers	14 132 133 135
	Completen	4 30 90 133
dinsdag	Metten I	88a 88b 88c
	II	34a 34b 82
	III	86 73a 73b
	Lauden	43a 43b 146 Jes38
	Prime	44 78 79
	Terts	45 93a 93b
	Sext	10a 10b 11
	None	12 13 124
	Vespers	47 49a 49b 71
	Completen	4 30 90 133
woensdag	Metten I	104a 104b 139
	II	66 67a 67b
	III	28 76 91
	Lauden	5 94 150 1Sam2
	Prime	17a 17b 17c
	Terts	20 72a 72b
	Sext	16 25 90
	None	74 122 126

	Vespers	143a 143b 144a 144b
	Completen	4 30 90 133
donderdag	Metten I	42 32a 32b
	II	77a 77b 77c
	III	125 131a 131b
	Lauden	80 64 147 Ex15
	Prime	70a 70b 85
	Terts	41 83 121
	Sext	22 26 120
	None	100 112 115
	Vespers	15 33a 33b 102
	Completen	4 30 90 133
vrijdag	Metten I	3 53 63
	II	108a 108b 130
	III	68a 68b 68c
	Lauden	56 58 145 Hab3
	Prime	54a 54b 141
	Terts	38 40 55
	Sext	21a 21b 69
	None	30a 30b 39
	Vespers	87a 87b 114 119
	Completen	4 30 90 133
zaterdag	Metten I	6 105a 105b
	II	24a 24b 136
	III	19 48a 48b
	Lauden	31 57 116 Dt32
	Prime	37a 37b 84
	Terts	50 51 52
	Sext	101a 101b 138
	None	129 27 89
	Vespers	142 7 35
	Completen	4 30 90 133

Zie ook OUWENS 2011, 62-63.

795

106

Het schema van deze thematisering was in de late middeleeuwen bij dergelijke werken ten behoeve van leken zeer gebruikelijk:

zondag	H. Drievuldigheid
maandag	HH. Engelen
dinsdag	H. Naam Jezus
woensdag	Heilige Geest
donderdag	H. Sacrament des Altaars
vrijdag	Lijden van Christus
zaterdag	H. Maagd Maria.

Ook in gallicaanse breviaria komen dergelijk schemata voor, zoals in dat van [Bourges uit 1734](#), al is dat geenszins gelijk aan het bovenstaande, dat het werk van [Kemp](#) in zekere zin verbindt met wat in de hebdomadaria van de Moderne Devotie te vinden is.

796

106

Missen en Gezangen. T'Utrecht. By Willem van der Weyde Boekverkoper. M. D. CC. XLV. Zie OUWENS 1996, waarin de gehele inhoud gereproduceerd is.

De Moor verleende in 1728 ook in Roelofarendsveen bijstand in het pastoraat, wat hij lange tijd heeft gedaan, daar hij in 1745 in deze plaats is gestorven. Stegemans, die in hetzelfde jaar is overleden, zou vanuit Utrecht, waar hij zijn hoofdverblijf behield, ook en waarschijnlijk incidenteel in Beverwijk werkzaam zijn geweest.

Tot 1734 verbleef [Petitpied](#) bij Kemp, nadat hij al eerder in Amsterdam bij [Brigode](#) had gewoond.

Missale Sanctæ Ecclesiæ Trecensis, Illustrissimi ac Reverendissimi D. D. Jacobi Benigni Bossuet Trecensis Episcopi auctoritate. Et ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, Editum. Trecis, Typis Petri Michelin, Illustrissimi ac Reverendissimi D. D. Episcopi Typographi & Bibliopolæ, in Vico magno. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis. Zie ook FONTAINE 1980, 112-115.

Vgl. OUWENS 2011, 31-37; OUWENS 2014, 186-189.

Voor de betreffende hymnen zie OUWENS 2011, 219-220; 224-226; 227-229; 241-242; 281-285; 332-334; 337-342; 414-417; 503-504; 536-538 en 539-541.

[Jacques Jubé](#), die met onderbrekingen bij Kemp verblijf hield, heeft samen met [Nicolas Petitpied](#) ook een aandeel gehad in de totstandkoming van het *Breviarium Ecclesiasticum* van 1744.

Breviarium Bituricense, autoritate Illustriss. ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Michaelis Poncet Patriarchæ, Archiepiscopi Bituricensis, Aquitaniarum Primatis. Cum consilio venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli, nec-non totius Cleri assensu editum & emendatum. Avarici Biturigum, Apud Joannem Toubeau Mercatorum Consulare-Judicem, nec-non Illustrissimi Patriarchæ Typographum-Bibliopolam. M. DC. LXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2026.

Breviarium Bituricense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Frederici Hieronymi de Roye de La Rochefoucauld Patriarchæ, Archiepiscopi Bituricensis, & Aquitaniarum Primatis autoritate, Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli Consilio, nec-non totius Cleri assensu editum. Avarici Biturigum, Apud Viduam Jacobi Boyer, & Joannem-Baptistam Cristo, D.D. Archiepiscopi & Cleri Typographos. M. DCC. XXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2027.

RICHAUDEAU 1849. Pierre-François Richaudeau (1806-1880, ISNI 0000 0000 7820 8013) was rector van het ursulinenklooster te Blois en directeur van het grootseminarie aldaar. Zie PETIT 2010, 78-79; OURY 1999, 237.

RICHAUDEAU 1849, 14-15:

Mais rien ne favorise l'hypothèse de l'exemption: tout annonce au contraire que l'ancienne liturgie, si l'on en excepte certains usages qui pouvaient avoir la possession requise, était la même que celle de Rome. Le zèle que témoignèrent nos archevêques pour rendre leur Bréviaire et leur Missel conformes à ceux de S. [Pie V](#), sans toutefois rejeter ce que nos Pères nous avaient transmis, montre assez qu'ils attachaient quelque importance aux bulles de ce pontife, et ne se croyaient pas dispensés de s'y soumettre. Ecoutons Roland Hébert qui, au commencement de son pontificat, avait trouvé l'édition du Bréviaire épuisée:

Illico subiit animum meum cogitatio permultos hujusce regni archiepiscopos et episcopos imitandi qui qua potuerunt ... suum Breviarium Romano, quoad fieri potuit, conformarunt.

Plus tard, en 1651, M. Lévi de Ventadour donnant un Missel, se contenta de donner le pur Romain avec un Propre du diocèse à la fin. En 1676, M. Michel Poncet marcha sur les traces de Roland Hébert; son Bréviaire est dans le même ordre que le Romain: seulement on pourrait y blâmer quelques nouveautés introduites dans le but d'abrégé l'Office, comme la récitation de six psaumes pour les Matines de la plus grande partie des Fêtes, etc.; mais le fond partout le même est encore une preuve que, pour s'être cru à tort le pouvoir de dispenser d'une partie de l'Office, cet archevêque n'en regardait pas moins la liturgie comme un dépôt qu'il devait conserver.

C'était donc la liturgie romaine que nous possédions, à quelques exceptions près. Mais, encore une fois, cette question est sans importance, puisqu'un évêque n'a pas plus le droit de modifier un Bréviaire propre à son diocèse que celui de quitter le Romain lorsqu'il l'a trouvé en usage.

Roland Hébert, geboren omstreeks 1562 en gestorven op 21 juni 1638, was van 1621 tot zijn dood aartsbisschop van Bourges.

Anne de Lévis de Ventadour leefde van 1605 tot 17 maart 1662. Hij werd in 1651 tot aartsbisschop van Bourges benoemd. Hij stond bekend om zijn kritische houding jegens de jezuïeten en hun opvattingen.

807

107

[Michel Poncet](#) (ca. 1609-1677).

Michel Poncet, geboren te Parijs omstreeks 1609, stamde uit een adellijke familie die verscheidene bisschoppen heeft voortgebracht. Daardoor heeft hij enige naamgenoten, met wie hij niet moet worden verward. Hij werd doctor van de Sorbonne, waaraan hij ook daadwerkelijk heeft gedoceerd. Hij werd in 1634 tot priester gewijd, ontving de abdij van Airvault in commende en was aalmoezenier van Lodewijk XIV. In 1655 nam hij als deken van Poitiers deel aan de Assemblée du Clergé. Na zijn benoeming tot bisschop van Sisteron werd hij door [Hardouin de Péréfixe](#), aartsbisschop van Parijs, in 1667 geconsacreerd. Hoewel hij aanvankelijk voor het bisdom Fréjus was genomineerd, werd hij in 1675 aartsbisschop van Bourges, in welke hoedanigheid hij in 1675 toestemde in de afsplitsing van de kerkprovincie Albi, daar het diocees Bourges zeer uitgestrekt was. Hij stierf onverwacht te Bourges op 21 februari 1677.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, I, 505; II, 109; DU TEMS 1774-1775, I, 132; II, 534; III, 43; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 737; V, 113; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 1955; XXIX, 221; GAMS 1873, 524; JEAN 1891, 97.

808

108

Dit geldt ook voor het *Missale Bituricense*, dat in 1741, dus na het [Parijse van 1738](#), verscheen. Zie FONTAINE 1980, 122-123.

809

108

[Frédéric-Jérôme de La Rochefoucauld de Roye](#) (1701-1757).

Gravure door Claude-Olivier Gallimard (1719-1774)

naar Jean-François de Troy (1679-1752).

ISNI 0000 0000 6131 6448. Zie o.a. MORÉRI 1759, IX, *Le partie*, 386; DU TEMS 1774-1775, III, 44-46; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXIII, 341-342; PEIGNOT 1822, III, 279; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 195; COURTIN 1827-1832, XX, 61; QUÉRARD 1827-1839, IV, 568; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2595; LE BAS 1840-1845, X, 69; HOFER 1852-1866, XXIX, 649; MICHAUD 1843, XXXVI, 223-224; CHAUDRU DE RAYNAL 1844-1847, IV, 443-458; GLAIRE 1868, II, 1224; LALANNE 1872, 1568; GAMS 1873, 524; JEAN 1891, 98-99; DE VIGUERIE 1995, 1093-1094.

Henri-Oswald de La Tour d'Auvergne (1671-1747).
Gravure toegeschreven aan Antonio Capellani (geb. ca. 1730)
naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Henri-Oswald de La Tour d'Auvergne (ISNI 0000 0003 5773 2555) leefde van 5 november 1671 tot 23 april 1747. Hij was een neef van [Emmanuel-Théodose de La Tour d'Auvergne](#), kardinaal De Bouillon, bij wie hij coadjutor van Cluny werd en die hij in 1715 als abt zou opvolgen. In 1719 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Tours maar hij kon geen bezit nemen van de zetel en werd in 1721 aartsbisschop van Vienne. Op 10 mei 1722 ontving hij de bisschopswijding. In 1737 werd hij kardinaal en woonde in die hoedanigheid het conclaaf van 1740 bij, waarin Prospero Lorenzo Lambertini tot paus gekozen werd, die de naam [Benedictus XIV](#) aannam.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XIV, 140; XVI, 132; MORÉRI 1759, X, 282; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 264; 306; GAMS 1873, 641; 655; JEAN 1891, 423; 475-476.

811

108

De *Grand-Aumônier de France* was de meest vooraanstaande geestelijke aan het hof. Hij had de jurisdictie over alle caritatieve instellingen van Parijs en bij de dood van de koning verkreeg hij het zilverwerk van de Chapelle Royale. Het ambt werd door leden van de grote adellijke families vervuld en was meestal met dat van bisschop van de belangrijkste (aarts)diocesen verbonden. De Grand-Aumônier gaf de koning de heilige communie en bediende in de regel de doop en de huwelijksinzegening aan leden van het koninklijk huis.

812

108

CHAUDRU DE RAYNAL 1847, 443-445 :

Un des premiers soins de M. [de La Rochefoucault](#) fut la rédaction de nouveaux livres liturgiques et d'un nouveau Bréviaire. Le [dernier Bréviaire](#) du diocèse avait été publié, en 1676, par l'archevêque [Michel Poncet](#); mais il avait été préparé par les soins de M. [de Lévis-Ventadour](#) et de M. Montpesat de Carbon qui même avait publié en 1666 un Rituel. On n'avait voulu faire alors qu'une simple révision des anciens livres à l'usage de l'église de Bourges.

Mais il s'était manifesté, du temps de M. [de La Rochefoucault](#), une grande ardeur pour le remaniement des livres destinés aux cérémonies du culte et à l'usage habituel du clergé. Effrayés peut-être par les progrès du scepticisme, et cédant à cet esprit de critique qui ne craignait plus de discuter les origines de l'Eglise, les prélats voulurent supprimer dans la liturgie ces traditions incertaines, ces légendes bizarres, ces formules naïves ou barbares qu'admettait sans peine la foi du moyen âge, mais qui pouvaient exciter le sourire des incrédules et inquiéter même les consciences les plus fidèles aux dogmes catholiques. C'était le temps où le trésorier de Cluny, dom [Claude de Vert](#), employait une vaste érudition à donner une origine naturelle à une foule de pratiques et de détails du culte qu'on s'accordait à regarder comme symboliques. Presque tous les diocèses remaniaient leurs Missels, leurs Bréviaires, et à cette œuvre immense présidaient des principes uniformes. On pensait, avec saint Cyprien, qu'il fallait autant que possible prier Dieu avec ses propres paroles, Deum de suo rogare, c'est-à-dire remplacer les formules d'origine ecclésiastique par des passages de l'Ecriture-Sainte; on enlevait au culte de la Vierge et des saints les développements peut-être exagérés qu'il avait reçus jusque-là; on effaçait dans les légendes les faits apocryphes ou douteux; aux hymnes de la basse-latinité on substituait les compositions plus littéraires des [Santeuil](#) en des [Coffin](#). En même temps on faisait disparaître tous ce qui pouvait être contraire aux libertés de l'église gallicane, tout ce qui pouvait exciter d'inutiles scrupules ou renouveler de funestes controverses. On voit qu'une sage et prudente critique préside à cette réforme.

Jean de Montpezat de Carbon (1605-1685) was van 1657 tot 1664 bisschop van Saint-Papoul, van 1664 tot 1674 aartsbisschop van Bourges en vervolgens tot zijn overlijden aartsbisschop van Sens.

T.J.B.B., 'Lettre écrite à M. l'Abbé du Quesne, Vicaire Général du Diocèse du Puy, Député de la Province de Bourges, à l'Assemblée générale du Clergé, au sujet d'un nouveau Breviaire', in: *Mercure de France*, juli 1736, 1498-1512. Het hier geciteerde fragment bevindt zich op p. 1498-1499:

M. l'Archevêque de Bourges, qui fait les délices de son Clergé et de son Peuple, voyant que toute l'Edition du Breviaire de son vaste Diocèse étoit épuisée, et que d'ailleurs ce Breviaire étoit rempli de fautes grossières, a voulu signaler les premières années de son Episcopat, par une Edition plus correcte, et plus digne de la majesté de son illustre Eglise, où l'on célèbre les Divins Offices avec tant de devotion et de dignité. Ce Prélat, qui est d'un goût si exquis, ne pouvoit choisir une personne plus habile que M. l'Abbé Cheret, si connu par le beau projet du Breviaire qu'il a donné au Public. Ce Sçavant a répondu aux desirs de M. de Roye de la Rochefoucauld, avec zèle, et d'une manière si prompte, qu'on seroit surpris de ce que le Breviaire de Bourges a été publié en si peu de temps, si on ne sçavoit que M. Cheret l'avoit d'ja composé pour l'Eglise de Chartres, dont il est Chanoine.

Il ne faut donc pas regarder cet Ouvrage comme une Edition prématurée. L'Auteur a sçu profiter des défauts que sa sagacité lui a fait remarquer dans les nouveaux Breviaires des principales Eglises de France; il a u soin de les éviter, et il en a recueilli ce qu'il y a reconnu de meilleur et de plus solide. Les Antiennes, les Répons, les Versets, les Capitules, &c. sont tirés de l'Ecriture Sainte, et l'application en est heureuse. On remarque sur tout dans les Répons un concert admirable du Nouveau Testament avec l'Ancien, un charmant accord des figures avec la réalité, et un parfait accomplissement des promesses par la vérité des Evenemens. On a suivi avec scrupule le Texte Sacré, et on n'en a fait l'application que d'après les Saints Peres et les meilleurs Interpretes.

814

108

De dispositie hiervan lijkt, hoewel de briefschrijver dit niet vermeldt, een navolging te zijn van het [brevier van Rouen uit 1728](#).

815

109

Lettre écrite à M. l'Abbé du Quesne, 1501-1502 :

M. l'Abbé Roger, Doyen de l'Eglise de Bourges, qui est un des plus Sçavans Théologiens de l'Eglise de France, et fort versé dans l'Histoire Ecclésiastique sans parler des Langues Hébraïque et Grecque qu'il possède parfaitement, et de l'étude des Belles Lettres qu'il a sçu unir à celle des hautes Sciences; Ce Sçavant homme, dis je, a été chargé par son Illustre Archevêque, de composer les Leçons du II. Nocturne, ou les Legendes des Saints; travail épineux dans un siècle aussi éclairé et aussi délicat que le nôtre. Ce Docteur s'en est acquité avec la critique la plus severe et la plus exacte, sans outrer cependant la matière. C'est ce même Docteur qui a dressé le Calendrier, qui est à la tête du nouveau Breviaire, et qui est très-exact pour la Chronologie.

816

109

RICHAUDEAU 1849, 16-17 :

On sait que le principal de la liturgie de Bourges est le docteur Louis Roger, doyen du chapitre de la métropole. Lors de la bulle Unigenitus, il fut du nombre des appelants au futur concile; il engagea d'autres ecclésiastiques à appeler comme lui, s'opposa à ce qu'on reçût au chapitre, le mandement de M. de Gesvres en faveur de la bulle, et intrigua pour faire rejeter ce même mandement par la faculté de théologie. Une telle conduite lui valut d'être éloigné de Bourges pendant quelque temps; mais bientôt il revint prendre place au chapitre. Lorsque M. de Laroche foucault voulut donner une nouvelle liturgie à son diocèse, Roger qu'il avait en grande estime, fit partie de la commission, et il lui adjoignit un collaborateur que quelques-uns ont cru également dévoué aux doctrines de Quesnel, et opposé à la bulle Unigenitus. Nous ignorons quels furent les autres membres de cette commission; mais ne dût-il être question que de Louis Roger, l'opposition qu'il manifesta à l'égard de décrets solennels de l'Eglise, est-elle un préjugé bien favorable à notre liturgie?

Volgens DU TEMS 1774-1775, III, 49, waren zijn ouders Louis Roger en Catherine d'Anjou. CHAUDRU DE RAYNAL 1844-1847, IV, 439-440, noemt als zijn vader echter Édouard Roger de Coulogne, trésorier de France.

Zie o.a. RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 794; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXI, 143; GLAIRE 1868, II, 1975.

Zie NIVELLE 1757, II, *Suite*, 39-41.

[Léon Potier de Gesvres](#) (1656-1744).

Léon Potier de Gesvres (Parijs, 15 augustus 1656 - Parijs, 12 november 1744, ISNI 0000 0001 2017 8330) werd al op jeugdige leeftijd in de geestelijke stand opgenomen. Hij werd in 1694 tot aartsbisschop van Bourges benoemd, wat opmerkelijk was omdat hij daarvoor geen bisschop van een ander diocees was geweest. In Bourges heeft hij nimmer geresideerd. Aan zijn vurigste wens werd in 1719 voldaan toen hij kardinaal werd. Zijn neef [Étienne-René Potier de Gesvres](#) werd in 1728 bisschop van Évreux. Op 5 maart 1729 legde hij zijn functie neer. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, II, 110-111; MORÉRI 1735, II, *Supplément*, 102; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 737; DU TEMS 1774-1775, III, 44; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 195 DE POSADA 1848-1868, XIX, 171-172 HOEFER 1852-1866, XL, 896; LALANNE 1872, 1485 GAMS 1873, 524; JEAN 1891, 97-98.

Louis-Nicolas Chéret (5 november 1684 – 5 juli 1743, ISNI 0000 0000 0011 6493) werd in oktober 1710 kanunnik van Chartres en was van 1739 tot zijn dood in 1743 pastoor van de kerk van Saint-Roch in Parijs. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 12 april 1740, 53-54, wordt hij heftig gekritiseerd, maar niet om zijn ontwerp voor de liturgie van Chartres. Volgens Louis Bertrand, *Vie, écrits et correspondance littéraire de Laurent Josse Le Clerc*, Paris 1878, 74, zou hij Louis-Nicolas de Chéray hebben geheten en met [Léonor de Romigny](#) hebben samengewerkt voor verschillende liturgische projecten, waaronder een *Rituale* voor het bisdom Straatsburg.

DOYEN 1786, II, 451.

[Louis-Nicolas Cheret](#), né dans le diocèse de Paris, docteur de Sorbonne & chanoine de Chartres, en 1710. Il prononça le panégyrique de St. Louis, en présence de l'académie françoise, le 25 août 1718. Ses talens pour la chaire & pour les autres fonctions du ministere, lui mériterent la cure de St. Roch à Paris. Il est auteur d'un bréviaire qu'il avoit composé pour le diocèse de Chartres, & qui fut adopté par le diocèse de Bourges.

De bron hiervan kan de [geciteerde brief](#) in de *Mercure de France* zijn.

MERLET 1882, 81-82:

[Cheret \(Louis-Nicolas\)](#). - Né à Paris en 1684, [Louis-Nicolas Cheret](#) se fit recevoir licencié en Sorbonne, devint chanoine de Chartres le 11 octobre 1710, puis curé de Saint-Roch à Paris, et mourut au mois de juillet 1740 (*in werkelijkheid 1743*).

Nous connaissons de lui: La vie et l'office de saint Jean Népomucène. Paris, J.-B. Garnier, 1830, in-8. [Nicolas Cheret](#) fut chargé en 1718 de faire le Panégyrique de saint Louis, prononcé chaque année, dans la chapelle du Louvre, le jour de fête du saint roi, devant les membres de l'Académie française. Ce Panégyrique fut imprimé la même année, à Paris, chez Coignard, et le Journal de Trévoux en fait le plus grand éloge dans son numéro de novembre 1718.

JOURNAL DE TRÉVOUX, februari 1727, 391-392.

[Louis-Nicolas Cheret](#), *Projet d'un Bréviaire et d'un Missel à l'usage du Diocèse de Chartres*, Chartres 1727. Deze brochure van slechts 14 pagina's verscheen bij Jacques Roux.

JOURNAL DES SÇAVANS, november 1727, 2226-2227.

JOURNAL DE TRÉVOUX, augustus 1729, 1475-1481; id., 1731, 563-575.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 16 oktober 1743, 154 :

M. [Cheret](#), successeur immédiat de M. Brillon (*Aubin Brillon de Jouy, pastoor van Saint-Roch te Parijs van 1738 tot 1739*) dans cette cure, s'est conduit à leur égard (*nl. twee overleden priesters van deze parochie, die bij leven bezwaren hadden tegen de constitutie Unigenitus*) pendant leur maladie & après leur mort, comme il eût fait à l'égard des Ecclésiastiques les plus attachés à ses sentimens, c'est-à-dire à la Bulle, qu'il avoit le malheur de regarder comme une décision de l'Eglise. C'est un exemple d'équité & de modération qu'il a au moins laissé aux Constitutionnaires avant que de mourir. Car il fut enlevé de ce monde au mois de Juillet dernier.

GRILLON DES CHAPELLES 1864-1865, I, 66-71; DESPLANQUE 1865, 248-319.

Henri Griffet (1698-1771, ISNI 0000 0001 0860 8262) heeft zich ook in het algemeen door Latijnse dichtwerken verdienstelijk gemaakt. Een aantal hiervan is verzameld in: *Henrici Griffet, è Societate Jesu, Varia Carmina*, Liège 1766, waarin de hymnen evenwel niet voorkomen. Zie ook DESESSARTS 1800-1803, III, 339; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XII, 467; PEIGNOT 1822, II, 88-89; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XII, 339-340; COURTIN 1827-1832, XII, 268-269; QUÉRARD 1827-1839, III, 474-475; COUSIN D'AVALLON 1830, 125-126; DE FELLER 1832-1833, VI, 372; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1333; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 616; PÉRENNÈS 1851, II, 515-516; HOEFER 1852-1866, XXII, 28-31; MICHAUD 1843, XVII, 534-535; GLAIRE 1868, I, 951; LALANNE 1872, 942; VAPEREAU 1876, I, 937; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 797; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 1301.

In POCKNEE 1954, 78-79 komt een hymne voor de lauden van zaterdag voor, *Pugnate, Christi milites*, waarin men een overeenkomende stijl kan herkennen en die ook in het brevier van Bourges op deze plaats in de liturgie functioneert. Pocknee noemt geen auteur, maar wel de bijzonderheid dat de hymne in latere brevieruitgaven voorkomt aan de vooravond van Allerheiligen, hetgeen juist is.

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 402, brief 331, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 6 maart 1743:

J'ai ouï prêcher, le jour des Cendres, à Notre-Dame, un jésuite venu du Berry, appelé le P. [Griffet](#), sur le jeûne. Ce bon Père parut prêcher comme les plus forts rigoristes; il fut même obligé de dire que peut-être l'accuseroit-on d'une sévérité excessive. Je n'ai pas pu l'aller entendre depuis. C'est un Père que l'archevêque de Bourges estime; il est poète et orateur, car il est auteur des hymnes nouvelles du bréviaire de Bourges, qu'on trouve plus claires que celles de M. [Coffin](#).

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Bituricense*, 1734.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	8 32a 32b
	II	101a 101b 101c
	III	103a 103b 103c
	Lauden	18a 18b 135 1Sam2 148
	Prime	81 89a 89b
	Terts	73a 73b 95
	Sext	91a 91b 96
	None	102a 102b 102c
	Vespers	137 138a 138b 143a 143b
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	61 79a 79b
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	106a 106b 106c Ex15 134
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	5 33a 33b
	Sext	56 93a 93b
	None	43a 43b 43c
	Vespers	119 120 123 124 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten I	36a 36b 36c
	II	48a 48b 52
	III	72a 72b 74
	Lauden	67a 67b 67c Bar4 146
	Prime	88a 88b 88c
	Terts	28 49a 49b
	Sext	77a 77b 77c
	None	77d 77e 77f
	Vespers	122 130 144a 144b 144c
	Completen	13 14 31
donderdag	Metten I	44a 44b 45
	II	64 76a 76b
	III	26a 26b 84
	Lauden	20 71 97 Spr9 147
	Prime	41a 41b 42
	Terts	24a 24b 60
	Sext	80a 80b 83
	None	19 22 53
	Vespers	115 125 127 131a 131b
	Completen	15 23 149

vrijdag	Metten I	51 54a 54b
	II	63 87a 87b
	III	68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 139a 139b 141
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	16a 16b 35
	II	57 142a 142b
	III	38a 38b 46
	Lauden	47 66 86 Dt32 116
	Prime	40 98 107
	Terts	58a 58b 75
	Sext	100 108a 108b
	None	59 78 82
	Vespers	114 121 132 136 140
	Completen	50 85a 85b

834

110

Fredericus Hieronymus de Roye de La Rochefoucauld, Mandement van 15 augustus 1734 bij het *Breviarium Bituricense*:

Unaquâque Hebdomadâ totum recitatur Psalterium: et aptâ partium ejus distributione præsertim nostrum Breviarium discrepat a cæteris.

835

110

Georges-Louis Phélypeaux d'Herbault (ISNI 0000 0001 4033 2390), geboren in 1719 of 1720 te Orléans en overleden op 23 september 1787 te Parijs, was onder *De La Rochefoucauld* vicaris-generaal van Bourges. In 1757 werd hij aartsbisschop, wat hij tot zijn dood is gebleven. Hij is vooral bekend geworden om zijn activiteiten op sociaal-caritatief gebied.

Zie o.m. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 195; DE POSADA 1848-1868, XVIII, 1194-1195; PÉRENNÈS 1851, III, 346-347; HOEFER 1852-1866, XXXVIII, 824; MICHAUD 1843, XXXIII, 27; GAMS 1873, 524; JEAN 1891, 99.

836

110

Breviarium Bituricense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Frederici-Hieronymi de Roye de La Rochefoucauld, Patriarchæ, Archiepiscopi Bituricensis, & Aquitaniarum Primatis autoritate; Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli Consilio, nec-non totius Cleri assensu editum; Et Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Georgii-Ludovici Phelypeaux, Patriarchæ, Archiepiscopi Bituricensis, Aquitaniarum Primatis, Regiorum Ordinum Commendatoris-Cancellarii, & Regiæ Navarræ Superioris jussu; Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli Consilio, nec-non totius Cleri assensu recognitum, & typis rursus mandatum. Avarici Biturigum, Typis Bartholomæi Cristo, D.D. Archiepiscopi & Cleri Typographi. M. DCC. LXXXIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA/AMIET 2028.

837

110

Jacques-Marie-Antoine-Célestin Dupont (1792-1859, ISNI 0000 0000 7778 3876), wiens naam ook als Du Pont voorkomt, was van 1842 tot zijn overlijden aartsbisschop van Bourges. In 1847 werd hij kardinaal. Van 1830 tot 1835 was hij bisschop van Saint-Dié en van 1835 tot 1842 aartsbisschop van Avignon. In alle diocesen stuitten zijn pogingen om hervormingen naar Romeinse richtlijnen door te voeren, ook op het gebied van de liturgie, op grote weerstand van de kant van de geestelijkheid en de leken.

Breviarium secundum usum insignis Ecclesiae Cathalaunensis, jussu Illustrissimi in Christo Patris Domini Domini Claudii Antonii de Choiseul Beaupré, Episcopi Comitatus Cathalaunensis, Franciae Paris, editum. Cathalauni, Apud Seneuze, Regis, Domini D. Episcopi ac Cleri typographum & bibliopolam. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2100. Het werd herdrukt in 1786 (BOHATTA / AMIET 2100C) en 1840 (BOHATTA / AMIET 2101).

[Claude-Antoine de Choiseul-Beaupré](#) (1697-1763).

Claude-Antoine de Choiseul-Beaupré (ISNI 0000 0000 0037 9592), geboren op 1 november 1697 te Daillecourt, werd in 1722 tot priester gewijd en op 18 december 1733 tot bisschop van Châlons-sur-Marne benoemd, waartoe hij op 7 maart van het volgende jaar de wijding ontving. Hij overleed op 2 oktober 1763.

GALLIA CHRISTIANA, IX, 903; MORÉRI 1735, I, 267; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXXVIII, 228; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 622; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VII, 493; GAMS 1873, 535; JEAN 1891, 319-320.

Zie FONTAINE 1980, 125-126.

Zie NIVELLE 1757, II, 478-479.

CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 340. Zie ook NOUVELLES ECCLESIASTIQUES 11 juni 1739, 90.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium secundum usum insignis Ecclesiae Cathalaunensis*, 1736.

zoondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	8 32a 32b
	II	101a 101b 101c
	III	103a 103b 103c
	Lauden	18a 18b 135 1Sam2 148
	Prime	81 89a 89b
	Terts	73a 73b 95
	Sext	91a 91b 96
	None	102a 102b 102c
	Vespers	137 138a 138b 143a 143b
dinsdag	Completen	6 7a 7b
	Metten I	61 79a 79b
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	106a 106b 106c Ex15 134

	Prime	9a 9b 9c
	Terts	5 33a 33b
	Sext	56 93a 93b
	None	43a 43b 43c
	Vespers	119 120 123 124 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten I	36a 36b 36c
	II	48a 48b 52
	III	72a 72b 74
	Lauden	67a 67b 67c Bar4 147
	Prime	5 33a 33b
	Terts	28 49a 49b
	Sext	77a 77b 77c
	None	77d 77e 77f
	Vespers	127 130 144a 144b 144c
	Completen	13 14 15
donderdag	Metten I	44a 44b 45
	II	64 76a 76b
	III	84 142a 142b
	Lauden	20 71 97 Jes12 146
	Prime	24a 24b 60
	Terts	41a 41b 42
	Sext	80a 80b 83
	None	88a 88b 88c
	Vespers	115 122 127 131a 131b
	Completen	31 38a 38b
vrijdag	Metten I	51 54a 54b
	II	58a 58b 63
	III	68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 139a 139b 141
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	16a 16b 23
	II	26a 26b 35
	III	46 47 86
	Lauden	57 66 75 Dt32 116
	Prime	40 98 107
	Terts	87a 87b 149
	Sext	100 108a 108b
	None	59 78 82
	Vespers	114 121 132 136 140
	Completen	50 85a 85b

844

111

Benjamin de L'Isle du Gast (1675-1739). DU TEMS 1774-1775, III, 267, wijdt slechts enkele regels aan hem, waarin het [brevier](#) dat hij in 1736 liet uitgeven en het missale van Limoges uit het jaar 1738 genoemd worden. Zie ook RICHARD EN GIRAUD 1827-1839, XXVIII, 342; GAMS 1873, 565; JEAN 1891, 114-115. Bij DU BOYE EN ARBELLOT 1854, 241, vindt men eveneens zeer weinig details. De meest uitvoerige, maar nog altijd vrij summiere details over Du Gast geeft NADAUD 1863-1872, II, 275-276. Hij zou geboren zijn op 27 juni 1675, maar volgens sommigen pas in 1689, wat niet aannemelijk is als hij inderdaad op 6 juni 1705 tot priester werd gewijd. Hij zou

gedurende een tiental jaren tot de orde van jezuïeten hebben behoord en was kanunnik en vicaris-generaal van Chartres toen hij op 14 augustus 1730 te Limoges benoemd werd. Op 21 september van dat jaar ontving hij de bisschopswijding uit handen van [De Vintimille](#). Du Gast overleed op 5 september 1739. DU LAC 1849, 389 noemt alleen zijn naam bij zijn vermelding van het *Breviarium Lemovicense*. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 26 februari 1733, 44, verscheen een kort artikel waarin over hem niet gunstig werd gesproken in verband met de schorsing van een pastoor in zijn bisdom in 1731 wegens diens vermeende afwijzing van de constitutie *Unigenitus*. Het artikel is uiterst vaag, laat in het midden of de reden werkelijk deze is en wekt de indruk van enige vooringenomenheid.

845

111

Breviarium Lemovicense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Benjamini de L'Isle du Gast Episcopi Lemovicensis auctoritate, ac Venerabilis Capituli Lemovicensis consensu, editum. Lemovicis, Apud Viduam Joannis Barbou, Illustrissimi & Reverendissimi D.D. Episcopi Lemovicensis, ejusque Cleri Typographi. M. DCCXXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2318.

846

111

Zie Jean Boutier, 'Livres et imprimé en Limousin au XVIIIe siècle: Production, diffusion, consommation', in: Michel Cassan en Jean Boutier (red.), *Les imprimés limousins 1788-1799*, Limoges 1994, 33.

847

111

Breviarium Lemovicense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici-Caroli du Plessis d'Argentré, Episcopi Lemovicensis, auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Lemovicis, Apud Franciscum Dalesme, Illustrissimi & Reverendissimi D.D. Episcopi Lemovicensis, ejusque Cleri Typographum. M. DCC. LXXXIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2319. *Diurnale Lemovicense*, Limoges 1783. BOHATTA / AMIET 2320. J.-B. L. Roy-Pierrefitte, 'Saint-Martial de Limoges', in: *Bulletin de la Société Archéologique et Historique du Limousin*, XII, Limoges 1862, 4-94, die de afhankelijkheid van het brevier van Rouen bevestigt, lijkt de uitgave van 1736 niet te kennen maar wel de latere:

Ce fut le 5 mars 1783, jour des Cendres, qu'on fit, pour la première fois dans l'église Saint-Martial, l'office d'après le bréviaire limousin, bréviaire que l'on empruntait au diocèse de Rouen, et dont la composition laissait peu à désirer, mais que l'on acceptait sur la simple autorité d'un évêque, et que les églises de Limoges ont quitté le dimanche de la Pentecôte 1855 pour rentrer dans l'unité que recommande le concile de Trente. (*Ibid.*, 87.)

De heiligenkalender en enige achtergronden van het brevier zijn behandeld in: Nicolas Risso, *Les saints limousins dans le bréviaire de Limoges de 1783*, Genève 2015.

Louis-Charles du Plessis d'Argentré (1723-1808) was van 1759 tot 1790 bisschop van Limoges.

848

111

Diurnale Lemovicense, ... Ludovici-Caroli du Plessis d'Argentré ... editum, Limoges 1783. BOHATTA / AMIET 2320. Voordien had Du Plessis een belangwekkend gebeden- en getijdenboek voor leken, gebaseerd op het *Breviarium Lemovicense* laten heruitgeven: *Heures à l'usage du diocèse de Limoges, en latin et en françois, Imprimées par l'Ordre de Monseigneur Jean-Gilles de Coëtlosquet, Évêque de Limoges. Et réimprimées par l'autorité de Monseigneur l'Illustrissime & Reverendissime Louis Charles Duplessis D'Argentré, Evêques de Limoges. Conformes au nouveau Bréviaire. Nouvelle édition.* A Limoges, Chez François Dalesme, Imprimeur de Monseigneur l'Évêque, & du Clergé. MDCC. LXXI. Avec privilège du Roi.

Jean-Gilles du Coëtlosquet (1700-1784, ISNI 0000 0000 0167 768X), die dit gebedenboek voor het eerst liet uitgeven, was van 1739 tot 1758 bisschop van Limoges, voordat hij leraar werd van de kleinzoons van Lodewijk XV, onder wie de toekomstige koningen Lodewijk XVI, Lodewijk XVIII en Karel X.

Zie ook Jean Évenou, 'Les titres des Psaumes dans le Bréviaire de Limoges de 1781', in: *Ephemerides liturgicae* 125 (2011), 309-318.

850

111

BISARO 2006 geeft talrijke voorbeelden van significante verschillen in melodieën die in verschillende diocesen voor dezelfde teksten in zwang waren. Soms was het gezongen gedeelte van het proprium van de eucharistieviering op een zon- of feestdag van bisdom tot bisdom geheel verschillend.

851

111

Missale Metropolitanæ ac Primatialis Ecclesiæ Senonensis, Sens 1715; zie FONTAINE 1980, 108-109.

852

111

Zie FONTAINE 1980, 112-115.

853

111

Zie FONTAINE 1980, 103-105.

854

112

Dit droeg de titel *Missale Parisiense, ad formam Sacrosancti Concilii Tridentini recognitum et emendatum*. Zie ook FONTAINE 1980, 103.

855

111

Het *Missale Trecense* geeft hiervan talrijke voorbeelden, zoals ingrijpende veranderingen in de tekst van de sequentie Victimæ paschali laudes, de collecta van Witte Donderdag en zeer vele introitus die hun namen aan zondagen hebben gegeven, zoals die van de gehele Advent.

856

112

Vgl. DROUIN 2019, 113-114.

857

112

LALORE 1883, 110-112, geeft een chronologie van de gang van zaken, waarin hij vrij volledig maar niet onpartijdig blijkt te zijn:

1. Le Missel de 1580, réimprimé en 1615 ... étant épuisé, le Chapitre de Saint-Pierre demanda à l'évêque [François Malier du Houssay](#) que le Missel de Troyes fût réformé (ainsi que le Bréviaire) et mis en accord avec le Missel romain. Le 23 juin 1648, il fut décidé que « le cahier accordé avec M. l'Evêque pour la réforme du missel serait communiqué au chapitre général prochain. » Une délibération du 4 janvier 1652 porte « que M. l'Evêque sera prié de faire dresser un Missel. » Délibération du 27 novembre 1652 : « Seront acheptés deux missels romains par M. Guy, fabricant, l'un pour servir à l'autel, l'autre au jubé; et y seront appliqués des caiers des messes des saints locaux. » Enfin, en 1696, le supplément d'oraisons propres aux saints du diocèse, jusqu'alors manuscrit, est imprimé à l'usage du diocèse (n° 48).
2. Le 10 décembre 1721, le Chapitre de Saint-Pierre reçoit de [Jacques-Bénigne Bossuet](#) une communication par laquelle l'évêque propose au Chapitre d'adopter le [Missel de Sens](#), en y ajoutant un supplément, jusqu'à ce que le diocèse soit en état de faire imprimer un nouveau [Missel de Troyes](#). Le Chapitre nomme une commission pour examiner ce projet.
3. Le 8 mai 1726, le doyen [Jean Philippe](#) « ayant exposé à la compagnie que M. le révérend Evêque avait résolu de faire travailler à un nouveau Missel à l'usage de ce diocèse, et avait pour cet effect choisi MM. [Lefebvre](#), Ch. Diénert et frère Lefebvre, maistre spirituel de l'hôpital Saint-Nicolas, a prié la compagnie de nommer des commissaires pour travailler conjointement. Sur que Messieurs ayant délibéré, ont nommé MM. [Jean Philippe](#), doyen, [Breyer](#) et [Gauthier](#). » Les commissaires nommés par l'Evêque travaillèrent sous l'inspiration et la direction du P. Lenet; le P. [Vernier](#) s'occupa des proses; le grand-chantre de la cathédrale, [François Gallien](#), fut adjoint à la commission et prit une part active aux travaux.

4. Le 21 août 1733, « M. le doyen, l'un des commissaires nommés par le Chapitre, pour, conjointement avec ceux nommés par M. le révérend Evêque, travailler à un nouveau Missel, a dit que l'ouvrage était achevé, qu'on avait eu soin de conserver les usages de cette église, qu'ainsi il pria Messieurs de donner leur consentement à l'impression, ce que MM. ont accordé. »
5. Mais, en réalité, dans les rubriques du nouveau Missel, plusieurs usages du diocèse de Troyes, comme plusieurs règles universellement suivies par l'Eglise, avaient subi des modifications essentielles. C'est pourquoi, après deux ans d'observations et de luttes, le Chapitre décida, le 1er juillet 1735, qu'il ne recevrait les nouvelles rubriques qu'avec cette clause: *salvis ritibus et consuetudinibus Ecclesiae nostrae Trecentis*.
6. Nonobstant les observations du Chapitre, le 16 septembre 1735, parut le premier mandement pour la publication du Missel.
7. Puis, croyant couper court à toutes les oppositions, l'Evêque lance son second mandement du 26 septembre 1736, qui déclare obligatoire le nouveau Missel.
8. Les 10 et 11 octobre 1736, le Chapitre ayant été assemblé, dix-sept membres, sur vingt-quatre membres présents, décident d'appeler au métropolitain du mandement de [Bossuet](#) en date du 26 septembre. Le 24 octobre 1736, assemblée du Chapitre, 26 chanoines présents: 14 acceptent le Missel; 12 le refusent et rappellent que la cause est portée devant le métropolitain.
9. 3 janvier 1737, décidé en Chapitre par les 14 chanoines dissidents qu'on mettra quatre nouveaux missels à la sacristie, dont on retirera les missels romains.
10. 20 avril 1737, Mandement de [Jean-Joseph Languet de Gergy](#), archevêque de Sens, contre le missel de Troyes, qui contient sept innovations liturgiques d'une grande importance.
11. 11 juin 1737, Arrêt du Conseil d'Etat évoquant et réservant au Roi l'affaire du [Missel de Troyes](#). Dans ce but, une commission royale est nommée; elle est présidée par le cardinal de Rohan.
12. 14 juin 1737, Mandement de [Bossuet](#) pour défendre la lecture du mandement de l'archevêque de Sens et intimer de nouveau la publication du [Missel de Troyes](#).
13. 19 juin 1737, Lettre de 22 chanoines de Saint-Pierre qui déclarent adhérer au mandement de [Bossuet](#) du 14 juin 1737.
14. 29 juin 1737, Lettre de 12 chanoines de Saint-Pierre, fidèles aux vrais principes, qui déclarent adhérer au mandement de l'archevêque de Sens du 20 avril 1737.
15. 25 juillet 1737, Lettre de l'archevêque de Sens à son frère, curé de Saint-Sulpice, contre le [Missel de Troyes](#).
16. 8 septembre 1737, Instruction pastorale de [Bossuet](#) pour réfuter le mandement de l'archevêque de Sens du 20 avril 1737.
17. 28 septembre 1737, seconde Instruction pastorale de [Bossuet](#) sur le même sujet.
18. 8 décembre 1737, second Mandement de [Languet de Gergy](#) contre le [Missel de Troyes](#).
19. 29 janvier 1738, Mémoire signé: Collés et Berthelin, rédigé au nom des 12 chanoines opposés au [Missel](#) et présenté au cardinal de Rohan, président de la commission royale d'examen.
20. Sans date. Mémoire justificatif du [Missel de Troyes](#), présenté à la même commission par [Bossuet](#), et rédigé par le docteur [Nicolas Petitpied](#).
21. 5 avril 1738, autre Mandement de l'archevêque de Sens contre le [Missel de Troyes](#).
22. 1er mai 1738, troisième Instruction pastorale de [Bossuet](#) contre le mandement de l'archevêque de Sens du décembre 1737.
23. Conclusions de la commission royale contre le [Missel de Troyes](#) remises au roi et signées: Card. de Rohan.
24. Le roi impose une rétraction à l'Evêque de Troyes.
25. 15 octobre 1738, quatrième et dernière instruction pastorale de [Bossuet](#) au sujet du nouveau [Missel](#), dans laquelle il rétracte plusieurs dispositions du [Missel](#) et rétablit les anciennes rubriques sur trois points principaux.
26. Délibération du Chapitre de la cathédrale, du mardi 7 avril 1739: « M. le fabricien fera mettre dans tous les missels de l'église la feuille qui explique les rubriques du nouveau [Missel](#), afin que chacun ait à s'y conformer. »

Zie ook GUÉRANGER 1878-1885, II, 140-181.

Vgl. de [chronologie van Lalore](#), 3. De commissie werd ingesteld in 1726. Hierin zouden Jean Philippe (gest. 1737), deken van het kapittel, Nicolas Gauthier, theoloog, Nicolas Lefebvre des Chevalliers, grand-archidiacre en de kanunniken de gebroeders Charles-Louis (gest. 1753) en Jean Dienert (gest. 1757) zitting hebben gehad. Zie ook Edmond Préclin, *Les jansénistes du XVIIIe siècle et la Constitution civile du clergé. Le développement du richérisme, sa propagation dans le bas-clergé*, 1713-1791, Paris 1928, 187, noot 37.

LALORE 1883, 106-110.

LALORE 1883, 113-115.

Jean-Joseph de Languet de Gergy (1677-1753).
Gravure door René Gaillard (ca. 1719-1790),
naar Jean Chevalier (1745-1790).

Jean-Joseph de Languet de La Villeneuve de Gergy (ISNI 0000 0001 2102 953X), geboren te Dijon op 25 augustus 1677 en overleden te Sens op 11 mei 1753, was aanvankelijk een beschermeling van [Le Grand Bossuet](#), door wiens toedoen hij een benoeming als aalmoezenier aan het hof van de kroonprinses was. Hij was vicaris-generaal van Autun, in welk bisdom zich de parochie van Paray-le-Monial bevindt, waar Marguérite-Marie Alacoque begraven ligt. Toen hij belast werd met het onderzoek naar de wonderen die zich daar zouden hebben voorgedaan, raakte hij overtuigd van de echtheid hiervan en schreef zelfs haar biografie. In 1715 werd hij bisschop van Soissons, maar bleef in hofkringen verkeren, waar hij zich in kerkelijke aangelegenheden voornamelijk door twee dames liet informeren die fel tegen het jansenisme gekant waren. Hij bevorderde de verering van het heilig Hart, waartegen in jansenistische kringen een sterke aversie bestond. Ook verdedigde hij de constitutie *Unigenitus*. Languet was van 1731 tot zijn dood aartsbisschop van Sens.

Zie o.a. PAPILLON 1742, I, 374-380; BARRAL 1758-1759, III, 68-69; GALLIA CHRISTIANA, IX, 383; XII, 107; MORÉRI 1759, VI, *2e partie*, 142-144; LADVOCAT 1760, II, 28-29; CHAUDON 1767, III, 111-112; DESESSARTS 1800-1803, IV, 102-104; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XV, 392-393; PEIGNOT 1822, II, 282-283; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIV, 438; XXIX, 203; 213; COURTIN 1827-1832, XIV, 156; QUÉRARD 1827-1839, IV, 532-533; DE FELLER 1832-1833, VII, 602-603; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1633; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIII, 493; MICHAUD 1843, XXIII, 200-202; DU LAC 1849, 236; HOFER 1852-1866, XXIX, 441-443; PICOT 1853-1857, III, 436-438; ROSKOVÁNY 1861, V, 1211; FISQUET 1864-1874, *Sens*, 156; GLAIRE 1868, II, 1219; JERVIS 1872, II, 288; 295; LALANNE 1872, 1089; GAMS 1873, 630; VAPEREAU 1876, II, 1187; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1041; GUÉRANGER 1878-1885, II, 141-142; 168-173; 198; 533; IV, 51; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1621 JEAN 1891, 332; 366; DE VIGUERIE 1995, 776; 1087-1088.

LANGUET DE GERGY 1715.

LANGUET DE GERGY 1737.

LALORE 1883, 116-117.

BOSSUET 1737A.

- 866** 113
BOSSUET 1737B.
- 867** 113
BOSSUET 1737C.
- 868** 113
Het eerste deel van het tweede mandement, LANGUET DE GERGY 1738, verscheen op 8 december 1737 en het tweede op 5 april 1738.
- 869** 113
BOSSUET 1738.
- 870** 113
BOSSUET 1739; zie ook LALORE 1883, 117-119.
- 871** 113
Nl. de concilies van Epaone en Girona, beide in 517, en die van Toledo in 633 en 675. LANGUET DE GERGY 1737, 4.
- 872** 115
Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, ex Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis S. Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis sancti Spiritûs Commendatoris, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Vænit XXXV. lib. non compactum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2551 (in-4o).
Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, ex Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis S. Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis sancti Spiritûs Commendatoris, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Vænit X. lib. non compactum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2552 (in-12o).
- 873** 115
Missale Parisiense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis S. Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis sancti Spiritus Commendatoris, &c. auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. DCC. XXXVIII. Cum privilegio Regis.
Het gehele missaal is in facsimile uitgegeven in JOHNSON EN WARD 1993; zie ook FONTAINE 1980, 116-118.

Charles-Gaspard-Guillaume de Vintimille du Luc (1655-1746).
Gravure door Claude Drevet (1697-1781),
naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Charles-Gaspard-Guillaume de Vintimille du Luc werd op 15 november 1655 geboren in Le Luc en droeg als zoon van François de Vintimille, seigneur du Luc en Anne de Forbin de titel van hertog van Saint-Cloud. Van 1692 tot 1708 was hij bisschop van Marseille, vervolgens van 1708 tot 1729 aartsbisschop van Aix-en-Provence, waar hij de pestepidemie beleefde die deze stad en grote delen van de Provence teisterde. Op 10 mei 1729 werd hij op 73-jarige leeftijd nog tot aartsbisschop van Parijs benoemd. Hij overleed op 13 maart 1746. ISNI 0000 0001 2138 7767.

GALLIA CHRISTIANA, I, 340; 675; VII, 191; XIII, 266; MORÉRI 1759, X, *1e partie*, 652; DU TEMS 1774-1775, I, 22; 334; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVII, 12; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 24; 398; XXIX, 39; COURTIN 1827-1832, XXIII, 455; DE FELLER 1832-1833, XIII, 326; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3245-3246; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 520; CARON, NOTICE 1846, 40; PÉRENNÈS 1851, III, 1526-1527; HOEFER 1852-1866, XLVI, 255-256; PICOT 1853-1857, II, 252-259; 398; MICHAUD 1843, XLIII, 580-581; FISQUET 1864-1874, *Aix*, 196-222; *Paris*, I, 462-484; LALANNE 1872, 1807; GAMS 1873, 483; 574; 597; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1982; D'AVENEL 1878, II, 5-9; 337-339; GUÉRANGER 1878-1885, II, 250-335, 428-437; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2914; JEAN 1891, 19; 41; 284-285; DE VIGUERIE 1995, 1442.

875

116

JOUNEL 1980, 94:

Vieil homme insignifiant, dont la notoriété tenait surtout à la qualité de ses perruques, l'archevêque [Charles de Vintimille](#), a laissé son nom à l'histoire de la liturgie avec le [Missel qu'il promulgua en 1738](#) et qui devait être reçu dans plus du tiers des diocèses de France. Il s'en fallut de peu que l'autorité napoléonienne ne l'imposât à tout le pays en 1802 ...

Merkwaardigerwijze oordeelt GUÉRANGER 1878-1885, 250, veel milder over hem:

Homme de ménagements et de tolérance, il essaya de tenir le milieu entre les appelants et les partisans de la bulle ...

876

116

Louis-Abraham d'Harcourt de Beuvron werd geboren op 10 november 1694. In 1720 werd hij kanunnik en vicaris-generaal van [De Noailles](#). In 1733 werd hij tot deken verkozen, welke functie hij in 1747 neerlegde. In dat jaar werd hij prelaat-commandeur van de Orde van de heilige Geest, waarmee hij de titel van hertog verwierf. Hij overleed op 26 of 27 september 1750.

GALLIA CHRISTIANA, VII, 219; MORÉRI 1759, V, *2e partie*, 522; DU TEMS 1774-1775, III, 178; CARON, NOTICE 1846, 40; FISQUET 1864-1874, *Paris*, II, 47-48; GUÉRANGER 1878-1885, II, 254-255.

877

116

De keuze van deze drie personen was waarschijnlijk zeer weloverwogen. De talenten en de ervaring van elk van hen waren welbekend. Een van de achtergronden van de keuze zal geweest zijn dat [De Vintimille](#) waarde hechtte aan bekendheid met de heilige Schrift bij geestelijken en leken en daarom een brevier wenste dat voldeed aan de idealen van de gallicaanse liturgisten, waarvan hij drie vooraanstaande vertegenwoordigers benoemde. GAZIER 1924, II, 7-8, ziet een verband met wat dienaangaande in de *Réflexions morales* van [Pasquier Quesnel](#) en in de constitutie *Unigenitus* is gesteld:

Il y a plus: [Vintimille](#) avait à cœur de doter l'Eglise de Paris d'un Bréviaire et d'un Missel qui pussent donner pleine satisfaction à ses diocésains. Il y travailla lui-même avec ardeur, et il y fit travailler les personnes les plus capables de mener à bien une pareille entreprise. Or il ne les rencontra pas parmi ceux qui acceptaient la Bulle Unigenitus, et il se vit contraint de recourir à des appelants et à des jansénistes. L'auteur du Bréviaire

est l'oratorien [Vigier](#), et c'est l'ancien recteur [Charles Coffin](#) (1676-1749) qui a versifié les belles hymnes qui ont été chantées jusqu'en 1872. Le Missel est l'œuvre du célèbre [Mésenguy](#) (1677-1763). Il est arrivé ainsi que [Vintimille](#) s'est contredit lui-même de la façon la plus extraordinaire. Il employait toute son autorité pour faire triompher la Bulle, et c'était par son autorité que les vérités condamnées par la Bulle éclataient de tous côtés dans les chants et dans les prières de l'Eglise. Le [Bréviaire de 1736](#) et le [Missel de 1738](#) sont la réfutation perpétuelle des erreurs du molinisme et la glorification de l'augustinisme et du thomisme. On comprend que la rage des Jésuites se soit attaquée à ce Bréviaire, non pas à cause des scandaleuses illustrations de Boucher qu'il fallut supprimer dès la première édition, mais à cause du texte même, qui leur faisait juger monstrueux un pareil ouvrage « masse d'un levain empesté et corrompu, capable d'empoisonner tout ce qu'elle touche ». [Vintimille](#) ne s'émou pas, et pour rendre la contradiction encore plus complète, il fit traduire en français le Bréviaire et le Missel, et ses traductions, répandues à des millions d'exemplaires à Paris et dans la France entière, remplacèrent avantageusement les Réflexions morales de [Quesnel](#). Elles mirent l'Ecriture sainte à la portée de tout le monde, comme le voulaient les 79e et 80e des propositions condamnées par la Bulle. Rien n'a plus contribué à discréditer cette Bulle tant prônée par [Vintimille](#) que la lecture et la méditation du Bréviaire et du Missel publiés par ses ordres.

878

116

Vgl. CARON, NOTICE 1846, 40:

[Charles Gaspar de Vintimille](#), dès qu'il fut monté sur le siège de Paris, en 1729, se trouva dans la nécessité de faire réimprimer tous les livres de son Eglise, dont les exemplaires manquaient entièrement; il voulut en même temps continuer l'œuvre de perfectionnement commencé par ses prédécesseurs. Il avait d'ailleurs sous les yeux les exemples des Eglises de Sens, de Rouen, d'Orléans et autres, qui depuis peu d'années avaient réformé leur liturgie. Le P. [Viger](#), Oratorien, après avoir, sous M. de [Noailles](#), rédigé le Martyrologe, s'était aussi occupé de la rédaction du Bréviaire; il l'acheva par ordre de M. de [Vintimille](#). Son travail fut revu par les Vicaires généraux de ce Prélat, MM. de [Romigny](#), [Regnauld](#) et [Robinet](#), avec lesquels se concertèrent les commissaires du Chapitre, l'abbé de [Harcourt](#), Doyen, à leur tête; et le Bréviaire fut publié en 1736.

Dit heeft echter betrekking op de revisie die onmiddellijk na de verschijning ter hand werd genomen.

879

116

Zie CARON, NOTICE 1846, 71. Zijn geboortjaar ligt waarschijnlijk rond 1677. QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 147 vermelden Parijs als zijn geboorteplaats. Caron meldt dat hij in 1746 'assistant de sa Congrégation' werd en kort daarna directeur van Saint-Magloire als opvolger van [Duguet](#). Daar deze al in 1733 was overleden, was [Viger](#), die in 1746 al zestig jaar of ouder moet zijn geweest, dus niet zijn directe opvolger.

880

116

François-Nicolas Viger (ca. 1677-1752). DU LAC 1849, 237 maakt melding van de afwijkende spelling van de naam Vigier als Viger, waarvan de drager zich ook bediende bij de ondertekening van zijn brieven. De eerste variant is nochtans in de literatuur de gebruikelijke geworden. Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVI, 137; COURTIN 1827-1832, XXIII, 397; QUÉRARD 1827-1839, X, 160; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3221-3222; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 480; MICHAUD 1843, XLIII, 372; CARON, NOTICE 1846, 40; 71; DU LAC 1849, 237; PICOT 1853-1857, III, 435; ROSKOVÁNY 1861, V, 1186-1187; GLAIRE 1868, II, 2409; GUÉRANGER 1878-1885, II, 249-251; DEZOBRY EN BACHELET 1889, 2e partie, 2902; BREMOND 1916-1933, X, 39-58. Beide varianten komen voor in de brieven van en aan [Jean Lebeuf](#), die in 1718 met hem heeft gecorrespondeerd en in 1729 melding van hem maakt: QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 147-148, brief 45, [Lebeuf](#) aan Viger, 8 mei 1718; II, 66-67, brief 171, [Lebeuf](#) aan [Prévost](#), 2 maart 1729.

881

116

GUÉRANGER 1878-1885, II, 249:

Vers l'année 1725, [François-Nicolas Viger](#), ... s'étant livré aussi à la composition d'un bréviaire, suivant les idées nouvelles, se trouvait en mesure de faire jouir le public du fruit de ses labeurs. Ce personnage obscur devait être l'instrument de la plus grande révolution liturgique que l'Eglise de France ait vue depuis le VIIIe siècle.

De historicus Charles Rollin (1661-1741, ISNI 0000 0001 2117 7778) kreeg in 1669 de leiding over het college. Tot kort vóór zijn overlijden publiceerde hij nog geschriften tegen de aanvaarding van de constitutie *Unigenitus*. Zie o.a. *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la République des Lettres en France*, XXIX, Londen 1786, 248; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 308; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 697; DE FELLER 1847-1848, II, 709; PÉRENNÈS 1851, I, 1056-1057; HOFER 1852-1866, XI, 316; CHAPOTIN 1870, 396, BOS 1881, 448-449; DUFFIELD 1889, 345-346.

Een leerling van Rollin, de advocaat en kenner van de Baskische taal Combault (ca. 1700 – 2 oktober 1785), wiens voornaam mogelijk Pierre is geweest, heeft delen van [Coffins](#) hymnen geschreven.

[Charles Coffin](#) (1676-1749).
Gravure door Jean Daullé (1703-1763).

Voor een uitvoerige beschrijving van het leven van Coffin (ISNI 0000 0001 1794 9800) en zijn werkzaamheid bij deze instelling zie CHAPOTIN 1870, 374-403 en ook SERVAIS 1758-1759, I, 863-865; MORÉRI 1759, III, 793-794; LADVOCAT 1760, I, 324; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 2e partie*, 210-212; *Supplément*, 221-222; CHAUDON 1767, I, 327; DESESSARTS 1800-1803, II, 135; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 230-231; PEIGNOT 1822, I, 657; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, VII, 303; COURTIN 1827-1832, VI, 331; QUÉRARD 1827-1839, II, 237; DE FELLER 1832-1833, IV, 72; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 675; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VIII, 315; LE BAS 1840-1845, V, 263-264; MICHAUD 1843, VIII, 529; CARON, NOTICE 1846, 70; DU LAC 1849, 238; PÉRENNÈS 1851, I, 1035-1036; HOFER 1852-1866, XI, 59; ROSKOVÁNY 1861, V, 1187; JERVIS 1872, II, 310; LALANNE 1872, 549; GUÉRANGER 1878-1885, II, 252-254; 272-273; 277; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 434; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 661; DUFFIELD 1889, 336-343; DE VIGUERIE 1995, 848.

Er is evenwel geen reden om hem, ofschoon hij inderdaad geen geestelijke was, af te schilderen als:

Le second des collaborateurs de [Vigier](#) était un simple laïque ... [Coffin](#), personnage grave et recueilli, était hérétique notoire.
GUÉRANGER 1878-1885, II, 252.

Hymni Sacri, Auctore [Carolo Coffin](#), Ant. Universitatis Parisiensis Rectore, Collegii Dormano-Bellovacii Gymnasiarcha. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. XXXVI. Cum privilegio Regis.

Les Œuvres de M. [Coffin](#), Ancien Recteur de l'Université et Principal Du College de Dormans-Beauvais. A Paris, Chez Desaint & Saillant, rue S. Jean de Beauvais. Thomas Herissant, rue S. Jacques. M. DCCLV. Avec Approbation & Privilege du Roi.

Les Œuvres de M. [Coffin](#), ancien Recteur de l'Université et Principal du College de Dormans-Beauvais. Tome second. A Paris, Chez Desaint & Saillant, rue S. Jean de Beauvais. Thomas Herissant, rue S. Jacques. M. DCCLV. Avec Approbation & Privilege du Roi.

Pierre-François-Joachim (ook genaamd Jean-François-Joachim en Antoine-François) Bouettin (Quédillac, 16 november 1699 – Dijon, 16 april 1785), was van 1744 tot 1754 pastoor van Saint-Etienne-du-Mont, nadat hij in verschillende andere parochies werkzaam was geweest. Hij was in 1718 tot de congregatie van de génovéfains toegetreden. Zie PETIT 2008A, 69, n. 624; DU TEMS 1774-1775, IV, 474; JERVIS 1872, II, 312-318; GUÉRANGER 1878-1885, II, 252-253.

Uiteraard niet naar de visie van GUÉRANGER 1878-1885, II, 252:

[Coffin](#) mourut sans sacrements, et le refus que fit le curé de Saint-Etienne-du-Mont de les lui administrer, fut approuvé par l'archevêque [Christophe de Beaumont](#).

De reden van de weigering kan ook een strikte toepassing van de regel zijn geweest dat voor de stervende een verklaring omtrent diens laatste biecht, een billet de confession, moest worden overlegd, waarover men in het geval van [Coffin](#) niet bleek te beschikken. Zie echter ook BRETTE 1898, 64-65; 122-123. De NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 10 juli 1749, 109, berichten hierover dat pastoor [Bouettin](#), wiens wangedrag in de *Table raisonnée et alphabétique des Nouvelles ecclésiastiques*, Paris 1767, *Première partie*, 99-100, breed wordt uitgemeten, in werkelijkheid [Coffin](#) het viaticum weigerde wegens zijn weigering de constitutie *Unigenitus* te onderschrijven en de afwezigheid van een dergelijke verklaring slechts een formele reden was:

On chante tous les jours dans l'Eglise de Paris la foi que professoit M. [Coffin](#), contenue dans des Himnes que feu [M. de Vintimille](#) lui-même l'avoit chargé de composer: [M. de Beaumont](#) successeur de [M. de Vintimille](#) dans cet Archevêché, les autorise par l'usage qu'il en fait, et par l'approbation qu'il est censé donner au Bréviaire de son Diocèse: le P. [Bouettin](#) les chante lui-même, malgré qu'il en ait; et les Sacrements sont refusés à la mort à celui qui les a composés! Le Curé fait le refus: l'Archevêque l'autorise. Ils n'osent ni l'un ni l'autre déclarer d'une manière positive, que le vrai motif de leur refus, est que M. [Coffin](#) ne recevoit pas la B. Unig. dont il étoit Appellant. L'Archev. néanmoins l'a fait assez entendre au neveu du malade. Ils prennent pour prétexte le défaut du billet, ou de certificat de Confession: la famille atteste au Prélat et au Curé que le malade s'est confessé à un Prêtre approuvé: et l'on refuse d'en croire sur leur parole, et la famille, et le malade est prêt à mourir, et qui 8 jours précisément avant de tomber malade, avoit communiqué.

De zaak werd bij het Parlement van Parijs aanhangig gemaakt, dat na vier consultaties van rechtsgeleerden ten nadele van de familie, die eerherstel eiste, beschikte met een beroep op het gevaar voor de openbare orde. Zie NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 18 september 1749, 149; 152. Dat [Bouettin](#), door het Parlement van Parijs de facto hiermee in het gelijk gesteld, de strikte handhaving van regels (waarop hij zich bij zijn arrestatie ook beriep en waardoor hij na één dag al werd vrijgelaten) ook als middel heeft gebruikt om zijn opvattingen ten gunste van de constitutie *Unigenitus* op te leggen en dat de weigering van sacramentsbediening aan appellanten na het genoemde arrest als wapen in de strijd gebruikt werd, staat vrijwel vast. [Bouettin](#) zou een zodanig gebruik hiervan hebben gemaakt dat hij in zijn parochie enkele jaren na het incident-[Coffin](#) niet meer te handhaven was. Zie ROGISTER 2002, 79; 101-109.

Bijv. GUÉRANGER 1878-1885, II, 228-229:

En France, au contraire, il ne s'agit point de corriger, de mettre dans un meilleur ordre la Liturgie romaine-française, ni de rétablir l'antique et vénérable rite gallican; il s'agit de donner de fond en comble une Liturgie à une Eglise qui n'en a pas, et aucun évêque ne couvre de la responsabilité de son travail personnel cette œuvre qui doit remplacer celle de tant d'évêques des premiers siècles, de tant de souverains pontifes. Pour opérer cette grande et inouïe révolution, les évêques français du XVIIIe siècle se constituent sous la dépendance de simples prêtres qui se sont érigés en législateurs de la Liturgie. Les plus justes réclamations sont étouffées, comme on va le voir, et il faut que saint Grégoire disparaisse avec tout l'imposant cortège de ses cantiques séculaires, pour faire place à des prêtres comme [Le Tourneux](#), [de Vert](#), [Foinard](#), [Petitpied](#), [Vigier](#), [Robinet](#), [Jacob](#); bien plus, à des diacres, comme [J.-B. Santeul](#); à des ACOLYTES, comme [Le Brun Desmarettes](#) et [Mésenguy](#); à des LAÏQUES, comme [Coffin](#) et [Rondet](#)!

Vgl. CHAPOTIN 1870, 434-436. Het oordeel van deze auteur over [Mésenguy](#) is aanmerkelijk minder positief dan over [Coffin](#).

[François-Philippe Mésenguy](#) (1677-1763).
Gravure door [Jacques-Nicolas Tardieu le jeune](#) (1716-1791).

Een beknopte levensbeschrijving verscheen al kort na Mésenguy's overlijden: LEQUEUX 1763. Zijn werkzaamheden voor het brevier en het missale van Parijs worden hierin als volgt beschreven (xv – xvi):

6°. Depuis l'année 1735, que [M. de Vintimille](#), Archevêque de Paris, fit travailler à de nouveaux Livres d'Offices pour son Diocèse, M. Mésenguy, en qui l'on connoissoit des talens supérieurs en ce genre, fut extrêmement occupé à ce sujet. Il n'eut pas cependant, beaucoup, de part à la [première Edition du Bréviaire de Paris](#), dont on précipita la publication pour prévenir la mauvaise humeur de ceux qui vouloient l'empêcher. Mais il eut beaucoup de part aux Ecrits qui furent faits dans le temps pour repousser les attaques qu'on fit de différens côtés contre les nouveaux Bréviaires. Quelques-uns de ces Ecrits ont été imprimés. Comme on n'avoit pu profiter des lumières & du bon goût de M. Mésenguy pour la composition du Bréviaire, il fut chargé par [M. de Vintimille](#) de revoir & de corriger la première Edition, pour en disposer une autre, qui a été exécutée en 1745, in-8°. & in-12, & qui est en effet beaucoup plus parfaite que les précédentes. 7°. M. Mésenguy a eu la principale part à la composition du nouveau [Missel de Paris](#), pour ne pas dire qu'elle est presque entièrement de lui. Il fut publié en 1738: & ce travail procura à notre Auteur de la part de M. l'Archevêque, flatté de l'honneur que ce Missel lui fai-soit, des témoignages d'estime & de reconnaissance, qui furent également honorables & au Prélat qui les donnoit, & à l'humble Ecclésiastique qui les recevoit.

Zie ook CERVEAU 1761-1778, *Suite*, VI, 202-218; *Supplément*, 187*-189*; CHAUDON 1767, III, 192-193; NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 6 september 1768, 141-144; DESESSARTS 1800-1803, IV, 361-362; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIX, 2-3; PEIGNOT 1822, II, 482; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XVII, 20-21; COURTIN 1827-1832, XV, 477; QUÉRARD 1827-1839, VI, 84-85; DE FELLER 1832-1833, IX, 130-131; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 1972; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 458-459; MICHAUD 1843, XVIII, 83-84; CARON, NOTICE 1846, 41; 73; DU LAC 1849, 234; PÉRENNÈS 1851, II, 1487-1489; HOEFER 1852-1866, XXXV, 141-143; PICOT 1853-1857, IV, 441-442; ROSKOVÁNY 1861, V, 1186; GLAIRE 1868, II, 1474; LALANNE 1872, 1266; VAPEREAU 1876, II, 1386; GUÉRANGER 1878-1885, II, 254-255; 314-315; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1881; DE VIGUERIE 1995, 1442; LESAULNIER EN MCKENNA 2004, 734-735.

Men ziet de naam Mésenguy (ISNI 0000 0000 6633 2893) ook geschreven als Mesengui en Mézangui.

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Parisiense](#), 1736.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 69 99 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten	103a 103b 103c 104a 104b 104c 105a 105b 105c
	Lauden	91 135a 135b Ex15 134
	Prime	8 76a 76b
	Terts	24a 24b 95
	Sext	46 97 98

	None	52 72a 72b
	Vespers	114 120 123 125 136
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten	14 18a 18b 71a 71b 100 106a 106b 106c
	Lauden	23 84 96 Jes38 150
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 49a 49b
	Sext	36a 36b 36c
	None	108a 108b 108c
	Vespers	119 121 132 140 141
	Completen	12 31 78
woensdag	Metten	9a 9b 9c 77a 77b 77c 77d 77e 77f
	Lauden	5 35 64 Jes12 146
	Prime	30a 30b 30c
	Terts	41a 41b 42
	Sext	20 102a 102b
	None	81 93a 93b
	Vespers	122 124 126 129 130
	Completen	10 13 15
donderdag	Metten	19 32a 32b 67a 67b 67c 88a 88b 88c
	Lauden	80 107a 107b 1Sam2 147
	Prime	66 89a 89b
	Terts	26a 26b 83
	Sext	22 33a 33b
	None	79a 79b 92
	Vespers	115 137 144a 144b 144c
	Completen	11 38a 38b
vrijdag	Metten	51 54a 54b 58a 58b 60 68a 68b 68c
	Lauden	53 70a 70b Hab3 145
	Prime	43a 43b 43c
	Terts	39a 39b 57
	Sext	101a 101b 101c
	None	21a 21b 21c
	Vespers	128 138a 138b 139a 139b
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	40 48a 48b 61 63 74 75 82a 82b
	Lauden	16a 16b 56 Dt32 116
	Prime	87 142a 142b
	Terts	28 44 149
	Sext	45 47 86
	None	59 73a 73b
	Vespers	127 131a 131b 143a 143b
	Completen	50 85a 85b

Na het verschijnen van het *Breviarium Tolosanum* in 1770 werden de psalmen van de Metten in de weekdagen in het Parijse brevier ook over drie nocturnen verdeeld.

- B. – [Besnault, \(Sebastianus\)](#) Parochus Ecclesiæ S. Mauricii, in suburbio civitatis Senonensis. Obiit die 29 Aprilis 1724.
- C. – [Coffin, \(Carolus\)](#) patriâ Remensis, Universitatis Parisiensis Rector. Obiit die 20 Junii 1749, ætatis 73.
- Commir. – [Commire \(Joannes\)](#) Societatis Jesu Presbyter, Turonis oriundus, Lutetiæ in Collegio Ludovici Magni à vita cessit, anno ætatis 67, die 25 Decembris 1702.
- Fortunat. – Fortunatus, (Venantius-Honorius-Clementianus) prope Tarvisiam in Italia natus, Galliam petiit, et Pictavorum Episcopus, ætate jam propectâ, creatus est. Seculo septimo ineunte obiit.
- Guiet. – [Guyet, \(Carolus\)](#) è Societate Jesu, scripsit de rebus liturgicis, præsertim de Festis propriis locorum. Obiit anno 1784.
- G. Ep. S. – [Guillelmus de la Brunetière du Plessis-Gesté](#), patriâ Andegavenis, Vicarius generalis Parisiensis, deinde Episcopus Santonensis, cujus sedem tenuit annos 26, boni pastoris partes adimplens. Obiit anno 1702.
- G. Vict. – [Gourdan, \(Simon\)](#) Presbyter Parisinus, et Canonicus regularis, sanctissimè vixit in Abbatia S. Victoris, in qua obiit anno 1729, ætatis 93.
- H. Vabr. Ep. – [Habert, \(Isaac\)](#) Doctor Sorbonicus, Ecclesiæ Parisiensis Canonicus Theologalis, Episcopus Vabrensis renuntiatus est anno 1645; vitâ decessit die 11 Januarii 1778.
- J. – [Jannet, \(Joannes-Philippus\)](#) Clericus Parisinus, plurimos composuit hymnos, qui in Breviario Viennensi et aliis inserti sunt. Annos natus 75, obiit anno 1817.
- Muret. – [Muret, \(Marcus-Antonius\)](#) in agro Lemovicensi natus anno 1526, in omni litterarum genere peritus, multa opera, præsertim critica et poetica, edidit. Romæ sacris Ordinibus initiatus, philosophiam et theologiam docuit; eaque in urbe obiit die 4 Junii 1585.
- N.T. – [Le Tourneux, \(Nicolaus\)](#) Presbyter Rotomagensis, [Breviario Cluniacensi](#) operam dedit, multosque libros de theologia et pietate vulgavit, quorum alii damnati sunt, alii cautè legendi. Obiit Parisiis anno 1686.
- Petav. – [Pétav, \(Dionysius\)](#) Aurelianensis, Societatis Jesu Presbyter, eruditione clarissimus. Annos natus 69, Parisiis obiit die 11 Decembris 1652.
- Prud. – Aurelius Prudentius Clemens, Cæsaraugustæ in Hispania natus, floruit temporibus Theodosii Magni, et filiorum ejus. Ætate propectus decessit circa annum 412.
- S.M. – [Santeul, \(Claudius\)](#) Presbyter Parisinus, cognomento Maglorianus, nonnullos hymnos composuit. Natus anno 1628, vitâ decessit anno 1684.
- S.V. – [Santeul, \(Joannes\)](#) Claudii frater, Subdiaconus, et Canonicus regularis S. Victoris, carminibus ac præsertim hymnis clarissimus. Divione obiit, die 3 Augusti 1697, annos natus 67.
- S. Th. Aq. – S. Thomas Aquinas. Obiit anno 1274. Vide in Breviario ad diem 18. Julii.
- Viv. – [Vivant \(Franciscus\)](#), Lutetiæ oriundus, Canonicus et Cantor Ecclesiæ Parisiensis, atque Universitatis Cancellarius, in rebus liturgicis peritus, pietatis laude conspicuus; obiit anno 1739, ætatis 77.

[Robinet \(Urbanus\)](#). – Doctor Sorbonicus, Canonicus et Vicarius generalis Parisiensis, Breviarium Rotomagense digessit. Natus in Armorica anno 1683, obiit Parisiis die 29 Septembris 1758. Ipsi tribuuntur hymni Communis Presbyterorum Jam satis fluxit, et O Sacerdotum; necnon Præsentationis B. Mariæ, Quam pulcrè, et Infans.

De hier weergegeven lijst bevindt zich in: *Breviarium Parisiense, ... Hyacinthi-Ludovici de Quelen ... editum*, Paris 1836. BOHATTA / AMIET 2574. Deze editie is een herdruk van die van 1822, waarvan DU LAC 1849, 252-253, suggereert dat hierin ingrijpende wijzigingen in door hem als positief beschouwde zin zijn aangebracht, al gaan deze hem niet ver genoeg:

Le mouvement régénérateur commença, en 1822, par la nouvelle édition du [Bréviaire](#) et du Missel de Paris, que donna [M. de Quélen](#), et de la lettre pastorale par laquelle ce Prélat condamnait la plupart des principes funestes proclamés et appliqués avec tant d'ardeur par les Liturgistes du dernier siècle. Dans l'édition elle-même, on trouve des corrections, des modifications, des suppressions importantes, et telles qu'elles firent jeter les hauts cris au parti janséniste. Au fond, l'œuvre de [Viger](#) et de [Mésenguy](#) demeurait en son entier; mais ces corrections, suggérées par un esprit bien différent, s'y trouvaient désormais implantées comme une réclamation solennelle. L'abbé Tabaraud publia une brochure dans laquelle ce chef des débris du jansénisme protestait avec violence; les Tablettes du Clergé, organe de la secte, firent entendre ses gémissements et ses plaintes, et les feuilles libérales s'en rendirent l'écho.

De hier bedoelde publicatie van de hand van Mathieu-Mathurin Tabaraud (1832-1844) verscheen in 1823 onder de titel *Des Sacrés-Cœurs de Jésus et de Marie, précédés de quelques observations sur la nouvelle édition du bréviaire de Paris*.

895

119

		Bourges 1734	Parijs 1736
zondag	Metten Lauden Vespers	Adite templa supplices Laudate quem coeli colunt Lucis creator optime	Die dierum principe Ad templa nos rursus vocat O luce qui mortalibus
maandag	Metten Lauden Vespers	Quid mente volvis, o Deus Deo loquente, protinus Deo canentes psallite	Dei canamus gloriam Nil laudibus nostris egēs Jactamur heu quot fluctibus
dinsdag	Metten Lauden Vespers	Æterne rerum conditor Non cæca sors mundum regit Cur aut amictus, aut cibi	Jubes, et in praeceps aquis Te principem summo, Deus O quam juvat fratres, Deus
woensdag	Metten Lauden Vespers	De montis alto culmine Quæ jussa saxo credidit Ingrata gens mortalium	Miramur, o Deus, tuæ Promittis et servas datam Horres superbos, nec tuam
donderdag	Metten Lauden Vespers	Funesta peccati lues Tuos canamus, gratia Superba gens mortalium	Iisdem creati fluctibus Dignas quis, o Deus, tibi O fortis, o clemens Deus
vrijdag	Metten Lauden Vespers	O mira Patris charitas Quicumque, defixam cruci Sperate, mortales, gravi	Jam sanctius moves opus Ultricibus nos undique Lugete, pacis angeli
zaterdag	Metten Lauden Vespers	Recens ab authoris manu Pugnat, Christi milites Quæ, sex laborans per dies	Tandem peractis, o Deus Rerum creator omnium Supreme motor cordium

Hymnes du nouveau Bréviaire de Paris, traduites ou paraphrasées en vers. Premier recueil, Paris 1736. Voor zover bekend heeft deze brochure van 64 pagina's geen vervolg gekregen.

Pseautier distribué suivant le Bréviaire de Paris, Avec les Hymnes de toute l'Année, les Cantiques et les Oraisons. Imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevêque de Paris. A Paris, Aux dépens des Libraires associés pour les Usages du Diocèse. M. DCC. XXXVII. Avec Approbation & Privilège du Roy.

De psalmen en de cantica verschenen gelijktijdig in een tweetalige uitgave in twee delen: *Pseautier Latin-François, distribué suivant le nouveau Breviaire de Paris, Qui contient l'Office des Dimanches & des Fêtes de l'année, avec les Matines & les Laudes des principales Solemnités; Imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevêque*. A Paris, Aux dépens des Libraires associés pour les Usages du Diocèse. M. DCC. XXXVII. Avec Approbation & Privilège du Roy.

Aan een verder onbekende priester, Toussaint-Michel Binet, wordt een merkwaardig naslagwerk toegeschreven, waarin historische en topografische gegevens bijeengebracht zijn die in het brevier, met name in de hagiografische gedeelten en in de canones van concilies genoemd worden. In dit boek, *La Chronologie et la Topographie du nouveau Bréviaire de Paris, Où l'on trouve les principaux points de la vie & de la mort des Saints qui sont inserés dans le Calendrier & dans les Légendes; Et la description des Lieux qui se rencontrent dans les mêmes Légendes & dans les Canons de Prime. Avec des Tables très-commodes. Ouvrage divisé en deux Parties, & utile à toutes les personnes qui récitent ce Bréviaire. On y a ajouté un supplément à la Topographie pour les Diocèses de Blois, Evreux, Seés & Coutances. Par M. B**, Prêtre*. A Paris, Chez Cl.J.B. Herissant, Libraire-Imprimeur, rue Neuve de Notra-Dame, aux trois Vertus. M. DCC. XLII. Avec Approbation, & Privilège du Roi. worden op p. 335 uitdrukkelijk personen genoemd die het brevier in het Frans lezen en voor wie deze uitgave nuttig zou kunnen zijn:

La Table suivante est dressée en faveur de ceux qui lisent le Bréviaire en françois. Elle sert à ces personnes à connoître le nom latin & la situation d'un lieu proposé, avec les faits qui s'y rapportent.

Breviaire de Paris, Traduit en françois. Imprimé par l'Ordre de Monseigneur l'Archevêque. A Paris, Aux dépens des Libraires associés pour les Usages du Diocèse. MDCCXLII. Avec approbation et Privilege du Roy.

Breviaire François, imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevesque de Paris. A Paris, chez les Libraires associés. MDCCXLVII, Avec Privilege du Roi.

Breviarium Metense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Ludovici-Josephi de Montmorency-Laval, Primi Baronis Christiani, Episcopi Metensis, Sacri Romani Imperii Principis, &c. auctoritate, ac Nobilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Metis, Sumptibus suis edidit Joannes-Baptista Collignon, E. D.D. Episcopi Typographus. M. DCC. LXXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2432. Het werd in 1848 herdrukt: BOHATTA / AMIET 2434.

Zoals bij het Parijse brevier ging deze uitgave vergezeld van een *Antiphonarium Metense ad usum Ecclesiarum parochialium et aliarum Quae Officio Canonico non tenentur, Excellentissimi, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Ludovico-Josephi de Montmorency-Laval, Primi Baronis Christiani, Episcopi Metensis, Sacri Romani Imperii Principis, &c. &c. auctoritate, ac Nobilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum*. Metis, Sumptibus Joannis-Baptistae Collignon, Typographi EE. DD. Episcopi, ac Usuum Metensium Bibliopolae. M. DCC. LXXIX. Cum Privilegio Regis. en een vesperboek voor parochiekerken:

Vesperale Metense, ad usum Ecclesiarum parochialium et aliarum Quæ Officio Canonico non tenentur. Metis, Sumptibus suis edidit J.B. Collignon, Bibliopola Usuum Metensium. M. DCC. LXXIX. Cum privilegio Regis.

Ook verscheen een *Psalterium juxta Breviarium Metense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Ludovico-Josephi de Montmorency-Laval, Primi Baronis Christiani, Episcopi Metensis, Sacri Romani Imperii Principis, &c. auctoritate, ac Nobilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Metis, Sumptibus suis edidit Joannes-Baptista Collignon, E. D.D. Episcopi Typographus. M. DCC. LXXIX. Cum privilegio Regis.

Voor gebruik door leken was een tweetalig kerkboek bestemd: *L'Office de l'Eglise en François et en Latin, contenant, Les Offices du Matin et du Soir pour les principaux Dimanches & les Fêtes de l'Année; l'Office de la sainte Vierge en entier, les sept Pseaumes de la Pénitence; avec les Prières du Matin & du Soir, & un Exercice, pour la Confession & pour la Communion: Imprimé par l'Ordre de Monseigneur l'Evêque à l'usage de son Diocèse.* À Metz, Chez Jean-Baptiste Collignon, Imprimeur de S.E. Monseigneur l'Evêque, à la Bible d'Or. M. DCC. LXXX. Avec Privilège du Roi.

Louis-Joseph de Montmorency-Laval (ISNI 0000 0000 6135 2270) werd geboren op 11 december 1724 te Bayers in de Angoumois. Na zijn priesterwijding werd hij vicaris-generaal van Sens. In 1753 werd hij benoemd tot bisschop van Orléans en op 10 februari van het volgende jaar ontving hij de bisschopswijding in de Notre-Dame te Parijs. In 1758 werd hij te Condom benoemd, waar het jaarinkomen van de bisschop merkwaardigerwijs veel hoger was dan in Orléans. Twee jaren later promoveerde hij naar Metz, waar de revenuen het dubbele van die in Condom bedroegen. Daarbij kwam nog de positie van [Grand-Aumônier de France](#), die hij in 1786 verwierf. In 1789 werd hij kardinaal. Tijdens de Franse Revolutie vluchtte hij naar Altona, dat toen Deens gebied was. Daar was hij pastoraal en charitatief werkzaam zonder zijn status als kardinaal verborgen te houden. Bij het concordaat dat Napoleon met paus [Pius VII](#) in 1801 sloot, bleef hij, ondanks het verzoek dat hij kreeg zijn zetel in Metz weer in te nemen, in ballingschap, waar hij zich evenwel als de rechtmatige bisschop van Metz bleef beschouwen. Hij is op 17 juni 1808 te Altona overleden.

Zie o. a. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 805; RICHARD E.A. 1760-1765, II, 155; III, 972; IV, 192; DU TEMS 1774-1775, II, 308; RICHARDEN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 423-424; XXIX, 18; GAMS 1873, 594; JEAN 1891, 131; 291; DE VIGUERIE 1995, 1212.

903

119

Hymnes du nouveau Bréviaire de Paris, Traduites en Vers françois. A Paris, Chez Vente, Libraire des Menus Plaisirs du Roi, rue des Anglois, près celle des Noyers. Merigot, le jeune, quai des Augustins, au coin de la rue Pavée. Avec Approbation & Privilège du Roi. 1786.

904

119

Louis Le Bègue (ook Le Besgue) de Majainville (1713-1803) was commendatair abt van de norbertijner abdij van Justemont en princier van de kathedraal van Metz. De princier, met een titel die was afgeleid van het Latijnse primicerius, was volgens de statuten van Amalarius de derde dignitaris in het kapittel en belast met het toezicht op de lagere clerus. Ook was hij verantwoordelijk voor de uitvoering van de liturgie en de kerkmuziek.

905

120

GUÉRANGER 1878-1885, II, 296:

Tout à coup, on vit paraître un écrit énergique intitulé: Lettre sur le nouveau bréviaire, brochure de onze pages in-4°, datée du 25 mars 1736, dans laquelle étaient résumés avec précision et vigueur les motifs de cette op-position dans laquelle se réunissaient les corps et les personnes que Paris et la France entière connaissaient pour être les plus intègres dans la défense des décisions de l'Eglise contre le jansénisme. Les Nouvelles ecclésiastiques attribuèrent cet écrit à [Gaillande](#); mais, suivant l'Ami de la Religion, il avait pour auteur le P. [Claude-René Hongnant](#), jésuite, un des rédacteurs des Mémoires de Trévoux.

L'œuvre de ces trois hommes fut ce qu'elle pouvait être, et sa publication fit un tel scandale, qu'après beaucoup d'incertitudes et de délibérations, l'Archevêque et son conseil prirent le parti de placer des cartons aux endroits qui révoltaient le plus les catholiques. On commença donc tout de suite une nouvelle édition, toujours sous la même date de 1736, et on se mit en devoir d'arrêter le débit de la première, dont les exemplaires, par suite de cette mesure, sont devenus extrêmement rares. Les changements, du reste, furent peu nombreux et n'atteignirent pas le fond du nouveau Bréviaire.

Le jour de la Pentecôte, c'est-à-dire le 20 Mai dernier, on publia aux Prônes de la plupart des Paroisses de Paris un Mandement de M. l'Archevêq. En datte du 17 du même mois, par lequel ce Prélat annonce au Clergé de son Diocèse un nouveau Bréviaire, composé par des personnes qui s'y sont (dit-il) appliqués avec succès pendant plusieurs années, & et dont il loue beaucoup les lumieres & les talens. Cependant ce même Bréviaire, dont M. l'Arch. dit encore avec raison dans le même Mand. qu'il est presque entièrement composé des paroles de l'Ecriture Sainte & des Ecrits des SS. Peres: que tout y exprime la majesté du culte de Dieu, la sainteté de la Religion, & la dignité de l'Epouse de J. Christ: & que les Ecclésiastiques chargés du soin des ames, y trouveront même un fond riche & abondant pour leur propre édification & pour l'instruction des Fideles: ce Bréviaire reçu avec tant d'applaudissement, & que plusieurs Prélats ont adopté pour leurs Diocèses: ce même Bréviaire a déplu ici aux grands zélateurs de la Bulle; & leur mécontentement a éclaté. Les chefs des mécontents étoient d'une part, le Docteur [Gaillande](#); & de l'autre, MM. [Robinet](#) et [Regnaud](#), que leur qualité de Gr. Vicair n'a point retenus. M. [Parquet](#), Curé de S. Nicolas des champs, entroit aussi pour quelque chose dans cette conjuration; & MM. De Saint Sulpice & de S. Nicolas de chardonnet y ont fait un personnage digne des lumieres théologiques, de l'érudition & du bon gout que tout le monde leur connoît. Il n'a pas tenu à tous ces Mrs que le Bréviaire n'ait été supprimé. M. [Gaillande](#) surtout a extrêmement fatigué M. l'Archevêq. Par la multiplicité de ses visites & par l'indécence de ses clameurs; & quoiqu'il dût s'apercevoir qu'il n'étoit point écouté, & qu'il se rendoit importun à pure perte, rien n'a été capable de le rebuter. On verra ci-après jusqu'où il a poussé sur ce point l'impétuosité de son faux zèle. M. Regnaud de son côté avoit presque persuadé M. le Cardinal de Fleury qu'on vouloit faire adopter à M. l'Archev. un mauvais Bréviaire. S.E. en parla à [M. de Vintimille](#), & l'ayant averti en ami d'y prendre garde, le Prél. s'en est acquitté avec exactitude & avec succès. Enfin M. [Robinet](#) qui avoit travaillé au Bréviaire de Rouen, & qui y a donné des marques de son opposition aux vérités de la grace, étoit piqué de n'avoir pas à l'arrangement de celui de Paris autant de part qu'il auroit voulu, & que (selon lui) il auroit du en avoir. Tant d'opposition & tant de plaintes, & en dernier lieu le soulèvement de MM. de S. Nicolas, ont néanmoins produit à la fin quelques changemens, qu'une excessive condescendance a fait insérer dans la seconde édition du Bréviaire, & dont deux ou trois exemples suffiront ici pour faire connoître l'esprit dominant de la judicieuse critique de MM. de S. Nicolas & de S. Sulpice.

Ceux qui ont travaillé au nouveau Bréviaire, cherchant à lui donner toute la perfection qu'on pouvoit desirer, avoient réformé (entr'autres) quelques strophes de l'Himne *Ave maris stella*. On en avoit ôté toutes les expressions qui sembloient attribuer formellement à la Ste Vierge de faire par elle-même & d'opérer directement & par une puissance qui lui seroit propre, ce qu'elle ne peut par J.C. en l'obtenant par son intercession & et son crédit auprès de ce fils tout-puissant. Ainsi par ex. au lieu de Vitam PRÆSTA puram, DONNEZ-nous une vie pure: on avoit mis: Vitam POSCE puram, DEMANDEZ pour nous &c. ce que, comme on voit, étoit bien exact, puisque ce nest pas la Ste Vierge qui donne, mais qui obtient. M. l'Archevêq. Toutefois ne jugeant pas à propos de rejeter purement & simplement les plaintes injustes qui formoient contre de pareils changemens MM. de S. Nicolas & de S. Sulpice conjointement avec MM. [Parquet](#) & [Gaillande](#), fit tenir chez lui une Assemblée, pour en délibérer murement. Elle étoit composée de M. l'Abbé [Harcourt](#) Doyen de N.D. qu'on sait avoir eu une part distinguée à la conduite de ce bel Ouvrage, de M. [Couet](#) peu de tems avant sa mort, de MM. [Romigny](#), [Joli de Fleury](#), [de la Chasse](#), & du R.P. [Vigier](#) de l'Oratoire. M. le Doyen, M. l'Abbé [de Fleury](#) & le P. [Vigier](#) étoient d'avis de n'avoir nul égard à des plaintes si mal fondées. M. [Couet](#), sur qui M. l'Archevêque avoit principalement les yeux, étoit dans le fond du même avis; & et il eût souhaité que les changemens faits pussent avoir lieu, mais il s'accommoda à la foiblesse de ceux qui se plaignoient; & il crut qu'il étoit plus convenable de leur donner satisfaction. MM. [de la Chasse](#) & [Romigni](#) ne prirent dans cette délibération d'autre parti que celui du silence; & l'avis de M. l'Abbé [Couet](#) ayant déterminé M. l'Archevêque, il fut décidé par ce Prélat que les strophes changées dans l'*Ave maris*

[stella](#) seroient remises dans leur premier état. Les autres corrections faites dans le même esprit, ne subsistent donc plus que dans la première édition, qui fut épuisée en très-peu de jours. Dans la seconde, on a aussi retranscrit, à la 3e férie de la IVe semaine de Carême, un Canon du troisième Concile de Tolède tenu en 589, où il est dit qu'APRÈS AVOIR ACCOMPLI le tems de la satisfaction, celui que se repent de son péché sera rétabli à la Communion, suivant que l'Evêque le jugera à propos. Ce Canon a paru aux réformateurs plus Janséniste que la proposition 87 du P. [Quesnel](#), qui ne demande qu'un commencement de satisfaction; & c'est pour cela qu'on l'a supprimé. Effectivement ce Canon, qu'on peut voir tout entier en français dans l'Histoire Ecclésiastique de M. de Fleury, Liv. 34 N. LVI. auroit été sous les yeux & dans la bouche du Clergé de Paris, une réclamation perpétuelle contre la condamnation de cette proposition; C'est une conduite pleine de sagesse, de lumière & de charité de donner aux âmes le tems ... DE COMMENCER au moins à satisfaire à la justice de Dieu, avant de les reconciler. A l'Office de S. Jacques, au 25 Juillet, on a pareillement changé l'Homélie de S. Jean Chrisostome qui se lit dans la première édition, & on y en a substitué une autre du même Saint, sans qu'il paroisse autre raison de ce changement, sinon que dans l'Homélie substituée, il se trouve à la fin un endroit qui aura semblé aux réviseurs favoriser le Molinisme.

Nicolas Regnauld (gest. 1761) was aartsdiaken van Parijs.

Nicolas Parquet was van 1731 tot 1746 pastoor van Saint-Nicolas-des-Champs te Parijs. Hij overleed in 1757.

Bernard Couet (ISNI 0000 0000 6629 0996), geboren omstreeks 1666, werd op 29 april 1736 door een gewapende jongeman overvallen en stierf niet lang daarna aan de gevolgen hiervan. (Zie *Mercurie Suisse*, mei 1736, 17-18.) Aan hem wordt een werk toegeschreven dat in 1755 te Amsterdam verschenen is onder de titel: *Lettres d'un théologien à un évêque sur cette question importante: s'il est permis d'approuver les Jésuites pour prêcher et pour confesser*. Volgens DE LA TOUR 1855, 457, zou hij een belangrijk aandeel hebben gehad in de totstandkoming van het *Breviarium Parisiense*. Zijn optreden zou naar het geenszins objectieve oordeel van [De La Tour](#) hebben bestaan uit intriges.

Jean-Omer Joly de Fleury (1700-1755, ISNI 0000 0000 0231 2519) was kanunnik van de Notre-Dame en commendatair abt van abdijen in de bisdommen Rouen en Soissons.

Pierre de Lachasse werd in 1716 kanunnik, in 1734 subpræcentor en in 1752 aartsdiaken van Josas.

908

120

PICOT 1821, 289-297; PICOT 1853-1857, II, 397-404. Michel-Joseph-Pierre Picot werd op 24 maart 1770 geboren te Neuvilleaux-Boix bij Orléans. Hij werd al op jeugdige leeftijd bestemd voor een kerkelijke loopbaan. Als docent te Meung-sur-Loire weigerde hij de eed op de *Constitution civile du clergé*. Hij dook voor enige tijd onder, diende enkele jaren bij de marine en wijdde zich na 1797 aan de historische studie. In 1814 nam hij de leiding van het tijdschrift *L'Ami de la Religion et du Roi*, dat al spoedig toonaangevend onder de geestelijkheid werd. Zijn werk *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique pendant le dix-huitième siècle*, Paris 1815-1816, dat verscheidene herdrukken kreeg, werd een van de grondslagen van dat van [Prosper Guéranger](#) en [Melchior du Lac](#), hoewel het als vrij zwak en incompleet moet worden beschouwd. Picot overleed op 15 november 1841 te Parijs.

909

120

De eerste brief werd onder de titel *Lettre sur le nouveau bréviaire de Paris* anoniem en zonder datum uitgegeven maar dateert van 25 maart 1736. Het Parlement van Parijs veroordeelde deze brief op 8 juni van dat jaar en gelastte dat het geschrift in het openbaar zou worden verbrand: *Arrêt de la Cour du Parlement, qui ordonne qu'un Libelle intitulé: Lettre sur le nouveau bréviaire de Paris, imprimé en MDCCXXXVI, date à la fin le 25. Mars 1736. sera lacéré & brûlé par l'Exécuteur de la Haute-Justice. Du 8. Juin 1736*. A Paris, Chez Pierre Simon, Imprimeur du Parlement, rue de la Harpe, à l'Hercule. MDCCXXXVI. Niettemin verscheen een tweede brief, die eveneens veroordeeld werd bij arrest van 20 augustus 1736.

Claude-René Hongnant (ISNI 0000 0000 0001 5158, geboren te Parijs in 1671 en daar overleden in maart 1745, was jezuïet en een medewerker van de *Mémoires de Trévoux*. Van hem zijn hoofdzakelijk polemische brieven en een geschrift over de consecratie in de eucharistieviering bekend.

Zie o.a. MORÉRI 1749, II, 43-44; MORÉRI 1759, VI, 1e partie, 61; CHAUDON 1767, III, 31; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIV, 84-85 (s.v. Houteville); RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XIII, 177-178; QUÉRARD 1827-1839, IV, 128; CARON, NOTICE 1846, 41; DU LAC 1849, 230; 248-249; PICOT 1853-1857, II, 400; III, 416; ROSKOVÁNY 1861, V, 1212; GLAIRE 1868, I, 1040; GUÉRANGER 1878-1885, II, 296-297; IV, 52. De NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES noemen zijn naam slechts een enkele keer (28 juni 1737, 104) en schrijven deze als Hoignant, maar niet in verband met het Parijse brevier. Dat MICHAUD 1843, XLIII, 372, s.v. *Vigier*, in plaats van Hongnant de naam noemt van Charles-François Houbigant (1686-1783), oud-testamenticus en oriëntalist, berust hoogstwaarschijnlijk op een misverstand, temeer daar dit lexicon Houbigant als jezuïet vermeldt, terwijl deze oratoriaan was. In het artikel over Houbigant zelf (MICHAUD 1843, XX, 37-41) komt geen verwijzing naar enige kritiek zijnerzijds op het Parijse brevier voor.

910

120

Jean-Noël Gaillande, geboren in 1685 en overleden te Parijs op 3 juli 1745 was jezuïet en een verklaard, zelfs fanatiek voorstander van de aanvaarding van de constitutie *Unigenitus*. Hij publiceerde zijn inzichten in *Eclaircissements sur quelques ouvrages de théologie*, Paris 1712. Dit werk handelt echter voornamelijk over de *Réflexions morales* van *Pasquier Quesnel* en niet of nauwelijks over andere theologische werken. Zie o.m. CARON, NOTICE 1846, 41; GLAIRE 1868, I, 680; LE ROY 1892, 14-16. De NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 2 oktober 1745, 157-160, wijden na zijn overlijden een artikel aan hem, dat de gehele aflevering omvat en dat aan het slot tot de volgende onbarmhartige conclusie komt:

... On demandera sans doute dans les siècles futurs, & on se demande dès aujourd'hui, pourquoi & comment un homme comme Monsieur Gaillande, sans naissance, sans science, sans aucune espèce de talens, a pu parvenir à avoir à Rome & en France un si grand crédit ...

911

120

Annibale Albani (ISNI 0000 0000 6133 2771), geboren op 15 augustus 1682 in Urbino in de Kerkelijke Staat en overleden te Rome op 21 oktober 1751, stamde uit de familie waaruit ook paus *Clemens XI* voortkwam. In 1716 werd hij kardinaal en hij bekleedde van 1719 tot 1747 de functie van camerlengo van de rooms-katholieke kerk. Hij was een belangrijk beschermheer van kunst en wetenschap.

912

120

Zie ook BATIFFOL 1919, 317.

913

120

CARON, NOTICE 1846, 72.

914

120

Het mandement voor de invoering van het brevier verscheen op 3 december 1735.

915

120

CARON, NOTICE 1846, 73:

Les endroits cartonnés, sont

1° Le *Canon de Prime du Mardi de la IVe semaine de Carême*, tiré du troisième concile de Tolède en 589; il y est dit: qu'après «avoir accompli le temps de la satisfaction, celui qui se repent de son péché sera rétabli à la communion, selon que le Prêtre le jugera à propos.» Evidemment il s'agit ici de la pénitence publique; et ce Canon ne favorise en rien les principes des Jansénistes sur le délai de l'absolution. On l'a remplacé par un canon tiré des Règles de l'Eglise de Milan, sous saint Charles.

2° L'Homélie de saint Chrysostome, à la fête de saint Jacques, 25 juillet, à laquelle on a substitué une autre homélie du même Père.

3° La légende de S. Léon Pape, au 10 novembre, où l'on a rétabli une dizaine de lignes, supprimées à tort, dans lesquelles il est rapporté que le saint Pontife avait exigé des Pélagiens, outre la condamnation formelle des auteurs de leur hérésie, une souscription de leur propre main à tous les décrets qui les avaient anathématisés.

4° L'Hymne *Ave, maris Stella*, rétablie comme elle était dans les Bréviaires précédents.

En comparant le reste de ces cartons avec le texte qui les a remplacés, je n'y ai trouvé autre chose, que des mots ou supprimés ou ajoutés dans des Antiennes, Répons, Oraisons, Canons; des fautes d'impression, transpositions des lignes, ou fausses indications, corrigées; des rubriques éclaircies; des omissions réparées. Un exemple montrera le but de ces corrections, Le Canon du Samedi de la VIe semaine après l'Épiphanie, tiré d'un concile de Poitiers de 1078, commençait par ces mots: Filii Presbyterorum et ceteri non legitime nati. Pour ne pas donner l'idée que des Prêtres eussent autrefois contracté des mariages, bien qu'illicites et notoirement nuls, on a retranché les premiers mots, et on a mis simplement Qui non sunt legitime nati. Les autres corrections sont du même genre. J'ai tous ces cartons, au nombre de cent environ, reliés en un volume par les soins d'un Prêtre dont le nom est en tête du livre: ainsi j'en puis parler pertinemment.

Mais, quand même le P. *Viger*, dans sa seconde Lettre en réponse au critique, n'affirmerait pas que les endroits attaqués avaient été la plupart cartonnés avant qu'il s'élevât aucune réclamation, il est facile de montrer que la chose est ainsi. La première édition du Bréviaire ne fut, pour ainsi parler, qu'un essai. Les compositeurs du chant, les traducteurs des livres destinés aux fidèles, devaient avoir d'avance un texte correct. Et quel moyen de le leur donner, qu'en l'imprimant? Sans cela, il eut fallu une copie pour chaque personne, outre celle qu'on mettait entre les mains de l'imprimeur. On prit donc le parti d'imprimer le Bréviaire, et il n'est pas douteux qu'il était achevé dès 1733, puisqu'à la fin de 1734, comme on le verra bientôt, le chant était composé, et les dispositions préalables à l'impression des livres étaient accomplies.

Mais non; la première Lettre critique est datée du 25 mars 1736; il a fallu le temps de la composer. Le Bréviaire était donc divulgué avant le mois de mars. Les exemplaires vendus alors furent ceux de la première édition, auxquels on avait mis les cartons. Les libraires tenaient à s'en débarrasser, parce que cette édition, faite sur manuscrit en bonne partie, est fort incorrecte. Outre les cartons, par lesquels on a fait disparaître les fautes et discordances qui pouvaient embarrasser dans la récitation, il y a une page d'Errata à chaque volume; et toutes les fautes n'y sont pas notées. Le Prêtre dont j'ai parlé, qui a réuni les cartons, y a ajouté à la main un Errata beaucoup plus ample et ces fautes furent corrigées dans les deux éditions suivantes, in-4o et in-12. Ainsi le P. *Viger* a eu raison d'affirmer qu'on avait d'avance fait droit aux critiques.

916

120

GUÉRANGER 1878-1885, II, 299-311 :

Vous-même, oui, Monseigneur, V. G. elle-même s'est déclarée contre cet ouvrage d'une manière non équivoque. Les mouvements qu'elle se donne pour le corriger, s'il était possible, ces cartons qu'elle fait apposer de toutes parts et qui se multiplient par la recherche des erreurs, sont autant de témoins irréprochables, qui justifient nos plaintes et condamnent hautement le bréviaire.
(*Ibid.*, 305).

917

121

BISARO 2006, 238:

En fait, la question de la chronologie exacte et de l'ampleur de la pose de cartons demeurait aussi floue que primordiale chez les commentateurs du bréviaire parisien: dans le cas de cartons posés après la mise en service du nouveau livre la thèse de la conspiration ployant devant les réactions orthodoxes était accréditée. Mais avec des corrections précédant la mise en vente de la première édition, les intentions des auteurs et de l'archevêché devenaient moins condamnables.

918

121

BISARO 2006, 93.

919

121

PICOT 1853-1857, II, 399; nog niet in PICOT 1821.

CARON, NOTICE 1846, 72:

Pierre Simon, imprimeur de M. l'Archevêque, obtint, le 31 décembre 1734, un privilège de vingt-cinq ans pour l'impression des livres à l'usage de Paris. Dès le 5 janvier suivant il associa à son entreprise plusieurs de ses confrères, entre autres Coignard et Hérissant, imprimeurs renommés à cette époque; et tous tinrent à honneur de procurer la bonne et prompte exécution de ces livres. Simon imprima deux éditions du Bréviaire: l'in-4o en noir et rouge; l'in-12 en noir seulement; et il n'y a aucun carton dans l'une ni dans l'autre.

921

122

Naar de beschrijvingen die [Bertrand de La Tour](#), die omstreeks 1735 enige tijd in Parijs heeft verbleven, zou [De Vintimille](#) hevig verontwaardigd zijn geweest wegens de aantasting van de tekst van *Ave maris stella*. De La Tour zag hierin een directe poging van het gallicanisme om het Romeinse gezag in diskrediet te brengen en, doordat hij de Romeinse liturgie als een onderdeel van het depositum fidei beschouwde, ook de kerk van Frankrijk leerstellig van Rome te vervreemden. DE LA TOUR 1855, 26; 46-48.

922

122

DE LA TOUR 1855, 384.

923

122

De veranderingen zijn met name te vinden in de tweede en derde strofe van *Ave maris stella*:

Breviarium Romanum 1568**Charles Coffin**

Sumens illud ave
Gabrielis ore,
funda nos in pace,
mutans Evæ nomen.

Virgo singularis,
veræ vitæ parens,
quæ mortem invexit
mutas Evæ nomen.

Solve vincla reis,
profer lumen cæcis,
mala nostra pelle,
bona cuncta posce.

Cadant vincla reis,
lux reddatur cæcis,
mala cuncta pelli,
bona posce dari.

Het vijfde vers, *Virgo singularis*, is geheel vervallen en in het zesde is de zinsnede van de aanvangsregel: *Vitam præsta puram* vervangen door: *Vitam posce puram*. Zie ook GUÉRANGER 1840-1851, II, 333-334; GUÉRANGER 1878-1885, II, 283-286.

924

122

Breviarium Parisiense 1680**Charles Coffin**

Memento, salutis autor,
quod nostri quondam corporis
ex illibata Virgine
nascendo formam sumpseris.

Memento, de Deo Deus,
quod matre natus Virgine,
nostri misertus, perdit
mundi redemptor veneris.

Maria, mater gratiæ,
mater misericordiæ,
tu nos ab hoste protege
et hora mortis suscipe.

Et nos, Dei Virgo parens,
vultu benigno respice:
placabilem tua prece
fac esse nobis Filium.

Derde Concilie van Toledo, 589, c. 11:

Expleto autem satisfactionis tempore, sicuti sacerdotalis contemplatio probaverit, eum communioni restituat.

926

122

Carolus Borromæus (1538-1584) was aartsbisschop van Milaan en een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de hervormingen in de katholieke kerk na het Concilie van Trente.

927

122

Canon ex Concilio Cathaginensi quarto, Anno 398: Can. 74. & 79.

Sacerdos pœnitentiam imploranti, absque personæ acceptance, pœnitentiæ leges injungat: negligentiores pœnitentes tardius recipiantur.

928

122

Canon ex Concilio Tridentino. Anno 1547. Sess. 6 de Justificatione. C. 5 & 6.

Qui per peccata a Deo aversi errant, disponuntur ad justitiam, dum excitati divina gratia & adjuti, libere moventur in Deum, credentes vera esse quæ divinitus revelata & promissa sunt; & dum peccatores se esse intelligentes, a divinæ justitiæ timore, quo utiliter concutiuntur, ad consequendam Dei misericordiam se convertendo, in spem eriguntur, fidentes Deum sibi propter Christum propitium fore, illumque tanquam omnis justitiæ fontem diligere incipiunt: ac propterea moventur adversus peccata per odium aliquod & detestationem.

Bij de redactie van het brevier voor het bisdom Chartres in 1783 werd de canon opnieuw vervangen door een gedeelte uit de veertiende zitting van het Concilie van Trente: *Breviarium Carnotense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Baptistæ-Joseph de Lubersac, Episcopi Carnotensis, primi Serenissimæ D.D. Sophiæ de France Eleemosynarii, &c. auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Carnuti, Venit apud Michaellem Deshayes, Illustrissimi D.D. Carnotensis Episcopi Typographum. Parisiis, Typis Cl. Simon, Illustrissimi D.D. Archiepiscopi Parisiensis Typographi, viâ San-Jacobæâ. M. DCC. LXXXIII. BOHATTA / AMIET 2092.

De bekende Emmanuel-Joseph Sieyès (ISNI 0000 0001 1027 5815, Fréjus 3 mei 1748 – Parijs 20 juni 1836) zou volgens DU LAC 1849, 246 aan deze uitgave zijn medewerking hebben gegeven. MICHAUD 1843, XXXIX, 309-319, en VAPEREAU 1876, II, 1879-1880, vermelden dit niet.

929

122

Na de tweede, herziene druk van 1745 verschenen twee verzamelingen van de canones in Franse vertaling: *Canons du nouveau bréviaire de Paris, traduits en françois sur la dernière édition faite en M. DCC. XLV. Avec Les Citations de l'Écriture sainte en marge, & de courtes Notes au bas des pages; à quoi l'on a joint la Lettre du Traducteur à un Ami; & une Table qui indique, par ordre Alphabétique, les choses expliquées dans les Notes.* M. DCC. L. en: *Recueil de Canons pour Primes, tirés du nouveau Bréviaire de Paris, et du S. Concile de Trente, A l'usage des Fidèles.* A Paris, Chez Augustin-Martin Lottin, Libraire & Imprimeur, rue S. Jacques, au Coq. MDCCCLV. Avec Approbation & Privilège du Roi.

930

123

Johannes Chrysostomus, *Homilia 33 in Petitionem matris filiorum Zebedæi.*

931

123

Johannes Chrysostomus, *Homilia 66 in Matthæum.*

Zie MOHLBERG EN BAUMSTARK 1969, 15.

933

123

De collecta is die van de brevieren van [Vienne 1678](#), [Parijs 1680](#) en [1714](#), [Lyon 1693](#), [Orléans 1693](#), [Sens 1702](#), [Narbonne 1709](#), [Meaux 1713](#), [Angers 1717](#), [Troyes 1718](#), [Sens 1726](#) en [Auxerre 1726](#). Na de editie van Foinard in 1726 blijft de collecta bewaard in o.a. de brevieren van [Nevers 1727](#), [Rouen 1728](#) en [1777](#), [Clermont-Ferrand 1732](#) en [1820](#), [Avranches 1733](#), [Auxerre 1736](#), [Limoges 1736](#) en [1783](#), [Lyon 1737](#) en [1760](#), [Bayeux 1738](#), [Laon 1748](#), [Toul 1748](#), [Besançon 1761](#), [Sens 1780](#), [Nancy 1821](#) en [Moulins 1826](#).

934

123

Zie o.a. MORETON 1976, 68; EIZENHÖFER E.A. 1981, 23.

935

124

Tot deze groep hoort ook het [brevier van Laon](#) uit 1748, maar hierin is de oratie *Deus qui conspicis* gehandhaafd.

936

124

Zie JOHNSON EN WARD 1993, 112, n. 669, waar de gewijzigde tekst voor het eerst voorkomt. Deze werd overgenomen in: *Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Francix, Regii Ordinis sancti Spiritûs Commendatoris, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum*. Vænit XXIV. lib. non compactum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. XLV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2556 (in-4o), en: *Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis sancti Spiritûs Commendatoris, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum*. Vænit X. lib. non compactum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. XLV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2557 (in-12°).

Volgens de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 6 september 1768, 141 was de herziening het werk van François-Philippe Mésenguy:

Chargé par [M. de Vintimille](#) de revoir & de corriger le Breviaire, il donna l'édition de 1745 plus parfaite que les précédentes.

De uitgave *Pseautier distribué suivant le Bréviaire de Paris, Avec les Hymnes de toute l'Année, les Cantiques et les Oraisons*, Paris 1737, geeft nog als vertaling:

O Dieu, qui nous soutenez au milieu des périls qui nous environnent, par l'attente d'une céleste béatitude: faites que méprisant les choses de la terre, nous n'ayons de goût que pour les biens du ciel; par notre Seigneur Jesus-Christ.

Dit is ook de tekst in *Breviaire de Paris, Traduit en françois. Imprimé par l'Ordre de Monseigneur l'Archevêque*. A Paris, Aux dépens des Libraires associés pour les Usages du Diocèse. MDCCXLII. Avec approbation et privilege du Roy. BOHATTA / AMIET 2555.

937

125

Onder andere in [Utrecht en Haarlem 1744](#), [Parijs 1745](#), het missale van Saint-Lizier en Couserans van 1753, [Mirepoix 1753](#), het missale van Beauvais uit 1756, [Reims 1759](#), [Dijon 1762](#), [Mende 1764](#), [Agde 1765](#), [Chalon-sur-Saône 1765](#), [Toulouse 1770](#) en latere drukken, [Bazas 1770](#), [Lombes 1770](#), [Saint-Papoul 1772](#), [Alet 1774](#), [Lodève 1775](#), [Lyon 1775](#), [Metz 1778](#), het missale van Pamiers uit 1782, [Chartres 1783](#), [Le Puy 1784](#), [Tours 1784](#), [Lausanne 1787](#), het vesperale van Grenoble uit 1814, het voor leken bedoelde getijdenboek van Séez van 1820, [Luçon 1823](#), [Angers 1824](#), [Autun 1824](#), [Saint-Brieuc 1825](#), [Verdun 1826](#), [Versailles 1828](#), [Aire sur l'Adour 1829](#),

938

125

In 1835 is deze versie overgenomen in het [brevier van Sééz](#).

939

125

Livre d'Eglise suivant le nouveau [Breviaire de Paris](#), Imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevêque, contenant l'Office de l'après-midi Pour les Dimanches & les Fêtes de l'Année. A Paris, Aux dépens des Libraires associés pour les Usages du Diocèse. M. DCC. XXXVI. Avec privilege du Roy.

940

125

BATIFFOL 1911, 363; HERMANS 1979, 196.

941

125

De commissie bestond uit de kardinalen Vincenzo Petra (1662-1747) en Vincenzo Ludovico Gotti (1664-1742) als voorzitters, Ludovico Valenti (1695-1763) als secretaris en als consultores Luigi Maria Lucini (1666-1745), Gioacchino Besozzi (1679-1755), Tommaso Sergi (gest. 1752) en Francesco Zavaroni.

942

125

Vgl. BATIFFOL 1911, 366-367.

943

125

[Benedictus XIV](#) (1675-1758).
*Gravure door Johann Jacob Frey de oudere ((1681-1752),
naar Agostino Masucci (ca. 1691-1758).*

Benedictus XIV (ISNI 0000 0001 2282 0200) werd te Bologna op 31 maart 1675 geboren als Prospero Lorenzo Lambertini. Hij behoorde tot een adellijke familie en studeerde aan het Collegium Clementinum en aan de universiteit La Sapienza te Rome. In 1727 werd hij aartsbisschop van Ancona, in 1728 kardinaal en in 1731 aartsbisschop van zijn geboortestad. Na een langdurig conclaaf werd hij op 17 augustus 1740 tot paus gekozen. Benedictus XIV is voor de liturgie van betekenis geweest door zijn encycliek *Allatae sunt* van 1755, waarin hij de met Rome geünieerde oosterse kerken steunde bij het behoud van hun eigen riten. In de zogenaamde ritenstrijd in China en India speelde hij een minder fortuinlijke rol door in de bullen *Ex quo singulari* van 11 juli 1742 en *Omnium sollicitudinum* van 12 september 1744 de vermenging van inheemse gebruiken met de liturgie van de katholieke kerk tegen te gaan. Zijn verbod zou later door paus Pius XII in 1939 worden aangepast. In de controversen rondom het jansenisme nuanceerde hij op 16 oktober 1756 in de encycliek *Ex omnibus christiani orbis* de weigering van de sacramenten aan Franse geestelijken die de constitutie Unigenitus niet hadden aanvaard. Door zijn genuanceerde opvattingen en verzoenende houding verwierf hij zich ook het respect van andersdenkenden. Een voorbeeld hiervan was de verklaring van 1741, waarbij het huwelijk tussen katholieken en protestanten, dat niet volgens de na het Concilie van Trente voorgeschreven vormen gesloten kon worden, niet langer veroordeeld werd. In hetzelfde jaar verwierp hij de slavernij als onverenigbaar met de christelijke ethiek. Hij overleed te Rome op 3 mei 1758.

944

126

MORELLI 1955-1984, I, 46: [Benedictus XIV](#) aan [De Tencin](#), 18 januari 1743:

In questo spazio rispondiamo per segreteria di Stato a mons. nunzio lodando la sua attenzione, ingiungendogli il proseguire le pratiche, e che faccia anche capo da lei, che è ben informata della faccenda, e cha ha tutto il buon animo per la Santa Sede, e per Noi, con aggiungere che avremmo scritto a lei, come facciamo colla presente. Nel Pontificato passato, in cui questo affare del breviario fu trattato, volevasi un mandamento di mons. archivescovo ritrattativo del breviario, volevasi che si correggessero alcune antifone e

responsorii, e si levassero dal breviario gl'inni dell'appellante [Coffin](#), ed in un'altra scrittura a parte erano accennate varie altre cose di minor conseguenza, ma che si bramava che fossero levate. Non dovendo, nè volendo avere con lei segreto veruno candidamente le diremo scriversi a mons. nunzio che non prenda impegno per la pretensione del mandamento, non volendo che questa guasti il rimanente, e che mons. arcivescovo si ributti; ed essendo in mezzo a questo negozio un sacerdote dipendente dal predetto mons. arcivescovo, il nome del quale non esprimiamo perchè il nunzio nemmeno ci accenna il di lui nome, dia ad esso il foglio delle correzioni desiderate, che un'altra volta fu consegnato, ma ora si dice sperduto e che inoltre consegni l'altra scrittura, in cui sono compilate le cose di minor conseguenza, tacendo però il nostro nome ed il nostro ordine, e dicendo che è una scrittura fatta da persona zelante, e che può somministrare lumi per una nuova buona edizione del breviario.

Zie ook BATIFFOL 1911, 367.

945

126

MORELLI 1955-1984, I, 51: [Benedictus XIV](#) aan [De Tencin](#), 8 februari 1743:

Scrivemmo altre volte a lei circa il breviario di Parigi, e ne stiamo aspettando le risposte. L'idea d'un nuovo breviario romano è bella e buona e non è impossibile da eseguirsi, ma è d'uopo bene il pensare avanti d'entrare nell'impegno. Il mondo oggi è ridotto ad uno stato, che se la cosa piace, quelli a' quali piace, sono per il Papa, e quelli a' quali dispiace sono contro il Pape; ed essendo impossibile che una cosa piaccia a tutti, di qui proviene, che il guai per il Papa sono inevitabili.

Zie ook BATIFFOL 1911, 419-421.

946

126

Vgl. HERMANS 1979, 197, die de opstelling van [Benedictus](#) echter 'zwak' noemt.

947

126

Hij formuleerde dit niet op een repressieve wijze, maar zoals hij dit, met uitzondering van zijn stellingname in de Chinese ritenkwestie, gewoonlijk deed:

Quod autem videtur asseri posse, est, tutius esse, ut etiam Episcopi, qui putant, se post bullam [Pii V.](#) posse aliquid addere, vel immutare in Breviario, aut novum Breviarium edere, prævium Sedis Apostolicæ judicium requirant; cum, experientia teste, in nonnulla Breviaria ab ipsis edita errores aliquando irrepserint sanæ doctrinæ adversantes, non ipsorum fortasse, sed aliorum culpa, ita ut opus fuerit vel edita Breviaria prohibere, vel eorum correctionem demandare.

[Benedicti XIV](#), *Opera omnia* ... Tomus quartus, Venetiis 1788, Lib. IV, Pars II, cap. XIII, 6, 245.

948

126

Hierover wisselden [De Tencin](#) en kardinaal André-Hercule de Fleury schriftelijk van gedachten. Vgl. BATIFFOL 1911, 368:

La raison qui fit que le Saint-Siège n'insista point pour obtenir la rétractation de [M. de Vintimille](#), est que, s'inspirant d'une autre vue que Clément XII son prédécesseur, [Benoît XIV](#) pensait à entreprendre à son tour une réforme du Bréviaire romain. Le cardinal de Fleury, dès le 14 février 1741, avait applaudi à cette pensée qui résolvait sans coup férir « l'affaire du Bréviaire de l'archevêque de Paris ». Le cardinal [de Tencin](#), chargé d'affaires à Rome, y encourageait et Fleury et [Benoît XIV](#) de tout son crédit. Le 21 juillet 1741, il écrivait à Fleury: « Le pape a nommé une congrégation de prélats et de religieux pour travailler à la réformation du Bréviaire romain. » Et le 25 août: « Le pape est actuellement dans de très bons principes pour la réformation du Bréviaire romain, par exemple de n'admettre aucune légende douteuse. » Il est vrai qu'il ajoutait aussitôt: « Son projet sera-t-il exécuté? Je n'en répondrais pas. Il ne sait pas résister ni être en garde contre ceux qui l'environnent. » Ainsi la réforme tentée en France, tant en 1680 qu'en 1736 (je ne veux parler que de ces deux-là), provoquait à Rome l'étude d'une nouvelle et plus profonde revision du Bréviaire romain.

Met een beroep op een oudere publicatie komt bij Joannes Franciscus van de Velde, *Synopsis monumentorum collectionis proxime edendæ Conciliorum omnium Archiepiscopatus Mechliniensis*, Tomus III, Gent 1822, 950-951, een verwijzing voor naar de documenten van deze congregatie voor de brevierhervorming in de Biblioteca Corsiniana te Rome:

In Bibliotheca Corsiniorum Romæ adservantur, Acta & scripta Autographa, Congregationis particularis, à Benedicto XIV. anno 1741. coactæ pro reformatione Breviarii Romani. Vid. Mart. Giberti, iter Italicum anno 1765. in 8.o editum, pag, 467.

Zie ook PICOT 1853-1857, III, 363. Met de genoemde Gibertus wordt hier [Martin Gerbert](#), *Iter Alemannicum, accedit Italicum et Gallicum*, Sankt-Blasien 1765, bedoeld. In 1856 werden deze documenten gevonden door Ágoston Roskoványi (1807-1892), bisschop van Nitra in Slowakije, en gedeeltelijk gepubliceerd in diens *Cælibatus et breviarium* (ROSKOVÁNY 1861, V, 532-729), nadat [Guéranger](#) er in Rome tevergeefs naar zou hebben gezocht (Vgl. GUÉRANGER 1878-1885, II, 469-470). Verscheidene andere stukken in de Biblioteca Corsiniana zijn onder de titel *Réforme du bréviaire* gepubliceerd door Ludovic Chaillot in zijn *Analecta iuris pontificii*, XX (1881), 905-926; XXIV (1885), 505-538; 633-667; 889-935. Zie voor andere handschriften HERMANS 1979, 199. BÄUMER EN BIRON 1905, 372-401 en BATIFFOL 1911, 353-426 zijn vooral gebaseerd op deze documenten. Frederick Ernest Gilliat Smith, 'Some notes on the Projected Reform of the Roman Breviary under Benedict XIV', in: *American Ecclesiastical Review* 14 (1896), 127-142; 15 (1897), 189-198; 270-275 heeft deze beide publicaties als bron.

950

126

Voorbeelden hiervan zijn binnen en buiten de gallicaanse liturgievernieuwing te vinden, zoals [Giuseppe Maria Tomasi](#), [Jean-Baptiste Lebrun Desmarettes](#) en [Claude de Vert](#). Hoewel BÄUMER EN BIRON 1905, 159-160, het belang van [Joly](#) voor de gallicaanse liturgievernieuwing waarschijnlijk overschatten, leggen zij terecht een verband tussen diens opvattingen en die van [Benedictus XIV](#).

951

126

ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 672, V, 536-537; BÄUMER EN BIRON 1905, 374-375; BATIFFOL 1911, 371-372.

Voorzitter van de congregatie was kardinaal Filippo Maria Monti (1675-1754), de secretaris van de Congregatio de Propaganda Fide. Voorts bestond zij uit Nicolò Maria Antonelli (1698-1767), Domenico Giorgi (1690-1747), Tommaso Sergi, Giovanni Francesco Baldini (1677-1764), Antonio Andrea Galli (1697-1767) en Antonio Maria Azzoguidi (1697-1770).

Na enige tijd werden in plaats van Monti en de voortdurend afwezige Azzoguidi twee nieuwe leden benoemd, Giuseppe Orlandi (1713-1776) en de jezuïet Egidio Maria Giuli (1691-1748).

952

126

ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 672, V, 537-538; BÄUMER EN BIRON 1905, 375-376; BATIFFOL 1991, 372-375. Wie de auteurs zijn geweest, is vooralsnog niet vastgesteld.

953

126

ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 672, V, 538-540. Zie ook BÄUMER EN BIRON 1905, 378-386, BATIFFOL 1911, 374-385 en HERMANS 1979, 201-208 voor het verloop van de verdere beraadslagingen.

954

126

Deze bezwaren verschilden niet zeer van die welke al werden uitgesproken tegen de Romeinse brevier die door dat van 1568 werden vervangen en waaraan dat van [Quiñonez](#) tegemoet wilde komen. De twee voorstellen brachten [Benedictus XIV](#) in een ambivalente positie: door het eerste te aanvaarden zou hij zijn voorgangers vanaf [Pius V](#) in diskrediet hebben gebracht en door acceptatie van het tweede zou hij in hun voetspoor verder zijn gegaan en alle, meestal zeer gerechtvaardigde, kritiek op de Romeinse breviaria naast zich neer hebben gelegd.

Zie ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 674, V, 592-612. Daarna volgt een lijst van af te schaffen heiligenfeesten, *ibid.*, 612-614.

Er kwamen van de zijde van de congregatie nog wijzigingen: ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 675, V, 614-619.

Vgl. BISARO 2006, 110-117.

BATIFFOL 1911, 390-391:

Nous voyons se produire ici une divergence profonde entre le Pape et ses consultants, la pensée de [Benoît XIV](#) va à donner un nouveau Bréviaire romain, tandis que les consultants ne travaillent qu'à réformer le Bréviaire existant. [Benoît XIV](#) entend un Bréviaire dans lequel tout soit tiré de l'Écriture sainte: poser cette règle fondamentale équivaut à abandonner l'économie du Bréviaire existant et accepter la règle même adoptée par les liturgistes gallicans.

In een brief van 7 juni 1743 deelde hij aan [De Tencin](#) hiervan iets mee. MORELLI 1955-1984, I, 80-81:

Quanto a quello del breviario, con nostra gran consolazione intendiamo le speranze ch'ella ci dà del ricevimento che se ne farebbe in Francia quando da Noi fosse stato pubblicato. Pensando all'ingrosso, essendosi talmente assottigliata la critica, essendo posti in dubbio oggidi i fatti che altre volte dai nostri buoni vecchi si avevano per indubitabili, non vediamo altro riparo che quello di comporre un breviario, in cui tutto sia ricavato dalla Divina Scrittura, essendovi, com'ella ben sa, nelle Divine Scritture molto che appartiene ai misterii, de' quali celebriamo la Festa, ed ai SS. Apostoli oltre la Beatissima Vergine; supplendo ciò che manca coi scritti non contrastati de' primi Padri, e facendo una semplice commemorazione di que' Santi, che oggi hanno luogo nel breviario per mantenere il loro culto nella Chiesa; non vedendo in ciò altra critica, se non quella di fare una novità, ed in una tal qual maniera di sminuire il culto sino ad ora ad essi prestato, qual critica sarà sempre inferiore all'altra che facendo quanto si può, sarà sempre inevitabile, cioè di far recitare in nome della Chiesa fatti o apocrifi o dubbii, irritando chi ora gli tiene per certi con tal certezza, che sarebbe pronto a prendere per essi un ideato martirio.

Zie BÄUMER EN BIRON 1905, II, 387-389; BATIFFOL 1911, 392-396; HERMANS 1979, 215-221.

De commissie bestond uit Antonio Saverio Gentili (1681-1753), Silvio Valenti (1690-1756), Fortunato Tamburini (1683-1761), Gioacchino Besozzi en [Filippo Maria Monti](#).

Zie ROSKOVÁNY 1861, *Monitum* 678, V, 626-635 voor de inhoud van de bijeenkomsten; vgl. ook BATIFFOL 1911, 396-401.

Ludovic Chaillot geeft de teksten hiervan weer in *Analecta iuris pontificii*, XXIV(1885), 633-667; 889-935. Zie ook BÄUMER EN BIRON 1905, 392-398; BATIFFOL 1911, 401-402,

Vgl. BÄUMER EN BIRON 1905, 398-401; HERMANS 1979, 223-226.

MORELLI 1955-1984, II, 73; [Benedictus XIV](#) aan [De Tencin](#), 7 augustus 1748.

BISARO 2006, 394-395, vat de geschiedenis als volgt samen:

Le lancement par [Benoît XIV](#) d'un programme de réforme du bréviaire romain dut encourager les prélats français à attendre le résultat de ces démarches: les cardinaux Fleury et [Tencin](#) eurent l'occasion de se réjouir de cette initiative, y voyant la possibilité de calmer l'effervescence de la polémique liturgique. À l'issue de ces années de travaux témoignant de l'influence des principes néogallicans sur la Curie romaine, [Benoît XIV](#) recevra un projet de bréviaire en 1747. Mais, insatisfait et désireux de reprendre lui-même le chantier, il le fera traîner jusqu'à sa mort en 1758, tout en réaffirmant régulièrement l'actualité de la réforme du bréviaire romain. À l'issue de cette période d'attente, les prélats français ne purent que constater l'abandon du projet et se tourner à nouveau vers la réforme de bréviaires diocésains ou l'adoption des livres parisiens: les tentatives de conciliation entre Rome et Paris n'étaient plus d'actualité.

Breviarium Blesense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Francisci de Crussol d'Uzès, Blesensis Episcopi, auctoritate; ac venerabilis ejusdem Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Blesensium, M. DCC. XXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2029.

Onder Philippe-François de Sausin (11 februari 1756 - 5 maart 1844), bisschop van Blois vanaf 1823, werd het in 1843 herdrukt: *Breviarium Blesense, ...Francisci de Crussol d'Uzès ... Philippi Francisci de Sausin ... typis denuo mandatum*, Blois 1843. BOHATTA / AMIET 2031.

Breviarium Ebroicense. Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. Petri-Julii-Cæsaris de Rochechouart, Ebroicensis Episcopi, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Ebroicensem. M. D. CC. XXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2213. Heruitgaven dateren van 1744 (BOHATTA / AMIET 2214), 1747 (BOHATTA / AMIET 2215) en 1829 (BOHATTA / AMIET 2216).

Breviarium Sagiense, Illustriss. & Reverendiss. in Christo Patris D.D. Jacobi-Caroli-Alexandri Lallemant, Episcopi Sagiensis, Regi ab omnibus Consiliis, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Sagiensium. M. DCC. XXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2654. Het werd in 1835 na bijna een eeuw met enige aanvullingen herdrukt onder bisschop Alexis Saussol (1759-1836), die het mandement van [Lallemant](#) integraal liet opnemen en deze ook op de titelpagina vermelden: *Breviarium Sagiense, Illustriss. et Reverendiss. in Christo Patris DD. Jacobi-Caroli-Alexandri Lallemant, Episcopi Sagiensis, Regi ab omnibus Consiliis, etc. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Tertia editio.* Sagii, Ex Typis Julii Valin, Typographi DD. Illustris. Sagiensis Episcopi. BOHATTA / AMIET 2655. De uitgave wordt de derde genoemd, hoewel er geen editie tussen 1737 en 1834 bekend is. Mogelijk is die van 1680, onder bisschop Jean Forcoal (ca. 1621-1682) verschenen bij Martin de La Motte te Alençon, als de eerste beschouwd.

Breviarium Constantiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Leonorii Gouyon de Matignon, Constantiensis Episcopi, jussu & auctoritate: & de venerabilis ejus ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Constantiensium. M. DCC. XLI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2175. Dit diende ter vervanging van: *Breviarium Constantiense in Neustria, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli Francisci de Lomenie de Brienne, Episcopi Constantiensis, jussu & auctoritate, ac ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu; editum.* Parisiis, Excudebat Joannes Baptista Coignard, Regis & Academiæ Gallicæ Architypographus. MDCCXV. Cum privilegio Sacræ Regiæ Majestatis. BOHATTA / AMIET 2174. Dit stond nog betrekkelijk dicht bij het Romeinse brevier. De uitgave van 1741 werd herdrukt in

1745, 1769 en 1814 (BOHATTA / AMIET 2177, 2178 en 2178B) en voor de laatste maal in 1830 onder Pierre Dupont de Poursat (1761-1835): *Breviarium Constantiense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Petri Dupont-Poursat, Constantiensis Episcopi, jussu et auctoritate, necnon de venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu recognitum et editum*. Constantiis, Ex Typis P.L. Tanqueray Typographi-Bibliopolæ DD. Episcopi Clerique. 1830. BOHATTA / AMIET 2179. De redactie hiervan was in handen van Jacques Mauger (1787-1833), overste van het seminarie van Coutances en coadjutor van Dupont de Poursat toen diens gezondheidstoestand in de laatste jaren van zijn episcopaat ernstig verslechterde.

Coutances ging betrekkelijk laat, tussen 1859 en 1860, over op de Romeinse liturgie, nadat de diocesane ritus in 1850 nog door bisschop Louis-Jean-Julien Robiou de La Tréhonnais (1784-1870) was verdedigd. Mede als gevolg van de veroordeling die van Romeinse zijde hierop volgde, zou Robiou in 1852 zijn ambt hebben neergelegd; zie PETIT 2010, 133; 156-157; 231.

970

129

Het *Mandement* van het *Breviarium Blesense* dateert van 1 september 1736, dat van het *Ebroicense* van 25 maart 1737 en dat van het *Sagiense* van 15 augustus 1737.

971

129

Pierre-Jules-César de Rochechouart-Montigny was van 1733 tot 1753 bisschop van Évreux, voordat hij te Bayeux werd benoemd.

972

130

François de Crussol d'Uzès, ook wel genaamd Crussol d'Uzès d'Amboise, werd geboren op 24 januari 1702. Hij werd al op jonge leeftijd tot priester gewijd en in 1734 benoemd tot bisschop van Blois. Op 9 januari 1735 ontving hij de bisschopswijding uit handen van de Parijse aartsbisschop *De Vintimille*. Als vicaris-generaal koos hij zijn vriend en geestverwant *Christophe de Beaumont du Repaire*, die in 1746 aartsbisschop van Parijs zou worden en met wie hij nauwe betrekkingen zou blijven onderhouden. De Crussol werd in 1753 aartsbisschop van Toulouse en nam als zodanig deel aan de Assemblée du clergé van 1755. Hij overleed te Parijs op 30 september 1758.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, VIII, 1345; XIII, 73; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 685; V, 369; DU TEMS 1774-1775, II, 528; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 167; XXIX, 127; 253-254; DE LA MOTHE E.A. 1823, I, 142 GAMS 1873, 518; 639; JEAN 1891, 150.

973

130

Jacques-Charles-Alexandre Lallemand de Betz (ook geschreven als Lallement en Lallemand en soms aangeduid als De Lavignan, ISNI 0000 0000 1213 4330) leefde van 8 februari 1691 tot 6 april 1740. Hij was vicaris-generaal en officiaal te Moulins in het bisdom Autun en visitor-generaal van de orde van de Karmel. Hij werd op 27 maart 1728 tot bisschop Séez benoemd en op 23 januari 1729 geconsecreerd door *Louis de La Vergne-Montenard de Tressan*, aartsbisschop van Rouen. In zijn bisdom ondervond hij veel tegenstand van de kant van zijn geestelijkheid wegens zijn pogingen het jansenisme te bestrijden. Kort vóór zijn dood zag hij zich genooddaakt de kathedraal van Séez wegens bouwvalligheid te laten sluiten.

Zie o.a. MARAIS EN BEAUDOUIN 1876, 217-220; GALLIA CHRISTIANA, XI, 708-709; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 182; QUÉRARD 1827-1839, IV, 463; FISQUET 1864-1874, *Séez*, 77-80; GAMS 1873, 626; JEAN 1891, 360.

974

130

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 26 augustus 1738, 134-135:

Ce Diocèse est un de ceux qui ont adopté le nouveau *Bréviaire de Paris*, & qui, au moyen d'une multitude de cartons y ont fait, au grand préjudice de la Vérité, des changemens considérables. Dans celui d'Évreux, par ex. IIIe Dim. de l'Avent, au premier Répons de l'Office de la nuit, les réformateurs n'ont pu souffrir ces paroles du Sauveur du monde: Nemo potest venire ad me &c. Personne ne peut venir à moi, si mon père qui m'a envoyé, ne L'ATTIRE: ... TOUS ceux qui ont ouï la voix du père, & ont été enseignés de lui, VIENNENT A MOI. On sent assez l'esprit de pareils retranchemens. On va voir de ce même esprit dominer dans tous les autres. On en a compté plus de trente de cette force, donc nous ne pouvons donner ici que quelques

échantillons. Au troisième Nocturne du IIIe Dim. après l'Épiphanie, on a retranché l'Homilie de S. Ambroise; sans doute parce qu'il y est trop exactement parlé de la volonté de Dieu, laquelle, selon ce S. Docteur, n'est autre chose que la puissance: *voluntas Dei potestas est*. Le Verset du dernier Répons du Dim. de la Septuagésime, composé de ces paroles de l'Exode: *Miserebor &c*, Je ferai miséricorde à qui je voudrai, j'userai de clémence envers qu'il me plaira, aura pareillement déplu, comme trop favorable à la gratuité de la grâce & au souverain domaine de Dieu. A PARIS, au Dimanche de la Sexagésime, le Verset du premier Répons du troisième Nocturne est conçu en ces termes: *Sic erit verbum meum &c*. Ainsi ma parole qui sort de ma bouche ne retournera point à moi sans fruit, mais elle fera tout ce que je veux. Is. LV, 11. A ÉVREUX, les reviseurs Sulpiciens, au lieu de ces dernières paroles, non revertetur, ne retournera point &c. ont mis celles-ci du même Verset: produira l'effet pour lequel je l'ai envoyée: *prosperabitur in his ad quæ misi illud*. En quoi ils n'ont pas vu qu'ils en disoient encore assez pour établir la vérité qu'ils vouloient faire disparaître. La 4e & la 5e Ant. des secondes Vespres du Jeudi saint ne méritoient pas un meilleur sort. De la première: J.C. a été offert, parce que lui-même l'a voulu & il portera les iniquités de PLUSIEURS, on a retranché cette seconde partie, il portera &c. Dans l'autre Antienne, tout a déplu à ceux qui ne veulent pas qu'on dise (dans les mêmes termes dans S. Paul l'écrivoit aux Hébreux) que J.C. par une seule oblation a rendu parfait pour toujours ceux qu'il a sanctifiés. On a donc supprimé totalement cette Antienne. Si ceux qui ont présidé à cette revision, croient que Dieu est toutpuissant, au moins donnent-ils lieu de penser qu'ils ne le croient pas tel dans ce qui concerne le salut. C'est ce qui paroît encore plus clairement dans la suppression qu'ils ont faite du second Répons & du Verset de la 4e férie de la XVIe semaine après la Pentecôte: *Domine, Rex omnipotens &c*. Sgr. Roi toutpuissant, ... nul ne peut résister à votre volonté, si vous avez résolu de sauver Israël. Et pour le Verset: *Si Deus pro nobis, quis contra nos? Si Dieu est pour nous, qui sera contre nous?* Dans la Légende de St. Martin de Tours (qui est la seconde Leçon de 2e Nocturne), on rapporte dans le Bréviaire de Paris ce que ce grand Saint ait à souffrir de la part des Evêques Arriens, parce qu'il s'opposoit PRESQUE seul à leur perfidie, *penè solus*: ces deux mots ont choqué le nouveau système des réformateurs, qui veulent que la Vérité soit toujours, même dans les tems de trouble, du côté du plus grand nombre des Evêques. Ils les ont donc supprimés. On ne se seroit pas aperçu d'un changement si imperceptible, si on n'avoit pas ouï dire M. Regnaud, Gr. Vic. de Paris, avoit voulu aussi dès le commencement faire supprimer ces deux mots de la même Légende; c'est ce qui a fait faire attention dans le Bréviaire réformé pour Évreux. Les Himnes n'ont guère moins embarrassé ces doctes critiques, sur tout à la fête de la Pentecôte. Celle de l'Office de la nuit *Inter sulphurei &c*. a été totalement supprimée, à cause de la pénultième strophe, & de la doxologie; & dans l'Himne *Veni superne Spiritus*, on a ôté les deux derniers vers de la pénultième strophe, pour leur en substituer deux autres qui ne les valent ni pour l'expression ni pour le sens. Ce qui a blessé les yeux Molinistes dans ces Himnes de M. Coffin, se manifeste par le changement qu'on a fait également des celles de Santeuil; & en particulier dans celle qui commence par ces mots *Sinæ sub alto vertice*, qui est une des plus belles de cet Auteur, & que se chante à Laudes aux fêtes de Saint Marc & de S. Luc. On dit dans la troisième strophe, que "la Loi ancienne gravée sur la pierre donnoit des préceptes, sans donner la force de les accomplir; au lieu que la Loi nouvelle gravée dans le cœur, donne l'exécution même de tout ce qu'elle commande:" ce qui est si bien exécuté par ces quatre vers:

*Insculpta saxo Lex vetus,
Præcepta, non vires dabat:
Inscripta cordi Lex nova
Quidquid jubet dat exequi.*

Ce dernier vers n'a pas été trouvé de bon aloi sur la pierre de touche Sulpicienne. Il a donc fallu lui substituer celui-ci:

Dat posse quidquid præcipit.

C'est-à-dire que Dieu, en imprimant la Loi nouvelle dans le cœur, ne donne simplement que le pouvoir, posse; ce qui s'accorde mal assurément avec S. Paul, qui dit que Dieu opère en nous le vouloir & le faire, velle & perficere; & avec cette prière si célèbre de S. Augustin: *Da quod jubes, Donnez ce que vous commandez*. D'ailleurs si c'est là le privilège de la nouvelle Loi, de donner simplement le pouvoir d'accomplir les préceptes: on ne l'avoit donc pas ce pouvoir dans l'ancienne Loi? Ces nouveaux réformateurs ne sont-ils point aveuglés par leurs fausses préventions?

Mais que gagnent-ils à corrompre de cette sorte le Bréviaire de Paris? Quand ils en ôteroient tout ce qui prouve les grandes & consolantes vérités qui leur déplaisent, l'ôteroient-ils de l'Écriture & de la Tradition? Dans ce Bréviaire même qu'ils mettent en pièces, Dieu permet qu'ils en laissent encore suffisamment pour prouver le dogme qu'ils voudroient anéantir: entre autres, la belle prière qu'on lit à la fin de Primes, & qui est tirée mot à mot de l'Épître aux Hébreux: la première Absolution des Offices à neuf Leçons: le Capitule de Laudes de l'Octave de l'Épiphanie: la doxologie du tems pascal, &c.

Léonor Goyon (ook: Gouyon) de Matignon, geboren omstreeks 1677 (volgens sommige bronnen 1683) en overleden op 29 maart 1757, was van 1721 tot zijn dood bisschop van Coutances. Hij stamde uit een adellijke Bretonse familie, die verscheidene bisschoppen en vooraanstaande dienaren van de Franse kroon heeft voortgebracht. Zijn gelijknamige oudoom (1604-1680) was van 1627 tot 1646 ook bisschop van Coutances geweest. Ook was hij een verwant van de gelijknamige bisschop van Lisieux (1637-1714), die in 1704 in dat bisdom een brevier naar het voorbeeld van dat van [Sens](#) van enkele jaren eerder had laten uitgeven. Hij verwierf zich, vooral aan het begin van zijn episcopaat, door zijn onbehouwen optreden een buitengewoon slechte reputatie, die door toedoen van enige vertrouwenspersonen na enige jaren verbeterde. Vgl. LECANU 1839, 359-362; zie ook RICHARD E.A. 1760-1765, II, 257; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 268; GAMS 1873, 543; JEAN 1891, 351.

976

Meer dan veertig jaar later stond de kwestie nog altijd in de aandacht; vgl. NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 20 augustus 1784, 134-135. Opmerkelijk is dat in het tweede gedeelte van dit artikel (NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 20 oktober 1784, 175) gesteld wordt dat [Vigier](#) heeft bijgedragen aan de correcties:

On voit que ceux qui ont fait ces cartons, n'entendoient pas l'ensemble d'un Office. Les corrections ou changemens faits par le P. [Vigier](#) lui-même pour les Bréviaires de [Blois](#), [Seez](#), [Evreux](#) & [Bayeux](#), qui les premiers ont pris son Bréviaire, sont bien mieux faits; & on voit qu'ils partent de main de maître.

977

GUÉRANGER 1878-1885, II, 329-330.

978

In [Blois](#) en [Séez](#) werd gekozen voor een verdergaande wijziging van de tweede en de vierde versregel van de betreffende strofe, waarmee dit vraagstuk geheel uit de weg werd gegaan:

Insculpta saxo lex vetus
timore servos perculit:
inscripta cordi lex nova
amore fecit filios.

In het brevier van [Besançon van 1761](#) is de vierde regel gewijzigd in:

... dat posse quidquid imperat,

wat ook de lezing is het het [Parijse brevier van 1778](#).

979

Constitutie *Unigenitus* 1713:

VI. Discrimen inter fœdus judaicum et christianum est, quod in illo Deus exigit fugam peccati et implementum legis a peccatore, relinquendo illum in sua impotentia: in suo vero Deus peccatori dat, quod jubet, illum sua gratia purificando.

VIII. Nos non pertinemus ad novum fœdus, nisi in quantum participes sumus ipsius novæ gratiæ, quæ operatur in nobis id, quod Deus nobis præcipit.

X. Gratia est operatio manus omnipotentis Dei, quam nihil impedire potest aut retardare.

XI. Gratia non est aliud quam voluntas omnipotens Dei jubentis et facientis, quod jubet.

DENZINGER 2014, n. 2406-2411.

- R. Dixit Jesus per similitudinem: Exiit qui seminat, seminare semen suum; et aliud. Semen cedit in terram bonam, et ortum fecit fructum centuplum.
- V. Sic erit verbum quod egredietur de ore meo: non revertetur ad me vacuum, sed faciet quaecumque volui.

981

131

Sic erit verbum quod egredietur de ore meo, prosperabitur in his ad quæ misi illud.

Dat hierin ‘in his ad quæ’ niet op personen maar op onzijdige zaken wijst, kan van betekenis zijn geweest.

982

131

- R. Ego quasi nutritus Ephraim, portabam eos in brachiis meis; et nescierunt quod curarem eos: * in funiculis Adam traham eos, in vinculis caritatis.
- V. Nemo potest venire ad me, nisi Pater qui misit me traxerit eum: omnis qui audivit a Patre, et didicit, venit ad me.

983

131

Videns vidi afflictionem populi mei, et gemitum eorum audivi; et descendi liberare eos.

984

131

Breviarium Mirapiscense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Joannis-Baptistæ de Champflour, Episcopi Mirapiscensis, jussu & auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Garnier, Regina necnon Serenissimæ Delphinæ Typographum & Bibliopolam, via Citharæ, sub signo Providentiæ, ad angulate viæ Pupæ. Petrum-Alexandrum le Prieur, Regis Typographum, viâ San-Jacobeâ, ad insigne Crucis Aureæ. M. DCC. LIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2440.

Hierin luidt de tekst:

- R. Ecce servus meus: dedi spiritum meum super eum, iudicium gentibus proferet, et legem eius insulæ expectabunt.
- V. Iudicium gentibus nuntiabit; non contendet, neque clamabit: et in nomine eius gentes sperabit.

985

131

Breviarium Albiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, DD. Leopoldi-Caroli de Choiseul, Archiepiscopi & Domini Albiensis auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, apud Bibliopolas Usuum Parisiensium & Albiensium. M DCC LXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1789.

Het werd heruitgegeven als *Breviarium Albiense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris, Caroli Brault, Archiepiscopi Albiensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum et auctum.* Vesontione, Ex typis L. Gauthier. 1833. BOHATTA / AMIET 1790. In 1840 volgde de laatste druk; BOHATTA / AMIET 1791.

986

131

Breviarium Mimatense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris, DD. Gabrielis-Florentii de Choiseul-Beaupré, Episcopi & Domini Mimatensis, Gabalitanorum Comititis, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Bibliopolas Usuum Parisiensium & Mimatensium. M. DCC. LXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2436. Later volgde: *Breviarium Mimatense, jussu Illustrissimi ac Reverendissimi DD. Claudii-Joannis-Josephi Brulley de La Brunière, Episcopi Mimatensis, iterum editum.* Divione, ex typis Alex. Douillier, bibliopolæ et typographi. 1828. BOHATTA / AMIET 2437. Zie ook BISARO 2006, 346-347.

Breviarium Agathense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Caroli-Francisci Simeonis Vermandois de Saint Simon Rouvroy Sandricourt, Episcopi & Comitibus Agathensis auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Bibliopolas Usuum Parisiensem & Agathensem. M. DCC. LXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1784 en 1785.

Breviarium Cabillonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Ludovici-Henrici de Rochefort d'Ally, Episcopi & Comitibus Cabillonensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolae Usuum Parisiensem & Cabillonensem. M. DCC. LXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2057 en 2058. PELLECHET 1883, 38-41. Het werd in 1776 herdrukt; BOHATTA / AMIET 2059.

- R. Dicit dominus vineae procuratori suo: Redde operariis mercedem, incipiens a novissimis. Primi murmurabant; at ille uni eorum dixit: Non facio tibi injuriam; volo huic novissimo dare sicut et tibi.
V. Ego miserebor cui voluero, et clemens ero in quem mihi placuerit.

In de drie brevieren wordt met *Prov. 31* verwezen naar Spreuken 31, wat uiteraard niet juist is. Dit is zelfs in de herdruk van het *Sagiense van 1835* niet verbeterd.

Dat in het geciteerde artikel aan het dictum van Augustinus '*Da quod jubes et jube quod vis*' wordt herinnerd, is niet toevallig. Deze uitspraak, die in de geschriften van Augustinus enige malen voorkomt, (*Confessiones* 10, 29, 40; 10, 31, 45 en 10, 37, 60) heeft in de Franse liturgische boeken geen belangrijke plaats gekregen. Zie ook OUWENS 1996, 354-356.

Breviarium Ecclesiasticum ad usum Metropolitanæ Ecclesiæ Ultrajectensis et Cathedralis Harlemensis accomodatum. Jussu Superiorum. M. D. C. C. XLIV. BOHATTA / AMIET 2790.

Deze functie werd vanuit Brussel van 1737 tot 1743 bekleed door Lucas Melchior Tempi, in 1744 door Petrus Paulus Testa en van 1744 tot 1755 door Ignatius Crivelli.

Zie o.a. OUWENS 1996, 92; VAN DER VELDE 2017, 29; VAN DER VELDE 2018, 54.

Meindaerts zond twaalf exemplaren van het brevier naar het seminarie van de Clerezie, waarvoor de president daarvan, Johannes Willemaers, hem mede namens enige anderen bedankt. Willemaers aan Meindaerts, 29 mei 1744, in: Het Utrechts Archief, toegang 86-1, *Aartsbisschoppen van Utrecht*, inv. n. 110.

In de negentiende eeuw ontbreken dergelijke mandementen soms. Enige malen ziet men in deze periode het mandement herhaald van de bisschop onder wiens bestuur het brevier in de achttiende eeuw is ingevoerd.

Broedersen aan [Kemp](#), 14 juli 1744, in: Het Utrechts Archief, toegang 1835: *Metropolitaan Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland*, inv. n. 856: ‘... voorleden Vrijdag ’s avonds door een onbekende jongeling over Rotterdam de toegezonden Brevieren ontvangen, en daer van een ten eersten aen Ampl. D. Meyers gezonden ...’

Zie ook OUWENS 1996, 629.

De editie in-12° van 1736 verschilt in dit opzicht duidelijk van die van 1745 en het *Breviarium Ecclesiasticum*, zodat die niet als model hiervoor kan hebben gediend.

Nl. *Missen en Gezangen* van 1745, geredigeerd door [Kemps](#) kapelaan Hiëronymus Zegers.

Gangulphus van Varennes (ca. 702 - 11 mei 760) was een vertrouweling van Pepijn de Korte en zou ooit een miraculeuze bron ontdekt hebben. Toen Gangulphus vermoedde dat diens vrouw hem bedroog met een priester, vroeg hij haar, toen zij dit ontkende, haar hand in de bron te houden. Toen haar hand en arm hierdoor volledig verbrand bleken, zond de koning zijn vrouw weg en verbande de priester, maar deze vermoordde Gangulphus uit wraak. Vanuit het bisdom Langres, waar zijn verering begon, verspreidde deze zich naar verschillende plaatsen in Frankrijk en ook naar Haarlem, waar een Gangulphuskerk was, die in 1576 door brand verwoest werd.

Bavonem meritis tollit honoribus en Annuo nobis revoluta cursu.

Officia propria sanctorum Ecclesiae Cathedralis Gandavensis Redacta ad formam Breviarij Romani auctoritate Pontificum recogniti. Gandavi, Ex Officinâ Servatij Manlij, ad signum albæ Columbæ, M. DC. XL. Deze eigen officies werden ingevoerd door bisschop Antonius Triest (1577-1657) bij mandaat van 5 augustus 1639. Vgl. Joannes Perierus (ed.), *Acta S. Bavonis alias Alloini Confessoris Gandavensium patroni*, Antwerpen 1765, 291-292; *Acta Sanctorum Octobris*, I, Antwerpen 1768, 284. Het officie voor de H. Bavo bevat een derde hymne: *O magne rerum conditor*. In de negentiende eeuw werd het nog altijd gebruikt: *Officia propria sanctorum Cathedralis Ecclesiae, civitatis et diœcesis Gandavensis*. Pars autumnalis. Gandavi. Prostant apud viduam J. Poelman-De Pape, Rmi Dni Episcopi typographam. MDCCCXLVII. Hierin komen de drie hymnen voor.

Dit feest herinnert aan de schenking in 1472 van een reliek, een arm van de heilige, aan de kerk van Haarlem door de abt van de Sint-Baafsabdij te Gent en de bisschop van Doornik. Als blijk van erkentelijkheid schonk Haarlem jaarlijks op de feestdag van Bavo, 1 oktober, een waskaars met het gewicht van een pond aan de abdij. De gebeurtenis is voor Gent veel minder relevant dan voor Haarlem, wat het ontbreken respectievelijk het voorkomen van de hymnen verklaart. Al in de dertiende eeuw bestonden er contacten tussen Gent en Haarlem, die tot op zekere hoogte bleven bestaan toen de reliek in 1578 naar Keulen was overgebracht.

De feestdag is algemeen op 5 juni, de datum die als zijn historische sterfdatum in 754 wordt beschouwd, hoewel hieraan enige twijfel bestaat. In zijn *Officia sanctorum Archiepiscopatus Ultraiectensis, digesta iuxta normam Breviarii Romani*, Lovanij Apud Bernardinum Masium 1623, stelde Philippus Rovenius (1574-1651) de datum op 5 juli om een veelvuldig samentreffen met H. Sacramentsdag en het octaaf daarvan te voorkomen. Dit is ook het geval in de latere uitgave: *Officia sanctorum Archiepiscopatus Ultrajectensis & Episcopatum suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groeningensis & Middelburgensis, digesta ad normam Breviarii Romani*. Impressum Coloniae: Apud Johannem Kinckium, 1640. Zie ook VAN DER VELDE

2017, 22; VAN DER VELDE 2018, 49. In de achttiende eeuw verscheen ook een Amsterdamse editie: *Officia sanctorum Archiepiscopatus Ultrajectensis & Episcopatum suffraganeorum, Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis & Middelburgensis, digesta ad normam Breviarii Romani. Juxta exemplar olim impressum*. Colonia Agrippinæ, Apud Johannem Kinckium. Amstelredami. Apud Hæredes Hermanni Aaltzii. 1718. De negentiende-eeuwse editie uit Emmerich heette naar de Romeinse voorschriften te zijn gecorrigeerd: *Officia sanctorum Archiepiscopatus Ultrajectensis, et Episcopatum suffraganeorum, Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis, et Middelburgensis. Ad normam Breviarii Romani digesta. Juxta exemplar olim Colonia Agrippinæ impressum. Nunc juxta ritum Romanum, ac recentiora S.R.C. decreta correctæ*. Embricæ, E Typographia Joannis Lamberti Romen. M.D.CCC.XXI. De datum van het feest van Sint-Bonifatius c.s. is hierin nog steeds 5 juli.

1006 135
[Charles Coffin](#), *Hymni sacri*, 89-90.

1007 135
Hymni sacri et novi 1698, 197-198.

1008 135
Hymni sacri et novi 1698, 34-35. Lucianus van Beauvais is waarschijnlijk als slachtoffer van vervolgingen onder keizer Diocletianus aan het einde van de derde eeuw gestorven. Zijn marteldood is in latere overleveringen vroeger in de tijd geplaatst om hem als eerste bisschop van Beauvais in de eerste eeuw na Christus te doen gelden en daarmee het aanzien van de zetel van deze stad te verhogen. Zijn legende heeft met die van Bonifatius gemeen dat hij met enige metgezellen om het leven zou zijn gebracht.

1009 135
Hymni sacri et novi 1698, 206.

1010 135
 Quintinus, in het Frans Quentin, waarschijnlijk uit Rome afkomstig, ging als missionaris naar Gallië en stierf in 287 de marteldood in Augusta Veromanduorum, welke plaats in de Vermandois later naar hem Saint-Quentin werd genoemd.

1011 135
Nos juvat sanctos renovare cantus; Fons sanctitatis deque Deo Deus; Quantis subactum fervidior studet; Ut semper in suis Deus; Odulphus in Campinia; De martyrum novemdecim; Non sola corpus lancinant; Incesta dum connubia; Antistitis Gregorii; Annis gravem Gregorium; Dum tibi sacram Lebuine lucem.

1012 135
 Voor dit officie in het [Breviarium Ecclesiasticum](#) en het Romeinse brevier zie OUWENS 1996B.

1013 135
 Zie VISSER 1966.

1014 135
 Zie ook VAN DER VELDE 2017, 28; VAN DER VELDE 2018, 53.

KIESEL 1969, 119:

Im Gegensatz zu dem vorausgegangenen, von Vosmeer und [Rovenius](#) geprägten Jahrhundert ist Willibrord für die um Rechtfertigungsgründe bemühte “Utrechter Kirche” weniger der Gewährsmann der Orthodoxie und das Bindeglied zwischen Petrus und der Gegenwart als vielmehr der Ausgangspunkt und der kraftvoll tragende Grund einer aus eigenen Recht bestehenden Sonderkirche.

1016

135

De teksten hiervan zijn opgenomen in OUWENS 2011, 443-446.

1017

135

KIESEL 1969, 118-119:

Es enthielt nicht weniger als vier neue Eigenhymnen, Neuschöpfungen, die dem mit andern Mitbrüdern aus der Abtei Orval geflohenen Trappisten [Leblanc](#) zugeschrieben werden.

In een voetnoot hierbij meldt Kiesel dat zijn informant Engelbertus Lagerwey (1880-1959, ISNI 0000 0003 9803 1528) is geweest. Deze was pastoor van de oud-katholieke kathedrale kerk te Utrecht en vanaf 1941 bisschop van Deventer. Hij stond bekend om zijn gedegen kerk- en liturgiehistorische kennis, zodat zijn informatie aan Kiesel vrijwel zeker een betrouwbare grond moet hebben gehad.

1018

136

ALLARD 1878; ALLARD 1886; HOEVENAARS 1887-1889; VAN DE VEN 1949.

1019

136

TANS E.A. 1989 vermeldt s.v. Le Blanc (L'abbé) slechts: ‘Un Français’ onder verwijzing naar J.A. van Beek, *Schuilnamen, Naamvormen en Naamletters aangenomen door schrijvers, meest voorkomende in de geschiedenis der Gallikaansche en Hollandsche Kerk*, Rotterdam 1889 en de tweede, aangevulde druk daarvan door B.A. van Kleef, Rotterdam 1955. Aan het begin van de achttiende eeuw is de schuilnaam Augustinus Leblanc gebruikt voor een belangrijk werk van de Franse dominicaan Jacques-Hyacinthe Serry (1659–1738), die aan de universiteit van Padua doceerde. Deze auteur van het standaardwerk *Historiae Congregationum de Auxiliis Divinae Gratiae*, dat in 1700 te Leuven verscheen, kan vrijwel onmogelijk die van de genoemde hymnen zijn.

1020

136

Zie OUWENS 2011, 444-454.

1021

136

Jean-Jacques Hoffreumont was afkomstig uit Verviers en trad toe tot de cisterciënzerorde in de abdij van Orval. Enige tijd was hij sub-prior en novicenmeester in de abdij van Beaupré. Teruggekeerd in Orval kreeg hij de leiding over de lekenbroeders en werd hij prior en ook daar novicenmeester. Toen de abdij, niet overeenkomstig de regels van de orde, in 1725 werd gevisiteerd door de abt van de norbertijner abdij van Grimbergen met als doel de monniken de constitutie *Unigenitus* te doen onderschrijven, week hij met verscheidene confraters uit naar de Nederlanden, waar hij prior werd van de op Rijnwijk gevestigde monniken. Hij overleed daar op 28 januari 1737. Zijn overlijdensbericht met een beknopte levensloop is te vinden in: NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 28 juni 1737, 101-102. Zie voorts: CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 297-298; DE BECDELIEVRE 1836-1837, II, 380-381; SCHOON 2022, *passim*.

1022

136

Servais (ook Servatius) Hoffreumont werd op 16 maart 1663 te Verviers geboren. Hij studeerde aanvankelijk aan de Pedagogie De Lelie (waar hij werd ingeschreven als Servatius Hossemont) en vervolgens bij de als jansenistisch bekendstaande hoogleraren Gummarus Huygens en Johannes Libertus Hennebel. Hij werd in 1690 pastoor van Saint-Hubert in het bisdom Luik. In de benedictijner abdij van Saint-Pierre-en-Ardenne verzorgde hij daar ook theologisch onderricht. Van 1705 tot 1720 had hij Grâce als standplaats. Van 1720 tot 1721 was hij

in Wenen om aan het keizerlijk hof als pleitbezorger op te treden voor de slachtoffers van de vervolgingen wegens de constitutie *Unigenitus*, waarna hij uitweek naar de noordelijke Nederlanden. Van 1723 tot 1726 verbleef hij ter ondersteuning van de beginnende pastoor Carolus Ignatius Pennaert (1697-1757) op Ameland, waar een vergeefse poging is gedaan om een priesterseminarie te stichten. (Een uitvoerig artikel hierover is dat van D. van Blom, ‘De Amelandsche troebelen onder Marijke-Moai’, in: *De Gids* 93 (1920), 3de deel, 366-403.) Toen het seminarie in Amersfoort werd gevestigd, was hij daar tot 1734 bij de opleiding werkzaam. Voor sommige van zijn geschriften bediende hij zich van enige schuilnamen, waaronder Dubuisson, De L’Arbuisson en Arluisson (zie TANS E.A. 1989, 90 en 123). Zijn laatste jaren zal hij doorbrengen op Rijnwijk, waar zijn [broer Jean-Jacques](#) de leiding heeft van de uit de abdij van Orval gevluchte cisterciënzers. Hij stierf daar op 2 mei 1737. In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 5 juli 1737, 107-108, is daarvan bericht. Zie Léon-Ernest Halkin, ‘L’appel de Servais Hoffreumont au Conseil Aulique (1720-1723)’, in: *Augustiniana* 13 (1963), 342-370; ook o.a. DARIS 1855-1868, I, 61; ALLARD 1878, 47-54 (waarin een zeer negatieve en tendentieuze beschrijving van zijn persoon en werkzaamheden wordt gegeven); MORÉRI 1749, II, *1e partie*, 40; BARRAL 1753, 160-165 (waar hij Charles Hoffremont wordt genoemd); MORÉRI 1759, VI, *2e partie*, 30-31; PAQUOT 1765-1770, III, 288-289; CERVEAU 1761-1778, *18e siècle, 1e partie*, 303-304; QUÉRARD 1827-1839, IV, 116; DE BECDELIEVRE 1836-1837, II, 381-382; VAN DER AA 1852-1878, *deel 8, 2e stuk*, 908-909; SMIT 1976, 143-146; SMIT 1983, 249-250 en 255; SMIT 1986, 135 en 147; SMIT EN JACOBS 1994, 159-162; SCHOON 2004, 296-297.

1023

137

Voor dit bijzondere gebruik was het drukken van dergelijke bundels uiteraard niet economisch verantwoord, zodat de enige mogelijkheid door handschriften werd geboden. In de bibliotheek van het Oud-Katholiek Seminarie bevond zich een dergelijk handschrift in twee bijeengebonden delen, waarvan het eerste de titel draagt: *Cantiones sacræ, nec non et Hymni aliquot, ex Breviario Ecclesiastico, ad usum Ecclesiæ Ultrajectensis et Harlemensis accommodato, plurimi desumpti*. Het tweede heeft een titel in het Nederlands: *Geestelijke Gezangen of Liederen op de Hoogtijden van het Jaar, en eenige Feestdagen der H. Maegd Maria. enz. enz. enz.* Deze bibliotheek is nu eigendom van de Universiteit Utrecht. Zie OUWENS 1996, 91-93.

1024

137

In de [Officia sanctorum](#) van 1623.

1025

137

Zie VAN DER VELDE 2017, 22; VAN DER VELDE 2018, 50-51 en 53-54.

1026

137

Vgl. VAN DER VELDE 2017, 23-24:

Eén van [Rovenius](#)' opvolgers als hoofd van de kerk van Utrecht was sedert 1663 Johannes van Neercassel (1623-1686) (*waarschijnlijker is 1625 of 1626-1686*). Zijn bestuur viel in een periode waarin de kerk het naar buiten toe gemakkelijker had. De Willibrordverering ging onder hem door, al werd er wel op verschillende manieren omgegaan met deze geboden feestdag. Zo was er in 1670 een jezuïet Theodorus de Ridder in Zwolle, die zijn dienstboden op 7 november demonstratief de was liet doen. De bisschop voelde zich gedwongen tot optreden en de pater moest toegeven. In hetzelfde Zwolle was overigens de feestdag van Willibrord bij de seculiere pastoor Arnold Waijer in 1648 al zo opvallend gevierd dat de schout tijdens het lof een inval in zijn huiskerk deed. De gerechtsdienaars kwamen evenwel te laat: de gelovigen waren al naar huis.

Of deze anekdotische voorvallen representatief zijn voor de afwezigheid of de benadrukking van de Willibrordusverering of andere achtergronden hebben gehad, is moeilijk vast te stellen. Zie ook LENARDUZZI 2019, 351, voor een beknopte levensbeschrijving van Arnold Waeijer.

1027

137

Antiphonarium Romanum, Officio Vesperarum accommodatum. Antiphonen en Vesperen, Voor alle tyden des Jaars. T'Utrecht, By Willem van der Weyde, Boekverkooper. M.D.C.C.XLIV.

Deze was in 1744 slechts twintig jaar oud en zou in het volgende jaar de bundel [Missen en Gezangen](#) uitgeven. Zie OUWENS 1996, 21-32. Tot dusver werd aangenomen dat Van der Weydes eerste uitgave deze gezangenbundel was. De titelpagina van het *Antiphonarium* lijkt te wijzen op een coproductie van enige aard of in elk geval op een collegiale betrekking tussen Van der Weyde en de drukkers Beekman, Tielenburg en Crajenschot te Amsterdam. Gezien de jeugdige leeftijd en de verdere activiteiten van Van der Weyde is het niet zeer aannemelijk dat hij in 1744 al de eerste druk van een omvangrijk werk als dit heeft verzorgd, zoals wordt verondersteld in: Rudolf Rasch, 'Gregoriaans met kruisen en mollen', in R.E.V. Stuip (red.), *Meer dan muziek alleen. In memoriam Kees Vellekoop*, Hilversum 2004, 271-290, noot 3, 290.

Zie VAN DER VELDE 2018, 55 en 187-188.

Propria quorundam Sanctorum et Patronorum Archiepiscopatus Utrajectensis, Et Episcopatum Suffraganeorum. De eigene Vesperen der Heiligen van Nederland. T'Amsterdam, By Hendrik Beekman, Gerrit Tielenburg, en Theodorus Crajenschot. Op de titelpagina is geen jaar van uitgave aangeduid. Uit een aanwijzing voor de boekbinder blijkt dat deze uitgave bedoeld is om te worden gebonden bij het *Antiphonarium* van 1744. Zie ook VAN DER VELDE 2018, 55 en 187-188. Van dit werk is ook een editie bekend die alleen Beekman als uitgever vermeldt.

François Hébert werd geboren te Tours op 13 september 1651. Hij werd lazarist en was verbonden aan het seminarie van Sens. Na overste van het seminarie te Arras te zijn geweest, werd hij in 1686 tot pastoor te Versailles benoemd. Op 6 april 1704 werd hij tot bisschop van Agen gewijd, waar hij zich zeer plichtsgetrouw aan zijn dioceses wijdde, dat hij bestuurde tot hij zich terugtrok, korte tijd vóór zijn dood op 20 of 21 augustus 1728 te Parijs. Hij was de auteur van een bundel preken en gebeden voor alle zondagen van het jaar, die verscheen in 1725. Zie Georges Girard, *Mémoires du curé de Versailles, François Hébert (1686-1704)*, Paris 1926; voorts o.a. DU TEMS 1774-1775, II, 288, 297; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIII, 279; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 127-128; GAMS 1873, 480; JEAN 1891, 42; 127-128.

Nicolas-Antoine Lebègue (ook Le Bègue, ISNI 0000 0000 8099 1684), geboren omstreeks 1631 te Laon en gestorven te Parijs op 6 juli 1702, was waarschijnlijk een leerling van Jacques Champion de Chambonnières (ca. 1601-1672). Hij werd in 1664 titulair organist van de kerk van Saint-Merry te Parijs. In 1678 werd hij organist van de Chapelle royale. De stijl van zijn orgelwerken toont verwantschap met die van [Guillaume-Gabriel Nivers \(1632-1714\)](#).

Antiphonarium Romanum, Officio Vesperarum accommodatum. Antiphonen en Vesperen, Voor alle tyden des Jaars. Nieuwe druk, merkelyk vermeerderd, verbeterd, en met fraaije Platen verciert. Te Amsterdam, By Theodorus Crajenschot, Boekverkooper op den hoek van de Heeregragt en Heisteeg, in den Berg Sinai. 1754. Met goedkeuringe.

Antiphonarium Romanum, Officio Vesperarum accomodatum. Antiphonen en Vesperen. Voor alle tyden des Jaars. Vierde Druk. T'Amsterdam, By F.J. van Tetroode, Boekverkooper in de Kalverstraat, in de Berg Calvary. Met goedkeuring.

De appendix daarbij is: *Propria quorundam Sanctorum et Patronorum, Archiepiscopatus Utrajectensis, et Episcopatum Suffraganeorum. De eigene Vesperen der Heiligen van Nederland.* T'Amsterdam, By F.J. van Tetroode, Boekverkooper in de Kalverstraat, in de Berg Calvary. Met goedkeuring.

Laurentius Josephus Lelivelt (1707-1765), afkomstig uit 's-Hertogenbosch, was van 1749 tot 1765 president van het Hollands College, ook *Pulcheria* genaamd.

Ook het handschrift *Cantiones sacræ, nec non et Hymni aliquot, ex Breviario Ecclesiastico...* bevat deze hymnen met muziekschikkingen. Zij komen zonder muzieknotatie maar met een vertaling in het Nederlands voor in: *Latynsch en Nederduitsch Vesper-boek Voor alle de Dagen des Jaars, Volgens het Roomsche en het Nederlandsche Getyden-boek t'samengesteld, Als mede de Compleeten*. T'Antwerpen, Voor Eustachius de Haen. M.DCC.LXXII. Dit is wat door VAN DER VELDE 2018, 57, 'het Cleresieversperboek' is genoemd. De beide hymnen zijn weggelaten in *Antiphonarium Romanum, geschikt om de Vesperen te zingen in de Roomsche-Catholyke Kerken der Nederlandsche Zendinge*. Laatste uitgave. Te Amsterdam, By F.J. van Tetroode, Boekverkooper in de Kalverstraat, in de Berg Calvariën. MDCCXCVI. en *Antiphonarium Romanum, geschikt om de Vesperen te zingen in de Roomsche-Catholyke Kerken der Nederlandsche Zendinge*. Vyfde uitgave. Te Amsterdam, by De Wed. F.J. van Tetroode, Boekverkoopster in de Kalverstraat, In den Berg Calvarie. MDCCCIII.

VAN DER VELDE 2018, 55-56.

Breviarium Bellovacense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Stephani-Renati Potier de Gesvres, Episcopi & Comitis Bellovacensis, Vice-Domini de Gerboredo, Paris Franciæ, auctoritate necnon venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Parisiis et Bellovaci, Apud Fratres Desaint. M. DCC. XLI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1994 en 1995, welke laatste een editie van 1742 zou zijn.

FONTAINE 1980, 133:

Comme beaucoup d'autres missels diocésains français de l'époque, le nouveau missel beauvaisien est fidèle au principe d'un thème unique tiré de l'évangile du jour.

DELETTRE 1841, 75-76. Zie ook CHARVET 1881, 98.

'Defense du chant grégorien, par M. Roulleau, Prêtre, Chanoine de Saint Michel de Beauvais, adressée à un Chanoine d'A., contre un Anonyme Auteur d'un nouveau Livre', in: *Mercure de France*, mei 1750, 41-77.

Traité critique du plain-chant, usité aujourd'hui dans l'Eglise: contenant les principes qui en montrent les défauts, & qui peuvent conduire à le rendre meilleur, Paris 1749. De titelpagina is voorzien van een [emblema](#), dat onder het opschrift 'Volitat & pungit' een mug (cousin) vertoont die een rund (bœuf) steekt. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 1212-1213.

Zeer waarschijnlijk doelt Roulleau in het opschrift van zijn [artikel](#) op [Lebeuf](#) als *Chanoine d'A.*, daar deze kanunnik van Auxerre was.

Traité théorique et pratique du plain-chant, appelé grégorien, Paris 1750. Het werk werd anoniem uitgegeven, maar is met zekerheid van de hand van Léonard Poisson, die een belangrijk aandeel had gehad in de compositie van de gezangen voor het aartsbisdom Sens. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 1213. Poisson (ISNI 0000 0003 5984 6038) werd omstreeks 1695 geboren in Cerisiers. Hij begon zijn kerkelijke loopbaan als kapelaan van Sourdun bij Provins. In deze functie begon hij onder de leiding van Jean [Lebeuf](#) mee te werken aan de totstandkoming van het *Graduale* van het aartsbisdom Sens; QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, I, 338, brief 113, [Fenel](#) aan [Lebeuf](#), 6 februari 1723. Zijn activiteiten zouden problemen hebben opgeleverd: vgl. *ibid.*, II, 364, brief 314, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 12 februari 1742. Vermoedelijk waren deze van ondergeschikt belang: *ibid.*, II, 486, brief 371, [Lebeuf](#) aan [Fenel](#), 6 mei 1744. Hij werd pastoor van Marsangy in welke hoedanigheid hij overleed op 10 maart 1753.

1045

Op 26 april 1789 benoemde François-Joseph de La Rochefoucauld-Bayers (1736-1792, bisschop van Beauvais van 1772 tot 1791, ISNI 0000 0003 8974 6556) een opvolger als kanunnik van Saint-Michel in de plaats van de dan overleden Roulleau. Zie BORNET 1926, 224; 227.

1046

[Etienne-René Potier de Gesvres](#) (1697-1774).
Gravure door René Gaillard (ca. 1719-1790).

Etienne-René Potier de Gesvres (ISNI 0000 0000 6214 6890), geboren op 2 januari 1697 te Paris, was een zoon van François-Bernard Potier, hertog van Tresmes (1655-1739) en Marie-Madeleine-Louise de Seiglière (1664-1702). Op 18 februari 1728 werd hij benoemd tot bisschop en graaf van Beauvais, vidame de Gerberoy en pair van het koninkrijk. Op 30 mei van dat jaar ontving hij de bisschopswijding en in april 1756 werd hij tot kardinaal gecreëerd. In 1772 legde hij het episcopaat neer en hij overleed op 24 juli 1774. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, t.IX, 769; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 146; LALANNE 1872, 1485; GAMS 1873, 512; JEAN 1891, 313.

1047

Breviarium Bellovacense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris, DD. Francisci Joannis Hyacinthi Feutrier, miseratione Divina et sanctæ Sedis Apostolicæ gratia, Episcopi Bellovacensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Bellovacii, sumptibus suis edidit Ach. Desjardins, DD. Episcopi bibliopola. 1828. BOHATTA / AMIET 1996.

[François-Hyacinthe-Jean Feutrier](#) (1785-1830).

François-Hyacinthe-Jean Feutrier (ISNI 0000 0003 6079 1310) werd geboren in Parijs op 3 april 1785. In 1823 werd hij vicaris-generaal in zijn geboortestad, in 1825 bisschop van Beauvais en drie jaar later minister van kerkelijke aangelegenheden. In deze functie gaf hij zijn goedkeuring aan een wet waarin de invloed van de kerk op het onderwijs werd verminderd en aan een maatregel waarmee onderwijzende personeelsleden dienden te verklaren dat zij niet tot een illegale kloostergemeenschap behoorden, waarmee in feite die van de jezuïeten werd bedoeld. Hij trad bij de kabinetscrisis van 1829 als minister terug. Binnen een jaar overleed hij op 27 juni 1830.

Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 146; QUÉRARD 1827-1839, III, 118; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, *Supplément*, 91-92; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 34; MICHAUD 1843, XIV, 73-74; DE POSADA 1848-1868, VI, 967-969; DU LAC 1849, 252; HOEFER 1852-1866, XVII, 606-607; LALANNE 1872, 757; GAMS 1873, 512; VAPEREAU 1876, I, 784-785; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 662; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *1e partie*, 1087.

1048

[Feutrier](#) spreekt in zijn *Mandement* van 8 december 1827 bij het in te voeren brevier alleen van de toevoeging van enkele nieuwere feestofficies aan het proprium de tempore, van een verbeterde tekstafbakening van lezingen en van de vervanging van enige onbeduidende of inadequate homilieën.

Vgl. PETIT 2010, 121.

1050

141

Een waarschijnlijk onvolledig overzicht van liturgische boeken, verschenen voor dit bisdom vindt men in: Jules-Henri Leclercq de La Prairie, 'Les livres liturgiques du diocèse de Soissons', in: *Bulletin de la Société archéologique, historique et scientifique de Soissons*, VI, Soissons / Paris 1852, 52-71 en id., *Observations sur les livres liturgiques du diocèse de Soissons*, Laon 1852. Zie ook Henri Congnet, *Soldat et prêtre, ou: Le modèle de la vie sacerdotale et militaire, dans le récit et l'exposé des actions et des sentiments de l'abbé Timothée Marprez*, Paris 1860, 342-343.

1051

142

GALLIA CHRISTIANA, IX, 377.

1052

142

Mathieu de Longuejume (ISNI 0000 0000 3897 6632), geboren omstreeks 1485 en gestorven te Parijs op 6 september 1557, was jurist en werd, na weduwnaar te zijn geworden, op 45-jarige leeftijd geestelijke. In 1534 werd hij bisschop van Soissons, welke functie hij verenigde met hoge regeringsambten.

1053

142

Simon Legras, geboren te Parijs in 1589, werd na zijn priesterwijding in 1614 aalmoezenier van Hendrik IV. In 1624 werd hij tot bisschop van Soissons gewijd, maar hij nam pas in het volgende jaar bezit van de zetel. In 1654 zalfde hij Lodewijk XIV bij diens kroning, daar de benoemde bisschop van Reims, tot wiens privileges deze functie hoorde, de priesterwijding nog niet had ontvangen. Legras overleed op 28 oktober 1656.

1054

142

Breviarium Suessionense ... Simonis Le Gras ... restitutum et editum, Soissons 1630. Zie GALLIA CHRISTIANA, IX, 379.

1055

142

Charles de Bourlon (ISNI 0000 0000 0081 2579), geboren omstreeks 1611 te Parijs, werd in 1651 benoemd tot coadjutor van de bisschop van Soissons, [Simon Legras](#), die hij in 1656 zou opvolgen. Hij overleed op 26 oktober 1685.

1056

142

Breviarium Suessionense, ... Caroli de Bourlon ... editum, Soissons 1676.

1057

142

[Paul-Armand-Ignace-Anaclet Cardon de Garsignies](#), *Mandement de Monseigneur l'Evêque de Soissons et Laon, à l'occasion du rétablissement de la liturgie romaine dans son diocèse*, Soissons 1852, 6-7:

Nos vénérables prédécesseurs s'empressèrent de mettre ce décret à exécution aussitôt que les circonstances le leur permirent, et Mgr [Charles de Bourlon](#), neveu et coadjuteur de Mgr [Simon LeGras](#), fit imprimer pour l'usage de son Diocèse, un Bréviaire dont nous avons encore un exemplaire entre les mains, et qui est en tout conforme au Bréviaire Romain publié par St [Pie V](#).

Het mandement is gedateerd 27 december 1851.

De Romeinse liturgie, in het bijzonder het *Rituale Romanum*, moest uiterlijk op de eerste zondag van de Advent, 28 november 1852, zijn ingevoerd.

In 1790 werd door de *Constitution civile du clergé* het bisdom Laon opgeheven. Bij het concordaat van 1801 bleef deze situatie in principe gelijk en werd het territorium van het bisdom gevoegd bij dat van Soissons, dat nu tot de kerkprovincie Parijs behoorde. Door de bulle *Paternæ caritatis* van 6 oktober 1822 herstelde Pius VII het aartsbisdom Reims, waarvan Soissons nu een suffragaan werd. De bisschop van Soissons mocht ook de titel van die van Laon voeren.

[Paul-Armand-Ignace-Anaclet Cardon de Garsignies](#) (1803-1860).

Paul-Armand-Ignace-Anaclet Cardon de Garsignies (ISNI 0000 0000 0000 255X), geboren te Lille op 14 november 1803 en overleden te Soissons op 6 december 1860, werd in 1833 tot priester gewijd en was van 1847 tot zijn dood bisschop van Soissons en Laon. Hij was zeer ultramontaanse opvattingen toegedaan, was een van de eerste bisschoppen die Bernadette Soubirous ontmoetten en bewerkstelligde bij Napoleon III de openstelling van de grot van Massabielle voor het publiek. Voor zijn levensbeschrijving zie Adrien Maitrias, *Biographie de Monseigneur Paul-Armand-Ignace-Anaclet Cardon de Garsignies, évêque de Soissons et Laon, Président de l'Œuvre de l'Adoption, Bienfaiteur des Orphelins*, Laon s.a.

Breviarium Suessionense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Francisci, Ducis de Fitz-James, Paris Franciæ, Episcopi Suessionensis, Remensis Provinciæ Decani & primi Suffraganei, primi Regis Eleemosynarii, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Suessione, Apud Viduam Caroli Courtois, D.D. Episcopi ac Cleri Typographi. M. DCC. XLII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2768.

Missale Suessionense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Francisci, Ducis de Fitz-James, Paris Franciæ, Episcopi Suessionensis, Remensis Provinciæ Decani & primi Suffraganei, primi Regis Eleemosynarii, &c. auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Parisiis, Excudebat Joannes-Baptista Coignard, Typographus Regius. MDCCXLV. Cum privilegio Regis. FONTAINE 1980, 124-125.

François de Fitz-James (ISNI 0000 0001 2278 0464) werd geboren te Saint-Germain-en-Laye op 9 januari 1709 als zoon van de maarschalk Jacques Fitz-James de Berwick, wiens hertogelijke titel hij erfde na de vroege dood van zijn oudere broer. Desondanks voelde hij zich geroepen tot het priesterschap en een kerkelijke loopbaan. In 1728 ontving hij de koninklijke abdij van Saint-Victor te Parijs in commende, waarin hij in 1733 zijn eerste heilige mis celebreerde. Kort daarna werd hij aumônier van de koning en in het volgende jaar doctor van de Sorbonne. Na vicaris-generaal te Rouen te zijn geweest, werd hij in op 31 december 1738 tot bisschop van Soissons benoemd, waartoe hij op 31 mei 1739 de wijding ontving. In 1742 werd hij Premier Aumônier du Roi. In deze functie hoorde hij tot het gevolg van Lodewijk XV toen deze in 1744 te Metz zo ernstig ziek werd dat men voor zijn leven vreesde. Fitz-James weigerde de koning echter de ziekenzalving toe te dienen zolang zijn maîtresse zich nog in de stad bevond. Toen zij vertrok, verlangde hij van de koning openbare verontschuldiging voor zijn onbehoorlijke levenswandel. Lodewijk herstelde en zou de wens van zijn minnares hebben ingewilligd om Fitz-James de toegang tot het hof te ontzeggen als zij niet onverwacht zou zijn gestorven. Doordat hij ook met Madame de Pompadour in conflict geraakte, verloor hij in 1748 zijn positie als Premier Aumônier, waarop hij zich verder geheel aan zijn diocesis wijdde. Daar maakte hij zich vooral verdienstelijk voor de reorganisatie van de bestuurlijke structuren en de restauratie van de kathedraal. Hoewel hij in zijn geschriften hiervan geen blijken heeft gegeven, stond hij bekend als een vooraanstaand sympathisant van het jansenisme. Niettemin gaf hij in 1739 de aartsbisschop van Utrecht, Petrus Johannes Meindaerts (1684-1767) het advies zich neer te leggen bij de constitutie *Unigenitus*. In 1762 bepleitte hij in een herderlijk schrijven de opheffing van de orde van de jezuïeten. Fitz-James overleed te Soissons op 19 juli 1764.

GALLIA CHRISTIANA, IX, 385; MORÉRI 1759, V, *le partie*, 171; RICHARD E.A. 1760-1765, V, 125; DESESSARTS 1800-1803, III, 59; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, X, 457-458; PEIGNOT 1822, I, 931; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 213; COURTIN 1827-1832, III, 310; QUÉRARD 1827-1839, III, 125; DE FELLER 1832-1833, V, 323; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834-1834, I, 255; ACKERMANN 1834, I, 225; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XII, 87; ROHRBACHER 1842-1849, XXVII, 151-152; MICHAUD 1843, XIV, 168-169; DU LAC 1849, 242; DE POSADA 1848-1868, VII, 42-43; PÉRENNÈS 1851, II, 223; HOEFER 1852-1866, XVII, 777-778; PICOT 1853-1857, IV, 445-447; GLAIRE 1868, I, 809; JERVIS 1872, II, 302; LALANNE 1872, 762; GAMS 1873, 634; VAPEREAU 1876, I, 800; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 667; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 1097; JEAN 1891, 334; DE VIGUERIE 1995, 985.

1063

142

DU LAC 1849, 340; vgl. MICHAUD 1843, XVII, 256; ROHRBACHER 1842-1849, XXVII, 136.

1064

142

[Pierre-Étienne Gourlin](#) (1695-1775).
Gravure door Jacques-Nicolas Tardieu (1716-1791)
naar Simon Beauvais (1759-1778).

Pierre-Étienne (ook bekend als Pierre-Sébastien en Jean-Étienne) Gourlin (ISNI 0000 0000 8096 3536) werd op 26 december 1695 te Parijs geboren, waar hij ook is overleden op 15 april 1775. In 1721 werd hij tot priester gewijd. Hij appelleerde tegen de constitutie *Unigenitus* en werd door zijn geschriften vanaf 1732 meer en meer de zegsman van de partij die zich door dit appèl vormde. Na diens dood volgde hij Laurent-François Boursier (1679-1749) op als leider van de *Nouvelles ecclésiastiques*. In 1760 stelde hij voor [Fitz-James](#) het *Mandement et instruction pastorale* op, dat in 1763 door Clemens XIII werd veroordeeld. De meeste bekendheid kreeg hij door zijn *Institution et instruction chrétienne, Dédiée à la Reine des deux-Sicules*, Naples 1776, die gewoonlijk de Napelse catechismus wordt genoemd.

Zie o.a. CERVEAU 1761-1778, VII, 159-165; ERSCH 1797-1806, II, 124; DESESSARTS 1800-1803, III, 302; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XII, 343; PEIGNOT 1822, II, 69; COURTIN 1827-1832, XII, 175; QUÉRARD 1827-1839, III, 433; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1304; ACKERMANN 1834, III, 52; MICHAUD 1843, XVII 256-257; PÉRENNÈS 1851, II, 460; HOEFER 1852-1866, XXI, 448-449; GLAIRE 1868, I, 932; LALANNE 1872, 929.

1065

142

Rituel du Diocese de Soissons, imprimé par l'autorité de Monseigneur [François, Duc de Fitz-James](#), Pair de France, Evêque de Soissons, Paris 1752.

1066

142

Hierin werd kort na zijn dood een uitgebreide levensschets gegeven: NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 22 augustus 1775, 133-136; 28 augustus 1775, 137-140; 4 september 1775, 141-144.

1067

142

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 29 oktober 1756, 180:

Enfin le même Journal (*sc. Journal de Verdun van augustus 1756*) nous apprend que [M. de Soissons](#), dans une revision qu'il a faite du Bréviaire & du Missel de son Eglise, s'est fait une regle de composer l'un & l'autre des paroles sacrées de l'Ecriture Ste, & afin (ajoute-t-on) que tout le monde puisse profiter de tous ces livres d'usage, le Prélat en a fait faire & imprimer des Traductions exactes.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Suessionense*, 1742.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	5a 5b 6
	III	7a 7b 8
	Lauden	92 99 62 148 Dan3
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	9a 9b 9c
	II	10 11 12
	III	13 14 15
	Lauden	17a 17b 17c 134 Jes12
	Prime	16a 16b 18
	Terts	19 20 22
	Sext	21 24a 24b
	None	25 26a 26b
	Vespers	114 115 119 120 132
	Completen	27 28 29
dinsdag	Metten I	30a 30b 30c
	II	31a 31b 35
	III	32a 32b 32c
	Lauden	34a 34b 24c 145 1Sam2
	Prime	33a 33b 38
	Terts	36a 36b 36c
	Sext	37a 37b 40
	None	39a 39b 42
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	41a 41b 45
woensdag	Metten I	43a 43b 43c
	II	44a 44b 46
	III	47 48 49
	Lauden	50 51 52 146 Jes38
	Prime	53 54a 54b
	Terts	55 56 57
	Sext	58a 58b 59
	None	60 61 63
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	64 65 66
donderdag	Metten I	67a 67b 67c
	II	77a 77b 77c
	III	77d 77e 77f
	Lauden	68a 68b 78c 147 Ex15
	Prime	69 70a 70b
	Terts	72a 72b 72c
	Sext	71 73a 73b
	None	74 76a 76b
	Vespers	131a 131b 135a 135b 136
	Completen	78 79a 79b
vrijdag	Metten I	75 80a 80b
	II	81 82 83
	III	84 85a 85b

Lauden	86 87a 87b 150 Hab3
Prime	88a 88b 88c
Terts	89a 89b 91
Sext	93a 93b 93c
None	21a 21b 21c
Vespers	137 138a 138b 139a 139b
Completen	95 96 97

zaterdag	Metten	98 100 140
	II	101a 101b 101c
	III	102a 102b 102c
	Lauden	103a 103b 103c 116 Dt32
	Prime	104a 104b 104c
	Terts	105a 105b 105c
	Sext	106a 106b 106c
	None	107 108a 108b
	Vespers	141 143a 143b 144a 144b
	Completen	142a 142b 149

1069

142

Breviarium Sanctæ Ambianensis Ecclesiæ, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Ludovici Francisci Gabrielis d'Orleans de La Motte, Ambianensis Episcopi auctoritate, & ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Ambiani Apud viduam Caroli Caron-Hubault, Typographi, e regione sancti Martini. M. DCC. XLVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1809.

In 1749 werd het opnieuw opgelegd: BOHATTA / AMIET 1810.

1070

142

GUÉRANGER 1878-1885, II, 344:

Il va sans dire que les bréviaires renouvelés par des prélats animés d'un zèle sincère pour la doctrine de la bulle, devaient renfermer une confession énergique des dogmes attaqués par les nouvelles erreurs, et, par là, contraster grandement avec les nouveaux livres parisiens; mais, encore une fois, quelle étrange contradiction que celle de rompre avec la tradition sur tant de points, pour la faire triompher sur un seul!

Le premier bréviaire qui se distingue par cette bizarrerie est celui d'Amiens, publié en 1746 par l'évêque Louis-François d'Orléans de La Motte. Ce vénérable prélat, qui se montra toujours si zélé pour la pureté de la foi dans son diocèse, auquel il donna d'ailleurs l'exemple de toutes les vertus, avait sacrifié aussi à cet amour universel des nouveautés liturgiques qui transportait son siècle.

1071

142

Louis-François-Gabriel d'Orléans de La Motte (1683-1774).

Gravure door François Hubert (1744-1809).

ISNI 0000 0000 5463 371X. Men ziet de naam ook geschreven met De La Mothe en Dorléans. Zie o.m. Martial Levé, *Louis-François-Gabriel d'Orléans de La Motte, évêque d'Amiens (1683-1774)*, Abbeville 1962; DELGOVE 1872; GALLIA CHRISTIANA, X, 1216-1217; DESESSARTS 1800-1803, V, 58; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, IX, 124-125; PEIGNOT 1822, III, 61; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 43; COURTIN 1827-1832, IX, 42-43; QUÉRARD 1827-1839, IV, 505; DE FELLER 1832-1833, X, 60-61; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 885; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XV, 181; DU LAC 1849, 242; PÉRENNÈS 1851, III, 169-170; PICOT 1853-1857, IV, 480; MICHAUD 1843, XI, 240; ROZE E.A. 1871, 5-24; 306-308; GAMS 1873, 488.

1072

143

De bron van Guérangers informatie is naar alle waarschijnlijkheid PROYART 1826, 134. Daarin wordt de totstandkoming van het brevier van Amiens aldus voorgesteld:

C'est ainsi que pour l'édification de son clergé, il (*sc. De La Motte*) donna un nouveau bréviaire à son diocèse: lui-même en traça le plan; et des ecclésiastiques dont il connoissoit les lumières et la piété,

l'exécutèrent à la satisfaction générale des personnes intéressées, et si bien, que plusieurs évêques, déterminés à faire le même changement dans leurs diocèses, prirent pour modèle le [bréviaire d'Amiens](#), comme celui qui leur parut offrir le plus de critique dans l'ensemble le mieux ordonné.

1073

143

DE LA PORTE 1758, *2e partie*, 143; *3e partie*, 19. Zie ook DU LAC 1849, 337.

1074

143

Joseph Valart (1698-1781, ISNI 0000 0000 2208 5122). Zie o.a. DESESSARTS 1800-1803, VI, 309; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXVI, 281; PEIGNOT 1822, III, 548; QUÉRARD 1827-1839, X, 12-13; COURTIN 1827-1832, XXIII, 158-159; DE FELLER 1832-1833, XIII, 172-173; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, VI, 3139-3140; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVIII, 268; PÉRENNÈS 1851, III, 1422-1423; HOEFER 1852-1866, XLV, 838-839; MICHAUD 1843, XLII, 422-424; GLAIRE 1868, II, 2358; LALANNE 1872, 1757; VAPEREAU 1876, II, 2009; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1931 DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2851.

1075

143

QUANTIN EN CHÉREST 1866-1868, II, 544 noemt Val(l)art in een aantekening bij brief 399 aan [Jean Lebeuf](#), zonder deze echter met het brevier van Amiens in verband te brengen.

1076

143

ROZE E.A. 1871, 10.

1077

143

Heures de la journée chrétienne, en latin et en françois, Amiens 1771. Het werk, dat in opdracht van [De La Motte](#) werd uitgegeven, wordt ten onrechte wel aan deze toegeschreven. Zie ook DAIRE 1782, 418-419.

1078

143

Zie RUGGIU 2007, 208

1079

143

Zie DAIRE 1782, 510 en 513; LOUANDRE 1829, 97; PRAROND 1858, 58; .

1080

143

Vgl. DAIRE 1757, II, 75; LOUANDRE 1829, 96; PRAROND 1858, 55.

1081

143

Joseph Gazafy, 'Les visiteurs et vice-visiteurs provinciaux', in: *Vincentiana* 3 (1983), 300-305; vermelding op p. 304; id., *Fiches des visiteurs et Vice-Visiteurs avec dates principales de leur vie (1653-1976)*, Rome 1979

1082

143

DUCHESNE 1768, 61.

1083

143

Vgl. PELTIER 1961-1976, II, 135.

1084

143

GUÉRANGER 1878-1885, II, 346-347.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Ambianense*, 1746.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	8 32a 32b
	II	101a 101b 101c
	III	103a 103b 103c
	Lauden	18 135a 135b 1Sam2 148
	Prime	81 89a 89b
	Terts	73a 73b 95
	Sext	91a 91b 96
	None	102a 102b 102c
	Vespers	137 138a 138b 143a 143b
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	61 79a 79b
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	106a 106b 106c Ex15 134
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	19 22 53
	Sext	56 93a 93b
	None	43a 43b 43c
	Vespers	119 120 123 124 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten I	36a 36b 36c
	II	77a 77b 77c
	III	77d 77e 77f
	Lauden	67a 67b 67c Bar4 147
	Prime	5 33a 33b
	Terts	28 49a 49b
	Sext	48a 48b 52
	None	72a 72b 74
	Vespers	127 130 144a 144b 144c
	Completen	13 14 15
donderdag	Metten I	44a 44b 45
	II	64 76a 76b
	III	84 142a 142b
	Lauden	20 71 97 Jes12 146
	Prime	24a 24b 60
	Terts	41a 41b 42
	Sext	80a 80b 83
	None	88a 88b 88c
	Vespers	115 122 125 131a 131b
	Completen	31 38a 38b

vrijdag	Metten I	51 54a 54b
	II	58a 58b 63
	III	68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 139a 139b 141
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten	16a 16b 23
	II	26a 26b 35
	III	46 47 86
	Lauden	57 66 75 Dt32 116
	Prime	40 98 107
	Terts	87a 87b 149
	Sext	100 108a 108b
	None	59 78 82
	Vespers	114 121 132 136 140
	Completen	50 85a 85b

1086

144

[Jean-Joseph de Languet de La Villeneuve de Gergy](#) gold als een van de belangrijkste bestrijders van het jansenisme en als bevorderaar van de verering van het heilig Hart met de affectieve vroomheid die daarmee verbonden was en die ook kenmerkend was voor [De La Motte](#) van Amiens.

1087

144

De naam van deze bisschop is niet vermeld: *Breviarium sanctæ Ambianensis Ecclesiæ, ... Ludovici Francisci Gabrielis d'Orleans de La Motte ... editum*, Amiens s.a. De uitgave ontbreekt bij BOHATTA / AMIET.

1088

144

Breviarium Ambianense, ... Joannis Mariæ Mioland ... editum, Amiens 1840. BOHATTA / AMIET 1811. Deze editie werd nog gevolgd door een *Breviarium Sanctæ Ambianensis Ecclesiæ, Ill. et RR DD. Lud. Franc. Gab. d'Orleans de La Motte, Ambianensis Episcopi auctoritate, & ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum, ac denuò Ill. et RR. DD. Joannis Mariæ Mioland, Ambianensis Episcopi jussu typis mandatam*. Ambiani, Ex Typis Caron et Lambert, DD. Episcopi typographorum ac bibliopolarum. 1849. BOHATTA / AMIET 1812.

[Jean-Marie Mioland](#) (1788-1859).

Jean-Marie Mioland (1788-1859, ISNI 0000 0000 0407 442X) was van 1837 tot 1849 bisschop van Amiens en van 1851 tot zijn dood aartsbisschop van Toulouse.

1089

144

Dit geschiedde tijdens het episcopaat van Louis-Antoine de Salinis (1798-1861), die van 1849 tot 1856 bisschop van Amiens was en vervolgens aartsbisschop van Auch. Hij verkeerde in de kringen rondom [De Lamennais](#) en deelde diens ultramontanistische opvattingen ten volle.

1090

144

Breviarium Noviomense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Joannis-Francisci de La Crompte de Bourzac, Episcopi-Comitis Noviomensis, Paris Franciæ, auctoritate, necnon Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Parisiis, Excudebat Augustinus-Martinus Lottin, Bibliopola & Typographus Serenissimi Ducis Bituricensis, viâ San-Jacobæâ, propè ædes S. Yvonis sub signo Galli. MDCCLXIV. Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2499.

Jean-François de La Crompte de Bourzac (ISNI 0000 0004 4474 5215), geboren op 29 juli 1696 en overleden op 3 januari 1766, werd in 1729 benoemd tot abt van Saint-Martial in Limoges. Als vicaris-generaal van Limoges werd hij in 1733 bisschop van Noyon. In 1742 werd hij afgevaardigd naar de Assemblée du Clergé, waarvan hij twintig jaar later een van de presidenten werd. Hij was abt van Saint-Quentin-du-Mont bij Péronne en van Notre-Dame d'Ourscamp. Belangrijke geschriften van zijn hand zijn niet bekend.

Zie ook GALLIA CHRISTIANA, IX, 1032; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 476 GAMS 1873, 590; JEAN 1891, 328.

1092

144

DU LAC 1849, 391; NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 10 september 1760, 164:

Depuis les faits rapportés dans les NN. des 26 Juin 1757, 23 Janvier & 21 Mai 1760, il y a eu ici beaucoup d'altercations entre l'Evêque & son Chapitre, au sujet d'un nouveau Bréviaire que le Prélat prétend donner à son Diocèse. L'Editeur est un homme parfaitement assorti aux dispositions, au caractère & aux sentimens de M. de Noyon. C'est le Sr Perin Curé de St Leu de Paris, exilé d'abord à Cambrai, pour le soustraire aux justes poursuites du Chatelet, ensuite à Noyon. Ce Curé schismatique a tellement la confiance de l'Evêque, que MM. du Chapitre ont eu ordre d'aller conférer avec lui sur le nouveau Bréviaire; ce qu'ils ont sagement refusé.

Jacques-Claude Périn (ook Perrin) was van 1754 tot 1773 pastoor van Saint-Leu-et-Saint-Gilles te Parijs en is overleden op 17 juli 1777.

1093

144

Précis pour M. l'Evêque-Comte de Noyon, Pair de France, Intimé, Défendeur & Demandeur. De concert avec les Doyen, Chanoines & Chapitre de Noyon, aussi Intimés, Défendeurs & Demandeurs, contre le Sieur Cuquigny, Chanoine, Appellant, comme d'abus, Demandeur & Défendeur. et contre le Sieur Lottin, Imprimeur; Demandeur en dommages & intérêts, s.l. 1763.

1094

145

Pierre Rousseau en Jean-Louis Castilhon (red.), *Journal de Jurisprudence*, maart 1764, Bouillon 1764, 162-167.

1095

145

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 6 juni 1763, 95-96:

De Noyon, 6 Avril 1763.

On a vu, F. du 10 Septembre 1760, le détail d'une division survenue entre [M. de la Crompte de Bourzac](#) Evêque de Noyon, & les Chanoines de sa Catédrale, au sujet de l'édition d'un [nouveau Bréviaire](#), que ce Chapitre refuse d'adopter, se fondant principalement sur deux raisons. La première a pour objet de nouvelles Fêtes que le Prélat prétend introduire: celle de St Ignace & celle de St François-Xavier. Notez que le Diocèse de Noyon a toujours été préservé de tout Etablissement Jésuitique. La seconde, c'est que les Commissaires du Chapitre avoient refusé de travailler à l'édition avec le Sr [Perrin](#) Curé de St Leu de Paris, exilé depuis plusieurs années. Car ce Curé schismatique établi par le Prélat Surintendant des Gr. Vicaires de Noyon, est décoré de la Commission de Reviseur & d'Editeur du Nouveau Bréviaire. Cette affaire, au lieu de se concilier, s'est beaucoup échauffée. Le Chapitre, au mois de Février dernier, a présenté sa Requête au Parlement, pour être reçu opposant à l'édition du Bréviaire. Par Arrêt rendu le 28 Mars sur le Rapport de M. l'Abbé le Noir, il a été accordé acte au Chapitre de son opposition, & ordonné que les Parties viendront au premier jour d'audience, défenses tenantes.

L'Evêque prétend, dans un Mémoire imprimé, que son nouveau Bréviaire est [celui de Bourges](#) donné par [M. le Card. de Rochefoucauld](#). Le Chapitre de Noyon répond qu'il ne feroit aucune difficulté de recevoir le Bréviaire de Bourges; mais il fait voir & démontre que ce prétendu Bréviaire de Bourges a été altéré & corrompu par M. de la Mothe Ev. d'Amiens. En effet que l'on compare ces différens Bréviaires: celui de Bourges est un Ouvrage excellent: celui d'Amiens est tout infecté du Molinisme de M. [de la Mothe](#):

celui de Noyon (s'il avoit lieu) est encore pire, en ce qu'il est plein des idées schismatiques du Sr Perrin. Nous en donnerons pour le présent deux preuves péremptoires. 1° [M. de la Crompte](#) se vante publiquement d'avoir refusé d'admettre les Himnes composées par le célèbre M. [Coffin](#), disant que toutes les Himnes, intitulées de la lettre C. dans le Bréviaire de Paris, sont marquées au coin du Jansénisme. 2° Le [Bréviaire d'Amiens](#) contient le catalogue des Cas réservés, [parmi lesquels se trouvent ceux-ci](#): « Excommunication encourue, & réservée à l'Eveq. seul, contre ceux qui liront des Ouvrages contre la Bulle Unigenitus; » ou contre ceux qui liront le Livre des Réflexions Morales, & des Ouvrages composés pour soutenir ledit Livre. Ces excommunications sont parfaitement assorties à l'Avis imprimé & donné par M. l'Eveq. d'Amiens aux Curés de son Diocèse le 19 Décembre 1746. Le Chapitre de Noyon allegue encore bien d'autres moyens pour s'opposer à l'édition du nouveau Bréviaire. Il prétend, par exemple, que la minute doit être déposées sur son bureau; que ses armes doivent être mises sur le premier feuillet avec celles de l'Evêque, & la Note ordinaire De consensu Capituli. Nous ne rapporterons pas les altercations & les défaites du Prélat sur de pareilles misères. Il nous suffira, pour faire voir combien le nouveau Bréviaire de Noyon (si l'Evêque réussissoit à le faire passer) est différent de celui de Bourges, de rapporter le frontispice du premier feuillet de celui-ci: De autoritate Eminentissimi Cardinalis: de consensu Venerandorum Canonicorum, & de consensu totius Cleri editum. Cet énoncé ne sera jamais imité par [M. de la Crompte de Bourzac](#). Ce Prélat, pour parvenir à ses fins, s'efforce de mettre la division dans son Chapitre; mais malgré tous ses efforts, il n'a pu empêcher l'appel comme d'abus interjetté de son Bréviaire. Nous rendrons compte de la suite de cette affaire, à mesure que nous en serons instruits.

1096

145

De kwestie had zich tussen 1680 en 1765 in vrijwel alle bisdommen voorgedaan en er waren [uiteenlopende oplossingen](#) gevonden.

1097

145

Dit kan in verband staan met de revisie die [Laurent-Étienne Rondet](#) zou hebben uitgevoerd. In geen van de hier genoemde documenten wordt echter melding gemaakt van enige activiteit van [Rondet](#).

1098

146

6°. Excommunicationem quam incurrunt qui docent, scribunt, loquuntur contra Constitutionem SS. Pontificis [Clementis XI](#). quæ incipit his verbis Unigenitus Dei Filius, legunt aut servant librum Reflexionum moralium [Quesnellii](#), vel alios libros, aut libellos manu scriptos aut editos ad defensionem præfati libri aut propositionum juxta tenorem dictæ Constitutionis Apostolicæ, & Mandatorum Illustrissimi D. Episcopi prædecessoris nostri, 30â. Aprilis 1714. & 23. Augusti 1718.

1099

146

Hymnaire de Noyon, Contenant les Hymnes & Proses Notées; Extraites Du Breviaire imprimé par ordre de feu Monseigneur de La Crompte de Bourzac; & du Missel imprimé par ordre de Monseigneur Charles de Broglie, Évêque-Comte de Noyon, Pair de France, &c. Précédé D'une Méthode Nouvelle pour apprendre facilement le Plain-Chant, Par M. l'Abbé Oudoux, Chapelain, [Ponctoyeur](#) & Musicien de l'Eglise de Noyon. A Paris, Chez Augustin-Martin Lottin, aîné, Libraire-Imprimeur Ordinaire de Mgr le Dauphin & de la Ville, rue S. Jacques, près de S. Yves, au Coq & au Livre d'Or. M. DCC. LXXII. Avec privilège du Roi.

1100

146

Nicolas Oudoux, geboren in 1735 te Condé-sur-Aine, werd in 1761 beneficiaris van de kathedraal van Noyon. Na het aannemen van de *Constitution civile du clergé* verliet hij, toen dit mogelijk werd, het priesterambt en trad in 1793 in het huwelijk. Oudoux stierf op 8 januari 1810. [Laurent-Étienne Rondet](#) zou aan de redactie van het *Hymnaire de Noyon* ook zijn medewerking hebben gegeven.

1101

146

Deze functionaris was belast met de administratie en de uitbetaling van de presentiegelden die de kanunniken per bijgewoond officie ontvingen.

Bij mandement van 25 maart 1595. Zie GUILLAUME 1866-1867, III, 126-127.

Volgens GUILLAUME 1862, 222, in 1623, 1628, 1684 en 1695.

François Blouet de Camilly (ISNI 0000 0001 2137 3568), geboren te Rouen op 22 mei 1664 en overleden te Ligueil in de Touraine op 17 oktober 1723, was van 1694 tot 1704 grand vicaire te Straatsburg en werd in het laatstgenoemde jaar benoemd tot bisschop van Toul. Hij ontving de bisschopswijding in november van het volgende jaar. In 1721 werd hij benoemd tot aartsbisschop van Tours, welke zetel hij waarschijnlijk om politieke redenen kreeg en die hij pas in 1723 daadwerkelijk innam. Enkele maanden daarna stierf hij tijdens een rondreis naar parochies in zijn bisdom. In de kwestie van het jansenisme en de constitutie *Unigenitus* trachtte hij een middenpositie te bewaren, zodat hij de pauselijke bulle wel aanvaardde maar niet optrad tegen appellanten.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 1057; CALMET 1745-1757, VI, 735-736; RICHARD E.A. 1760-1765, VI, 160; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, V, 80-81; XXIX, 233; 264; THIÉRY 1841, II, 197-214; GUILLAUME 1866-1867, IV, 1-79; GAMS 1873, 636; 641; JEAN 1891, 411; 423.

Rituel de Toul, imprimé par ordre d'Illustrissime et Reverendissime Seigneur. Monseigneur, Henry de Thyard-Bissy Eveque Comte de Toul. A Toul, Par Alexis Laurent Imprimeur du Roy, & de Monseigneur l'Evêque. 1700.

[Henri-Pons de Thyard de Bissy](#) was van 1687 tot 1704 bisschop van Toul, voordat hij Meaux als standplaats kreeg.

Mandement van 27 september 1721. Zie GUILLAUME 1866-1867, IV, 65.

GUILLAUME 1866-1867, IV, 65:

Ce vigilant prélat fit travailler aussi à l'édition d'un bréviaire, que probablement il aurait adopté pour son nouveau diocèse, mais qui resta entre les mains de M. de L'Aigle, le nouvel archevêque étant mort peu de temps après la prise de possession de son siège métropolitain. Le projet de ce nouveau bréviaire, que le savant official corrigea, dont on a même toute raison de soupçonner qu'il est l'auteur, forme un volume petit in-folio de 365 feuillets, copié et mis au net par N. Lamant, musicien de l'église de Toul, qui termina ce travail le 5 juin 1723.

Charles-Claude de L'Aigle, geboren omstreeks 1653 en gestorven op 25 februari 1733, was lange tijd vicaris-generaal en officiaal van het bisdom Toul. Zie CALMET 1745-1757, IV, 553-554.

De kopiïst is mogelijk Nicolas Lamant geweest, die secretaris was van [Scipion-Jerôme Bégon](#).

Breviarium Tullense Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Scipionis Hieronymi Begon, Dei gratiâ, & auctoritate sanctæ Sedis Apostolicæ, Episcopi & Comitis Tullensis, S.R.I. Principis jussu & auctoritate, necnon de venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Tulli Leucorum, Sumptibus suis ediderunt Typographi Usuum Tullensium. M. DCC. XLVIII. Cum privilegio Regis. Et vœnit Nanceii apud A. Leseure, Typographum Regium, sub Signo S. Joannis Evangelistæ. BOHATTA / AMIET 2822. Het pars autumnalis dateert van 1749.

Het Missale ad usum Cathedralis Ecclesiæ et Dioecesis Tullensis is van 1750. Zie FONTAINE 1980, 128-129.

Scipion-Jérôme Bégon (ISNI 0000 0000 3012 0653), geboren in 1681 te Brest en gestorven op 28 december 1753, was het tweede kind van Michel Bégon, die de Franse gouverneur van San Domingo was en in 1710 is overleden, nadat hij, teruggekeerd naar Frankrijk, belangrijke posten had bekleed in het bestuur van de koloniën. Naar hem is door de botanicus Charles Plumier de begonia genoemd, die bij Carl Linnæus overigens niet die naam draagt. Scipion-Jérôme Bégon werd in 1709 deken van het kapittel van La Rochelle. Op 25 april 1723 werd hij tot bisschop van Toul gewijd. Dit bisdom had het grootste aantal parochies van het gehele Franse koninkrijk. Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 1057; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 233; LE BAS 1840-1845, II, 322-323; THIÉRY 1841, II, 215-230; MICHAUD 1843, III, 506; HOEFER 1852-1866, V, 156; GUILLAUME 1866-1867, IV, 79-194; LALANNE 1872, 240; GAMS 1873, 636; JEAN 1891, 412.

1111

147

Nicolas de Clévy werd in 1697 in Lamarche geboren, werd in 1720 priester, bekleedde verschillende pastorale functies en werd in 1730 kanunnik van de kathedraal van Toul. In 1767 overleed hij daar als deken van het kapittel, welke functie hij in 1752 had gekregen.

Zie CALMET 1745-1757, IV, 97; GUILLAUME 1866-1867, IV, 186; Louis-Antoine Michel, *Biographie historique et généalogique des hommes marquans de l'ancienne province de Lorraine*, Nancy 1829, 114; Henri Lepage en Ch. Charton, *Le département des Vosges, statistique, historique et administrative*, Nancy 1845, 2e partie, 292; Antoine Doyotte, 'Abrégé de la biographie de M. de Clévy', in: *Mémoires de la Société d'Archéologie Lorraine, 2e série*, X, Nancy 1868, 151-169.

1112

147

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Tullense*, 1748.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	19 20 28
	III	29 75 80
	Lauden	92 99 62 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten I	17 18 32
	II	49 52 74
	III	76 81 96
	Lauden	91 23 46 1Sam2 148
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	17a 17b 17c
	Sext	101a 101b 101c
	None	82 102a 102b
	Vespers	122 126 134 137 142
	Completen	4 30 90 133
dinsdag	Metten I	7 10 12
	II	15 22 27
	III	51 55 61
	Lauden	53 64 65 Ex15 146
	Prime	57 73a 73b
	Terts	36a 36b 36c
	Sext	34a 34b 34c

	None	103a 103b 103c
	Vespers	120 123 124 138 144
	Completen	4 30 90 133
woensdag	Metten I	11 13 24
	II	42 56 63
	III	84 85 89
	Lauden	33 66 98 Jes38 97
	Prime	77a 77b 77c
	Terts	77d 77e 77f
	Sext	67a 67b 67c
	None	70a 70b 70c
	Vespers	115 116 125 135 147
	Completen	4 30 90 133
donderdag	Metten I	25 39 44
	II	45 47 60
	III	71 83 86
	Lauden	107 99 80 Jes12 145
	Prime	88a 88b 88c
	Terts	104a 104b 104c
	Sext	105a 105b 105c
	None	106a 106b 106c
	Vespers	121 127 131 132 137
	Completen	4 30 90 133
vrijdag	Metten I	6 31 37
	II	40 54 58
	III	59 69 87
	Lauden	50 5 78 Hab3 95
	Prime	108a 108b 108c
	Terts	68a 68b 68c
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 130 139 140
	Completen	4 30 90 133
zaterdag	Metten	14 16 26
	II	35 38 41
	III	48 57 79
	Lauden	23 61 100 Dt32 149
	Prime	43a 43b 43c
	Terts	72a 72b 72c
	Sext	60 85a 85b
	None	93a 93b 125
	Vespers	114 119 136 141 143
	Completen	4 30 90 133

Een voorbeeld hiervan is een van de hymnen voor de Veertigdagentijd *Quod lex adumbrabat vetus*, die alleen de eerste strofe gemeenschappelijk heeft met die van [Charles Coffin](#) en vervolgens een groot deel van een hymne van [Henri Griffet](#) uit het brevier van Bourges citeert:

Quod lex adumbrabat vetus,
quod ipse sacravit novi
Christus minister fœderis,
decurrimus jejunium.

Quod lex adumbravit vetus,
quod ipse sacravit novi
Christus minister fœderis,
decurrimus jejunium.

Coffin, *Parisiense* 1736

Profana cessent gaudia,
nos tempus ad luctum vocat;
mœrore vultus palleant,
planctuque templa personent.

Profana cessent gaudia,
nos tempus ad luctum vocat;
plorat sacerdos; flebili
clamore templa personent.

Griffet, *Bituricense* 1734

Lugubris at frustra sonus,
ad Numen iratum venit,
ni corde pulsus intimo
sensum doloris indicet.

Lugubris at frustra sonus,
nec flectit iram Numinis,
ni corde pulsus intimo
sensum doloris indicet.

Griffet, *Bituricense* 1734

Nil frontibus sparsus cinis,
nil scissa vestis proderit,
ni fracta scindantur simul
vivo dolore pectora.

Nil frontibus sparsus cinis,
nil scissa vestis proderit,
ni fracta scindantur simul
summo dolore pectora.

Griffet, *Bituricense* 1734

Tuo, Deus, qui lumine
mentes tueris intimas,
reos dolentes crimina
flecti paratus, suscipe.

Tuis sagittis saucius,
servus tibi se subjicit;
reum fatentem crimina
flecti paratus suscipe.

Cenomanense 1748

Culpis tibi quot displicet,
tot cor litat doloribus;
ultrix suo fac charitas
adurat igne victimam.

Culpis tibi quot displicet,
tot cor litat doloribus;
ultrix suo fac charitas
adurat igne victimam.

Cenomanense 1748

Audi, beata Trinitas,
nostrisque votis annuens
contrita fac jejuniis
tibi litemus pectora.

Audi, beata Trinitas,
nostrisque votis annuens,
contrita fac jejuniis
tibi litemus pectora.

ook in *Remense* 1759

Wat hier afwijkt, is niet zonder meer een verbetering te noemen, maar veeleer een vereenvoudiging. Aangezien het *Cenomanense*, evenals het *Tullense*, uit 1748 dateert maar teruggaat op het *Breviarium Ecclesiasticum* van [Robinet](#) uit 1744 en het *Bituricense* in 1734 uitgegeven is, kan men aannemen dat voor het *Tullense* rechtstreeks uit deze beide bronnen en uit het *Parisiense* geput is.

Breviarium Tullense, ab Illustrissmi ad Reverendissimo in Christo patre D.D. Ludovico-Apollinari De La Tour-Du-Pin-Montauban, Dei gratiâ, & sanctæ Sedis Apostolicæ auctoritate primo Episcopo Nanceiensi, & Primate Lotharingiæ, Regi à sanctioribus Consiliis, &c. necnon de Insignis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu adoptatum. Nancii, Apud Fratres Leseure, Bibliopolas. M. DCC. LXXX. BOHATTA / AMIET 2824.

Louis-Apollinaire de La Tour du Pin-Montauban (1744-1807).
Portret toegeschreven aan François Senémont (1720-1782).

Louis-Apollinaire de La Tour du Pin-Montauban (1744-1807, ISNI 0000 0000 8344 2023) werd in 1777 benoemd tot bisschop van het in dat jaar ingestelde bisdom Nancy. Van 1783 tot 1801 was hij aartsbisschop van Auch en 1802 tot 1807 van Troyes, dat tot aartsbisdom was verheven.

Breviarium Nanceiense, olim Tullense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Antonii-Eustachii Osmond, Episcopi Nanceiensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, denuo editum. In Seminario Nanceiensi. M. DCCC. XXI. BOHATTA / AMIET 2479.

Antoine-Eustache d'Osmond (1754-1823) was van 1814 tot zijn dood bisschop van Nancy en Toul.

De verdeling van de psalmen in dit *Breviarium Nanceiense* wijkt af van die van het *Breviarium Tullense* van 1748.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	19 20 28
	III	29 75 80
	Lauden	92 62a 62b Dan3 150
	Prime	117 99 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten I	8 18 32
	II	49 52 74
	III	76 81 96
	Lauden	91a 91b 46 1Sam2 148
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	17a 17b 17c
	Sext	101a 101b 101c
	None	82 102a 102b
	Vespers	122 126 134 137 142
	Completen	4 30 90 133
dinsdag	Metten I	7 10 12
	II	15 22 27
	III	51 55a 55b
	Lauden	53 64 65 Ex15 146
	Prime	57 73a 73b
	Terts	36a 36b 36c
	Sext	34a 34b 34c
	None	103a 103b 103c
	Vespers	120 123 124 138 144
	Completen	4 30 90 133

woensdag	Metten I	11 13 24
	II	42 56 63
	III	84 89a 89b
	Lauden	33 66 98 Jes38 97
	Prime	77a 77b 77c
	Terts	77d 77e 77f
	Sext	67a 67b 67c
	None	70a 70b 70c
	Vespers	115 116 135a 135b 147
	Completen	4 30 90 133
donderdag	Metten I	25 39 44
	II	45 47 60
	III	71 83 86
	Lauden	107 99 80 Jes12 145
	Prime	88a 88b 88c
	Terts	104a 104b 104c
	Sext	105a 105b 105c
	None	106a 106b 106c
	Vespers	121 127 131 132 137
	Completen	4 30 90 133
vrijdag	Metten I	6 31 37
	II	40 54 58
	III	59 69 87
	Lauden	50 5 78 Hab3 95
	Prime	108a 108b 108c
	Terts	68a 68b 68c
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 130 139 140
	Completen	4 30 90 133
zaterdag	Metten	14 16 26
	II	35 38 41
	III	48 79a 79b
	Lauden	23 61 100 Dt32 149
	Prime	43a 43b 43c
	Terts	72a 72b 72c
	Sext	85a 85b 85c
	None	93a 93b 125
	Vespers	114 119 136 141 143
	Completen	4 30 90 133

1116

148

Breviarium Sanctæ Ecclesiæ Metropolitanæ Remensis, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris, nec-non Serenissimi Principis [Armandi-Julii de Rohan](#), Archiepiscopi, Ducis Remensis, primi Franciæ Paris, Sanctæ Sedis Apostolicæ Legati nati, & Galliæ Belgicæ Primatis autoritate, Atque Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Carolopoli. Excudebat Petrus Thesin, Typographus & Bibliopola. M. DCC. LIX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2619.

Armand-Jules de Rohan-Guémené (1695-1762)
Gravure door Gilles-Edme Petit (ca. 1694-1760),
naar Hyacinthe Rigaud (1659-1743).

Armand-Jules de Rohan-Guémené (ISNI 0000 0001 2139 9960), geboren op 10 februari 1695 te Parijs en overleden op 28 augustus 1762, was het vijftiende kind van Charles III, prins van Guéméné en hertog van Montbazou, en diens tweede echtgenote, Charlotte-Elisabeth de Cochefflet. Al op jeugdige leeftijd werd hij kanunnik van het kapittel van Straatsburg en titulair-abt. Op 23 augustus 1722 werd hij, 27 jaar oud, tot aartsbisschop van Reims gewijd en op 25 oktober van dat jaar oefende hij het aan deze zetel verbonden privilege uit de koning van Frankrijk, Lodewijk XV, de zalving toe te dienen bij diens kroning. In zijn diocesis gaf hij zich veel moeite voor de acceptatie van de constitutie *Unigenitus*, waarbij hij al zijn invloed als kerkelijk Premier Pair du Royaume in het Parlement van Parijs aanwendde. Op de titelpagina van het brevier van 1759 wordt deze titel vermeld.

Zie ook GALLIA CHRISTIANA, IX, 164; MORÉRI 1759, IX, *Le partie*, 304; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 101; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 118; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2609; HOEFER 1852-1866, XLII, 527; MICHAUD 1843, XXXVI, 337; FISQUET 1864-1874, *Reims*, 195-197; LALANNE 1872, 1574; GAMS 1873, 609; JEAN 1891, 307.

1118

148

Breviarium Sanctæ Ecclesiæ Metropolitanæ Remensis, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris Domini Domini Caroli Mauriti Le Tellier Archiepiscopi Ducis Remensis, primi Francia Paris, Sancta Sedis Apostolica Legati nati, & Gallia Belgica Primatis autoritate, Atque ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Pariisiis, Excudebat Franciscus Muguet Typographus Regis, MDCLXXXV. Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2617 en 2618. De uitgave lijkt uiterst zeldzaam te zijn.

1119

148

GUÉRANGER 1843, 77-78, is hierover zeer stellig:

Le Concile de la province de Reims tenu, deux ans plus tard, en 1583, par l'Archevêque Louis, Cardinal de Guise, impose aux Evêques le devoir de faire imprimer, suivant le besoin, les Bréviaires et Missels, conformément à l'usage de l'Église Romaine, suivant la Constitution de Pie V.

1120

148

Cyprianus van Cathago, *De oratione Dominica* 3, *Patrologia Latina* 4, 521.

1121

148

Psalmos ita distribui voluimus ut singulis hebdomadis omnes legi possint; quod ut certius fiat, feriales psalmos in festis, infra solemne-minus, retineri mandavimus.

1122

148

... ut Primatus ille, quem, Deo dante, super alios Apostolos obtinuit singulari cultûs dignitate clariùs emereret, debitaque sedi Apostolicæ, quæ communionis Catholicæ centrum est, reverentia firmiùs animis inscriberetur.

1123

148

Quod ad Hymnos spectat, eos præsertim elegimus, qui Catholicæ doctrinæ, Christianæ pietati, ac metricis regulis magis consonarent. Diligenter etiam cavimus ne quid in eis resideret quod teretes Catholicorum aures posset offendere. Carmina verò ad-amussim ita exegimus, ut incomposita omnino rejecerimus: at propter reverentiam & S. Ambrosio & S. Thomæ Aquinati debitam, ea tamen quæ bis Doctoribus assignantur, retinuimus.

... demùm quæ in sacris scripturis & traditione de illo enuntiantur, erudiendis Christianis scilicet aptiora, ea faciliùs evolvantur.

1125

149

PETIT 2010, 49-50:

S'il y a incontestablement une « continuité de fond » (JOUNEL 1980, 94.) avec leur modèle tridentin, ces nouveaux livres liturgiques privilégient une approche plus didactique, et assurent en quelque sorte une formation continue à ceux qui les récitent et ceux qui les écoutent. En témoignant les substantielles modifications sur le sanctoral, « ce qui réduit singulièrement le calendrier des saints pendant le temps de Carême » (PLONGERON 1988, 280.), le groupement de tous les textes de la messe autour d'un thème moralisant (FONTAINE 1980, 100 *stelt dit voor de propria van het missaal vast, maar het is hier ook van toepassing op die van het brevier.*), la diminution du nombre des octaves (le missel parisien de 1736 ne fait plus mention des octaves de saint Étienne, de saint Jean et des saints Innocents, comme celle de saint Pierre et de la conception de la Vierge) ou la simplification des bénédictions. Ce souci de cohérence se lit avec la distribution des psaumes afin que le psautier soit récité en entier chaque semaine et avec l'adaptation des hymnes, leçons, capitules et répons à chaque office. Surtout, les antiennes, versets, capitules et répons sont tirés de la Bible, à fonder la prière sur des fondements scripturaux.

1126

149

Breviarium Lexoviense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici-Ignatii De Brancas, Episcopi & Comitis Lexoviensis auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Typis Claudii Herissant, viâ Novâ Beatæ Mariæ, sub Cruce aurea & tribus Virtutibus. M. DCC. L. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2353.

1127

149

Henri-Ignace de Brancas (1687-1760, ISNI 0000 0000 5400 3312). GALLIA CHRISTIANA, XI, 808-810; MORÉRI 1735, I, 186; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 349; DU BOIS 1845, I, 458-461; FISQUET 1864-1874, *Lisieux*, 324-325; LALANNE 1872, 372-373; GAMS 1873, 567; FORMEVILLE 1873, II, 284-286; JEAN 1891, 357.

1128

149

Léonor Goyon de Matignon (1637-1714).
Portret door Jean Ranc (1674-1735).

Léonor Goyon (ook Gouyon) de Matignon (ISNI 0000 0000 0009 3703) werd geboren op 5 september 1637 te Thorigny in Normandië. Vele leden van zijn familie hadden zich al verdienstelijk gemaakt voor het rijk en de kerk. Voor hun tweede zoon kozen zijn ouders de geestelijke stand, mede omdat zijn gelijknamige oom (1604-1680, ISNI 0000 0001 1113 9639) ten tijde van zijn geboorte bisschop van Coutances was. In 1674 zou deze zich als bisschop van Lisieux door zijn neef laten opvolgen, waartoe hij in 1677 tot bisschop werd gewijd. Hij liet het bisschoppelijk paleis restaureren en richtte een tweetal seminaries en twee ziekenhuizen op. Hij overleed op 14 juli 1714 te Parijs. Zie o.m. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 349; DU BOIS 1845, I, 457-458; LEBRETON 1857-1861, III, 57; FISQUET 1864-1874, *Métropole de Rouen: Bayeux et Lisieux*, 322-324; FORMEVILLE 1873, II, 274-283; GAMS 1873, 543; 567; JEAN 1891, 356.

1129

149

Breviarium Lexoviense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Leonorii de Matignon, Episcopi & Comitis Lexoviensis auctoritate editum, ac de ejusdem Ecclesiae Capituli consensu. Parisiis, Typis Simonis Langlois, viâ sancti Stephani de gressibus, sub signo Boni Pastoris, M.DCC.IV. BOHATTA / AMIET 2352. Zie ook DEVILLE 1925, 221 (n. 64); DEVILLE 1933, 3 (n. 167).

FORMEVILLE 1873, II, 280:

Les exemplaires du Bréviaire que Mgr Alleaume avait fait imprimer en 1624 étant épuisés, Mgr [de Matignon](#) en donna un nouveau en 1704: c'était un des meilleurs qu'on connût alors, et il fut tellement estimé par plusieurs grands Prélats, qu'ils en donnèrent de semblables à leurs Eglises. Son illustre successeur vient d'en faire paraître une nouvelle édition, dont on parlera à l'article suivant. Outre la lettre pastorale que notre Evêque mit à la tête de son [Bréviaire](#), il publia, le 17 septembre 1704, un mandement en français, pour enjoindre à tous les ecclésiastiques de son Diocèse de se servir de ce nouveau Bréviaire exclusivement à tous les autres.

Guillaume A(l)leaume (1586-1634) was van 1622 tot zijn dood bisschop van Lisieux.

1131

149

FORMEVILLE 1873, II, 285:

Il (*sc.* [De Brancas](#)) donna aussi, en 1750, l'édition du [Bréviaire](#) dont on se sert encore aujourd'hui dans la partie du Diocèse de Lisieux qui a été réunie à celui de Bayeux. L'édition du Missel est de la même époque; celle du Rituel est de 1742; le cérémonial, qui n'est plus guère suivi, est de 1747.

Zie ook DEVILLE 1925, 221-222 (n. 65).

1132

149

Antiphonarium majus Lexoviense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici Ignatii de Brancas, Episcopi & Comitum Lexoviensis auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Lexoviis. Excudebat Jacobus Aulney du Roncerey, Typographus Episcopatus. M.DCC.LIII; *Antiphonarium minus Lexoviense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici-Ignatii de Brancas, Episcopi & Comitum Lexoviensis auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum.* Lexoviis. Excudebat Jacobus Aulney du Roncerey, Typographus Episcopatus. MDCCLIII. Het kleine antiphonarium omvat één deel; het grote omvat een winter- en een zomerdeel.

1133

149

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Lexoviense](#), 1750.

zondag	Metten I	1 9a 9b
	II	13 15 16
	III	17a 17b 17c
	Lauden	92 65 66 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 30 90 133
maandag	Metten I	26 27 28
	II	29 32a 32b
	III	35 44a 44b
	Lauden	2 1Kr29 5 Jes12 8
	Prime	19 23 118u
	Terts	108a 108b 118v
	Sext	37a 37b, 118a
	None	43a 43b 118b
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	6 7 10

dinsdag	Metten I	36a 36b 36c
	II	38 39a 39b
	III	40 48a 48b
	Lauden	3 Tob13 42 Jes38 46
	Prime	24a 24b 118c
	Terts	49a 49b 118d
	Sext	54a 54b 118e
	None	76a 76b 118f
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	11 12 31
woensdag	Metten I	52 55 57
	II	59 60 61
	III	67a 67b 67c
	Lauden	47 Jud16 64 1Sam2 74
	Prime	25 86 118g
	Terts	71 96 118h
	Sext	72a 72b 118i
	None	73a 73b 118j
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	14 30a 30b
donderdag	Metten I	18 41 69
	II	68a 68b 68c
	III	78 83 84
	Lauden	58 Jes26 62 Ex15 75
	Prime	22 51 118k
	Terts	103a 103b 118l
	Sext	101a 101b 118m
	None	79a 79b 118n
	Vespers	131 132 134 135 136
	Completen	45 50 56
vrijdag	Metten I	77a 77b 77c
	II	80 81 82
	III	20 93a 93b
	Lauden	95 Jona2 107 Hab3 145
	Prime	21a 21b 118o
	Terts	88a 88b 118p
	Sext	33a 33b 118q
	None	34a 34b 118r
	Vespers	137 138a 138b 139 141
	Completen	70a 70b 85
zaterdag	Metten	97 98 100
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	91 Dt32 99 Op15 149
	Prime	53 63 118s
	Terts	102a 102b 118t
	Sext	89 140 118u
	None	106a 106b 118v
	Vespers	143 144a 144b 146 147
	Completen	87 142 150

In de daggetijden van weekdagen omvatten de divisies van Psalm 118 telkens acht verzen.

In de monastieke cursus is dit ook het geval.

1135

149

FORMEVILLE 1873, I, cclxvi-cclxxxiii bevat een sterk door de zienswijzen van [Guéranger](#) beïnvloede weergave van de geschiedenis van de liturgie in het bisdom Lisieux gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

1136

150

Zie o.a. Jean-Baptiste Denisart, *Collection de décisions nouvelles et de notions relatives à la jurisprudence actuelle*, II, Paris 1764, 292-293 en een latere editie hiervan: *id.*, III, Paris 1777⁹, 366-367.

1137

150

Vgl. o.a. François-Ignace Dunod de Charnage, *Histoire de l'église, ville et diocèse de Besançon*, I, Besançon 1750, 362-363; P.J.G.J. Guyot, *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence civile, criminelle, canonique et bénéficiale*, X, Paris 1786, 216; Eugène Rougebieff, *Histoire de la Franche-Comté ancienne et moderne, précédé d'une description de cette province*, Paris 1851, 564.

1138

150

Dit gold ook voor het suffragane bisdom Belley. Na het verdrag van Lyon van 1601 behoorde het territorium hiervan voor één derde tot het hertogdom Savoye en voor twee derden tot het Franse koninkrijk. De landstreek Bugey, met als hoofdstad Belley, ging door dit verdrag over naar Frankrijk en de bisschop werd niet langer door de hertog benoemd. De andere suffraganen van Besançon waren Lausanne en Basel, die staatkundig geheel of gedeeltelijk tot Zwitserland behoorden.

1139

150

Breviarium Bisuntinum ill.mi ac R.mi Domini D. Francisci josephi de Grammont Archiep.pi Bisuntini S.R.I. principis Autoritate Recognitum et editum Vesontione Typis et Sumptibus Ant. Alibert ill.mi ac R.mi Archiep.pi nec non capituli Bisuntini typ. et Fran. jos. Daclin bibl. com privileg et permissu 1712. BOHATTA / AMIET 2010 en 2011. In 1716 volgde een *Diurnale Bisuntinum*; BOHATTA / AMIET 2012.

1140

151

De brief die kardinaal [Césaire Mathieu](#) als aartsbisschop van Besançon in 1857 aan zijn geestelijkheid zond, ([Jacobus Maria Adrianus Cæsarius Mathieu](#), *Epistola ad clerum Vesuntionensem circa liturgiam*, Besançon 1857) bevat een overzicht van de liturgische boeken voor het aartsbisdom vanaf de zestiende eeuw. Het geschrift werd vertaald als: [Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu](#), *Traduction de la circulaire au clergé de Besançon touchant la liturgie, avec mémoire et pièces à l'appui*, Besançon 1857. Voor het bedoelde overzicht zie hierin: p. 37-45.

1141

151

[Antoine-Clériade de Choiseul-Beaupré](#) (1707-1774).

Antoine-Clériade (ook wel geschreven als Cleriadus en Clairiard) de Choiseul-Beaupré (ISNI 0000 0000 6138 9399) werd geboren op 29 september 1707 in het kasteel van zijn familie in Daillecourt. Hij werd in 1733 grand-archidiacre en vicaris-generaal van het bisdom Mende bij zijn oom [Gabriel-Florent de Choiseul-Beaupré](#), die daar van 1723 tot 1767 bisschop was. Voordat hij tot aartsbisschop van Besançon werd benoemd, was hij aalmoezenier van Stanislaus Leszczyński, koning van Polen, aan diens hof te Nancy. In 1755 ontving hij de bisschopswijding en in 1761 werd hij tot kardinaal verheven. In deze hoedanigheid was hij aanwezig bij het conclaaf van 1768, waarin Clemens XIV tot paus werd gekozen. Hij overleed op 7 januari 1774.

Zie o.a. Manuel Tramaux, 'Les synodes diocésains de Besançon sous l'épiscopat du cardinal de Choiseul-Beaupré (1754-1774): L'art et la manière de s'assembler', in: Marc Aoun en Jeanne-Marie Tuffery-Andrieu (red.), *Conciles provinciaux et synodes diocésains du concile de Trente à la Révolution française: Défis ecclésiastiques et enjeux politiques?*, Strasbourg 2010, 335-346; RICHARD 1847-1851, II, 416-425; GALLIA CHRISTIANA, XV, 112; 132; MORÉRI 1749, I, 267; MORÉRI 1759, III, 650; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 653-654; DU TEMS 1774-1775, II, 86; 89; IV, 220; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 159; COURTIN 1827-1832,

1142

151

[Gabriel-Florent de Choiseul-Beaupré](#) (1685-1767).

Gabriel-Florent de Choiseul-Beaupré (ISNI 0000 0000 6120 7583) werd geboren te Dinant en daar gedoopt op 16 juni 1685. Tussen 1718 en 1723 was hij bisschop van Saint-Papoul en vervolgens tot aan zijn dood op 7 juli 1767 van Mende. Daar kreeg hij op het laatst van zijn episcopaat vooral bekendheid door het optreden van het Beest van de Gévaudan, een mysterieus roofdier dat verscheidene menselijke slachtoffers zou hebben gemaakt voordat het in de zomer van 1767 zou zijn gedood. De Choiseul-Beaupré, die in zijn opvattingen als gematigd en in zijn handelwijze als prudent werd beschouwd, is door sommige auteurs van jansenistische sympathieën beschuldigd, hoewel hij niet tot de appellanten tegen *Unigenitus* behoorde. Hij had een actieve rol bij de kroning van Lodewijk XV in 1722.

Zie o.m. MORÉRI 1749, I, 266; MORÉRI 1759, III, 650; RICHARD E.A. 1760-1765, III, 917; IV, 266; DU TEMS 1774-1775, I, 263 ; IV, 23-25; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, II, 192; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 417; XXIX, 165; COURTIN 1827-1832, VI, 119; ACKERMANN 1834, II, 92-93; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VII, 493; MICHAUD 1843, VIII, 181; DE POSADA 1848-1868, III, 889; HOEFER 1852-1866, X, 353; LALANNE 1872, 530; GAMS 1873, 577; 621; JEAN 1891, 11.

1143

151

RICHARD 1847-1851, II, 418-419:

L'impression de nouveaux livres liturgiques, d'une perfection remarquable, signala l'épiscopat du cardinal de [Choiseul](#). D'après l'usage établi dans les autres diocèses de France, il distribua les psaumes de telle manière que le psautier pût être récité entièrement chaque semaine. Jusqu'alors les mêmes psaumes revenaient dans tous les offices des saints, et quelques-uns de ces divins cantiques n'étaient que rarement ou jamais récités. Il indiqua une vertu particulière comme devant être la fin de l'office de chaque jour, et adapta des hymnes, des leçons, des capitules et des répons à l'objet de chaque office, en les tirant principalement du nouveau Testament, afin de familiariser le clergé avec l'Écriture sainte. L'archevêque établit le culte de quelques saints qui avaient illustré le diocèse, ou dont on possédait des reliques. Les dimanches et les fêtes étant les fêtes du Seigneur, il distribua les offices des saints de manière à ce qu'elles ne prévalussent pas sur l'office du dimanche, et qu'il y eût un assez grand nombre de fêtes pendant le cours de l'année. Il retrancha à peu près tous les offices des saints du temps de l'Avent et du Carême, qui est destiné à rappeler les plus grands mystères de la vie et de la mort de Jésus-Christ. On lui doit aussi l'institution des canons de Prime, si utile au souvenir et au maintien de la discipline.

Le cardinal de [Choiseul](#) fit réimprimer le Missel bisontin en 1766, en y ajoutant de nouvelles proses. A l'exception des Épîtres et des répons qui les suivent, les prières de la messe sont très-bien adaptées à l'office du jour. Les livres de chant, conformes au [Bréviaire](#) et au Missel nouveaux, parurent en 1768. Un maître de musique, de la chapelle royale, fut appelé pour présider à leur composition et les mit en harmonie avec les offices et les solennités. Enfin, l'année même de sa mort, le prélat publia un Manuel pour l'administration des sacrements. Il voulait donner aussi un nouveau Rituel, mais il n'en eut pas le temps.

1144

151

Breviarium Bisuntinum, Eminentissimi et Revermi Domini D. Antonii-Cleriadi S.R.E. Cardinalis De Choiseul-Beaupré, Archiepiscopi Bisuntini, Sacri Romani Imperii Principis, auctoritate editum. Vesontione, Typis & sumptibus Cl. Jos. Daclin, Eminentissimi D.D. Cardinalis Archiepiscopi, necnon Capituli Bisuntini Typographi & Bibliopolæ. Cum privilegio. M. DCC. LXI. BOHATTA / AMIET 2013.

1145

151

Breviarium Bisuntinum, Eminentissimi et Reverendissimi Domini D. Antonii-Cleriadi, S.R.E. Cardinalis De Choiseul-Beaupré, Archiepiscopi Bisuntini, Sacri Romani Imperii Principis auctoritate editum. Nova editio, Ab Illustrissimo et Reverendissimo D.D. Gabriele Cortois de Pressigny, Archiepiscopo Bisuntino, Pari Franciæ mente præparata, et ab Illustrissimo et Reverendissimo ejus successore Paulo-Ambrosio Frere de Villefrancon, Archiepiscopo Bisuntino, Pari Franciæ in lucem edita. Vesuntione, Apud Joannem Petit, D.D. Archiepiscopi

1146

151

[Paul-Ambroise Frère de Villefrancon](#) (1754-1828).

Paul-Ambroise Frère de Villefrancon (1754-1828) werd op 24-jarige leeftijd al vicaris-generaal van Raymond de Durfort-Léobard (1725-1792), die aartsbisschop van Besançon was van 1774 tot 1792. Toen de *Constitution civile du clergé* van kracht werd, vergezelde hij zijn bisschop in diens ballingschap. In 1817 werd hij coadjutor van Gabriel Cortois de Pressigny, die hij in 1823 opvolgde.

Gabriel Cortois de Pressigny, die op de [titelpagina van het brevier](#) ook wordt vermeld, leefde van 1745 tot 1823 en was van 1785 tot 1801 bisschop van Saint-Malo. Hij was van uiterst royalistische en gallicaanse overtuiging, zodat hij niet eerder dan in 1817 een benoeming tot aartsbisschop van Besançon wilde aanvaarden. Pas in 1819 nam hij daadwerkelijk bezit van de zetel en vervolgens was hij weinig in zijn diocesis aanwezig.

1147

151

[Paul-Ambroise Frère de Villefrancon](#), *Mandement* van 29 september 1824 bij het *Breviarium Bisuntinum*:

Hucusque festum sacratissimi cordis Jesu Christi, in nostrâ diœcesi, publicè solemnizatum non fuit. Volentes autem fidelium nobis commissorum quantum in nobis est, accendere pietatem, desiderium serenissimæ Reginæ Ludovici XV uxoris adimplere, voto Cleri gallicani in comitiis anni 1765 adhærere, Regis, à Pio VI dicti Martyris, Ludovici XVI devotioni obsequium præstare [Breviario Bisuntino](#) officium SS. Cordis Christi inserendum censuimus.

1148

151

Een uitvoerige biografie is die van Charles Baille, *Le cardinal de Rohan-Chabot: archevêque de Besançon (1788-1833)*, Paris 1904.

1149

152

PETIT 2010, 183.

1150

152

[Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu](#) (1796-1875).

Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu (ISNI 0000 0001 2352 9175) werd geboren op 20 januari 1796 te Parijs. Aanvankelijk werd hij advocaat maar koos voor de geestelijke stand en werd in 1822 tot priester gewijd. Al spoedig werd hij secretaris en vicaris-generaal van de bisschop van Évreux, Charles-Louis Salmon du Châtelier (1761-1841). In 1828 keerde hij terug naar Parijs, waar hij in 1831 pastoor van de parochie van La Madeleine werd. Hij was hierna korte tijd bisschop van Langres en in 1834 werd hij geïnstalleerd als aartsbisschop van Besançon. Mathieu kreeg grote invloed op het Romeinse beleid voor de benoeming van bisschoppen en werd in 1850 kardinaal. Ook in de binnenlandse politiek was hij zeer invloedrijk, mede door zijn benoeming tot lid van de Senaat in 1852. Zijn episcopaat in Besançon heeft zich vooral gekenmerkt door het grote aantal kerken dat in zijn ambtsperiode gebouwd werd. Hij overleed op 9 juli 1875 te Besançon.

1151

152

Hughes-Félicité-Robert de Lamennais (ISNI 0000 0001 2134 0088), die zijn familienaam tot 1834 als De La Mennais schreef, werd geboren te Saint-Malo op 19 juni 1782 en is overleden te Parijs op 27 februari 1854. Reeds in 1808 verscheen het boek *Réflexions sur l'état de l'Eglise de France pendant le dix-huitième siècle et sur la situation actuelle*, dat hij samen met zijn oudere broer Jean-Marie had geschreven. Het werd als staatsgevaarlijk beschouwd maar na de val van Napoleon opnieuw uitgegeven. In 1811 werd Lamennais docent wiskunde in zijn geboorteplaats en in 1814 publiceerde hij, eveneens samen met zijn broer het werk *La tradition de l'église sur l'institution des évêques*. In 1817 werd hij tot priester gewijd. In dat jaar verscheen het eerste deel van zijn boek *Essai sur l'indifférence en matière de religion*. Het tweede deel verscheen in 1820, het derde en het vierde in 1823. Hierin verdedigde hij een soort van traditionalisme, dat afhankelijk was van algemeen menselijk verstand

en gevoel en door de kerk zou worden geleid. Door zijn campagne tegen het gallicanisme en de in zijn ogen antichristelijke filosofie uit de tijd van de Verlichting werd hij al spoedig een van de belangrijkste verdedigers van het ultramontanisme in Frankrijk. Tegen de kritiek die hij op zijn *Essai* kreeg, zocht hij steun vanuit Rome en ontving zelfs de goedkeuring van paus Leo XII. Toen [Chateaubriand](#) de absolute monarchie begon te verdedigen, verbrak De Lamennais de banden met hem. Vervolgens publiceerde hij van 1825 tot 1826 *La religion considérée dans ses rapports avec l'ordre civil et politique* en in 1828 *Les Progrès de la révolution et de la guerre contre l'église*, waarin hij een in zekere zin theocratisch georiënteerde democratie verdedigde, waarin liberale christenen hun denkbeelden vrij konden ontwikkelen. Na de Julirevolutie van 1830 werd hij een van de oprichters van het dagblad *L'Avenir*, dat scheiding van kerk en staat, gewetensvrijheid, vrijheid van vereniging, onderwijs en pers propageerde.

In 1832 zag hij in de encycliciek *Mirari vos* zijn liberaal-katholieke zienswijze door de zeer conservatieve paus [Gregorius XVI](#) onder druk van Metternich veroordeeld. Het twee jaar later verschenen werk *Paroles d'un croyant*, waarin hij zich hiertegen verzette, maakte veel indruk in West-Europa, hoewel het onmiddellijk op de Index werd geplaatst. Een nieuwe veroordeling in de encycliciek *Singulari nos* van 1834 werd door Lamennais in 1836 beantwoord met een aanval op de Romeinse curie in *Les affaires de Rome*. Hij brak geheel met de kerk en verscheidene passages in zijn *Du passé et de l'avenir* van 1841 roepen associaties op met het *Communistisch manifest* van Karl Marx uit 1848. Na de Februarirevolutie van dat jaar werd hij lid van de Assemblée Nationale, waaruit hij zich na de staatsgreep van 1851 terugtrok.

1152 152
PETIT 2010, 184.

1153 152
Vgl. PETIT 2008B.

1154 152
MAIRE 1856A, 1856B.

1155 152
Zie o.a. THIÉBAUD 1856, 1857, 1859, 1860, 1861A, 1861B, 1864A, 1864B, 1869 en 1872. Zijn inzichten werden buiten het aartsbisdom Besançon soms het onderwerp van heftige kritiek; vgl. o.a. François Émery-Poulain, 'La liturgie romaine et ses défenseurs', in: *L'Observateur catholique*, III (1856-1857), 309-318.

1156 152
[Félix-Antoine-Philibert Dupanloup](#) (1802-1878).
Foto door François-Marie Gobinet de Villecholle (1816 - 1906).

Félix-Antoine-Philibert Dupanloup (ISNI 0000 0001 2125 2299) werd op 3 januari 1802 geboren als natuurlijk kind van een onbekende, vermoedelijk hooggeplaatste vader. In 1825 werd hij tot priester gewijd, waarna hij in verschillende functies groot vertrouwen bij de aartsbisschop van Parijs, [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) kreeg. In 1845 werd hij door diens opvolger [Denys-Auguste Affre](#) tot kanunnik van de Notre-Dame benoemd. In 1849 werd hij bisschop van Orléans, waar hij zich niet alleen zeer inzette voor het onderwijs, de vorming van geestelijken en gelovigen en verbetering van de sociale omstandigheden, maar ook voor de heiligverklaring van Jeanne d'Arc, welke pas in 1920 een feit werd. Van 1854 tot 1871 was hij lid van de Académie française en vanaf 1875 van de Senaat. Dupanloup stierf op 11 oktober 1878.

1157 152
Pierre-Marie-Magdeleine Cortois de Balore (ISNI 0000 0003 8959 9998), geboren te Dijon op 11 mei 1736, werd in 1776 bisschop van Alais en in 1784 van Nîmes. In 1789 was hij afgevaardigde van de geestelijke stand in de États généraux. Na het concordaat van 1801 werd dit bisdom samengevoegd met Avignon. Cortois de Balore was toen al gevlucht naar Zürich nadat hij de eed op de *Constitution civile du clergé* had geweigerd. Bij zijn terugkeer vestigde hij zich te Polisy in de omgeving van Troyes. Hij stierf daar op 18 oktober 1812.

Claude-François-Marie Petit-Benoît de Chaffoy (1752-1837).
Portret door Numa Boucoiran (1805-1875).

Claude-François-Marie Petit-Benoît de Chaffoy (ISNI 0000 0001 1302 2960) werd geboren op 7 februari 1752 te Besançon, waar zijn vader raadsheer van het Parlement van de Franche-Comté was. Na zijn studie bij de sulpicianen werd hij vicaris-generaal van de aartsbisschop van Besançon, [Raymond de Durfort-Léobard](#). In 1791 vergezelde hij deze toen hij uitweek naar Zwitserland. Na het overlijden van [De Durfort](#) in 1792 droeg de bisschop van Lausanne hem het bestuur van het aartsbisdom op. Tot het concordaat van 1801 bleef hij in deze functie. Op 21 oktober 1821 werd hij tot bisschop van Nîmes gewijd, welk ambt hij zou uitoefenen tot zijn overlijden op 29 september 1837. Al spoedig na zijn dood verscheen een biografie: COUDERC 1837.

1159

152

Het *Mandement* bij het brevier dateert van 15 augustus 1826.

1160

152

Breviarium Nemausense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. [Claudii-Francisci-Mariae Petit-Benoît de Chaffoy](#), Episcopi Nemausensis auctoritate necnon Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Nemausi, Apud P. Durand-Belle, Typographum Reverendissimi Episcopi. 1827. BOHATTA / AMIET 2487B.

1161

153

COUDERC 1837, 56-57:

Conformément aux prescriptions du concile de Trente, [Monseigneur l'Evêque](#) fit examiner le [nouveau Bréviaire](#) avec la plus sévère attention, par son chapitre et par plusieurs prêtres que recommandaient également leur science et leur vertu; et, le 15 août de l'année 1826, il prescrivit à tout son Clergé d'en faire usage, à partir du premier dimanche de l'Avent qui allait suivre, défendant tout autre Bréviaire, excepté le romain, à cause de la prééminence de l'Eglise de Rome.

1162

153

Claude-François-Joseph de Talbert de Nancray werd omstreeks 1755 geboren en overleed op 7 december 1840 te Parijs. Vóór de Franse Revolutie was hij kanunnik van de kathedraal van Besançon. Na enige tijd in Parijs werkzaam te zijn geweest, werd hij pastoor-deken van de kathedraal van Sens. In 1822 werd hij vicaris-generaal van Nîmes.

1163

153

[Gregorius XVI](#) stond bekend als een tegenstander van elke vorm van vernieuwing. Niet uitgesloten is dat hij in overweging heeft genomen dat het [brevier van Nîmes](#) het Romeinse niet zou vervangen en dat hij weinig aandacht aan de inhoud van het diocesane brevier heeft besteed.

1164

153

COUDERC 1837, 57:

La publication du [Bréviaire](#) nécessitait celles du Missel, du Rituel et des livres de chant. Un homme habile autant que zélé, dont l'attention se porte sur mille choses à la fois, sans qu'aucune ait à souffrir de la multiplicité des soins, dévoué tout entier à l'œuvre de Dieu et au diocèse de Nîmes, quittant le travail du cabinet pour celui de l'Eglise, et le travail de l'Eglise pour celui du cabinet, faisant l'un et l'autre avec un égal succès, et passant ainsi dix-sept années, M. l'abbé Laresche, donna ses soins à la composition de ces livres, et ils vinrent successivement constituer un rit, une liturgie propre à l'Eglise de Nîmes. Le Souverain Pontife voulut bien recevoir favorablement un exemplaire du Missel et du [Bréviaire](#), que Monseigneur se fit un devoir de lui envoyer, comme un nouveau témoignage de son amour filial et de sa profonde vénération pour l'Eglise de Pierre.

Missale Nemausense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Claudii-Francisci-Mariae Petit-Benoit de Chaffoy, Episcopi Nemausensis auctoritate necnon Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Nemausi, Apud P. Durand-Belle, Typographum Reverendissimi Episcopi. 1831. Zie ook FONTAINE 1980, 159-160.

1165

153

GUÉRANGER 1878-1885, II, 506-507 :

L'année 1765 vit paraître un [bréviaire](#), et l'année 1766 un missel, qui dépassaient peut-être encore tout ce qu'on avait vu jusqu'alors. Ces deux livres, destinés au diocèse de Poitiers, avaient été rédigés par un lazariste nommé [Jacob](#), et portaient en tête le nom et l'approbation de [Martial-Louis de Beaupoil de Saint-Aulaire](#). D'abord, tout ce que nous avons énuméré jusqu'ici de nouveautés étranges dans les livres de Paris et autres, s'y trouvait reproduit fidèlement; mais avec quelle incroyable recherche l'auteur avait enchéri sur tant de singularités! Nous ne parlerons pas de l'usage inouï de placer, à certains jours, une légende de saint dans l'office des Laudes; mais y peut-on voir quelque chose de plus étrange que de consacrer le dimanche, ce premier jour de l'opération divine, ce jour de la création de la lumière, de la résurrection du Christ, de la promulgation de la loi évangélique, de le consacrer, disons-nous, à célébrer le repos de Dieu achevant l'œuvre de la création?

Dies Dominica Dei complentis opus creationis requiem celebrat, Christi resurgentis commemorat triumphum, varia describit pietatis officia quibus obligantur fideles, et æternæ requiei desiderium excitat et accendit.

Pouvait-on démentir d'une manière plus énorme tous les siècles chrétiens, qui n'ont qu'une voix sur les mystères de la semaine, et qui jamais ne confondirent le jour de la lumière avec le Sabbat du Seigneur? A l'effet d'étayer ce beau système, [Jacob](#) n'avait eu rien de plus pressé que de débarrasser les vêpres du dimanche de ces belles et populaires antiennes, conservées cependant à Paris et partout ailleurs: Dixit Dominus — Fidelia, etc., pour amener, comme dans tout le reste de son psautier, de nouvelles antiennes plus ou moins décousues et tirées des divers livres de la Bible; en quoi il avait rompu non seulement avec Rome, Milan, l'ancienne Eglise gallicane, l'Eglise gothique d'Espagne, mais même avec tous les nouveaux bréviaires, dont aucun n'avait encore été puiser hors des psaumes eux-mêmes les antiennes du psautier. Dans la voie des nouveautés, quand on a franchi un certain degré, on ne s'arrête plus. Nous nous bornerons, pour le moment, à ces traits du bréviaire de [Jacob](#), en signalant toutefois les indignes gravures dont on avait prétendu l'orner.

Waarom de gravures als onwaardig worden beschouwd, blijft in het ongewisse. Bij die van de opstanding kan men op grond van de schaarse kledij van de Christusfiguur iets van [Guérangers](#) afkeer vermoeden, maar met zekerheid is dit niet vast te stellen. De [gravure](#) is van Jean-Charles Bacquoy (1721-1777) naar een ouder werk van Hubert-François Gravelot (1699-1773). Beiden golden in hun tijd als toonaangevende grafische kunstenaars en waren in 1765 nog in leven. Voor het brevier van Poitiers van dat jaar is dus gebruik gemaakt van eigentijdse en als kwalitatief hoogstaand beschouwde kunst.

1166

153

Breviarium Pictaviense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, DD. Martialis-Ludovici de Beaupoil de Saint Aulaire, Pictaviensis Episcopi auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Pictavii, Ex Typis Joannis Felicis Faulcon, Illustr. & Rever. DD. Episcopi & Cleri Typographi. Viâ & è conspectu Beatæ Mariæ Majoris. M. DCC. LXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2585.

1167

153

Zo ook DU LAC 1849, 244:

En 1765 et 1766, l'Evêque de Poitiers publia un [Bréviaire](#) et un Missel qui laissaient bien loin derrière eux tout ce qui avait été fait jusqu' alors. L'auteur était un Lazariste nommé [Jacob](#); les lauriers de [Rondet](#) l'empêchaient de dormir ...

J.-A. Le Roi, *Histoire des rues de Versailles et de ses places et avenues depuis de l'origine de cette ville jusqu'à nos jours*, Versailles 1861, 149; *Mémoires de la Société des sciences morales, des lettres et des arts de Seine-et-Oise*, Versailles 1861, VI, 100.

Martial-Louis de Beaupoil de Saint-Aulaire (1719-1798).

Gravure door Wilbrode-Magloire-Nicolas Courbe
naar een portret door Olivier-Stanislas Perrin (1761-1832).

ISNI 0000 0000 0140 0349. Zie o.m. DU TEMS 1774-1775, II, 434-435; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 72, waar alleen abusievelijk melding gemaakt wordt van Mathias-Luc de Beaupoil de Saint-Aulaire als 108ste bisschop van Poitiers, zonder biografische details; HOEFER 1852-1866, XLIII, 134; MICHAUD 1843, XXXVII, 271-272; GAMS 1873, 603; JEAN 1891, 145.

Er zijn van Poitiers geen eerdere brevieruitgaven uit de achttiende eeuw bekend en voor zover kan worden vastgesteld evenmin uit de zeventiende. Vóór 1765 is dus hoogstwaarschijnlijk het Romeinse in gebruik geweest.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 18 december 1778, p. 204:

Dans la Retraite donnée aux Curés, durant le mois de Mai, ce [Prélat](#) fit lire une Ordonnance datée du 6 de ce mois, & qu'il fit imprimer ensuite, portant ordre à tous Curés, Chanoines & autres Ecclésiastiques du Diocèse, de se pourvoir du Breviaire nouveau qu'il a fait rédiger & imprimer; & leur defendant sous peine de suspense encourue par le seul fait, après six mois de la publication de la présente Ordonnance, de se servir du Breviaire ancien, sans une permission expresse de lui ou de ses Grands-Vicaires. Le Prélat ajouta de vive voix, qu'il ne prétendoit pas décider que ceux qui, après le terme prescrit, réciteroient l'ancien Breviaire, commissent un péché mortel, que cela étoit peut-être douteux; mais que dans le doute, il falloit suivre le parti plus sur. Un des Curés anciens s'étant plaint de cette Ordonnance, [M. de St Aulaire](#) répondit que si quelqu'un avoit des observations à faire, on tâcheroit de donner en particulier satisfaction à tout le monde, & dispense à ceux qui seroient véritablement dans le cas de la demander. Ces assurances de se rendre facile à accorder des dispenses empêcha qu'il n'y eût des protestations.

Il est à remarquer 1° que le nouveau Breviaire a été rédigé par M. Jacob Lazariste Supérieur du Petit Séminaire de Poitiers, devenu ensuite Curé des Invalides à Paris, & enfin Curé de St Louis à Versailles. Comme ce Lazariste n'étoit rien moins qu'un homme de prière, son ouvrage est justement suspect, & mériterait un sérieux examen. 2° [L'ancien Breviaire de Poitiers est le Romain](#). Il est étonnant que M. de St Aulaire mette en doute si la récitation de ce Bréviaire est devenue un péché mortel en vertu de son Ordonnance. Dans ce cas ne devoit-il point s'abstenir de faire cette Ordonnance? C'étoit au moins pour lui le parti le plus sur. 3° Le Diocèse en général montrant beaucoup de répugnance pour le nouveau Breviaire, [M. de St Aulaire](#), naturellement porté aux voies de rigueur, les a d'autant plus volontiers employées à vaincre cette répugnance, que par des arrangemens pris avec l'Imprimeur il est intéressé au débit. Ainsi l'affaire du nouveau Breviaire, comme celle de l'union des Prieurés, n'est qu'un objet de finance. Mais 4° le Prélat mal conseillé s'est mis dans le cas de reculer plutôt que d'avancer. Car la peine de suspense encourue par le seul fait, est si essentiellement contraire à nos maximes, qu'elle suffit pour faire déclarer abusive une Ordonnance qui en est infectée. Si les Curés avoient eu quelque courage, ils auroient appelé comme d'abus de cette Ordonnance, & le Prélat auroit pu être forcé d'abandonner son Breviaire, à moins qu'il n'eût encore surpris la religion du Conseil.

Eerder is in de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 3 juli 1778, 108, onomwonden uiterst negatief over Jacob gesproken:

Si les faits sont vrais, il faut que l'esprit du gouvernement soit bien changé dans la Congrégation de la Mission; car autrefois le Supérieur Général n'auroit pas manqué de retirer un Curé de Versailles, qui se seroit avisé d'y solliciter des grâces; ou plutôt il n'auroit pas choisi pour un tel poste un sujet si intrigant & si peu Ecclésiastique à tous égards.

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Pictaviense*, 1765.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 150
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	8 32a 32b
	II	101a 101b 101c
	III	103a 103b 103c
	Lauden	18a 18b 135 1Sam2 148
	Prime	81 89a 89b
	Terts	73a 73b 95
	Sext	91a 91b 96
	None	102a 102b 102c
	Vespers	137 138a 138b 143a 143b
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	61 79a 79b
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	106a 106b 106c Ex15 134
	Prime	9a 9b 9c
	Terts	5 33a 33b
	Sext	56 93a 93b
	None	43a 43b 43c
	Vespers	119 120 123 124 126
	Completen	10 11 12
woensdag	Metten I	36a 36b 36c
	II	48a 48b 52
	III	72a 72b 74
	Lauden	67a 67b 67c Bar4 146
	Prime	88a 88b 88c
	Terts	28 49a 49b
	Sext	77a 77b 77c
	None	77d 77e 77f
	Vespers	122 130 144a 144b 144c
	Completen	13 14 31
donderdag	Metten I	44a 44b 45
	II	64 76a 76b
	III	26a 26b 84
	Lauden	20 71 97 Spr9 147
	Prime	41a 41b 42
	Terts	24a 24b 60
	Sext	80a 80b 83
	None	19 22 53
	Vespers	115 125 127 131a 131b
	Completen	15 23 149

vrijdag	Metten I	51 54a 54b
	II	63 87a 87b
	III	68a 68b 68c
	Lauden	69 70a 70b Hab3 145
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 39a 39b
	Sext	21a 21b 21c
	None	30a 30b 30c
	Vespers	128 129 139a 139b 141
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten I	16a 16b 23
	II	57 142a 142b
	III	38a 38b 46
	Lauden	47 66 86 Deut32 116
	Prime	40 98 107
	Terts	58a 58b 75
	Sext	100 108a 108b
	None	59 78 82
	Vespers	114 121 132 136 140
	Completen	50 85a 85b

1173

154

Breviarium Nannetense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Caroli-Eutropii de La Laurancie, Nannetensis Episcopi auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Versaliis, Typis Ph.-D. Pierres, Christianissimi Regis Proto-Typographi. M. DCC. XC. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2482. De tweede en waarschijnlijk laatste druk dateert van 1836: *Breviarium Nannetense, Auctoritate Illustriss. ac Reverendiss. in Christo Patris DD. Caroli-Eutropii de La Laurancie Nannetensis Episcopi vulgatum: necnon Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Josephi-Michaelis-Joannis-Baptistæ-Pauli-Augustini Micolon de Guerines Nannetensis Episcopi jussu, Atque Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, revisum ac de novo editum.* Nannetis, excudebat Merson. M DCCC XXXVI. BOHATTA / AMIET 2483.

1174

154

Zie FONTAINE 1980, 162; JOUNEL 1980, 94.

1175

154

Charles-Eutrope de La Laurancie de Cressac werd op 30 april 1740 geboren te Villeneuve-la-Comtesse in het bisdom Saintes. In 1783 werd hij tot bisschop van Nantes benoemd en ontving de wijding op 11 januari 1784. Ten tijde van de revolutie weigerde hij de eed van trouw aan de natie af te leggen, werd in 1791 daarom afgezet en emigreerde. In 1814 keerde hij naar Frankrijk terug en overleed op 13 mei 1816 te Parijs. GALLIA CHRISTIANA, XIV, 838: 'E vicario generali Pictaviensis ecclesiae Carolus Eutropius Nannetensis præsul consecratur II Januarii 1784. Sedebat anno 1790 ...' Zie ook RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 444; GAMS 1873, 582; JEAN 1891, 439.

1176

155

BOHATTA / AMIET 2558. Hierna werd het brevier zonder noemenswaardige wijzigingen opgelegd in 1755 (BOHATTA / AMIET 2559), 1758: *Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis sancti Spiritûs Commendatoris, &c. auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum.* Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. LVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2560 met datering van de uitgave in 1757; 1760 (BOHATTA / AMIET 2561), 1761 (BOHATTA / AMIET 2562) en 1762 (BOHATTA / AMIET 2562B).

Dit *Rituel de la province ecclésiastique d'Auch*, met in de ondertitel de vermelding van het betreffende bisdom en een mandement van de bisschop hiervan, verscheen in 1751 bij Jean-Baptiste Coignard en Antoine Boudet te Parijs. DUBARAT 1891, ccxxix-ccxxxii, bevat een overzicht van de uitgaven voor de kerkprovincie Auch. Zie ook DEGERT 1903.

1178

Louis Legrand (ISNI 0000 0000 8140 738X) werd op 12 juni 1711 te Lusigny-sur-Ouche geboren, studeerde te Autun en Parijs en werd op jeugdige leeftijd al docent filosofie in Clermont-Ferrand. In 1740 behaalde hij het licentiaat aan de Sorbonne. Hij trad toe tot de congregatie van de sulpicianen en doceerde theologie te Cambrai en Orléans, totdat hij overste van het seminarie van Saint-Sulpice in Parijs werd. Hij publiceerde verscheidene theologische werken. Hij hield zich in 1762 en 1763 bezig met de veroordeling van het pedagogische werk in romanvorm *Émile* van Jean-Jacques Rousseau. Ook andere filosofische en literaire werken van de Verlichting ondervonden zijn kritiek. Legrand overleed op 21 juli 1780 te Issy-les-Moulineaux. DUBARAT 1891, clxxiii, wijst de veronderstelling van de hand dat hij een aandeel in het *Breviarium Auscitanum* zou hebben gehad; zie ook *Revue de Gascogne: Bulletin de la Société historique de Gascogne*, XXXI, Auch 1890, 128.

1179

[Jean-François de Chastellard de Montillet de Grenaud](#) (1702-1776).

Gravure door Jean-Charles François (1717-1769),

naar Henri-Horace Roland de La Porte (ca. 1724-1793).

Jean-François de Chastellard de Montillet de Grenaud, geboren op 13 maart 1702 te Champdor in een zeer godsdienstige familie, kwam op jeugdige leeftijd onder de hoede van zijn oom, Joseph de Revol (1663-1739), bisschop van Oloron. In 1734 werd hij vicaris-generaal van dit bisdom. Op 2 oktober 1735 werd hij tot bisschop van Oloron gewijd, waarmee hij in de plaats van zijn terugtrekkende oom kwam. In 1742 werd hij aartsbisschop van Auch en bleef in deze functie tot zijn overlijden op 7 februari 1776. Hij besteedde veel aandacht en geld aan het bisschoppelijk paleis te Auch en aan zijn landgoed en voerde daar een zeer luxueuze staat. Desondanks is hij ook bekend geworden om zijn daadwerkelijke zorg voor het diocees. Zijn episcopaat werd verder gekenmerkt door een grote ijver om de beginnende contrareformatie geheel door te voeren in de Franse kerk en in zijn bisdom.

Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, I, 544; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 111; LALANNE 1872, 137, 1375; GAMS 1873, 499, 591; JEAN 1891, 66, 88.

1180

In deze tijd werd ook duidelijk dat van een brevierherziening vanuit Rome niet veel meer te verwachten zou zijn. Paus [Benedictus XIV](#) had pogingen hiertoe gedaan, maar deze hebben nooit tot resultaten geleid. Als de zienswijze van Xavier Bisaro die hierin wordt weergegeven juist is, zou [De Montillet](#) niet meer op Romeinse initiatieven hebben willen wachten en zou hij zich bij gebrek hieraan hebben aangesloten bij de gaandeweg steeds belangrijker wordende Parijse ritus.

1181

[Christophe de Beaumont du Repaire](#) (1703-1781).

Gravure door Antoine-Louis Romanet (ca. 1742-1807),

naar A.B. Duhamel (ca. 1736 – ca. 1800).

Christophe de Beaumont du Repaire (ISNI 0000 0001 2128 731X) werd op 26 juli 1703 geboren te Meyrals in de Périgord. In 1734 werd hij door [François de Crussol d'Uzès](#), bisschop van Blois, tot priester gewijd. Hij werd commendatair abt van de augustijner abdij Notre-Dame de Vertus in het bisdom Châlons en van de abdij van Saint-Denis te Reims, die tot de Congrégation de France, de zogenaamde génovéfains hoorde. Na in 1741 te zijn benoemd tot bisschop van Bayonne en van 1745 tot 1746 aartsbisschop van Vienne te zijn geweest, werd hij aartsbisschop van Parijs. Daar kreeg hij vooral bekendheid door zijn optreden tegen degenen die werden beschouwd als aanhangers van het jansenisme. Van de maatregelen die hij trof om de appellanten tegen de constitutie *Unigenitus* te dwingen deze toch te aanvaarden is het voorschrift om een kerkelijke uitvaart te weigeren aan degenen die bij [een als jansenistisch beschouwde priester hadden gebiecht](#) een van de meest

beruchte geworden. Zijn confrontatie met het Parlement van Parijs liep zo hoog op dat de koning zich genoodzaakt zag De Beaumont voor enige tijd te verbannen naar het kasteel waarop hij geboren was. Niet alleen het jansenisme vond in hem een heftig bestrijder maar ook de filosofie van de Verlichting, met name die van Jean-Jacques Rousseau. Hij overleed op 12 december 1781 te Parijs.

1182

156

Breviarium Auscitanum, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Francisci de Montillet, Archiepiscopi Auscitani, Novempopulaniæ & utriusque Navarræ Primatis jussu & auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis. Apud Joannem-Baptistam Garnier, Reginæ necnon Serenissimæ Delphinæ typographum & bibliopolam, viâ Citharæ, sub signo Providentiæ, ad angulare viæ Pupæ. Petrum-Alexandrum Le Prieur, Regis typographum, viâ San-Jacobeâ, ad insigne crucis aureæ. M. DCC. LIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1961. Het *Mandement* van 5 november 1752 is integraal weergegeven in DUBARAT 1891, clx-clxi.

1183

156

FONTAINE 1980, 131-132; DUBARAT 1891, clxxvi-clxxvii.

1184

156

Breviarium Baionense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Guillelmi d'Arche, Episcopi Baionensis, jussu & auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis. Apud Joannem-Baptistam Garnier, Reginæ necnon Serenissimæ Delphinæ typographum & bibliopolam, viâ Citharæ, sub signo Providentiæ, ad angulare viæ Pupæ. Petrum-Alexandrum Le Prieur, Regis typographum, viâ San-Jacobeâ, ad insigne crucis aureæ. M. DCC. LIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1976. Het *Mandement* van 18 januari 1753 is gereproduceerd in DUBARAT 1891, clxii-clxiii.

Voor het missaal zie ook FONTAINE 1980, 131-132. Er verscheen ook een hierop gebaseerd kerkboek voor de leken: *Livre d'Eglise à l'usage du diocèse de Bayonne, contenant l'Office des Dimanches & des Fêtes pour le Matin & l'Après-Midi, selon le Nouveaux Bréviaire & le Missel de ce Diocèse, avec les Prières du Matin & du Soir, & un Exercice pour la Confession & la Communion, imprimé sur l'ordre de Monseigneur l'Evêque.* A Paris, Chez Pierre-Alexandre Le Prieur, Imprimeur du Roi, ruë Saint-Jacques, à la Croix d'Or. M. DCC. LVI. Avec privilège du Roi. Een overzicht van de liturgische boeken die in het bisdom Bayonne in gebruik zijn geweest, bevindt zich in DUBARAT 1891, ccxxiv-ccxxix.

[Guillaume d'Arche](#) (1702-1774).

Guillaume d'Arche, geboren op 1 augustus 1702 te Bordeaux, werd kanunnik en deken van de kathedraal van zijn geboortestad en vicaris-generaal van het aartsbisdom voordat hij in 1745 tot bisschop van Bayonne werd benoemd. Daar zette hij zich in voor de invoering van een nieuwe liturgie en de verfraaiing van de kathedraal. Hij is de auteur van een werk op het gebied van de moraaltheologie en verdedigde de jezuïeten toen hun orde in Frankrijk dreigde te worden opgeheven. Hij overleed te Bayonne op 13 oktober 1774. Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, I, 62; II, 181; RICHARD E.A. 1760-1765, I, 572; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 137; LALANNE 1872, 216; GAMS 1873, 509; JEAN 1891, 76-77.

1185

156

Breviarium Conseranense, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Josephi de Saint-André Marnais de Vercel, Episcopi Conseranensis, jussu & auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Joannem-Baptistam Garnier, Reginæ necnon Serenissimæ Delphinæ Typographum & Bibliopolam, viâ Citharæ, sub signo Providentiæ, ad angulare viæ Pupæ. Petrum-Alexandrum Le Prieur, Regis Typographum, viâ San-Jacobeâ, ad insigne Crucis Aureæ. M. DCC. LIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2159. Voor het *Missale Conseranense* zie FONTAINE 1980, 131.

De bisschop op wiens gezag het brevier en het missaal werden ingevoerd was Joseph de Saint-André de Marnays de Vercel (1713- 1779). Deze was vicaris-generaal van Angers, totdat hij 1752 te Saint-Lizier en Couserans werd benoemd.

Vgl. DUBARAT 1891, cliv:

La Province d'Auch comptait douze suffragants: Aire, Bayonne, Bazas, Comminges, Condom (*sic!*), Couserans, Dax, Lectoure, Lescar, Lombez (*sic!*), Oloron et Tarbes. Quatre seulement de ces diocèses embrassèrent alors le Bréviaire Auscitain: Auch, Couserans, Comminges et Bayonne. Oloron conserva le rit Romain jusqu'en pleine Révolution française; Lescar récita, jusqu'en 1786, exclusivement, le Bréviaire Romain.

Condom en Lombez zijn ten onrechte vermeld, want het eerste bisdom hoorde tot de kerkprovincie Bordeaux en het tweede tot die van Toulouse.

1187

156

Als auteur van deze hymnen wordt volgens DUBARAT 1891, clxxiii, François-Philippe Mazoé genoemd, die verbonden was aan het seminarie van Bayonne. Dubarat toont enige terughoudendheid ten aanzien van deze hypothese. Hij acht wel aannemelijk dat deze Mazoé bij de eindredactie van het *Breviarium Baionense* betrokken is geweest en noemt ter adstructie een rekening van een vrij aanzienlijk bedrag, dat de bisschop van Bayonne hem heeft betaald voor het opstellen van cartons, inlegvellen met correcties. Zie ook *Revue de Gascogne: Bulletin de la Société historique de Gascogne*, XXVIII, Auch 1887, 144.

1188

156

Vgl. DUBARAT 1891, clxxiv-clxxv, die deze gelijkenis eveneens opmerkt en zelfs een verband tussen de beide brevieren veronderstelt, dat echter niet zeer aannemelijk lijkt en waarvoor hij slechts één argument geeft, namelijk de overeenkomst in de doxologie van de hymne *Audiat tellus* in het *Breviarium Bajonense* met die van *Vera supremi soboles Tonantis* voor het feest van Sint-Willibrord. De doxologie voor het sappische metrum van beide hymnen komt echter ook in enige varianten voor bij andere hymnen in verscheidene andere brevieren.

1189

156

DUBARAT 1891, clxxii:

Notre bréviaire Auscitain dut servir de modèle à ceux de [Toulouse](#) et de [Bazas](#), parus en 1771, car, pour la première fois, on voit se généraliser la correction de l'hymne des Evangélistes ...

1190

157

Het *Mandement* in het brevier van [Auch](#) dateert van 5 november 1752 en dat van [Mirepoix](#) van 25 maart 1753.

1191

157

Breviarium Convenarum, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Antonii-Gabrielis Osmond, Episcopi Convenarum, Comitibus Lugduni, &c., auctoritate ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Convenarum. M. DCC. LXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2180.

Charles-Antoine-Gabriel d'Osmond de Médavy (1723-1806) was bisschop van Saint-Bertrand-de-Comminges van 1763 tot 1785.

1192

157

Breviarium Vazatense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Baptistæ-Amedæi de Gregoire de Saint-Sauveur, Episcopi & Domini Vazatensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Vazatensium. M. DCC. LXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2846.

Jean-Baptiste-Amédée de Grégoire de Saint-Sauveur (1709-1792, ISNI 0000 0000 4793 1559) was van 1746 tot 1789 de laatste bisschop van Bazas.

Charles-Auguste Le Quien de La Neufville (ISNI 0000 0004 4037 2271), geboren te Bordeaux op 23 juli 1726, was vicaris-generaal van Dax toen hij daar tot bisschop werd benoemd in 1771. In maart van het volgende jaar ontving hij de bisschopswijding. Bij het van kracht worden van de *Constitution civile du clergé* werd zijn bisdom opgeheven en zag hij zich genoodzaakt Frankrijk te verlaten. In 1802 werd hij na zijn terugkeer nog benoemd tot bisschop van Poitiers maar hij zag wegens zijn leeftijd en gezondheid van deze zetel af. Hij stierf op 28 oktober 1805 te Cenon.

Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, I, 452; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 271; GAMS 1873, 544; JEAN 1891, 69-70.

1194

157

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 25 december 1781, 206-207:

Le Bréviaire de Paris, malgré le vernis de Jansenisme que les Jesuites & les Sulpiciens se sont efforcés de lui appliquer, acquiert de jour en jour plus de confiance & d'autorité dans le Royaume, étant adopté par les Prélats même qui sont le moins suspects de favoriser la chimérique hérésie. La fausseté des déclamations hasardées contre cet Ouvrage, pourroit & devroit servir à faire reconnoître le peu de fondement de tant d'autres calomnies avancées & soutenues par les mêmes adversaires ... Nous avons sous les yeux un Mandement de 8 pag. in 4°. par lequel M. [Charles-Auguste le Quien de la Neufville](#) Evêque d'Acqs (ou de Dax) annonce à ses Diocésains qu'après mure deliberation, il a jugé ne pouvoir mieux faire que d'adopter les Livres Liturgiques de la Capitale. Dès le commencement de son Episcopat en 1772, il porta les premiers regards sur le Service divin, & rétablit cette parfaite unité de culte, qui exprime si bien celle qui doit regner dans la foi & dans l'enseignement. Si les circonstances lui eussent permis de suivre son inclination, il se seroit des-lors occupé du Bréviaire & du Missel ... Plusieurs considérations ont empêché M. [de la Neufville](#) de fixer son choix sur le Bréviaire d'Ausch, qui est le Siège Métropolitain. Il lui a paru plus convenable d'adopter le Bréviaire & le Missel de Paris, auquel « la piété & l'érudition ont travaillé de concert, & qui a mérité le suffrage & l'approbation d'un grand nombre de Diocèses de ce Royaume. » ... Le Bréviaire & le Missel, arrangés pour le Diocèse d'Acqs, ont du commencer d'être en usage le Dimanche de la Trinité. Le Prelat avertit qu'il y aura pour les Fideles des Heures Paroissiales & d'autres Livres conformes au nouveau Rit. Ce Mandement est daté d'Acqs le 28 Janvier 1781.

Deze laatste opmerking heeft vermoedelijk geen betrekking op het mandement bij de introductie van het brevier maar op een uitvoeringsmaatregel. De tekst van dit tweede mandement, dat verloren gegaan lijkt, is slechts gedeeltelijk overgeleverd in de *Nouvelles ecclésiastiques*. DEGERT 1899, 412-413, stelt dat het brevier aanvankelijk niet gunstig werd ontvangen en dat verscheidene geestelijken bij het Romeinse wilden blijven. Met het hier bedoelde mandement wilde [Le Quien](#) duidelijkheid met betrekking hiertoe brengen. BISARO 2006, 292, beoordeelt dit niet in gunstige zin: ‘

D'autres choisirent de mettre brutalement un terme aux contestations, à l'instar de Mgr [de La Neufville](#), évêque de Dax, qui était confronté à la réticence de ses prêtres diocésains.

1195

157

Breviarium Aquense ... Caroli Augusti Le Quien de La Neufville ... editum, Paris 1779. BOHATTA / AMIET 1897.

1196

157

In 1779 verscheen ook een *Missale Aquense*, dat door FONTAINE 1980 niet wordt genoemd maar wel voorkomt in de aanvulling hierop: JOUNEL 1980, 93.

1197

157

Het voormalige bisdom Dax werd hierin geïncorporeerd.

Breviarium Auscitanum, Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Joannis-Francisci de Montillet, Archiepiscopi Auscitani, Novempopulaniæ et utriusque Navarræ primatis jussu et auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris DD. Antonii-Xaverii de Neirac, Episcopi Tarbensis consensu editum. Tarbo, apud Lagleize, Episcopi Tarbensis Bibliopolam. 1827. BOHATTA / AMIET 1963B. Eerder werd het al opgelegd in 1826: BOHATTA / AMIET 1963. De laatste uitgave is die van 1845 geweest: *Breviarium Auscitanum Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. Nicolai Augustini de La Croix Archiepiscopi Auscitani auctoritate et venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu denuo typis mandatum.* Lugduni Apud J.B. Pelagaud et socios SS. DD. Papæ biblio-typographos M. DCCCXLV. BOHATTA / AMIET 1963D.

In Bayonne is in omloop geweest: *Breviarium Baionense, ... Guillelmi d'Arche ... editum, ... Pauli Theresiæ Davidis d'Astros, ... de novo typis editum,* Besançon 1826. BOHATTA / AMIET 1977. Dit brevier werd herdrukt als *Breviarium Baionense, ... Francisci Lacroix ... editum,* Lyon 1845.

Aire-sur-l'Adour kreeg een diocesane variant in 1829: *Breviarium Aturense, Illustrissimi et Reverend. in Christo Patris DD. Dominici-Mariæ Savy, Episcopi Aturensis, auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum.* Vesontione, Ex Typis Gauthier Fratrum, Bibliopolas, M. DCCC. XXIX. BOHATTA / AMIET 1919, 1920. Een heruitgave dateert van 1847: BOHATTA / AMIET 1921.

[Paul-Thérèse-David d'Astros](#) (1772-1851).

Paul-Thérèse-David d'Astros (1772-1851) werd in 1817 genomineerd als bisschop van Orange, welk bisdom echter niet hersteld werd. In plaats daarvan werd hij in 1820 benoemd als bisschop van Saint-Flour, doch in plaats van dit bisdom kreeg hij Bayonne, waartoe hij door [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) werd geconsecreerd. In 1830 werd hij aartsbisschop van Toulouse en in 1850 werd hij door Pius IX tot kardinaal gecreëerd.

1199

158

Proprium sanctorum ad usum insignis et regalis Ecclesiæ Sanctæ Genovefæ Parisiensis, Sine ullo medio ad Sedem Apostolicam pertinentis, Ordinis Canonorum Regularium Congregationis Gallicanæ. Pariisiis, Typis P.Æ. Le Mercier, Congregationis Gallicanæ Typographi, viâ Jacobæâ, sub Libro aureo. M. DCC. LXV. Cum privilegio Regis.

1200

158

Breviarium ad usum insignis et regalis Abbatæ Sanctæ Genovefæ Parisiensis, Sine ullo medio ad Sedem Apostolicam pertinentis, Ordinis Canonorum Regularium Congregationis Gallicanæ. Pariisiis, Typis P.Æ. Le Mercier, Congregationis Gallicanæ Typographi, viâ Jacobæâ, sub Libro aureo. M. DCC. LXV. Cum privilegio Regis.

1201

158

Charles-François Delorme (ook: De Lorme), geboren te Parijs op 3 november 1706 en daar overleden op 8 augustus 1782, was van 1760 tot 1766 abt van Sainte-Geneviève en generaal-overste van de congregatie. PETIT 2008A, 124. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, V, 1189.

1202

158

Jean-Baptiste de Champflour (1683-1768) was van 1737 tot zijn dood bisschop van Mirepoix. Zijn oom Étienne de Champflour (1646-1724) was bisschop van La Rochelle.

1203

158

Jean-Baptiste-Joseph de Fontanges (1718-1764) was vanaf 1748 bisschop van Lavaur.

Breviarium Vaurense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Baptistæ Josephi de Fontanges, Episcopi Vaurensis, Regi ab omnibus Consiliis, necnon Brivatensis Comitatus auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. D. CC. LVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2848B.

FONTAINE 1980, 133 noemt het *Missale Mirapiscense* van 1753 maar niet het *Missale Vaurense* van 1758. Beide werden te Parijs uitgegeven.

Breviarium Alesiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris; D.D. Joannis-Ludovici De Buisson De Beauteville, Alesiensis Episcopi. Regi à Consiliis, &c. auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Alesiensium. M. DCC. LVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1792.

Jean-Louis de Buisson de Beauteville (1708-1776), bestuurdde vanaf 1756 het bisdom Alais (tegenwoordig geschreven als Alès), dat in 1694 werd opgericht en waarvan het territorium werd afgesplitst van dat van Nîmes.

Charles-François-Siméon de Vermandois de Saint-Simon de Rouvroy de Sandricourt (1727-1794), die aan [dit brevier](#) zijn goedkeuring gaf, was de laatste bisschop van Agde. Hij werd als slachtoffer van de Franse Revolutie te Parijs terechtgesteld.

Zie o.a. RICHARD E.A. 1760-1765, I, 72; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 6; 28, 417; QUÉRARD 1827-1839, VIII, 375; DE FELLER 1832-1833, XII, 53; ACKERMANN 1834, IV, 199; MICHAUD 1843, XXXVII, 433; HOEFER 1852-1866, XLIII, 117; FISQUET 1864-1874, *Agde*, 535-540; GAMS 1873, 478; JEAN 1891, 255-256.

Léopold-Charles de Choiseul-Stainville (6 december 1724 - 10 september 1774, ISNI 0000 0000 0292 7070) was een jongere broer van Étienne-François de Choiseul (1719-1785), de invloedrijke minister van Lodewijk XV. Hij werd na zijn priesterwijding vicaris-generaal bij zijn neef [Claude-Antoine de Choiseul-Beaupré](#), bisschop van Châlons-sur-Marne. In 1758 werd hij benoemd tot bisschop van Évreux, maar voordat hij de zetel daarvan kon innemen, promoveerde de koning hem al in het volgende jaar tot aartsbisschop van Albi, in welke functie hij tot 1764 zou blijven. In dat jaar, kort na de invoering van het *Breviarium Albiense*, werd De Choiseul-Stainville benoemd tot aartsbisschop van Cambrai en opgevolgd door François-Joachim de Bernis (1715-1794). Na 1770, toen een conflict tussen Spanje en Groot-Brittannië over de Falklandeilanden tot een oorlog dreigde uit te groeien en zijn broer als minister het Franse leger wilde mobiliseren, viel de familie in ongenade bij de koning. Hierdoor en door zijn verslechterende gezondheid trok De Choiseul zich steeds meer terug uit zijn ambtsbezigheden. In 1774 stierf hij te Moulins, op weg naar Vichy, waar hij een kuur met geneeskrachtig water wilde ondergaan.

Zie o. m. RICHARD E.A. 1760-1765, I, 113; II, 637; DU TEMS 1774-1775, I, 150; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 32; 209; 297; COURTIN 1827-1832, VI, 119; ACKERMANN 1834, II, 93; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, VII, 493; MICHAUD 1843, VIII, 181; DE POSADA 1848-1868, III, 889-890; HOEFER 1852-1866, X, 357; FISQUET 1864-1874, *Évreux*, 78-81; GAMS 1873, 485; 528; 550; JEAN 1891, 4, 169; 354.

Breviarium Vapincense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, DD. Francisci de Narbonne, è Vicecomitibus Narbonæ, Episcopi, Comitatus & Ducis Vapincensis, jussu & auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium, & Vapincensium. M. DCC. LXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2844C.

Het brevier is voorzien van een mandement van François de Narbonne-Lara (1720-1792), die in het voorjaar van 1764 bisschop van Gap werd. Het is echter tot stand gekomen onder zijn voorganger, Pierre-Annet de Pérouse (1699-1763).

Breviarium Divionense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Claudii-Marci-Antonii d'Apchon, Divionensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Bibliopolas Usuum Parisiensium & Divionensium. M. DCC. LXII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2194. De tweede en laatste oplage is: *Breviarium Divionense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. Claudii-Marci-Antonii d'Apchon, Divionensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum; et denuò auctoritate Illustrissimi et Reverendissimi Joannis-Baptistæ Dubois, Divionensis Episcopi, typis mandatum.* Divione, Apud A. Douillier, R.R. D.D. Episcopi typographum, et bibliopolam. M. DCCC. XXI. BOHATTA / AMIET 2195.

Claude-Marc-Antoine d'Apchon de Corgenon (1721-1783, ISNI 0000 0000 1652 9380) was van 1755 tot 1776 bisschop van Dijon en vervolgens tot zijn overlijden aartsbisschop van Auch.

1211

158

Breviarium Condomiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Alexandri Cæsaris d'Anterroches, Episcopi & Domini Condomiensis, Regi à Consiliis, Brivatis Comitibus, Regiorum Ordinum S. Lazari, & B.M. de Monte-Carmelo Commendatoris, &c. auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium & Condomiensium. M. DCC. LXIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2158.

Alexandre-César d'Anterroches, geboren in 1719, was van 1763 tot zijn dood in 1793 de laatste bisschop van Condom.

1212

158

Breviarium Lucionense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D. D. Claudii-Antonii-Francisci Jacquemet Gaultier d'Ancyze, Episcopi et Baronis Lucionensis auctoritate, nec-non venerabilis Ecclesiae Lucionensis Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ usuum Parisiensium et Lucionensium. M. DCC. LXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2373. Het werd waarschijnlijk pas in 1823 opnieuw uitgegeven: *Breviarium Lucionense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Renati-Francisci Soyer, Lucionensis Episcopi, auctoritate editum.* Lutetiæ Parisiorum, Sumptibus bibliopolarum usuum Parisiensium, et aliarum diœcesium. M. DCCC. XXIII. BOHATTA / AMIET 2374. De laatste druk dateert van 1836: *Breviarium Lucionense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Renati-Francisci Soyer Lucionensis Episcopi auctoritate editum.* Lutetiæ Parisiorum. Excudebant Ad. Le Clere et soc. D.N. Papæ Typographi, in aggere vulgò dicto, Quai des Augustins, no 35. M DCCC XXXVI. BOHATTA / AMIET 2375.

1213

158

Het brevier van Luçon bevat enige afwijkingen van dat van Parijs, die voornamelijk aan het brevier van Bourges lijken te zijn ontleend.

1214

158

FONTENELLE DE VAUDORÉ 1847, II, 824-825:

Ajoutons que M. Gaultier, en changeant, de cette année, la liturgie en usage dans le diocèse de Luçon, prit le bréviaire de Paris en le faisant accorder en quelque chose avec l'ancien propre des Saints du diocèse. Il adopta, de plus, le catéchisme de Bordeaux et le rituel de Poitiers, qui était le même que celui de Bourges. Relativement au catéchisme, la mesure fut sans doute adoptée pour n'être pas obligé de revenir sur les anciens catéchismes, qui avaient occasionné de si grands troubles dans le diocèse. C'était donc une sorte de transaction que le prélat voulait opérer, en ne donnant gain de cause à aucun de ceux qui défendaient un des anciens catéchismes, en impugnant l'autre d'erreurs.'

In een voetnoot voegt de auteur hieraan toe: 'Ce changement fut opéré pour le 4. mars, jour des Cendres. In 1767 viel Aswoensdag inderdaad op deze datum.

Claude-Antoine-François Jacquemet-Gaultier d'Ancyze (1707-1775) was van 1759 tot zijn overlijden bisschop van Luçon. Zijn voorganger was Guillaume-Samuel Verthamon de Chavagnac (1693-1758), aan wie jansenistische sympathieën worden toegeschreven, maar die geen pogingen heeft gedaan het Parijse brevier ingang te doen vinden.

1215

158

Étienne-Charles de Loménie de Brienne (1727-1794).
Lithografie door François-Séraphin Delpech (1778-1825)

Étienne-Charles de Loménie de Brienne (ISNI 0000 0000 8093 8349), geboren 9 oktober 1727 te Parijs en overleden op 19 februari 1794 te Sens, werd nadat hij vicaris-generaal van de aartsbisschop van Rouen was geweest in 1760 bisschop van Condom en in 1763 aartsbisschop van Toulouse. Het is dus onmogelijk dat hij aldaar in 1761 liturgische veranderingen tot stand bracht. Loménie de Brienne werd in 1770 lid van de Académie Française. Kort vóór de Franse Revolutie werd hij benoemd tot aartsbisschop van Sens, waar hij in 1788 al tot aftreden werd gedwongen. Toch werd hij tot kardinaal benoemd en hij bleef twee jaren lang in Italië. In 1790 onderschreef hij de *Constitution civile du clergé* en in het jaar daarop werd hij bisschop van het departement de l'Yonne, wat hem zijn kardinaalaat kostte.

Zie o.a. PERRIN 1896; GALLIA CHRISTIANA, XI, 908-909; XIII, 73-75; DU TEMS 1774-1775, II, 308; ERSCH 1797-1806, V, 85; DESESSARTS 1800-1803, I, 378-379; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVI, 413-415; PEIGNOT 1822, II, 338; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 259; XXIX, 203; 254; 338; DE LA MOTHE E.A. 1823, I, 385-387; COURTIN 1827-1832, XIV, 424-425; QUÉRARD 1827-1839, V, 343-344; DE FELLER 1832-1833, VIII, 189-191; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1738; ACKERMANN 1834, III, 262-263; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 22; LE BAS 1840-1845, X, 308-309; MICHAUD 1843, XXV, 58-61; DU LAC 1849, 245; DE POSADA 1848-1868, XII, 294-299; PÉRENNÈS 1851, II, 1223-1226; HOEFER 1852-1866, XXXI, 530-537; PICOT 1853-1857, VI, 499-503; FISQUET 1864-1874, *Sens*, 159-165; JERVIS 1872, II, 382; 386; LALANNE 1872, 1156-1157; GAMS 1873, 540, 630, 639; VAPEREAU 1876, II, 1269; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1110; GUÉRANGER 1878-1885, II, 508; JEAN 1891, 131-132; DE VIGUERIE 1995, 1129-1130.

1216

158

GUÉRANGER 1878-1885, II, 508-509:

... l'Eglise de Toulouse, en 1761, vint aussi abjurer les traditions romaines. Elle avait alors le malheur d'être gouvernée par son trop fameux archevêque Etienne-Charles de Loménie de Brienne, qui croyait en Dieu, peut-être, mais non en la révélation de Jésus-Christ. Il mérita du moins, pour sa réforme liturgique, les éloges du gazetier janséniste: « On sait, dit-il, que M. l'archevêque de Toulouse et MM. les évêques de Montauban, Lombez, Saint-Papoul, Aleth, Bazas et Comminges, ont donné l'année dernière à leurs diocèses respectifs un nouveau bréviaire qui est le même que celui de Paris, à quelques changements près, qui n'intéressent point le fond de cet OUVRAGE IMMORTELL (*Nouvelles Ecclésiastiques*, 16 avril 1772). » En effet, ce n'était pas un médiocre triomphe pour le parti, de voir un si grand nombre d'Eglises venir chercher, sur la tombe de Vigier et de Mésenguy, les livres destinés à remplacer désormais, pour elles, les usages surannés de l'Eglise romaine.

Zie ook PETIT 2010, 48.

1217

159

Breviarium Tolosanum, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Stephani-Caroli de Lomenie de Brienne, Tolosani Archiepiscopi auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Tolosanorum. M. DCC. LXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2773.

Dit werd herdrukt in 1777: *Breviarium Tolosanum, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Stephani-Caroli de Lomenie de Brienne, Tolosani Archiepiscopi, Auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum.* Carcassi, È Typis R. Heirisson, Regis Typographi. M. DCC. LXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2774.

In 1784 en 1818 volgden nog twee uitgaven: BOHATTA / AMIET 2775 en 2775B en in 1841 nog een *Diurnale Tolosanum*: BOHATTA / AMIET 2775C.

1218

159

Hoewel de uitspraak van DU LAC 1849, 244-245, niet objectief lijkt te zijn bedoeld, is zij niet geheel onjuist:

En 1771, pendant que le trop fameux [Loménie de Brienne](#), ce Cardinal ami et complice des philosophes, établissait le Parisien à Toulouse et le faisait établir à Montauban et ailleurs.

De waarheid is echter dat juist in het genoemde bisdom Montauban veel tegenstand bestond, geuit door [Bertrand de La Tour](#).

1219

159

Hij heeft zich de reputatie van agnosticus en zelfs die van atheïst verworven, wat vermoedelijk samenhangt met de gebeurtenissen in de laatste dagen van zijn leven en met een uitspraak die Lodewijk XVI over hem zou hebben gedaan toen hij genoemd werd als kandidaat voor het ambt van aartsbisschop van Parijs in 1781: 'Il faudrait au moins que l'archevêque de Paris crût en Dieu ...', waarna [Antoine-Éléonor-Léon Leclerc de Juigné](#) werd benoemd.

Dit lijkt een 'Wanderanekdote' te zijn en is zeker een citaat uit de tweede hand, waaraan niet te veel historische waarde moet worden gehecht. Gewantrouwd door de aanhangers van de Franse revolutie werd [De Loménie](#) in 1793 en 1794 gearresteerd. Tijdens zijn laatste gevangenschap zou hij het christendom hebben afgezworen. Kort daarop stierf hij aan een beroerte of, zoals wel wordt beweerd, als gevolg van vergiftiging. Het gerucht verspreidde zich dat hij door zelfdoding om het leven is gekomen, doch dit is nooit bevestigd. [De Loménie de Brienne](#) is als econoom bekender geworden dan als bisschop. Hij liet in Toulouse grootscheepse publieke werken ondernemen, die de aanblik van de stad zeer ten goede zijn gekomen. Enige tijd was hij *Contrôleur général des finances* maar bleek niet in staat het al zeer gedegenerende financieel-economische systeem van het Franse koninkrijk te saneren.

1220

159

Breviarium Lumbariense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Jacobi Richier de Cerisy, Episcopi & Domini Lumbariensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Lumbariensium. M. DCC. LXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2396.

Joseph-Antoine-Jacques Richier de Cerisy (ca. 1709-1771) was bisschop van Lombez van 1751 tot zijn dood.

1221

159

Breviarium San-Papulense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Danielis-Bertrandi de Langle, Episcopi & Domini Sancti-Papuli auctoritate, & Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum San-Papulensium. M. DCC. LXXII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2668. In 1774 volgde een eigen missaal, dat nagenoeg gelijk was aan het *Missale Tolosanum* van 1773; FONTAINE 1980, 141, resp. 144. Het brevier werd heruitgegeven in 1777: BOHATTA / AMIET 2669.

Daniel Bertrand de Langle (1701-1774), afkomstig uit Bretagne, was bisschop van Saint-Papoul van 1738 tot zijn overlijden.

1222

159

Breviarium Rivense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D. D. Petri-Josephi de Lastic, Rivensis Episcopi auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Bibliopolas Usuum Parisiensium ac Rivensium. M.DCC.LXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2623. Dit brevier werd herdrukt in 1779: BOHATTA / AMIET 2623C.

Pierre-Joseph de Lastic-Lescure (1726-1812, ISNI 0000 0003 6098 0330) was vanaf 1771 tot de opheffing van het bisdom in 1790 bisschop van Rieux.

Breviarium Appamiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Henrici-Gastonis de Levis, Episcopi Appamiensis, auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli consensu, editum. Parisiis, Typis Cl. Simon, Illustrissimi D.D. Archiepiscopi Parisiensis Typographi, viâ San-Jacobæâ. M. DCC. LXXXI. BOHATTA / AMIET 1889.

De eerste heruitgave was: *Breviarium Appamiense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. Henrici-Gastonis de Levis, Episcopi Appamiensis auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli consensu, editum.* Vesontione, ex typis L. Gauthier. 1833. BOHATTA / AMIET 1890. De derde druk is van 1852: BOHATTA / AMIET 1890B.

Henri-Gaston de Lévis (1702-1787) was bisschop van Pamiers van 1741 tot zijn dood en werd vooral bekend door de steun die hij gaf aan de jezuïeten en zijn inzet voor de bevolking tijdens een epidemie in 1782.

1224

Anne-François-Victor Le Tonnelier de Breteuil (ISNI 0000 0003 5716 7306) werd te Parijs geboren op 18 januari 1726. Na zijn priesterwijding in 1752 werd hij achtereenvolgens vicaris-generaal van het bisdom Soissons en het aartsbisdom Narbonne. In 1762 werd hij genoemd tot bisschop van Montauban en op 24 februari van het volgende jaar ontving hij de bisschopswijding. In 1781 werd hij commendatair abt van de cisterciënzerabdij van Belleperche te Cordes-Tolosannes. Hij weigerde de *Constitution civile du clergé* te onderschrijven. Het bisdom Montauban werd vervolgens opgeheven, waarna hij zich in Normandië terugtrok. Daar werd hij in 1794 gearresteerd en stierf in de gevangenis van Rouen op 14 augustus van dat jaar. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIII, 256; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 430; LALANNE 1872, 1298; GAMS 1873, 579; JEAN 1891, 396-397.

1225

Breviarium Montalbanense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D. D. Annæ-Francisci-Victoris Le Tonnelier de Breteuil, Episcopi et Domini Montalbanensis auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ usuum Tolosanorum. M. DCC. LXX. Cum privilegio Regis. Bohatta / Amiet 2472B.

1226

FONTAINE 1980, 143. Het *Missale Montalbanense* is vrijwel identiek met het *Missale Tolosanum*; het *Mandement* van 29 september 1773 is woordelijk dat van [Loménie de Brienne](#) van 29 november 1772.

1227

Vgl. DAUX 1881-1882, II, 2e partie, 35-37. Pas vanaf de eerste zondag van de Advent van 1779 werd het voor de gehele geestelijkheid verplicht gesteld.

1228

Breviarium Montalbanense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D. D. Annæ-Francisci-Victoris Le Tonnelier de Breteuil, Episcopi et Domini Montalbanensis, et Abbatis Bellaperticæ, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Montalbani, E Typis Joannis-Petri Fontanel, Regis necnon D. D. Episcopi, ac Diœcesis, Typogr. M. D. CC. LXXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2473. Een heruitgave volgde in 1825 (BOHATTA / AMIET 2473B).

De laatste, die niet lang in gebruik gebleven is, was die van 1842: *Breviarium Montalbanense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis Chaudru de Trélissac, Episcopi Montalbanensis Auctoritate, Ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Montalbani, Forestié avunculus et nepos, typographi D.D. Episcopi ac Diœcesis. BOHATTA / AMIET 2474. Het jaar van uitgave staat niet op de titelpagina vermeld maar kan worden herleid uit het kalendarium van het brevier. In 1842 verscheen hierbij een *Diurnale Montalbanense*: BOHATTA / AMIET 2474B.

Jean-Armand Chaudru de Trélissac (1759-1847) was van 1833 tot 1843 bisschop van Montauban.

Bertrand de La Tour (ISNI 0000 0001 1605 6509), ook vermeld als De Latour en Delatour en soms met de voornamen Louis Bertrand, werd op 6 juli 1701 geboren in Toulouse. Hij stamde uit een familie van juristen en begon ook zelf met de rechtenstudie maar vertrok in 1724 naar Parijs om te worden opgenomen in het seminarie van Saint-Sulpice. In 1729 verkreeg hij daarnaast ook de doctorstitel in de beide rechten. In dat jaar ging hij naar Canada, waar hij tot deken van het kapittel van Québec was benoemd. Daar werd hij al spoedig een omstreden figuur, zodat hij in 1731 weer naar Frankrijk terugkeerde. In zijn vaderland mengde hij zich in verscheidene theologische controversen, waaronder die rondom de bulle *Unigenitus*, en hij kreeg de reputatie van een vurig bestrijder van het gallicanisme. In 1736 werd hij kanunnik, vicaris-generaal en officiaal in Tours. Enige jaren later ging hij naar Montauban, waar hij deken van het kapittel werd en zou blijven tot zijn dood op 19 januari 1780. De La Tour was een uiterst vruchtbaar en veelzijdig auteur, wiens werk een sterk polemische inslag vertoonde als weerspiegeling van zijn karakter.

Zie o.a. ERSCH 1797-1806, V, 505; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXV, 185; COURTIN 1827-1832, XXI, 356; QUÉRARD 1827-1839, IV, 602; COUSIN D'AVALLON 1830, 245; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 3078; ACKERMANN 1834, IV, 341; MICHAUD 1843, XLII, 26-27; DE POSADA 1848-1868, XXIX, 306-307; DU LAC 1849, 240; HOEFER 1852-1866, XXIX, 824-825; GLAIRE 1868, II, 1227; LALANNE 1872, 1096; GUÉRANGER 1878-1885, II, 390; III, 398; IV, 53.

1230

159

Deze zijn opgenomen in DE LA TOUR 1855, het zevende deel van zijn *Œuvres complètes*, 9-488.

1231

159

Zie ook BISARO 2006, 282-286, die deze passage besluit met: 'En effet, les écrits du chanoine [de La Tour](#), même s'il fut acteur de la résistance au rite parisien à Montauban, restent dans le domaine de l'opposition théorique, sinon de la polémique de sacristie.'

1232

159

Du bréviaire de Cahors, opgenomen in DE LA TOUR 1855, 461-488.

1233

159

Michel de Verthamon de Chavagnac (1687-1762, ISNI 0000 0000 6196 8139) was van 1729 tot zijn overlijden bisschop van Montauban. Hij was een broer van [Guillaume-Samuel de Verthamon de Chavagnac](#), die bisschop van Luçon was en een verwant van [Jean-Baptiste de Verthamon](#), die zich als bisschop van Pamiers in 1717 bij de appellanten tegen de bulle *Unigenitus* voegde. In tegenstelling tot dezen zou hij zich zeer tegen uitingen van jansenisme hebben verzet.

1234

159

Zie DAUX 1881-1882, II, *I^e partie*, 63-64.

1235

160

Breviarium Electense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli de La Crompte de Chanterac, Episcopi & Comitibus Electensis, auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Tolosæ, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Electensium. M. DCC. LXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2219. Het brevier van Toulouse werd hiervoor aangepast door [Jean-Baptiste Gibrat](#).

Louis-Jérôme de Suffren de Saint-Tropez (ISNI 0000 0000 8204 6619), geboren op 10 juli 1721 te Arles, werd op 9 juni 1764 tot bisschop van Sisteron benoemd en ontving op 30 september van dat jaar de bisschopswijding. Hij kreeg vooral bekendheid door zijn inspanningen voor het laten graven van een irrigatiekanaal dat de vruchtbaarheid van de omgeving van Sisteron heeft bevorderd. In juni 1789 werd hij benoemd tot bisschop van Nevers, welk ambt hij door het uitbreken van de Franse revolutie en de verwarring die daarop volgde feitelijk niet heeft uitgeoefend. Hij zag zich gedwongen uit te wijken naar Turijn, waar hij op 21 juni 1796 is overleden. Zie o.m. BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2947; DE POSADA 1848-1868, XXVII, 1197; HOEFER 1852-1866, XLIV, 636; FISQUET 1864-1874, *Nevers*, 102-105; *Sisteron*, 144-147; GAMS 1873, 586; 632; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1818; JEAN 1891, 29.

Breviarium Sistaricense ... Ludovici-Hieronimi de Suffren Saint-Tropez... editum, Toulouse 1778; BOHATTA / AMIET 2744, met een heruitgave in 1787; BOHATTA / AMIET 2744B.

FISQUET 1864-1874, *Sisteron*, 145:

Un autre fait marquant avait, déjà avant cette époque, (*sc. die van de aanleg van het irrigatiekanaal bij Sisteron*) signalé l'épiscopat de [Mgr de Saint-Tropez](#), nous voulons parler de l'établissement d'une liturgie particulière à l'Eglise et au diocèse de Sisteron. Parmi toutes celles qui surgirent dans le cours du dernier siècle, la liturgie de Sisteron se faisait remarquer par une singulière alliance de la liturgie romaine avec les rites divers établis dans un grand nombre de diocèses de France, par la disposition des offices et par la forme du chant. Le mandement qui prescrit l'usage du nouveau bréviaire, à l'exclusion de tout autre, porte la date du 3 juin 1774. Ce ne fut toutefois qu'en 1777 qu'il fut généralement adopté, les lenteurs de l'exécution typographique en ayant retardé l'achèvement jusqu'à cette année. Le Missel sistéronéen ne fut imprimé qu'en 1785, ainsi que les livres Graduels et Antiphonaires pour lutrin.

FISQUET 1864-1874, *Sisteron*, 145:

Une ordonnance de Mgr l'évêque de Digne a détruit il y a quelques années, et annihilé l'œuvre de [Mgr de Saint-Tropez](#), en prescrivant la liturgie romaine dans le diocèse de Digne, comprenant aujourd'hui tout l'ancien diocèse de Sisteron.

Breviarium Sarlatense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Henrici-Jacobi de Montesquiou de Poylebon, Episcopi & Domini Sarlatensis auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, editum. Pictavii, Ex Typis Joannis-Felicitis Faulcon, Illustr. & Rever. DD, Episcopi & Cleri Sarlat. Typographi. M. DCC. LXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2717.

De bisschop die dit brevier introduceerde, was Henri-Jacques de Montesquiou-Poylobon (ISNI 0000 0000 6134 430X), geboren op 17 januari 1710 en overleden op 19 januari 1777. Hij werd als vicaris-generaal van Limoges in 1747 tot bisschop van Sarlat benoemd. In 1764 verdedigde hij de jezuïeten, toen Lodewijk XV de orde uit Frankrijk liet verdrijven. Het Parlement van Bordeaux sprak in 1766 over zijn herderlijke brief een zeer scherp oordeel uit. Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, II, 624; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 177; GAMS 1873, 625; JEAN 1891, 158-159.

Breviarium Petrocorense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D. D. Emmanuel-Ludovici de Grossolles de Flamarens, Episcopi Petrocorensis, auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli consensu, editum. Parisiis, Typis Cl. Simon, Illustrissimi D.D. Archiepiscopi Parisiensis Typographi, viâ San-Jacobæa. M. DCC. LXXXI. BOHATTA / AMIET 2583.

Met het missaal van 1782 (zie FONTAINE 1980, 148) werd dit brevier ingevoerd onder Emmanuel-Louis de Grossolles de Flamarens (ISNI 0000 0000 5714 8111). Deze werd geboren op 7 februari 1736, doorliep aanvankelijk een carrière als artillerieofficier en koos voor de geestelijke staat, waardoor echter geen verandering

in zijn gewoonlijke wangedrag ontstond, ondanks de aan hem toegeschreven vroomheid. In 1772 werd hij benoemd tot bisschop van Quimper. Na drie maanden kreeg hij een nieuwe benoeming als opvolger van de overleden bisschop Gabriel-Louis de Rougé van Périgueux. In zijn diocees kreeg hij weinig waardering, zodat de constitutionele bisschop Pierre Pontard zijn plaats zonder veel moeilijkheden kon innemen. Hij bleef zich beschouwen als de legitieme bisschop van Périgueux, waarmee hij in zekere zin bijdroeg aan het ontstaan van de zogenaamde Petite Église. Eenmaal in ballingschap, weigerde hij naar Frankrijk terug te keren en stierf op 1 juli 1815 in Londen.

Zie o.m. DU TEMS 1774-1775, II, 598-599; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 57; 86; GAMS 1873, 599; 606; LALANNE 1877, 1442; JEAN 1891, 141; 434.

De waarschijnlijk enige heruitgave van het brevier was: *Breviarium Petrocorense, Illustriss. et Reverend. in Christo Patris, DD. Alexandri-Caroli-Ludovici de Lostanges, Episcopi Petrocorensis auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli consensu, secundo editum*. Vesontione, ex typis L. Gauthier. 1833. BOHATTA / AMIET 2583C. Het *Mandement* van De Grossolles de Flamarens van 1 mei 1781 is hierin integraal gereproduceerd.

1241

160

[Emmanuel-Louis de Grossolles de Flamarens](#), Mandement van 1 mei 1781 in: *Breviarium Petrocorense*, Paris 1781:

Horum studium æmulatus illustrissimus ac æternâ memoriâ dignus [D. de Macheco de Prêmeaux](#), nihil antiquius habuit quàm Ecclesiæ Petrocorensi cui præerat, avitam hæreditatem restituere, unusque veteres quos diuturnâ oblivione quasi deletos dolebat, luci denuò reddere. Hinc nec laboribus parcens, nec impensis, undequaque congerenda curavit varia monumenta quæ sacrorum officiorum ritus in Ecclesia nostra adhibitor exhibebant, quibus adjungens eximia quæ in hoc regno vulgata sunt Breviaria, novum ex utroque illo divite ac venerabili fundo Breviarium efformabat, jamque ad felicem exitum res tota deducenda erat, cùm è vivis sublatus absolvendum opus reliquit Successori dignissimo, cui præter omnium spem et vota, immaturâ morte erepto ne quidem operi manum admovere licuit.

1242

160

Jean-Chrétien de Macheco de Prêmeaux (ISNI 0000 0000 0162 3470), geboren in 1697 te Dijon en overleden in Château-l'Évêque in de Périgord op 28 november 1771, was een jongere broer van Jean-François de Macheco de Prêmeaux (1687-1752), die bisschop van Couserans was. Jean-Chrétien werd vicaris-generaal van Sens en werd in 1731 benoemd tot bisschop van Périgueux, waar hij grote bestuurlijke kwaliteiten toonde, zodat hem in 1743 de functie van aartsbisschop van Bordeaux werd aangeboden. Hij was echter zodanig aan zijn diocees gehecht geraakt dat hij deze weigerde. Toen de verdrijving van de jezuïeten in Frankrijk op handen was, verdedigde hij deze orde. Hij stond bekend als een gematigd voorstander van hervormingen in de Franse kerk, waarbij hij niet vanuit jansenistische inspiratie handelde. Zie o.m. RICHARD E.A. 1760-1765, IV, 425; DU TEMS 1774-1775, II, 598; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 57; QUÉRARD 1827-1839, V, 411; GAMS 1873, 599; JEAN 1891, 140-141.

1243

160

Rituel du Diocèse de Périgueux, imprimé par l'autorité de Monseigneur [Jean-Chrétien de Macheco de Prêmeaux](#), Évêque de Périgueux, A Paris, De l'Imprimerie de H.L. Guerin & L.F. Delatour. M. DCC. LXIII. Avec Privilege du Roi.

1244

160

Emmanuel-François de Bausset-Roquefort werd geboren te Marseille op 31 december 1731. Hij werd kanunnik en vervolgens vicaris-generaal bij zijn oom Joseph-Bruno de Bausset de Roquefort, die bisschop van Béziers was. Op zijn beurt was hij de oom van de latere bisschop van Vannes, Pierre-Ferdinand de Bausset-Roquefort, die hem gevolgd is in ballingschap. In 1766 werd hij bisschop van Fréjus. Hij weigerde de eed op de *Constitution civile du clergé* af te leggen en vertrok naar Nice, dat tot de Savoie behoorde. Daarna ging hij naar Ferrara en Venetië. Na het concordaat van 1801 deed hij formeel afstand van de zetel van Fréjus en stierf niet lang daarna, op 10 februari 1802 te Fiume, het tegenwoordige Rijeka in Kroatië.

Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, I, 111; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 300; HOEFER 1852-1866, IV, 833-834; MICHAUD 1843, III, 315-316; GAMS 1873, 552; JEAN 1891, 25.

1245

160

Breviarium Forojuliense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Emmanuel Francisci de Bausset-Roquefort, Episcopi Forojuliensis, auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli consensu, editum. Parisiis, Typis Cl. Simon, Illustrissimi D.D. Archiepiscopi Parisiensis Typographi, viâ San-Jacobæâ. M. DCC. LXXXI. BOHATTA / AMIET 2232. Het werd evenals dat van [Périgueux](#) uitgegeven bij Claude Simon te Parijs, [de mandementen hebben dezelfde datum](#) en hebben grote gedeelten van de tekst gemeenschappelijk.

Het brevier werd in 1787 heruitgegeven: BOHATTA / AMIET 2233 en nogmaals in 1833 onder Louis-Charles-Jean-Baptiste Michel (1761-1845), zonder vermelding van deze op de titelpagina: *Breviarium Forojuliense, Illustriss. ac Reverend. in Christo Patris, DD. Emmanuel-Francisci de Bausset-Roquefort, Episcopi Forojuliensis auctoritate, nec non venerabilis ejusd. Ecclesiæ Capituli consensu, editum.* Vesontione, ex typis L. Gauthier. 1833. BOHATTA / AMIET 2234.

1246

160

Breviarium ad usum Provinciæ Viennensis. Gratianopoli, Ex Typis Viduæ Giroud & Filii, Typographorum & Bibliopolarum, in Aula Palatii. M. DC. LXXXIII. Cum Privilegio. BOHATTA / AMIET 2862 en 2863. Het werd ten minste viermaal herdrukt, in 1820, 1830, 1835 en 1839. BOHATTA / AMIET 2864, 2865, 2865C en 2866. Gedigitaliseerd is: *Breviarium ad usum Provinciæ Viennensis.* Lugduni, ex typis Rusand, Cleri Typographi. 1830.

1247

160

FONTAINE 1980, 151-153; 155; 163.

1248

160

[Jean-Georges Lefranc de Pompignan](#) (1715-1790).

Gravure door Nicolas-François Le Vachez.

Jean-Georges Lefranc de Pompignan (ISNI 0000 0000 8343 156X), een jongere broer van de dichter en toneelschrijver Jean-Jacques Lefranc de Pompignan (1709-1784), werd op 22 februari 1715 te Montauban geboren. Na zijn studie in Parijs, aanvankelijk bij de jezuïeten en later aan het seminarie van Saint-Sulpice, werd hij aartsdiaken van Montauban en al in 1743 bisschop van Le Puy. In 1774 volgde zijn benoeming tot aartsbisschop van Vienne. Hij verzette zich heftig tegen de filosofie van de Franse Verlichting, vooral tegen de denkbeelden van Voltaire en Rousseau. In 1789 werd hij als minister van Lodewijk XVI belast met de zogenaamde *Feuille des bénéfices*, de instelling die de inkomsten van kerkelijke functionarissen regelde. In december van dat jaar legde hij zijn episcopaat neer en hij overleed op 29 december 1790 te Parijs.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, XVI, 134; RICHARD E.A. 1760-1765, II, 774; IV, 655; DU TEMS 1774-1775, III, 382; 387; ERSCH 1797-1806, II, 59-60; IV, 202; V, 227; DESESSARTS 1800-1803, III, 144-145; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XI, 266-267; XXIX, 83; XXIX, 306; ROHRBACHER 1842-1849, XXVII, 414; DU LAC 1849, 245; DE POSADA 1848-1868, VII, 472-473; GLAIRE 1868, I, 832; GAMS 1873, 604; VAPEREAU 1876, II, 1630; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2285; JEAN 1891, 104; DE VIGUERIE 1995, 1297-1298.

1249

160

Deze waren Georges-Gaspard-Alexis Plan des Augiers (1709-1794) van Die, Jean-Marie-Anne-Hippolyte Hay de Bonteville (1741-1788) van Grenoble, François-Fiacre de Grave (1724-1787) van Valence en Charles de La Font de Savine (1742-1814) van Viviers, die bekendheid kreeg door zijn zeer radicale hervormingsideeën. FONTAINE 1980, 152, rekent tot dit gezelschap ook Charles-Joseph Compans de Brichanteau (1737-1796) van Saint-Jean-de-Maurienne en Jean-Pierre Biord (1719-1785) van Genève-Annecy, wier diocesen buiten het koninkrijk gelegen waren.

1250

160

FONTAINE 1980, 102-103.

Jean-Philippe Jannet (ISNI 0000 0000 7923 1237), geboren op 31 augustus 1742 en overleden op 16 oktober 1817, publiceerde voornamelijk over de literatuur van de klassieke oudheid. Zijn verzamelde hymnen verschenen als: *Hymni Sacri tum novi, Autore Joanne-Philippo Jannet, Clerico Parisino, tum ab illo reformati*. Pariis, apud Antonium Fournier, Bibliopolam, viâ du Hurepoix, 1785.

Nadat paus Sylvester II (ca. 946-1003), als Gerbert geboren in Aurillac in de Auvergne, zijn vriend en vroegere streekgenoot Theodardus van Aurillac (gest. ca. 1016) in 998 tot bisschop van Le Puy had benoemd, verleende hij deze ook het privilege van de exemptie van metropolitane jurisdictie. Dit werd zichtbaar gemaakt door het pallium, een kenteken dat gewoonlijk voorbehouden is aan aartsbisschoppen bij de uitoefening van pontificale functies. De bisschop van Le Puy genoot dit voorrecht, dat door Leo IX (1002-1054, paus van 1049 tot 1054) werd bevestigd. Vanaf de zestiende eeuw tot 1776, onder het episcopaat van [Marie-Joseph de Galard de Terraube](#), maakten de bisschoppen hiervan geen gebruik. Vgl. NOULENS 1871-1876, III, 804-806.

[Marie-Joseph de Galard de Terraube](#) (1735-1804).

Marie-Joseph de Galard de Terraube (ISNI 0000 0000 2588 0199) werd op 20 mei 1735 op het kasteel van Terraube bij Lectoure geboren in een zeer aanzienlijke familie. Hij werd kanunnik van Parijs, grand-vicaire van Senlis, commendatair abt van La Chassaigne en eerste aalmoezenier van de koning. In 1774 kreeg hij zijn benoeming tot bisschop van Le Puy, waar hij veel bijdroeg aan de modernisering van het interieur van de kathedraal en aan de infrastructuur van de stad. Hij weigerde de eed op de *Constitution civile du clergé* en werd in 1791 vervangen door Étienne Delcher als bisschop van het diocesis van de Haute-Loire. In 1801 werd het bisdom Le Puy opgeheven. Galard de Terraube bleef zolang het mogelijk was in zijn bisdom, week uiteindelijk toch uit naar Konstanz en stierf op 9 oktober 1804 in Regensburg.

Zie o.a. CUBIZOLLES 2005, 331-332; NOULENS 1871-1876, III, 790-943; MORÉRI 1759, V, 2e partie, 19; DU TEMS 1774-1775, III, 382; 4, 386-387; 415; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 83; GAMS 1873, 604; JEAN 1891, 104-105.

De weergave van MONTROUZIER 1870, 62, lijkt enigszins tendentieus:

Elle (*sc. de kerk van Frankrijk*) résista donc courageusement aux tentatives téméraires de l'école anti-traditionnelle de [Launoy](#), et pendant la plus grande partie du XVIIIe siècle, il lui fut permis de savourer en paix les douces joies de sa glorieuse filiation. Mais, hélas! pour elle, comme pour toutes ses sœurs, la révolution liturgique fut implacable. Le [Bréviaire](#) qui lui fut violemment imposé en 1783 par Mgr [Galard de Terraube](#), lui arracha ses traditions antiques. L'église du Puy fut dès lors condamnée à s'entendre dire que sa fondation datait seulement du troisième siècle de l'ère chrétienne.

In een voetnoot wordt de gewelddadigheid van het optreden van de bisschop nader uiteengezet:

Oui, le nouveau [Bréviaire du Puy](#) fut violemment imposé à son clergé par Mgr [de Galard](#). En vain le chapitre de son insigne cathédrale lui opposa-t-il les plus énergiques protestations: le prélat recourut au bras séculier pour réduire ses chanoines à l'obéissance! – Cette histoire, dans le même temps, s'est reproduite à Lyon et ailleurs.

Bij NOULENS 1871-1876 is geen bevestiging van het conflict te vinden.

Breviarium Aniciense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, [Mariæ-Josephi de Galard de Terraube](#), Episcopi & Domini Aniciensis, Velauniae & Brivatensium Comititis, Ecclesiae Romanæ specialis Suffraganæ, eique immediatè subditi, auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Capituli Ecclesiae Cathedralis consensu, editum. Pariis, Typis Cl. Simon, Illustrissimi DD. Archiepiscopi Parisiensis Typographi, viâ San-Jacobæ. M. DCC. LXXXIV. BOHATTA / AMIET 1877. Er is een heruitgave van 1786 (BOHATTA / AMIET 1878 en een van

1789, die in deze catalogi niet vermeld is. Gedigitaliseerd voorhanden is de editie van 1837: *Breviarium Aniciense, Illustrissimi et Reverendissimi Domini [Mariæ-Josephi de Galard de Terraube](#), Aniciensis Episcopi auctoritate ac venerabilis eiusdem Capituli Ecclesiæ Cathedralis consensu editum; Necnon Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. [Ludovici-Jacobi-Mauritii de Bonald](#), Aniciensis episcopi, iussu recognitum ac typis denuo mandatum*. Lugduni, Ex typis Pélagaud, Lesne et Crozet, Successorum Rusand. 1837. BOHATTA / AMIET 1879. De laatste was die van 1848: BOHATTA / AMIET 1880.

1256

161

FONTAINE 1980, 149-150.

1257

161

Verdeling van de psalmen in *Breviarium Tolosanum*, 1770.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	17a 17b 17c
	III	27 29 65
	Lauden	62 92 99 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	103a 103b 103c
	II	104a 104b 104c
	III	105a 105b 105c
	Lauden	91 135a 135b Ex15 134
	Prime	8 76a 76b
	Terts	24a 24b 95
	Sext	46 97 98
	None	52 72a 72b
	Vespers	114 120 123 125 136
	Completen	6 7a 7b
dinsdag	Metten I	14 18a 18b
	II	71a 71b 100
	III	106a 106b 106c
	Lauden	23 84 96 Jes38 150
	Prime	34a 34b 34c
	Terts	25 49a 49b
	Sext	36a 36b 36c
	None	108a 108b 108c
	Vespers	119 121 132 140 141
	Completen	12 31 78
woensdag	Metten I	9a 9b 9c
	II	77a 77b 77c
	III	77d 77e 77f
	Lauden	5 35 64 Jes12 146
	Prime	30a 30b 30c
	Terts	41a 41b 42
	Sext	20 102a 102b
	None	81 93a 93b
	Vespers	122 124 126 129 130
	Completen	10 13 15

donderdag	Metten I	19 32a 32b
	II	67a 67b 67c
	III	88a 88b 88c
	Lauden	80 107a 107b 1Sam2 147
	Prime	66 89a 89b
	Terts	26a 26b 83
	Sext	22 33a 33b
	None	69 79a 79b
	Vespers	115 137 144a 144b 144c
	Completen	11 38a 38b
vrijdag	Metten I	51 54a 54b
	II	58a 58b 60
	III	68a 68b 68c
	Lauden	53 70a 70b Hab3 145
	Prime	43a 43b 43c
	Terts	39a 39b 57
	Sext	101a 101b 101c
	None	21a 21b 21c
	Vespers	128 138a 138b 139a 139b
	Completen	37a 37b 55
zaterdag	Metten I	40 48a 48b
	II	61 63 74
	III	75 82a 82b
	Lauden	16a 16b 56 Deut32 116
	Prime	87 142a 142b
	Terts	28 44 149
	Sext	45 47 86
	None	59 73a 73b
	Vespers	127 131a 131b 143a 143b
	Completen	50 85a 85b

In de lauden van zondag is Psalm 69 (70) in het brevier van Toulouse vervangen door Psalm 92 (93), die in het [Parijse brevier](#) voorkomt in de none van donderdag. Daar heeft het *Tolosanum* Psalm 69 (70) vóór Psalm 79 (80) in twee gedeelten geplaatst.

1258

161

[Jean-Baptiste-Joseph de Lubersac](#) (1740-1822).

Gravure door Antoine-François Sergent-Marceau (1751-1847)

naar René Duchemin (1768-1859).

Jean-Baptiste-Joseph de Lubersac werd geboren op 15 april 1740 te Chabrignac, werd vicaris-generaal te Arles en in 1775 bisschop van Tréguier. Nadat hij in 1780 in Chartres was benoemd, werd hij vanuit zijn eerste standplaats gevolgd door [Emmanuel-Joseph Sieyès](#), die zijn kanselier en grand-vicaire werd. In 1789 werd hij afgevaardigde in de États-Généraux, waar hij de afschaffing van de drie standen en die van de privileges van geestelijkheid en adel bepleitte. Toch wees hij de eed op de *Constitution civile du clergé* af. Tijdens de Franse Revolutie, die in 1793 de kathedraal van Chartres tot een Temple de la Raison omvormde, week hij uit naar Engeland en Duitsland. Napoleon Bonaparte stelde hem aan als kanunnik van de basiliek van Saint-Denis. Toen Lodewijk XVIII hem in 1817 de herstellende zetel van Chartres in het vooruitzicht stelde, weigerde hij deze op grond van zijn leeftijd. [Jean-Baptiste-Marie-Antoine de Latil](#) (1761-1839) kreeg de benoeming. De Lubersac overleed te Parijs op 30 augustus 1822.

Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 245; 29, 274; COURTIN 1827-1832, XIV, 479-480; DE FELLER 1832-1833, VIII, 306; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1768; ACKERMANN 1834, III, 276; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 50; MICHAUD 1843, XXV, 393-395; DE POSADA 1848-1868, XII, 385-388; HOEFER 1852-1866, XXXII, 99-100; FISQUET 1864-1874, *Chartres*, 211-215; GLAIRE 1868, II, 1312; LALANNE 1872, 1179; GAMS 1873, 537; 642; JEAN 1891, 298; 453.

Het *Breviarium Carnotense* van 1783 werd in 1829 opnieuw uitgegeven: BOHATTA / AMIET 2094.

1260

161

François de Fontanges (ISNI 0000 0000 0307 0646) werd geboren op 8 maart 1744 in La Fauconnière bij [Gannat](#) in de Auvergne. In 1767 werd hij kanunnik en vervolgens vicaris-generaal van Chartres. In 1772 werd hij eerste aalmoezenier van Marie-Antoinette, de echtgenote van de kroonprins. De koning benoemde hem op 15 juni 1783 tot bisschop van Nancy, waartoe hij op 17 augustus van dat jaar geconsecreerd werd door de aartsbisschop van Toulouse, [Étienne-Charles de Loménie de Brienne](#), die hem zeer toegenegen was. Zijn benoeming tot aartsbisschop van Bourges volgde in 1787. Dit ambt zou hij niet lang bekleden, want in 1788 werd hij benoemd in de plaats van [Loménie de Brienne](#), die aartsbisschop van Sens werd. De Franse Revolutie betekende voor hem een ballingschap in verscheidene Europese landen. Na zijn terugkeer in Frankrijk zag hij af van zijn aartsbisschoppelijke functie maar van 1803 tot zijn dood op 26 januari 1806 was hij nog bisschop van Autun, waarbij hij de titel van aartsbisschop en de daarbij behorende voorrechten zoals het dragen van het pallium behield.

Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 119; 195; XXIX, 254; 318; FISQUET 1864-1874, *Paris*, II, 212; GAMS 1873, 501; 524; 581; 639; JEAN 1891, 100; 386-387; 416-417.

1261

161

MERLET 1882, 280.

1262

161

GUÉRANGER 1878-1885, II, 520:

En 1782, on imprimait pour l'usage de l'église de Chartres un missel, et en [1783 un bréviaire](#), et quelques années après, le processionnal du diocèse et celui de la cathédrale. Ces livres, dont le fond était emprunté du nouveau parisien, paraissaient par l'autorité de l'évêque [Jean-Baptiste-Joseph de Lubersac](#). A partir de cette réforme liturgique, le Bréviaire de l'église des Yves et des [Fulbert](#) dissimula comme par honte les saintes et patriotiques traditions sur la Vierge des Druides, et l'on cessa de chanter, sous les voûtes mêmes de Notre-Dame de Chartres, ces doux et gracieux répons dont [Fulbert](#) composait les paroles, et dont Robert le Pieux créait la mélodie. Quelques années plus tard, l'auguste cathédrale vit s'accomplir, sous son ombre sacrée, le plus hideux de tous les sacrilèges, quand l'image de la Vierge encore debout sur l'autel profané, transformée en déesse de la Liberté ou de la Raison, parut la tête couverte du bonnet ignoble dont l'abbé [Sieyès](#) et ses pareils avaient fait pour la France un symbole de terreur. C'est par degrés sans doute et non tout à coup que de semblables excès deviennent possibles chez un peuple.

1263

161

SEVRIN 1955, I, 578:

Il n'eut donc aucune part à l'élaboration de la liturgie nouvelle.

Toch herhaalde FONTAINE 1980, 148-149 bij de behandeling van het *Missale Carnotense* van 1782 de bewering van [Guéranger](#), die door ROUX 1860, 26-30 al in twijfel is getrokken.

1264

161

DUCHESNE 1782, 106. Niet onaannemelijk is dat Cormier deze functie kreeg na het voltooien van zijn werk aan het brevier. Zie ook BEAUHAIRE 1892, 11 en 61.

1265

161

Het *Mandement* bij het *Breviarium Carnotense* dateert van 3 januari 1782.

In de *Nouvelles ecclésiastiques*, waarin het brevier in 1781 wordt aangekondigd, wordt als bijzonderheid vermeld dat de invloed van de jezuïeten in het bisdom groot was geweest en de verering van het [heilig Hart](#) zeer verbreid, zodat de invoering een bijzonderheid zou zijn geweest.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 25 december 1781, 207:

On sait que le Diocese de Chartres est un de ceux où les préventions Jésuitiques sont le plus répandues & le plus enracinées. Il y en a une marque infaillible dans le culte du Sacré Cœur, qui n'est peut-être nulle part aussi généralement établi. Tel est le fruit du long Episcopat de trente trois ans de M. Pierre Augustin de Fleury. Le successeur de ce Prélat, M. [Jean-Baptiste Joseph de Lubersac](#), ayant désiré d'adopter le Bréviaire de Paris, on ne sera pas surpris que dans un Diocèse ainsi disposé, ce projet ait rencontré bien des obstacles. Les faux zélés, qui ne sont pas en petit nombre, ont craint fort sérieusement que ce Bréviaire, qu'ils regardent comme rempli & impregné de Jansénisme, ne portât chez eux une si funeste contagion. En conséquence il a été résolu de concert avec l'Evêque & le Chapitre, qu'en ajustant pour l'usage du Diocese cette dangereuse Liturgie, on la purgeroit avec soin de tout ce qui exprime ou favorise la chimérique hérésie. Un dessein si digne des Cordicoles Chartrains a donné lieu à un petit Ecrit de 15 pages in-12, intitulé: Lettre aux Rédacteurs du Bréviaire de Chartres.

Zie ook BISARO 2006, 292, die de in het citaat genoemde brief onvindbaar noemt.

Pierre-Augustin-Bernardin de Rosset de Rocozels de Fleury (1717-1780) was van 1746 tot zijn dood bisschop van Chartres.

1267

162

[Guéranger](#) beschouwde de liturgieherziening in Chartres als de [eindfase van het proces van verwoesting](#) van de liturgie in Frankrijk; vgl. FAYET 1846, 447-458; D'ASTROS 1846, 64-67

1268

162

Vgl. MERLET EN CLERVAL 1893, 206; 228.

1269

162

Zie Margot Fassler, 'Mary's Nativity, Fulbert of Chartres, and the Stirps Jesse: Liturgical Innovation circa 1000 and Its Afterlife', in: *Speculum* 75/2 (2000), 389-434.

1270

162

In het [brevier](#) van [Joan Tomàs de Rocaberti](#) kwamen verscheidene teksten voor die eigen waren aan de dominicaanse traditie.

1271

163

KING 1957, 1-154, waarvan het laatste gedeelte, 139-154, aan het liturgische gallicanisme gewijd is.

1272

163

Vgl. [Giovanni Bona](#) in cap. XVIII, 9, van *De Divina psalmodia, eiusque causis, mysteriis, et disciplinis, deque variis ritibus omnium ecclesiarum in psallendis diuinis officiis, tractatus historicus, symbolicus, asceticus ... Auctor D. Ioanne Bona ... Editio secunda auctior et emendatio*, Paris 1663, 456:

Ecclesia ista novitates nescit, et tam in cantu, quam in ceremoniis, et aliis functionibus Ecclesiasticis antiquitatis tenacissima est.

Op deze auteur beriep [Pierre-Jean-François Percin de Montgaillard](#) zich voor de formulering van het principe dat de liturgie zich in overeenstemming met de universele kerk en de traditie vormt op het lokale niveau van het bisdom.

PETIT 2010, 89-98 vergelijkt de gebeurtenissen rondom deze kwestie in deze bisdommen, waaruit blijkt dat in Besançon, waar de geestelijkheid zeer beïnvloed was door de denkbeelden van [De Lamennais](#), de verhoudingen tegengesteld waren aan die in Lyon, maar uiteindelijk tot dezelfde resultaten hebben geleid.

Deze anonieme geestelijke is wel met [Amalarius van Metz](#) (ca. 775 – ca. 850, ISNI 0000 0000 7969 7672) geïdentificeerd, onder anderen door MORIN 1891. De aangevoerde argumenten worden niet als zeer sterk beschouwd. Zie ook DEBROISE 1924. Amalarius was bisschop van Lyon van 835 tot 838.

Et ideo officio vestrae pietatis placuit ut ad petitionem meam mihi concederetis redditus qui ab antiquo fuerant de Lugdunensi Ecclesia: per quam, Deo juvante, et mercede vestra annuente, in Lugdunensi Ecclesia est ordo psallendi instauratus, ut juxta vires nostras secundum ritum sacri Palatii omni ex parte agi videatur quidquid ad divinum persolvendum officium ordo exposcit. Nam habeo scholas cantorum, ex quibus plerique ita sunt eruditi, ut alios etiam erudire possint. Præter hæc vero habeo scholas lectorum, non solum qui officiorum lectionibus exercentur, sed etiam in divinorum librorum meditatione spiritalis intelligentiæ fructus consequantur; ex quibus nonnulli de libro Evangeliorum sensum spiritalem etiam ex parte adipisci possunt. Plerique vero librum prophetarum secundum spiritalem intelligentiam adepti sunt. Similiter libros Salomonis, vel libros Psalmorum, atque etiam Job. In libris quoque conscribendis, in eadem Ecclesia, in quantum potui, elaboravi. Similiter vestimenta sacerdotum vel ministeria procuravi.

Patrologia Latina XCIX, 871A-873B; een betere editie is DÜMMLER 1895, 542-544, n. 30. Deze dateert de brief in 813 of 814.

Voordien was de bisschop van Lyon een suffragaan van de aartsbisschop van Vienne.

Florus van Lyon, wiens geboortjaar onbekend is, werd waarschijnlijk opgeleid aan de door Leidradus gestichte kathedraalschool. Na zijn diakenwijding bleef hij zijn gehele verdere leven in dit ambt. Hij stierf in 860 of 861. In het Frankische rijk gold hij als een invloedrijk theoloog, die dikwijls bij kerkpolitieke kwesties geraadpleegd werd. Hij schreef commentaren bij de brieven van Paulus en vulde het *martyrologium* van Beda Venerabilis aan, leidde in Lyon het scriptorium van Agobardus en breidde de bibliotheek van de kathedraal uit. Evenals zijn bisschop polemiseerde hij tegen het jodendom.

Amalarius deed dit in zijn *Liber de ordine Antiphonarii* (*Patrologia Latina* CV, 1243-1314), waarin hij de ordeningen van Rome met die van Metz vergeleek. Hij voegde ook eigen composities toe. In 831 maakte hij al een reis naar Rome en vond in Corbie een antiphonarium dat hij beschouwde als een authentieke Romeinse tekst. De inhoud hiervan, waarnaar hij in zijn vergelijkende studie verwijst, is niet geheel bekend, ofschoon Jean-Michel Hanssens (ed.), *Amalarii episcopi opera liturgica omnia* (Studi e Testi 138-140), Città del Vaticano 1948-1950, III, 110-224, een reconstructie bevat.

Patrologia Latina CIV, 325-330, hier toegeschreven aan Agobardus. Voor de redactie is gebruik gemaakt van die van [Étienne Baluze](#), *Sancti Agobardi Archiepiscopi Lugdunensis opera*, die in 1666 te Parijs verscheen bij François Muguet. Betrouwbaarder is de editie van ZECHIEL-ECKES EN FRAUENKNECHT 2014.

- 1280** 165
Patrologia Latina CIV, 339-350, evenals *De divina psalmodia* in navolging van [Baluze](#) op naam van [Agobardus](#) gesteld.
- 1281** 165
Agobardi Liber de correctione Antiphonarii, *Patrologia Latina* CIV, 329-340; DÜMMLER 1899, 232-238; VAN ACKER 1981, 335-351.
- 1282** 165
 Zie HUGLO 1979.
- 1283** 165
 BUENNER 1934, 77:
 Entre toutes les églises, Lyon resta la plus fidèle aux rites reçus au cours du IXe siècle; les nouveautés admises avec le temps furent de peu importance. On peut le voir de nos jours en étudiant les divers missels manuscrits et imprimés de la vieille primatiale et des quelques paroisses dont il nous reste une belle suite d'exemplaires.
- 1284** 165
 BUENNER 1934, 78-79:
 Il en faut dire autant du bréviaire. Lorsque les offices romains furent introduits à Lyon, ils ne comportaient aucun hymne; les papes eurent pendant longtemps beaucoup de suspicion à l'endroit de ces chants qui pouvaient faciliter la propagande des hérésies, ou tout au moins empêcher d'exprimer exactement les vérités doctrinales. L'Eglise de Rome n'admit que très tard les hymnes dans les heures canoniales, au XIIe siècle environ. Lyon fut plus sévère; jusqu'aux révolutions liturgiques du XVIIIe siècle, le bréviaire lyonnais ne connut en fait d'hymnes que celle de Complies.
- 1285** 165
 De mandementen voor de uitgaven van het brevier van 1584 en 1619 zijn nog uitgegaan van de aartsbisschop en een vertegenwoordiger van het kapittel. In 1693 was dit niet meer het geval en ondertekende alleen de eerstgenoemde.
- 1286** 165
 BUENNER 1934, 123-124.
- 1287** 165
 Vgl. LEBRUN DESMARETTES 1718, 43.
- 1288** 166
 Vgl. LEBRUN DESMARETTES 1718, 279, bij de beschrijving van de liturgie in de kathedraal van Rouen:
 Ils (*sc. de kanunniken*) sont obligés de sçavoir le Pseautier et le chant par cœur; car on chante de memoire dans cette illustre Eglise comme dans celle de Lyon: il n'y a qu'un Livre pour les Leçons, et un autre pour les Capitules et les Collectes. Les grands Chanoines mêmes qui chantent quatre ou cinq Répons aux Fêtes Semidoubles et suprâ, et qui portent chappes aux Fêtes Doubles et Triples, sont obligés de sçavoir par cœur tout ce qu'ils chantent, aussi-bien que les Musiciens, à moins qu'ils ne chantent la Messe sur le livre.
 Vgl. ook PLONGERON 1974, 120-121.

Chant sur le livre bestond uit het aanbrengen van een bovenstem en een bas bij de melodie van antifonen, hymnen en psalmen, waarvoor zekere regels golden maar waarbij ook improvisatie van betekenis was. Zie o.a. PRIM 1961.

1289

166

In de achttiende eeuw bestond het, ondanks de hoge eisen aan de adeldom van de kanunniken, die zestien adellijke kwartieren van hun directe voorouders moesten aantonen, uit 32 kanunniken. Zie DUCHESNE 1764, 192-193. Uit de gegevens die dit overzicht over de Franse bisdommen geeft, kan het gemiddelde aantal kanunniken per kathedraal worden berekend op 24. Vgl. ook PLONGERON 1974, 114.

1290

166

Introïtus bij de pontificale viering van Witte Donderdag
in de kathedraal van Lyon.

[Lithografie van Jean-Baptiste Marduel](#) (1763-1848).

Jean-Baptiste Marduel (ISNI 000 0003 6631 7492) leefde van 1763 tot 1848. Hij was van 1803 tot 1820 vicaris van de kerk van Sant-Nizier in Lyon en vervolgens kanunnik van de Notre-Dame te Parijs. Tevens was hij in Lyon honorair kanunnik. Zijn lithografieën van de Lyonse liturgie, waarvan er verscheidene in het werk van Buenner zijn gereproduceerd, hebben een bijdrage geleverd aan de conservering van deze liturgie in de negentiende eeuw.

1291

166

O. a. DUCHESNE 1764-1789.

1292

166

BUENNER 1934, 68:

Le rite lyonnais établi par [Leidrade](#) était alors consolidé. Cette liturgie romano-grégorienne, en vigueur dans toutes les Eglises, n'avait point connu de changement grâce à la ténacité un peu brutale d'Agobard. Elle va parcourir les siècles, et tandis que les autres diocèses de France se laisseront prendre à bien des nouveautés, ou tandis qu'ils subiront le contre-coup de bien des misères, Lyon gardera jalousement l'héritage de Charlemagne.

1293

166

BUENNER 1934, 175-177; 297-298. In 1915 volgde nog een diocesaan proprium, waarin een laatste overblijfsel van de Lyonse liturgie bleek te zijn afgeschaft: de bijzondere ritus van de vespers van de zondag van Pasen.

1294

166

Breviarium camere ad usum ecclesie Lugdunensis, s.l., s.a.; AMIET 1979, 90. Deze noemt bovendien een *Breviarium secundum usum Lugdunense* van ca. 1522.

1295

166

Dit is het *Breviarium ecclesiae Lugdunensis* dat door AMIET 1979, 90 wordt vermeld. BOHATTA / AMIET 2378.

1296

167

Breviarium iuxta ritum Cathedralis et Primatialis Ecclesiae Lugdunensis, Lyon 1584; AMIET 1979, 91; BOHATTA / AMIET 2381.

Breviarium Lugdunensis Ecclesiae, primæ Galliarum sedis, Lyon 1619; AMIET 1979, 91; BOHATTA / AMIET 2382. Claude Le Laboureur (ca. 1601- na 1682, ISNI 0000 0001 2352 8332) gaf in 1643 correcties hierop uit, die in 1647 werden herdrukt: *Notes et corrections sur le Breviaire de l'Eglise de Lyon. Par C.L.L.P. de l'Isle-Barbe*, Lyon, Chez Jean Champion, Marchand Libraire, à la Place du Change. Vgl. BOHATTA / AMIET 2384. De eerste druk gaf aanleiding tot een tamelijk heftige polemieek met de theoloog van het kapittel van Lyon.

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae. Primæ Galliarum sedis. Lugduni, Ex Typographia. P. Valfray, & Veneunt Apud Joannem Bapt. de-Ville et Petrum Valfray in vico Mercatorio. M. DC. XCIII. Cum privilegio. BOHATTA / AMIET 2385; AMIET 1979, 91-92.

BOHATTA / AMIET 2386. Volgens AMIET 1979, 92, is de vermelding van Buenner onjuist en is dit het brevier dat in 1760 is uitgegeven.

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae primæ Galliarum sedis. Lugduni, Apud Claudium Journet, Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. Archiepiscopi & Cleri Bibliopolam, ad ascensum Pontis lapidei, sub signo Sancti Irenæi. M. DCC. XXXVII. Cum Privilegio Regis. Hiervan bestaan twee edities, één in-8°, die niet in BOHATTA / AMIET voorkomt, en één in-12°: BOHATTA / AMIET 2387.

Missale Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae, primæ Galliarum sedis. Lugduni, Apud Claudium Journet, Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. Archiepiscopi & Cleri Bibliopolam, ad ascensum Pontis Lapidei, sub signo Sancti Irenæi, M. DCC. XXXVII. Cum privilegio Regis. FONTAINE 1980, 115-116.

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae, primæ Galliarum sedis. Lugduni, Typis Petri Valfray, Et venundatur apud Claudium Cizeron, Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. Archiepiscopi, & Cleri Bibliopolam, ad ascensum Pontis lapidei. M. DCC. LX. BOHATTA / AMIET 2388; AMIET 1979, 93. De tweede oplage van hetzelfde jaar is ten onrechte geïdentificeerd met die van 1709.

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae, primæ Galliarum sedis. Lugduni, Typis Amati de La Roche, Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. Archiepiscopi & Cleri Typographi. M. DCC. LXXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2389; AMIET 1979, 94; *Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiae, primæ Galliarum sedis*. Parisiis, Typis P.G. Simon, Supremi Senatûs Typographi. A.M. Lottin, Regis & Urbis Biblio-Typographi. M. DCC. LXXX. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2390; AMIET 1979, 94-95. Er is nog een heruitgave geweest in 1787: BOHATTA / AMIET 2391.

BUENNER 1934, 176.

In strikte zin was hij dit niet. Joseph Fesch (ISNI 0000 0000 6130 1211) was de zoon van Franz Faesch, officier van een Zwitsers regiment in dienst van de republiek Genua en van Angela Maria Pietrasanta. Zij was weduwe van de Corsicaan Giovanni Geronimo Ramolino, bij wie zij een dochter had, Maria Letizia Ramolino. Deze was de moeder van de latere Franse keizer. Zie o.m. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 375; MICHAUD 1843, XIV, 33-46; DE POSADA 1848-1868, VI, 949-956; HOEFER 1852-1866, XVII, 572-574 FISQUET 1864-1874,

Lyon, 552-611; *Paris I*, 556-557; LALANNE 1872, 755; GAMS 1873, 571; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 660; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *le partie*, 1084.

1306

167

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiæ, primæ Galliarum sedis. Lugduni, Ex Typis Rusand, Cleri Typographi. M. DCCC. XV. BOHATTA / AMIET 2392. Volgens AMIET 1979, 95-96, is het brevier in hetzelfde jaar tweemaal opgelegd. In de tweede oplage is een lezing in de metten van 15 augustus, het feest van Maria's tenhemelopneming, ter gedachtenis van de heilige Neopolus, die een martelaar zou zijn geweest ten tijde van keizer Diocletianus en ook Napoleon genoemd werd, vervangen. Zie ook Vincent Petit, 'Saint Napoléon, un saint pour la nation: Contribution à l'imaginaire politique français', in: *Napoleonica: La Revue* 23/2 (2015), 59-127. In 1839 verscheen een derde oplage: BOHATTA / AMIET 2393.

1307

167

Breviarium Sanctæ Lugdunensis Ecclesiæ, primæ Galliarum sedis. Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. Ludovici-Jacobi-Mauritii de Bonald Tituli SS. Trinitatis in Monte Pincio S.R.E. Presbyteri Cardinalis Archiepiscopi Lugdunensis et Viennensis Galliarum Primatis, etc. auctoritate Ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu denuo editum. Lugduni Apud Pelagaud et Socios SS. DD. Papæ Bibliotypographos Liturgiæ Lugdunensis editores 1844. De uitgave in-8° heeft bij BOHATTA / AMIET het nummer 2394 en die in-12° 2395; AMIET 1979, 96-87.

1308

167

Slechts in enkele officies die in hun geheel relatief recent waren, zoals dat van H. Sacramentsdag, waren niet-Bijbelse lezingen voorzien.

1309

168

Camille de Neufville de Villeroy (1606-1693).
Gravure door Estienne Gantrel (1646-1706).

Camille de Neufville de Villeroy (ISNI 0000 0001 4099 3797), geboren te Rome op 22 augustus 1606 en overleden in Lyon op 3 juni 1693, was aartsbisschop van 1653 tot aan zijn dood. Als kind werd hij al commendatair abt van Ainay, het stadsdeel van Lyon waar de aristocratie woonde. Hij ontving zijn opleiding bij de jezuïeten in zijn woonplaats en later ook in Rome. Nadien ontving hij nog verschillende andere abdijen in commende. Als beloning voor bewezen diensten stelde de koningin hem voor de zetel van Lyon te aanvaarden, die hij aanvankelijk weigerde, maar waartoe hij zich toch op 29 juni 1654 de bisschopswijding laat toedienen. Hij zou het aartsbisdom op niet onverdienstelijke wijze en in ieder geval gewetensvol besturen, waarbij zijn aandacht sterk uitging naar de vestiging van religieuze congregaties. Kenmerkend voor De Neufville waren zijn gerichtheid op onderhandeling en zijn terughoudendheid bij het inzetten van dwangmiddelen. Wanneer Lodewijk XIV in conflict met de paus geraakte, koos hij meestal de kant van Rome, wat zijn goede verstandhouding met de koning merkwaardigerwijze niet in gevaar bracht.

Zie o.m. PERICAUD 1829; GALLIA CHRISTIANA, IV, 195-197; 241; POUILLIN DE LUMINA 1770, 412-413; DU TEMS 1774-1775, IV, 385; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 375; FISQUET 1864-1874, *Lyon*, 463-470; GAMS 1873, 571; JEAN 1891, 212-213.

1310

168

Zie ROUX 1864, 48-52; BUENNER 1934, 176.

1311

168

MOREL DE VOLEINE 1856, 15:

L'édition du Bréviaire de 1737 publié par Mgr de [Rochebonne](#), ne contenait, comme en avertissait ce prélat lui-même, que fort peu de changements réels, et ne différait des précédentes que par des transpositions.

DE CONNY DE LAFAY 1859, 22:

Au dix-huitième siècle le vent était aux changements liturgiques. L'archevêque [Charles de Rochebonne](#) entreprit en 1737 de remanier les livres de son église « Desiderabant, dit-il dans le mandement placé à la tête du missel, majorem in rubricis perspicuitatem, in officiis delectum, in prosis concinnitatem. » Il entreprit de satisfaire ce désir, et pour cela il changea un assez grand nombre de morceaux. Il annonçait bien dans son mandement qu'il ne touchait pas à l'ordinaire de la messe, et cependant cet ordinaire, dans le missel de 1737, diffère assez notablement de ce qu'il était dans le missel de 1620 et dans les éditions antérieures, ainsi que nous le dirons ailleurs. Me ce fut surtout dans le bréviaire que [Charles de Rochebonne](#) introduisit des innovations considérables; entre autres, il supprima l'ancienne répartition et distribution du psautier et adopta la distribution qui venait de prévaloir à Paris, dans le bréviaire de [M. de Vintimille](#).

CATTET 1859, 22-23:

La première édition du Bréviaire est de 1486; la seconde diffère de la première, n'est cependant que de douze ans postérieure, c'est-à-dire de 1498; les leçons s'y trouvent mieux ordonnées. Les diverses éditions du Missel, suivant M. de Conny, s'écartent davantage les unes des autres, et les Missels de la fin du quinzième siècle ne ressemblent pas à celui de M. de Marquemont en 1620, encore moins à celui de M. de [Rochebonne](#) en 1737. [Camille de Neufville](#) donna, en 1693, une nouvelle édition du Bréviaire, où il fit quelques corrections à celui de Denis de Marquemont. M. de [Rochebonne](#), en 1737, améliora beaucoup la distribution du Psautier. M. de Conny se trompe en disant qu'il adopta le Psautier parisien; il y a des ressemblances, mais il y a des différences. Toutes ces améliorations furent toujours faites sans opposition ni réclamation aucune.

BOUX 1864, 49 citeert DE CONNY DE LAFAY 1859.

1313

168

[Charles-François de Chateauneuf de Rochebonne](#) (1671-1740).
Gravure door [Robert-Menge Pariset](#) (geb. ca. 1732)
naar [Charles Grandon](#) (1691-1762).

Charles-François de Chateauneuf de Rochebonne (ISNI 0000 0000 6253 8800) werd in 1671 te Lyon geboren en overleed in dezelfde stad in 1740. Zijn broer en zijn neef waren bisschop van Carcassonne en een andere neef aartsbisschop van Arles. In 1691 werd hij kanunnik van het kapittel van de primatiale kerk van Lyon en in 1697 ontving hij de priesterwijding. Tien jaar later werd hij bisschop van Noyon en in 1731 aartsbisschop van Lyon.

Zie o.m. GALLIA CHRISTIANA, IX, 1030-1031; RICHARD E.A. 1760-1765, III, 737; IV, 135; DU TEMS 1774-1775, IV, 386; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 375; 476; FISQUET 1864-1874, *Lyon*, 480-481; GAMS 1873, 571, 590; JEAN 1891, 213-214.

1314

168

Verdeling van de psalmen in [Breviarium Sanctae Ecclesiae Lugdunensis](#), 1737.

zondag	Metten I	1 2 3
	II	8 15 16
	III	17a 17b 17c
	Lauden	92 99 62 Dan3 148
	Prime	117 118ab 118cd Athan
	Terts	118ef 118gh 118ij
	Sext	118kl 118mn 118op
	None	118qr 118st 118uv
	Vespers	109 110 111 112 113
	Completen	4 90 133
maandag	Metten I	9a 9b 9c
	II	18a 18b 20
	III	30a 30b 30c
	Lauden	5 28 29 Jes12 150

	Prime	7a 7b 23
	Terts	14 19 25
	Sext	26a 26b 27
	None	73a 73b 74
	Vespers	114 115 116 119 120
	Completen	6 10 35
dinsdag	Metten I	31 32a 32b
	II	34a 34b 34c
	III	38a 38b 45
	Lauden	40 46 51 Jes38 53
	Prime	11 12 13
	Terts	39a 39b 39c
	Sext	36a 36b 36c
	None	79a 79b 79c
	Vespers	121 122 123 124 125
	Completen	41a 41b 55
woensdag	Metten I	47 48a 48b
	II	52 54a 54b
	III	67a 67b 67c
	Lauden	50a 50b 59 1Sam2 62
	Prime	24 37a 37b
	Terts	42 49a 49b
	Sext	22 33a 33b
	None	72a 72b 72c
	Vespers	126 127 128 129 130
	Completen	56 60 142
donderdag	Metten I	68a 68b 68c
	II	77a 77b 77c
	III	77d 77e 77f
	Lauden	42 64 66 Ex15a Ex15b
	Prime	43a 43b 43c
	Terts	65a 65b 71
	Sext	85a 85b 86
	None	82 93a 93b
	Vespers	131 132 134 135a 135b
	Completen	70a 70b 136
vrijdag	Metten I	76a 76b 78
	II	88a 88b 88c
	III	97 101a 101b
	Lauden	69 80 149 Hab3a Hab3b
	Prime	57 58a 58b
	Terts	75 83a 83b
	Sext	21a 21b 21c
	None	104a 104b 104c
	Vespers	137 138a 138b 139 140
	Completen	84 89a 89b
zaterdag	Metten	103a 103b 103c
	II	105a 105b 105c
	III	107 108a 108b
	Lauden	91 95 Dt32a Dt32b Dt32c
	Prime	61 87a 87b
	Terts	81 96 98
	Sext	100 102a 102b
	None	106a 106b 106c
	Vespers	143a 143b 144a 144b 146
	Completen	141 145 146

Vgl. BISSARDON E.A. 1864, 97-98:

Ces deux bréviaires avaient été publiés à un an de distance, l'un en 1736, l'autre en 1737. Il y avait entre eux une ressemblance assez frappante, bien que le bréviaire de Paris fut bien mieux fait que celui de Lyon, Mgr de [Rochebonne](#) ayant gardé pour le fond et la forme la masse presque entière des anciens trésors lyonnais. Mgr de [Montazet](#) ne prit pas intégralement le bréviaire de Paris; il fondit le bréviaire de Paris avec celui de Mgr de [Rochebonne](#); il déposa dans le bréviaire le mobilier nombreux et choisi de notre ancien bréviaire, ainsi que s'exprime le cardinal [Fesch](#) réimprimant le bréviaire [Montazet](#), *copiosam nec minùs ac selectam supellectilem rituum paternorum*.

Hier is geciteerd uit *Mandement du cardinal [Fesch](#) pour la publication du bréviaire*, 1814.

1316

168

Deze keuzen berusten voor een deel ook op de handhaving van ouder materiaal, dat de riten van Lyon en Sens gemeenschappelijk hadden en dat afweek van het Romeinse.

1317

168

[Antoine de Malvin de Montazet](#) (1713-1788).
Gravure door [Claude-Antoine Littret de Montigny](#) (1735-1775)
naar [Louis-Michel van Loo](#) (1707-1771).

Antoine de Malvin de Montazet (ISNI 0000 0001 2024 2566) leefde van 17 augustus 1713 tot 2 mei 1788, was van 18 maart 1748 tot 18 september 1758 bisschop van Autun en van 16 maart 1758 tot zijn dood aartsbisschop van Lyon. Ook was hij commendatair abt van de abdij van Saint-Victor-des-Champs te Parijs, van die van Fontenay en aalmoezenier van de koning. In 1756 werd hij lid van de Académie Française, hoewel er geen wetenschappelijk of letterkundig werk van betekenis van zijn hand bekend is. Ofschoon hij geen appèl tegen de constitutie *Unigenitus* heeft aangetekend, wordt hij, evenals zijn consecrator [François de Fitz-James](#), bisschop van Soissons, wel tot de prominenten gerekend onder degenen die hier afwijzend tegenover stonden. Onder zijn episcopaat werden de in deze kringen gezaghebbende werken *Institutiones Theologicae* en *Institutiones Philosophicae* van de oratoriaan Joseph Valla (ca. 1720-1790) te Lyon uitgegeven. Naast het *Missale Sanctae Lugdunensis Ecclesiae* van 1771 (FONTAINE 1980, 140-141) liet hij een *Rituel du Diocèse de Lyon* in drie delen voor het aartsbisdom samenstellen, dat in 1788, kort vóór zijn overlijden, is verschenen.

Zie o.m. RICHARD e.a. 1760-1765, I, 464, III, 737; POULLIN DE LUMINA 1770, 478-567, GAGNARE 1774, 275-280; DU TEMS 1774-1775, IV, 387-388, 455; ERSCH 1797-1806, II, 414-415, IV, 338; DESESSARTS 1800-1803, IV, 416; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIX, 294; PEIGNOT 1822, II, 524; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 119, 375; COURTIN 1827-1832, XVI, 246; QUÉRARD 1827-1839, V, 481-482; DE FELLER 1832-1833, IX, 240-243; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, IV, 2048; ACKERMANN 1834, III, 392; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIV, 640-641; MICHAUD 1843, XXIX, 46-47; DU LAC 1849, 245; DE POSADA 1848-1868, XIV, 327-329; PÉRENNÈS 1851, II, 1556-1558; HOEFER 1852-1866, XXXVI, 126-127; FISQUET 1864-1874, *Lyon*, 507-529; GLAIRE 1868, II, 1525; JERVIS 1872, II, 235; LALANNE 1872, 1299; GAMS 1873, 501, 571; VAPEREAU 1876, II, 1430; BOUILLET EN CHASSANG 1878, 1281; GUÉRANGER 1878-1885, II, 309; 510; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 1937; JEAN 1891, 214-215, 221; DE VIGUERIE 1995, 1207.

Pierre-Paul Guérin de Tencin (1680-1758).
 Gravure door Johann Georg Wille (1715-1808)
 naar Étienne Parrocel (1696-1775).

Pierre-Paul Guérin de Tencin (ISNI 0000 0001 2136 6122), geboren op 22 augustus 1680 te Grenoble en te Lyon overleden op 2 maart 1758, was afkomstig uit een in de zestiende eeuw zeer welvarend geworden familie. Zijn grootvader kocht de positie van raadsheer in het Parlement van Grenoble, waarmee hij tot de adelstand ging behoren. Diens zoon Antoine de Tencin, die het ambt erfde, trad in het huwelijk met Louise de Buffévent, bij wie hij twee zonen en drie dochters zou hebben. Pierre-Paul was de jongste zoon, zodat hij voorbestemd was voor de geestelijke stand. Hij studeerde aan het door de oratorianen geleide seminarie Saint-Magloire in Parijs. In 1700 vergezelde hij de bisschop van Grenoble, kardinaal Étienne Le Camus, bij zijn deelname aan het conclaaf dat [Clemens XI](#) tot paus zou verkiezen. Voor het welslagen van zijn bemoeienis om deze te bewegen het ambt, dat hij aanvankelijk weigerde, toch te aanvaarden, beloonde Lodewijk XIV hem met de abdij van Vézelay, die een ruime bron van inkomsten verschafte. Aan het einde van zijn regering kwam de koning in ernstige financiële moeilijkheden, die voor een deel door De Tencin als gedelegeerde van het aartsbisdom Sens bij de Assemblée du Clergé werden opgelost met grote sommen gelds.

Onder de bescherming van kardinaal Guillaume Dubois (1656-1723), die niet alleen aartsbisschop van Cambrai was maar onder het regentschap van Philippe d'Orléans ook als eerste minister optrad, speelde De Tencin een belangrijke rol bij de bekering tot het katholicisme van John Law (1671-1729), die in het kader van zijn systeem van de uitgifte van papiergeld aan de regent de oprichting van een nationale bank en een staatsonderneming voor alle binnen- en buitenlandse handel voorstelde, zodat alle financiële en commerciële transacties in handen van de overheid zouden komen. Ondanks tegenstand van particuliere bankiers en kooplieden werd in 1716 de *Banque Générale Privée* opgericht, die twee jaar later werd omgezet in een staatsbank, de *Banque Royale*. De door deze instelling uitgegeven biljetten werden wettig betaalmiddel. Hiervan heeft De Tencin, als een van de voornaamste adviseurs van Law zonder twijfel grote voordelen genoten. Ook het optreden van zijn zuster Claudine-Alexandrine (1682-1749, ISNI 0000 0001 1020 5593), de bekende romanschrijfster en *salonnière*, van wie beweerd wordt dat zij een amoureuze relatie met Dubois onderhield, droeg bij aan De Tencins macht en invloed in de hoogste kringen van Frankrijk.

Na de dood van [Clemens XI](#) werd hij voor de tweede maal als conclavist naar Rome gezonden, deze maal in het gevolg van kardinaal [Henri-Pons de Thyard de Bissy](#), waarna hij zaakgelastigde van de Franse koning in Rome werd. Na drie jaren in Italië te hebben doorgebracht en daar de persoonlijke vriendschap van paus [Innocentius XIII](#) te hebben verworven, werd hij tot aartsbisschop van Embrun benoemd. Op 2 juli 1724 ontving hij de bisschopswijding uit handen van paus Benedictus XIII. Het zou bijna vijftien jaren duren voordat hij op 23 februari 1739 de kardinaalshoed in ontvangst mocht nemen. In het jaar daarop, op 24 september 1740, werd hij aartsbisschop van Lyon.

In Embrun heeft hij zich een twijfelachtige reputatie verworven in de strijd rondom het jansenisme door de leiding die hij gaf aan de daar in 1727 gehouden bisschoppensynode, waarop de bisschop van Senez, [Jean Soanen](#), veroordeeld, afgezet en verbannen werd.

Zie o.m. BOUTRY 1902; SAREIL 1969; BARRAL 1758-1759, IV, 428-430; RICHARD E.A. 1760-1765, II, 511; III, 737; POUILLIN DE LUMINA 1770, 465-477; DU TEMS 1774-1775, IV, 273, 386-387; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XXV, 399-400; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 289-290, 375; COURTIN 1827-1832, XXII, 98; QUÉRARD 1827-1839, IX, 367; DE FELLER 1832-1833, XII, 532; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, V, 2994-2995; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XVII, 812; ACKERMANN 1834, III, 311-312; MICHAUD 1843, XLI, 137-138; DE POSADA 1848-1868, XXVIII, 492-494; HOEFER 1852-1866, XLIV, 974-977; FISQUET 1864-1874, *Embrun*, 983-1017; *Lyon*, 481-507; JERVIS 1872, II, 262-263, 298; LALANNE 1872, 1701; GAMS 1873, 549, 571; VAPEREAU 1876, II, 1948; DEZOBRY EN BACHELET 1889, *2e partie*, 2744; JEAN 1891, 188-189, 214; DE VIGUERIE 1995, 1396.

[Antoine Malvin de Montazet](#), *Mandement* van 10 mei 1760:

Opus jam antea inchoatum ab aliquot hujus Ecclesiæ optimis Præsulibus, qui proximè nobis antecessit Eminentissimus Cardinalis, curaverat perficiendum. Ipsius operâ & mandato paratam vulgamus editionem, facto a Nobis tamen diligentiori Canonum delectu, unde, veluti e certo & purissimo fonte, morum ac disciplinæ præcepta hauriretis.

Vgl. BISSARDON E.A. 1864, 89-90:

[Mgr de Montazet](#) monta sur le siège primatial de Lyon en 1758. En 1760, il publia un bréviaire qui était celui de Mgr de [Rochebonne](#), légèrement corrigé par [Mgr de Tencin](#); il ne fut pas alors question de donner un missel; l'édition du [bréviaire Tencin-Montazet](#) fut bien accueillie, elle continuait la chaîne de nos traditions.

1320

169

BISARO 2006, 359:

Après avoir assumé le bréviaire partiellement imprimé sous son prédécesseur et d'inspiration capitulaire, [Mgr de Montazet](#) opte en effet pour une radicale reprise en main de la pratique liturgique diocésaine en vertu de l'intégration progressive de cette question dans « l'administration générale du diocèse » du ressort de l'évêque.

1321

169

BUENNER 1934, 92:

L'archevêque, lui, tenait cela pour ridicule et fit répondre à la noble compagnie que si elle avait un si grand attachement au chant par cœur, elle n'aurait qu'à apprendre le nouveau.

1322

169

Vgl. BISARO 2006, 363. BUENNER 1934, 93, wijst op de grote mate van zelfverzekerdheid bij het kapittel, zo deze al geen neerbuigendheid kan worden genoemd en citeert uit *Mémoire du Chapitre Primatial de Lyon, Contenant ses Motifs de ne point admettre la nouvelle Liturgie; servant de Réponse Au Mémoire du Syndic du Clergé du Diocese de Lyon; et Consultations Sur les Droits du Chapitre relativement aux Contestations subsistantes entre lui & M. l'Archevêque de Lyon*, Paris 1776, 135-136:

Enfin le 28 Juin 1770, pressés de donner une réponse décisive, « les Seigneurs capitulants, sur ce mûrement délibéré, ont arrêté de prendre le nouveau Missel, dès qu'ils le pourront; sans néanmoins qu'il puisse nuire aux anciens rits, & cérémonies pratiquées dans l'Eglise de Lyon, ni à son chant par cœur. »

Veelzeggend is dat de uitdrukking 'l'Église de Lyon' in de documenten van het kapittel steeds dit lichaam zelf aanduidt.

1323

170

BUENNER 1934, 126:

Au début du XIIe siècle, les chanoines quittent Saint-Étienne pour venir s'installer dans l'ancien oratoire Saint-Jean-Baptiste, reconstruit et devenu une splendide basilique. Ils sont bien nombreux: on en compte soixante-douze. Ils occupent dans le chapitre le sommet de la hiérarchie: les statuts et autres documents lyonnais du XIIIe et du XIVe siècle, amants comme on l'était beaucoup alors du symbolisme, disent qu'ils représentent les soixante-douze disciples du Seigneur. En 1321, on l'oubliera bien un peu, quand on ramènera ce nombre à trente-deux, mais l'assimilation demeurera.

BUENNER 1934, 134:

Jusqu'à la fin du XVIIIe siècle l'archevêque de Lyon sera l'hôte de ses chanoines dans sa propre cathédrale: position anormale, très peu canonique, dira-t-on. Nous n'avons pas à la discuter ici; notre but en exposant la situation respective des deux autorités est plus simple: montrer comment l'indépendance et la souveraineté du chapitre de Lyon furent l'une des causes qui contribuèrent le plus au maintien du vieux rite romain-grégorien dans la Primatiale des Gaules.

1325

170

De kathedraal van Saint-Jean-Baptiste-et-Saint-Étienne werd door de bevolking van Lyon niet als de plaats beschouwd waar zij samenkwam voor devotie en ontmoeting, maar als het domein van het kapittel met de talrijke geestelijken die dit omringden. (Vgl. BUENNER 1934, 126-129). De kerk van het volk was die van Saint-Nizier aan de overzijde van de Saône. De lithografieën van [Jean-Baptiste Marduël](#) (zie BUENNER 1934, 217-218) tonen duidelijk dat het doksaal tot de verwijdering ervan tussen 1791 en 1793 het priesterkoor, waar de vieringen plaats vonden, ook visueel van het schip van de kerk gescheiden hield.

1326

170

BUENNER 1934, 130:

Nul autre que Messieurs n'a droit de nommer des membres du chapitre; aucune prébende n'est de nomination royale, épiscopale, voire papale. Eux seuls demeurent juges d'admettre et de contrôler les preuves de noblesse.

1327

170

BUENNER 1934, 129:

Autour des trois églises, une petite ville s'est peu à peu développée. L'archevêque Guichard (1165-1175) en fait une place-forte gardée de tous côtés par un épais mur d'enceinte, ce mur que le baron des Adrets, (*sc. François de Beaumont (1512/1513-1587)*) avec ses reîtres calvinistes commencera d'ébrécher en 1562, et que la Révolution française détruira à peu près complètement lors du sac de ville et du cloître. De là, chapitre et archevêque gouvernent en maîtres sur Lyon et les Lyonnais. Il sont comtes de Lyon. Leur titre n'a rien de dérisoire: quand Lyon passe à la couronne de France en 1307, puis en 1312, Philippe le Bel diminue les pouvoirs du chapitre, mais reconnaît expressément le titre nobiliaire.

1328

171

Het lijkt niet toevallig te zijn dat hierin ruim aandacht wordt besteed aan de gebeurtenissen in Lyon: NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 27 maart 1777, 49-53.

1329

171

Zie ook BUENNER 1934, 94-95; BISARO 2006, 362-363; 367.

1330

171

GUÉRANGER 1878-1885, II, 509-512.

1331

171

Pierre-Louis de Leyssin (1721-1801, ISNI 0000 0000 8344 6948) was van 1767 tot 1790 de laatste aartsbisschop van Embrun.

1332

171

Zie Jean Beyssac, *Les chevaliers de l'église de Lyon*, Lyon 1925.

Motifs de ne point admettre la nouvelle Liturgie de M. l'Archevêque de Lyon, s.l., s.a.

Zie François-André Isambert e.a. (red.), *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*, XXIV (Du 20 mai 1776 au 10 mai 1777), Paris 1826, 339, n. 613.

FISQUET 1864-1874, *Lyon*, 523:

Toutefois, appuyé par le chapitre, l'abbé Jacquet, chevalier de l'église de Saint-Jean, membre de l'Académie de Lyon, s'éleva énergiquement contre les innovations dans une brochure intitulée: *Motifs de ne point admettre la nouvelle Liturgie de M. l'Archevêque de Lyon*, 1776, in-12 de 136 pages. M. de Montazet fit emprisonner l'imprimeur de cette brochure, que, sur le réquisitoire de l'avocat général Antoine-Louis Séguier, le parlement de Paris condamna au feu, par arrêt du 7 février 1777. On ne peut se dissimuler qu'un tel traitement n'était guère en proportion avec le délit. L'auteur des *Motifs* pouvait avoir mal raisonné, et s'était peut-être montré un peu trop vif, mais le réquisitoire n'était pas non plus modéré. Il faut bien convenir que le parlement en cette occasion, comme en quelques autres, voulut soutenir un prélat en qui il avait trouvé des dispositions à le seconder. C'est ce qui explique encore pourquoi il donna gain de cause à l'archevêque dans le long procès qu'il suscita à son chapitre pour le forcer, comme nous l'avons déjà dit, à abandonner ses anciens usages. Il est à croire que sans ce motif, on aurait laissé les chanoines-comtes de Lyon dans la possession immémoriale où ils étaient, d'autant plus que les changements proposés par le prélat ne paraissaient ni utiles ni nécessaires.

BUENNER 1934, 95, verwijst hiernaar en stelt de zaak zodanig voor dat De Montazet de auteur zelf gevangen zou hebben laten nemen.

Motifs de ne point admettre ..., 134:

Voici, en dernière analyse, à quoi toute la contestation se réduit. M. l'Archevêque médite une révolution pénible pour le clergé, dispendieuse pour le diocèse, & sujette à mille inconvénients pour la piété, pour la conscience & pour la foi. Il ne propose, pour justifier cette étrange révolution, qu'un motif purement littéraire, qui ne peut être pesé que dans la balance du goût; il veut détruire l'ancienne Liturgie de son Eglise, non parce qu'elle a des défauts irréformables, il ne lui en reproche aucun; mais seulement parce qu'il croit celle de Paris plus belle: voilà, dans le vrai, le seul motif qu'il ait allégué; il ne dit point quels fruits merveilleux cette beauté prétendue a produits: de ce qu'elle lui plaît davantage, il conclut qu'il faut tout détruire pour lui faire place, & braver tous les dangers pour la recevoir, quoi qu'il en coûte.

Deze toeschrijving is niet geheel zeker. In de NOUVELLES ECCLESIASTIQUES van 27 maart 1777, 51, wordt Jacquet niet genoemd en wordt het geschrift steeds anoniem genoemd. Wel wordt het verbandesignaleerd dat de advocaat-generaal Antoine-Louis Séguier (1726-1792) legde tussen dit document en de open brieven die bij de verschijning van het Parijse brevier van 1736 werden gepubliceerd:

M. l'Avocat Général fait voir que l'Ecrit des *Motifs* est calqué sur deux Libelles qui furent publiés en 1736 contre la Liturgie de Paris ... Mais ce qui mérite toute l'animadversion de la Justice, c'est le projet formé aujourd'hui, comme en 1736, d'animer les membres du Chapitre contre leur Chef; c'est la noirceur avec laquelle on tente de semer la division dans le Saint Ministère, & de soulever les Ouailles contre le Pasteur.

Antoine-François Delandine (red.), *Manuscrits de la Bibliothèque de Lyon*, III, Paris 1812, 469-472, geeft bij de behandeling van Jacquets werken geen enkele aanwijzing dat deze voor de *Motifs* verantwoordelijk is geweest, wat ook geldt voor CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XIV, 267-268.

Hiervan bestaan twee uitgaven: *Mémoire du Chapitre primatial de Lyon, servant de réponse au Mémoire du Syndic du Clergé du Diocese de Lyon, & à la Dissertation qui y est jointe; et Consultations Sur les Droits du Chapitre relativement aux Contestations subsistantes entre lui & M. l'Archevêque de Lyon*, Paris 1776, en: *Mémoire du Chapitre Primatial de Lyon, Contenant ses Motifs de ne point admettre la nouvelle Liturgie; servant de Réponse Au Mémoire du Syndic du Clergé du Diocese de Lyon; et Consultations Sur les Droits du Chapitre relativement aux Contestations subsistantes entre lui & M. l'Archevêque de Lyon*, Paris 1776.

Mémoire pour M. l'Archevêque & Comte de Lyon, Primat de France, Intimé & Défendeur; En présence du Chapitre Primatial de la même Eglise, Comte de Lyon, aussi Intimé & Défendeur. Contre neuf Chanoines de l'Eglise Primatiale, Comtes de Lyon, Appellans comme d'abus des Mandemens & Ordonnances de M. l'Archevêque, pour la publication de la nouvelle Liturgie du Diocèse, & d'une Délibération du Chapitre de ladite Eglise, du 12 Novembre 1776, contenant acceptation de cette Liturgie, Paris 1777.

Mémoire dans la cause pour les Comtes de Montjouvent, Doyen, de Montmorillon, Chamarrier, & autres Comtes de Lyon, Appelants comme d'abus; contre M. de Montazet, Archevêque & Comte de Lyon, Primat de France, Intimé, Et encore contre les Comtes d'Uzelles, Archidiacre, de Poix, Précenteur, de Castelas, Chantre, de Clugny de Thémisey, Prévôt, de Maubourg, de Villars, de Bellegarde, de Marnésia, d'Apremont, de Chabannes, de Castellans de Nuzergue, de Cordon & de Poligny, tous Comtes de Lyon, aussi Intimés. En Présence du Roi, Fondateur du Chapitre primatial, premier Chanoine de l'Eglise Comte de Lyon, & défenseur spécial des droits & des libertés du Chapitre primatial; Et encore en présence des Chapitres de Saint-Just, Saint-Paul & Saint-Nizier, Paris 1777.

Onder andere volgde in 1787 het *Rituel du Diocèse de Lyon*, imprimé par l'autorité de Monseigneur [Antoine de Malvin de Montazet](#), Archevêque et Comte Lyon, Primat de France. A Lyon, Chez Aimé de La Roche, Imprimeur de Monseigneur l'Archevêque & du Clergé. M. DCC. LXXXVII. Avec Privilège du Roi.

BUENNER 1934, 102, stelt dat de variëteit lezing ook in de liturgie van Milaan bestond. In het *Missale Ambrosianum Gasparis S. Mediolanensis Ecclesiae Archiepiscopi iussu recognitum et editum*. Mediolani. Apud Pacificum Pontium. MDXCIII en het *Missale Ambrosianum novissime Ioseph cardinalis Archinti Archiepiscopi Auctoritate recognitum*, Mediolani, MDCCXII. Apud Benjamin, & Fratres de Sirturis, Impressores Archiepiscopales. Cum privilegio. komt echter een doxologie voor die gelijk is aan die van het *Missale Romanum*.

Missale Sanctæ Lugdunensis Ecclesiæ, primæ Galliarum sedis. Lugduni, Ex typis Matthæi Placidi Rusand, Regis et Cleri Typographi. M. DCCC. XXV.

Caille schreef hierover een zeer interessante brochure: Antoine Caille, *Réflexions sur la situation actuelle du chœur et de l'autel de l'église cathédrale de Lyon*, Lyon 1824. De autoriteiten van het aartsbisdom gingen hierop niet in, maar de liturgische inzichten van Caille en de visualisatie hiervan in de lithografieën van [Marduël](#) legden wel de grondslag van *Le cérémonial de la Sainte-Eglise de Lyon, premier siège des Gaules*, Lyon / Paris 1838, dat in samenwerking met hen door de sulpiciaan Amable Denavit (1798-1867) werd samengesteld. Vgl. BUENNER 1934, 102-103.

Uiteraard zag men in [Fesch](#) een medestander van de gewezen keizer, die men vaak als zijn [neef](#) beschouwde.

Jean-Paul-Gaston de Pins (ISNI 0000 0000 1369 5332), geboren op 8 februari 1766 te Castres en overleden op 30 november 1850 te Lyon, was van 1817 tot 1822 bisschop van Béziers, van 1822 tot 1823 bisschop van Limoges en vervolgens als titulair bisschop van Amasia apostolisch administrator van het aartsbisdom Lyon. Op 14 juli 1839 legde hij deze functie neer.

[Louis-Jacques-Maurice de Bonald](#) (1787-1870).

Louis-Jacques-Maurice de Bonald (ISNI 0000 0000 8342 7990) werd geboren op 30 octobre 1787 in Millau als zoon van de politicus en schrijver Louis-Gabriel-Ambroise de Bonald (1754-1840, ISNI 0000 0001 2135 5415) en Élisabeth de Guibal de Combescure. Na zijn priesterwijding in 1811 werd hij secretaris van de latere aartsbisschop van Besançon, Gabriel Cortois de Pressigny, die in 1814 door Lodewijk XVIII belast was met de onderhandelingen over een nieuw concordaat met de paus, dat nooit effectief is geworden. De Bonald werd in 1817 grand-vicaire van [Jean-Baptiste de Latil](#), toen bisschop van Chartres. In 1823 werd hij benoemd tot bisschop van het opnieuw ingestelde bisdom Le Puy en op 4 december 1839 werd hij aartsbisschop van Lyon. Koning Louis-Philippe wilde met zijn benoeming een einde maken aan het bestuur van de apostolisch administrator van het diocees, Jean-Paul Gaston de Pins, die na de Julirevolutie van 1839 het koningshuis van de Bourbons als de wettige heerschappij in Frankrijk was blijven beschouwen. De Bonald hoorde tot de ultramontanistische bisschoppen, voor wie de Romeinse liturgie maatgevend was. Op 22 mei 1843 ontving hij te Rome de kardinaalshoed. Hoewel hij in de gunst van Louis-Philippe stond, was hij in 1848 een van de eersten onder de Franse bisschoppen die zich achter de Februarirevolutie stelden, omdat hij de hernieuwde beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap niet alleen gunstig achtte voor het belang van de kerk maar ook voor de arbeidersklasse. De Bonald overleed op 25 februari 1870 te Lyon.

Louis Rossat (1789-1866, ISNI 0000 0004 7534 3980) was titulair kanunnik van de kathedrale kerk en werd in 1840 tot bisschop van Gap benoemd. Vanaf 1844 tot zijn overlijden was hij vervolgens bisschop van Verdun.

Het orgel, gebouwd door André-Marie Daublaine, was van bescheiden afmetingen, had vijftien registers en de aanbesteding drukte niet op de begroting van het diocees, daar de aartsbisschop de bouw persoonlijk bekostigde.

In hetzelfde jaar als het [brevier](#) verscheen ook het *Missale sanctæ Lugdunensis Ecclesiæ, primæ Galliarum sedis cum supplemento auctoritate Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. Ludovici-Jacobi-Mauritii tituli SS. Trinitatis in Monte Pincio S.R.E. Presbyteri Cardinalis [De Bonald](#) Archiepiscopi Lugdunensis et Viennensis, Galliarum primatis, etc. ac consensu venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli edito*. Lugduni, Sumptibus J.B. Pelagaud et Sociorum SS. DD. Papæ bibliotypographorum Liturgiæ Lugdunensis editorum M. DCCC XLIV. In tegenstelling tot het brevier is hierin geen mandement van [De Bonald](#) opgenomen, maar wordt dat van [De Montazet](#) uit het missale van 1771 herhaald. In 1846 volgde nog: *Missale sanctæ Lugdunensis Ecclesiæ, primæ Galliarum sedis*. Lugduni, Apud J.B. Pelagaud et Socios, SS. DD. NN. Papæ et EE. DD. Archiepiscopi bibliotypographos. M. DCCC. XLVI. Het Lyonse gebruik om op de titelpagina van liturgische boeken niet, zoals elders vrijwel altijd, de naam van de bisschop te vermelden, is in deze uitgave weer gevolgd.

CATTET 1843, met als vervolg hierop CATTET 1844. Pierre-François-Ennemond Rony (1803-1847) was sulphicaan en doceerde aan het Grootseminarie van Lyon.

1352

173

Coup-d'œil sur la liturgie en général et sur celle de Lyon en particulier, par un prêtre de Lyon, Lyon 1854. Op de titelpagina komt als aankondiging voor: 'Se vend 30 c. l'exemplaire et 2 f 50 la douzaine', wat kan wijzen op een beoogde verspreiding onder een ruim publiek.

1353

173

DE CONNY DE LAFAY 1859A.

1354

173

CATTET 1859. Hierop volgde in hetzelfde jaar nog een repliek: DE CONNY DE LAFAY 1859B.

1355

173

La liturgia Gallicana ne' primi otto secoli della Chiesa: Osservazioni storico-critiche di un sacerdote Romano consultore della Sacra Congregazione de' Riti in occasione del ritorno della Chiesa di Lione all'antica sua liturgia, Roma 1867. De vertaling door Gustave Gallot is: Louis Marchési, *La Liturgie gallicane dans les huit premiers siècles de l'Église: Observations historiques et critiques publiées à l'occasion du retour de l'église de Lyon à son antique liturgie*, Lyon / Paris 1869.

1356

174

MOREL DE VOLEINE 1856, waarop MOREL DE VOLEINE 1855 een voorbereiding is geweest. Na de overgang naar de Romeinse liturgie publiceerde hij een uitgebreide bibliografie van geschriften die tijdens de hier geschetste periode zijn verschenen: MOREL DE VOLEINE 1865.

1357

174

Joseph Bard, *Simple exposé et défense de la liturgie lyonnaise*, Vienne 1855, wat resulteerde in BARD 1860. Zie ook id., *Nouveau programme d'un liturgiste*, Choley 1846³, opgenomen in PETIT 2010, 259-276.

1358

174

In het tijdschrift *L'Observateur catholique*, IV (1857-1858), 197-212; 269-278; 281-301, publiceerde Joseph-Antoine Vincent, die pastoor was van de kerk van Saint-Pierre-aux-Liens te Vaise, een voorstad van Lyon, bijdragen aan de discussies onder de titel 'Observations sur quelques livres d'heures et de prières, autorisés dans le diocèse de Lyon'. In 1864 verscheen van zijn hand: *Liturgie lyonnaise: résumé analytique des débats suivi du texte de la supplique du clergé*, Lyon 1864, waarmee het verzoekschrift bedoeld was van de geestelijken die de Lyonse liturgie wilden behouden.

1359

174

BISSARDON E.A. 1864.

1360

174

La liturgie de la Sainte Église de Lyon d'après les monuments, Lyon 1864. Het is niet waarschijnlijk dat deze publicatie afkomstig is van Joseph Roux (1834-1905), die als l'Abbé Roux bekendheid heeft gekregen als dichter en filoloog. Deze verbleef niet in de omgeving van Lyon en richtte zich niet op de tradities of de geschiedenis van deze streek. Mogelijkerwijze is de auteur Benoît Roux geweest, die leefde van 1801 tot 1865 en priester van het aartsbisdom Lyon was voordat hij als missionaris naar de Verenigde Staten vertrok. Na zijn terugkeer was hij geruime tijd pastoor van Saint-Just en Bas, voordat hij zich terugtrok in Chaussan, waar hij is overleden.

‘Lettre de Sophronius: Question liturgique’, in: *L’Observateur catholique*, XV (1863-1864), 179-194; 253-270; 309-327. In de rubriek Chronique religieuse van *L’Observateur catholique* verscheen een vervolg; XV (1864-1865), 76-79; 108-112. Het uiteindelijke vijftal brieven werd onder dezelfde titel ook als afzonderlijke brochures uitgegeven: Paris / Lyon 1864. De eerste en de tweede brief werden veroordeeld door de bisschop van Versailles, Jean-Pierre Mabile (1800-1877). Enige jaren later herriep Bertrand zijn publicatie in: *La semaine religieuse de Lyon, d’Autun, de Saint-Claude & de la province*, 6/4 (25 januari 1868), 56-57.

O.a. BOUIX 1864 en id., *Deux pages d’histoire du diocèse de Lyon*, Genève 1864. Marie-Dominique Bouix (1808-1870, ISNI 0000 0002 0885 6565) was jezuïet en canonist. Hij stond bekend als een fervent tegenstander van het gallicanisme en als degene die de toepassing van het Romeinse canonieke recht in Frankrijk zeer heeft bevorderd, ondanks zijn vaak onevenwichtige oordeelsvorming en weinig oorspronkelijke geschriften.

De auteur hiervan is vermoedelijk Emmanuel Lucquet geweest.

Compte rendu de la députation envoyée à Rome par le clergé du diocèse de Lyon au sujet de la liturgie, Lyon 1864. De samensteller hiervan was [Joseph-Antoine Vincent](#).

Zie ook Douze paroles de Sa Sainteté le Pape [Pie IX](#): Pour rétablir dans le Diocèse de Lyon l’observation de la règle du Pape Saint [Pie V](#) en matière de liturgie, Genève 1865.

Lettre pastorale adressée au clergé et aux fidèles du diocèse de Lyon, par Son Ém. Mgr le Cardinal [de Bonald](#), Archevêque de Lyon et de Vienne, à l’occasion de son voyage de Rome, Lyon 1864.

Missale Romano-Lugdunense sive Missale Romanum in quo ritus Lugdunenses ultimi tridui ante Pascha, ordinis Missæ et vigiliæ Pentecostes auctoritate S. Sedis Apostolicæ iisdem ritibus Romanis proprio loco sustituntur. Parisiis Adrianus Le Clere et Soc., editores typographi bibliopolæ 29 Via Cassette. Lugduni J.B. Pelagaud, typographus bibliopola 48, Via Mercière. M DCCC LXVI.

Vóór de breve *Non mediocri* was al verschenen: *Officia propria Sanctæ Ecclesiæ Lugdunensi, SS. DD. Pii PP. IX iudicio, correctioni et sanctioni ab Eminentiss. et Illustriss. Cardinali [de Bonald](#) Archiepiscopo Lugdunensi.* Lugduni, apud J.B. Pelagaud, SS. DD. Papæ et Cardinalis Archiepiscopi bibliotypographum. MDCCCLXIII.

Vgl. BISARO 2006, 262-281. In dit licht staat ook het plan voor een uniforme Franse liturgie van de hand van Jean-Louis-Xavier Le Blanc de Saint-Fleurien, priester van het bisdom Cahors, dat in 1775 verscheen: *Projet d’un même Bréviaire, Missel et autres livres de liturgie, relatifs à l’office divin, et d’un seul et même abrégé de catéchisme à l’usage de tous les diocèses de France, par M. Le Blanc, ancien curé du diocèse de Cahors*, Paris 1775. Zie ook ERSCH 1797-1806, I 138; DESESSARTS 1800-1803, I, 269; QUÉRARD 1827-1839, V, 15-16.

PETIT 2010, 31-32:

Ainsi plutôt que de définir une liturgie propre en langue vernaculaire, l'Église constitutionnelle s'attache surtout à ériger la liturgie parisienne en liturgie nationale: dès octobre 1795, le Missale Parisiense de Mgr de Vintimille est réédité sous le nom de Missale Gallicanum. Elle se place ainsi dans le prolongement d'une ambition centralisatrice, dans un sens forcément gallican, que dessinait le calendrier du bréviaire de 1736, véritable calendrier national avant l'heure, et de l'exigence d'unité liturgique portée par quelques cahiers de doléances du clergé en 1789, et projeté par le comité ecclésiastique de l'Assemblée nationale. À ce titre, le Concordat de 1801 en constitue l'ultime avatar, dans une version autoritaire.

Zie ook PLONGERON 1988, 284.

In *Annales de la religion, ou Mémoires pour servir à l'Histoire du dix-huitième siècle; par une Société d'Amis de la Religion et de la Patrie*, I, 1795, 206-213, wordt het missaal aangekondigd in een anoniem artikel 'Missale Gallicanum'. Dit tijdschrift verscheen tussen 1795 en 1804 en was het orgaan van de Société de Philosophie Chrétienne. Een van de redacteurs was de bekende Henri Grégoire (1750-1831), die had bijgedragen aan de opstelling van de *Constitution civile du clergé* en van 1791 tot 1801 constitutioneel bisschop van Blois was.

In een anoniem pamflet werd tegen het algemene gebruik van het Parijse missaal gewaarschuwd, zonder het evenwel inhoudelijk af te keuren: *Avertissement au clergé catholique et aux fidèles qui lui sont unis. Sur le projet d'un missel uniforme pour la France, annoncé par les constitutionnels dans les Annales de la religion*, s.a., s.l.

1371

176

Louis-Sextius de Jarente de La Bruyère (1706-1788).

Louis-Sextius de Jarente de La Bruyère (ISNI 0000 0003 5900 2310) werd geboren te Marseille op 30 september 1706 in een familie van oude Provençaalse adel. Zijn bestemming als jongste zoon zou de geestelijke stand zijn en hij werd kanunnik van de abdij van Saint-Victor in zijn geboorteplaats. In 1747 werd hij benoemd tot bisschop van Digne en in 1752 kreeg hij de abdij van Saint-Honorat in commende, die gelegen is op het gelijknamige eiland, dat deel uitmaakt van de Îles de Lérins voor de kust van Marseille. Hij had uitstekende contacten aan het hof, zodat hij van 1757, het jaar waarin hij benoemd werd tot bisschop van Orléans, tot 1771 aan het hoofd stond van het ministerie dat de kerkelijke beneficiëes verstrekke en de begunstigden selecteerde. De Jarente stond bekend om zijn mondaine levensstijl en werd daarom en vooral doordat zijn relatie met Marie-Madeleine Guimard niet verborgen bleef, onderwerp van veel geruchten en pamfletten. Hierin werd onder andere gesuggereerd dat hij zich, door zijn maîtresse daartoe aangezet, verrijkte met steekpenningen bij de toewijzing van kerkelijke ambten. Mede hierdoor viel hij bij Lodewijk XVI in ongenade, waardoor hij zich terugtrok op het kasteel te Meung-sur-Loire en vanaf 1780 het bestuur van het bisdom overliet aan Louis-François-Alexandre de Jarente de Sénas d'Orgeval de La Bruyère (1746-1810), zijn neef en coadjutor met recht van opvolging. Hij overleed op 29 januari 1788.

Zie o.a. Louis d'Illiers, *Deux prélats d'Ancien Régime: Les Jarente*, Monaco 1948; RICHARD E.A. 1760-1765, II, 381; IV, 192; DU TEMS 1774-1775, IV, 287; 307; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 276; XXIX, 18; FISQUET 1864-1874, *Digne*, 125-128; GAMS 1873, 546; 594; JEAN 1891, 191; 291-292.

1372

176

Vgl. FONTAINE 1980, 105-106; 143-144.

1373

177

Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis sancti Spiritus Commendatoris, &c. auctoritate: ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. LXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2563.

In dit jaar werd ook een volledige en officieel bekrachtigde Franse vertaling gepubliceerd, die de verbreiding kan hebben bevorderd: *Breviaire françois, Imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevesque de Paris*. A Paris, chez les Libraires Associés. MDCCLXVII. Avec privilege du Roi. BOHATTA / AMIET 2564. Het brevier zelf kreeg herdrukken in 1768, 1771 en 1777; BOHATTA / AMIET 2564B, 2564C en 2564D.

1374

177

Het in 1776 verschenen gebedenboek voor leken, dat op het brevier van Orléans gebaseerd was maar ook gebruikt kon worden in diocesen die de Parijse boeken in enige vorm hadden geaccepteerd, kan het aanzien van de liturgie van Orléans nog hebben vergroot: *Bréviaire Laïque, à l'usage du diocèse d'Orléans, Contenant diverses Prières pour la Confession et la Communion; Imprimé suivant les nouveaux Bréviaire & Missel, Par ordre de Monseigneur Louis-Sextius de Jarente de La Bruyere, Evêque d'Orléans*. A Orléans, Chez la Veuve Rousseau-Montaut, Imprimeur du Roi, de Mgr l'Evêque. & de la Ville. M. DCC. LXXVI. Avec privilege du Roi.

1375

177

BOHATTA / AMIET 1959B, 1959C.

1376

177

Jean-Jacques Fayet (ISNI 0000 0000 6266 4890), geboren op 26 juli 1786, was bisschop van Orléans van 1842 tot zijn dood. Hij stond bekend als royalist, die tijdens de regering van Louis-Philippe, die hem in deze functie had benoemd, nog steeds hoopte op de terugkeer van de Bourbons. In 1847 werd hij gekozen als gedeputeerde van het departement Lozère voor de partij van de monarchisten. Hij overleed op 4 april 1849 als gevolg van een cholera-epidemie.

1377

177

Jean Brumauld de Beauregard (2 november 1749 - 25/26 november 1841, ISNI 0000 0000 4195 9550) werd in 1775 vicaris-generaal van Luçon. In 1793 vluchtte hij naar Engeland, daar hij geweigerd had de eed op de *Constitution civile du clergé* af te leggen. In 1795 keerde hij clandestien terug naar Frankrijk, waar hij na twee jaar werd gearresteerd wegens het heimelijk opdragen van missen. Hij werd naar Cayenne gedeporteerd, maar in 1800 in vrijheid gesteld, waarna hij de functie van vicaris-generaal van Poitiers vervulde en in die hoedanigheid in 1822 door Lodewijk XVIII tot bisschop van Orléans werd benoemd. Hij legde deze functie in 1839 neer wegens zijn hoge leeftijd.

1378

177

François-Nicolas-Madeleine Morlot (28 december 1795 - 29 december 1862, ISNI 0000 0000 5512 0051) was bisschop van Orléans van 1839 tot 1842 en vervolgens aartsbisschop van Tours. In 1853 werd hij kardinaal en in 1857 aartsbisschop van Parijs.

1379

177

Onder meer een *Bréviaire laïque à l'usage du diocèse d'Orléans, contenant diverses prières pour la confession et la communion, augmenté du salut d'action de grâces noté; Imprimé suivant les nouveaux Bréviaire et Missel. Par ordre de Mgr. J. Brumauld de Beauregard, Evêque d'Orléans*. Orléans, Chez Pellisson-Niel, seul Imprimeur, Libraire de l'Evêché, Rue de la Vieille-Poterie, n. 23. 1833. Zie voorts Henri Herluisson, *Recherches sur les imprimeurs & libraires d'Orléans: Recueil de documents pour servir à l'histoire de la typographie et de la librairie orléanaise, depuis le XIVe siècle jusqu'à nos jours*, Orléans 1868, 146; 149-150.

1380

177

In kerkelijke en politieke aangelegenheden gold [Dupanloup](#) als uiterst diplomatiek en volgens sommigen zelfs als opportunistisch. Hij sprak zich niet principieel uit tegen de gedachte van de onfeilbaarheid van pauselijke uitspraken maar ontraadde slechts deze tot dogma te verheffen. Toen dit in 1870 echter was afgekondigd, was hij de eerste onder de Franse bisschoppen die het nieuwe dogma te aanvaardde. Dat in het bisdom Orléans de overgang naar de Romeinse ritus pas na vijfentwintig jaar geëffectueerd was, stond zeker in verband met [Dupanloup's](#) voorzichtige en tolerante beleid.

Zie ook PETIT 2010, 175.

1382

177

François-Joseph-Emmanuel de Crussol d'Uzès d'Amboise (4 juni 1735 - 7 juni 1789, ISNI 0000 0004 7471 3206) verloor op jeugdige leeftijd zijn vader en werd verder opgevoed ten huize van zijn oom, [François de Crussol d'Uzès](#), die bisschop van Blois was en later aartsbisschop van Toulouse. In 1767 werd hij als vicaris-generaal van Angers benoemd tot bisschop van La Rochelle, waartoe hij in het volgende jaar geconsecreerd werd door [Christophe de Beaumont](#), aartsbisschop van Parijs. Zie o.a. DU TEMS 1774-1775, II, 528; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 127; GAMS 1873, 612; JEAN 1891, 150.

1383

177

Breviarium Rupellense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Francisci-Josephi-Emmanuelis de Crussol d'Uzès, Rupellensis Episcopi auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Pariisi, Typis Guillelmi Desprez, Regis & Cleri Gallicani Typographi, viâ Jacobæâ. Et vœnit Rupellæ, Apud J.C. Chaboceau de Grand-maison, D.D. Episcopi Bibliopolam, sub signo Bibliorum aureorum. M. DCC. LXXIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2647. Een heruitgave volgde in 1825: BOHATTA / AMIET 2648 en tenslotte als: *Breviarium Rupellense Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. Josephi Bernet Rupellensis Episcopi auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum.* Lutetiæ Parisiorum. Typis Ad. Le Clere et Soc., SS. D.D. N. Papas Typographi, In aggere vulgò dicto, Quai des Augustins, N° 35. M DCCC XXXV. BOHATTA / AMIET 2649.

Joseph Bernet (1770-1846, ISNI 0000 0001 1933 6418) was van 1827 tot 1835 bisschop van La Rochelle en vervolgens tot zijn dood aartsbisschop van Aix-en-Provence.

1384

177

Breviarium Lodovense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joannis-Felicis-Henrici de Fumel, Episcopi – Domini – Comitiss Lodovensis & Montisbruni, auctoritate: ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Pariisi, Apud Bibliopolas Usuum Parisiensium, ac Lodovensium. M. DCC. LXXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2367. In 1778 werd het nogmaals opgelegd: BOHATTA / AMIET 2368. In 1801 werd het bisdom opgeheven en het werd niet als zelfstandige eenheid hersteld, zodat er geen negentiende-eeuwse herdrukken van het brevier zijn geweest.

Jean-Félix-Henri de Fumel (ISNI 0000 0000 6119 7530; 27 maart 1717 - 26 januari 1790) werd na zijn studie aan het seminarie van Saint-Sulpice te Parijs kanunnik van het adellijke kapittel van Brioude en aartsdiaken van Vannes. In 1750 ontving hij zijn benoeming tot bisschop van Lodève, waar hij van grote betekenis werd voor het materiële welzijn van de stad. Hij propageerde daar de verering van het heilig Hart en verdedigde de jezuïetenorde.

Zie o.a. RICHARD E.A. 1760-1765, III, 658; ERSCH 1797-1806, II, 70; DESESSARTS 1800-1803, III, 180; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, X, 265; PEIGNOT 1822, I, 981; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 357; DE LA MOTHE E.A. 1823, I, 253; COURTIN 1827-1832, XI, 311; QUÉRARD 1827-1839, III, 224; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, II, 1160; ACKERMANN 1834, II, 458; MICHAUD 1843, XV, 290; DU LAC 1849, 241; DE POSADA 1848-1868, VII, 1031; HOEFER 1852-1866, XIX, 57; FISQUET 1864-1874, *Lodève*, 468-472; LALANNE 1872, 882; GAMS 1873, 568; JEAN 1891, 267.

1385

177

Breviarium Sylvanectense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D. D. Joannis-Armandi de Roquelaure, Episcopi Sylvanectensis, Regi à sanctioribus consiliis, ipsisque primi ab eleemosynis auctoritate, necnon venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum. Silvanecti, Typis Nicolai Des Rocques, Typographi Illustrissimi ac Reverendissimi DD. Episcopi Silvanectensis. M. DCC. LXXVI. Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2742.

Jean-Armand de Bessuéjols de Roquelaure (24 februari 1721 – 23 april 1818, ISNI 0000 0000 7326 434X) was van 1754 bisschop van Senlis totdat in 1801 het bisdom werd opgeheven. Vervolgens werd hij op 81-jarige leeftijd nog aartsbisschop van Mechelen. In 1808 legde hij dit ambt neer.

Nl. de brevieren van [Bourges](#), [Clermont-Ferrand](#) en [Limoges](#).

1387

177

Breviarium Tutellense ... Caroli Josephi Marii de Rafelis de Saint-Sauveur ... editum, Paris 1777. BOHATTA / AMIET 2835B. In 1829 werd het herdrukt: *Breviarium Tutellense... Augustini de Mailhet de Vachères ... recognitum et denuo editum*, Besançon 1829.

Charles-Joseph-Marie de Rafélis de Saint-Sauveur (5 oktober 1725 - 28 april 1791) werd in 1764 benoemd tot bisschop van Tulle. Hij bleef in deze functie tot hij de eed op de *Constitution civile du clergé* weigerde en zich in Parijs terugtrok. Enkele maanden daarna kwam hij daar te overlijden.

1388

177

Breviarium Virdunense ... Henrici-Ludovici-Renati Desnos ... editum, Verdun 1779. BOHATTA / AMIET 2872. Het bestaan van een herdruk hiervan in 1780 is onzeker.

Henri-Louis-René des Nos de Champmesnil (ISNI 0000 0000 8350 5776) werd geboren op 8 januari 1717. Als vicaris-generaal van Saint-Brieuc werd hij in 1761 benoemd tot bisschop van Rennes. In 1769 ontving hij de zetel van Verdun. Hij weigerde in 1791 de eed op de *Constitution civile du clergé* en zocht zijn toevlucht bij de aartsbisschop van Trier, die resideerde in Koblenz, waar hij in 1793 is gestorven.

Gedigitaliseerd is van het brevier van 1779 een late druk ter beschikking: *Breviarium Virdunense, jussu Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Stephani-Mariæ-Brunonis d'Arbou, Episcopi Virdunensis, recognitum: Ac ipsius auctoritate, et Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum*. Virduni, in Seminario Diocesano. M. DCCC. XXVI. BOHATTA / AMIET 2874.

Étienne-Marie-Bruno d'Arbou (1778-1827, ISNI 0000 0004 5323 6893) was van 1823 tot 1827 bisschop van Verdun en daarna van Bayonne. Zie ook FONTAINE 1980, 142 en 157, voor het *Missale Virdunense*.

1389

177

Breviarium Audomarense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Alexandri-Josephi-Mariæ-Alexii de Bruyeres-Chalabre, Audomarensis Episcopi, Serenissimi Principis Artesiæ Comitis, primi ab Eleemosynis, &c. auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consilio editum. Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium. M. DCC. LXXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1724. Een tweede druk is van 1785: BOHATTA / AMIET 1725.

1390

177

Alexandre-Joseph-Marie-Alexis de Bruyères de Chalabre (16 juli 1735 – 22 november 1796, ISNI 0000 0003 9999 6225) was vicaris-generaal van Lyon toen hij in 1778 in Saint-Omer werd benoemd, waarvan hij de laatste bisschop zou zijn.

1391

177

Joachim-François-Mamert de Conzié (ISNI 0000 0003 8295 626X), geboren in 1736 of 1738, was een jongere broer van Louis de Conzié, bij wie hij grand-vicaire was in Saint-Omer en die hij in 1769 opvolgde als bisschop van deze plaats. In 1775 werd hij aartsbisschop van Tours. Toen hij in 1791 vervangen werd door de constitutionele bisschop Pierre Suzor week hij uit naar Aken. Toen de Franse troepen deze stad naderden, vluchtte hij naar de Nederlanden, waar hij te Amsterdam op 8 mei 1795 is overleden.

Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIV, 141; DU TEMS 1774-1775, IV, 210; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, VII, 398; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 163; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 717; LALANNE 1872, 584; GAMS 1873, 619; 641; JEAN 1891, 179.

In 1685 en 1686 werd voor Tours een aan het Romeinse aangepast brevier uitgegeven, dat in de achttiende eeuw nogmaals verscheen: *Breviarium Turonense, renovatum et in melius restitutum ...*, Tours 1748. BOHATTA / AMIET 2833. Dit werd vervangen door het *Breviarium Turonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joachimi-Mamerti-Francisci de Conzié, Turonensis Archiepiscopi, auctoritate, & consensu Venerabilis Capituli ejusdem Ecclesiæ, editum*. Pariisiis, Typis Michaelis Lambert, DD. Archiepiscopi Turonensis Typographi, via Vulgò de la Harpe. M. DCC. LXXXIV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2834 en 2834B. In 1826 is er nog een oplage hiervan geweest: BOHATTA / AMIET 2835.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 519:

L'archevêque convia ses collègues à embrasser le nouveau [Bréviaire de Tours](#), qui n'était, pour le fond, que le parisien de [Vigier](#) et [Mésenguy](#); mais il était difficile qu'après s'être affranchi des règlements du concile de Tours de 1583, qui prescrivaient l'usage du Bréviaire romain de saint [Pie V](#), on consentît à reconnaître l'autorité liturgique du métropolitain. Les évêques du Mans et d'Angers déclarèrent donc s'en tenir à leurs livres; l'évêque de Nantes se décida pour la liturgie poitevine, du lazariste [Jacob](#); les évêques de Vannes et de Saint-Brieuc conservèrent leur parisien pur et simple. L'évêque de Rennes fut le seul qui se sentit touché du désir d'embrasser les nouveaux usages de la métropole; encore ne voulut-il recevoir les livres de Tours que dans sa cathédrale, déclarant la Liturgie romaine obligatoire dans le reste du diocèse, comme par le passé. Quant aux évêques de Dol, de Saint-Malo, de Tréguier, de Quimper et de Saint-Pol-de-Léon, ils protestèrent être dans l'intention de maintenir dans leurs églises l'usage de la Liturgie romaine.

Van een brevier of missaal eigen aan het bisdom Vannes is voor zover bekend nimmer iets gebleken en het eerste *Breviarium Briocense* voor Saint-Brieuc dateert pas van 1825.

Breviarium Rhodonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Francisci Bareau de Girac, Episcopi Rhodonensis, auctoritate, ac Venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Pariisiis, Typis Michaelis Lambert, D.D. Episcopi Rhodonensis Typographi, viâ vulgò de la Harpe. M. DCC. LXXXVI. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2609, met een herdruk van 1787: BOHATTA / AMIET 2610. Er verscheen een derde druk in 1822 (BOHATTA / AMIET 2610B) en een vierde: *Breviarium Rhodonense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris, D.D. Francisci Bareau de Girac, Episcopi Rhodonensis Auctoritate, ac venerabilis ejusdem ecclesiæ capituli consensu editum; D.D. Claudio-Ludovico de Lesquen, Episcopo Rhodonensi, approbante, typis denuo mandatum*. Filiceriis, Apud dominas Vannier et Couanon, typogr. necnon bibliopolas Via Majore. M. DCCC. XXXVIII. BOHATTA / AMIET 2610C. Hierop volgde in 1839 nog een verkorte editie voor geestelijken die op reis waren.

François Bareau de Girac (ISNI 0000 0001 1443 860X), geboren op 1 februari 1730 te Angoulême en overleden op 29 november 1820 te Parijs, was deken van de kathedrale kerk van zijn geboortestad en vicaris-generaal van het bisdom toen hij in 1766 tot bisschop van Saint-Brieuc werd benoemd. In 1769 werd hij bisschop van Rennes. De Franse Revolutie bracht hem in ballingschap tot zelfs in Rusland. Onder het keizerrijk van Napoleon Bonaparte weigerde hij een nieuwe bisschopsbenoeming en stelde zich tevreden met een canonicaat van de basiliek van Saint-Denis. Zie o.a. GALLIA CHRISTIANA, XIV, 765; 1104; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 109; 29, 148; DE FELLER 1832-1833, VI, 203; GAMS 1873, 607; 616; JEAN 1891, 442; 445.

Breviarium Aptense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. [Laurentii-Michaelis Eon de Cely](#), Episcopi Aptensis & Principis, auctoritate; ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Pariisiis, Excuderunt Bibliopolæ Usuum Parisiensium & Aptensium. M. D. CC. LXXXV. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1894.

Laurent-Michel Éon de Cély werd in 1735 geboren in Bayeux, begon zijn carrière als grand-vicaire in Autun en werd in 1778 tot bisschop van Apt benoemd. Tijdens de Revolutie vluchtte hij naar Italië en na het Concordaat van 1801 stelde hij zijn bisschopszetel ter beschikking. Hij overleed in 1815 te Marseille.

Vgl. Elzéar Boze, *Histoire de l'église d'Apt*, Apt 1820, 386-391, en Charles Garnier, 'Un prélat bayeusain au XVIIIe siècle: [Laurent-Michel Eon de Cély](#), dernier évêque d'Apt (1735-1815)', in: *Mémoires de la Société des sciences, arts et belles lettres de Bayeux*, II, Bayeux 1893, 32-85.

Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris DD. Caroli-Gasparis-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis S^ci Spiritûs Commendatoris, &c. Auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. DCC. LXXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2565. Op de titelpagina van het winterdeel is de naam [Vintimille](#) als Vintimile geschreven.

Er is een editie in-4°, die verbeteringen in details bevat: *Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gasparis-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis S^ci Spiritûs Commendatoris, &c. Auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Parisiis, Sumptibus suis ediderunt Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. DCC. LXXVIII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2565B. Tot 1787 waren er herdrukken in 1780, 1781 en 1785; (BOHATTA / AMIET 2566, 2566B en 2566C).

Barthélémi Joubert (7 juni 1713 – 28 december 1784) behoorde tot de Societas Presbyterorum a Sancto Sulpicio. Hij werd in 1746 doctor van de Sorbonne en bekleedde in zijn congregatie verscheidene bestuurlijke functies. In 1770 wilde aartsbisschop [De Beaumont](#), van wie hij een der adviseurs was, hem tot kanunnik benoemen, hetgeen hij op grond van zijn lidmaatschap van de sulpicianen weigerde. Zie Louis Bertrand, *Bibliothèque sulpicienne ou: Histoire littéraire de la Compagnie de Saint-Sulpice*, I, XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1900, 417-423.

Henri-François Simon de Doncourt (ISNI 0000 0000 0014 1488), geboren op 14 januari 1741, behoorde formeel niet tot de sulpicianen maar was wel verbonden aan de parochiekerk van Saint-Sulpice en aan het seminarie. Hij schreef verscheidene stichtelijke en historische werken ten dienste hiervan en gaf in 1785 een tweedelig *Breviarium Parisiense: Inserta sunt suis locis officia propria Ecclesiæ parochialis, Sodalitii et Seminarii Sancti Sulpitii* uit. Zijn sterfdatum is niet nauwkeurig bekend maar ligt tussen 1783 en 1788. Zie o.a. COURTIN 1827-1832, IX, 30-31; QUÉRARD 1827-1839, IX, 162; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 879; GUÉRANGER 1840-1851, II, 572-575; MICHAUD 1843, XI, 198; DE FELLER 1848, III, 265; DU LAC 1849, 245; PÉRENNÈS 1851, I, 1274; HOFER 1852-1866, XIV, 514-515; GLAIRE 1868, I, 645; GUÉRANGER 1878-1885, II, 513-514.

NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES, 20 augustus 1784, 134-136; 19 oktober 1784, 173-176; 5 november 1784, 177-180.

GUÉRANGER 1878-1885, II, 513:

Ils introduisirent quelques améliorations légères; par exemple, en faisant disparaître la divergence des oraisons de la messe et de l'office, dans une même fête; inconvénient qui rappelait la précipitation avec laquelle on avait procédé, au temps de l'archevêque [Vintimille](#). Malheureusement, toutes les améliorations introduites par [Joubert](#) et [Symon de Doncourt](#) n'étaient pas aussi dépourvues d'esprit de parti; autrement, on ne s'expliquerait pas la faveur inouïe qu'obtint le travail des deux sulpiciens de la part des jansénistes, qui jusqu'alors n'avaient jamais manqué une occasion de s'exprimer contre leur compagnie dans les termes les plus grossiers et les plus méprisantes. Ce fut donc merveille de voir successivement trois feuilles des Nouvelles ecclésiastiques consacrées, presque en entier, à reproduire avec une faveur complète le mémoire dans lequel [Joubert](#) et [Symon de Doncourt](#) rendaient compte de leur opération au public.

1404

179

GUÉRANGER 1878-1885, II, 513-515.

1405

179

Zie MOHLBERG 1968, 144, n. 918.

1406

179

Zie LIETZMANN 1921, 80, n. 129.

1407

179

[Raymond Formentin](#), naast [Lebrun Desmarettes](#) een van de medewerkers aan het *Breviarium Aurelianense*, heeft over deze zaak al in 1670 gecorrespondeerd met [Jean de Launoy](#). Zie *Joannis Launoii Constantiensis, Parisiensis Theologi, epistolæ omnes*, Cambridge 1689, 'Epistola VIII ad [Raimundum Formentinum](#)', 669-674.

1408

179

Office du Sacré Cœur de Jésus, latin-français, Imprimé par ordre de Monseigneur l'Archevêque de Paris, Pour être célébré chaque année, dans son Diocèse, le Dimanche après l'Octave du S. Sacrement. A Paris, Chez Basset, Portier de la maison n°. 6, rue des Fossés-St.-Jacques. Et chez Legrand, rue Legrand, rue Honoré-Chevalier, n°. 918, près de la rue Cassette, F.G. De *Permission* van [Christophe de Beaumont](#) dateert van 21 juni 1767.

1409

179

In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES van 29 oktober 1784, 173-174, wordt van de gebeurtenissen rondom dit proprium de volgende lezing gegeven:

Après avoir lu la permission qu'il avoit donné en 1767 pour l'*Office du Sacré-Cœur*, il observa qu'il n'avoit prétendu obliger ni le Chapitre, ni aucune autre Eglise de faire cet Office, qu'il y avoit seulement exhorté; & que quant aux autres additions & corrections, il avoit cru pouvoir les faire sans le concours du Chapitre, d'après l'exemple de [M. de Vintimille](#) lui-même, qui dans l'édition de 1745, avoit considérablement changé le *Bréviaire* de 1736. On auroit pu lui répondre que [M. de Vintimille](#) avoit eu tort, puisqu'il avoit manqué à une formalité sagement établie; que néanmoins les additions & corrections n'ayant éprouvé la réclamation de personne, & quelques-unes même ayant été sollicitées par les Sulpiciens, elles étoient bien plus tolérables que les nouvelles, que [M. de Beaumont](#) lui-même avoit d'abord désavouées & qui portoient les caracteres d'un Ouvrage de ténèbres.

MM. les Députés du Chapitre dirent que l'Office du Sacré-Cœur étoit mal fait. MM. [Joubert](#) & [Symon](#) appuyèrent cet avis, en ajoutant que l'Oraison, la Prose & la Préface n'étoient point exactes, & que tout l'Office étoit fait contre les règles adoptées pour la Liturgie de Paris. [M. de Beaumont](#) les chargea de corriger l'Office & la Messe; ce qui fut exécuté. La Messe, dont la Prose particulièrement étoit changée, fut donnée aux Libraires des Usages, avec ordre de l'imprimer & d'y joindre la permission. On réimprima aussi l'Office in-12, & les exemplaires en furent remis à [M. de Beaumont](#). (Nous ne savons si cette Messe & cet Office corrigés n'ont point été supprimés par le Prélat, qui mettoit sa gloire à ne point revenir sur les démarches où il s'étoit laissé engager, & à ne reconnoître jamais ses torts en quoi que ce fût.)

Breviarium Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gasparis-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis Sancti Spiritûs Commendatoris, &c. Auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. D. CC. LXXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2567.

Hierbij hoort: *Diurnale Parisiense, Illustrissimi & Reverendissimi in Christo Patris D.D. Caroli-Gasparis-Guillelmi de Vintimille, è Comitibus Massiliæ Du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, Ducis Sancti-Clodoaldi, Paris Franciæ, regii Ordinis Sancti Spiritûs Commendatoris, &c. Auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum.* Parisiis, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. D. CC. LXXXVII. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2568. Hierna volgde een herdruk van het brevier in 1788; BOHATTA / AMIET 2569.

Breviarium Parisiense, D.D. Caroli-Gaspar-Guillelmi de Vintimille du Luc, Parisiensis Archiepiscopi, &c. auctoritate, de venerabilis ejusdem Ecclesiæ consensu, editum: D.D. Antonii-Eleonori-Leonis Le Clerc de Juigné, Parisiensis Archiepiscopi, &c. auctoritate, typis denuò mandatum. Parisiis, Sumptibus ac typis suis edidit Claudius Simon, Bibliopola Usuum Parisiensium, viâ San-Jacobeâ No. 27. commorans. M. DCC.XC. Cum privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 2570.

[Antoine-Éléonor-Léon Leclerc de Juigné](#) (1728-1811).

Antoine-Éléonor-Léon Leclerc de Juigné (ISNI 0000 0000 8118 3996), geboren op 2 november 1728, werd na zijn studie vicaris-generaal van Carcassonne bij [Armand Bazin de Bezons](#). In 1760 werd hij benoemd tot Agent général du clergé en als zodanig belast met de zorg voor de stoffelijke belangen van de kerk. In 1763 sloeg hij het aanbod om bisschop van Saint-Bertrand-de-Comminges te worden af, maar aan het einde van dat jaar ontving hij een benoeming tot bisschop van Châlons-sur-Marne, die hij niet kon weigeren. Op 29 april 1764 werd hij tot bisschop gewijd. Na het overlijden van [Christophe de Beaumont](#) werd hij op 22 december 1781 benoemd als diens opvolger op de zetel van Parijs. Hij legde in 1790 de eed op de *Constitution civile du clergé* af, maar verzette zich tegen de verkiezing van Jean-Baptiste Gobel (1727-1794) als constitutioneel aartsbisschop van Parijs. Hij emigreerde naar Konstanz, waar hij een Franstalig seminarie stichtte, waarmee hij zijn inzet voor de opleiding van toekomstige priesters continueerde, die hij ook in Châlons en Parijs aan de dag had gelegd. In 1802 keerde hij naar Frankrijk terug en bood hij zijn ontslag als aartsbisschop aan de paus aan, waarna hij een teruggetrokken leven leidde tot zijn dood op 19 maart 1811.

Pierre-Jacques-Hippolyte Charlier (ISNI 0000 0000 2151 2495), geboren op 9 juli 1857, werd in 1783 tot priester gewijd, was latinist en musicus en publiceerde onder andere een werk op het gebied van het gregoriaans in de geest van verscheidene andere Franse theoretische werken uit de achttiende eeuw. Hij overleed op 22 juni 1807. Zie o.a. Jean-Baptiste-Antoine Boucher, *Notice sur M. Charlier, prêtre, ancien secrétaire-bibliothécaire de M. de Juigné, ancien archevêque de Paris*, s.l. 1804; *L'ami de la Religion et du Roi*, n. 1382, 7 november 1827, 390; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, *Supplément*, 54-55; DE FELLER 1832-1833, III, 442; MICHAUD 1843, VII, 659-660; HOEFER 1852-1866, IX, 940.

BOHATTA / AMIET 2571.

BOHATTA / AMIET 2572.

Alexandre-Angélique de Talleyrand-Périgord (ISNI 0000 0000 8343 3581), geboren te Parijs op 16 oktober 1736 en daar overleden op 20 oktober 1821, was van 1777 tot 1816 aartsbisschop van Reims en van Parijs van 1817 tot aan zijn dood. Na de goedkeuring van de *Constitution civile du clergé* in 1790 week hij uit naar het buitenland en na het concordaat van 1801 weigerde hij ontslag te nemen als aartsbisschop van Reims. In 1815, toen Napoleon Bonaparte weer korte tijd aan de macht was, volgde hij Lodewijk XVIII in ballingschap. In het volgende jaar nam hij alsnog ontslag als aartsbisschop van Reims. In oktober 1817 ontving hij zijn aanstelling als aartsbisschop van Parijs, welke functie hij pas vanaf 1819 kon uitoefenen, totdat hij twee jaar na zijn installatie stierf op 85-jarige leeftijd.

Breviarium Parisiense jussu Eminentissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Alexandri-Angelici S.R.E. Presbyteri Cardinalis de Talleyrand Perigord Parisiensis Archiepiscopi recognitum: Necnon Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Hyacinthi-Ludovici de Quelen, Parisiensis Archiepiscopi, auctoritate vulgatum. Lutetiae Parisiorum, sumptibus bibliopolarum usuum Parisiensium. M. DCCC. XXII. BOHATTA / AMIET 2573. *Diurnale Parisiense, Juxta novissimam Breviarii editionem, jussu Eminentissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Alexandri-Angelici S.R.E. Presbyteri Cardinalis de Talleyrand Perigord, Parisiensis Archiepiscopi recognitum: Necnon Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Hyacinthi-Ludovici de Quelen, Parisiensis Archiepiscopi, auctoritate vulgatum.* Lutetiae Parisiorum, Sumptibus Bibliopolarum Usuum Parisiensium. M. D. CCC. XXII. BOHATTA / AMIET 2573D.

BISARO 2006, 31-32:

[Mgr de Quélen](#) avait conduit cette révision des livres parisiens à la suite d'un projet non abouti de son prédécesseur, [Mgr de Talleyrand-Périgord](#). Désireux de donner des gages aux divers partis en présence, l'archevêque annonça sans trop se compromettre vouloir « donner au Bréviaire de Paris, déjà si renommé, et qui a servi de modèle à tant d'autres, quelque chose de plus achevé et de plus parfait encore ».

Hier wordt geciteerd uit het *Mandement* van [De Quélen](#) van 6 januari 1822.

[Hyacinthe-Louis de Quélen](#) (1778-1839).

Hyacinthe-Louis de Quélen (ISNI 0000 0000 0225 1349) werd geboren te Parijs op 8 oktober 1778 in een Bretonse adellijke familie. Na zijn studie aan het Collège de Navarre werd hij in 1807 tot priester gewijd en al kort daarna tot vicaris-generaal van het bisdom Saint-Brieuc benoemd. Enige tijd was hij secretaris van kardinaal [Joseph Fesch](#). Toen deze in 1814 naar Rome vertrok, werd hij aangesteld tot bestuurder van de kerk van Saint-Sulpice en de militaire hospitalen in Parijs. Van 1817 tot 1819 was hij vicaris-generaal en van 1819 tot 1821 coadjutor in het aartsbisdom Parijs, waarvan hij op 20 oktober 1821 als aartsbisschop werd benoemd. Na de Julirevolutie van 1830 en de troonsbestijging van Louis-Philippe koos hij de zijde van de legitimisten, die koningen uit het huis van Bourbon als wettige heersers in Frankrijk beschouwden. Velen zagen in hem een bisschop van het ancien régime, die dacht en optrad alsof er nooit een revolutie was geweest. De Quélen overleed op 31 december 1839.

Breviarium Parisiense, ad usum diœceseon in quibus idem ritus usurpatur. Parisiis, apud Gauthier fratres, bibliopolas, in vico et ædibus nomine Serpente, no 16. Et Vesontione apud eosdem. 1828. BOHATTA / AMIET 2573F.

Volgens JOUVE 1860, 27-28 waren dit de bisdommen Agen, Aire-sur-l'Adour, Albi, Angers, Angoulême, Arras, Blois, Coutances, Digne, Dijon, Évreux, Fréjus, Gap, La Rochelle, Luçon, Meaux, Mende, Metz, Nevers, Pamiers, Parijs, Périgueux, Rennes, Saint-Brieuc, Séez, Tarbes, Tours, Tulle, Vannes en Verdun.

Hoewel [De Quélen](#) de koning het uitvaardigen van de zogenaamde *Ordinanties van Saint-Cloud* van 25 juli 1830, een serie uiterst reactionaire verordeningen die tegen de *Charte constitutionnelle* van 1814 ingingen, had ontraden, slaagde hij er niet in zich van het imago van een aanhanger van de vroegere dynastie te ontdoen.

‘Jugement dans l’affaire du Bréviaire de Paris’, in: *L’Ami de la Religion et du Roi*, n. 1619, 13 februari 1830, 1-5.

BOHATTA / AMIET 2573G.

Breviarium Parisiense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris et Domini D. [Hyacinthi-Ludovici de Quelen](#) Parisiensis Archiepiscopi auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu denuo editum. Lutetiae Parisiorum. Sumptibus Societatis Bibliopolarum editorum Liturgiæ Parisiensis. M DCCC XXXVI. BOHATTA / AMIET 2574.

[Denys-Auguste Affre](#) (1793-1848).

Denys-Auguste Affre (ISNI 0000 0001 1029 4688), geboren op 27 september 1793, was 1821 tot 1833 vicaris-generaal van de bisdommen Luçon en Amiens. In 1834 werd hij kanunnik van Parijs en in 1839 kreeg hij een benoeming tot coadjutor van het aartsbisdom Straatsburg. Deze functie oefende hij niet uit, daar hij na de dood van de Parijse aartsbisschop [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) benoemd werd tot kapittelvicaris van Parijs, waarvan hij op 13 juli 1840 aartsbisschop-elect werd. Op 6 augustus 1840 ontving de bisschopswijding. Hij gold als een tegenstander van de regering van koning Louis-Philippe, omdat tijdens diens regering de tegenstelling tussen de rijken en de armen steeds meer verscherpten en van de koning niets te verwachten was om hierin de door Affre, die zeer sociaal bewogen was, gewenste verbetering te brengen. Bij de Parijse onlusten in juni 1848 beklom aartsbisschop Affre de barricaden om de partijen tot kalmte te manen. Hij werd door een kogel getroffen en overleed op 27 juni aan zijn verwondingen.

Breviarium Parisiense Ill. et Rev. in Christo Patris et Domini D. [Hyacinthi-Ludovici de Quelen](#) Parisiensis Archiepiscopi auctoritate ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu editum necnon jussu Ill. ac Rev. in Christo Patris et Dom. D. [Dionysii-Augusti Affre](#) Parisiensis Archiepiscopi recognitum. Lutetiae Parisiorum. Sumptibus Societatis Bibliopolarum editorum Liturgiæ Parisiensis. M DCCC XLVII. BOHATTA / AMIET 2575.

[Marie-Dominique-Auguste Sibour](#) (1792-1857).

Marie-Dominique-Auguste Sibour (ISNI 0000 0001 0874 5873) werd op 4 augustus 1792 geboren te Saint-Paul-Trois-Châteaux. Als kanunnik en vicaris-generaal van het bisdom Nîmes werd hij in 1839 benoemd tot bisschop van Digne. Zij steun aan de regering na de instelling van de Tweede Franse Republiek in 1848 bracht hem zijn benoeming tot aartsbisschop van Parijs na de dood van [Denys-Auguste Affre](#) in juni van dat jaar. Hij werd door Napoleon III tot senator benoemd en zegende in 1853 diens huwelijk met Eugénie de Montijo in. Hoewel hij aanvankelijk de afkondiging van het dogma van Maria's onbevleete ontvangenis niet opportuun achtte, was hij in december 1854 wel hierbij aanwezig in Rome. Op 3 januari 1857 werd hij in de kerk van Saint-Étienne-du-Mont tijdens de viering van de feestdag van Sint-Genoveva van Parijs met messteken vermoord door een geschorste priester die zich verzette tegen dit dogma en het verplichte celibaat voor priesters.

Zie ook BISARO 2006, 61-64; 75-77. De uiteindelijke overgang naar de Romeinse ritus werd voltooid onder het episcopaat van Joseph-Hippolyte Guibert (1802-1886).

1429

Breviarium Præmonstratense jussu Rmi. D. quondam Gen. Abbatis Præmonstratensis D. Claudii Honorati Lucas tum de mandato Rmi. F. Augustini de Rocquevert Præmonstrati Abbatis et Generalis ac auctoritate Capituli Generalis editum et locupletatum. Virduni Apud P. Pettin Filium Bibliopolam O.P. Cum Privilegio Regis 1741. BOHATTA / AMIET 1010. Dit brevier was een heruitgave van: *Breviarium ad usum Sacri et Canonici Ordinis Præmonstratensis Rmi. in Christo Patris ac D.D. Claudii Honorati Lucas, Abbatis Præmonstratensis, totius Ordinis Generalis, ejusdemque Capituli Generalis auctoritate, novissime correctum ac emendatum.* Virduni, Apud Claudium Muguet, Præmonstratensis Ordinis Typographum. 1710 Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1009.

Claude-Honoré Lucas de Muin (1657-1740) was van 1702 tot zijn dood abt-generaal van de orde. Hij werd opgevolgd door Augustin de Rocquevert (1681-1741), die dit ambt slechts korte tijd, vanaf 1740 tot zijn overlijden, bekleedde.

1430

Breviarium Canoniconum Regularium Ordinis Præmonstratensis. Reverendissimi D.D. Joan. Bapt. L'Ecuy, Præmonstrati Abbatis, et Capituli Nationalis auctoritate editum. Nanceii, Apud H. Hæner, Regis, et Ordinis Præmonstratensis Typographum. MDCCLXXXVI. Cum Privilegio Regis. BOHATTA / AMIET 1017.

1431

Meestal wordt het premonstratenzer brevier beschouwd als een variant van het [Parisiense](#) van 1778. Een opvallend verschil tussen het [Parijse brevier](#) en dat van [Toulouse](#) ligt in de vervanging van Psalm 69 (70) door Psalm 92 (93) in de lauden van zondag in het laatstgenoemde. Dit heeft bij de samenstelling van het premonstratenzer brevier navolging gekregen.

1432

[Remacle Lissoir](#) (1730-1806).

Miniatuur door François-Jean-Baptiste Topino-Lebrun (1764-1801).

Remacle Lissoir, geboren op 12 februari 1730 te Bouillon en gestorven op 13 mei 1806 te Parijs, werd in 1766 abt van Laval-Dieu. Hij nam in de orde van Prémontré een vooraanstaande plaats in en maakte vanaf 1787 ook deel uit van wereldlijke bestuursorganen en vertegenwoordigende lichamen. Ofschoon hij hiertoe na de opheffing van zijn orde niet verplicht was, legde hij de eed op de *Constitution civile du clergé* af, terwijl hij zich tegelijkertijd als priester en kloosterling bleef beschouwen. Toen kerkelijk leven weer mogelijk was geworden, kreeg hij enige functies in de zielzorg en hij was tot het einde van zijn leven verbonden aan het Hôtel des Invalides in Parijs.

Zie o.a. ERSCH 1797-1806, V, 330; CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, XVI, 367; PEIGNOT 1822, II, 330-331; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 368; COURTIN 1827-1832, XIV, 365; QUÉRARD 1827-1839, V, 324; DE FELLER 1832-1833, VIII, 164; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, III, 1727; ACKERMANN 1834, III, 257; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, XIII, 645; MICHAUD 1843, XXIV, 602-603; DU LAC 1849, 247; DE POSADA 1848-1868, XII, 245-246; PÉRENNÈS 1851, II, 1206; HOFER 1852-1866, XXXI, 359; GLAIRE 1868, II, 1286.

1433

De bisschop van Lausanne had geen kapittel in eigenlijke zin, want dat van Lausanne was in 1537 bij de komst van de Reformatie ontbonden.

François-Pierre-Emmanuel Lentzburger, geboren te Fribourg 29 november 1723 in een familie die in 1766 haar naam mocht veranderen in De Lenzbourg, legde in 1741 zijn geloften af bij de cisterciënzers in de abdij van Hauterive, waarvan hij in 1761 abt werd. Zijn kloosternaam werd bij zijn intrede Bernardus. Toen hij in 1782 tot bisschop van Lausanne benoemd werd, behield hij met goedkeuring van paus [Pius VI](#) zijn abbatiaat. Na de dood van aartsbisschop [Raymond de Durfort-Léobard](#) in 1792 werd hij apostolisch administrator van het aartsbisdom Besançon en het bisdom Belley. Hoewel hij niet rechtstreeks onderworpen was aan de *Constitution civile du clergé* verwierp hij deze en ontving in zijn bisdom Franse bisschoppen en andere geestelijken die de eed hierop weigerden en in ballingschap gingen. Hij overleed in Fribourg op 14 september 1795. Zie o.a.: GALLIA CHRISTIANA, XV, 378 en recenter: Marie-Anne Heimo, 'Bernard-Emmanuel de Lenzbourg', in: *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*: <https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/026037/2006-12-19/>.

SCHMITT 1858-1859, II, 537-538:

C'est sous l'épiscopat de [Lenzbourg](#) que fut imprimé le nouveau bréviaire lausannais. L'initiative et l'exécution de cette œuvre appartiennent à [Aloyse Fontaine](#), chanoine de St.-Nicolas et archidiacre du diocèse, alors âgé de 33 ans. Il obtint de l'évêque et du chapitre l'établissement d'un comité pour la réforme et la réimpression du bréviaire diocésain (1785). Les séances du comité se tinrent à l'évêché. On arrêta le calendrier et les rubriques et on choisit le bréviaire de Paris pour servir de base à la réforme du texte. « Je fus chargé, dit le chanoine [Fontaine](#), de l'exécution, de manière que tout ce que notre bréviaire actuel a de différence du Parisien, même la préface, quoique signée Gottofrey, est mon ouvrage. » L'impression en fut commencée l'année suivante. Lorsque le nonce l'apprit, il écrivit à l'évêque pour lui exprimer son étonnement de voir imprimer un nouveau bréviaire, sans en prévenir le St.-Siège, contrairement aux décrets apostoliques. L'évêque répondit que ces décrets ne défendaient pas la réimpression d'un bréviaire antérieur de deux siècles au concile de Trente, il était dans son droit, puisqu'il ne faisait que reproduire l'ancien bréviaire usité dans le diocèse depuis le 14e siècle, au moins, et conservé par le chapitre de St.-Nicolas jusqu'à ce moment. Si les autres prêtres l'avaient abandonné pour prendre le romain, c'est qu'il était devenu trop rare. Le nonce insista; on lui envoya enfin quatre offices, qui furent transmis à Rome; le pape permit l'impression de ces offices, sans les approuver. Pendant ces négociations, l'impression du [bréviaire](#) se continuait si activement qu'il fut mis en usage dans le diocèse dès le 1er décembre 1787. L'évêque en envoya un exemplaire au pape, qui ne l'approuva jamais.

De hier genoemde Joseph Gottofrey was de secretaris van de bisschop.

In een voetnoot voegt Schmitt hieraan toe:

Il y avait dans cette réponse de l'évêque deux inexactitudes. Le nouveau bréviaire n'était nullement la reproduction de l'ancien Lausannais, mais uniquement une copie du Parisien, avec quelques modifications, comme on peut s'en convaincre en les comparant. On ne pouvait pas dire non plus que l'ancien Lausannais eut été conservé dans le diocèse, puisqu'il avait été abandonné par tout le clergé, et qu'il n'était plus en usage que dans l'église exempte de St.-Nicolas. La responsabilité des ces allégations doit retomber non sur l'évêque, mais sur le chanoine [Fontaine](#).

Charles-Aloyse Fontaine (1754-1824).
 Portret door Gottfried Locher (1735-1795).

Charles-Aloyse Fontaine werd op 14 juni 1754 te Fribourg geboren en als Johann Karl Anton Aloys gedoopt. Na in 1769 te zijn ingetreden bij de jezuïeten te Landsberg in Beieren en zijn studie te Ingolstadt te zijn begonnen, keerde hij na de opheffing van de Societas Jesu in 1773 terug naar zijn geboortestad om de studie te voltooien. In 1777 ontving hij de priesterwijding. In 1780 en 1781 verbleef hij in Frankrijk, waarna hij kanunnik van de kathedraal van de H. Nicolaas te Fribourg werd. Daar nam hij een vooraanstaande plaats in het culturele leven van de stad in. Hij stierf op 5 mei 1834 te Fribourg. Zie o.a. Damien Savoy, *Église, sciences et révolutions: la correspondance du chanoine Charles-Aloyse Fontaine (1754-1834)*, Fribourg 2019; Urban Fink, 'Charles-Aloyse Fontaine', in: *Historisches Lexikon der Schweiz* (HLS): <https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/009675/2009-11-05/>.

1437

182

Met Wessenberg kan Fontaine alleen gecorrespondeerd hebben nadat het *Breviarium Lausannense* al enige tijd geleden gepubliceerd was, want deze werd in 1774 geboren..

1438

182

Breviarium Diœcesis Lausannensis. Friburgi Helvetiorum, Typis & Sumptibus Beati Ludovici Piller, Illustriss. Reipub. Typog. M DCC LXXXVII. BOHATTA / AMIET 2304.

1439

182

Vgl. Bernardus Emmanuel de Lenzbourg, *Mandement* 27 juli 1787:

Ne quid autem minus emendatum, aut inconcinnum aliquid irreperet, tantum opus non sumus aggressi, nise probe prius examinatis singulis antiqui Breviarii nostri editionibus, ut ritus servaretur: serio discussis quæ supersunt Ecclesiæ nostræ Cartulariorum, Chronicorum, variorumque documentorum testimoniis, ut indigenæ historiæ facta veritati consonarent: adhibitis etiam tam Metropolis quam ceterarum Ecclesiarum Breviariis, ut nostro elegantiae decus ordinisque præstantia accederet: vobis desuper consultis, ut singulorum mentem cognoscere, communiaque vota complere possemus.

A veteri Diœcesis hujus Breviario hoc nostrum in eo differt, quod exquisitiorem rerum delectum, majoremque singularum partium cum Officii cujuslibet proposito cohærentiam, uberioresque divitias tum e SS. Litteris, tum ex SS. Patrum scriptis contineat. In ceteris vero, quæ hujus nostræ Ecclesiæ consuetudines spectant, superiori Breviario simile est, ac pene concolor. Prosis tamen, quæ frequentius recurrebant, Hymnos juxta ritum Romanum substituiimus, ne canendi difficultas Ecclesiarum præsertim ruralium Cantoribus nimia videretur, canentiumque devotionem, & cantus suavitatem minueret.

1440

182

De andere was het *Breviarium Ecclesiasticum* van 1744 voor Utrecht en Haarlem.

1441

183

Benedikt Maria Leonhard von Werkmeister (1745-1823).
 Gravure door Johann Daniel Laurenz (geb. 1770)
 naar Ludovike Simanowitz (1759-1827).

Benedikt Maria Leonhard von Werkmeister (1745-1823), een van de radicale hervormingsgezinden in de Duitse katholieke kerk, formuleerde in zijn *Ueber die deutsche Mess- und Abendmahlsanstalten in der katholischen Hofkapelle zu Stuttgart. Ein Sendschreiben zu Belehrung der Maynzer Journalisten von geistlichen Sachen*, s.l. 1787, 37-38, een verbinding tussen inculturatie van de liturgie en ecclesiologie, zonder deze begrippen te gebruiken, aldus:

Nicht jede, auch allgemeine in der Kirche eingeschlichene Praxis ist eben darum schon gut und zweckmässig. Wie viele, dergleichen Gebräuche hat die Kirche nicht selbst in der Folge der Zeiten wieder abgeschafft, und mit zweckmässigen Anstalten vertauschet? Nirgends ist auch allgemeine Einförmigkeit

weniger nützlich, als gerade in der Liturgie! – Die Nationen denken und empfinden ja ganz verschieden; die öffentlichen Anstalten der Gottesverehrung müssen also nach dem Maasstabe ihrer Kultur, ihres Nationalcharakters, ihrer besondern Landesbedürfnisse auch ganz verschieden seyn; und vor allem macht es der Unterschied der Sprachen im höchsten Grade nothwendig, eigne, verständliche Nationalliturgien einzuführen. – Man kann nur Kirchensklaverey, und – mit andern Worten – römische Universalmonarchie zur Absicht haben, wenn man in diesem Stücke alle Nationen unter Einen Model bringen, und das heiligste, das angelegentlichste aller Völker – ihre Gottesverehrung – für Tausende und abermal Tausende unverständlich, mithin auch unerbaulich, unrührend und unnütz machen will.

1442

183

Ignaz Heinrich Karl von Wessenberg (1774-1860).
Portret door Marie Ellenrieder (1791-1863).

Ignaz Heinrich Karl, Freiherr von Wessenberg (ISNI 0000 0001 1759 7761), geboren op 4 november 1774 in Dresden, was een broer van de Oostenrijkse minister Johann Philipp von Wessenberg (1773-1858). Hij studeerde in de theologie in Augsburg, Dillingen, Würzburg en Wien. In 1802 werd hij door de prinsbisschop Karl Theodor von Dalberg tot vicaris-generaal van het bisdom Konstanz benoemd, maar hij ontving pas in 1812 de priesterwijding. Met en in opdracht van Dalberg deed hij bij het Congres van Wenen moeite voor de instelling van een nationale katholieke kerk onder een primaat van het Duitse episcopaat. In zijn bisdom trachtte hij hervormingen door te voeren tegen de achtergrond van een verlichte theologie en kerkopvatting, waarbij de opleiding van de geestelijken, de liturgie en de bevordering van een spiritualiteit onder de gelovigen waarin bijgelovige en anderszins twijfelachtige overtuigingen geen rol meer zouden spelen. Dit stuitte op weinig waardering bij het centrale Romeinse gezag, dat hem zelfs als subversief en gevaarlijk beschouwde. In 1814 eiste de paus bij Dalberg tevergeefs Wessenbergs ontslag en na de dood van de bisschop in 1817 koos het kapittel van Konstanz hem unaniem tot bestuurder van het bisdom. Pius VII erkende de keuze niet en hief met de bulle *Provida solersque* van 16 augustus 1821 het bisdom op. In het volgende jaar kozen de deken van Baden met ruime meerderheid Wessenberg tot bisschop van het nieuw gevormde aartsbisdom Freiburg, maar de regering verzocht hem dringend de keuze niet te aanvaarden, omdat erkenning door Rome zeker zou uitblijven en een diplomatiek incident zou ontstaan. Wessenberg bleef de functie van 'Bistumsverweser' uitoefenen, totdat in 1827 Bernhard Boll tot aartsbisschop van Freiburg werd benoemd. Wessenberg trok zich uit het kerkelijke leven terug maar bleef als politicus en publicist nog lange tijd actief. Hij stierf op 9 augustus 1860 te Konstanz.

1443

184

Cambrai (Kamerijk) was bij de vrede van Nijmegen in 1678 een deel van het Franse koninkrijk geworden. Het *Breviarium Cameracense* dat in 1727 te Parijs werd uitgegeven (BOHATTA / AMIET 2071) en werd herdrukt in 1805 (BOHATTA / AMIET 2072), bewaarde zeer nauwkeurig de tradities van het bisdom vóór het Concilie van Trente (vgl. Pierre Pierrard, *Les diocèses de Cambrai et de Lille*, Paris 1978, 155) en kan niet tot de gallicaanse liturgiereform worden gerekend.

1444

184

De belangrijkste uitgave uit de achttiende eeuw is: *Breviarium Leodiense, Ernesti & Ferdinandi primùm, deinde Joannis Ludovici auctoritate, ac utriusque Cleri consensu recognitum; denuò Joannis Theodori, novissimi autem de licentia et permissu Caroli Nicolai Alexandri Episcopi et Principis Leodiensis, Emendatiùs recusum*. Leodii, ex officina typographica Everardi Kints & Clementis Plomteux. M. DCC. LXVI. BOHATTA / AMIET 2340. Dit brevier is een heruitgave van dat van 1691; het werd tot in de negentiende eeuw herdrukt. De prins-bisschoppen aan wie op de titelpagina wordt gerefereerd zijn Ernest van Beieren (1554-1612), Ferdinand van Beieren (1577-1650), Johannes Lodewijk van Elderen (1620-1694), Johann Theodor von Bayern (1703-1763) en Charles-Nicolas-Alexandre d'Oultremont (1716-1771).

1445

184

Zie SCHOON 2019, 86-101.

De bijbehorende zangboeken werden bij verschillende, vooral Amsterdamse bedrijven uitgegeven. Deze waren soms in details niet geheel overeenkomstig de *editio typica* van de Romeinse boeken.

1447

Een levendige beschrijving hiervan, waarin ook het verschil met de gangbare rooms-katholieke praktijk in het midden van de negentiende eeuw tot uiting komt, is gegeven door [John Mason Neale](#). Deze bezocht in 1851 en 1854 de aartsbisschop van Utrecht, Johannes van Santen (1772-1858) en enige van zijn geestelijken en schreef op 9 oktober 1854 over de eucharistieviering die hij in de schuilkerk van Sinte-Gertrudis te Utrecht bijwoonde:

Sunday I went to Mass at S. Gertrude's. It is a very curious Office. One forgets that 150 years of separation must give a different air and manner to the same ritual especially as I doubt whether any of the set have ever been into a Roman Catholic Church (for they scarcely go out of Holland). I cannot give you a better idea of it than by saying that it struck me as the same thing that it would be if a set of Puseyites went through Mass – a great deal of stiffness or awkwardness, and slowness. It is, as you know, a modern Church, gilt and white – that sort of thing – narrow, high galleries; centre, chairs for women; side, benches for men; almost everyone had books, and the children fidgetted with them just as they do in England. According to a [Canon of their Council of 1763](#), there was no music during Consecration. The Archbishop celebrated – it was a Mass that I could neither call High nor Low; he had no deacon nor sub-deacon, but there was music, etc., and everything else as in High Mass. There was only a Crucifix and pix, besides candles on the Altar; very few images anywhere and those of plaster. The Archbishop's submissa voce was so loud that I could hear every word of the Consecration. On the whole, I was not pleased with that Office. When it was over, Mulder (*sc. Cornelis Johannes Mulder (1817-1886), pastoor van Sinte-Gertrudis*) came in, and, after reading the Epistle and Gospel in Dutch from the pulpit, preached.

Mary Sackville Lawson (ed.), *Letters of John Mason Neale D.D.: Selected and edited by his daughter*, London e.a. 1910, 228-229.

Zie ook Michael Chandler, *The Life and Work of John Mason Neale 1818-1866*, Leominster 1995, 141-145; Stewart J. Brown, Peter B. Nockles, *The Oxford Movement: Europe and the Wider World 1830-1930*, Cambridge 2012, 250-252.

1448

De visie van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006², 224, is wellicht enigszins onnauwkeurig maar bevat zeker een kern van waarheid:

[Codde](#) had bij zijn wijding tot aartsbisschop (ditmaal van 'Sebaste') geweigerd om een aantal jansenistische stellingen formeel te verwerpen en zich daarna omringd met bedenkelijke raadgevers uit Frankrijk en Leuven. In 1700 ter verantwoording naar Rome ontboden, werd hij daar buiten zijn medeweten om door paus en kardinalen geschorst. Twee jaar later werd hij afgezet. De Romeinse maatregelen lokten vooral in de provincies Holland en Utrecht hevige reacties uit. Iedere geestelijke moest uiteindelijk partij kiezen.

De geestelijkheid kon zich de Romeinse ingrepen laten welgevalen of zich met het Utrechtse vicariaat – het Haarlems kapittel haakte in 1705 af – beroepen op de vermeende rechten van een autonome landskerk. De Nederlandse medestanders van [Codde](#), de 'oud-bisschoppelijke clerezij van Utrecht', huldigden namelijk denkbeelden die verwant waren aan die van het Franse 'gallicanisme': een opvatting van de staatskerk als territoriale instelling wier bestuurlijke benoemingen door de wereldlijke machthebbers werden gelegitimeerd. Dit staatskerkelijk model liet zich gemakkelijk combineren met de overtuiging dat de paus aan een concilie van bisschoppen verantwoording verschuldigd was (het conciliarisme). Daar kwam nog bij dat de leden van de Utrechtse cleresie tot een sociale en intellectuele toplaag behoorden. Zij hadden toegang tot de Hollandse regenten, van wie zij soms ook nog bloedverwanten waren. De cleresie beschouwde haar tegenstanders grotendeels als een samenzwering van pro-Romeinse monniken, die bovendien een minderwaardige vorming hadden genoten.

1449

Zie OUWENS 2011.

T.w. Sébastien Besnault, Guillaume de La Brunetière, Martin Clairé, Marc-Antoine Muret, Urbain Robinet en Jean-Baptiste de Santeuïl, van wie verreweg de meeste originele teksten afkomstig zijn.

Vgl. OUWENS 2011, 33-37.

Vgl. OUWENS 1996, 121-124. De bundel *Oude en Nieuwe Lof-sangen*, voor het eerst verschenen bij Johannes Stichter te Amsterdam omstreeks 1675 en in de bewerking door Frederik Wansing (1759-1827) als *Verzameling van oude en nieuwe gezangen voor alle hoogtyden des jaars en eenige lofzangen voor de feestdagen der heiligen* in 1799 bij F.J. van Tetroode te Amsterdam uitgegeven, werden door beide groepen gebruikt; zie ook OUWENS 1996, 463-467.

Uit het laatste kwart van de achttiende eeuw dateert een kleine bundel met als titel *Cantiones Novæ sub Elevatione; in festis solemnioribus decantandæ*, uitgegeven bij F.J. van Tetroode. De bundel *Missen en Gezangen* uit 1745, een product uit de omgeving van Willibrordus Kemp, dankt aan deze praktijk de bijnaam ‘het stukjesboek’; zie OUWENS 1996, 39-40.

Acta et Decreta Synodi Cleri Romano-Catholici Provinciæ Ultrajectensis, in sacello Ecclesiæ Parochialis Sanctæ Gertrudis, Ultrajecti, celebratæ: Mensis Septembris MDCCLXXI, s.l. 1764, Pars tertia, Decreta disciplinæ circa septem Ecclesiæ Sacramenta, De Sacrificio Missæ II, 205-206:

Nobis consentaneum videtur Ecclesiæ intentioni, ut in elevatione corporis et sanguinis Jesu-Christi et post, usque dum cantatur Pater noster, sileant organa et omnis cantus; sed silenter quisque, flexis genibus, passionis et mortis Christi commemorationem faciat, ac Redemptori gratias agat pro beneficiis per mortem ipsius largissime acquisitis.

Slechts gedeelten van de hymnen van het officie voor H. Sacramentsdag kwamen frequent voor als elevatiestukken. Deze waren geenszins exclusief voor het liturgische gallicanisme, daar zij het werk zijn van Thomas van Aquino en in nagenoeg alle brevieren zijn opgenomen. *Missen en Gezangen* van 1745, in de eerste plaats bedoeld en opgevat als verzameling van *dergelijke stukken*, bevat slechts één gedeelte van een hymne van Jean-Baptiste de Santeuïl; zie OUWENS 1996, 479 en 629-630.

Vgl. OUWENS 2011, 37-40.

Godsdienstige Gezangen voor Katholieken, Culemborg 1860. Het boek bevat geen goedkeuring vanwege een kerkelijke overheid. Het werd herdrukt in 1864 en voor de derde maal zonder jaaraanduiding. Voor een inhoudsopgave zie OUWENS 1996A, 137-139.

Het oorspronkelijke handschrift, dat veelvuldig gekopieerd is, draagt de titel *Nieuwe Verzameling van Godsdienstige Gezangen voor Roomsche-Catholijken; ten gebruike bij de Openbare en Huiselijke Godsdienst-oefening*. Uit deze titel wordt duidelijk dat de liederen, alle contrafacten bij melodien die in de Clerezie bekend zijn geweest (onder andere uit de bundel *Missen en Gezangen* van 1745), niet alleen voor de privédevotie maar ook voor kerkelijk gebruik gedacht zijn. De teksten hebben kenmerken van het devotielied, maar ook van het rationalistische lied van het type dat in Duitse gezangboeken, onder andere in die van Wessenberg voorkomt.

Piëtistisch of sentimenteel zijn de liederen geenszins. Van beïnvloeding door de hymnografie van het liturgische gallicanisme ontbreekt elk spoor. Zie ook OUWENS 1996A, 128-137.

1459

185

Katholiek Gezangboek. Naar het Latijn. Amsterdam, H. ten Oever. 1862; *Katholiek Gezangboek. Naar het Latijn.* Te Groningen, bij P. van Zweeden. 1862. Voor de inhoudsopgaven zie OUWENS 1996A, 144; 147-148.

1460

186

Zie SCHOON 2004, 803-804.

1461

186

Zie ook OUWENS 1996A, 146-154.

1462

186

[Roelof Bennink Janssonius](#) (1817-1872).
Foto van Maurits Verveer (1817-1903).

Roelof Bennink Janssonius, *Specimen de romano-catholicorum, qui vulgo jansenistæ dicuntur, historia et principiis*, Groningen 1841; id., *Geschiedenis der Oud-Roomsch-katholieke kerk in Nederland: Bydrage tot de kennis van den tegenwoordigen strijd in de Roomschkatholieke kerk*, 's-Gravenhage 1870.

1463

186

R. Bennink Janssonius, *Gezangen der Katholieke kerk*, Arnhem 1857; id., *tweede stuk*, Arnhem 1859. Voor de inhoudsopgave van beide delen zie OUWENS 1996A, 141-143.

1464

186

R. Bennink Janssonius, *Gezangen der Grieksche kerk; Gezangen der Engelsche kerk; Gezangen der Fransche protestantsche kerk*, Amsterdam / Haarlem / Groningen 1866.

1465

186

De reden waarom deze hymnen door Bennink Janssonius zijn berijmd met gedeeltelijke inachtneming van het oorspronkelijke metrum, zodat zij konden worden gezongen op melodieën die afgeleid zijn van die van [François Hébert](#) en [Nicolas-Antoine Lebègue](#), is hoogstwaarschijnlijk dat hun teksten voorkomen in het *Vesperboek voor de zondagen, feestdagen en voornaamste heilighedagen. Gevolgd naar het Vesperboek van W.K.* Te Utrecht, bij J.A. van Woestenbergh. 1853. Dit boek heet te zijn geïnspireerd op een van de liturgische werken van [Willibrordus Kemp](#): *De vesperen van alle de zondagen en Heilige dagen beneffens verscheide onderregtingen en gebeden, om die dagen, en zelfs de werkdagen, godtvrugtig over te brengen. Door W.K.*, Utrecht 1729. De vertaling van de beide hymnen is zeer gebrekkig en was niet bedoeld om te worden gezongen, daar zij met de Latijnse tekst in twee kolommen is afgedrukt.

1466

186

Zie SCHOON 2004, 799-800.

1467

186

Vgl. C.H. v. V., 'Over het gebruik der moedertaal in de Roomsche-Katholieke Kerk', in: *Volks-Almanak, ter verspreiding van Waarheid en Deugd voor de Katholieken van Nederland voor het jaar onzes Heeren 1863*, Groningen 1862, 19-35.

1468

186

De hymnen van [Coffin](#) zijn: *Statuta decreto Dei, Nil laudibus nostris egens, Te principem summo Deus, Rebus creatis nil egens, Te læta mundi conditor, Supreme motor cordium, Dignas quis, o Deus, tibi en Jactamus heu quot fluctibus*. Deze komen alle voor in het *Breviarium Parisiense* van 1736. Die van [Robinet](#) is *Lapsus est annus*, waarvoor waarschijnlijk het *Breviarium Cadurcense* van 1746 is geraadpleegd. Er is een vermoeden dat de

vertaler van enkele hymnen de docent aan het Amersfoortse seminarie Jacobus Henricus van Buul (1798-1878) is geweest; zie ook OUWENS 1996A, 158.

1469

186

Katholiek Gezangboek voor kerkelijk en huiselijk gebruik. Uitgegeven met goedkeuring van de geestelijke Overheid. Voor rekening van het Kerkelijk Boekenfonds, Achter Clarenburg D, 6, Utrecht, 1897. Zie ook OUWENS 1996A, 160-167.

1470

186

Eerder publiceerde Heyligers een brochure onder de titel *Gedachten over Liturgie, in overweging gegeven aan de R.K. geestelijken en leken van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie*, Utrecht 1889, waarin hij het gezangboek van De Vries kritiseerde en ook de teksten van [Bennink Janssonius](#) die daarin voorkomen. Op p. 28 van zijn brochure uitte hij een punt van kritiek op de berijming dat opgaat voor die van de beide Willibrordushymnen:

Dr. Janssonius (*sic*) meende in het meestal eenvormige metrum onzer vesperhymnen wat meer afwisseling te mogen brengen en koos voor zijne overigens zeer getrouwe overzetting nog al eens een andere versmaat.

Zie ook OUWENS 1996A, 148-154.

1471

186

Vesperboek voor de zondagen, feestdagen en voornaamste heiligendagen. Met bisschoppelijke goedkeuring. Amsterdam, Boek- en Kunstdrukkerij v/h Roeloffzen, Hübner en Van Santen, 1909. Heruitgaven volgden in 1924 en 1963. Zie ook OUWENS 1996A, 167-169.

1472

186

Katholiek Gezangboek ten dienste van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Met bisschoppelijke goedkeuring. Rotterdam, R. Reisberman Jr., 1912 (met vierstemmige zettingen; uitgave met eenstemmige zettingen: s.l. 1922). Zie ook OUWENS 1996A, 172-180. De betreffende gezangen hebben de nummers 6, 32, 34, 97, 100, 101 en 102.

1473

187

Gezangboek ten dienste van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, s.l. 1942, herdruk s.l. 1958, waarin de selectie de nummers 10, 40, 141, 145, 152 en 161 omvat.

1474

187

Gezangboek van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, Hilversum 1990 1, Kampen 2006 2. De gezangen hebben de nummers 367 en 665.

1475

187

Vgl. KIRCH 1868, 63-67.

1476

187

Breviarium Coloniense, Jussu Sereniss. & Reverendiss. Domini, D. Josephi Clementis Archiepiscopi & Principis Electoris Coloniensis, Utriusque Bavariæ Ducis &c. Recognitum & emendatum, novisque Sanctorum Officiis ab Eccles. Rom. approbatis auctum. In quo omnia suis locis, pro majori recitantium commoditate, ad longum sunt posita. Colonia Agrippinæ, Sumptibus Henrici Rommerskirchen Bibliopolæ. MDCCXVIII. Cum Cæsareo & Archiepiscopali Privilegio speciali. De verschijning hiervan had honderd jaar op zich laten wachten sinds de vorige editie van 1618, doordat het Romeinse brevier in plaats van het Keulse gebruikt mocht worden.

1477

187

Zie KIRCH 1868, 91-98.

Zie KIRCH 1868, 105-109.

Latere commentatoren zagen in het brevier tendenties van het josefinisme en het febronianisme; BÄUMER EN BIRON 1905, 340:

Les tendances josphistes et fébroniennes se trahissent dans le fait que le Bréviaire de 1780 biffe des passages qui célébraient l'autorité de saint Pierre et de ses successeurs. Ainsi dans l'office votif des princes des Apôtres, dans la légende de saint Grégoire le Grand, dans celle de saint Bennon, de l'empereur saint Henri et de saint Annon. Après ce que nous avons dit précédemment, il n'est pas besoin d'ajouter que l'office de saint Grégoire VII manquait entièrement dans ce Bréviaire.

De uitgeefster zou uit commerciële overwegingen het voorschrift dat allen die in het aartsbisdom tot het breviergebed verplicht waren voortaan het nieuwe brevier zouden moeten gebruiken bij de aartsbisschop hebben bewerkstelligd; vgl. HEINZ 2016, 341.

Breviarium Coloniense, jussu Reverendissimi et Eminentissimi Principis, ac Domini, D. Maximiliani Friderici D.G. Archiepiscopi Coloniensis, S.R.I. per Italiam Archicancellarii, Et Principis Electoris, S. Sedis Apostolicæ Legati Nati, Westphaliæ et Angariæ Ducis, Comitis de Koenigsegg, Rottenfels, Domini in Odenkirchen, Aulendorff et Stauffen. &c. &c. Recognitum & Emendatum. Colonia Agrippinæ, Sumptibus Viduæ Francisci Wilhelmi Metternich. MDCCLXXX. Cum Archiepiscopali Privilegio speciali. Zie ook KIRCH 1868, 110-121.

Zie ook KIRCH 1868, 128-152.

Peter Frowein, *Philipp Hedderich 1744-1808: Ein rheinischer Kanonist aus dem Minoritenorden im Zeitalter der Aufklärung*, Köln / Wien 1973, 88, spreekt het vermoeden uit dat de franciscaan Philipp Anton Hedderich (1743/1744-1808), die als 'Geistlicher Rat' aan het hof van de aartsbisschop verbonden was, een belangrijk aandeel in het brevier heeft gehad. Deze was inderdaad een van de leidende figuren van het [febronianisme](#) en stond in contact met belangrijke vertegenwoordigers van de katholieke hervormingsbeweging, onder wie [Thaddäus Anton Dereser](#).

Ook kleine gedeelten van de bisdommen Utrecht, Roermond en Mainz kwamen in het bisdom Aken te liggen.

Zie ook KIRCH 1868, 159-165.

Het Pruisische deel van het bisdom werd bij het aartsbisdom Keulen gevoegd. Op 30 augustus 1930 werd middels de bulle *Pastorale officii nostri* het bisdom Aken opnieuw ingesteld met andere grenzen dan dat van 1801.

Vgl. KIRCH 1868, 165-167, waar dit voorstel zonder nadere aanduiding van de bron wordt geciteerd. Het zou afkomstig zijn 'von einem namhaften Theologen der damaligen Zeit', die niet met name genoemd wordt.

Dit is afkomstig van de deken van de kathedraal van Trier, Matthias Schu (gest. 1877): *De Horis Canonicis Diatriba, concernens præter Breviarium Romanum præcipue illud Diæcesis Trevirensis, sed et Coloniense pariter Ac Monasteriense. (Specimen quoddam Breviarii novi in usum Diæceseos Trevirensis)*, Trier 1864. Zie ook KIRCH 1868, 167-168.

Breviarium Monasteriense, jussu Reverendissimi et Eminentissimi Principis, ac Domini, D. Maximiliani Friderici D.G. Archiepiscopi Coloniensis, S.R.I. per Italiam Archicancellarii, et Principis Electoris, S. Sedis Apostolicæ Legati nati, Episcopi et Principis Monasteriensis, Westphaliæ et Angariæ Ducis, Burggravii Strombergensis, Comitis in Koenigsegg-Rottenfels, Domini in Odenkirchen, Borckelohe, Werth, Aulendorf et Staufen, &c. &c. Recognitum & Emendatum. Monasterii Westphaliæ. Typis et Sumptibus Antonii Wilh. Aschendorf, Typographi Universitatis. MDCCLXXXIV. De voornaamste medewerker hieraan is de Münsterse officiaal Georg Heinrich Jacob von Tautphæus (1717-1793) geweest.

Breviarium Monasteriense, jussu Reverendissimi et Illustrissimi Domini Caspari Maximiliani Episcopi Monasteriensis, præpositi Ecclesiæ Cathedralis Mindensis, liberi baronis Droste ex Vischering Recognitum et Emendatum. Monasterii Westphaliæ. Typis et sumptibus libr. Aschendorffianæ. MDCCCXXX. HEINZ 2016, 337:

Die Tatsache ist bemerkenswert, dass der Bischof von Münster in einer Zeit, als die Weichen – nicht nur in Frankreich – schon nachdrücklich in die Richtung einer allgemeinen und bedingungslosen Übernahme der römisch-tridentinischen Liturgiebücher gestellt waren, es wagte, das Missale S(anctæ) Ecclesiæ Monasteriense 1835 noch einmal drucken zu lassen.

Voor de brevieruitgaven geldt dat het aantal uitgaven in Frankrijk in deze tijd, onder de regering van Louis-Philippe, groter was dan vóór 1830.

Breviarium Trevirense Jussu Reverendissimi, Eminentissimi, & Celsissimi Principis, ac Domini, D. Francisci Georgii Archi-Episcopi Trevirensis S.R.I per Galliam, et Regnum Arelatense, Archi-Cancellarii, ac Principis Electoris, Episcopi Wormatiensis, Præpositi Principis et Domini Elvacensis, Administratoris Prumiensis Perpetui, ex Comitibus De Schænborn, &c. &c. Recognitum & emendatum. Francofurti et Treviris. Ex Officina Knochii et Edlingiana. Cum Privilegio Eminentissimi Principis, ac Archi-Episcopi Trevirensis. Typis Joannis Bernardi Eichenbergii, Senioris. M. DCC. XXXXVIII.

Het ten westen van de Rijn gelegen deel van het bisdom werd door Mannay bestuurd, terwijl de bisschoppelijke functies in het gedeelte ten oosten van de rivier zouden worden uitgeoefend door de wijbisschop Johann Michael Josef von Pidoll (1734-1819) als waarnemer voor de naar Augsburg gevluchte [Clemens Wenzeslaus van Saksen](#). Pidoll werd al in 1802 tot bisschop van Le Mans benoemd, wat hij tot zijn dood zou blijven.

Zie voor een uitvoerige beschrijving hiervan zie HEINZ 1997, 31-40.

Zie ook HEINZ 2016, 349.

Graduale juxta usum Ecclesiæ Cathedralis Trevirensis dispositum, Trier 1863; *Antiphonale juxta usum Ecclesiæ Cathedralis Trevirensis dispositum*, Trier 1864.

REIFENBERG 1964, 255 en 260.

In 1665 verscheen met dit doel een brevieruitgave met muzieknotatie, waarin het Mainzer gregoriaans voor een deel is opgenomen.

Neues christkatholisches Gesang- und Gebetbuch für die Mainzer Erzdiözes, Mainz 1787. De samensteller was Ernst Xaver Turin (1738-1810). Het verschijnen van het boek ondervond heftige tegenstand, die zelfs tot gewelddadige oproeren leidde.

Zie Georg Ludwig Carl Kopp, *Die katholische Kirche im neunzehnten Jahrhunderte und die zeitgemässe Umgestaltung ihrer äusseren Verfassung mit besonderer Rücksicht auf die in dem ehemaligen Mainzer, später Regensburger Erzstifte hierin getroffenen Anstalten und Anordnungen*, Mainz 1830, 182-187.

De ligging van het bisdom Konstanz tot aan de opheffing in 1821.

1501

190

Zie Harm Klueting, '« Der Genius der Zeit hat sie unbrauchbar gemacht. » Zum Thema Katholische Aufklärung - Oder: Aufklärung und Katholizismus im Deutschland des 18. Jahrhunderts', in: KLUETING 1993, 13-15.

1502

191

POPP 1967, 53:

[Wessenberg](#)s liturgisches Wollen findet seinen deutlichen Niederschlag in der Gottesdienstordnung des Jahres 1809, in seinem Rituale und besonders im "Christkatholischen Gesang- und Andachtsbuch" von 1812.

1503

191

KELLER 1965, 33:

Eine systematische Zusammenfassung seiner liturgischen Anschauungen sucht man bei ihm allerdings vergebens. Was wir von ihm haben, sind zahlreiche Äusserungen zu Einzelfragen, niedergelegt in seinen Konferenzrezessen, in den liturgischen Reformverordnungen und anderen amtlichen Erlassen. Sieht man näher zu, so wird man kaum einmal eigene Ideen darin finden; er übernahm, wie bereits gesagt, was andere bei der namentlich im süddeutschen Raum sehr lebhaften Erörterung liturgischer Probleme zutage gefördert hatten.

1504

191

KELLER 1965, 72:

Für [Wessenberg](#) stand es fest, dass das Recht zur Durchführung liturgischer Reformen in die Amtsgewalt der einzelnen Bischöfe gehöre ... Einer Bestätigung durch die römische Kurie bedürfen seiner Ansicht nach die bischöflichen Anordnungen über liturgische Gegenstände nicht.

1505

191

KELLER 1965, 73:

[Wessenberg](#) sah demnach seine These (*sc. die hij in 1811 geformuleerd had voor de conferenties van de geestelijkheid*) von der bischöflichen Kompetenz in liturgischen Fragen durch die Geschichte für genügend bestätigt an. Selbstverständlich teilte der Konstanzer Fürstbischof [Karl Theodor von Dalberg](#) diese Ansichten, und er befand sich mit diesen episkopalistischen Grundsätzen in völliger Übereinstimmung mit andern Mitgliedern des deutschen Episkopats.

1506

191

KELLER 1965, 79-80:

Wie andere Aufklärungsliturgiker, so sahen auch [Wessenberg](#) und sein Kreis im christlichen Altertum das normgebende Leitbild für die liturgische Reformtätigkeit. Die kirchengeschichtliche Forschung des 17. und 18. Jahrhunderts, namentlich in Frankreich, hatte auch mit der Liturgie der alten Kirche bekannt gemacht. Innerhalb des eigenen Bistums war es vor allem der grosse Abt [Martin Gerbert](#), der bahnbrechende liturgiegeschichtliche Forschung betrieben hat.

1507

191

Joseph Beck, *Freiherr I. Heinrich v. Wessenberg. Sein Leben und Wirken. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der neuern Zeit. Auf der Grundlage handschriftlicher Aufzeichnungen Wessenburgs*, Freiburg 1862, 17-18:

Im Sommer 1786 wurde von dem Vater mit den Kinder eine grössere Reise über den Schwarzwald nach dem Bodensee und der östlichen Schweiz unternommen. ... Diese erste grössere Ausflug in die Welt blieb nicht ohne nachhaltige Wirkung aus Heinrichs geistige Anschauungsweise und künftige Entwicklung.

Een kort maar bloemrijk verslag van [Wessenburgs](#) ervaringen volgt op p. 19:

Noch tiefer haftete in Heinrichs Seele, was er in St. Blasien sah. Hier begegneten die Reisenden dem Wirken eines Mannes, der es verstand, die schönere und wohlthätige Seite des Mönchthumes zum letztenmal im südwestlichen Deutschland zu einer hellleuchtenden Flamme anzufachen. « Der Glanzpunkt unserer Reise », erzählt [Wessenberg](#), « war die herrliche Abtei St. Blasien. Hier hatte der vortreffliche Abt [Martin Gerbert](#), ein vertrauter Freund unseres Vaters, nach schwerem Brandunglück, das über dies Gotteshaus gekommen, seinen neuen Tempelbau, ein hochgewölbtes Pantheon, eben vollendet. Unbeschreiblich war der Eindruck, den dieses herrliche Bauwerk auf uns machte » ... In der That glänzte St. Blasien in der letzten Hälfte des vorigen Jahrhunderts in dem von dunklen Tannen umdüsterten Gebirgsthale des südlichen Schwarzwaldes wie ein milder versöhnend-leuchtender Abendstern am untergehenden Himmel des Mönchthums und seiner Tage. Die Klosterschule der Abtei, die literarischen Studien der Mönche, zumal auf dem Gebiete historischer Forschung, selbst manchfache Fertigkeiten in mechanischen Künsten hatten den Ruf der alten Abtei, die zugleich, wie kaum eine andere, der fortschreitenden Zeit und ihren Anforderungen verständig Rechnung zu tragen wusste, weithin verbreitet.

1508

192

BISCHOF 1995, 102:

[Sailer](#), der als Theologe und Priestererzieher in der Übergangszeit von der Aufklärung zur katholischen Restauration weit über Bayern hinaus eine ganze Generation von Geistlichen (und Laien) geprägt hat, hat auf [Wessenberg](#) tief gewirkt und ihn in seiner geistig-religiösen Entwicklung entscheidend beeinflusst. Er gab ihm in einem persönlichen Schreiben « das Neue Testament und die ganze ältere Tradition » zur Norm seiner pastoralen Wirksamkeit.

1509

192

Het tijdschrift *Archiv für die Pastoralkonferenzen in den Landkapiteln des Bisthums Konstanz* heeft van 1804 tot 1827 bestaan. Daarvóór functioneerde vanaf 1802 de *Geistliche Monatschrift mit besonderer Rücksicht auf die Konstanzer Diözese*.

1510

192

BISCHOF 1995, 108-109:

[Wessenberg](#) mass den Pastoralkonferenzen ähnlich wichtige Funktionen zu, wenn er sie als eine « treffliche Übungsschule für Seelsorger », als Mittel zum priesterlichen Gedankenaustausch, zur Weiterbildung und zu gegenseitiger Belehrung und Ermutigung bezeichnete. Aus späterer Rückschau erschienen ihm die Pastoralkonferenzen als eine « fortdauernde Anstalt des wechselseitigen Unterrichts unter der Geistlichkeit und einer unausgesetzten Korrespondenz » zwischen ihr und dem Bischöfe und seinem Ordinariat. Durch sie erfahre der Bischof « die obwaltenden Zustände, Wünsche, Gebrechen, Bedürfnisse », um je nach Bedarf die entsprechenden Massnahmen verfügen zu können.

1511

192

Vgl. KELLER 1965, 183-184.

1512

192

Gottesdienstordnung van 16 maart 1809:

VI. Der nachmittägige Gottesdienst hat nach abgehaltenen Christenlehren in einer Vesper mit deutschem Gesang, oder Lytaneyen, und in andern gemeinsamen Gebeten zu bestehen, deren Auswahl mit gehöriger Abwechslung nach Verschiedenheit der Feste und Jahreszeiten Wir einstweilen den Dekanaten und Seelsorgern unter den nämlichen Bedingungen, die oben im II. Art. in Hinsicht der Auswahl der Messgesänge festgesetzt sind, übertragen. Die deutschen Vespers werden am zweckmässigsten im Choralton gesungen, weil er den feyerlichsten Eindruck macht, und der allgemeinen Fassungskraft am angemessensten ist.

Zie KELLER 1965, 379.

KELLER 1965, 43-44:

Als Pfarrer Fidel Jäck mit beredten Worten die Forderung erhob, im katholischen Gottesdienst wieder mehr Hymnen zu Gottes Lob und Anbetung zu singen, war das [Wessenberg](#) so sehr aus der Seele gesprochen, dass er im übernächsten Heft des Pastoralarchivs selbstverfasste Hymnen für die Vesperandacht veröffentlichte. Über ihren dichterischen Wert geht es hier nicht, wohl aber um die Feststellung, dass in diesen Hymnen der sonst so gern dozierende und moralisierende [Wessenberg](#) beinahe restlos verschwunden ist!

1514

192

De bekendmaking dateert van 10 december 1808: *Archiv für die Pastorkonferenzen in den Landkapiteln des Bisthums Konstanz*, 1809, I, Meersburg s.a., 375-376:

Die Vespergesänge sind doppelter Art: Psalmen und Hymnen. Die erstern werden am füglichsten im feierlichen Choralton; die letztern in den das Herz erhebenden Choralmelodien gesungen, die für den lateinischen Gesang in der Kirche seit Jahrhunderten eingeführt sind. Die gegenwärtige kleine Sammlung von Hymnen ist ein Versuch, die vorzüglichern lateinischen Arbeiten dieser Art mit Beibehaltung der alten Kirchenmelodien für die deutschen Volksandachten brauchbar zu machen. Die Hymnen sind grösstentheils nach den zierlichen lateinischen Mustern in den Brevieren von [Paris](#), [Soissons](#), [Clugny](#) &c., und zwar im nämlichen Silbenmaas, wie die Originale bearbeitet. Unter den Verfassern dieser Hymnen steht [Joh. Bapt. Santeuil](#) oben an.

Hierna volgen van p. 377 tot en met 398 de hymnen. Zie ook KELLER 1965, 82.

1515

192

Christkatholisches Gesang- u. Andachtsbuch zum Gebrauche bey der öffentlichen Gottesverehrung im Bisthum Konstanz. Herausgegeben durch das bischöfliche Ordinariat. Konstanz 1812, gedruckt bey Nikol. Thaddäus Waibel.

Drie hymnen uit de serie van 1809 werden niet opgenomen, twaalf werden toegevoegd, waaronder enkele die waarschijnlijk of vrijwel zeker niet door [Wessenberg](#) zelf zijn gedicht. Het boek werd verscheidene malen heruitgegeven, ook nadat het bisdom in 1821 was opgeheven. Voor de ontstaansgeschiedenis ervan zie THÜRLINGS 1913 en recenter: POPP 1967, 53-86.

Het in 1807 te Konstanz uitgegeven *Andachts- und Gesangbuch zur gemeinschaftlichen Erbauung bey dem öffentlichen Gottesdienste für das christkatholische Volk gesammelt* is hoogstwaarschijnlijk niet het werk van [Wessenberg](#) geweest maar van Johann Baptist Hahn (1769-1851), pastoor van Walbertsweiler; zie ook THÜRLINGS 1913, 225 en POPP 1967, 55-56.

1516

192

Lieder und Hymnen zur Gottesverehrung des Christen, Konstanz 1825.

1517

192

Sämmtliche Dichtungen von I.H. v. Wessenberg, III, Stuttgart / Tübingen 1834, 389-430.

1518

193

Vgl. KLEK 2000, 186.

1519

193

Das Gesangbuch der heiligen römisch-katholischen Kirche. Aus ihrer Sprache in gereimten Versen übersetzt von Franz Joseph Weinzierl, Domprediger in Regensburg. Mit Bewilligung des Hochwürdigsten Ordinariates zu Regensburg. Augsburg, in Kommission bey Nikolaus Doll. 1816.

Hymnen und Lieder für den katholischen Gottesdienst. Aus dem Lateinischen der französischen Breviere in gereimten Versen übersetzt von Franz Joseph Weinzierl, Domprediger in Regensburg. Mit Genehmigung des Hochwürdigsten Ordinariates zu Regensburg. Augsburg, in Kommission bey Nikolaus Doll. 1817.

In het voorwoord hiervan (p. vi-vii) roemt hij deze brevieren op enigszins geëxalteerde wijze:

Die gallikanische Kirche, dieser ehevor so schön blühende Zweig an dem fruchtbaren Baume der katholischen Christenheit, über welche der heilige Geist einst so viele fromme, gelehrte und grosse Bischöfe gesetzt hatte, war schon vor langer Zeit dahin übereingekommen, ihrer Priesterschaft ein neues Brevier in die Hände zu geben, über dessen schöne Einrichtung nur Eine Stimme des ungetheilten, höchstverdienten Lobes herrschet. In diesen Brevieren – fast jedes Bisthum Frankreichs hat sein eigenes – heben sich vor allen ihren übrigen Theilen besonders die Hymnen in einem ganz vorzüglichen Lichte hervor. Erfindung, Anordnung und Ausdruck machen die meisten derselben zu wahrhaft klassischen Meisterstücken. Vieler dürfte sich selbst Vater Horaz nicht schämen, und von einigen muss gesagt werden, dass selbst dieser grosse Dichter, wenn er vom Lichte des Christenthumes wäre erleuchtet gewesen, und seine Lyra zur Feyer des hochheiligen Geheimnisse, und der Helden unsers Glaubens gestimmt hätte, sie nicht besser würde gesungen haben.

Ook duidt hij aan dat zijn berijming in zekere zin een reactie is op de bewerkingen van [Wessenberg](#):

Mir ist nicht bekannt, dass eine Übersetzung der lateinischen Hymnen aus den französischen Brevieren, ja auch nur eine Sammlung in der Originalsprache in unserm Deutschlande erschienen sey. Nur 23 dieser Hymnen sind mir in deutschem Gewande, von einer bekannten Meisterhand eingekleidet, zu Gesichte gekommen; und diese wenigen sind, nach eigenem Geständnisse in der Vorrede, mehr nachgebildet, als übersetzt.

(p. vii-viii).

De Latijnse teksten publiceerde Weinzierl enkele jaren later: *Hymni Sacri, quos ex plurium Galliae Dioecesium Breviariis collegit Franc. Josephus Weinzierl, Cathedralis Ecclesiae Ratisbonensis concionator. Augustae Vindellicorum, ex commissis Nicol. Doll, 1820.* In het voorwoord bij deze uitgave op p. vii noemt hij [Jean-Baptiste de Santeuil](#) met name.

1521

193

In de Goede Week kwamen wel de *Trauermette* of *Tenebrae*, waarvoor [Weinzierl](#) de *Klaagliederen van Jeremia* zodanig heeft geparafraseerd dat deze in het Duits gezongen konden worden, en rondom het kerstfeest de *Christmette* voor, waarvoor Duitse gezangen van verschillende aard nodig waren.

1522

193

Vgl. POPP 1967, 135-136:

Die Vesper ist ein Teil des Breviers. Jede Kritik an diesem kann eine mehr oder weniger deutliche Kritik an jener sein. Eine umfassende Darstellung und Würdigung der Reformgedanken der Aufklärungsliturgiker zum Brevier steht noch aus. Ansätze und Hinweise finden sich freilich mehrfach, jedoch zumeist im Rahmen von Darstellungen, deren Hauptinteresse auf anderen Gebieten liegt. Das Standardwerk Bäumers ist einerseits zu sehr nur am römischen Brevier orientiert und andererseits zu einer Zeit entstanden, der eine objektive Beurteilung der Aufklärung noch nicht möglich war, so dass die durchweg negative Beurteilung der Brevierpläne des Aufklärungszeitalters nicht zu verwundern ist. Immerhin gibt Bäumer einen guten ersten Einblick in die vielfachen Bestrebungen der Aufklärungsliturgiker hinsichtlich des Breviers. Auf die Verschiedenartigkeit der Brevierreformpläne hat Vierbach und nach ihm Trapp hingewiesen. Letzterer ist, wie auch schon A.L. Mayer bestrebt, diese Pläne aus ihrer Zeit heraus zu würdigen. — Beachtenswerte Einzeldarstellungen lieferten z. B. Denk und Hilpisch. Aus solchen Veröffentlichungen sind wir einigermaßen unterrichtet über die Auffassungen zur Brevierpflicht zu Beginn der Aufklärungszeit, über die dann beginnende Diskussion über dieses Thema, über die Verständnislosigkeit vieler Aufklärer gegenüber dem Brevier, über seine Minderbewertung im Vergleich zu den praktischen Seelsorgsarbeiten, über die Verspottung derer, die das Brevier gewissenhaft beteten, wie auch über weitgehende Vernachlässigung dieser Pflicht.

Auch die Reformvorschläge und Reformbreviere sind, wenigstens in ihren gewichtigen Vertretern, bekannt. Man hat aber auch erkannt, dass eine objektive Würdigung dieser Fakten davon ausgehen muss, dass das liturgische Verständnis des Breviergebets « schon verlorengegangen war, ehe die Aufklärung kam ».

Hier wordt gerefereerd aan BÄUMER 1895, VIERBACH 1929, Waldemar Trapp, *Vorgeschichte und Ursprung der liturgischen Bewegung: vorwiegend in Hinsicht auf das deutsche Sprachgebiet*, Regensburg 1940 (reprint 1979), Anton L. Mayer, Liturgie, Aufklärung und Klassizismus, in: *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 9 (1929), 67-127, DENK 1914 en Stephan Hilpisch, Das deutsche Brevier des [Thaddäus Anton Dereser](#): Erbe und Auftrag, in: *Benediktinische Monatsschrift* (Neue Folge) 38 (1962), 124-127.

1523

193

BÄUMER 1895, 560:

Auch in Baden, wo der aufgeklärte [Wessenberg](#), Generalvicar von Konstanz und Coadjutor des « Fürst-primas » [Dalberg](#) von Mainz (Generalvicar seit 1802, als Coadjutor durch Rom nicht bestätigt) für die Diözese Konstanz bis zur Errichtung des Erzbisthums Freiburg und der oberrheinischen Kirchenprovinz (1827), seine « reformatorischen » Bestrebungen in Cult, Disciplin und Verfassung der Kirche zur Geltung zu bringen wusste, zeigte sich die den Nationalisten eigenthümliche Abneigung gegen das Brevier. [Wessenberg](#) befreite die Geistlichen gegen Entrichtung einer kleinen Gebühr von aller Verpflichtung zum Breviergebete wie von der Abstinenz (*sc. het eucharistische vasten*) an allen Sonntagen und hielt auch daran fest, nachdem Papst [Pius VII.](#) im Breve von 4. Februar 1809 diese Dispensen samt und sonders verworfen hatte. Als später die Vorstände des Priesterseminars (zu Meersburg, später nach St. Peter verlegt) den Alumnus das römische Brevier erklärten und sie im Beten desselben übten, erfolgte vom grossherzoglichen Ministerium zu Karlsruhe ein Verweis, und es ward an das Ordinariat das Ansinnen gestellt, solch mönchisches Wesen abzuschaffen.

Zie ook BÄUMER EN BIRON 1905, 367-368. Fridolin Huber, *Wessenberg und das päpstliche Breve. Nebst einem Anhang über Kirchengewalt, bischöfliche und päpstliche Rechte*, Tübingen 1817, 59, oordeelt hierin ten gunste van [Wessenberg](#):

Wenn daher Freyherr v. [Wessenberg](#) diese Erlaubniss jenen Geistlichen ertheilte, die Ihn darum baten, so gieng Er nicht zu weit. Er that, was jeder Bischof oder dessen Stellvertreter in seinem Namen thun kann, und jeder Einsichtsvolle auch wirklich thut.

KÜRY 1915, 27, spreekt zijn twijfel uit over de historiciteit van de financiële vergoeding die [Wessenberg](#) van zijn priesters zou hebben verlangd.

1524

193

Vgl. KÜRY 1915, 26:

Als selbstverständliche Aufgabe des Seminars betrachtete [Wessenberg](#) die Einführung in das Breviergebet. In diesem Punkt war er sicher konservativer als das ausgehende 18. Jahrhundert.

Dit wordt bevestigd door KELLER 1965, 182.

1525

193

Voor wat betreft het brevier onderscheidde VIERBACH 1929, 212, bij de auteurs drie categorieën: diegenen die een totale afschaffing bepleitten, zij die een algehele verandering van inhoud en structuur voor ogen heeft gestaan en degenen voor wie een revisie in verschillende mate voldoende was.

Tot de eerste categorie hoorden de aanbevelingen die een zekere Louis Garson deed in *Das Brevier; von Louis Garson, Dechant de la Paroisse de Lünemunde*, Kölln, bey [Peter Marteau](#) sel. Erben. 1779. (De auteursnaam is vrijwel zeker een pseudoniem, zoals ook die van de uitgever fictief is.) Deze was van mening dat het brevier oorspronkelijk niet bedoeld was voor geestelijken die in de zielzorg werkten en dat de vorm ervan voor hun activiteit een belemmering vormde. Dit bezwaar werd al in de zestiende eeuw ervaren en in zekere zin ook door [Tomasi](#). De concrete voorstellen van Garson zijn dat naast de verplichting voor de geestelijkheid tot

dagelijkse overweging en gebed een handreiking gedaan zou moeten worden voor teksten die in overeenstemming met het kerkelijk jaar aan de Bijbel ontleend zijn en een aanwijzing om de gehele heilige Schrift in twee jaar aandachtig te kunnen doorlezen. Het werk gaf aanleiding tot enige, soms zeer polemische commentaren en verdedigingen.

De eveneens als een radicale maar zeer toonaangevende hervormer bekend geworden Vitus Anton Winter (1754- 1814), die niet in het bisdom Konstanz maar in het Beierse Ingolstadt en later in Landshut werkzaam was, wees het brevier, zelfs wanneer dit structureel zou worden gewijzigd, van de hand. VIERBACH 1929, 216: 'In seinen Anschauungen über das Brevier fusst Winter grösstenteils auf der Schrift von Louis Garson.' *Ibid.*, 220:

Als Endergebnis der kritischen Prüfung stellt Winter fest, dass dasselbe weder ganz noch teilweise abgeändert, sondern völlig abgeschafft werden soll.

Tot de laatste richting kan Joseph Anton Weissenbach (1734-1801) gerekend worden, die jezuïet en na de opheffing van zijn orde hoogleraar in Luzern was. Deze formuleerde in *Neuer Versuch einer Verbesserung des Breviers und wie mans zum Besten der Kirche und der Geistlichen dabei zu benehmen hat. Eine theologisch-kritische Abhandlung von Joseph Anton Weissenbach*, Luzern 1801, een voorstel tot verbetering van het Romeinse brevier met uitgangspunten die grotendeels overeenkomen met die van de gallicaanse brevierherzieningen. Door meer gebruik te maken van Bijbels tekstmateriaal, een verantwoorde keuze van patristische teksten, de invoering van de lezing van canones van concilies, meer beknopte responsoria en antifonen en een algemene vereenvoudiging van de rubrieken zou het brevier primair de ontwikkeling van de geestelijkheid kunnen dienen en secundair die van de leken. Vgl. VIERBACH 1929, 216.

1526

193

De modellen hiervoor werden gevormd door twee uitgaven. De eerste is *Liber Psalmorum christianus, seu religio omnis christiana theoretica et practica, in exercitium precum sub forma Psalmorum redacta*, Augsburg / München 1789 van Benedikt Stattler (1728-1797), dat niet de vorm van een brevier heeft, maar in een supplement dat een vereenvoudigd ordinarium voor de officies bevat, enige hymnen bevat, die aan het [brevier van Besançon](#) uit 1761 ontleend heten te zijn, dat op zijn beurt van het [Parijse van 1736](#) is afgeleid.

Het tweede model is het getijdenboek van Thaddäus Anton Dereser (1757-1827), *Deutsches Brevier für Stiftsdamen und Klosterfrauen und jeden guten Christen*. Genehmigt vom hochwürdigsten Ordinariate zu Augsburg. Im Verlage der Joseph-Wolffischen Buchhandlung. 1792. Het brevier van Dereser, dat veel gebruikt is, niet alleen door vrouwelijke kloosterlingen maar ook door priesters, werd tevens verspreid onder de titel *Erbauungsbuch für katholische Christen auf alle Tage des Kirchenjahres*, waarschijnlijk om de belangstelling ervoor te verruimen. Het werd tot in 1821 geregeld nieuw opgelegd.

Zie ook BÄUMER 1895, 556-558, en Liobgild Koch, 'Ein deutsches Brevier der Aufklärungszeit: Thaddäus Dereser und sein Deutsches Brevier für Stiftsdamen und Klosterfrauen und jeden guten Christen' in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 17/18 (1975-1976), 80-144. Een latere uitwerking is die van Peter Moser (1755-1820), *Breviarium Romanum pro Ecclesiasticis et Sæcularibus*, Monachii MDCCCXV. Typis Josephi Zänglianis.

1527

193

Sailer stelde zijn mening over een herziening van het brevier niet te boek. Dit werd onder een pseudoniem en mogelijk buiten medeweten van Sailer gedaan door Franz Xaver Christmann (1726-1795), ook genaamd Crisman of Griesmann en bekender als orgelbouwer dan als theoloog, in: *I.M.S. Gedanken von der Abänderung des Breviers. Mit Anmerkungen begleitet und der katholischen Geistlichkeit zur Selbstprüfung vorgelegt von E.B.M.*, s. l. 1792. Vgl. Georg Aichinger, *Johann Michael Sailer, Bischof von Regensburg: Ein biographischer Versuch*, Freiburg i. Br. 1865, 198. Zie ook ROSKOVÁNY 1861, 1198-1199 en BÄUMER 1895, 559.

1528

193

Vgl. KELLER 1965, 476:

Deutlich machte [Wessenberg](#) auch auf einige die ganze Reformarbeit tragende Grundprinzipien aufmerksam. Er nennt zuerst die aktive Mitbeteiligung des Volkes am Gottesdienst das ganze Kirchenjahr hindurch; hierfür wurde das Bistumsgesangbuch geschaffen. An zweiter Stelle wird das Pfarrprinzip hervorgehoben

und betont, dass im Grunde alle liturgischen Reformmassnahmen irgendwie der inhaltlichen und formalen Aufbesserung des allgemein noch unterentwickelten Pfarrgottesdienstes galten, nicht zuletzt auch die so leidenschaftlich umkämpften Massnahmen zur Einschränkung der Bittgänge, Wallfahrten, Bruderschaftsfeste und Klostergottesdienste. Es verdient beachtet zu werden, dass [Wessenberg](#) auch in seinem Rückblick auf die Reformarbeit diese Massnahmen im Zusammenhang mit den Interessen von Pfarrei und Pfarrgottesdienst anführt! Ganz besonders erscheint von ihm als Grundprinzip die Wiederbelebung der katholischen Frömmigkeit aus dem Geist der Bibel betont; liturgische Erneuerung und Heranführung des Volkes an die Schrift hatten Hand in Hand zu gehen und sind auch bei seiner Liturgiereform unlösbar miteinander verbunden gewesen.

1529

194

Christkatholisches Gesang- u. Andachtsbuch zum Gebrauche bey der öffentlichen Gottesverehrung im Bisthum Konstanz, Konstanz 1812. De tweede oplage dateert van 1814 en de derde van 1824. De voornaamste auteur van dit omvangrijke gebedenboek is Joseph Willibald Strasser (1769-1846) geweest, theoloog, pedagoog en stadspastoor van Konstanz. Zie ook Friedrich von Weech, *Badische Biographien*, II, Karlsruhe 1881², 327-328; VIERBACH 1929, 42; POPP 1967, 53-86.

1530

194

Ritual nach dem Geiste und den Anordnungen der katholischen Kirche, oder praktische Anleitung für den katholischen Seelsorger zur erbaulichen und lehrreichen Verwaltung des liturgischen Amtes. Zugleich ein Erbauungsbuch für die Gläubigen, Stuttgart / Tübingen 1831, met een tweede, verbeterde oplage in 1833.

1531

194

In een aankondiging van 16 augustus 1804 stelde [Wessenberg](#) een groot aantal van dergelijke vragen aan de geestelijkheid. De vraag waarop het brevierontwerp een antwoord zou kunnen zijn geweest bevindt zich in *Sammlung bischöflicher Hirtenbriefe und Verordnungen Sner. Hoheit des Durchlauchtigsten Fürsten-Primas des Rheinischen Bundes, Bischofs zu Konstanz*, Bd. 1, Konstanz 1808, 119:

71. Man hat schon oft den Wunsch geäussert, dass das Brevier, Missale, Benedizional, Ritual u.s.w. verbessert werden möchte. Es fragt sich also: Was soll in diesen Büchern verbessert werden, wie kann dieses auf die zweckmässigste und leichteste Art geschehen?

Zie ook POPP 1969, 389-390.

1532

194

POPP 1969, 390-392.

1533

194

Indien het ontwerp inderdaad een reactie is op de vraag van [Wessenberg](#), is 1804 te beschouwen als *terminus ante quem non*. De jaren 1804 en 1806 zijn in het ontwerp gebruikt als voorbeelden voor de toepassing van de gebruikelijke tabel van de roerende feestdagen.

1534

194

Veel Bijbelse teksten, waaronder de psalmen, bevatten parafrasen van de Vulgaattekst (POPP 1969, 401-418) de verdeling van de psalmen over de getijden is niet alleen per dag en per week van de Romeinse afwijkend maar zelfs zo ingericht dat 92 psalmen in de eerste helft van het jaar worden gebruikt en de overige 58 in de tweede (POPP 1969, 395), het aantal heiligenfeesten is radicaal ingeperkt en het systeem van de rangen van feestdagen is sterk vereenvoudigd. Expliciet wordt rekening gehouden met noodzakelijke en gewenste verkorting van het officie voor diegenen die in de zielzorg werken. Hoewel van het handschrift als zodanig geen merkbare invloed is uitgegaan op de liturgische revisies in het bisdom Konstanz, maakt het bestaan ervan wel duidelijk dat de gallicaanse liturgierevisie aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw in details bekend is geweest en niet alleen in de hoogste regionen van de geestelijkheid.

In de keuze van de hymnen is volgens Popp de invloed te zien van het brevier van de benedictijnse congregatie van Saint-Vanne uit 1777. Ook zag hij overeenkomsten met het mauristenbrevier van 1787, vooral in de keuze van de oraties (POPP 1969, 396-397).

De laatste abt, Berthold Rottler (1748-1826), liet kort na zijn ambtsaanvaarding in 1801 delen van de inventaris van de abdij, vooral de kostbaarheden, in veiligheid brengen in verband met de te verwachten politieke veranderingen.

The British Magazine and Monthly Register of Religious and Ecclesiastical Information, Parochial History, and Documents Respecting the State of the Poor; Progress of Education, &c. verscheen van 1832 tot 1849 en bevatte artikelen en berichten van uiteenlopende aard op kerkelijk en sociaal gebied. Enkele pagina's met vertalingen van 'Sacred Poetry' uit verscheidene tradities werden tussen de artikelen gevoegd zonder veel commentaar. Zie George Prevost (ed.), *The Autobiography of Isaac Williams*, B.D., London 1893³, 65-68.

Isaac Williams (red.), *Hymns translated from the Parisian Breviary*, London 1839.

The Hymns of the Primitive Church, now first Collected, Translated, and Arranged, by the Rev. J. Chandler, London 1837. Niet alleen de titel van de verzameling geeft aanleiding tot dit vermoeden maar ook het feit dat hij in het voorwoord (p. viii-ix) het Parijse brevier als bron noemt, zonder dit nader te dateren, maar in directe samenhang met de bundel *Hymni Ecclesiastici, præsertim qui Ambrosiani dicuntur* van Georgius Cassander (1513-1566), waarvan hij wel het correcte jaar van uitgave geeft:

I was not aware, however, till very lately, of there being such ancient hymns extant: it certainly seemed most likely that if there had been any genuine primitive ones good for anything, they would have been brought into notice long since, and therefore I concluded that there was nothing in that way superior to those rhyming jingling hymns which are found in the Popish missals, as barbarous in their latinity, as defective in their doctrine. But my attention was a short time ago directed to some translations which have appeared, from time to time, in the "British Magazine", very beautifully executed, of some hymns extracted from the Parisian Breviary, with the originals annexed. Some, indeed, of the Sapphic and Alcaic and other Horatian metres, seem to be of little value, but the rest, of the peculiar hymn metre, Dimeter Iambics, appear ancient, simple, striking and devotional – in a word, in every way likely to answer our purpose. So I got a copy of the Parisian Breviary, and one or two old books of Latin Hymns, especially one compiled by Georgius Cassander, printed at Cologne, in the year 1556, and regularly applied myself to the work of selection and translation.

Chandler moet het *Breviarium Parisiense* van 1736 of later onder ogen hebben gehad, aangezien hij hymnen van Charles Coffin heeft opgenomen. Dit kan echter niet de editie van 1836 zijn geweest, omdat hierin een lijst voorkomt waarin de sigla die de namen van de dichters vermelden worden verklaard. Aan de daarin voorkomende jaartallen had hij kunnen zien dat Coffin in 1749 is overleden.

The Hymns of the Church, mostly Primitive, Collected, Translated, and Arranged for Public Use, by the Rev. J. Chandler, M.A., London 1841.

JULIAN 1892, 1284:

Isaac Williams's position in hymnody does not lie so much in the actual work which he did, as in the influence he had over others. His translations from the Latin, mainly through the metres which he deliberately adopted, have not had a wide acceptance in the hymnody of the Church. J. Chandler, however, had left it on record that Williams's translations in the British Magazine led him to undertake kindred work, and Chandler's translations are amongst the most popular in the English language.

POCKNEE 1954, 11:

It is thought that he purposely rendered his translation in awkward metres to prevent their passing into congregational use.

Vgl. ook JULIAN 1892, 1283.

1542

195

POCKNEE 1954, 12:

The confusion displayed by Williams, Chandler and others in associating the modern hymns in the French service-books with those from ancient sources ...

1543

195

John Mason Neale (24 januari 1818 – 6 augustus 1866, ISNI 0000 0001 0888 3272) kwam in de laatste fase van zijn studie in Cambridge in aanraking met de Oxford Movement en was betrokken bij de oprichting van de Cambridge Camden Society, later Ecclesiological Society genaamd. Deze zette zich in voor de bevordering van de belangstelling voor kerkelijke architectuur en de liturgie van de hoge middeleeuwen, zodat zij deel uitmaakte van de zogeheten Gothic Revival. Neale ontving in 1842 de priesterwijding, maar zijn zwakke gezondheid verhinderde hem actief in het pastoraat werkzaam te zijn. In 1846 werd hij directeur van Sackville College, een caritatieve instelling in East Grinstead. Hij was een van de stichters van de Society of Saint Margaret, een anglicaanse zustercongregatie die zich aan de ziekenverpleging wijdde, wat zelfs tot tegen hem gerichte gewelddadige incidenten leidde van de kant van enige groepen die de instelling van kloosterorden in de Engelse kerk als een te grote stap in de richting van het katholicisme ervoeren. Door zijn sympathie voor niet met Rome verbonden katholieke kerken, waaronder de orthodoxe en die van Utrecht, kwam hij tot vertalingen van oosterse liturgieën en hymnen en tot het schrijven van een geschiedenis van de oudbisschoppelijke Clerezie in Nederland: John Mason Neale, *A History of the So-called Jansenist Church of Holland: With a Sketch of its Earlier Annals, and some Account of the Brothers of the Common Life*, Oxford 1858. Als dichter en vooral vertaler heeft hij aan het Engelse kerklied zeer veel bijgedragen. De editie van *Hymns Ancient and Modern* van 1875 bevatte bijna zestig door hem vertaalde hymnen uit de tradities van verschillende katholieke kerkgemeenschappen.

1544

195

Vgl. het anonieme maar zeer waarschijnlijk van Neale afkomstige artikel: 'English Hymnology: Its History and Prospects', in: *The Christian Rembrancer* 66 (oktober 1849), 302-343 (citaat op p. 322):

It was a very natural mistake that, after the Breviary Hymns had experienced such long neglect, they should, on their revival, be thought in all cases absolutely perfect. It was also natural that at first the Paris Breviary should be preferred to the Roman. It is more like that to which English ears had been accustomed; it is prettier, more flowing, more classical, than even the Roman reform; it is far more subjective; and though the amazing strength, the awful solemnity, of the earlier hymns be gone, it was perhaps not the less popular on that account. Yet, if any one will remember that a great part of the Parisian hymns, so far as they were original, are merely the composition, done to order, of some very respectable French divines and scholars of the seventeenth century, – tainted, even now, in some places with heresy, more than tainted with it at first (e.g. the alteration "Jesu, Redemptor plurium", for the Church's "Jesu, Redemptor omnium"), – he will perhaps be disposed to smile at the great energy with which people went to work in versifying the most jejune, common-place compositions of the Gallican Church. It is noticeable, that Mr. Newman, in his

selections from the Paris Breviary, filled two hundred pages, while in that from the Roman, York, and Salisbury, he could not find nearly so large a number of hymns which he thought fit to republish.

Het artikel verscheen ook in *Littell's Living Age* 25 (1850), 241-260.

Vgl. NEALE 1850, 286:

It might seem that the crowd of French Breviaries which have had their origin within the last hundred and fifty years, must be utterly worthless for ritual studies; but this is not quite the case. Just as an ecclesiologist will, in a modernised church, trace a string here, a capital there, a jamb on this side, a piscina on that, which speaks of older and better work; so, in these office-books, many an old rite may be noted, if looked for, though perhaps disfigured, perhaps dislocated. And such discovery will be the more likely to be made, if the Breviaries in question are studied together with the invaluable *Voyages Liturgiques* of De Moleon (*Le Brun*), who wrote while the old provincial uses of France were still, in great degree, kept up, and who had that quickness of liturgical tact which let nothing noticeable escape his observation.

Zie ook NEALE 1867, 2.

In 1868 gaf hij nogmaals blijk van een vrij gedetailleerde kennis van de gallicaanse brevieren: *John Mason Neale*, Richard Frederick Littledale, *A Commentary on the Psalms: From Primitive and Mediaeval Writers: and from the Various Office-books and Hymns of the Roman, Mozarabic, Ambrosian, Gallican, Greek, Coptic, Armenian, and Syriac Rites*, Vol. I, London / New York 1868, 23-24:

From the Parisian Breviary a host of imitations sprang up. In the beginning of the eighteenth century, every Bishop of more than ordinary talents or learning seemed to consider it necessary to signalise his accession to his see by the promulgation of a new Breviary; till at length there were almost as many Office-books as dioceses. It is for the retention of these symbols and badges of a national Church that Gallicanism is now striving against the overbearing, oversweeping Ultramontanism of the present day. When the Parisian Breviary fell, the death-blow was in that, I fear, given to all.

Conspicuous among the countless families of French Office-books are three: those of Paris, Rouen, and Amiens, which far surpassed the rest in the beauty of their Antiphons, the happy arrangement of their Psalms, and above all, the loveliness of their Responses. I have studied these three with considerable care; and, in my opinion, the Rouen, as edited by the Archbishop *DeLavergne de Tressan*, excels all.

1545

195

John Mason Neale, *Hymni ecclesiæ e breviariis quibusdam et missalibus Gallicanis, Germanis, Hispanis, Lusitanis desumpti*, Oxford / London 1851. In het voorwoord (p. vi) hiervan noemt hij de Franse hymnen, waarvan er ongeveer zeventig zijn opgenomen, zonder nader op hun herkomst in te gaan:

Sat certum exploratumque habeo, Hymnos, qui hic multi occurrunt, Ecclesiæ Gallicanæ hodiernos, a vetustioribus quam maxime antecelli. Sed ne hos quidem spernendos esse existimo: imo forsitan eos, qui in his studiis minus exercitati sunt, ad veterem illum veræ Hymnologię gustum facilius adducent.

Opvallend is het frequente voorkomen van hymnen die Neale aan de brevieren van *Cahors* (1746) en Noyon (1764) zou hebben ontleend.

1546

195

John Henry Newman, *Hymni ecclesiæ, e Breviario Parisiensi*, Oxford 1838.

1547

195

John Henry Newman, *Hymni ecclesiæ; Pars I.: E Breviario Parisiensi; Pars II.: E Breviariis Romano, Saris-buriense, Eboracensi et aliunde*, London 1865.

1548**195**

Neale nam Newman ernstig kwalijk dat hij deze stap genomen had. Vgl. George Herring, *The Oxford Movement in Practice: The Tractarian Parochial World from the 1830s to the 1870s*, Oxford 2016, 34: 'For Neale, Newman's act was one of betrayal ...'

1549**195**

William Palmer, *Short Poems and Hymns, the latter mostly Translations*, Oxford 1845. Zie ook POCKNEE 1954, 44-45, 58-61 en 98-103.

1550**195**

Zij werden opgenomen in *The Church Hymn and Tune Book*, London 1852 (herdrukt in 1855), dat hij redigeerde met Henry John Gauntlet (1808-1894). Zie ook POCKNEE 1954, 12 en 54-55.

1551**195**

Hymns and Anthems for Use in the Holy Services of the Church within the United Diocese of St. Andrews, Dunkeld, and Dunblane, Edinburgh 1850. Zie ook POCKNEE 1954, 110-111 en 126-127.

1552**196**

John David Chambers, *Lauda Syon, Ancient Latin Hymns of the English and Other Churches, Translated into corresponding Metres*, London 1857-1866. Zie ook POCKNEE 1954, 48-49, 66-67, 70-71, 76-77, 90-93, 96-97 en 124-125.

1553**196**

Hymnal Noted: Parts I. & II, London / New York 1851. Het werd verschillende malen heruitgegeven. Een van de voornaamste medewerkers was Thomas Helmore (1811-1890).

In zijn bijdrage aan de inleiding tot het standaardwerk van Maurice Frost, *Historical Companion to Hymns Ancient and Modern* merkt W.K. Lowther Clarke over het belang van *Hymnal Noted* op:

The Hymnal Noted marks the extreme point in the swing of the pendulum in the direction of Latin office-hymns. As a practical hymn-book its contents were too much of one type for it to earn a lasting position; but it impressed once for all on the minds of Churchmen the importance of the old office-hymns, and the impression has gone on deepening.

FROST 1962, 114.

1554**196**

Aldus Cyril E. Pocknee in zijn bijdrage aan de inleiding tot de *Historical Companion* van Frost:

While the hymns of the Neo-Gallican Breviaries are written in elegant and polished Latin, they also differ liturgically from the older Latin hymns in as much they cover a somewhat wider area. Thus special provision is made in them for the period between Septuagesima and Lent, ... whereas in the old service-books the hymns of the feria would have been sung. In their contexts and subjects, the Neo-Gallican hymns are modern, in spite of their classical Latin, and they reflect the mind of the seventeenth and eighteenth centuries rather than that of the Middle Ages. They must, therefore, be classed with modern hymns rather than with the old Latin hymns; and no doubt their modernity and subjectivity of thought accounts, in some measure, for their popularity with our English congregations of today.

FROST 1962, 18-19.

1555**196**

Zie POCKNEE 1954, 21-38.

1556**196**

Hymns, Ancient and Modern, for Use in the Services of the Church, with accompanying Tunes, London 1861. Door de integratie van twee supplementen hierin ontstond in 1922 de *Standard Edition*. Een *Revised Edition* verscheen in 1950 en een *New Standard Edition* in 1975.

1557**196**

Vgl. POCKNEE 1954, 156-158; FROST 1962, 20-21.

1558**196**

The Night Hours of the Church, 3 delen, London s.a. (= 1870); *Breviary Offices from Lauds to Compline inclusive, Translated from the Sarum Books and supplemented from Gallican and Monastic Uses*, London 1874.

In de inleiding van het laatstgenoemde worden de brevieren van [Parijs](#), [Rouen](#), [Coutances](#), [Beauvais](#) en [Noyon](#) genoemd. Het brevier van [Rouen](#) had [Neale's voorkeur](#). De brevieren van [Coutances](#) en [Beauvais](#) vertonen verwantschap met dat van [Parijs](#); het brevier van [Noyon](#) is afgeleid van dat van [Amiens](#).

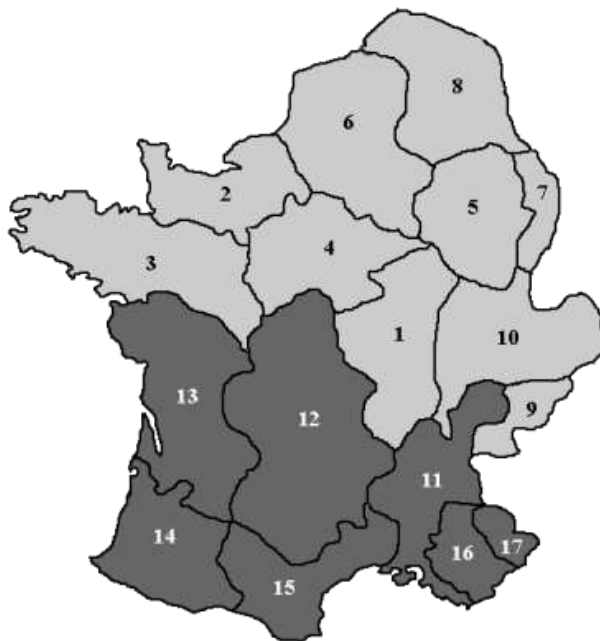
1559**197**

Vgl. LOUPÈS 1999, 35-37.

1560**198**

Zie o.a. BRETTE 1894-1904, I, 476-525, DAINVILLE 1956 en DUBOIS 1965.

De indeling gaat terug op de *Notitia dignitatum*, een overzicht van zo goed als alle administratieve en bestuurlijke functies aan het begin van de vijfde eeuw. Zie SEECK 1876, 111.

Diœcesis Galliarum

1	Gallia Lugdunensis Prima	Lugdunum	Lyon
2	Gallia Lugdunensis Secunda	Rotomagus	Rouen
3	Gallia Lugdunensis Tertia	Cæsarodunum	Tours
4	Gallia Lugdunensis Quarta	Senones	Sens
5	Belgica Prima	Augusta Treverorum	Trier
6	Belgica Secunda	Durocortorum	Reims
7	Germania Prima (Superior)	Moguntiacum	Mainz
8	Germania Secunda (Inferior)	Colonia Claudia Ara Agrippinensium	Keulen
9	Alpes Pœninæ et Graiæ	Augusta Prætoria Salassorum	Aosta
10	Maxima Sequanorum	Vesontio	Besançon

Diœcesis Viennensis

In de vijfde eeuw werd dit gebied Diœcesis Septem Provinciarum genoemd.

De provincie Viennensis werd als één geheel beschouwd.

11	Viennensis Prima	Vienna	Vienne
	Viennensis Secunda	Arelate	Arles
12	Aquitania Prima	Avaricum	Bourges
13	Aquitania Secunda	Burdigala	Bordeaux
14	Novempopulana (Aquitania Tertia)	Augusta Ausciorum	Auch
15	Narbonensis Prima	Colonia Narbo Martius	Narbonne
16	Narbonensis Secunda	Aquæ Sextiæ	Aix
17	Alpes Maritimæ	Ebrodunum	Embrun

De strijd tegen de Albigenzen in de eerste helft van de dertiende eeuw had de groei van het bisdom Toulouse niet in de weg gestaan. Al op 23 juli 1295 splitste Bonifatius VIII het bisdom Pamiers ervan af door de bulle *Romanus Pontifex*. Met *Salvator noster* van paus Johannes XXII werd Toulouse vanaf 26 mei 1317 aartsbisdom. Drie suffraganen daarvan werden van het toch nog grote gebied afgesplitst: Saint-Papoul vanaf 22 februari 1317, Montauban vanaf 25 juni, Lombez vanaf 11 juli en Lavaur vanaf 26 september van dat jaar. Op 11 juli en 27 september 1317 werden Rieux en Mirepoix, waarvan het territorium voordien tot Pamiers had gehoord, eveneens suffraganen van Toulouse.

In de kerkprovincie Bourges ontstonden op 13 augustus 1317 Tulle, waarvan het gebied tot Limoges had gehoord, en op 22 februari 1318 het bisdom Saint-Flour uit dat van Clermont.

De bisdommen Sarlat en Condom werden op 13 augustus 1317 gevormd uit delen van Périgueux en Agen; op dezelfde datum ontstonden uit het bisdom Poitiers Luçon en Maillezais. De zetel van het laatstgenoemde werd na de instelling van La Rochelle op 4 mei 1648 daarheen verplaatst.

Saint-Pons-de-Thomières werd op 1 maart 1318 losgemaakt van het territorium van Narbonne om daarvan een suffragaan bisdom te blijven. Het diocees Limoux, waarvan het gebied ook tot Narbonne had gehoord, heeft slechts bestaan van 20 augustus 1317 tot 28 februari 1318. In plaats daarvan kreeg Alet de bisschopszetel. Op 11 juli 1317 werd Castres, tot dan in het territorium van Albi, verzelfstandigd.

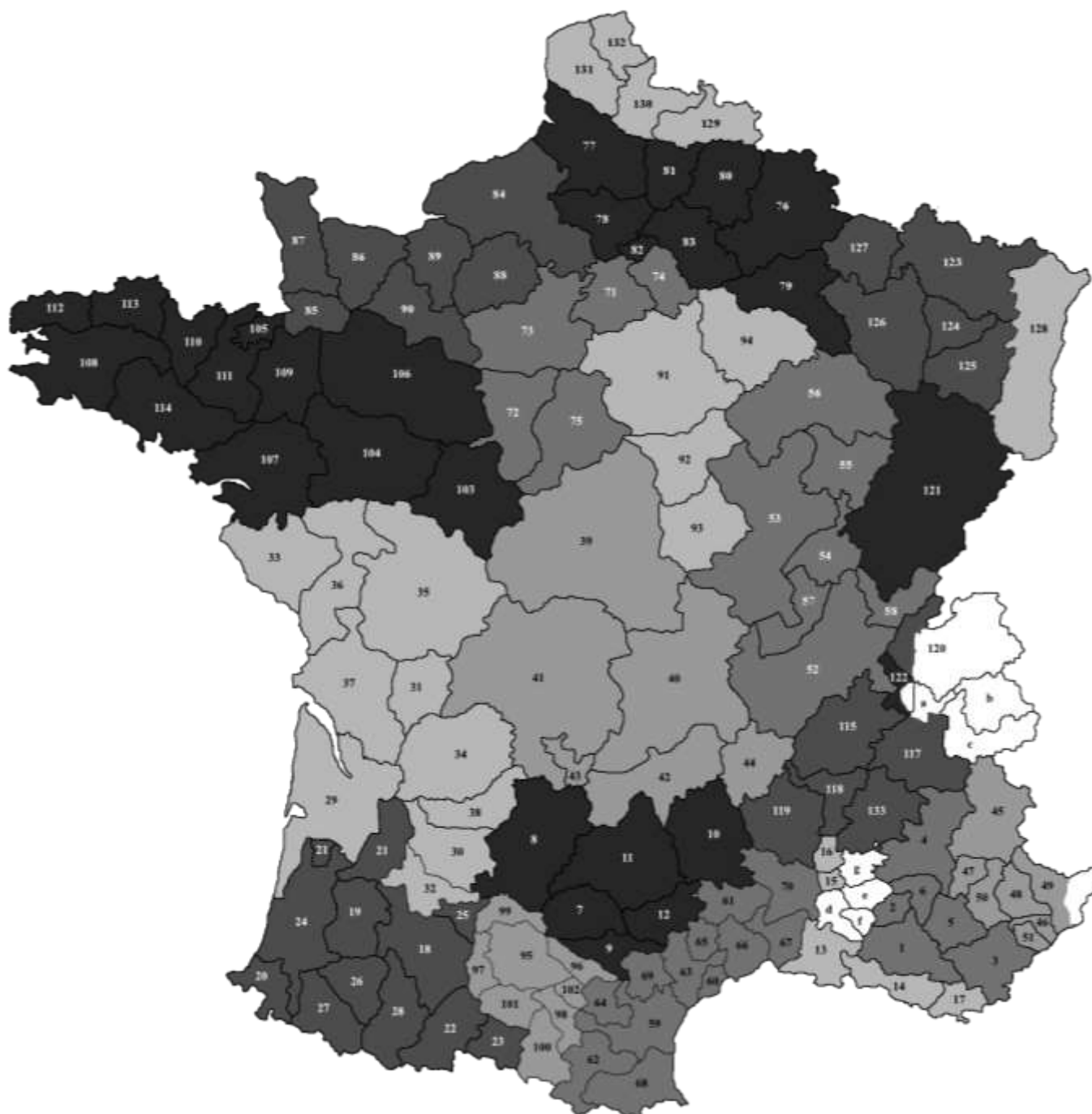
Paus [Innocentius XI](#) verhief op 3 oktober 1678 met de bulle *Triumphans pastor aeternus* het bisdom Albi tot aartsbisdom met als suffraganen Rodez, Castres, Cahors, Mende en Vabres. Het laatste bisdom was vanaf 13 augustus 1317 ontstaan uit delen van dat van Rodez.

In tegenstelling tot de zes oorspronkelijke *pairs ecclésiastiques du royaume*, de aartsbisschop-hertog van Reims, de bisschoppen van Laon en Langres, die eveneens de titel van hertog droegen, en die van Beauvais, Châlons en Noyon, die graven waren, had de bisschop van Parijs geen aandeel in het ceremonieel bij de kroning van de koningen. Zijn politieke rol rechtvaardigde in de zeventiende eeuw steeds meer een vooraanstaande positie in het episcopaat, zodat paus Gregorius XV met de bulle *Universi orbis* van 20 oktober 1622 het bisdom Parijs aartsbisdom verhief. Sens verloor daarmee de suffraganen Orléans, Chartres, Meaux en Blois. Lodewijk XIV versterkte de macht van de aartsbisschop van Parijs, [François de Harlay de Champvallon](#), door hem in 1674 de titel van hertog van Saint-Cloud te verlenen, waardoor hij en zijn opvolgers tot 1790 de zevende van de *pairs ecclésiastiques* waren.

Het aartsbisdom Avignon en zijn suffraganen Carpentras, Cavaillon en Vaison behoorden tot 1791 niet tot het Franse koninkrijk en hun territoria bevonden zich, althans voor een deel, in het Comtat Venaissin, dat deel uitmaakte van de Kerkelijke Staat, zodat de rechtstreekse pauselijke invloed daar zo sterk was dat een van de Romeinse afwijkende liturgie ondenkbaar was. Ook de bisdommen Orange en Saint-Paul-Trois-Châteaux, suffraganen van Arles, hadden delen van hun territorium buiten het koninkrijk. Het prinsdom Orange behoorde pas vanaf 1713, na de vredesverdragen van Utrecht, aan Frankrijk.

Besançon met Basel en Lausanne, Cambrai met Tournai en Yper, Embrun met Nice, dat met enkele onderbrekingen tot Savoye behoorde, Vienne met Genève, waarvan de zetel na 1535 in Annecy gevestigd was. Tot het hertogdom Savoye hoorden ook de territoria van Chambéry, Moûtiers en Tarentaise en Saint-Jean-de-Maurienne, die in een complexe relatie tot de kerkprovincie Vienne stonden.

Metz, Toul en Verdun en de bisdommen Nancy en Saint-Dié, die in 1777 waren ingesteld, waren suffraganen van Trier. Straatsburg hoorde tot de kerkprovincie Mainz.

1	Aix	39	Bourges
2	Apt	40	Clermont
3	Fréjus		<i>(vanaf 1630 Clermont-Ferrand, bevestigd 1731)</i>
4	Gap	41	Limoges
5	Riez	42	Saint-Flour
6	Sisteron	43	Tulle
		44	Le Puy <i>(exempt bisdom)</i>
7	Albi	45	Embrun
8	Cahors	46	Antibes (Grasse)
9	Castres	47	Digne
10	Mende	48	Glandèves (Entrevaux)
11	Rodez	49	Nice (gedeeltelijk buiten het koninkrijk)
12	Vabres	50	Senez
		51	Vence
13	Arles	52	Lyon
14	Marseille	53	Autun
15	Orange	54	Chalon-sur-Saône
16	Saint-Paul-Trois-Châteaux	55	Dijon <i>(vanaf 1731)</i>
17	Toulon	56	Langres
		57	Mâcon
		58	Saint-Claude <i>(vanaf 1742)</i>
18	Auch	59	Narbonne
19	Aire-sur-l'Adour	60	Agde
20	Bayonne	61	Alais
21	Bazas	62	Alet
22	Saint-Bertrand-de-Comminges	63	Béziers
23	Saint-Lizier en Couserans	64	Carcassonne
24	Dax	65	Lodève
25	Lectoure	66	Montpellier <i>(tot 1568 Maguelone)</i>
26	Lescar	67	Nîmes
27	Oloron	68	Perpignan
28	Tarbes	69	Saint-Pons-de-Thomières
		70	Uzès
29	Bordeaux	71	Parijs <i>(aartsbisdom vanaf 1622)</i>
30	Agen	72	Blois <i>(vanaf 1697)</i>
31	Angoulême	73	Chartres
32	Condom	74	Meaux
33	Luçon	75	Orléans
34	Périgueux		
35	Poitiers	76	Reims
36	La Rochelle <i>(tot 1648 Maillezais)</i>	77	Amiens
37	Saintes	78	Beauvais
38	Sarlat	79	Châlons-sur-Marne
		80	Laon
		81	Noyon
		82	Senlis
		83	Soissons

84	Rouen		<i>(clergé étranger)</i>
85	Avranches	121	Besançon
86	Bayeux		Basel - Bâle
87	Coutances	122	Belley
88	Évreux		Lausanne
89	Lisieux		<i>suffraganen van Trier:</i>
90	Séez	123	Metz
91	Sens	124	Nancy (<i>vanaf 1777</i>)
92	Auxerre	125	Saint-Dié (<i>vanaf 1777</i>)
93	Nevers	126	Toul
94	Troyes	127	Verdun
			<i>suffragaan van Mainz:</i>
		128	Strasbourg
			<i>(clergé étranger)</i>
95	Toulouse	129	Cambrai
96	Lavaur	130	Arras
97	Lombez	131	Boulogne
98	Mirepoix	132	Saint-Omer
99	Montauban		Tournai (<i>buiten het koninkrijk na 1713</i>)
100	Pamiers		Ypres (<i>buiten het koninkrijk na 1713</i>)
101	Rieux-Volvestre		<i>(buiten het koninkrijk)</i>
102	Saint-Papoul	a	Chambéry (<i>vanaf 1779</i>)
103	Tours	b	Moûtiers en Tarentaise
104	Angers	c	Saint-Jean-de-Maurienne
105	Dol		<i>(buiten het koninkrijk)</i>
106	Le Mans	d	Avignon
107	Nantes	e	Carpentras
108	Quimper	f	Cavaillon
109	Rennes	g	Vaison
110	Saint-Brieuc		Corsica
111	Saint-Malo (Aleth)		<i>suffraganen van Genua:</i>
112	Saint-Pol-de-Léon		Accia
113	Tréguier		Mariana
114	Vannes		Nebbio
115	Vienne		<i>suffraganen van Pisa:</i>
116	Die		Aléria
117	Grenoble		Ajaccio
118	Valence		Sagone
119	Viviers		
120	Genève-Annecy (<i>gedeeltelijk buiten het koninkrijk</i>)		

1572

198

De zes bisdommen van Corsica, dat vanaf 1768 onder Frans bestuur was, waren suffraganen van Genua en van Pisa. Zij bleven geheel buiten de invloedssfeer van het gallicanisme, ook van de liturgische uitingen daarvan.

1573

198

Dit waren de kerkprovincies die vertegenwoordigd waren bij de Colloque de Poissy, een overigens zonder resultaat gebleven overleg tussen katholieke en protestantse kerkleiders en theologen, dat van 9 september tot 9 oktober 1561 in de priorij van de dominicanessen in deze plaats gehouden werd.

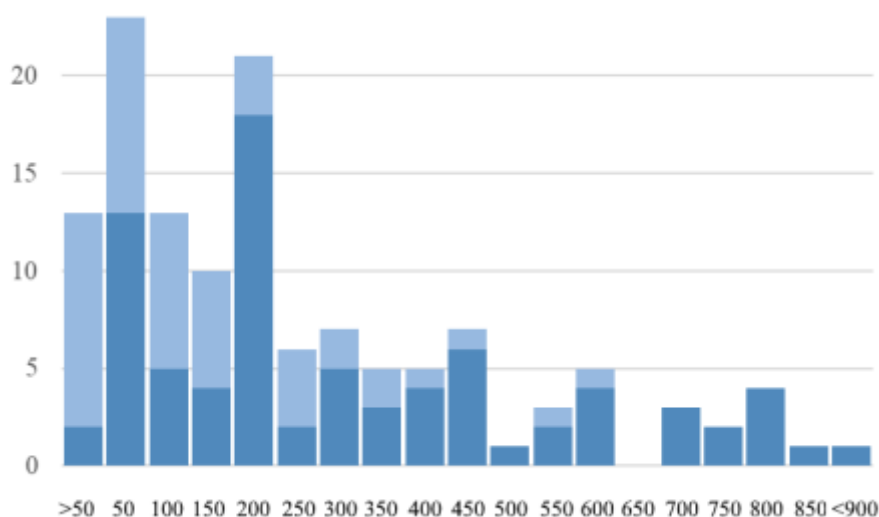
De gegevens omtrent de diocesen zijn ontleend aan het anonieme werk EXPOSÉ DES DROITS 1824. Die van de dertiende editie van DUCHESNE 1764-1789, die betrekking op het jaar 1788, zijn daarmee in het algemeen niet in strijd.

Aantallen parochies volgens EXPOSÉ DES DROITS 1824, 21-25, aangevuld en gecorrigeerd aan de hand van DUCHESNE 1764-1789, XIII (1788) van de bisdommen en percentages van het totaal.

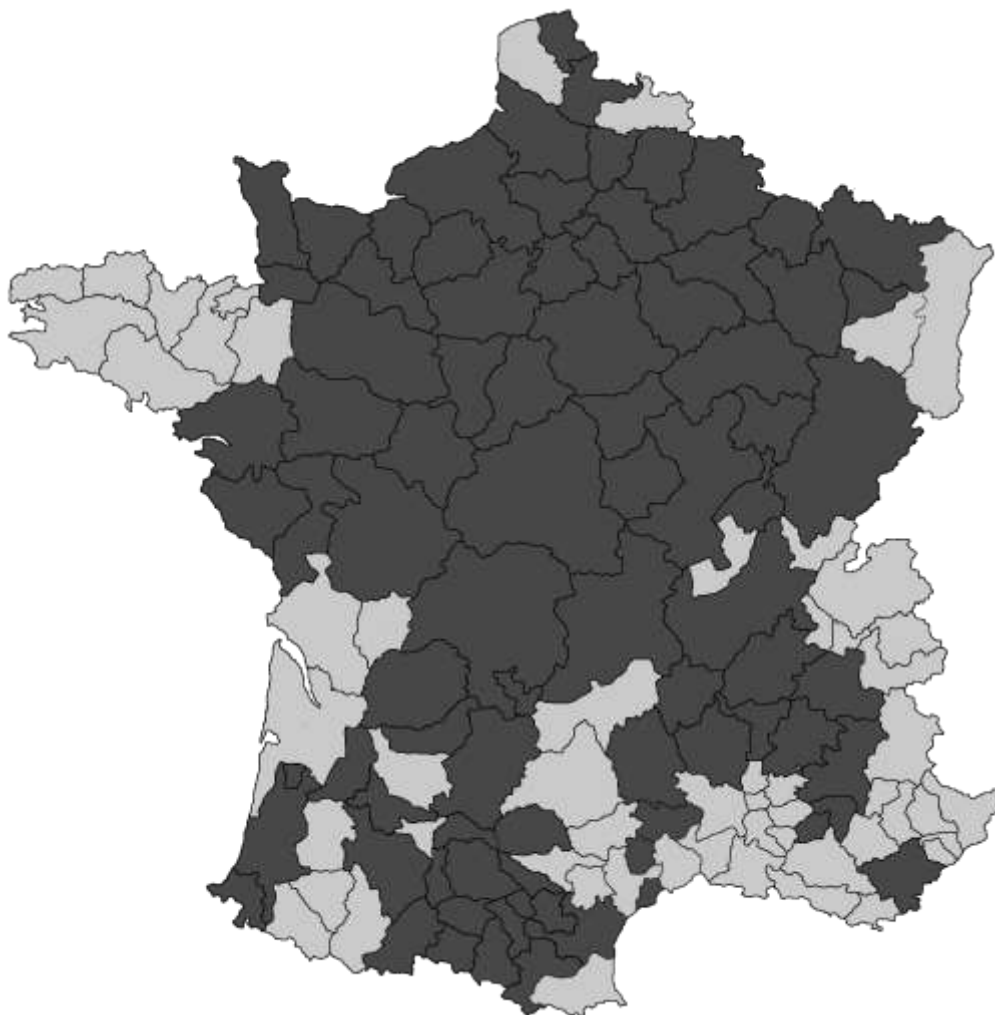
Orange	20	0,06	Vannes	160	0,45
Vence	23	0,06	Saint-Malo	161	0,45
Grasse	24	0,07	Nancy	168	0,47
Toulon	24	0,07	Quimper-Corentin	173	0,48
Agde	25	0,07	Avranches	177	0,50
Marseille	31	0,09	Perpignan	180	0,50
Apt	32	0,09	Dax	196	0,55
Digne	32	0,09	Oloron	196	0,55
Senez	33	0,09	Blois	200	0,56
Saint-Paul-Trois-Châteaux	37	0,10	Gap	200	0,56
Saint-Papoul	44	0,12	Lescar	200	0,56
Saint-Pons-de-Thomières	45	0,13	Mende	200	0,56
Glandèves	49	0,14	Valence	205	0,57
Sisteron	50	0,14	Angoulême	206	0,58
Arles	51	0,14	Auxerre	210	0,59
Tulle	52	0,15	Die	210	0,59
Riez	54	0,15	Chalon-sur-Saône	212	0,59
Lodève	58	0,16	Albi	213	0,60
Saint-Lizier en Couserans	63	0,18	Viviers	214	0,60
Lavaur	67	0,19	Toulouse	218	0,61
Fréjus	70	0,20	Bazas	221	0,62
Bayonne	74	0,21	Rennes	221	0,62
Senlis	74	0,21	Grenoble	231	0,65
Lectoure	78	0,22	Meaux	231	0,65
Mirepoix	82	0,23	Luçon	236	0,66
Alais	83	0,23	Saint-Bertrand-de-Comminges	236	0,66
Belley	83	0,23	Sarlat	236	0,66
Montauban	83	0,23	Nantes	240	0,67
Alet	87	0,24	Narbonne	242	0,68
Saint-Claude	87	0,24	Mâcon	260	0,73
Saint-Pol-de-Léon	87	0,24	Orléans	265	0,74
Dol	90	0,25	Nevers	271	0,76
Nîmes	90	0,25	Boulogne	279	0,78
Aix	96	0,27	Uzès	281	0,79
Lombez	96	0,27	Tarbes	298	0,84
Embrun	98	0,27	Châlons-sur-Marne	300	0,84
Pamiers	100	0,28	Saint-Flour	300	0,84
Castres	104	0,29	Verdun	300	0,84
Rieux-Volvestre	104	0,29	Tours	310	0,87
Saint-Omer	104	0,29	La Rochelle	321	0,90
Tréguier	104	0,29	Strasbourg	340	0,95
Saint-Brieuc	114	0,32	Noyon	342	0,96
Montpellier	120	0,34	Laon	350	0,98
Carcassonne	122	0,34	Auch	359	1,01
Saint-Dié	128	0,36	Troyes	373	1,05
Béziers	130	0,36	Bordeaux	381	1,07
Vabres	130	0,36	Agen	388	1,09
Aire-sur-l'Adour	132	0,37	Beauvais	400	1,12
Le Puy	133	0,37	Soissons	401	1,12
Condom	151	0,42	Arras	403	1,13
Dijon	156	0,44	Vienne	430	1,21

Périgueux	440	1,23	Cambrai	610	1,71
Rodez	466	1,31	Bayeux	617	1,73
Langres	470	1,32	Metz	623	1,75
Lisieux	480	1,35	Lyon	706	1,98
Coutances	493	1,38	Poitiers	725	2,03
Parijs	493	1,38	Le Mans	738	2,07
Séez	497	1,39	Sens	774	2,17
Toul	497	1,39	Bourges	792	2,22
Reims	517	1,45	Amiens	800	2,24
Évreux	550	1,54	Clermont-Ferrand	800	2,24
Saintes	553	1,55	Chartres	810	2,27
Cahors	587	1,65	Besançon	825	2,31
Angers	600	1,68	Limoges	868	2,43
Autun	610	1,71	Rouen	1.388	3,89

Diocesen volgens de aantallen van hun parochies met (donker gearceerd) en zonder (licht gearceerd) eigen brevieruitgaven in 1788.

Het bisdom Limoges biedt hiervan een voorbeeld (9. 8.). De oplage van het brevier van 1736 bedroeg 3.000 en die van de heruitgave van 1783 ruim 4.000. Het aantal pastorale eenheden van dit bisdom hoorde percentueel tot de hoogste van het Franse koninkrijk, terwijl de inkomsten van de bisschopszetel ver beneden het gemiddelde lagen.

Verspreiding van eigen brevieruitgaven over de diocesen in 1788.

Vgl. ook de [verspreidingskaart van de missaaluitgaven](#).

De bisdommen met een eigen uitgave zijn donker gearceerd.

1577

199

Agde en Apt omvatten slechts [25 respectievelijk 32](#) parochies. De bisschop van Apt ontving slechts [9.000 livres](#) per jaar, maar die van Agde [40.000](#).

1578

199

EXPOSÉ DES DROITS 1824, 18 geeft als aantallen en inkomsten:

seculiere clerus	246.982	73.708.900
reguliere clerus	82.857	24.264.596
vrouwelijke religieuzen	82.580	23.262.000
	-----	-----
totaal	412.419	121.235.496

DUCHESNE 1764-1789, XIII (1788). Deze bron, die ook de namen van de bisschoppen, kanunniken en oversten van kloosters bevat, lijkt zeer nauwkeurig te zijn. EXPOSÉ DES DROITS 1824 geeft hogere cijfers, waarmee het totaal op 4.909.000 livres komt. De bisdommen Nancy en Saint-Dié, die in 1777 werden ingesteld, zijn hierin niet begrepen. De verschillen kunnen voor een deel verklaard worden doordat niet altijd onderscheid gemaakt is tussen bruto- en netto-inkomsten na aftrek van de belasting die de geestelijkheid vanaf 1567 verschuldigd was.

Omdat de clerus niet onder de wereldlijke jurisdictie viel, werd de regeling van de directe belastingen een zaak van de kerk. De gewone belasting werd geheven in de vorm van de *décimes*, waarvan de bedragen over de diocesen verdeeld werden door de *Assemblée du clergé*. In ieder bisdom was een *Chambre des décimes*, die deze hief van allen die een kerkelijk beneficie genoten. De buitengewone belasting was de *don gratuit*, die door de geestelijkheid meestal niet duidelijk van de *décimes* werd onderscheiden, zodat zij alle belastingen als een vrijwillige gave kon beschouwen. Voor de inning hiervan benoemde de *Assemblée du clergé* ook functionarissen, de *agents généraux*, die ondersteund werden door *syndics métropolitains* en *syndics diocésains* op het niveau van de kerkprovincies en de bisdommen. De geestelijkheid bleef hiermee formeel gedeeltelijk vrijgesteld van de directe belastingheffing maar droeg wel bij in de lasten van de overheid. Deze bijdrage was echter zeer gering in verhouding tot wat van de derde stand werd geheven. Daarbij was de vaststelling van de hoogte van de *don gratuit* een uiterst schimmige aangelegenheid, die leidde tot grote ongelijkheid tussen de bisdommen en daarbinnen tussen de geestelijken. Zie ook DE VIGUERIE 1995, 898 en 917-918.

In 1765 verdeelde de *Assemblée du Clergé* de kerkelijke beneficies in acht klassen; zie o.a. MÉRIC 1890, 183-187. Dit systeem werkte zeer in het voordeel van de rijkste bisdommen en van sommige vermogende abdijen. GASQUET 1885, II, 91-93, geeft hiervan enige voorbeelden en concludeert:

De même que le paysan portait le principal du fardeau de l'impôt et que dans l'État les charges étaient inversement proportionnelles à la fortune de chacun; ainsi, dans le premier ordre, les curés de campagne, qui en étaient comme la roture, succombaient accablés par les contributions auxquelles les bureaux les taxaient, tandis que les prélats opulents et les galants commendataires vivaient à Versailles, dans une immunité presque complète, sans souci de leurs diocèses ou de leurs abbayes.

DELBOS 1848, I, 59-96, geeft gedeeltelijk andere cijfers, die meestal hoger zijn. Hier worden ook de soms aanzienlijke inkomsten van abdijen in de bisdommen genoemd. PITOIS 1840, II, 197, komt voor 1789 tot een totaalbedrag van 6.614.400 livres.

Deze bedragen moeten niet worden verward met de persoonlijke inkomens van de bisschoppen. Van de gespecificeerde bedragen moesten uitgaven worden gedaan voor o.a. de huishouding en het personeel in de bisschoppelijke paleizen, representatieve verplichtingen en reizen. Ook ontvingen geestelijken en leken soms toelagen van bisschoppen persoonlijk. Hiermee is geen rekening gehouden doordat deze uitgaven niet nauwkeurig bekend zijn. De bisschoppen hadden daarentegen ook vaak inkomsten uit renten en persoonlijke bezittingen en als commendataire abten van abdijen binnen en buiten hun bisdom, die soms zeer aanzienlijke bedragen konden opleveren; vgl. EXPOSÉ DES DROITS 1824, 26-47.

De inkomsten van de bisschoppen volgens EXPOSÉ DES DROITS 1824, 21-25, aangevuld en gecorrigeerd aan de hand van DUCHESNE 1764-1789, XIII (1788) van de bisdommen en percentages van het totaal.

In de vierde kolom is de heffing in florijnen (=5½ livres) van de Romeinse curie voor de bulle bij de aanstelling van een bisschop vermeld met in de vijfde kolom het percentage van het jaarinkomen dat deze heffing omvatte.

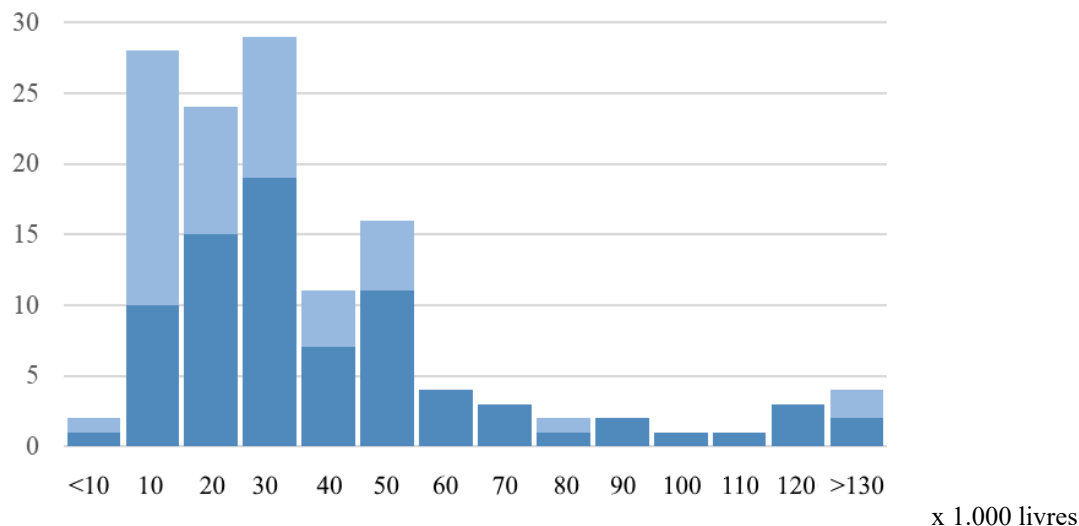
Vence	7.000	0,13	200	15,23
Apt	9.000	0,16	250	14,81
Belley	10.000	0,18	333	17,75
Glandèves	10.000	0,18	400	21,32
Grasse	10.000	0,18	424	22,60
Saint-Paul-Trois-Châteaux	10.000	0,18	400	21,32
Senez	10.700	0,20	300	14,94
Gap	11.000	0,20	1.400	67,84
Saint-Brieuc	12.000	0,22	800	35,53
Saint-Flour	12.000	0,22	900	39,98
Digne	13.000	0,24	400	16,40
Oloron	13.000	0,24	600	24,60
Chalon-sur-Saône	14.000	0,26	700	26,65
Mâcon	14.000	0,26	1.000	38,07
Clermont-Ferrand	15.000	0,27	4.550	161,68
Die	15.000	0,27	2.126	75,54
Saint-Pol-de-Léon	15.000	0,27	800	28,43
Sisteron	15.000	0,27	800	28,43
Toulon	15.000	0,27	400	14,21
Tulle	15.000	0,27	1.400	49,75
Alais	16.000	0,29	500	16,66
Séiez	16.000	0,29	3.000	99,94
Lescar	17.000	0,31	1.300	40,76
Bazas	18.000	0,33	600	17,77
Lectoure	18.000	0,33	1.600	47,38
Orange	18.000	0,33	408	12,08
Perpignan	18.000	0,33	1.500	44,42
Vabres	18.000	0,33	1.000	29,61
Valence	18.000	0,33	2.389	70,74
Riez	19.000	0,35	850	23,84
Angoulême	20.000	0,37	1.000	26,65
Avranches	20.000	0,37	2.500	66,63
Boulogne	20.000	0,37	1.500	39,98
Dol	20.000	0,37	4.000	106,6
Limoges	20.000	0,37	1.600	42,64
Nevers	20.000	0,37	2.150	57,30
Saintes	20.000	0,37	2.000	53,30
Tréguier	20.000	0,37	460	12,26
Quimper	21.000	0,38	1.000	25,38
Autun	22.000	0,40	4.080	98,85
Embrun	22.000	0,40	2.400	58,15
Meaux	22.000	0,40	2.000	48,45
Soissons	23.000	0,42	2.400	55,62
Blois	24.000	0,44	2.533	56,25
Châlons-sur-Marne	24.000	0,44	3.000	66,63
Dax	24.000	0,44	500	11,10
Périgueux	24.000	0,44	2.590	57,52
Saint-Lizier en Couserans	24.000	0,44	1.000	22,21
Alet	25.000	0,46	1.500	31,98
Chartres	25.000	0,46	4.000	85,28
Pamiers	25.000	0,46	1.500	31,98
Nîmes	26.000	0,48	1.200	24,60
Saint-Claude	27.000	0,49	1.500	29,61

Fréjus	28.000	0,51	1.000	19,04
Aire-sur-l'Adour	30.000	0,55	1.200	21,32
Amiens	30.000	0,55	4.900	87,06
Bayonne	30.000	0,55	100	1,78
Évreux	30.000	0,55	2.500	44,42
Laon	30.000	0,55	4.000	71,07
Le Mans	30.000	0,55	2.116	37,59
Marseille	30.000	0,55	700	12,44
Mirepoix	30.000	0,55	2.500	44,42
Poitiers	30.000	0,55	2.800	49,75
Saint-Dié	30.000	0,55	142	2,52
Sarlat	30.000	0,55	742	13,18
Tarbes	30.000	0,55	1.200	21,32
Uzès	30.000	0,55	1.000	17,77
Viviers	30.000	0,55	4.400	78,17
Rennes	32.000	0,59	1.000	16,66
Angers	35.000	0,64	1.700	25,89
Le Puy	35.000	0,64	2.650	40,36
Luçon	35.000	0,64	1.000	15,23
Saint-Malo	35.000	0,64	1.000	15,23
Saint-Pons-de-Thomières	35.000	0,64	3.450	52,54
Vienne	35.000	0,64	1.854	28,23
Besançon	36.000	0,66	1.023	15,15
Lodève	36.000	0,66	1.060	15,69
Noyon	37.000	0,68	300	4,32
Toul	37.000	0,68	2.500	36,01
Aix	37.400	0,69	2.400	34,20
Senlis	38.000	0,70	1.254	17,59
Grenoble	38.800	0,71	1.088	14,95
Vannes	39.000	0,71	350	4,78
Agde	40.000	0,73	1.500	19,99
Dijon	40.000	0,73	1.233	16,43
Mende	40.000	0,73	3.500	46,64
Arles	42.000	0,77	2.008	25,48
Coutances	44.000	0,81	2.500	30,28
Montpellier	44.000	0,81	4.000	48,45
Nantes	44.000	0,81	2.000	24,23
Lombez	45.000	0,82	2.500	29,61
Rieux-Volvestre	45.000	0,82	2.500	29,61
Saint-Papoul	45.000	0,82	2.500	29,61
Lavaur	46.000	0,84	2.500	28,97
Agen	50.000	0,92	2.440	26,01
Auxerre	50.000	0,92	4.400	46,90
Bourges	50.000	0,92	4.033	42,99
Lisieux	50.000	0,92	4.000	42,64
Lyon	50.000	0,92	3.000	31,98
Montauban	50.000	0,92	2.500	26,65
Nancy	50.000	0,92	142	1,51
Orléans	50.000	0,92	2.000	21,32
Reims	50.000	0,92	4.750	50,64
Rodez	50.000	0,92	2.326	24,80
Saint-Omer	50.000	0,92	1.000	10,66
Troyes	50.000	0,92	2.500	26,65
Langres	52.000	0,95	9.000	92,25
Béziers	54.000	0,99	2.008	19,82
Bordeaux	55.000	1,01	4.000	38,76
Carcassonne	55.000	1,01	6.000	58,15
Cahors	60.000	1,10	1.000	8,88
Castres	60.000	1,10	2.500	22,21
Saint-Bertrand-de-Comminges	60.000	1,10	4.000	35,53
La Rochelle	64.000	1,17	2000	16,66

Condom	70.000	1,28	2.500	19,04
Sens	70.000	1,28	6.166	46,95
Verdun	74.500	1,37	4.466	31,95
Arras	80.000	1,47	4.000	26,65
Tours	82.000	1,50	9.500	61,75
Bayeux	90.000	1,65	4.433	26,25
Beauvais	96.000	1,76	4.600	25,54
Rouen	100.000	1,83	12.000	63,96
Toulouse	110.000	2,02	5.000	24,23
Albi	120.000	2,20	2.000	8,88
Auch	120.000	2,20	1.000	4,44
Metz	120.000	2,20	6.000	26,65
Narbonne	160.000	2,93	9.000	29,98
Cambrai	200.000	3,67	6.000	15,99
Parijs	200.000	3,67	4.283	11,41
Strasbourg	300.000	5,50	2.500	4,44

Het gemiddelde bisschoppelijke inkomen bedroeg afgerond 32.900 livres per jaar; het modale 30.000. Het gemiddelde in diocesen die vóór 1789 geen eigen brevieruitgave hadden, was 29.400 livres en het gemiddelde in diocesen waarin dat wel het geval was, lag hoger, namelijk op 35.100. Een diocesane uitgave was in de bisdommen met een bovengemiddelde welstand vrij algemeen, met Straatsburg als opvallende uitzondering. In diocesen van minder dan gemiddelde welstand waren deze edities ook aanwezig, maar veel minder daar waar de inkomsten van de bisschop relatief gering waren. De onderlinge ongelijkheid van de inkomens van de bisschoppen werd vooral veroorzaakt door de inkomens boven 80.000 livres en de onevenredig verdeelde heffingen op deze inkomens van overheidswege.

Vanaf 1567 was ook de geestelijkheid belasting aan de koning verschuldigd. Omdat de clerus niet onder de wereldlijke jurisdictie viel, werd de regeling van de directe belastingen een zaak van de kerk. De gewone belasting werd geheven in de vorm van de *décimes*, waarvan de bedragen over de diocesen verdeeld werden door de Assemblée du clergé. In ieder bisdom was een *Chambre des décimes*, die deze hief van allen die een kerkelijk beneficie genoten. De buitengewone belasting was de *don gratuit*, die door de geestelijkheid meestal niet duidelijk van de *décimes* werd onderscheiden, zodat zij alle belastingen als een vrijwillige gave kon beschouwen. Voor de inning hiervan benoemde de Assemblée du clergé ook functionarissen, de *agents généraux*, die ondersteund werden door *syndics métropolitains* en *syndics diocésains* op het niveau van de kerkprovincies en de bisdommen. De geestelijkheid bleef hiermee formeel gedeeltelijk vrijgesteld van de directe belastingheffing maar droeg wel bij in de lasten van de overheid. Deze bijdrage was echter zeer gering in verhouding tot wat van de derde stand werd geheven. Daarbij was de vaststelling van de hoogte van de *don gratuit* een uiterst schimmige aangelegenheid, die leidde tot grote ongelijkheid tussen de bisdommen en daarbinnen tussen de geestelijken. Zie ook DE VIGUERIE 1995, 898 en 917-918.

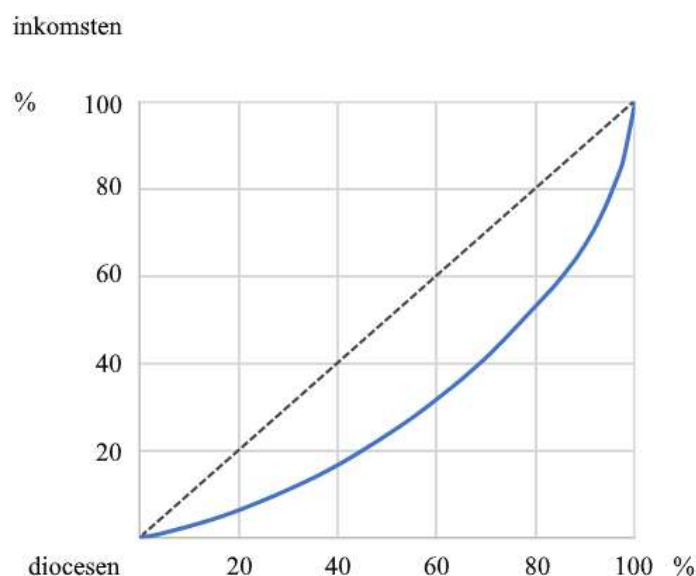

Diocesen volgens de jaarinkomsten van hun bisschoppen met (donker gearceerd) en zonder (licht gearceerd) eigen brevieruitgaven in 1788.

De gemiddelde inkomsten van de diocesen zonder brevier bedragen 83% van die van de diocesen met een brevier. Het gemiddelde aantal parochies e.d. in diocesen zonder brevier is 44% van dat van diocesen met brevier.

1582

199

De verdeling van het totaal van de inkomsten over de bisdommen lijkt zeer ongelijk te zijn: het hoogste inkomen bedroeg 300.000 livres en het laagste 7.000.

De visualisatie hiervan is de Lorenzcurve, die gebruikt wordt om de Gini-coëfficiënt van deze verdeling te berekenen. Deze is een statistische maatstaf van de ongelijkheid in een verdeling en wordt in de economie met name gebruikt om de ongelijkheid in inkomen of vermogen te definiëren. Voor deze verdeling is de Gini-coëfficiënt 0,39, wat vergeleken met die van de inkomens in de Franse samenleving van de achttiende eeuw in het algemeen betrekkelijk laag is. Volgens MORRISSON EN SNYDER 2000, 76 is de coëfficiënt hiervan omstreeks 1780 te berekenen op 0,60 tot 0,62, wat vermoedelijk te hoog is. MILANOVIC 2010, 22, corrigeert de berekening zodat de coëfficiënt 0,546 bedraagt. Ter vergelijking kan dienen dat de huidige Gini-coëfficiënt van Nederland

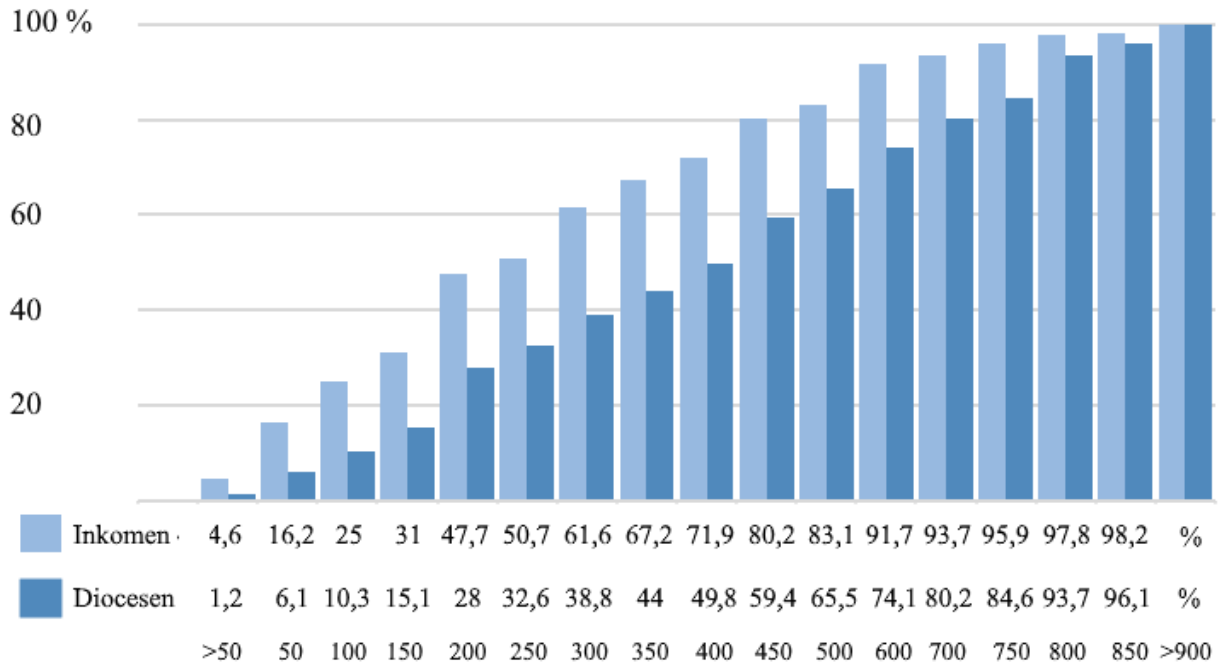
tussen 0,30 en 0,35 ligt, die van Duitsland en de Scandinavische landen beneden 0,30 en die van Brazilië, Colombia en Zuid-Afrika boven 0,50.

De coëfficiënt, ontwikkeld door de Italiaanse statisticus Corrado Gini (1884-1965), is te benaderen met de formule van Malcolm Brown (geb. 1954):

$$G = 1 - \sum_{i=0}^{k-1} (Y_{i+1} + Y_i)(X_{i+1} - X_i)$$

1583

199

De relatie tussen inkomsten van de bisschoppen en de omvang van hun diocesen in percenten van het landelijk totaal.

1584

200

Voor de verkrijging van een bisdom diende een door de koning benoemde kandidaat goedkeuring van de Romeinse curie te verkrijgen en een vastgesteld bedrag te voldoen. Deze heffingen gingen terug op de zogenaamde *servitia communia*, die vóór het midden van de dertiende eeuw voldaan werden aan de wijvende bisschop en daarna aan de paus.

Deze *servitia communia* behoorden tot de *annaten*, die in 1320 in Frankrijk werden ingevoerd maar in 1385 onder Karel VI weer werden afgeschaft. Het gebruik van de annaten herleefde bij het *Concordaat van Bologna* tussen François I en paus Leo X. Pas na de Franse Revolutie verdwenen zij ten gunste van een relatief bescheiden bedrag aan leges voor de pauselijke bullen voor de benoeming van bisschoppen en aartsbisschoppen.

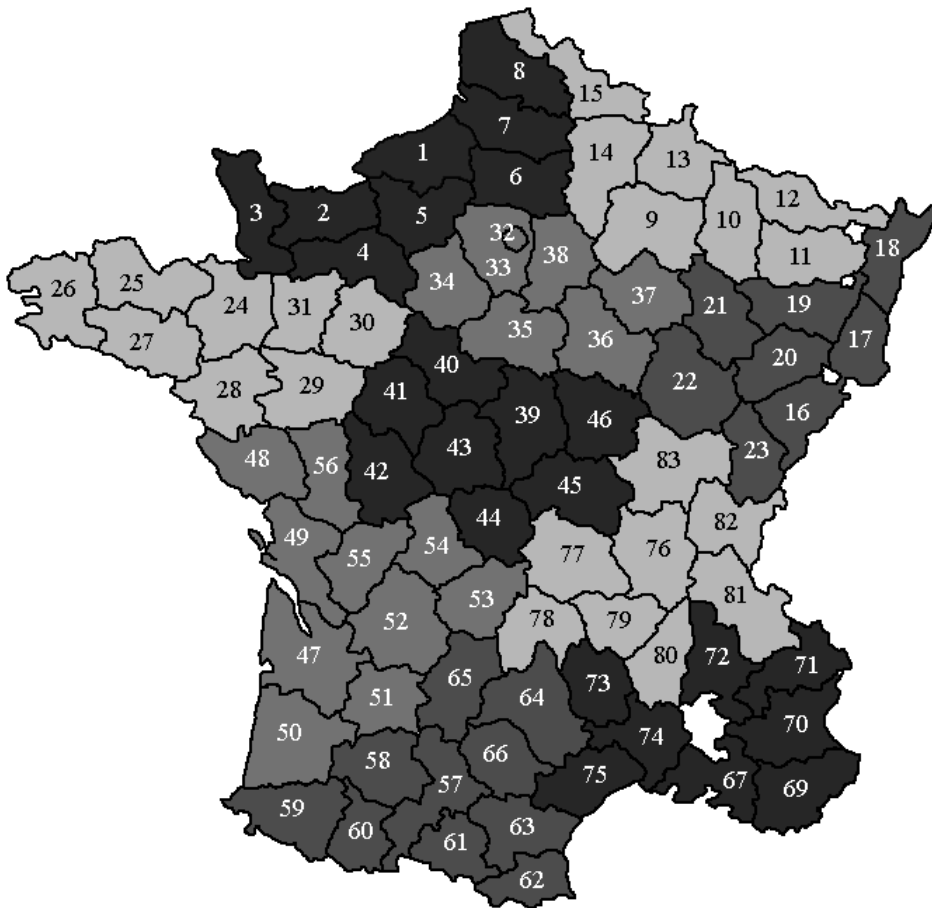
De hoogte hiervan, uitgedrukt in florijnen, die geen reëel betaalmiddel maar een rekeneenheid waren en die een waarde hadden van 5 livres, 6 sous en 8 deniers, was in beginsel de *fructus primi anni*, kon in sommige gevallen slechts een gering percentage van de jaarinkomsten uit het bisdom zijn, maar ook kon het eenmalig door de nieuwe bisschop te betalen bedrag zijn jaarinkomen aanzienlijk overtreffen.

D'HÉRICOURT 1743, I, 364:

Quoique le Concile de Bâle ait condamné les Annates, qui se payent à la Cour de Rome avant l'expédition des Bulles, elles ont été rétablies par l'abrogation de la Pragmatique, & par le Concordat fait entre le Pape Leon X. & François I. Ce droit ne se paye pas sur le pied du revenu d'une année de chaque Benefice Consistorial, mais suivant l'ancienne taxe qui a été faite par la Cour de Rome. Les Papes ont voulu changer cette taxe pour la proportionner au revenu annuel de chaque Benefice; mais la France qui se seroit trouvée plus chargée par ce changement, s'y est toujours opposée.

Il est cependant fâcheux que le peu de proportion qu'il y a entre ces taxes prive des Evêques & des Abbés du revenu de leurs Benefices pendant plusieurs années.

Indeling volgens het *Décret sur la constitution civile du clergé, du 12 juillet 1790*, art. 2.

Côtes de la Manche

1	Seine-Inférieure	Rouen
2	Calvados	Bayeux
3	Manche	Coutances
4	Orne	Séez
5	Eure	Évreux
6	Oise	Beauvais
7	Somme	Amiens
8	Pas-de-Calais	Saint-Omer

Nord-Est

9	Marne	Reims
10	Meuse	Verdun
11	Meurthe	Nancy
12	Moselle	Metz
13	Ardennes	Sedan
14	Aisne	Soissons
15	Nord	Cambrai

Est

16	Doubs	Besançon
17	Haut-Rhin	Colmar
18	Bas-Rhin	Strasbourg
19	Vosges	Saint-Dié
20	Haute-Saône	Vesoul

21	Haute-Marne
----	-------------

22	Côte-d'Or
----	-----------

23	Jura
----	------

Nord-Ouest

24	Ille-et-Vilaine
25	Côtes-du-Nord
26	Finistère
27	Morbihan
28	Loire-Inférieure
29	Maine-et-Loire
30	Sarthe
31	Mayenne

Seine

32	
33	Seine-et-Oise
34	Eure-et-Loir
35	Loiret
36	Yonne
37	Aube
38	Seine-et-Marne

Langres
Dijon
Saint-Claude

Rennes
Saint-Brieuc
Quimper
Vannes
Nantes
Angers
Le Mans
Laval

Parijs
Versailles
Chartres
Orléans
Sens
Troyes
Meaux

Centre			61	Ariège	Pamiers
39	Cher	Bourges	62	Pyrénées-Orientales	Perpignan
40	Loir-et-Cher	Blois	63	Aude	Narbonne
41	Indre-et-Loire	Tours	64	Aveyron	Rodez
42	Vienne	Poitiers	65	Lot	Cahors
43	Indre	Châteauroux	66	Tarn	Albi
44	Creuse	Guéret	Côtes de la Méditerranée		
45	Allier	Moulins	67	Bouches-du-Rhône	Aix
46	Nièvre	Nevers	-	(Corsica)	
Sud-Ouest			69	Var	Fréjus
47	Gironde	Bordeaux	70	Basses-Alpes	Digne
48	Vendée	Luçon	71	Hautes-Alpes	Embrun
49	Charente-Inférieure	Saintes	72	Drôme	Valence
50	Landes	Dax	73	Lozère	Mende
51	Lot-et-Garonne	Agen	74	Gard	Nîmes
52	Dordogne	Périgueux	75	Hérault	Béziers
53	Corrèze	Tulle	Sud-Est		
54	Haute-Vienne	Limoges	76	Rhône-et-Loire	Lyon
55	Charente	Angoulême	77	Puy-de-Dôme	Clermont-Ferrand
56	Deux-Sèvres	Saint-Maixent	78	Cantal	Saint-Flour
Sud			79	Haute-Loire	Le Puy
57	Haute-Garonne	Toulouse	80	Ardèche	Viviers
58	Gers	Auch	81	Isère	Grenoble
59	Basses-Pyrénées	Oloron	82	Ain	Belley
60	Hautes-Pyrénées	Tarbes	83	Saône-et-Loire	Autun

1587

201

Paus Pius VI, geboren te Cesena op 25 december 1717 als Giovanni Angelo Braschi (ISNI 0000 0001 2096 2694), was na zijn priesterwijding in 1758 in verschillende functies verbonden aan de pauselijke curie. In 1773 verheef Clemens XIV hem tot kardinaal. Op 15 februari 1775 werd hij na een conclaaf van vijf maanden tot paus gekozen. Pius VI is van belang geweest voor de bevordering van de kunst en van de wetenschap, in het bijzonder de archeologie. Hij verzette zich tegen de kerkelijke hervormingsinitiatieven van de Oostenrijkse keizer Jozef II en veroordeelde in de constitutie *Auctorem fidei* van 28 augustus 1794 het in 1786 gehouden provinciale Concilie van Pistoia, dat zich in de zin van dit zogenaamde jozefinisme had uitgesproken. Toen op 15 februari 1798 de Romeinse republiek werd uitgeroepen, werd de paus verbannen naar Frankrijk en stierf op 29 augustus 1799 te Valence.

1588

201

Voor biografische gegevens van de constitutionele bisschoppen zie TABLEAU DES ÉVÊQUES 1827.

1589

202

Paus Pius VII werd geboren te Cesena op 14 augustus 1742 als Barnaba Niccolò Maria Luigi Chiaramonti (ISNI 0000 0001 2102 9249). In 1756 trad hij toe tot de orde van de benedictijnen. Hij was vanaf 1782 achtereenvolgens bisschop van Tivoli en van Imola. Na een langdurig conclaaf, dat wegens de Franse bezetting gehouden werd in Venetië, werd hij in het benedictijnenklooster op het eiland San Giorgio Maggiore, tot paus gekozen en bleef dit tot zijn overlijden op 20 augustus 1823. Hij was degene die op 2 december 1804 Napoleon zelfde bij diens keizerskroning, maar die ook door hem gevangen gehouden werd in de Italiaanse stad Savona en in 1812 naar Fontainebleau werd overgebracht. Pas in mei 1814 kon hij naar Rome terugkeren nadat Napoleon naar Elba was verbannen.

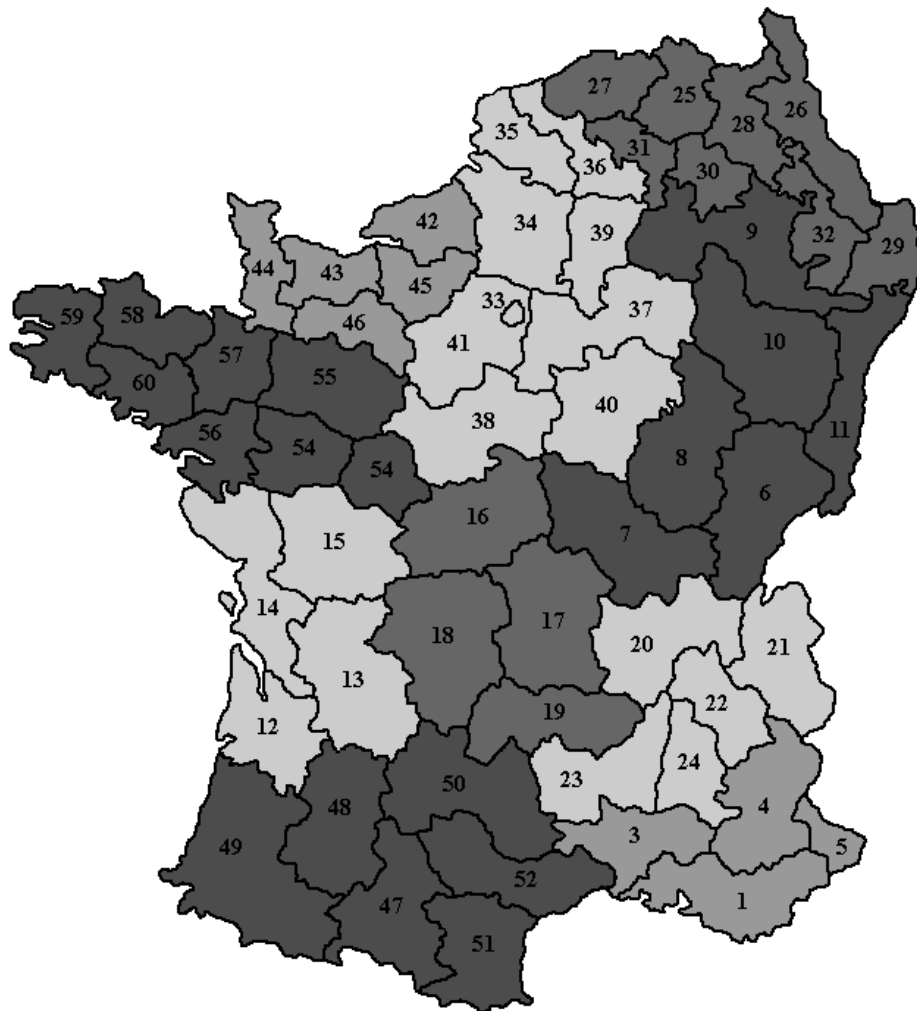
1590

202

Zie ORGANISATION CIVILE 1802.

‘Articles organiques de la Convention du 26 Messidor An 9’, in: ORGANISATION CIVILE 1802, 70:

LVIII. Il y aura en France dix Archevêchés ou métropoles, et cinquante évêchés. LIX. La circonscription des métropoles et diocèses sera faite conformément au tableau ci-joint.

1	Aix-en-Provence	17	Clermont
2	Ajaccio	18	Limoges
3	Avignon	19	Saint-Flour
4	Digne		
5	Nice		
6	Besançon	20	Lyon
7	Autun	21	Chambéry
8	Dijon	22	Grenoble
9	Metz	23	Mende
10	Nancy	24	Valence
11	Strasbourg		
12	Bordeaux	25	Mechelen
13	Angoulême	26	Aken
14	La Rochelle	27	Gent
15	Poitiers	28	Luik
		29	Mainz
		30	Namen
		31	Doornik
16	Bourges	32	Trier

33 **Parijs**
 34 Amiens
 35 Arras
 36 Cambrai
 37 Meaux
 38 Orléans
 39 Soissons
 40 Troyes
 41 Versailles

42 **Rouen**
 43 Bayeux
 44 Coutances
 45 Évreux
 46 Séez

47 **Toulouse**
 48 Agen
 49 Bayonne
 50 Cahors
 51 Carcassonne
 52 Montpellier

53 **Tours**
 54 Angers
 55 Le Mans
 56 Nantes
 57 Rennes
 58 Saint Brieuc
 59 Quimper
 60 Vannes

1592

202

ORGANISATION CIVILE 1802, 70-71:

LXIV. Le traitement des archevêques sera de 15.000 francs.
 LXV. Le traitement des évêques sera de 10.000 francs.

1593

202

In 1796 werd de waarde van de *franc* vastgesteld op 1,0125 *livres* (1 livre, 3 deniers). De livre was, naar het in de achtste eeuw ontwikkelde systeem, verdeeld in 20 sous (solidi) van elk 12 deniers (denarii). Het muntstuk van 3 deniers werd liard genoemd en vertegenwoordigde in deze periode de kleinste waarde in het muntstelsel.

1594

202

ORGANISATION CIVILE 1802, 69:

XXXIX. Il n'y aura qu'une liturgie et un catéchisme pour toutes les églises catholiques de France.

PETIT 2010, 119-120 geeft hierbij als commentaar:

Les articles organiques, dans leur article 39, prévoyaient une liturgie uniforme pour toute l'Église de France, conformément aux vues de Napoléon Bonaparte pour qui « l'unité nationale requiert un modèle uniforme d'observance religieuse ». Une commission est nommée, le rituel, le calendrier du bréviaire et le recueil des hymnes sont rédigés par l'abbé [Charlier](#), mais cette unité ne reçoit pas même un commencement d'application. Les susceptibilités épiscopales, et sans doute la forte implication des anciens constitutionnels dans ce projet lors des conciles nationaux de 1797 et de 1801, ne permettent pas l'émergence d'une solution, que ce soit celle d'un ralliement au rite romain ou d'une généralisation du rite parisien. Faut-il aussi souligner l'importance de « l'expérience réfractaire » pour expliquer le refus de « toute controverse canonique » et partant de là, de toute innovation? En conséquence, la raréfaction des bréviaires et rituels oblige les évêques à réimprimer les livres liturgiques qui étaient en usage dans leur diocèse avant la Révolution.

1595

202

Het aantal diocesane uitgaven onder het bewind van Napoleon Bonaparte is naar verhouding zeer gering vergeleken met de tweede helft van de achttiende eeuw en de periode van de Tweede Restauratie.

1596

202

Zie BISARO 2006, 406-426.

1597

202

Coutances had al vanaf 1741 een [diocesaan brevier](#) dat een navolging was van het [Parisiense](#) van 1736.

1598

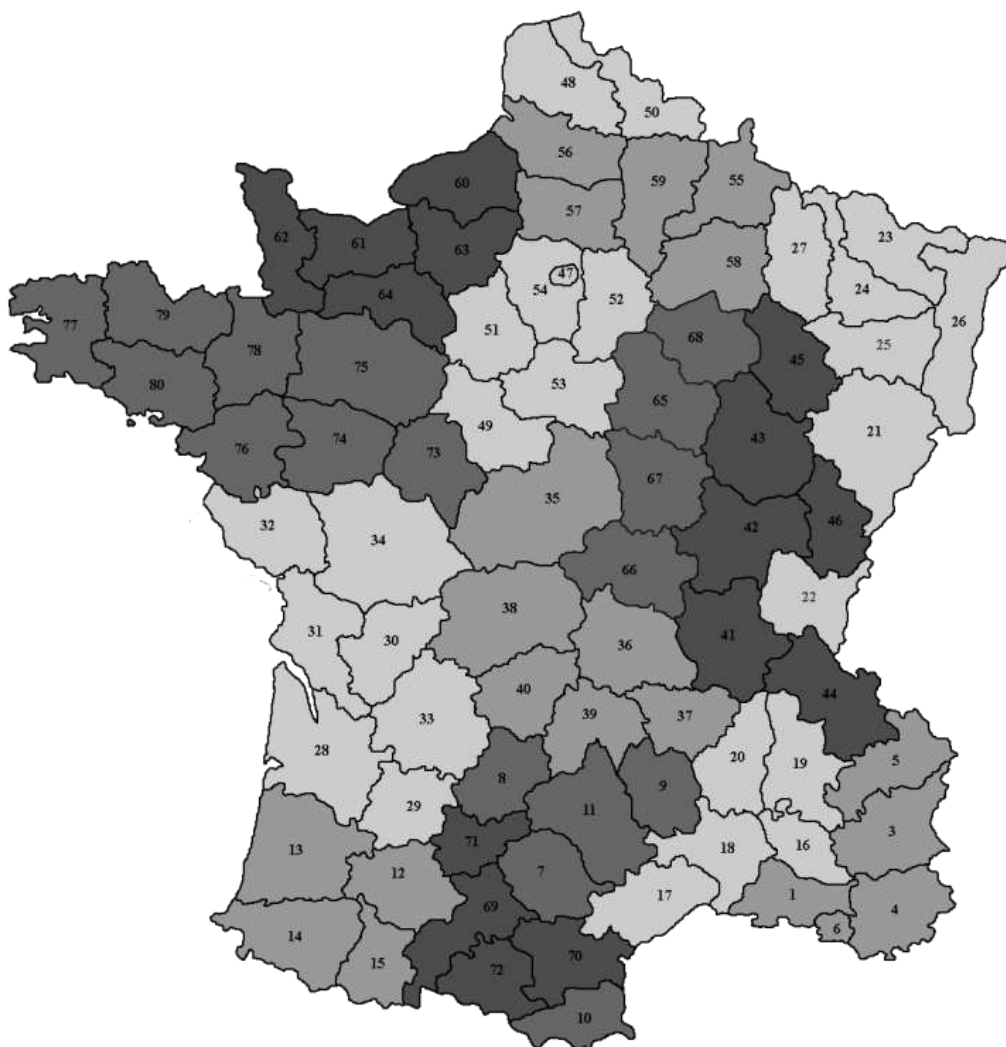
202

Zie PATERNÆ CARITATIS 1822.

1599

202

Indeling volgens de bulle *Paternæ caritatis* van 6 oktober 1822.

1 Aix, Arles en Embrun

2 Ajaccio

3 Digne

4 Fréjus

5 Gap

6 Marseille

7 Albi

8 Cahors

9 Mende

10 Perpignan

11 Rodez

12 Auch

13 Aire-sur-l'Adour

14 Bayonne

15 Tarbes

16 Avignon

17 Montpellier

18 Nîmes

19 Valence

20 Viviers

21	Besançon	52	Meaux
22	Belley	53	Orléans
23	Metz	54	Versailles
24	Nancy en Toul		
25	Saint-Dié	55	Reims
26	Strasbourg	56	Amiens
27	Verdun	57	Beauvais
		58	Châlons
		59	Soissons
28	Bordeaux		
29	Agen	60	Rouen
30	Angoulême	61	Bayeux
31	La Rochelle	62	Coutances
32	Luçon	63	Évreux
33	Périgueux	64	Séez
34	Poitiers		
		65	Sens (Sens en Auxerre vanaf 1823)
35	Bourges	66	Moulins
36	Clermont	67	Nevers
37	Le Puy	68	Troyes
38	Limoges		
39	Saint-Flour	69	Toulouse en Narbonne
40	Tulle	70	Carcassonne
		71	Montauban
41	Lyon en Vienne	72	Pamiers
42	Autun		
43	Dijon	73	Tours
44	Grenoble	74	Angers
45	Langres	75	Le Mans
46	Saint-Claude	76	Nantes
		77	Quimper
47	Parijs	78	Rennes
48	Arras	79	Saint-Brieuc
49	Blois	80	Vannes
50	Cambrai		
51	Chartres		

1600

202

De Romeinse ritus werd volgens JOUVE 1860, 27, gevolgd door de diocesen Aix, Ajaccio, Avignon, Bordeaux, Cambrai, Saint-Flour, Marseille, Montpellier, Perpignan, Quimper, Rodez en Strasbourg.

1601

203

JOUVE 1860, 27-28, waar het bisdom Saint-Dié niet genoemd wordt. Dit volgde de ritus van Toul. De gegevens omtrent de diocesen in *Almanach du Clergé pour l'année 1836, publiée sur les documens du Ministère des Cultes: suivie d'un recueil des édits, réglemens, arrêtés, décrets, ordonnances et décisions concernant la religion, le clergé et les établissemens ecclésiastiques ...*, Deuxième année, Paris 1835, 21-449 bevestigen die van Jouve vrijwel geheel.

1602

203

DU LAC 1849, 412-415.

Een daarvan was die van de vrij invloedrijke Alexandre-Étienne Choron, *Considérations sur la nécessité de rétablir le chant de l'Église de Rome dans toutes les Églises de l'Empire*, Paris 1811. Choron (1771-1834) was een van de eersten die in Frankrijk belangstelling wekten voor de beoefening van de muzikwetenschap.

De schaarste van zangboeken als graduale en antiphonarium was nog groter dan die van missaals en brevieren. PETIT 2006, 121-122:

En ce qui concerne le chant ecclésiastique, la situation est plus grave encore: absence ou rareté des livres de chant, insuffisance de l'étude et de la pratique du chant, désorganisation des maîtrises ... La bigarrure tant dénoncée en ce qui concerne la liturgie l'affecte aussi: en 1847 dans le diocèse de Nevers, où presque toutes les paroisses suivent le rite parisien, 183 récitent le chant parisien, 45 l'auxerrois, 30 le nivernais, 18 l'autunois et 6 le romain.

1604

203

Roch-Étienne de Vichy, geboren op 7 juli 1753 te Paulhaguet bij Brioude, koos aanvankelijk voor een militaire loopbaan maar vatte de studie op aan het seminarie van Saint-Sulpice te Parijs. Hij werd vicaris-generaal in Évreux en aalmoezenier van koningin Marie-Antoinette. Na de Revolutie zag hij zich gedwongen te emigreren. Hij keerde terug naar Frankrijk en werd in 1817 benoemd tot bisschop van Soissons, welke functie hij niet zou waarnemen. In plaats daarvan werd hij op 30 juli 1819 bisschop van Autun. Hij overleed te Parijs op 3 april 1829. Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 119; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, *Supplément*, 228-229; GAMS 1873, 501.

1605

203

Hugues-Robert-Jean-Charles de La Tour d'Auvergne-Lauraguais (14 of 17 augustus 1768 - 20 juli 1851) werd op 16 mei 1802 tot bisschop van Arras gewijd. Daar herstelde hij al spoedig het opgeheven kapittel van de kathedraal. Hij trachtte het bisdom te reorganiseren naar modellen van vóór de Revolutie, waarbij de invoering van de Parijse ritus een van de programmapunten was. In 1840 weigerde hij een benoeming tot aartsbisschop van Parijs, nadat hij kort tevoren tot kardinaal 'in pectore' was gecreëerd. In 1846 werd deze benoeming bekendgemaakt, maar De La Tour d'Auvergne bereikte na de dood van paus Gregorius XVI Rome niet tijdig genoeg om aan het conclaaf deel te nemen waarbij Pius IX werd gekozen. Hij stond bekend als een autoritaire prelaat van gallicaanse beginselen, als degene die de wederopbouw van het diocees sterk heeft bevorderd en als een groot tegenstander van de denkbeelden van De Lamennais. Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 86; HOFER 1852-1866, XXIX, 837-838; MICHAUD 1843, XLII, 32; GAMS 1873, 496.

1606

203

Proprium Atrebatense Ill.mi ac R.mi in Christo Patris D. Domini Hugonis-Roberti-Joannis-Caroli de La Tour-d'Auvergne-Lauraguais, Atrebatensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu editum. Atrebat. Sumptibus Alph. Bocquet, ejusdem Ill.mi ac R.mi DD. Episcopi Atrebatensis Typographi. M DCCC XVII.

1607

203

Breviarium Atrebatense jussu Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris D.D. Hugonis-Roberti-Joannis-Caroli de La Tour-d'Auvergne-Lauraguais vulgatum. Lutetiæ Parisiorum. Typis Adriani Le Clere, SS. DD. N. Papæ Typographi, in aggere vulgo dicto, quai des Augustins, no 35. M DCCC XXXIV. BOHATTA / AMIET 1918.

1608

203

Hugues-Robert-Jean-Charles de La Tour d'Auvergne-Lauraguais, *Mandement* bij het *Breviarium Atrebatense* van 6 februari 1834:

Jam vero cum, ipso donante, vobisque adniventibus, optatum hunc finem in multis feliciter assecuti sumus; ut scopus nostrum magis ac magis assequamur, et quia priores editiones Breviarii Parisiensis, quod jam pridem recitandum, pro nostra Diocesi, duxeramus, rariores inveniuntur, hancce novam editionem Illustrissimi ac Reverendissimi Metropolitanus nostri D. de Quelen, Parisiensis Archiepiscopi, auctoritate vulgatam, aliunde perfectiorem, pariter adoptandam censuimus; ad quam Proprium nostræ Diocesis accommodavimus.

Deze periode wordt aangeduid als de Tweede Restauratie. De Eerste Restauratie is die welke begon na het verdrag van Fontainebleau op 11 april 1814, waarbij Napoleon afstand deed van de Franse troon. Hieraan kwam al een einde op 26 februari 1815, toen hij uit zijn verbanningsoord Elba vertrok.

1610

De kerkprovincie en het diocees Vienne waren in 1801 opgeheven. Het suffragane bisdom Die, opgeheven in 1790, werd samengevoegd met Valence, dat in 1801 bij de kerkprovincie Lyon kwam, evenals Grenoble. Viviers ging op in het bisdom Mende, dat eveneens een suffragaan van Lyon werd. Na 1822 werd het bisdom Viviers hersteld, maar nu, evenals Valence, als suffragaan van Avignon. Het brevier van de vroegere kerkprovincie Vienne van 1783 werd in 1820 uitgegeven te Grenoble bij de gebroeders Charles-Pierre en Joachim Baratier.

1611

Dit was een uitgave die niet van de aartsbisschop van Parijs uitging en de pretentie had [voor alle bisdommen](#) te gelden die de Parijse ritus volgden of dat zouden doen.

1612

Breviarium Trecense, jussu Illustrissimi ac Reverendissimi in Christo Patris, Jacobi-Ludovici-Davidis de Seguin des Hons, Trecensis Episcopi, et Capituli Trecensis Ecclesiae consensu editum. Trecis, Apud Viduam André et Anner, RR. DD. Trecensis Episcopi Bibliopolas. MD CCCXXIX. BOHATTA / AMIET 2803.

De bisschop die het liet uitgeven, Jacques-Louis-David de Seguin des Hons (30 oktober 1760 - 31 augustus 1843) was vóór de Revolutie vicaris van de bisschop van Agen. Hij vluchtte naar Spanje en werd bij zijn terugkeer pastoor, onder andere in Saint-Pons-de-Thomières. In 1819 werd hij tot vicaris-generaal van Montpellier benoemd en niet lang daarna van Albi. In die hoedanigheid ontving hij in 1825 zijn benoeming in Troyes, waartoe hij op 26 februari 1826 tot bisschop werd gewijd. Na zes jaar werd hem de zetel van Avignon aangeboden, maar hij wenste zijn bisdom trouw te blijven. Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 278; FISQUET 1864-1874, *Troyes*, 113-115; GAMS 1873, 644.

Volgens Jean-Baptiste Louis-de-Gonzague Fontaine, die sterk tegen dit brevier gekant was en de snelle invoering in 1847 tot 1848 van de Romeinse liturgie in Troyes mede bevorderd heeft, was deze heruitgave sterk afwijkend van die van [1718](#); FONTAINE 1847, 20-21:

Mais tranchons la question au moins pour le Bréviaire; de l'aveu de ses rédacteurs, le Bréviaire Troyen tel qu'il a été refondu et châtié en 1829, ne ressemble plus du tout à l'ancien Bréviaire-[Chavigny](#); il est absolument tout autre ...

Het *Mandement* van 27 oktober 1828 bij het *Breviarium Trecense* somt vele wijzigingen op, die in werkelijkheid vrij beperkt zijn. In 1840 volgde een heruitgave: BOHATTA / AMIET 2804.

1613

Het [brevier van de voormalige kerkprovincie Vienne](#) werd, voorzien van een zeer kort *Mandement* van Marie-Joseph-Antoine-Laurent de Rivoire de La Tourette (1762-1840), bisschop van Valence van 1817 tot zijn overlijden, voor diens bisdom voorgeschreven.

1614

[Mathias Le Groing de La Romagère](#) (1756-1841).

Mathias Le Groing de La Romagère (5 december 1756 - 19 februari 1841, ISNI 0000 0000 0034 5958), studeerde bij de oratorianen in Vendôme, aan het seminarie van Saint-Sulpice en aan de Sorbonne te Parijs. Als vicaris-generaal van Châlons-sur-Marne had hij aan het begin van de Revolutie feitelijk de leiding van het bisdom. Van 1793 tot 1795 verbleef hij in gevangenschap, waarna hij vicaris-generaal van Bourges en Clermont-Ferrand was. In 1817 ontving hij zijn benoeming als bisschop van Saint-Brieuc en Tréguier, waartoe hij in 1819 de wijding ontving. Hij toonde een grote pastorale bewogenheid, niet het minst tijdens de cholera-epidemie van 1832. Zie o.m. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 148; GAMS 1873, 616.

[Mathias Le Groing de La Romagère](#), *Mandement* bij het *Breviarium Briocense*, 20 oktober 1824:

Multorum antistitum felix fuit hâc in parte opera et probatus labor. Sed inter multa quæ variis in diœcesibus prodierunt Breviaria, nobis, sicut et felicis recordationis prædecessori nostro, maximè commendandum quod jussu et auspiciis illustrissimi [De Vintimille](#), Parisiensis Archiepiscopi, digestum prodiit. Quapropter illud jam apud vos receptum adoptavimus, et etiam per præsentis adoptamus, mutatis tamen nonnullis quæ usus huic nostræ Diœcesi proprii expostulare visi sunt.

1616

204

Breviarium Briocense Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. [Matthiæ Le Groing-La Romagère](#), Bricocensis Episcopi, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiæ Capituli consensu, editum. Brioci, Apud Prud'homme, Typographum et Bibliopolam. M. DCCC. XXV. BOHATTA / AMIET 2041.

1617

204

[Gilbert-Paul Aragonnès d'Orcet](#), *Mandement* bij *Breviarium Lingonense*, 1 juni 1830:

Nos non mediocriter incitavit exemplum illius inclyti prædecessoris nostri, cujus recordatio, propter præclaram scientiam et virtutes eximias, in omnium Lingonensium animis jucundissimè asservatur. Decreverat Em. Cardinalis De la Luzerne, in Synodo diœcesanâ anno 1783 habitâ, de novo Breviario pro Ecclesiâ Lingonensi componendo. Premebat raritas exemplariorum, etc. Imò, censuerunt omnes qui huic cœtui aderant, Breviarium datum à D.D. [Petro De Pardaillan De Gondrin D'Antin](#) multò sanè præstantius illo quod antea in usu fuerat, cedere tamen Breviariis recentioribus pro aliis Ecclesiis compositis. Annuuit igitur huic consilio eximius Antistes, et pariter sacerdotes, qui novi Breviarii executioni operam darent, elegit.

1618

205

Étienne-Jean-François Borderies (ISNI 0000 0000 0081 2667), geboren op 24 januari 1764 te Montauban, werd als vicaris-generaal van Parijs door koning Karel X op 29 maart 1827 benoemd tot bisschop van Versailles. Hij ontving op 29 juli van dat jaar de bisschopswijding met [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) als hoofdconsecrator. Borderies overleed op 4 augustus 1832 te Versailles. Zie o.a. RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXIX, 303; DU LAC 1849, 251; MICHAUD 1843, V, 67-68; DE POSADA 1848-1868, II, 947-948; PÉRENNÈS 1851, I, 633-634; HOEFER 1852-1866, VI, 688; GAMS 1873, 653.

1619

205

Vgl. Vital-Jean Gauthier, *Pouillé du diocèse de Versailles*, Paris 1876, 130:

En ce qui concerne notre diocèse, pendant les 26 premières années qui ont suivi son érection, il n'avait point de Bréviaire ni de Missel. On se servait des livres liturgiques des anciens Diocèses qui avaient formé sa circonscription. Il semblait tout naturel de prendre le Bréviaire et le Missel romains. Mais l'époque du retour n'était pas encore arrivée. Le 25 août 1828, [Mgr Borderies](#) donna le Bréviaire diocésain, dans lequel furent admis un certain nombre de saints de la localité. Ce Bréviaire, étant en contradiction avec la Bulle Pontificale, ne pouvait recevoir la sanction de la Congrégation des Rites. En 1854, Mgr Gros, de sainte mémoire, après un voyage à Rome, supprima le Bréviaire et le Missel en usage depuis 26 ans et nous rendit la liturgie romaine. Un propre des saints du Diocèse fut ajouté comme supplément.

Jean-Nicaise Gros (1794-1857) was van 1843 tot 1844 bisschop van Saint-Dié en vervolgens tot zijn overlijden van Versailles.

1620

205

Mandement de [Mgr l'Évêque de Versailles](#), pour la publication du bréviaire de son diocèse, Versailles 1829, 4:

Comment, d'ailleurs, différer l'exécution prompte de ce dessein, quand on voyoit la plupart des Ecclésiastiques n'avoir entre les mains que des Bréviaires que l'amitié leur avoit transmis, ou que leur avoit offerts le hasard, et dont les empreintes attestoient la vieillesse et le trop long usage; mais, surtout, nous

étoit-il permis à nous-même de souffrir plus long-temps que, par une contradiction révoltante, on rencontrât dans notre Diocèse sept Diocèses à la fois; que suivant les diverses Paroisses, on adoptât des rites et des usages divers; et qu'enfin l'Eglise de Versailles ne pût se glorifier d'avoir un seul bercail, comme elle avoit un seul Pasteur.

1621

205

Breviarium Versaliense, jussu Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris DD. Stephani Joannis Francisci Borderies, Episcopi Versaliensis, auctoritate nec non venerabilis Ecclesiae Versaliensis Capituli consensu editum. Versaliis, Apud N. Angé, DD. Episcopi Bibliopolam, via vulgo dicta Satory, n. 28. 1828. BOHATTA / AMIET 2854.

1622

206

[Jean-Marie-Dominique de Poulpiquet de Brescanvel](#) (1759-1840).

Jean-Marie-Dominique de Poulpiquet de Brescanvel, geboren op 4 augustus 1759, werd al kort na zijn studie vicaris-generaal van Saint-Pol-de-Léon. Ten tijde van de Revolutie week hij uit naar Engeland en hij werd na zijn terugkeer pastoor van zijn geboorteplaats Plouguerneau. In 1805 werd hij vicaris-generaal van Quimper, waarvan hij in 1823 bisschop werd en waar hij overleed op 1 mei 1840. Zie o.a. 'Notice sur M. de Poulpiquet', in: *L'Ami de la Religion et du Roi*, n. 3375, 22 december 1840, 563-566; MICHAUD 1843, XXXIV, 221-222; DE POSADA 1848-1868, XIX, 194-195; GAMS 1873, 606.

1623

206

[Guéranger](#) bracht dit terecht in verband met [Percin de Montgaillard](#) en de synode van Pistoia.

1624

206

[Jean-Marie-Dominique de Poulpiquet de Brescanvel](#), *Mandement* bij het *Breviarium Corisopitense*, 24 augustus 1835:

Et illi quidem ritus jam in omnibus hujus regni Ecclesiis quæ propria Breviaria de novo ediderunt, fere similiter observantur. Inter hæc Breviaria cum emineat [Parisiense](#), per Gallias vulgatissimum, in Turonensem quoque Metropolim invecum, et paulò minùs quàm alia quædam à Romano discrepans, illud juxta recentem et diligenter emendatam editionem adoptandum censuimus; nostrum tamen ita facientes, ut sublatis Festis atque Officiis diœcesi Parisiensi propriis, ea quæ moris sunt apud nos in locum suffecerimus.

1625

206

Breviarium Carcassonnense, Illustrissimi et Reverendissimi in Christo Patris D.D. Joseph-Juliani de Saint-Rome Gualy, Episcopi Carcassonnensis, auctoritate, ac venerabilis ejusdem Ecclesiae Capituli consensu, recens editum. Tolosæ, apud Augustinum Manavit, bibliopolam, typographum D.D. Archiepiscopi Tolosani, Via Sancti-Romani. M DCCC XLII. BOHATTA / AMIET 2079. In zijn *Mandement* van 29 juni 1842 bij dit brevier maakt Joseph-Julien de Saint-Rome-Gualy (3 juni 1765 – 6 oktober 1847), bisschop van Carcassonne van 1825 tot zijn overlijden, melding van de verschillende riten die in zijn bisdom als gevolg van de herindeling van 1822 gevolgd werden:

Neque enim, Fratres carissimi, nos eò adduxit novitatis amor; sed magnoperè, in officii sive privati recitatione, sive publici celebratione, discordi varietati, finem imponendi necessitas. Intolerabili huic rerum confusio ortum dedit nova Diœcesis Carcassonnensis circumscriptio, quæ intrâ limites, in integrum vel partim, quinque antiquas Diœceses complectitur, nempè totam Carcassonnensem, Narbonensem et San-Papulensem ferè integras, dimidiam Electensem, Mirapiscensem verò quâdam ex parte.

Doordat het brevier na het eerste verschijnen in 1745 niet meer herdrukt was, moest de geestelijkheid gebruik maken van dat van Toulouse. In deze nieuwe uitgave komen niet alleen de heiligen voor die in elk van deze vroegere diocesen vereerd werden en die niet in het *Tolosanum* voorkwamen opgenomen, maar ook enige betrekkelijk recent opgekomen feesten, welke beslissing hij als volgt motiveert:

Quædam de novo Officia in hoc Breviario inserere curavimus, Sacratissimi, videlicet, Cordis Jesu, ut pietatis sensus acrius stimuletur ergà venerabile Eucharistiæ Sacramentum: Sanctissimi Rosarii, quo magis ac magis promoveatur devotio ergà B. Virginem Deiparam. Singulis Quadragesimæ feriis sextis (feriâ sextâ Quatuor Temporum exceptâ) Officia assignavimus quæ dùm varia Passionis et Crucis Christi mysteria meditanda

proponunt, teneræ devotionis affectibus corda vehementer movebunt, et duros pœnitentiæ labores non tolerabiles modo, sed etiam dulces et delectabiles efficient.

1626

206

FISQUET 1864-1874, *Reims*, 218-219:

L'édition des livres liturgiques du diocèse publiés sous l'épiscopat du cardinal de Bissy, déjà presque épuisée avant la Révolution, l'était complètement quelques années après le rétablissement du culte. Puis, la nouvelle circonscription du diocèse de Meaux avait naturellement introduit les divers livres liturgiques des diocèses voisins, aux dépens desquels il s'était agrandi, ce qui produisait une grande divergence dans la célébration des offices. Pour obvier à cet inconvénient, Mgr de Cosnac avait fait commencer un travail de transformation de la liturgie meldoise, mais cette œuvre ne fut terminée que sous l'épiscopat de Mgr Gallard. Le Bréviaire parut en 1834, le Missel et le Rituel en 1836, et le Processional en 1837.

1627

206

Camille-Louis-Apollinaire de Polignac (1 augustus 1745 – 27 oktober 1821) was bisschop van Meaux van 1779 tot 1790, toen hij Frankrijk verliet en naar Hongarije uitweek. Na het concordaat van 1801 bood hij de paus zijn ontslag aan. Hij keerde pas in 1814 terug naar Frankrijk, waar hij tot zijn dood als ambtelooos burger leefde.

1628

206

Romain-Frédéric Gallard, *Mandement* bij *Breviarium Meldense*, 10 oktober 1834:

Deficientibus Meldensis ultimo editi (1713) Breviarii exemplaribus, jam ante luctuosas nuperrimi seculi calamitates, novum adornari jusserat unus e nostris antecessoribus DD. de Polignac, Pontifex inter infaustos nimis dies in tuenda Catholica fide præcipue commendabilis; sed res ob temporum miserias ad felicem exitum pervenire non potuit, nec quidquam etiam superest ex iis quæ tunc temporis fuerunt elaborata.

Non vero desiit abhinc magis ac magis novi Breviarii accrescere necessitas, ex nova præsertim omnium Galliæ dioceseon circumscriptione. Cum enim Ecclesiæ Meldensi plurimæ ex aliis partes addictæ fuerint, inaudita quædam exinde penuriæ librorum accessit omnium rituum discrepantia, atque tanta Liturgicarum legum perturbatio, ut vix ullum antiquæ integritatis superfuerit vestigium. Tot igitur male absonis mederi volens noster antecessor, Reverendissimus DD. de Cosnac, opus per tot annos suspensum iterum et de novo aggredi non dubitavit.

1629

206

Jean-Joseph-Marie-Victoire de Cosnac (24 maart 1764 - 24 oktober 1843) zou bisschop van Noyon zijn geworden als het concordaat van 1817 in zijn oorspronkelijke vorm zou zijn geëffectueerd. Het bisdom Noyon werd niet opnieuw ingesteld en De Cosnac werd in 1819 tot bisschop van Meaux benoemd. In 1830 werd hij aartsbisschop van Sens.

1630

206

Romain-Frédéric Gallard (ISNI 0000 0004 7476 605X), geboren te Arthenay op 28 juni 1785, onderhield al vanaf zijn studietijd in het seminarie van Saint-Sulpice te Parijs nauwe betrekkingen met Hyacinthe-Louis de Quélen en François-Hyacinthe-Jean Feutrier. In 1830 werd hij, nadat hij een benoeming in Le Mans geweigerd had, bisschop van Meaux, maar ontving de wijding pas op 17 april 1831. De Quélen, die als hoofdconsecrator zou optreden naast Borderies van Versailles en Jules-François de Simony (1770-1849) van Soissons, wilde wegens de omwenteling van 1830 de openbaarheid mijden en voltrok de consecratie min of meer in het geheim. Gallard kwam in de gunst van Marie-Amélie de Bourbon (1782-1866), de gemalin van koning Louis-Philippe en verloor daardoor de vriendschap van De Quélen. In diens plaats zegende hij het huwelijk van de Belgische koning Leopold I en Louise van Orléans in. Op 14 januari 1839 ontving hij een benoeming tot coadjutor van de aartsbisschop van Reims, Jean-Baptiste-Marie-Antoine de Latil, die koning Karel X in ballingschap gevolgd was en wiens diocees bestuurd werd door Étienne Blanquet de Rouville, die op 3 november 1838 was gestorven. Korte tijd nadat Gallard in functie was getreden, werd hij door een ernstige ziekte getroffen en hij overleed op 28 september 1839. Zie o.a. Auguste Allou, *Chronique des évêques de Meaux suivie d'un état de l'ancien diocèse et du diocèse actuel*, Meaux 1875, 177-191; FISQUET 1864-1874, *Reims*, 217-220; GAMS 1873, 576.

Bernard-Joseph-André Pruneau, geboren op 26 november 1789 te Melun, ontving de priesterwijding in 1814 en werd in 1832 overste van het grootseminarie van Meaux en vicaris-generaal. Hij overleed op 25 november 1863. In het brevier, waarvan het lentedeel een verantwoording van de geraadpleegde bronnen bevat, komen drie weinig bekende dichters van hymnen voor: Jacques Beau, die ten tijde van de publicatie acoliet in het seminarie van het bisdom was, Paul-Victor Vial, professor aan het kleinseminarie, en Charles Lebeau (1701-1778), professor aan het Collège Royal te Parijs.

Auguste Allou (ISNI 0000 0000 0014 1373), geboren op 21 januari 1797 en overleden op 30 augustus 1884, was van 1839 tot zijn dood bisschop van Meaux.

Karikatuur van [Pierre-Louis Parisis](#) (1797-1884).
Lithografie uit 1849 door Honoré Daumier (1808-1879).

Pierre-Louis Parisis (ISNI 0000 0001 2281 6690) werd geboren op 12 augustus 1795 te Orléans als zoon van een bakker. Na een enigszins onstuimige jeugd werd hij in 1819 tot priester gewijd. In 1835 werd hij bisschop van Langres, waar hij zich direct inzette voor wat hij als het herstel van de Romeinse liturgie beschouwde. Hij stond bekend als zeer ultramontaans gezind, maar na de veroordeling van [De Lamennais](#) in 1832 nam hij een zekere afstand van diens denkbeelden. In 1851 werd hij bisschop van Arras en hij bleef in deze functie tot zijn overlijden op 5 maart 1866. Zie o.a. Charles Guilleminant, *Pierre-Louis Parisis*, Paris 1916-1924; LALANNE 1872, 1411; VAPEREAU 1876, II, 1538.

MICHEL EN PETIT 2013, 177, stellen dat [Guéranger](#) en [Parisis](#) samen ‘marquent un tournant décisif’, maar veronderstellen geen causaliteit.

Vgl. François-Joseph Robitaille, *Vie de Monseigneur P.-L. Parisis, évêque d'Arras, de Boulogne et de Saint-Omer*, Arras 1866, 53-54:

Le 15 octobre 1839, il fit paraître son mandement relatif au rétablissement de la liturgie romaine dans le diocèse de Langres, prenant les ménagements nécessaires, et laissant un délai suffisant pour opérer ce changement radical sans amener de perturbation dans les cérémonies du culte, ni imposer aux administrations fabriciennes de trop lourdes charges.

Le mandement que Monseigneur envoyait à cette occasion ne devait avoir aucune publicité hors des limites du diocèse, afin de ménager les susceptibilités. Il avait eu, de plus, la précaution de l'écrire en latin pour arriver plus sûrement à en dérober la connaissance aux fidèles.

Mais, l'année suivante, le savant bénédictin, [Dom Guéranger](#), ayant fait paraître son fameux ouvrage des *Institutions liturgiques*, qui souleva de violents orages et provoqua une polémique dont les proportions devinrent effrayantes par la vivacité des écrits qui parurent pour ou contre, et par la qualité des personnes qui prirent part à ces solennels débats, Monseigneur crut devoir intervenir pour exposer les motifs de la mesure qu'il avait prise; mesure que les uns invoquaient en faveur de leur cause, et que les autres attaquaient vivement en elle-même, tout en respectant les vues de son illustre auteur. Il publia donc, en 1846 une brochure in 8° de 48 pages, intitulée: *De la Question liturgique*, dans laquelle il dit qu'en adoptant la liturgie romaine dans son diocèse, il n'a pas voulu déverser le blâme sur qui que ce soit, ni suivre un esprit de système, ni moins encore fournir des armes aux partis, mais obéir à des inspirations de conscience, et céder à des considérations venant de la foi.

Een vertaling van het mandement bevindt zich in PETIT 2010, 243-246.

Vgl. R. Limouzin-Lamothe en J. Leflon, *Mgr Denys-Auguste Affre Archevêque de Paris (1793-1848)*, Paris 1971, 107:

Lorsque Mgr [Affre](#) prit possession du siège de Paris, (*sc. in 1840*) le retour à la liturgie romaine était à l'ordre du jour. En 1839, Mgr [Parisis](#), en le prescrivant dans son diocèse de Langres, avait donné le branle, suivi par Mgr [Gousset](#), quelques évêques, et appuyé par *l'Univers*. Mais, plus encore que les initiatives de ces prélats et les campagnes de [Veuillot](#), l'entrée en ligne de dom [Guéranger](#) contribua à lancer le mouvement. La publication de ses Institutions liturgiques, qui attaquaient vigoureusement les liturgies gallicanes en usage dans les églises de France fit choc; non moins que les polémiques déclenchées par l'abbé de Solesmes, ses outrances secouèrent l'opinion.

1637

207

Deze ontwikkeling is samengevat in de onderstaande tabel, waarin het genoemde jaar steeds dat is waarin het proces van invoering in het betreffende bisdom voltooid was en de genoemde bisschop degene was die hieraan de definitieve goedkeuring gaf.

1840	Langres	Pierre-Louis Parisis (1795-1866)
1846	Gap	Jean-Irénée Depéry (1796-1861)
1847	Périgueux	Jean-Baptiste-Amédée George de La Massonnais (1805-1860)
1848	Rennes	Godefroy Brossay-Saint-Marc (1803-1878)
	Saint-Brieuc	Jacques-Jean-Pierre Le Mée (1794-1858)
	Troyes	Jean-Marie-Mathias Debelay (1800-1863)
1849	Perpignan	Jean-François de Saunhac-Belcastel (1765-1853)
1850	Angoulême	René-François Régnier (1794-1881)
	Digne	Marie-Julien Meirieu (1800-1884)
	Montauban	Jean-Marie Doney (1794-1871)
	Tarbes	Bertrand-Sévère Laurence (1790-1870)
	Vannes	Charles-Jean de La Motte de Broons de Vauvert (1782-1860)
1851	La Rochelle	Clément Villecourt (1787-1867)
	Quimper	Joseph-Marie Graveran (1793-1855)
	Reims	Thomas-Marie-Joseph Gousset (1792-1866)
1852	Arras	Pierre-Louis Parisis (1795-1866)
	Bourges	Jacques-Marie-Antoine-Célestin Dupont (1792-1859)
	Fréjus	Casimir-Alexis-Joseph Wicart (1799-1879)
	Sens	Mellon Jolly (1795-1872)
	Soissons	Paul-Armand Cardon de Garsignies (1803-1860)
1853	Agen	Jean-Aimé de Lévézou de Vezins (1793-1867)
	Aire-sur-l'Adour	François-Adélaïde-Adolphe Lanneluc (1793-1856)
	Amiens	Louis-Antoine de Salinis (1798-1861)
	Moulins	Pierre-Simon-Louis-Marie de Dreux-Brézé (1811-1893)
	Nevers	Dominique-Augustin Dufêtre (1796-1860)
	Tulle	Jean-Baptiste-Pierre-Léonard Berteaud (1798-1879)
1854	Blois	Louis-Théophile Pallu du Parc (1804-1877)
	Châlons-sur-Marne	Marie-Joseph-François-Victor Monyer de Prilly (1775-1860)
	Limoges	Bernard Buissas (1796-1856)
	Saint-Claude	Jean-Pierre Mabile (1800-1877)
	Saint-Dié	Louis-Marie-Joseph-Eusèbe Caverot (1806-1887)
	Valence	Pierre Chatrousse (1795-1857)
	Versailles	Jean-Nicaise Gros (1794-1857)
1855	Cahors	Jean-Jacques David Bardou (1798-1863)
	Carcassonne	Henri-Marie-Gaston Boismormand de Bonnechose (1800-1883)
		François-Alexandre Rouillet de La Bouilleries (1810-1882)
	Luçon	Jacques-Marie-Joseph Baillès (1798-1873)
	Nîmes	Jean-François-Marie Cart (1799-1855)
	Poitiers	Louis-Édouard Pie (1815-1880)
1856	Le Mans	Jean-Baptiste Bouvier (1783-1854)

		Jean-Jacques Nanquette (1807-1861)
1857	Albi	Jean-Joseph-Marie-Eugène de Jerphanion (1796-1864)
	Beauvais	Joseph-Armand Gignoux (1799-1878)
	Laval	Casimir-Alexis-Joseph Wicart (1799-1879)
	Verdun	Louis Rossat (1789-1866)
1858	Angers	Guillaume-Laurent-Louis Angebault (1790-1869)
	Autun	Frédéric-Gabriel-Marie-François de Marguerye (1802-1876)
	Bayonne	François Lacroix (1793-1882)
	Évreux	Henri-Marie-Gaston Boismormand de Bonnechose (1800-1883)
	Le Puy	Joseph-Auguste-Victorin de Morlhon (1799-1862)
	Meaux	Auguste Allou (1797-1884)
	Nantes	Antoine-Mathieu-Alexandre Jaquemet (1803-1869)
1859	Auch	Nicolas-Augustin de La Croix d'Azolette (1779-1861)
		Louis-Antoine de Salinis (1798-1861)
	Metz	Paul-Georges-Marie Dupont des Loges (1804-1886)
	Tours	François-Nicolas-Madeleine Morlot (1795-1862)
		Joseph-Hippolyte Guibert (1802-1886)
	Viviers	Joseph-Hippolyte Guibert (1802-1886)
		Louis Delcussy (1794-1876)
1860	Coutances	Jacques-Louis Daniel (1794-1862)
	Mende	Jean-Antoine-Marie Foulquier (1798-1882)
1861	Nancy	Alexis-Basile-Alexandre Menjaud (1791-1861)
		Georges Darboy (1813-1871)
	Rouen	Louis-Marie-Edmond Blanquart de Bailleul (1795-1868)
		Henri-Marie-Gaston Boismormand de Bonnechose (1800-1883)
	Toulouse	Jean-Marie Mioland (1788-1859)
		Florian-Jules-Félix Desprez (1807-1895)
1862	Bayeux	Charles-Nicolas-Pierre Didiot (1797-1866)
	Pamiers	Jean-Antoine-Auguste Bélaval (1802-1881)
1864	Dijon	François-Victor Rivet (1796-1884)
	Séez	Charles-Frédéric Rousselet (1795-1881)
1865	Chartres	Louis-Eugène Regnault (1800-1889)
1866	Belley	Pierre-Henri Gérault de Langalerie (1810-1886)
	Clermont-Ferrand	Louis-Charles Féron (1793-1879)
	Grenoble	Jacques-Marie-Achille Ginoulhiac (1806-1875)
1873	Paris	Marie-Dominique-Auguste Sibour (1792-1857)
		François-Nicolas-Madeleine Morlot (1795-1862)
		Georges Darboy (1813-1871)
1874	Besancon	Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu (1796-1875)
1875	Lyon	Louis-Jacques-Maurice de Bonald (1787-1870)
		Jacques-Marie-Achille Ginoulhiac (1806-1875)
	Orléans	Félix-Antoine-Philibert Dupanloup (1802-1878)

1638 207
[Paul-Thérèse-David d'Astros](#), *L'Église de France injustement flétrie dans un ouvrage ayant pour titre: Institutions liturgiques, par le R. P. Dom Guéranger, abbé de Solesmes*, Toulouse / Paris / Lyon 1843 ².

1639 208
 FAYET 1846.

1640 208
 GUIGNARD 1846.

Vgl. GOUGH 1986, 124:

In its first few years the liturgical campaign made little headway. More than sixty bishops had declared themselves publicly against the Institutions, and the opposition was so vigorous that [Guéranger](#) became dispirited. By the mid-forties, however, there were enough ultramontanes in the episcopate to give a lead, and one by one [Parisis](#) of Langres, [Gousset](#) of Reims, Depéry of Gap, Wicart of Fréjus, and Georges-Massonais of Périgueux announced that their dioceses were adopting the *rit romain*; and once this movement had begun it received enthusiastic support from the Nuncio in Paris. Mgr Fornari (*sc. Raffaele Fornari (1787-1854)*), more forward than Rome on this as on so many subjects, understood the political importance of the liturgy and was ready to send to Rome the most flattering reports on bishops who showed the proper spirit, and to describe as ‘neo-jansenist’ and ‘anti-Roman’ anyone who wanted to preserve his diocesan rite; it became known that the warmth of one’s reception at the Nunciature depended on one’s attitude towards the breviary.

1642

208

LABORDE 1855 is hiervan de tweede en uitgebreide editie. Jean Joseph Laborde (1804-1855, ISNI 0000 0000 6136 5573) was priester en afkomstig uit het bisdom Lectoure. Hij kreeg bekendheid door zijn verdediging van de gallicaanse kerk en zijn verzet tegen het dogma van de Onbevleete Ontvangenis van de maagd Maria. Tussen 1850 en 1855 werden zes van zijn geschriften door Rome veroordeeld; zie PETIT 2010, 157.

1643

208

Lettre Au R. P. Dom [Guéranger](#), en réponse à la préface du 3e volume de ses Institutions liturgiques et sur cette préface, s.l. 1852. Jean-Henri-Romain Prompsault (1798-1858, ISNI 0000 0001 2277 2210) gold als een specialist op het terrein van het kerkelijk recht en de paleografie, die vooral bekend is geworden door zijn *Dictionnaire raisonné de droit et de jurisprudence en matière civile et ecclésiastique* van 1849. Dit werk werd, samen met een brochure van Prompsault uit 1853 onder de titel *Du siège du pouvoir ecclésiastique dans l'Église de Jésus-Christ* aangegeven om op de Index te worden geplaatst. Niet uit te sluiten is dat [Guéranger](#) en [Bouix](#) hierin een aandeel hebben gehad.

1644

208

AUGER 1854. Jean-Baptiste-Armand Auger (1783-1854) was honorair kanunnik van Beauvais en Bayeux en pastoor te Compiègne.

1645

208

Claude-Hippolyte Clausel de Montals (ISNI 0000 0001 1608 4374), geboren op 5 april 1769 en overleden op 4 januari 1857, was van 1824 tot 1852 bisschop van Chartres. Hij kenmerkte zich door de polemische en gallicaans georiënteerde houding waarmee hij zich tegen de opvattingen van [De Lamennais](#) teweerstelde.

1646

208

François-Marie Tresvaux du Fraval (1782-1862, ISNI 0000 0000 1429 9542) was kanunnik van Parijs, vicaris-generaal van aartsbisschop [De Quélen](#) en vanaf 1835 deken van het kapittel. Hij werd als kerkhistoricus bekend door zijn geschiedenis van de diocesen van Bretagne, die hij publiceerde in 1839, en door die van het diocese Angers: TRESVAUX DU FRAVAL 1858.

1647

208

SALVAN 1850. Voor de diocesen Toul en Besançon verscheen iets later een soortgelijke studie van P.-C. Vitrey, *Observations sur les Institutions liturgiques de Dom [Guéranger](#) ou Défense des liturgies gallicanes, et particulièrement des usages de Toul et de Besançon, contre les attaques de M. l'abbé de Solesmes*, Mirecourt 1851.

1648

208

GUÉRANGER 1843.

1649	208
PARISIS 1846.	
1650	208
DONEY 1851. Jean-Marie Doney (1794-1871) was van 1843 tot zijn overlijden bisschop van Montauban. Voordat hij tot bisschop werd benoemd, was hij bekend als voorstander van de denkbeelden van De Lamennais .	
1651	208
Zie GOUGH 1986, 130:	
<p>At the culminating point, when the oath of consecration was read out to Dreux-Brézé, he claimed not to recognize the wording: it was not Roman. One of the celebrants explained to him in a whisper that the formula had been used by the French Church for many centuries. Dreux-Brézé insisted: it was not the Roman formula. To avoid a scene before the high altar of Notre-Dame, Sibour had to send a vicar-general off to find a copy of the Roman ceremonial. Dreux-Brézé later made a considerable fuss over donating a beautifully bound Roman missal to the archdiocese of Paris. The Moulins consecration may be seen as the end of the phase of the liturgy conflict. A second phase after 1850 was to be linked with the use of the Roman Index in France.</p>	
<p>Gezien de aantallen publicaties die ter zake van de invoering van de Romeinse ritus na 1850 in toenemende mate bleven verschijnen, lijkt de functie die de Romeinse <i>Index librum prohibitorum</i> heeft gehad enigszins overschat, hoewel er gevallen bekend zijn van controversiële geschriften die hiermee door het Romeinse leergezag veroordeeld zijn. Zie ook F. Laroque, 'Mgr de Dreux-Brézé et la restauration liturgique' in: <i>Ephemerides liturgicæ</i> 77 (1963), 97-401.</p>	
1652	208
GUÉRANGER 1844.	
1653	208
Paul-Thérèse-David d'Astros , <i>Examen de la Défense de Dom Guéranger, et courte réfutation de sa lettre à Mgr l'archevêque de Reims</i> , Toulouse / Paris / Lyon 1846.	
1654	208
GUÉRANGER 1843.	
1655	208
GUÉRANGER 1846.	
1656	208
Een van de reacties in deze controverse, van Henri Bernier, <i>Humble remontrance au R. P. Dom Prosper Guéranger, Abbé de Solesmes, Sur sa troisième Lettre à Mgr l'Evêque d'Orléans</i> , Paris / Angers 1847, werd in 1850 op de <i>Index</i> geplaatst.	
1657	208
MESLÉ 1843 en Joseph Meslé, <i>Examen respectueux, pacifique et religieux des objections et représentations contre le retour aux bréviaire et missel romains</i> , Rennes / Paris 1843.	
1658	208
RICHAUDEAU 1849.	

1659

BOURDIN 1856.

209

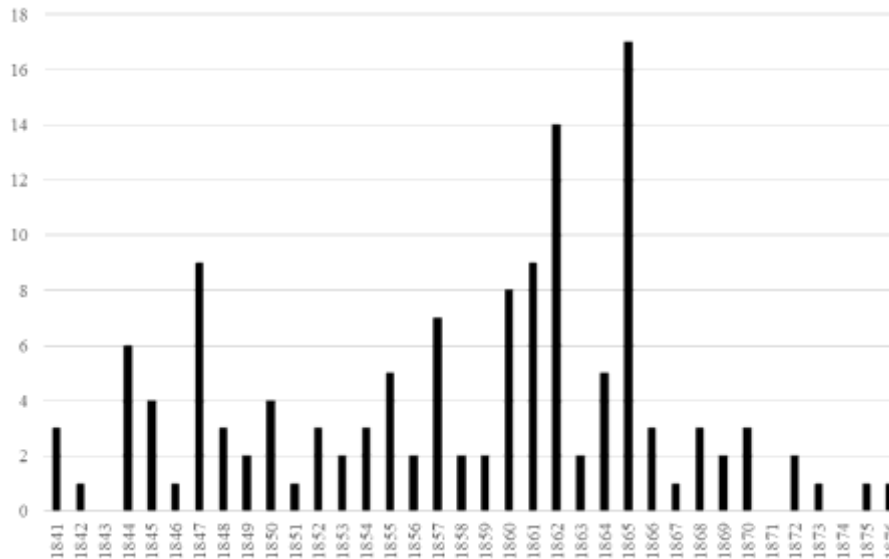
1660

JOUVE 1860.

209

1661

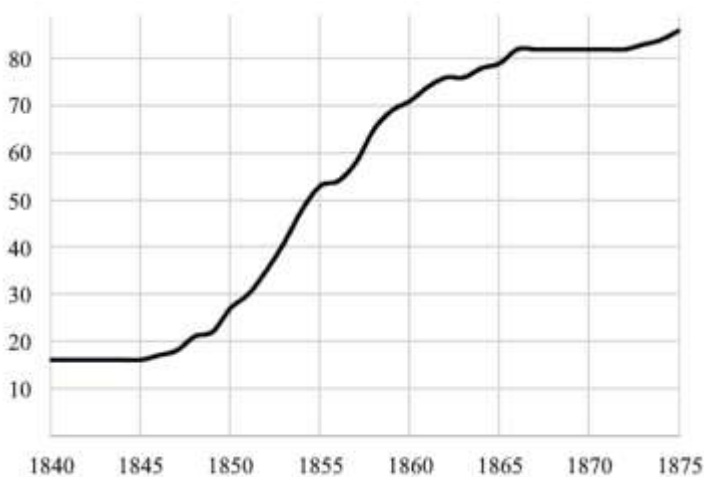
209

Zie ook PETIT 2010, 156.

1662

209

De invoering van de Romeinse ritus in 86 Franse diocesen.

1663

209

Pius IX (ISNI 0000 0001 2321 4587), geboren op 13 mei 1792 te Senigallia als Giovanni Maria Mastai-Ferretti en overleden te Rome op 7 februari 1878), werd op 16 juni 1846 verkozen als opvolger van [Gregorius XVI](#). Onder zijn pontificaat werd in 1854 het dogma van de Onbevleete Ontvangenis van Maria afgekondigd en in 1870 tijdens het eerste Vaticaanse concilie, dat hij bijeengeroepen had, dat van de onfeilbaarheid van de pauselijke uitspraken. In 2000 verklaarde Johannes Paulus II hem zalig, wat niet zonder kritiek bleef.

Oudere geestelijken gaven dikwijls blijk van hun gehechtheid aan de diocesane uitgaven, die zij daarom boven de Romeinse prefereerden. Sommige bisschoppen waren blijkens hun mandementen en instructies bij de invoering van de Romeinse boeken bereid hiermee voor enige tijd rekening te houden.

Vgl. PETIT 2010, 174-193.

MESLÉ 1843. Aan de eigenlijke [brochure](#) is de tekst van de constitutie *Auctorem fidei* van 1794 toegevoegd.

De bisschop van Rennes, Godefroy Brossay-Saint-Marc (5 februari 18031 – 26 februari 1878), had even ultramontanistische overtuigingen als Meslé en voerde, mede op advies van deze, in 1848 de Romeinse liturgie in zijn bisdom in. Hij verkreeg de gunst van Napoleon III en in 1859 werd hij de eerste aartsbisschop van Rennes, toen deze stad de metropool van een kerkprovincie werd die Bretagne omvatte. In 1875 werd hij kardinaal.

Dit ging niet zover dat zij de bevoegdheid van bisschoppen tot uitgave van diocesane liturgische boeken ontkenden. De jezuïeten [Denis Pétau](#), [Charles Guyet](#) en [Jean Commire](#) dichtten hymnen die in het Parijse brevier van 1680 werden opgenomen, [François Oudin](#) ontwierp een [brevier voor Verdun](#), dat nooit in druk verscheen en [Henri Griffet](#) leverde een belangrijke bijdrage aan het [brevier van Bourges](#).

Enige van deze bisschoppen voerden in hun diocesen een gallicaans brevier in: o.a. Henri-Jacques de Montesquiou-Poylobon in Sarlat, [Jean-Chrétien de Macheco de Prémieux](#) in Périgueux en Jean-Félix-Henri de Fumel in Lodève.

Joseph de Maistre, *De l'Église gallicane dans son rapport avec le Souverain Pontife pour servir de suite à l'ouvrage intitulé Du Pape*, Paris / Lyon, 1821.

Gregorius XVI (ISNI 0000 0001 2096 4745) werd geboren als Bartolomeo Alberto Cappellari op 18 september 1765 te Belluno in de republiek Venetië. Hij trad in 1783 in bij de camaldulenzen in Murano en ontving in 1787 de priesterwijding. In 1805 werd hij abt van San Gregorio op de Monte Celio te Rome. Hij werd in 1823 generaal-abt van zijn orde en twee jaar later kardinaal. Op 2 februari 1831 werd hij tot opvolger van paus Pius VIII gekozen, hoewel hij geen bisschop was, zodat hij al de volgende dag geconsecreerd werd om op 6 februari tot paus te kunnen worden gekroond. In deze hoedanigheid nam hij uiterst behoudende standpunten in, welke al tot uiting kwamen in zijn eerste encycliek, *Mirari vos* van 15 augustus 1832, waarin hij de door [De Lamennais](#) bepleite scheiding van kerk en en staat, het naturalisme, het rationalisme en het religieuze indifferentisme veroordeelde, alsook de vrijheid van geweten en meningsuiting. Hij verzette zich tegen modernisering in de Kerkelijke Staat, zoals de aanleg van spoorwegen. Hij overleed te Rome op 1 juni 1846.

Als *Triomphe du St-Siège et de l'Église, ou les novateurs modernes combattus avec leurs propres armes*, par [Maur Cappellari](#), actuellement Grégoire XVI, Souverain Pontife werd het in 1833 gepubliceerd in Lyon.

In zijn bijzonder felle kritiek op [Guéranger](#) en zijn onmiskenbaar radicale denkbeelden ging George Guiver hierin zeer ver en overschatte daarmee diens invloed. GUIVER 2009, 149:

[Guéranger](#) was an extremist. He spared no one whose opinion differed from his own. For example, he wrote in his *Institutions Liturgiques*: “About 1725, [the priest] [François-Nicolas Vigier](#) ... took it upon himself to

compose a breviary following the latest ideas ... This obscure person was to be the instrument of the greatest liturgical revolution the French Church had seen since the 8th century. He gave birth to the breviary of Paris ... Fr [Vigier](#) belonged to a body deeply gangrened by Jansenist heresy ... [On the hymn-writer [Charles Coffin](#)]: We acknowledge his great merit as a hymn-writer ... and it is all the more sad therefore to show how far he went in prostituting it. [Coffin](#) ... was a notorious heretic.”

The vitriol knew no bounds – all-out war, ranting and raving without restraint. [Guéranger](#) was not interested in compromise: the neo-Gallican liturgies must be expunged root and branch, utterly cast out. The ancient rite of Rome (as he saw it) was the only possible rite for Catholics to use, and the Church of France in its weakened and demoralized state could not long resist this vigorous, fanatical and confident campaigning. So in 1848 the Bishop of Carcassonne, seeking to bring some order to the confusion of his people, ‘enforced the forms of prayer of the centre of the Christian world’; the Bishop of Tarbes in 1849 established ‘the ancient, universal, unchangeable Roman rite’ as a means to arrest a chaotic situation over which he was losing control. There were tremendous battles in some places; in Paris the diocesan rite was seen as a national treasure, and only finally abandoned in 1873. Orléans was the last to go in 1875. There were massive rows with Solesmes’ local bishop (Le Mans).

Gradually the reformed liturgies of the dioceses of France all passed into oblivion. The loss was tremendous: away with beautifully constructed and balanced breviaries with splendid hymns and biblical riches; clergy found themselves now reciting a tangled and repetitive hotch-potch with no evident rationale; back came St Denys carrying his head, and other medieval tales for the credulous.

1673

214

Aldus in zekere zin ook PETIT 2010, 83:

Dom [Guéranger](#), en publiant ses premiers articles dans le Mémorial catholique puis les trois volumes des Institutions liturgiques et enfin le cycle de l’Année liturgique, pose la question de l’identité catholique dans l’époque post-révolutionnaire et impose à l’Église de France un réexamen de son passé, qui, d’un point de vue esthétique et ecclésiologique, se résume à une remise en cause de l’héritage de la Renaissance et des Lumières. Au XIXe siècle, l’intransigeance investit les mêmes champs que ceux qu’elle s’est donnée pour adversaires, réunis dans un même opprobre, protestants, jansénistes, gallicans: la théologie, la philosophie, l’érudition, servent la vérité catholique, ici confondue avec le magistère romain, seul garant de l’orthodoxie religieuse et donc du dépôt de la foi.

1674

214

Vgl. RAEDTS 2011, 290-291:

Vaak wordt gezegd dat [Guéranger](#) in de Institutions, waarvan het laatste deel verscheen in 1851, een monument van romantisch verlangen naar de Middeleeuwen heeft geschapen. Dit is niet onwaar, maar het is goed om middel en doel van dit werk te onderscheiden. Het enige doel van het boek was de kerk van Rome in het middelpunt van de katholieke kerk te plaatsen door haar liturgie voor te schrijven aan alle katholieken.

Dit is in principe juist, maar het enige doel van de *Institutions liturgiques* was dit niet. [Guéranger](#) trachtte ook te bewijzen dat de liturgie van de kerk van Rome tot het depositum fidei behoorde en daardoor een onfeilbaar gezag in de katholieke kerk had.

In een anonieme recensie ‘Des Institutions liturgiques, par dom [Guéranger](#), abbé de Solesmes’, in: *Revue ecclésiastique* 54 (november 1842), 161-178; 55 (december 1842), 212-222; 56 (januari 1843), 234-253; 63 (augustus 1843), 65-89, wordt dit direct na het verschijnen van de eerste twee delen op zeer polemische toon, maar niet geheel ten onrechte gesignaleerd, bijv. *ibid.*, 54, 162:

L’auteur part de l’infailibilité du pape et de l’irréfragable autorité de ses décisions, tant sous le rapport de la discipline que sous celui du dogme, comme de faits incontestables, nécessaires, constitutifs, qu’on ne saurait nier sans nier l’existence même de l’Église et sans la détruire; et, d’après ce principe, il juge toutes les doctrines, tous les faits liés à la liturgie dont il retrace l’histoire dans ses deux premiers volumes. Ceci posé, on prévoit aisément quelles doivent être ses principales idées sur les points capitaux de cette histoire; elles lui sont dictées d’avance; il ne peut y échapper, s’il veut rester conséquent à son principe. Or, comme il s’y montre ordinairement fidèle, il arrive à émettre les assertions les plus choquantes.

- 1675** 214
Bijvoorbeeld in CHAUDRU DE RAYNAL 1844-1847, IV, 445, voor zover deze rechtstreeks het werk van [Guéranger](#) op het oog had, wat wel aannemelijk lijkt te zijn.
- 1676** 214
Deze schenking van Pepijn bij het op 14 april 754 gesloten verdrag van Quierzy legde de grondslag voor de Kerkelijke Staat, die tot 1870 heeft bestaan en pas op 20 september 1900 door Leo XIII officieel werd opgeheven.
- 1677** 214
Zie o.a. ANGENENDT 2001, 270-288.
- 1678** 214
Zie o.a. ANGENENDT 2001, 288-291 en 327-348 voor de uitwerking hiervan in de tijd van Karel de Grote.
- 1679** 214
Vgl. GUÉRANGER 1840-1851, I, 243-255; GUÉRANGER 1878-1885, I, 232-244.
- 1680** 215
Vgl. GUÉRANGER 1840-1851, I, 280-293; GUÉRANGER 1878-1885, I, 268-281.
- 1681** 215
Onder verwijzing naar Aristoteles paste Thomas van Aquino het begrip '*communitas perfecta*' toe op de staat maar niet expliciet op de kerk. In de negentiende eeuw begonnen katholieke theologen de kerk het karakter van een *societas perfecta* toe te schrijven, waardoor zij de wederzijdse onafhankelijkheid van staat en kerk zodanig konden definiëren dat de kerk gevrijwaard kon blijven van toenemende inmenging van de wereldlijke overheid in kerkelijke aangelegenheden. Onder [Pius IX](#) en vooral Leo XIII komt de gedachte dat de – rooms-katholieke – kerk rechtens en naar haar aard een *societas perfecta* is krachtens de wil van haar stichter Jezus Christus tot volledige ontwikkeling. [Guéranger](#) kan beschouwd worden als een van de vroege vertegenwoordigers hiervan.
- 1682** 215
RAEDTS 1996, 103:

Ook het privégebed van de geestelijkheid moest net zo precies geregeld worden en dezelfde vorm hebben als het openbaar gebed, want ook als de geestelijkheid persoonlijk en in stilte haar gebeden verrichtte, moesten priesters ervan doordrongen blijven dat zij hun gebed deden uit naam van de Kerk, dat zij niet met privé-devotie bezig waren maar met een 'acte de religion sociale'. Vandaar dat [Guéranger](#) de poging tot brevierhervorming van kardinaal [Quiñonez](#) in de vroege zestiende eeuw afwees. Deze wilde immers voor het privégebed van de geestelijkheid een meditatief boek samenstellen dat totaal verschillend was van de vormen die in de openbare eredienst gebruikt werden. Een dergelijke scheiding tussen privé en sociaal achtte [Guéranger](#) ongewenst; tot in hun meest persoonlijke gedachten moest de geestelijkheid doordrenkt worden van de geest van de Kerk en van haar sociale eenheid.
- 1683** 215
[Joseph de Voisin](#), *Messel romain, A Son Altesse Serenissime Madame la Princesse De Conty*:

Il n'y a rien de plus important pour nostre Salut que la veritable Oraison qui se fait, non pas par des sentimens qui viennent de l'Esprit humain; mais par des mouvemens que Dieu forme dans nos cœurs. Telles sont les Prières que l'Eglise nous propose, particulièrement dans la celebration des Mysteres adorables du Sacrifice de la Messe, où elle nous instruit de ce que nous devons demander, & de quelle sorte nous devons demander, afin que nous puissions arriver à ce commerce spirituel que l'on doit avoir avec la Sagesse Divine.

Deze was Anne-Marie Martinozzi (1637-1672), echtgenote van prins Armand de Bourbon-Conti. Zij werd begraven in de kerk van Port-Royal des Champs.

Guéranger hernam dit argument om met name [Joseph de Voisin](#) en [Nicolas Le Tourneux](#) met hun vertalingen van liturgische teksten onder verdenking te brengen van een verborgen doelstelling die zij en hun medestanders zouden hebben gehad om de volkstaal in de katholieke eredienst in te voeren, wat in werkelijkheid niet het geval was. GUÉRANGER 1840-1851, III, 165-166; GUÉRANGER 1878-1885, III, 161-162:

Quelque invétérée que soit la coutume établie en France à l'égard des traductions de la messe et de l'office, nous ne pouvons nous dispenser de convenir, tout d'abord, que cette coutume, quand bien même il serait trop tard pour l'abolir, est totalement contraire à l'esprit de l'Église, et que, par conséquent, il serait à désirer que l'autorité compétente ne se fût pas relâchée des règles sévères qu'elle lui opposa, dans le principe. C'est la doctrine de la Sorbonne, des évêques de l'Assemblée de 1660, et du Siège apostolique, comme nous le verrons tout à l'heure. Cette doctrine est fondée d'abord sur le principe même en vertu duquel l'Église célèbre la Liturgie en langue non vulgaire. Une des raisons principales de cette loi universelle est le danger qu'il y aurait d'exposer les formules saintes à la curiosité profane et aux interprétations grossières de la multitude, d'amener enfin une familiarité nuisible au respect des mystères. Il est vrai que, dans le système des traductions liturgiques, la langue sacrée est maintenue dans l'Église, que ces traductions sont non avenues pour les fidèles qui ne savent pas lire; enfin qu'elles n'ont de résultat pour ceux qui savent lire qu'autant qu'ils viennent à l'église munis de ces Liturgies traduites, et qu'ils en font usage; mais l'intention de l'Eglise n'en est pas moins frustrée, et plusieurs des périls qui résulteraient de la célébration du service divin en langue vulgaire sont toujours à craindre. On sait que les jansénistes furent les auteurs et les propagateurs de cette révolution dans les églises de France, et que le but final de cette manœuvre ce mouvement de la secte était d'amener insensiblement le désir de voir la langue vulgaire remplacer le latin dans la Liturgie.

1685

216

DUBU 1983, 58.

1686

217

CHASTELAIN 1680.

1687

217

GUÉRANGER 1840-1851, II, 160-161; GUÉRANGER 1878-1885, II, 115-117:

- 1° L'éloignement pour la tradition dans les formes du culte divin parut dans l'affectation avec laquelle on expulsa du Bréviaire et du Missel de [François de Harlay](#), et des anciennes pièces grégoriennes, l'ancien calendrier des fêtes et des saints, etc., sans égard pour l'antiquité.
- 2° L'intention de remplacer les formules de style ecclésiastique par des lectures de l'Écriture sainte, se manifesta pareillement chez nous dans le système suivi par les rédacteurs des livres liturgiques dont nous parlons, qui tendirent à refondre entièrement l'office divin et à le composer exclusivement de centons bibliques.
- 3° Les correcteurs des nouveaux Bréviaires ne craignirent cependant pas de fabriquer et d'introduire des pièces nouvelles de leur composition, hymnes, oraisons, etc.; par quoi
- 4° Ils tombèrent en contradiction avec leurs propres principes; parlant d'antiquité, en faisant des choses modernes; de parole de Dieu, en donnant des paroles humaines.
- 5° Le caractère de cette innovation fut, pour les livres liturgiques qui en furent le théâtre, une affligeante diminution de cet esprit de prière qu'on appelle onction, dans le catholicisme; ainsi qu'on en peut juger par le simple aspect du [Bréviaire de Cluny](#) et des hymnes de [Santeul](#).
- 6° L'affaiblissement du culte de la sainte Vierge et des Saints, est pour ainsi dire le caractère principal et comme le but avoué de la réforme liturgique du XVIIe siècle.
- 7° À la même époque, on remarque un mouvement marqué vers les traductions de l'Écriture sainte et de la Liturgie en langue vulgaire.
- 8° Les changements introduits dans la Liturgie, loin d'être favorables à l'autorité du Pontife romain, attestent hautement l'intention de déprimer cette autorité sacrée, et paraissent le résultat évident des doctrines proclamées, mais non inventées, en 1682.
- 9° Le Bréviaire de [François de Harlay](#) ne se montre point exempt du désir de flatter par certains retranchements et substitutions, la puissance séculière.

GUÉRANGER 1840-1851, II, 161; GUÉRANGER 1878-1885, II, 117:

Ajoutons pour complément et pour explication, que des jansénistes (des hérétiques par conséquent) ont trouvé accès dans le sanctuaire, et ont eu l'audace de souiller un rituel de leur venin; que plusieurs évêques se sont déclarés pour cette œuvre, malgré la condamnation du Saint-Siège; que des jansénistes notoires et des fauteurs des jansénistes ont fait partie des commissions pour la rédaction des Bréviaires de Paris et de [Cluny](#).

1689

217

KING 1957, 143, is daarentegen zeer stellig:

The Cluny commission was indebted chiefly to [Nicolas Letourneux](#).

1690

217

CHEVALIER 1913, lxiv-lxv. Vgl. echter *ibid.*, x:

S'il faut en croire D. [Guéranger](#), qui a pour habitude de particulariser les responsabilités, le véritable auteur du [Bréviaire de Cluny](#) serait [Nicolas Letourneux](#), l'un des commissaires de Paris.

1691

218

Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, IX, Paris 1937, 915-916.

1692

218

E.D. Forgues (ed.), *Œuvres posthumes de F. Lamennais*, Correspondance, I, Paris 1859, 127; 134; 202; 215; 217; 238; 390. Zie ook Henri-Xavier Arquillière, *Lamennais et le Gallicanisme*, Lyon 1907; édition revue et augmentée, Paris 1972.

1693

218

Vgl. Association Catholique du Sacré-Cœur (red.), *Procès du gallicanisme*, Paris 1830. Dit bevat een collectie documenten die op het retrospectief als zodanig aangeduide gallicanisme en op de dan onder kritiek gestelde beweging betrekking hebben.

1694

218

Onder anderen [Hugues-Robert-Jean-Charles de La Tour d'Auvergne-Lauragais](#) van Arras, [Hyacinthe-Louis de Quélen](#) van Parijs, [Mathias Le Groing de La Romagère](#) van Saint-Brieuc, [Étienne-Jean-François Borderies](#) van Versailles en [Jean-Marie-Dominique de Poulpiquet de Brescanvel](#) van Quimper.

1695

218

Vgl. LAFON 1987, 171:

Alors que sous l'Ancien Régime, les deux gallicanismes – religieux et politique – se sont soutenus mutuellement dans leur volonté d'affaiblir l'autorité pontificale, le XIXe siècle marque leur dissociation: le gallicanisme épiscopal s'oppose successivement au néo-gallicanisme des légistes, héritage du gallicanisme exacerbé des parlements, puis au gallicanisme gouvernemental, avec lequel il sombre.

Elders (*ibid.*, 174) vermeldt Lafon deze overtuiging in de vorm van het parlementaire gallicanisme bij de invloedrijke jurist André-Marie-Jean-Jacques Dupin (1783-1865), ondanks diens wisselende stellingnamen op andere politieke terreinen.

De strijd tussen kerk en staat, die onder Lodewijk IX (1214-1270), ondanks diens vroomheid, al heftig was geweest, laaide op onder Filips IV, bijgenaamd de Schone (1268-1314). Onder invloed van zijn adviseurs, die gevormd waren door de rechtsscholen van Bologna en Orléans en die het Romeinse burgerlijke recht boven het kerkelijke stelden en daarom legisten werden genoemd, waren er conflicten tussen de koning en paus Bonifatius VIII (1235-1303) geweest, die in 1302 resulteerden in diens bulle *Unam sanctam*, waarin de geestelijke gezag van de paus boven het wereldlijke van de koning werd gesteld. Hoewel de ontwikkelingen van de late veertiende en de vijftiende eeuw meestal als de oorsprong van het gallicanisme gezien worden (2. 2. 2.), kan men de in regeringsperiode van Filips IV en in zekere zin zelfs in die van zijn grootvader Lodewijk IX al een begin onderscheiden van de opvatting dat de kerk in de Franse staat een zekere, door deze staat gewaarborgde, onafhankelijkheid van het Romeinse gezag geniet.

Jean-François-Hilaire Oudoul, *Mémoire respectueux au Saint-Siège et à l'Épiscopat sur l'organisation unitaire de la discipline en France*, Paris 1851, 17; 45; 49; 139.

Sur la situation présente de l'Église gallicane relativement au droit coutumier: mémoire adressé à l'épiscopat, Paris 1852.

Zie VINCK 2014. Pius X (ISNI 0000 0004 5865 9721) werd als Giuseppe Melchiorre Sarto geboren te Riese op 2 juni 1835, groeide op in behoeftige omstandigheden, werd in 1858 tot priester gewijd en in 1880 benoemd tot bisschop van Treviso, waarna hij bisschop van Mantua werd en in 1893 kardinaal en patriarch van Venetië. Na de dood van Leo XIII in 1903 werd hij tijdens een moeizaam verloopend conclaaf tot paus gekozen. Zijn beleid werd in hoge mate bepaald door de bestrijding van het modernisme, het liberalisme en het opkomende communisme. In zijn motu proprio *Tra le sollecitudini* van 1903 beklemtoonde Pius al aan het begin van zijn pontificaat het belang van het gregoriaans voor de kerkmuziek en de liturgie. Kort daarna gaf hij de benedictijnen van Solesmes de opdracht een nieuw en verbeterd *Graduale* samen te stellen ter vervanging van de *Editio Medicea* van 1614. Hij is vooral bekend geworden door de verlaging van de leeftijdsgrens tot zeven jaar voor de toelating van kinderen tot de heilige communie. Hij stierf te Rome op 20 augustus 1914.

Voor een vergelijking kunnen de tabellen van de dispositie van de psalmen in het *Breviarium Romanum* van 1568 en 1914 dienen met de berekening van het aantal [psalmverzen per dag](#), alsook de tabellen voor [verschillende gallicaanse brevieren](#).

Een beknopte samenvatting van dit veelomvattende proces is gegeven door: E. de Jong, 'Het officium divinum', in: A. Hollaardt (red.), *Liturgisch woordenboek: Supplement: Liturgische oriëntatie na Vaticanum II*, Roermond 1970, 69-71.

Sacrosanctum Concilium, 4, 89:

Itaque, in instauratione Officii, hæ normæ servantur:

- a. Laudes, ut preces matutinæ, et Vesperæ, ut preces vespertinæ, ex venerabili universæ Ecclesiæ traditione duplex cardo Officii cotidiani, Horæ præcipuæ habendæ sunt et ita celebrandæ;
- b. Completorium ita instruatur, ut fini diei apte conveniat;
- c. Hora quæ Matutinum vocatur, quamvis in choro indolem nocturnæ laudis retineat, ita accommodetur ut qualibet diei hora recitari possit, et e psalmis paucioribus lectionibusque longioribus constet;
- d. Hora Prima supprimatur;
- e. In choro, Horæ minores Tertia, Sexta, Nona servantur. Extra chorum e tribus unam seligere licet, diei tempori magis congruentem.

Giuseppe Maria Tomasi, *De privato ecclesiasticorum officiorum Breviario extra chorum*:

Hoc ecclesiasticum officium a principio nascentis Ecclesiæ convenientibus omnibus Fidelibus in unum antelucano maxime, ac vespertino tempore publice persolvebatur ...

1704

219

Sacrosanctum Concilium, 4, 92:

Ad lectiones quod attinet, hæc servantur:

- a. Lectio sacræ Scripturæ ita ordinetur, ut thesauri verbi divini in pleniore amplitudine expedite adiri possint;
- b. Lectiones de operibus Patrum, Doctorum et Scriptorum ecclesiasticorum depromendæ melius seligantur;
- c. Passiones seu vitæ Sanctorum fidei historicæ reddantur.

1705

220

WEAVER 1986-1987, 54, waarin DE LABRIOLLE 1979, 36 wordt geciteerd:

Soulignons cependant que la réforme liturgique de l'Eglise romaine, réalisée à notre époque de façon substantielle, n'a fait que reprendre les grandes lignes de la liturgie gallicane rénovée au XVIIIe siècle, qui cherchait à faire participer les fidèles aux prières de l'officiant de façon plus effective, et à assurer au clergé un Office de prière mieux agencé, et purifié des légendes douteuses ou inventées.

C'est surtout par l'introduction de la langue nationale que la réforme actuelle a innové de façon radicale, comme cela s'était déjà réalisé en 1750 pour le Commun des Missels de piété des fidèles. Le clergé jansénisant, si souvent en difficultés avec Rome, a été dès la fin du XVIe siècle l'artisan principal du renouveau liturgique de l'Eglise gallicane: c'est ainsi que la fermentation des esprits produit du bon et du mauvais, et que l'Autorité régulatrice de l'Eglise doit distinguer l'ivraie du bon grain, et choisir non sans peine dans les floraisons nouvelles les éléments bienfaisants pour la nourriture spirituelle des fidèles.

1706

220

Vgl. J. Nieuwhof, 'Neogallicaanse liturgieën', in: LITURGISCH WOORDENBOEK 1958-1962, 1880-1893, waarin nog zeer terughoudend over het liturgische gallicanisme wordt gesproken, maar waarin ook andere aspecten van de revisies onder [Pius X](#) ermee in verband worden gebracht (*ibid.*, 1892).

1707

220

James F. White, *Roman Catholic Worship: Trent to Today*, Collegeville MN, 2003, 32:

Despite their demise in the nineteenth century, these Neo-Gallican rites contained some excellent items, some of which were reclaimed for the universal Church after Vatican II. They have been shown not to deserve the aspersions cast on them in the nineteenth century by [Prosper Guéranger](#). And they kept alive the ancient tradition of variety in regional and local usages while retaining some genuinely ancient practices. Such diversity now seems to be an enrichment of the Churches, not a diminishing of unity. These attempts at use of the vernacular, even in limited form in the rituals, appeal to moderns. But these lights were extinguished in the nineteenth century, not to be rekindled for more than a century.

1708

221

Vgl. PETIT 2010, 59:

L'écriture de dom [Guéranger](#) obéit avant tout à des fins polémiques, afin de donner aux membres du clergé une opinion claire sur la nécessité d'aboutir à l'unité – ainsi un liturgiste, favorable au romain, ne voit pas les intentions jansénistes dans les livres de [Mgr de Vintimille](#). Elle s'ancre dans la réalité post-révolutionnaire pour y apporter la contradiction, elle part de la réalité sociale et institutionnelle à laquelle l'Eglise est confronté: l'unité seule met à l'abri la foi « contre les vagues de la diversité et les tentations du changement » et ses formes du « désir malentendu de perfectionnement ». En les qualifiant de liturgies néo-gallicanes, dom

Guéranger les assigne à une ecclesiologie politique, celle d'une Église soumise à l'absolutisme de l'État qu'il ait forme monarchique, impériale ou républicaine.

Petit beroept zich hiervoor op: *Circulaire de Mgr Parisis, évêque de Langres*, 15 octobre 1839, annexe IV; *Mandement de Mgr l'évêque de Bayeux et Lisieux sur la liturgie romaine*, 1862, 7. Deze was Charles-Nicolas-Pierre Didiot (1797-1866).

1709

221

GUÉRANGER 1840-1851, I, 405-425; GUÉRANGER 1878-1885, I, 388-407.

1710

221

De invloedrijke musicoloog Joseph d'Ortigue (1802-1866), die zeer ultramontaanse opvattingen was toegedaan, schreef in zijn *Introduction à l'étude comparée des tonalités et principalement du chant grégorien et de la musique moderne*, Paris 1853, 172, de decadentie van het gregoriaans direct toe aan het gallicanisme en het jansenisme:

Le désir d'innover, la manie de se distinguer, de se singulariser même, qui pour le dire en passant, furent toujours un caractère de l'esprit gallican ont été pour beaucoup sans doute dans cette guerre déclarée avec tant d'acharnement dans les deux derniers siècles, contre les graduels et les antiphonaires romains.

Zie ook PETIT 2010, 49, die hierbij als commentaar geeft:

La dénonciation de l'hérésie antiliturgique, et surtout sa définition comme une tentation permanente à l'intérieur même de l'Église, permet d'englober toute la société bâtie sur les mêmes principes.

1711

222

TAVENEAU 1973, 13.

1712

222

GOLDMANN 1955, 115-156.

1713

222

Zie o.a. Maurice Homais, *De la vénalité des offices sous l'Ancien Régime*, Paris 1903; Fritz Friedrich, 'Der Ämterkauf im vorrevolutionären Frankreich', in: *Archiv für Kulturgeschichte* 32 (1944), 254-277; K.W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century*, The Hague 1949; Jean Nagle, *Un orgueil français: La vénalité des offices sous l'Ancien Régime*, Paris 2008.

1714

222

GOLDMANN 1955, 119:

... entre le tiers état d'une part et la monarchie d'autre part, le groupe de légistes et d'administrateurs qu'on appellera plus tard les officiers constituèrent très vite un des principaux chaînons intermédiaires. Originaires au début du tiers état, unis étroitement à lui par de multiples liens de famille, résidant en ville, souvent en province, fidèles au roi par éducation, par tradition et par intérêt, devenus de plus l'organe gouvernemental et administratif par excellence de la monarchie (à côté bien entendu de l'armée), l'existence et l'histoire de cette couche sociale expriment la fusion de fait entre le tiers état et le pouvoir monarchique.

1715

222

De vroegste vermelding van de term is waarschijnlijk die van 1607 in Pasquiers *Recherches de France*, hoewel het concept al in de tweede helft van de vijftiende eeuw bekend was. Zie o.a. Françoise Autrand, *Naissance d'un grand corps de l'État: Les gens du Parlement de Paris: 1345-1454*, Paris 1981, 248-261; Michael C.E. Jones, *Gentry and Lesser Nobility in Late Medieval Europe*, Gloucester / New York 1986, 212; Jane Alden, *Songs, Scribes, and Society: The History and Reception of the Loire Valley Chansonniers*, Oxford 2010, 168.

1716

222

Men sprak wel van ‘gens de robe’ of van de ‘robe longue’ wanneer magistraten en academici werden bedoeld, zonder deze expliciet als edellieden te beschouwen.

1717

223

GOLDMANN 1955, 116:

Cette hypothèse — si fragile soit-elle — peut cependant se prévaloir du fait qu’elle est — à notre connaissance tout au moins — la première et pour l’instant la seule à essayer de donner une explication positive d’un ensemble de faits politiques, sociaux et idéologiques qui ont profondément influencé la vie matérielle et intellectuelle (dans le sens le plus vaste du mot) de la société française entre 1637 et 1677 ...

1718

223

René Pommier, ‘Jansénisme et noblesse de robe?’, in: *Papers on French Seventeenth Century Literature* 43 (1995), opgenomen in: id., *Études sur le XVIIe siècle*, Paris 2006, 99-113.

1719

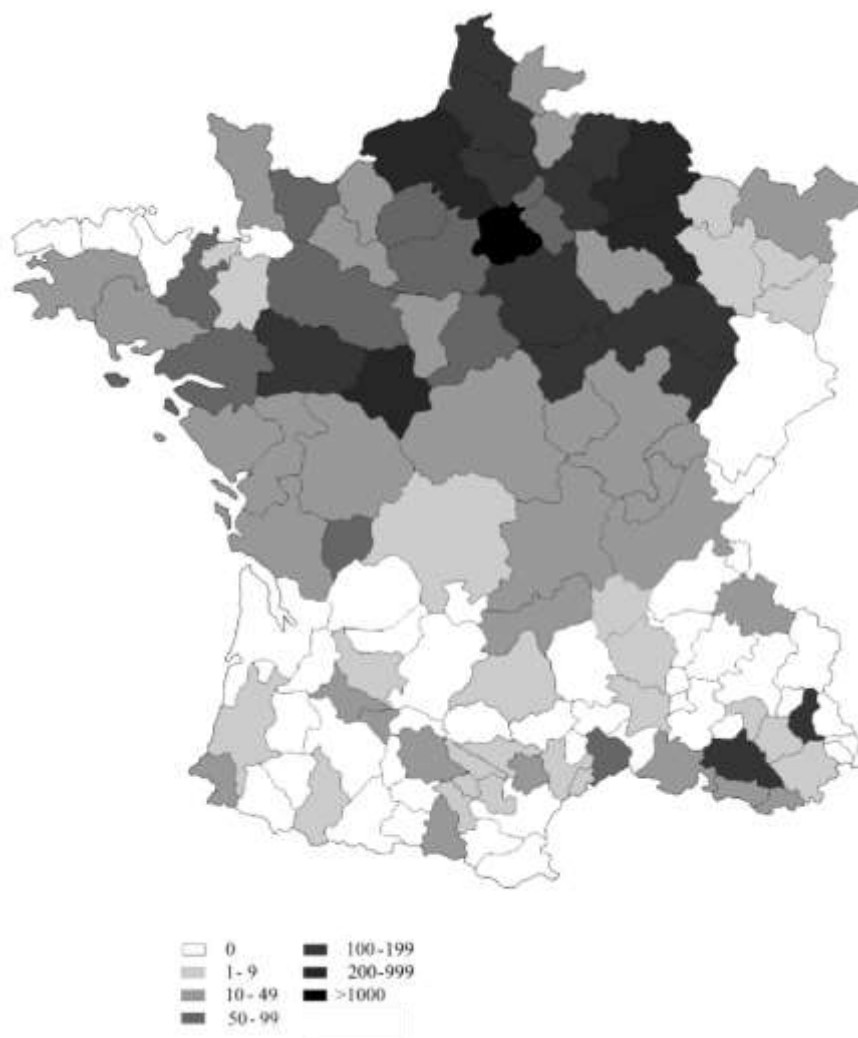
223

TAVENEAUX 1994, II, 314. Vgl. ook TAVENEAUX 1973, 103-104.

1720

224

DINET EN DINET-LECOMTE 1990, 371-374, komen op grond van een kritische benadering van de gegevens uit NIVELLE 1757 tot een verspreidingskaart, ibid., 386:

De berekeningen van DINET EN DINET-LECOMTE 1990 geven absolute cijfers en geen percentages van de appellanten onder de geestelijkheid van hun bisdommen, wat een vergelijking van de situaties in de bisdommen bemoeilijkt.

Dit is waarschijnlijk niet toevallig. Van 1708 tot 1729 was [Charles de Vintimille](#) aartsbisschop van Aix. Zijn tolerante maar ook ambigue houding tegenover het jansenisme is bekend. [Jean Soanen](#) van Senez was een van de vier bisschoppen die tegen *Unigenitus* een beroep deden op een algemeen concilie.

Dit bleef niet tot Frankrijk beperkt. In de zuidelijke Nederlanden was Thomas-Philippe-Walrad de Hénin-Liétard d'Alsace-Boussu de Chimay (1679-1759), aartsbisschop van Mechelen van 1715 tot zijn dood, bekend om zijn optreden tegen geestelijken die de bulle niet accepteerden. Ook zijn voorganger Humbert-Guillaume de Precipiano nam dergelijke maatregelen, waaronder die tegen [Pasquier Quesnel](#).

LEQUEUX 1763, vii:

En 1727, un nouvel orage s'étant formé sur ce College, M. [Mésenguy](#) crut qu'en disparaissant pendant quelque temps, l'orage pourroit se calmer: mais, après être demeuré à la campagne depuis les vacances jusqu'au Carême 1728, voyant que toute la bonne volonté de M. [Coffin](#) n'étoit pas capable de le mettre à l'abri des poursuites de ses ennemis, il crut devoir se sacrifier lui-même pour le bien du Collège. Il se retira donc & remit entièrement son emploi entre les mains de M. le Principal.

Gezien de context van dit citaat zou overbelasting van [Mésenguy](#) door een deel van zijn taken de oorzaak van zijn vertrek kunnen zijn geweest.

Pas in 1761 werd zijn *Exposition de la Doctrine Chrétienne*, die voor het eerst werd uitgegeven in 1744, dus geruime tijd na het verschijnen van het *Breviarium Parisiense* van 1736, door Clemens XIII veroordeeld; zie ook 10. 2. 3.

NIVELLE 1757, 631, geeft de tekst van de akte van 13 november 1718 weer. Zie ook COCHERIS 1863, 33; QUANTIN EN CHEREST 1866-1868, I, 83.

DINET 1991, 480:

En matière de liturgie, terrain dont on aurait tort de sous-estimer l'importance, car ce sont des signes visibles, concrets, simples, accessibles à tous, les jansénistes, surtout [Caylus](#) et l'abbé [Lebeuf](#), veulent, au nom de la sainteté de la Tradition, revenir à l'Eglise primitive et pure des origines, ... ou ce qu'ils croient tel. Ils souhaitent que le prêtre lise en français au moins l'épître et l'Evangile, que l'assistance suive le prêtre dans l'ordinaire de la messe en français. Certains sont beaucoup plus radicaux. L'abbé [Lebeuf](#), en contact étroit avec [Jacques Jubé](#), le célèbre curé d'Asnières (près de Paris), actif militant des appels contre la bulle, voudrait que les laïques imitent le plus possible les ecclésiastiques. Le curé de Saint-Louis de Gien, Gourmeau, va plus loin encore: de sa propre autorité, il fait célébrer l'office à haute voix, sans offertoire et supprime le confiteor précédant la communion.

Jean Gourmeau was van 1723 tot 1732 pastoor van de kerk van Saint-Louis in Gien in het bisdom Orléans en is vermoedelijk gestorven in 1761.

KING 1957, 147.

KING 1957, 140-141:

Gallicanism had first made its appearance in the 15th century, but it was only in the 17th that it developed into disloyalty to the Holy See. About the same time we find another heresy infecting the Church of France, namely Jansenism. This was the more insidious, since it was often difficult to detect. There is no doubt that some of the neo-Gallican books were influenced by these false doctrines, and certain of the compilers are known to have favoured one or other of these heresies, but it would be unjust to exaggerate the poison to the detriment of the solid Catholic piety displayed in many of the liturgical books of the period. In fact, the Jansenists themselves, despite their errors, showed a real love of antiquity and a marked respect for Holy Scripture. The diatribe of [Dom Guéranger](#) against these diocesan books has been too often acritically repeated by Catholic writers.

Vgl. BURSON 2010, 63:

While multiple strands of Catholic Enlightenment interacted in Old Regime France, at this point at least two widespread forms of Catholic Enlightenment discourses are evident in France: pro-Unigenitus and pro-Augustinian Catholic Enlightenments. The catalyst for this distinctively French pluralization of Catholic Enlightenment was the papal bull Unigenitus (1713) that yielded a French Catholic Enlightenment both prematurely and acutely divided against itself.

Vgl. BURSON 2010, 66:

The priesthood overall was more disciplined and literate, yet at the cost of widening the gap separating the clerical elite of bishops, university professors, and theologians from popular, rural forms of piety that, in their own right, had transformed considerably during the seventeenth and eighteenth centuries.

De zienswijze van Lehner c.s. is niet nieuw. Vgl. bijv. HOPPENBROUWERS 1996, 96:

Het streven van de katholieke kerk van het concilie van Trente om de gelovigen op te voeden tot een intensiever geloofsleven is weleens omschreven als de “monastisering van de leek”, de poging om van de leek een soort monnik te maken. Deze opvatting is niet geheel onjuist. Vooral de vroege contrareformatie was doortrokken van een streng en rigoristisch elan. Pas rond het midden van de 17de eeuw ontstond er meer differentiatie. Geleidelijk tekenden zich twee spiritualiteitstypen af, ook in de Republiek. Zij representeerden de minimum- en maximeisen die het katholieke geloof aan de gelovigen kon opleggen. In zekere zin werd de maximalistische visie die van [Jansenius](#), die door de seculiere clerus in de pastorale praktijk werd toegepast, achterhaald door de minimalistische variant van [Molina](#), die onder invloed van de reguliere clerus meer en meer dominant werd.

LEHNER EN PRINTY 2010, 152:

Nevertheless, unlike many proponents of the Tridentine Reform, Catholic Enlighteners lacked pastoral sensitivity: instead of constantly catechizing and carefully implementing changes of popular beliefs on the parish level, they tended to overwhelm the uneducated population with highly sophisticated homilies, treatises, and harsh attacks on their religious practices. Only the educated elite read their books and supported them; not even among the rural clergy could Catholic Enlighteners find a majority supporting them, because of their often arrogant attitude toward traditional piety.

Het grote aantal appellanten in het Zuid-Franse diocesis Senez, dat beslist geen academische of intellectuele traditie kende, is hoogstwaarschijnlijk te verklaren uit de invloed van [Jean Soanen](#) en als het resultaat van de protestbeweging tegen de maatregelen die tegen hem werden getroffen.

Bijv. FRÉCHARD 1981, 123-124:

Le Bréviaire et le Missel de [Harlay](#) constituent la première vague de ce que l'on groupe habituellement sous le nom de liturgie néo-gallicane. Il conviendrait mieux de l'appeler néo-parisienne. Ces livres ont été en usage de 1680-1685 jusqu'à ceux de [Vintimille](#) en 1736-1738. Par sa polémique, [Dom Guéranger](#) leur a donné une publicité posthume. Les auteurs qui en ont parlé après lui ne le suivent pas tous dans ses critiques, encore modérées pour nos livres. Mais personne n'a repris leur examen approfondi. C'est ce que nous aimerions faire à propos de l'année liturgique. Pour percevoir l'originalité de nos livres parisiens, nous devons nous souvenir des livres romains et parisiens qui les ont précédés.

Decretum de Sacramentis, 7de zitting, 3 maart 1547.

Decretum de sanctissimo Eucharistiæ Sacramento, 13de zitting, 11 oktober 1551.

Doctrina de sacrificio Missæ, 22ste zitting, 17 september 1562.

Dit inzicht is duidelijk geformuleerd door GELDHOF 2012, die zich echter beperkt heeft tot het *Missale Romanum* en het brevier nagenoeg buiten beschouwing heeft gelaten.

De sacramento Ordinis, 23ste zitting, 15 juli 1563, *Decretum super reformatione*, c. 18:

In hoc vero collegio recipiantur qui ad minimum duodecim annos et ex legitimo matrimonio nati sint, ac legere et scribere competenter noverint, et quorum indoles et voluntas spem afferat, eos ecclesiasticis ministeriis perpetuo inservituros. Pauperum autem filios præcipue eligi vult; nec tamen ditiorum excludit, modo suo sumptu alantur, et studium præ se ferant Deo et Ecclesiæ inserviendi. Hos pueros episcopus in tot classes, quot ei videbitur, divisos iuxta eorum numerum, ætatem ac in disciplina ecclesiastica progressum, partim, quum ei opportunum videbitur, ecclesiarum ministerio addicet, partim in collegio erudiendos retinebit; aliosque in locum eductorum sufficet, ita ut hoc collegium Dei ministrorum perpetuum seminarium sit. Ut vero in eadem disciplina ecclesiastica commodius instituantur, tonsura statim atque habitu clericali semper utentur; grammatices, cantus, computi ecclesiastici, aliarumque bonarum artium disciplinam discent, sacram Scripturam, libros ecclesiasticos, homilias sanctorum, atque sacramentorum tradendorum, maxime quæ ad confessiones audiendas videbuntur opportuna, et rituum ac cæremoniæ formas ediscent. Curet episcopus, ut singulis diebus Missæ sacrificio intersint, ac saltem singulis mensibus confiteantur peccata, et iuxta confessoris iudicium sumant corpus Domini nostri Jesu Christi; cathedrali et aliis locis ecclesiis diebus festis inserviant. Quæ omnia atque alia ad hanc rem opportuna et necessaria episcopi singuli cum consilio duorum canonicorum seniorum et graviorum, quos ipsi elegerint, prout Spiritus sanctus suggesserit, constituent; eaque ut semper observentur sæpius visitando operam dabunt.

Decretum de observandis et vitandis in celebratione Missæ, 22ste zitting, 17 september 1562, c. 8:

Etsi Missa magnam contineat populi fidelis eruditionem, non tamen expedire visum est Patribus, ut vulgari passim lingua celebraretur. Quamobrem, retento ubique cuiusque ecclesiæ antiquo et a sancta Romana Ecclesia, omnium ecclesiarum matre et magistra, probato ritu, ne oves Christi esuriant, neve parvuli panem

petant, et non sit, qui frangat eis: mandat sancta Synodus pastoribus et singulis curam animarum gerentibus, ut frequenter inter Missarum celebrationem vel per se, vel per alios, ex his, quæ in Missa leguntur, aliquid exponant atque inter cetera sanctissimi huius sacrificii mysterium aliquod declarent, diebus præsertim dominicis et festis.

1742

229

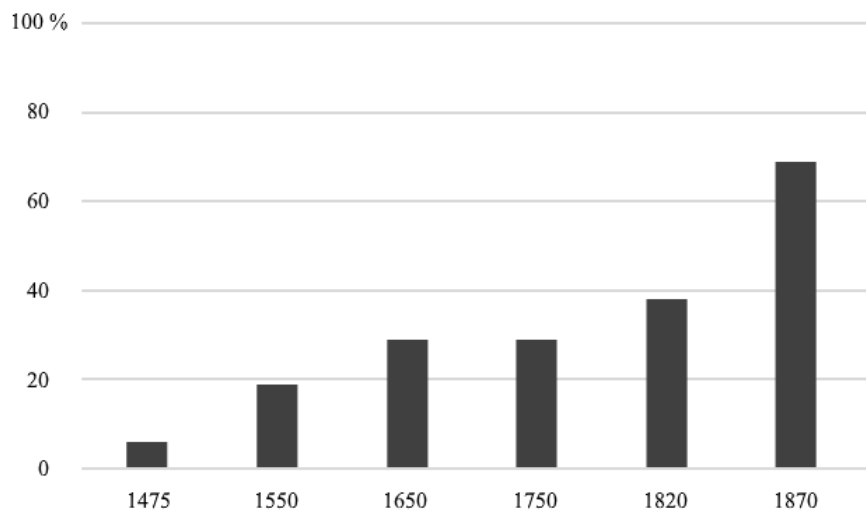
IHEANACHO 2019, 107:

Trent may be accused of adopting a “top-down” approach or view to reform in which progress was thought to trickle down from the clergy to the lay faithful. However, aware of the circumstances of the time, it is reasonable to concede that Trent mostly concerned itself with improving the pastoral effectiveness on the part of the church hierarchy: bishops and priests whom it eminently described as shepherds. It was within that framework that the Council did not mince words in setting out the most stringent conditions for the appointment of bishops and ordination of priests, namely right age, good character, appropriate learning, and ability to preach. As ideal controls practice, the Council, in the final analysis, held up a most noble portrait of its ideal bishops and priests – pastors, motivated as much as possible by the highest pastoral law, namely *salus animarum*.

1743

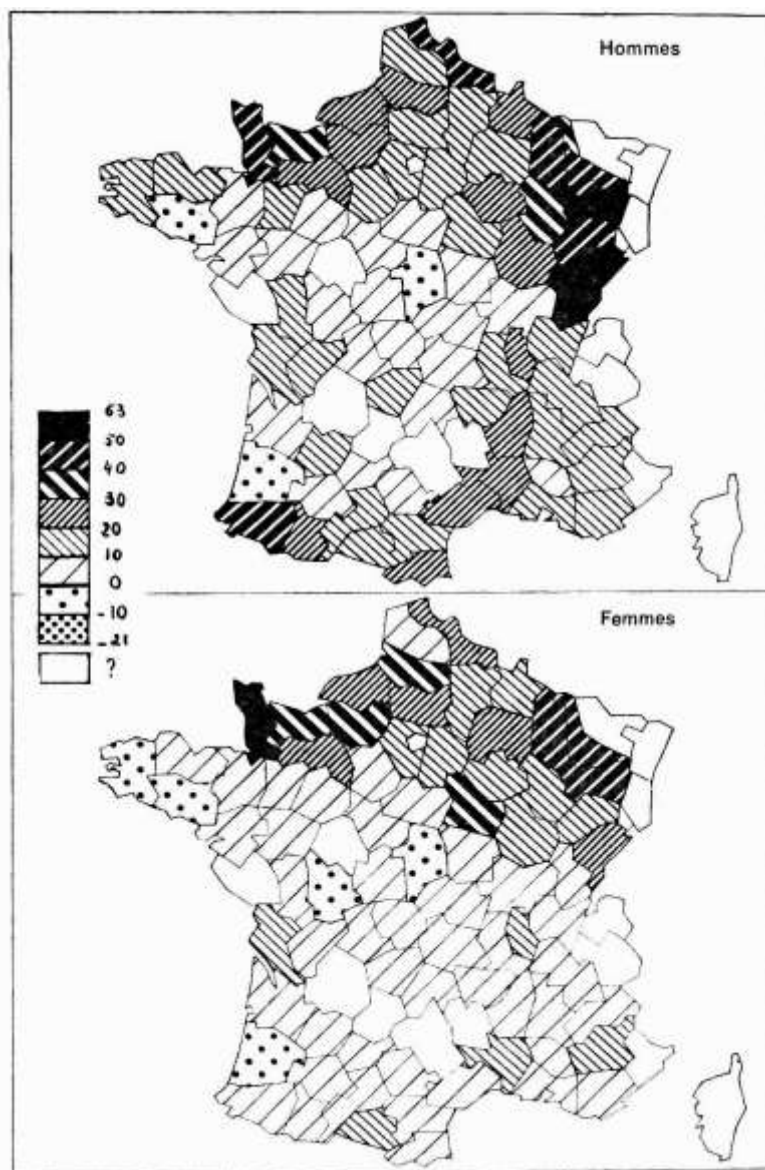
229

Het belangrijkste onderzoek dat hiernaar is gedaan, is dat van François Furet en Jacques Ozouf, *Lire et écrire: L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris 1977. Het probleem dat hiermee verbonden is, ligt in de vraag of de gebruikte meetmethode voor alfabetisering, de gewogen telling van de ondertekeningen van huwelijksakten, adequaat is. Het is immers mogelijk dat mensen wel konden lezen maar niet schrijven of met veel moeite een handtekening leerden te plaatsen zonder werkelijk te kunnen lezen of schrijven, zodat de reële percentages kunnen afwijken van de resultaten van het onderzoek.

Afb. 73. Alfabetiseringspercentage in Frankrijk tussen 1475 en 1870.
Gegevens volgens Our World in Data (ourworldindata.org).

De *Ordonnance royale sur les écoles paroissiales* stelde het bezoeken van scholen die in de parochies moesten worden ingesteld wanneer zij niet al bestonden verplicht, maar gaf geen voorschriften over de inrichting van het onderwijs. Ook de bekostiging ervan werd niet geregeld, al werd het salaris van het personeel wel vastgesteld: 150 livres per jaar voor mannelijke en 100 voor vrouwelijke onderwijzers. Het besluit was een late consequentie van het edict van Fontainebleau uit 1685, waarbij dat van Nantes herroepen werd en de godsdienstvrijheid teloorving, zodat er nog één vorm van primair onderwijs bestond, namelijk dat wat door of namens de katholieke kerk werd gegeven.

Groei van het aantal ondertekeningen van huwelijksakten in de periode 1686-1690 tot 1786-1790; zie FURET EN SACHS 1974,727.

De normatieve ethische theorie van het utilisme of utilitarisme vindt haar oorsprong bij Jeremy Bentham (1748-1832).

DE CARADEUC DE LA CHALOTAIS 1763, 27-28:

Les Frères de la Doctrine Chrétienne, qu'on appelle Ignorantins, sont survenus pour achever de tout perdre; ils apprennent à lire & à écrire à des gens qui n'eussent dû apprendre qu'à dessiner & à manier le rabot & la lime, mais qui ne le veulent plus faire. Ce sont les rivaux ou les successeurs des Jésuites. Le bien de la Société demande que les connoissances du Peuple ne s'étendent pas plus loin que ses occupations. Tout homme qui voit au-delà de son triste métier, ne s'en acquittera jamais avec courage & avec patience. Parmi les gens du Peuple il n'est presque nécessaire de sçavoir lire & écrire qu'à ceux qui vivent par ces arts, ou à ceux que ces arts aident à vivre.

Hier is niet de Congregatio Patrum Doctrinæ Christianæ bedoeld maar de congregatie van de Broeders van de Christelijke Scholen. Deze werd in 1680 te Reims opgericht door de priester Jean-Baptiste de La Salle (1651-1719) met als doel kosteloos onderwijs te verzorgen, vooral voor de armen.

1748

229

Louis-René de Caradeuc de La Chalotais (1701-1785, ISNI 0000 0000 8091 0872) was vanaf 1752 procureur-generaal van het Parlement van Bretagne. Hij was een verklaard tegenstander van de jezuïeten en heeft bijgedragen aan de opheffing van hun orde in Frankrijk. La Chalotais was een van de centrale figuren in een conflict over belastingheffing tussen het Parlement en koning Lodewijk XV, waardoor hij zelfs in de Bastille gevangengezet en vervolgens verbannen werd. In 1775 werd hij in zijn ambt hersteld, waarop hij dit overdroeg aan zijn zoon. Het verzet tegen het koninklijk gezag werd door deze kwestie zeer aangewakkerd, wat heeft bijgedragen aan de revolutie van 1789. Hij wordt beschouwd als een symbool van het verzet tegen het koninklijke absolutisme, maar zou ook bekend zijn geweest om zijn onaangename karakter, dat hem met velen in conflicten heeft gebracht. De bewering dat hij tot de jansenisten gerekend moet worden, berust mogelijk alleen op zijn afkeer van de jezuïeten en is niet geheel betrouwbaar. Zijn merkwaardige opvatting over onderwijs is waarschijnlijk slechts bedoeld geweest om dat van de jezuïeten in diskrediet te brengen en daarmee de gehele orde te treffen; vgl. DE VIGUERIE 1995, 1071.

1749

229

Vgl. DE CARADEUC DE LA CHALOTAIS 1763, 16:

Comment pourroit-on supposer que l'étude d'une langue étrangere, des pratiques de Cloître, fussent des moyens destinés à former des Militaires, des Magistrats, des Chefs de famille propres à remplir les différentes professions, dont l'ensemble constitue la force de l'Etat? Nous sommes imbus de notions Monastiques qui nous gouvernent sans que nous le sçachions & sans qu'on s'en aperçoive.

1750

230

VAN BUYTEN EN VANDEGINSTE 2019, 65-66; 92-93.

1751

230

VAN BUYTEN EN VANDEGINSTE 2019, 97-104.

1752

230

VAN BUYTEN EN VANDEGINSTE 2019, 73-75.

1753

230

Het seminarie werd niet gesloten en ook kreeg Codolet in 1729 niet de plaats van Vivien Laborde (1680-1748), die van 1708 tot 1724 overste was; vgl. VAN BUYTEN EN VANDEGINSTE 2019, 147.

PLONGERON E.A. 1987, 338:

Entre [Noailles](#) et son successeur, Mgr de [Vintimille](#), la liaison fut faite par le P. [F.Nicolas Vigier](#) († 1752) Supérieur du séminaire oratorien de Saint-Magloire ... Mgr de [Vintimille](#) a pris soin d'épurer Saint-Magloire de ses jansénistes les plus outrés tout en conservant ses érudits, dont le R.P. [Vigier](#).

1755

230

BARBIER 1822-1827, III, 491:

Le mandement de M. de [Vintimille](#), du 3 décembre 1735, est de [Charles Coffin](#), alors principal du collège de Beauvais, et auteur des hymnes marquées C., adoptées dans ce Bréviaire, et composées à la prière de M. de [Vintimille](#). Le P. [Vigier](#) de l'Oratoire, en 1750, supérieur du séminaire de Saint-Magloire, est le principal auteur du Bréviaire.

1756

230

In de NOUVELLES ECCLÉSIASTIQUES wordt hierover vrij uitvoerig en vanuit de actualiteit bericht: o.a. 15 september 1729, 154; 7 oktober 1729, 174; 12 november 1729, 197; 28 november 205; 2 april 1730, 68-69; 21 april 1731, 83-84. Of deze berichtgeving altijd met de werkelijke gang van zaken overeenstemt, is betwistbaar.

1757

231

Jean-Ambroise Duvergier de Hauranne (ISNI 0000 0001 0886 3431), werd in 1581 te Bayonne geboren in een zeer vermogende familie en overleed op 6 oktober 1643 te Parijs.

Hij studeerde theologie in Leuven en raakte omstreels 1604 persoonlijk bevriend met [Cornelius Jansenius](#), die hij ook financieel ondersteunde. Hij bemiddelde voor hem om een betrekking aan het bisschoppelijk college in Bayonne te krijgen, waar zij gezamenlijk de geschriften van kerkvaders, in het bijzonder die van Augustinus bestudeerden, totdat [Jansenius](#) in 1614 naar Leuven vertrok. Enkele jaren later vertrok Duvergier naar Poitiers, waar hij een vooraanstaande positie in het bisdom verwierf. In 1620 ontving hij de abdij van Saint-Cyran in commende, waardoor hij bekend zou worden als de Abbé de Saint-Cyran. Hij stond in nauw contact met de mysticus en oratoriaan Charles de Condren (1588-1641) en met de stichter van het Oratoire de France, Pierre de Bérulle (1575-1629). Ook was hij een intieme vriend van [Robert Arnauld d'Andilly](#) en door hem met de familie [Arnauld](#). Hij was de oom van [Martin de Barcos](#), die meewerkte aan het [Rituale van Alet](#) van [Nicolas Pavillon](#).

Duvergier werd de geestelijke leidsman van de cisterciënzerinnen van de abdij van Port-Royal, die beschouwd werd als het centrum van het jansenisme. Na de dood van De Bérulle kwam hij in conflict met de eerste minister van Lodewijk XIV, kardinaal [Richelieu](#), die hem in 1638 gevangen liet nemen in Vincennes, waar hij verbleef tot 1642.

1758

231

Zie o.a. Félix Cadet, *L'éducation à Port-Royal: Saint-Cyran, [Arnauld](#), Lancelot, Nicole, De Saci, Guyot, Coustel, Fontaine, Jacqueline Pascal: Extraits précédés d'une introduction*, Paris 1887 (reprint 2017); H.C. Barnard, *The Little Schools of Port-Royal*, Cambridge 1913 (reprint 2015); Louis Cognet, 'Les Petite Écoles de Port-Royal', in: *Cahiers de l'Association internationale des Études françaises*, 3/5 (1953), 19-29; Frédéric Delforge, *Les Petites Écoles de Port-Royal: 1637-1660*, Paris 1985.

1759

231

Volgens Irenée Carré, 'Les Petites Écoles de Port-Royal', in: *Revue pédagogique*, Nouvelle série II, 2 (1883), 97-122, bedroeg de jaarlijkse vergoeding voor de lessen, kost en inwoning per leerling 400 en later 500 livres. Er werden wel kinderen van onbemiddelde families opgenomen, voor wie vermogenden een bijdrage leverden (p. 129). Het jaarlijkse inkomen van beoefenaren van geschoolde beroepen lag in de achttiende eeuw tussen 300 en 1.000 livres en in de zeventiende was dit nog lager; SGARD 1928, 426.

1760

231

VAN BUYTEN EN VANDEGINSTE 2019, 95.

PLONGERON E.A. 1987, 239:

Comme Saint-Sulpice, Saint-Magloire recrute ses élèves dans les milieux cultivés: les conférences y sont de haut niveau, la formation liturgique remarquable.

Er waren hier en elders wel uitzonderingen, die vooral konden worden gevonden onder theologen die lid waren van een orde of congregatie of die door studiebeurzen van instellingen of particulieren ondersteund werden. Enkelen onder hen worden in dit werk met name genoemd, zoals [Agnus-Bénigne Sanrey](#), [Nicolas Le Tourneux](#) en [Jacques Jubé](#).

1762

232

Tot deze schatting komt Robert Dauvergne, *Le problème du nombre des nobles en France au XVIIIe et au XIXe siècles*, in: *Hommage à Marcel Reinhard: Sur la population française au XVIIIe et au XIXe siècles*, (Annales de démographie historique), Paris 1973, 181-192. Lange tijd was het door demografen geschatte aantal 80.000, wat veel te laag zou zijn en niet op individuen maar op families in de betekenis van gezinnen van toepassing zou zijn. DE VIGUERIE 1995, 1232, is de mening toegedaan dat de adel in Frankrijk iets minder dan 1% van de bevolking omvatte, wat een van de kleinste percentages in Europa zou hebben betekend.

1763

232

PLONGERON 1974, 23.

1764

232

MORRISSON EN SNYDER 2000, 66, schatten het gezamenlijk aantal edelen en geestelijken op 540.000 aan de vooravond van de Revolutie, wat vermoedelijk te hoog is.

1765

232

Zie DUBY 1985, 410, waar ook melding gemaakt wordt van een belangrijk geschrift in dichtvorm over deze materie van Joachim du Bellay (ca. 1522-1560 ISNI: 0000 0001 2278 5556): *Docte et singulier discours sur les quatre estats du Royaume de France, déploration et calamité du temps présent*, Lyon 1557. Zie o.a. *Œuvres françaises de Joachim Du Bellay gentil-homme angevin: Avec une notice biographique et des notes par Ch. Marty-Laveaux*, II, Paris 1867, 489-511.

1766

233

De naamlijsten die voorkomen in uitgaven als die van Henri-Gabriel Duchesne (1739-1822), o.a. DUCHESNE 1764 en DUCHESNE 1768, lijken deze conclusie te ondersteunen. Sommige kathedrale kapittels, waaronder dat van Lyon, lieten uitsluitend edellieden als leden toe. Er waren ook kathedrale kerken waar dit geen voorschrift was maar wel de gewone praktijk. Verscheidene collegiale kerken hadden adellijke kapittels en er waren talrijke stichten uitsluitend voor edelvrouwen.

1767

233

Onder Lodewijk XII (1462-1515) en François I (1494-1547) was dit al het geval: EDELSTEIN 1977, 241:

Des statistiques montrent que l'épiscopat n'était pas, durant ce règne, ouvert aux hommes du peuple mais qu'il était plutôt dominé par la noblesse. De 1498 à la fin du règne de Louis XII, en 1515, cent trente-cinq évêques conservèrent le siège auquel ils furent élus. Parmi eux, dix-huit étaient des étrangers et seront par conséquent déduits de notre échantillon. Ces étrangers étaient dans leur grande majorité des aristocrates italiens dont les familles soutenaient Louis XII dans les guerres d'Italie. Des cent dix-sept candidats français, dix-huit n'ont pu être identifiés. Notre échantillon se compose donc de quatre-vingt-dix-neuf évêques français identifiâbles. Dans ce groupe, quatre-vingt-treize, soit 94 % des évêques français identifiâbles étaient des nobles, pour seulement six hommes du peuple, soit 6%. Il est donc clair que la noblesse dominait l'épiscopat de cette époque.

PÉRONNET 1992, 286:

L'épiscopat est occupé par des cousins, mais c'est le Roi qui choisit un siège pour les cousins.

Zie ook PLONGERON 1974, 91-96; GOMIS 2015, 10-11.

1769

234

Volgens PLONGERON 1974, 94, behoorden de bisschoppen in de achttiende eeuw tot dertig families. Indien men de graden van verwantschap in ruime zin opvat, kan dit juist zijn.

1770

234

PLONGERON 1974, 19:

Peut-on ... établir une hiérarchie stricte et stable entre les métropoles de l'Église gallicane? La mobilité continue de jouer selon l'association de trois repères: l'importance du bénéfice, le nombre de cures et celui des diocèses suffragants, c'est-à-dire la richesse, la puissance et le prestige.

1771

234

PLONGERON 1974, 93, noemt François-Joseph-Gaston de Partz de Pressy (1712-1789, ISNI 0000 0000 8107 4378), die van 1742 tot 1789 bisschop van Boulogne was, dat betrekkelijk weinig inkomsten bracht, en Jean-Baptiste Amédée de Grégoire de Saint-Sauveur, (1709-1792, ISNI 0000 0000 4793 1559), van 1746 tot zijn dood de laatste bisschop van Bazas, waar het inkomen ook beneden het gemiddelde was. Als bisschoppen van 'évêchés crottés' die nooit een andere standplaats hebben gehad, noemt Plongeron die van Vabres (waarschijnlijk zijn bedoeld Louis de Baradat (1640-1710), bisschop van 1673 tot zijn dood, en Charles-Alexandre Le Filleul de La Chapelle (1676-1764), die dit ambt van 1711 tot zijn overlijden bekleedde), Sisteron, waar Louis de Thomassin (1637-1717) vanaf 1682 bisschop was en Pierre-François Lafitau (1685-1764) vanaf 1720, Dax met Bernard d'Abbadie d'Arboucave van 1690 tot zijn dood in 1732, en Lectoure, waar Paul-Robert Hertault de Beaufort (1668-1745) bisschop was van 1721 tot zijn overlijden. Deze bisdommen leverden inderdaad minder dan de gemiddelde inkomens op. Mende, dat hij ook, maar zonder duidelijke reden, als een weinig begerenswaardige standplaats noemt, bracht de zeer vermogende [Gabriel-Florent de Choiseul-Beaupré](#) (1685-1767), die daar bisschop was van 1723 tot zijn dood, en Jean-Arnaud de Castellane (1733-1792), die hem opvolgde en tot zijn overlijden het bisdom bestuurde, een inkomen dat ruim boven het gemiddelde lag.

Veelzeggender zou het voorbeeld zijn geweest van de bisschop van Vence, die de laagstbetaalde positie innam, de oratoriaan Jean-Baptiste Surian (1670-1754). Félicien Bocon de La Merlière (1715-1778) en Louis-Balthasar Phélypeaux (gest. 1751) ontvingen in Apt en Riez eveneens verhoudingsgewijs geringe bedragen. De laatste, die trouw in zijn diocees resideerde, was afkomstig uit een zeer vooraanstaande en vermogende familie en een verwant van twee aartsbisschoppen van Bourges.

1772

235

Jean-Louis du Buisson de Beauteville (ISNI 0000 0000 6244 3465) werd omstreeks 1708 geboren en overleed op 25 maart 1776 te Alais. Hij was als kanunnik en vicaris-generaal van Mirepoix afgevaardigde bij de Assemblée du Clergé van 1750, koos daar de partij van [Frédéric-Jérôme de La Rochefoucauld de Roye](#), aartsbisschop van Bourges, die zich in kwesties rondom de constitutie *Unigenitus* gematigd opstelde. Volgens sommige auteurs zou hij hieraan zou zijn benoeming in Alais op 16 november 1755 te danken hebben, wat echter een geringe beloning voor bewezen diensten zou zijn geweest. In een reeks van onenigheden tussen de bisschoppen van de kerkprovincie Narbonne verwijderde de meerderheid zich van hem, wat niet in mindering kwam op zijn populariteit onder de inwoners van zijn diocees. Zie o.a. CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823, III, 253-254; RICHARD EN GIRAUD 1822-1827, XXVIII, 25; COURTIN 1827-1832, III, 233; DE FELLER 1832-1833, II, 178; BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834, I, 214; ACKERMANN 1834, I, 184; GLAIRE EN WALSH 1839-1848, III, 367; MICHAUD 1843, III, 426; PÉRENNÈS 1851, I, 466-467; HOFER 1852-1866, V, 49-50; PICOT 1853-1857, V, 445-446; FISQUET 1864-1874, *Bordeaux*, 623; GAMS 1873, 483; JEAN 1891, 257-258.

[Pierre-Annet de Pérouse](#) voulut ensuite réformer le bréviaire du diocèse; et sans motifs connus, dédaignant la constante tradition, cédant peut-être au rationalisme qui à cette époque avait envahi la société, il ne fit nullement figurer dans celui qu'il rédigea ni Demetrius, le disciple des apôtres, qui annonça la bonne nouvelle à nos ancêtres, ni les martyrs Erédus et Territus. (*Wellicht zijn hier Tigrinus en Remedius bedoeld, die in de vierde eeuw bisschoppen van Gap zouden zijn geweest.*) Des deux saints confesseurs Constantin et Constance il ne fit qu'un seul et même évêque; (*Constantinus zou in de vijfde eeuw bisschop van Gap zijn geweest en Constantius van 517 tot 529.*) ce qui lui a attiré les reproches de ses contemporains et même des savants ecclésiastiques de l'époque actuelle ...

Giovanni Maria del Monte (ISNI 0000 0000 6128 022X) werd op 10 september 1487 te Rome geboren. Reeds in 1513 werd hij aartsbisschop van Manfredonia en in 1521 ook bisschop van Pavia. [Paulus III](#) benoemde hem tot kardinaal in 1536. In 1543 volgde zijn verheffing tot kardinaal-bisschop van het suburbicaire bisdom Palestrina. Hij trad in 1545 op als voorzitter van het Concilie van Trente bij de opening daarvan. Na de dood van [Paulus III](#) in november 1549 werd hij in een conclaaf dat tien weken duurde tot paus gekozen, waarbij de naam van Julius III aannam. Als zodanig heropende hij in 1551 het concilie, dat het volgende jaar al weer werd geschorst. Hij kreeg een slechte naam door zijn weelderige leven en zijn nepotisme, waarbij geruchten de ronde deden over zijn relatie met zijn jeugdige adoptiefneef, die hij tot kardinaal had verheven. Hij overleed te Rome op 23 maart 1555.

[Pius IV](#) (1499-1565).

Pius IV (ISNI 0000 0001 2140 0028) werd als Gian Angelo de'Medici op 31 maart 1499 te Milaan geboren. Hij behoorde niet tot het befaamde en gelijknamige geslacht uit Florence. Hij werd in 1545 aartsbisschop van Ragusa en in 1549 kardinaal. In 1559 werd hij na een langdurig conclaaf op Kerstdag tot paus gekozen. Hij toonde zich aanmerkelijk diplomatieker dan zijn voorganger [Paulus IV](#), wist na de heropening van het Concilie van Trente in 1562 dit tot een goed einde te brengen en voerde, bijgestaan door zijn neef [Carolus Borromæus](#), vele van de besluiten ervan door. Hij stierf te Rome op 9 december 1565.

The principles according to which the Theatine reform was carried out were most succinctly expressed by Pius V in his bull [Quod a Nobis](#) which prefaced the official authoritative revision of the Roman Breviary as published in 1568: "totam rationi dicendi ac psallendi Horas Canonicas ad pristinum morem et institutum redigendam suscepit." Unfortunately, in the absence of more concrete evidence, any attempt to reconstruct the precise nature of the Theatine reform is forced to rely on a few circumstantial contemporary references in Caraffa's correspondence combined with accounts provided by two seventeenth-century histories of the order. The overall impression left by these is that the Theatines, in contrast to Quignon, had no wish to meddle with the basic structure of the breviary, but rather concerned themselves with bringing the texts of the component parts into line with what up-to-date scholarship suggested was proper to ancient usage, thereby eliminating its rough style (particularly vis-à-vis the uncouth hymns – hymnos absonos), besides also those passages from hagiographers and authors of doubtful accuracy and orthodoxy.

In the event, the Theatine critique did not issue in the publication of a new breviary, Caraffa himself seems to have become disillusioned and impatient with the whole business as may perhaps be deduced from his

later request to be dispensed from saying his daily Offices altogether, ostensible on the grounds of ill health. However, as Pope he made the reform of the Roman Breviary all the more urgent by his proscription dated 8 August 1558 which forbade the reprinting of Quiñones' Breviary. Moreover, from a memorandum presented by the Spanish prelates at Trent demanding the correction of the old Roman Breviary according to Paul IV's plan when he had been Cardinal, it is clear that the Pope had not been entirely inactive in the field. For the Spaniards named several people, including the Theatines Bernardino Scotti and Geremia Isachino, as being qualified to inform the Council of the state of the work commenced by Paul IV owing to the fact that they had been his advisers on this matter. Indeed, the composition of the Conciliar commission of the Index, the body finally charged with the reform of the Roman Breviary in the closing months of the Council of Trent, overlapped significantly with that of the group of advisors who had worked on the reform of the breviary under Paul IV. The full extent of the debt to the Caraffa/Theatine impulse for reform may be appreciated even better with the knowledge that by 22 June 1563 all the papers containing Paul IV's corrections were in the hands of the Conciliar commission.

Deze commissie, ingesteld tijdens de vijftiende zitting, op 4 december 1563, bestond uit voor een deel uit leden die door het concilie waren gekozen, t.w. de dominicanen Leonardo Marini (1509-1573) en Egidio Foscarari (1512-1564), Muzio Calini (1525-1570) en Thomas Goldwell (1501-1585), theatijn en vroeger bisschop van Saint Asaph in Wales. De paus benoemde Gianbernardino Scotti (ca. 1478-1568), Guglielmo Sirleto (1514-1585), Vincenzo Casali (1529-1591), Giulio Poggiani (1522-1568) en mogelijk ook Antonio Carafa (1538-1591), een verwant van Paulus IV.

1779

238

Tegen de achtergrond van de visie van Baumstark op de veronderstelde organische groei van de liturgie komt Alcuin Reid tot de slotsom dat deze ook hier merkbaar is en dat het *Kruisbrevier* een breuk met de traditie betekende, die tegen het principe van deze organische ontwikkeling zou indruisen. REID 2005, 40-41:

The reform effected by the Tridentine commission is of singular importance. What principles did these individuals, working at the behest of papal authority, employ to meet the request of an ecumenical council of the Church?

The proceedings of the commission on the new edition of the missal are practically unknown, though we do have the result of their work. It is clear that their task "was not to make a new missal, but to restore the existing one "according to the custom and rite of the holy fathers", using for that purpose the best manuscripts and other documents". (*Hier is geciteerd uit* FORTESCUE 1912, 206.)

By twentieth-century standards the quantity of research into the origins and history of liturgical development available to this commission was minuscule. We know, however, that the commission had access to ancient manuscripts from which they could, arguably, have distilled a purer, more ancient rite or from which they could have drawn ancient forms to replace ones of later origin.

We have seen, though, that the same popes responsible for the liturgical reform of Trent rejected the liturgical antiquarianism of Cardinal Quignonez. Rather, organically developed liturgical forms of later origin were respected as legitimate.

The fundamental principle of this reform was indeed one of restoration. But it was not a restoration based on Protestant, iconoclast, or antiquarian principles, nor was it a reform that sought to innovate. It was a restoration that sought to recover the beauty of the Roman Liturgy.

1780

239

Vgl. DITCHFIELD 2002, 35:

This theme of continuity may be said to constitute the guiding principle behind all the liturgical, hagiographical and historiographical research during the period. As Momigliano put it with characteristic clarity: "in the church conformity with the origins is evidence of truth ... in no other history does precedent mean so much as in ecclesiastical history". The Roman Breviary was accordingly pruned back to the state of affairs probably current in Rome in the eleventh century during the pontificate of Gregory VII ...

Zie ook MOMIGLIANO 1990, 136.

BAUDOT 1907, 104:

Ce qui domine tout, c'est une idée fondamentale diamétralement opposée à celle de [Quignonez](#): rien d'essentiel ne doit être retranché de l'ancien Bréviaire romain. Il n'y a pas à créer un nouveau Bréviaire, mais à ramener à son état primitif celui qu'on possède, tout en tenant compte du changement des circonstances qu'on ne voit pas de divergence de texte entre l'office public et l'office récité en particulier, parce que l'office doit toujours être récité au nom et sur l'ordre de l'Eglise et à la place du peuple chrétien, de l'humanité, de la création entière; il est et demeure essentiellement public, lors même que le prêtre ou le religieux le dit seul dans le silence d'une cellule. Par là seulement se pourra conserver la continuité de la tradition chrétienne dans la liturgie, sans modification essentielle, encore qu'il y ait eu développement et progrès comme dans tout corps vivant.

1782

239

DITCHFIELD 2002, 36:

While Quiñones' *Breviarium sanctæ crucis* was condemned in general terms for its radical structural innovations, some of its detailed work of revision in fact corresponded very closely to aspects of the critique provided by Gian Pietro Caraffa which, in turn, had been absorbed by the commission responsible for the *Breviarium pianum*.

This was particularly the case with the revised hagiographical readings at Mattins where, as has already been noted, no less than eighty-seven saint's lessons in the Quiñones Breviary provided the basis for the accounts given in the new 1568 edition to which were added, however, coverage of a further fifty-four saints' feasts which had not been treated in the former.

1783

241

Zie Jean-Claude Margolin (ed.), 'De ratione studii ac legendi interpretandique auctores', in: J.H. Waszink e.a. (ed.), *Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia*, Amsterdam 1971, I-2, 122:

Sed in primis ad fontes ipsos properandum, id est græcos et antiquos.

James D. Tracy, 'Ad Fontes: The Humanist Understanding of Scripture as Nourishment for the Soul', in Jill Raitt (red.), *Christian Spirituality II: High Middle Ages and Reformation*, London 1987, 252-267

1784

241

LEBRUN DESMARETTES 1718, 323:

J'écris eleïson comme dans le [Breviaire de Cluny](#), parce que c'est ainsi que le chantent les Musiciens de la Cathédrale de Rouen, & qu'on le chante dans toutes les Eglises des Pays bas, & qu'il doit être prononcé.

1785

241

Zie o.a. Pierre Jounel, 'Les vêpres de Pâques', in: *La maison Dieu* 49 (1956), 96-111.

1786

241

LEBRUN DESMARETTES 1718, 323, noemt in dit verband Besançon (*ibid.*, 155), Châlons-sur-Marne en de orden van de karmelieten en de premonstratenzers. Ook [Cambrai](#), dat zeer trouw gebleven is aan eigen en soms zeer oude tradities, kende deze bijzondere vorm, terwijl hier het liturgische gallicanisme niet van invloed is geweest. In [Luik](#) kwam deze bijzondere vorm, waarvan de inleiding met *Kyrie eleison* in plaats van *Deus in adiutorium* kenmerkend is, eveneens voor. Ook in Vienne, Rouen en Reims waren varianten hiervan bekend; vgl. LEBRUN DESMARETTES 1718, 29, 32 en 177).

Ook dit gebruik werd in de gallicaanse brevieren waarin de sequentie voorkomt niet als een innovatie in de vespers ingevoerd. Het was waarschijnlijk al in de twaalfde eeuw bekend en was soms verbonden met sacrale dansen, in enige plaatsen door een labyrint zoals dat in de vloer van de kathedralen van Amiens, Chartres en Reims en in verscheidene andere kerken te vinden was of nog is.

In de vijfde strofe werd *præcedet suos in Galilæam* veranderd in *præcedet vos in Galilæam*. Deze wijziging is in de meeste gallicaanse missaals en brevieren niet overgenomen. In 1908 werd in het *Missale Romanum* de verandering ongedaan gemaakt.

In de Lyonse brevieren van 1693 en 1737 is wel de verandering in de vijfde strofe overgenomen uit het Romeinse missaal. In de editie van 1760 verschijnt weer *suos* in plaats van *vos*.

De eerste van hen en waarschijnlijk ook de bekendste was [François Louvard](#), die een intensieve briefwisseling met [Pasquier Quesnel](#) onderhield.

Zie o.a. Blandine Kriegel, 'Le complot janséniste dans la Congrégation de Saint-Maur', in: *Complots et conjurations dans l'Europe moderne: Actes du colloque international organisé à Rome, 30 septembre-2 octobre 1993* (Publications de l'École française de Rome 220 (1996)), 177-191.

[Jean Mabillon](#) (1632-1707).
Gravure door [Alexis Loir](#) (1640-1713),
naar [Claude-Guy Hallé](#) (1652-1736).

Jean Mabillon (ISNI 000 0001 2141 6396) werd op 23 november 1632 geboren te Saint-Pierremont en overleed op 27 december 1707 te Parijs. Zijn eerste opleiding ontving hij van zijn gelijknamige oom, die parochiegeestelijke was, waarna hij verder onderwijs genoot in Reims. Hij verliet het seminarie en trad in 1653 in de abdij van Saint-Rémi te Reims in bij de mauristen, waar hij in het volgende jaar zijn kloostergeloften aflegde. Na een ernstige ziekte ging hij naar de abdijen van Nogent en Corbie, waar hij verscheidene functies vervulde. Hij legde gelijktijdig de basis voor zijn methode van het kritische gebruik van historische documenten. Toen zijn gezondheid geheel hersteld was, vertrok hij in 1663 naar de abdij van Saint-Germain-des-Prés, waar hij de rest van zijn leven zou verblijven.

Daar zijn dateringen, controle op authenticiteit en interpretatie van middeleeuwse teksten dikwijls tot nieuwe gezichtspunten leidden, die gangbare inzichten en aanvaarde tradities onder kritiek stelden, ondervond hij bij gelegenheid tegenstand van geleerden en kerkelijke gezagsdragers. Na de publicatie van het eerste deel van zijn *Acta Sanctorum ordinis Sancti Benedicti* in 1668 eisten tegenstanders dat hij passages hierin zou herroepen en dat hij een publicatieverbod zou krijgen. Het Generaal Kapittel van de congregatie van de mauristen besliste in 1678 in zijn voordeel, waarmee het zich impliciet uitsprak voor het principe van gedegen historisch onderzoek, ook wanneer verwerping van tradities hiervan het gevolg zou zijn. In 1681 publiceerde hij te Parijs zijn *De re diplomatica*, waarmee hij de basis legde van de diplomatiek en de paleografie als historische hulpwetenschappen. Kort vóór zijn dood werd hij door het Romeinse leergezag echter nog gedwongen passages aan te passen in een geschrift waarin hij de verering van relieken van verder onbekende Romeinse heiligen kritiseerde.

Een van zijn belangrijkste werken handelde over de Gallische en de visigotische liturgieën: *De Liturgia Gallicana Libri III. In quibus veteris Missæ, Quæ ante annos mille apud Gallos in usu erat, forma ritusque eruuntur ex antiquis monumentis, Lectionario Gallicano hactenus inedito, & tribus missalibus Thomasianis, quæ integra referuntur. Accedit Disquisitio de Cursu Gallicano, seu de divinorum Officiorum origine & progressu in ecclesiis Gallicanis*. Opera & studio Domni [Johannis Mabillon](#), Presbyteri & monachi Ord. S. Benedicti è Congregatione

S. Mauri. Luteciæ Parisiorum, Apud Viduam Edmundi Martin, et Johannem Boudot, in via Jacobea, ad Solem aureum. Anno M. DC. LXXXV. Cum privilegio, approbatione, et superiorum permissu. Op de gallicaanse liturgieherziening heeft dit werk geen betrekking.

1794

242

In 1683 verscheen een verantwoording van de hervorming in de vorm van *De la sainteté et des devoirs de la vie monastique*, waarop [Mabillon](#) in 1691 reageerde met zijn *Traité des études monastiques*. [De Rancé](#) schreef hierop een repliek, waarop [Mabillon](#) antwoordde met zijn *Réflexions sur la Réponse de M. l'Abbé de la Trappe au Traité des Études monastiques* van 1692. Zie o.a. Henri Didio, *La querelle de Mabillon et de l'Abbé de Rancé*, Amiens 1892; Blandine Barret-Kriegel, *La querelle Mabillon-Rancé*, Paris 1992.

1795

243

De tekst luidt hier:

Salve Regina, mater Misericordiæ, vitæ dulcedo, et spes nostra, salve. Ad te clamamus, exules filii Evæ; ad te suspiramus, gementes et flentes in hac lacrymarum valle. Quæsumus ergo, advocata nostra, illos tuos misericordes oculos ad nos converte; et Jesum benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exilium benignum ostende; o clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria.

1796

243

MOMIGLIANO 1950, 286-287:

I assume that to many of us the word 'antiquary' suggests the notion of a student of the past who is not quite a historian because: (1) historians write in a chronological order; antiquaries write in a systematic order: (2) historians produce those facts which serve to illustrate or explain a certain situation; antiquaries collect all the items that are connected with a certain subject, whether they help to solve a problem or not. The subject-matter contributes to the distinction between historians and antiquaries only in so far as certain subjects (such as political institutions, religion, private life) have traditionally been considered more suitable for systematic description than for a chronological account. When a man writes in chronological order, but without explaining the facts, we call him a chronicler; when a man collects all the facts available to him but does not order them systematically, we set him aside as muddle-headed.

1797

243

Vgl. MOMIGLIANO 1990, 54, van wie deze benadering afkomstig lijkt te zijn. Er zijn echter ook positievere benaderingen dan deze; bijv. Peter N. Miller en François Louis (red.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500-1800*, Ann Arbor (Michigan) 2012; Lydia Janssen, 'Antiquarianism and national history: The emergence of a new scholarly paradigm in early modern historical studies', in: *History of European Ideas* 43/8 (2017), 843-856.

1798

243

Een treffend voorbeeld hiervan is [Jean Bouhier de Savigny](#), die correspondeerde met [Jean Lebeuf](#), die zich echter meer als een professioneel historicus wist te ontwikkelen dan deze.

1799

243

De faculteit van de artes liberales functioneerde in veel gevallen als een voorbereiding op het onderwijs in de drie faculteiten die de universiteit vormden: die van de beide rechten (burgerlijk en canoniek recht), de medicijnen en de godgeleerdheid.

1800

243

Een voorbeeld hiervan is [Charles Le Goux de La Berchère](#) geweest, die in het aartsbisdom Narbonne een omvangrijke bibliotheek stichtte en een diocesaan brevier liet uitgeven.

1801

244

Dit motief is vooral duidelijk zichtbaar in de *Explication simple* van [Claude de Vert](#), dat in zekere zin als een verantwoording van het *Breviarium Cluniacense* kan worden beschouwd.

1802

244

MOMIGLIANO 1990, 136:

In no other history does precedent mean so much as in ecclesiastical history ...,

waarbij hij ter adstructie stelt dat

... in the Church conformity with the origins is evidence of the truth ...

1803

244

Gabriele Paleotti (1522-1597, ISNI 0000 0001 2134 1734) was kardinaal en aartsbisschop van Bologna. Hij had een belangrijk aandeel in het Concilie van Trente en werd bij het conclaaf van 1590 als een kansrijk kandidaat voor het pausschap gezien. Zijn gezaghebbende werk *De sacris et profanis imaginibus* van 1582 werd voor een groot deel bepalend voor de visie van de katholieke kerk op de plaats die beeldende kunst en architectuur hierin zouden innemen. Deze was analoog aan de richtlijnen van het concilie voor de muziek in de kerk.

1804

245

MCGRATH 1939, 17-44.

1805

245

MCGRATH 1939, 45-58.

1806

245

MCGRATH 1939, 59-73.

1807

245

MCGRATH 1939, 74-89.

1808

245

ÉVENOU 1983, 842:

Il est à peine besoin de souligner que c'est l'absence de prosodie classique qui a conduit les réformateurs liturgiques en France à renouveler l'hymnaire. Avec les caractéristiques du siècle de Louis XIV, l'hymne sera donc classique, comme est classique la colonnade du Louvre, ou la façade de Versailles, ou le retable d'une modeste église. L'hymne est noble jusqu'à être boursouflée, elle est éloquente jusqu'à la véhémence, elle peut avoir de l'éclat jusqu'au maniérisme, elle est sérieuse jusqu'à l'austérité.

1809

246

Dit begrip, dat vooral door Britse en Amerikaanse historici is gebezigd, is niet onomstreden. Het werd in 1839 geïntroduceerd door Jean-Jacques Ampère (1800-1864), ondervond in de twintigste eeuw tegenstand van Jacques Le Goff (1924-2014) en werd gemodificeerd door Pierre Riché (1921-2019), die drie periodes aanwees waarin de belangstelling voor de antieke cultuur opleefde: die van Karel de Grote, die van zijn opvolgers en die van de Ottonen in de tiende eeuw.

Vgl. ÉVENOU 1983, 838:

Bien sûr, nos poètes ne se font pas scrupule d'émailler leurs hymnes de termes empruntés à Virgile et Horace: Olympus, et Tartarus, Tonans et Numen. Mais les hymnographes de l'époque carolingienne le faisaient déjà, et depuis longtemps ces expressions, purgées de tout relent mythologique, étaient passées en usage comme synonymes de ciel et d'enfer, et de Dieu le Père. « Ecce sedes hic Tonantis », chante [Besnault](#) pour la Dédicace. « Hic est Tonantis Unicus », chantait aussi S. Jean Eudes pour le S. Nom de Jésus, et personne ne lui reprochait.

1811

246

VISSAC 1862, 159:

Les premiers lecteurs des poésies latines étaient des poètes latins, cela est bien naturel. On a vu ... quelle admiration ils témoignaient pour ces sortes de compositions, dans des lettres et d'autres écrits rendus publics. Si une telle admiration qui ne craignait pas de se traduire au grand jour se fût trouvée uniquement chez des poètes latins, le public lettré en aurait ri, comme d'une prétention chimérique, il en eût fait justice comme d'un immense ridicule.

La poésie latine comptait donc des amateurs désintéressés. Si le goût de cette poésie n'était pas aussi vulgaire et à la portée de tous que le goût de la poésie française, c'était une marque flatteuse de distinction; car pour apprécier les vers latins il fallait avoir deux hautes qualités, nécessaires aussi pour composer, l'érudition et la délicatesse du goût.

1812

246

Het *Cæremoniale Episcoporum* dankte zijn ontstaan aan de Milanese aartsbisschop [Carolus Borromæus](#) en was een aanvulling op het *Pontificale Romanum*. Het bevatte geen liturgische teksten maar uitsluitend rubrieken, die gedetailleerd ingingen op de handelingen van de bisschop in de eredienst. Het was een aanpassing van het *Cæremoniale Romanum*, dat voor de paus en de kardinalen bestemd was, aan de praktijk van diocesane bisschoppen. Nadat het was voorbereid onder Gregorius XIII en Sixtus V verscheen onder [Clemens VIII](#) de eerste officiële uitgave in 1600. Het werd in gewijzigde vorm opnieuw uitgegeven onder [Innocentius X](#) in 1660 en in 1727 onder Benedictus XIII. [Benedictus XIV](#) liet het in 1742 met een derde deel uitbreiden. In 1886 verscheen een nieuwe editio typica onder Leo XIII, waarin merkwaardigerwijze dit derde deel, dat voornamelijk op de gang van zaken in de Kerkelijke Staat betrekking heeft, gehandhaafd bleef, hoewel deze de facto had opgehouden te bestaan.

Clemens VIII, geboren als Ippolito Aldobrandini (Fano, 24 februari 1536 – Rome, 3 maart 1605) was paus van 1592 tot zijn overlijden.

1813

246

Cæremoniale Parisiense Eminentissimi et Reverendissimi in Christo Patris Domini D. Ludovici-Antonii miseratione divinâ S.R.E. tit. S. Mariæ super Minervam Presbyteri Cardinalis [De Noailles](#) nuncupati, Archiepiscopi Parisiensis, Ducis S. Clodoaldi, Paris Franciæ, Regii Ordinis S. Spiritûs Commendatoris autoritate, ac de Venerabilis ejusdem Parisiensis Ecclesiæ Capituli consensu editum. Parisiis, Apud Ludovicum Josse, Eminentissimi D.D. Cardinalis Archiepiscopi Parisiensis Typographum, viâ Jacobæâ, ad insigne Coronæ spineæ.M. DCCIII. Cum privilegio Regis.

1814

246

Een voorbehoud dat hierbij dient te worden gemaakt, ligt in de aard van de rubrieken, die waarschijnlijk als ideaal bedoeld zijn en niet de werkelijke toedracht beschrijven. Zeker in kleine kerken is datgene wat in het cæremoniale wordt voorgeschreven nauwelijks werkelijk uitvoerbaar. Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat als regel aan voorschriften niet het bestaan van een reëel gebruik kan worden ontleend; met expliciete verboden wordt daarentegen doorgaans een ontstane doch als ongewenst beschouwde praktijk tegengegaan.

Dit is bij uitstek zichtbaar gemaakt door een illustratie van Bernard Picart (1673-1733) in zijn grote overzichtswerk van religieuze riten in de wereldgodsdiensten: *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde, représentées par des figures dessinées de la main de Bernard Picart avec des explications historiques et des dissertations curieuses*, I, Amsterdam 1723. Deze prent toont het ogenblik van de consecratie in een [plechtige hoogmis](#), die door aartsbisschop [Louis-Antoine de Noailles](#) wordt opgedragen in de Notre Dame van Parijs.

Vgl. OUWENS 1996, 99-103.

Ap. Const. *Unigenitus*:

XI: Gratia non est aliud, quam voluntas omnipotentis Dei jubentis, et facientis, quod jubet.

[Guéranger](#) signaleert dit frequent vanuit de gedachte dat jansenistische overtuigingen in sommige brevieren in ruime mate aanwijsbaar zouden zijn. Inderdaad zijn er, vooral in het *Breviarium Parisiense* van 1736, passages waarin de invloed van de theologie van [Baius](#) en [Jansenius](#) merkbaar is. In de *Institutions liturgiques* geeft [Guéranger](#) zich anderzijds ook meermalen over aan een overmaat aan achterdocht, bijv. GUÉRANGER 1840-1851, II, 342; GUÉRANGER 1878-1885, II, 292:

Le défaut de clarté que nous signalons se faisait remarquer principalement dans la bénédiction des complies. Dans la Liturgie romaine, elle est ainsi conçue: Benedicat et custodiat nos omnipotens et misericors Dominus, Pater, et Filius, et Spiritus Sanctus. Rien de plus simple et de plus touchant que ce souhait de paix sur l'assemblée des fidèles: Que Dieu nous bénisse, qu'il nous garde durant cette nuit: Dieu puissant qui nous gardera, Dieu miséricordieux qui nous bénira, le Père, le Fils, le Saint-Esprit! Ecoutons maintenant [Vigier](#) et [Mésenguy](#): Gratia Domini nostri Jesu Christi, et caritas Dei et communicatio Sancti Spiritus sit cum omnibus vobis! On voit tout de suite l'intention des Docteurs. D'abord la Grâce; toujours la Grâce; puis un texte de l'Écriture sainte, un texte qui renferme les trois personnes de la sainte Trinité. Voilà leur pensée, l'objet de leur triomphe.

De meeste kritiek op nieuw verschenen brevieren was van academisch en betrekkelijk gematigd karakter. In de *Nouvelles ecclésiastiques* vindt men soms scherpe kritiek, zoals die op het [brevier van Autun](#), waarin de overtuigingen van de opdrachtgevers en de samenstellers betrokken worden. De felste kritiek is te vinden in de geschriften van [Hongnant](#) (of [Gaillande](#)) naar aanleiding van het *Breviarium Parisiense* van 1736. Het effect ervan is gering geweest, wat voor een deel in verband gestaan heeft met de toestand van paus Clemens XII. Het onderzoek naar het [Parijse brevier](#) heeft in Rome de instelling van commissies en congregaties voor de brevierherziening uiteindelijk bespoedigd. Vast is komen te staan dat paus [Benedictus XIV](#) al direct vanaf 1740, het jaar waarin hij dit ambt aanvaardde, plannen voor een nieuw Romeins brevier koesterde, dat betrekkelijk dicht in de richting van het Parijse zou zijn gekomen.

De brevieren die als onmiddellijke reacties op het [Parijse van 1736](#) worden beschouwd, die van de bisdommen [Évreux](#), [Séez](#) en [Blois](#), kunnen nauwelijks zijn ontstaan in een sfeer van hevig conflict, aangezien een van de redactoren, [François-Nicolas Viger](#), zou hebben meegewerkt aan deze brevieren; aldus de *Nouvelles ecclésiastiques*, in welke bron dergelijke verhoudingen doorgaans als tamelijk vijandig werden voorgesteld.

Onder de samenstellers van deze brevieren hebben zich personen bevonden die getroffen werden door maatregelen die verband hielden met het *Formulier* van [Alexander VII](#) en de constitutie *Unigenitus*. De sancties waardoor zij werden getroffen, waren echter niet rechtstreeks het gevolg van hun pogingen tot liturgische vernieuwing, behalve wanneer kapittels van kathedralen deze betrokken in al bestaande conflicten met bisschoppen of andersom.

Het brevier van [Beauvais van 1741](#) wordt op grond van het feit dat de bisschop van deze plaats, [Potier de Gesvres](#), bekend stond als fel anti-jansenistisch, tot de zogenaamde reactiebrevieren gerekend, maar het is inhoudelijk sterk beïnvloed door dat van [Nevers uit 1727](#), een schepping van [Lebrun Desmarettes](#), die wegens zijn weigering het *Formulier* van [Alexander VII](#) te ondertekenen zelfs gevangen gehouden is in de Bastille. Het brevier van Soissons (zie 8. 2., p. 419-422), uitgegeven in 1742 onder [François de Fitz-James](#), die als een beschermer van jansenisten gold, vertoont veel verwantschap met dat van Rouen uit 1728, dat geredigeerd was door [Robinet](#), die nooit met het jansenisme geassocieerd is geweest.

Nl. in de kerkprovincie Auch (13. 2.). Na de dood van paus [Benedictus XIV](#) in dat jaar was er geen redelijke verwachting meer dat het *Breviarium Romanum* nog ingrijpend zou worden herzien. Zelfs een uitgesproken anti-jansenistische aartsbisschop als [De Montillet](#) nam het initiatief het Parijse brevier, dat, althans in de negentiende-eeuwse visie, bij de verschijning nog als een brandhaard van jansenisme werd gezien, over te nemen. Het is niet aannemelijk dat in zo korte tijd en zonder aanwijsbare oorzaken de houding tegenover het Parijse brevier radicaal zou zijn veranderd. Waarschijnlijker is dat de zienswijze van [Guéranger](#) c.s. niet in overeenstemming met de feiten is geweest.

De corridor is compleet wanneer na 1770 het [brevier van Toulouse](#), dat behoudens enkele verschillen in structuur en in details gelijk is aan het Parijse, ook in suffragane bisdommen wordt ingevoerd en model staat voor brevieren buiten deze kerkprovincie, zoals het [provinciale brevier van Vienne](#), dat het [zeventiende-eeuwse](#) vervangt.

In vrijwel alle literatuur over het liturgische gallicanisme begint de geschiedenis hiervan met het brevier van [Vienne van 1678](#). De inhoud en de wijze waarop dit brevier tot stand is gekomen rechtvaardigen echter eerder de conclusie dat het samen met de brevieren van Lyon (14. 2. 2.) een voortzetting van een lokale traditie is geweest dan dat het werkelijk een nieuwe ontwikkeling heeft ingeleid.

Deze kwestie is geen andere dan die van de wijze waarop de katholiciteit van de kerk zich op plaatselijk niveau in de gemeenschap van de gelovigen realiseert. Als de bisschop gezien wordt als degene die de algemeen aanvaarde leer en traditie voor de plaatselijke kerk onder de omstandigheden waarin zij verkeert dient te interpreteren, ontstaat een hermeneutische vraag, waarbij de bevoegdheid van de bisschop in liturgicis in het middelpunt komt te staan.

Van betekenis is hierbij dat de Romeinse traditie niet identiek is met de Romeinse ritus in de vorm waarin die na het Concilie van Trente tot eenheid is gebracht, maar voordien gedifferentieerder en omvattender is geweest.

De overgrote meerderheid van het Franse episcopaat deelde vóór de Revolutie de mening dat het uitsluitende gebruik van de Romeinse liturgische boeken niet vereist was en dat hun diocesane organisaties voor eigen uitgaven zorg konden en mochten dragen. Bisdomsgrizen konden hiermee niet worden overschreden, omdat anders de bisschoppen elkaars gezag in twijfel zouden trekken en daarmee dat van de paus zouden versterken. Uitgaven bestemd voor een gehele kerkprovincie waren het resultaat van overleg van de suffragane bisdommen

met de metropool. Slechts één liturgische uitgave, het [rituale van Alet](#), is rechtstreeks door een pauselijke veroordeling getroffen. Deze heeft niet met de inhoud in verband gestaan, maar waarschijnlijk met het vermoeden dat de uitgave niet bedoeld was voor een gebruik dat tot het kleine bisdom beperkt zou blijven, waarmee de bisschop die het liet uitgaven zijn territoriale bevoegdheden zou overschrijden.

De opvatting dat de liturgie in de gehele katholieke kerk strikt uniform zou moeten zijn, was in de achttiende eeuw wel bij sommige commentatoren aanwezig, maar was zeker niet algemeen en droeg een theoretisch karakter; wie deze opvatting huldigde was zich bewust dat zij de werkelijke praktijk niet weerspiegelde. In de negentiende eeuw werd zij wijder verbreid en verenigde zij zich met de idee van een soevereine paus, die een wereldkerk bestuurt waaraan de seculiere machthebbers gehoorzaamheid verschuldigd zouden zijn. De mening van Maurice Planté (zie p. 579-580) is typerend voor de tweede helft van de negentiende eeuw en het deel van de twintigste eeuw vóór het Tweede Vaticaanse Concilie (zie p. 603).

1829

250

Denys Buechner beschouwde de ritus van Lyon als [authentieker en in zekere zin 'Romeinse'](#) dan de liturgie van Rome. Aan zijn studie van de Lyonse liturgie (BUENNER 1934) gaf hij dan ook de titel *L'ancienne liturgie romaine: le rite lyonnais*.

1830

251

Desondanks werden de hymnen van de [gebroeders Santeuil](#) bijzonder populair, ook en wellicht door de vertalingen ervan.

1831

251

Dit betrof vooral [Charles Coffin](#). Zijn sociale positie heeft niet alleen aan zijn bekendheid bijgedragen maar ook aan de gedachte dat de strikte toepassing van regels bij de gebeurtenissen rondom zijn overlijden niet op zichzelf heeft gestaan maar samenhang met de controverse rondom *Unigenitus*. Of de weergave hiervan in de *Nouvelles ecclésiastiques* geheel juist is geweest, valt te betwijfelen. [Guéranger](#) heeft deze aangevoerd als anekdotisch bewijs voor [Coffin's](#) jansenistische gezindheid en is daarin zeker niet onbevooroordeeld geweest.

1832

253

Zonder [Guéranger](#) en diens initiatief om het contemplatieve leven en de liturgie vanuit de Benedictijnse spiritualiteit te herstellen, zou de restauratie van het Gregoriaans niet hebben kunnen plaatsvinden en zou dit unieke muziekgenre waarschijnlijk verloren zijn gegaan. De kritiek die o.a. [René-François Guettée](#) in zijn [reeks artikelen](#) in *L'Observateur catholique* op het nieuwe centrum van monastiek leven heeft geuit, is noch als terecht, noch als behoorlijk te beschouwen.

1833

253

[Guéranger](#) plaatste zelfs de kerk boven de heilige Schrift; GUÉRANGER 1878-1885, III, 462:

L'Eglise est avant l'Écriture; c'est l'Église qui nous fait un dogme de Livres saints; c'est elle qui en dresse le Canon d'une manière souveraine; c'est elle qui juge de la légitimité des interprétations du texte; c'est elle qui en fixe le sens.

Ook in zijn opvattingen omtrent het Petrusambt stelt hij onomwonden dat de bisschoppen slechts plaatsbekleders van Petrus zijn en hun gezag door deze aan dat van Christus ontleen. GUÉRANGER 1878-1885, III, lxix:

C'est donc en ce dernier que nous devons reconnaître le Vicaire, de Jésus-Christ; c'est lui qui est Pierre, tandis que ses frères dans le caractère épiscopal sont les Vicaires de Pierre; c'est lui qui tire de son élection canonique au siège de Rome le droit de succéder à Pierre, et qui reçoit du Christ immédiatement comme Pierre, le plein pouvoir de gouverner l'Église universelle. Voilà le Vicaire de Jésus-Christ, celui par qui le corps entier est régi à tous les degrés, par qui la terre se rattache au ciel; l'Époux unique de l'Église militante; la source créée, mais divine, de toutes les grâces qui descendent sur la famille du Rédempteur.

Registers

Uitgaven

[Diocesane brevieruitgaven](#)

[Brevieren van orden en congregaties](#)

[Overige brevieren](#)

Verdeling van de psalmen

Personenregister

[A](#) [B](#)

[C](#) [D](#)

[E](#) [F](#)

[G](#) [H](#)

[I](#) [J](#)

[K](#) [L](#)

[M](#) [N](#)

[O](#) [P](#)

[Q](#) [R](#)

[S](#) [T](#)

[U](#) [V](#)

[W](#) [X](#)

[Y](#) [Z](#)

Afbeeldingen

Kaarten

Diocesane brevieruitgaven

Agde	1765	Cambrai	1727
Aire-sur-l'Adour	1829		1805
	1847	Carcassonne	1745
Alais	1758		1842
Albi	1764	Chalon-sur-Saône	1765
	1833		1776
	1840	Châlons-sur-Marne	1736
Alet	1774		1786
Amiens	1746		1840
	1749	Chartres	1783
	1825		1829
	1840	Clermont-Ferrand	1732
	1849		1744
Angers	1717		1774
	1737		1776
	1824		1778
	1828		1820
	1850	Condom	1763
Apt	1785	Coutances	1715
Arras	1834		1741
Auch	1753		1745
	1826		1769
	1827		1814
	1845		1830
Autun	1728	Dax	1779
	1824	Dijon	1762
	1851		1821
Auxerre	1726	Évreux	1737
	1736		1744
	1764		1747
Avranches	1698		1829
	1733	Fréjus	1781
Bayeux	1738		1787
	1753		1833
	1771	Gap	1764
	1799	La Rochelle	1773
	1821		1825
	1830		1835
	1844	Langres	1731
Bayonne	1753		1830
	1826	Laon	1748
	1845		1822
Bazas	1770		1839
Beauvais	1741	Lausanne	1787
	1828	Lavaur	1758
Besançon	1712	Le Mans	1748
	1761		1823
	1824	Le Puy	1784
	1831		1786
Blois	1737		1789
	1843	Le Puy	1837
Bourges	1734		1848
Bourges	1783	Limoges	1736
Cahors	1746		1783

[eerste pagina](#)
[registers](#)
[afbeeldingen](#)
[kaarten](#)
[bibliografie](#)
[laatste pagina](#)

Lisieux	1704	Parijs	1726
	1750		1736
Lodève	1775		1745
	1778		1750
Lombez	1770		1755
Luçon	1767		1757
	1823		1758
	1836		1760
Lyon	1693		1761
	1709		1762
	1737		1767
	1760		1768
	1775		1771
	1780		1777
	1787		1778
	1815		1780
	1839		1781
	1844		1785
Meaux	1713		1787
	1834		1788
Mende	1764		1790
	1828		1791
Metz	1778		1820
	1848		1822
Mirepoix	1753		1828
Montauban	1770		1831
	1784		1836
	1825		1847
	1842	Périgueux	1781
Moulins	1826		1833
Nancy	1821	Poitiers	1765
Nantes	1790	Quimper	1835
	1836	Reims	1685
Narbonne	1709		1759
Nevers	1727		1830
Nîmes	1827	Rennes	1786
Noyon	1764		1787
Orléans	1693		1822
	1701		1838
	1731	Rieux	1776
	1771		1779
	1843	Rouen	1728
Pamiers	1781		1736
	1833		1777
	1852		1780
Parijs	1680	Saint-Bertrand-de-Comminges	1770
	1684	Saint-Brieuc	1825
	1693	Saint-Lizier en Couserans	1753
	1697	Saint-Omer	1784
	1698		1785
	1700	Saint-Papoul	1772
	1701		1777
	1707	Sarlat	1776
	1714	Séez	1737
	1716		1835
	1721	Senlis	1776

Sens	1702	Troyes	1729
	1726		1770
	1753		1829
	1780		1840
	1825	Tulle	1777
Sisteron	1778		1829
	1787	Utrecht / Haarlem	1744
Soissons	1742	Verdun	1779
Toul	1748		1826
	1780	(Ms. Oudin)	ca. 1720
Toulouse	1770	Versailles	1828
	1777	Vienne	1678
	1784		1699
	1818	Vienne (<i>kerkprovincie</i>)	1783
	1748		1820
Tours	1784		1830
	1826		1835
Trier	1748		1839
Troyes	1718		

Brevieren van orden en congregaties

Benedictijnen, congregatie van Cluny	1686
	1689
	1726
	1779
Génovéfains	1765
Benedictijnen, congregatie van Saint-Maur	1701
	1736
	1763
	1787
	1790
	1842
(<i>Ms. Geslu</i>)	1726
Benedictijnen, congregatie van Saint-Vanne	1764
	1777
Kartuizers	1717
	1757
Premonstratenzers	1710
	1741
	1786

Overige brevier

Breviarium Colbertinum	1679
Br. Ecclesiasticum (Foinard)	1726

Verdeling van de psalmen

Benedictus van Nursia, Regula Monachorum, 540-560
Breviarium Romanum nuper reformatum, 1535/1536
Breviarium Romanum, 1568
Breviarium Colbertinum, 1679
Breviarium Monasticum ad usum sacri ordinis Cluniacensis, 1686
Breviarium Aurelianense, 1693
Breviarium Ecclesiæ Senonensis, 1702
Breviarium Narbonense, 1709
Breviarium Meldense 1713
Breviarium Andegavense 1717
Breviarium Trecense, 1718
Breviarium Metropolitanæ Ac Primatialis Ecclesiæ Senonensis, 1726
Frédéric-Maurice Foinard, Breviarium Ecclesiasticum, 1726
Jean Grancolas, Commentaire historique sur le Bréviaire romain, 1727
Breviarium Insignis Ecclesiæ Nivernensis, 1727
Breviarium Ecclesiæ Rotomagensis, 1728
Breviarium Lingonense, 1731
Willibrordus Kemp, De Getyden of de Bedestonden, 1731
Breviarium Bituricense, 1734
Breviarium Cathalaunense, 1736
Breviarium Parisiense, 1736
Breviarium Sanctæ Ecclesiæ Lugdunensis, 1737
Breviarium Bajocense, 1738
Breviarium Suessionense, 1742
Breviarium Ambianense, 1746
Breviarium Tullense, 1748
Breviarium Lexoviense, 1750
Breviarium Pictaviense, 1765
Breviarium Tolosanum, 1770
Conspectus et Rubricæ generales Breviarii Monastici pro Congregatione S. Blasii, 1774-1777
Laurent-Étienne Rondet, *Preces matutinæ ac vespertinæ*, 1778
Breviarium ad usum congregationis Sancti Mauri, 1787
Breviarium Virdunense, hs., 18de eeuw
Breviarium Nanceiense olim Tullense, 1821
Breviarium Romanum, 1914

Personenregister

Abbadie d'Arboucave, Bernard d'		1771
Adhémar van Le Puy		439
Adrianus VI		34
Affre, Denys-Auguste	180-181 207	1156 1425 1426 1427 1636
Agobardus van Lyon	164-165 167 216	1277 1279 1280 1281 1292
Aichinger, Georg		1527
Aigle, Charles-Claude de L'		1108
Ailly, Pierre d'	23	
Akersloot, Willem Outgertszoon		86
Alacoque, Marguérite-Marie	151	755 758 861
Albani, Annibale	120	594 911
Albani, Giovanni Francesco, zie Clemens XI		
Albert de Luynes, Paul d'	98-99	540 704 706 713 719
Albo, Josef		100
Albret, Jeanne d'	24	
Alcuinus van York	72	
Alden, Jane		1715
Aldobrandeschi, zie Gregorius XIII		
Alexander II	214-215	632
Alexander VII	30 67 85-86 224-225	102 154 169 250 286 324 378 512 1821 1822
Alexander VIII	49	594
Alfons VI van Léon en Castilië	214-215	
Alix, Jean-Barthélémy		558
Alleaume, Guillaume		1130
Allou, Auguste	207	1630 1632 1637
Altinus van Orléans		436
Álvarez de Toledo y Pimentel, Fernando		54
Amalarius van Metz	164-165	904 1274 1278
Ambrosius van Milaan	148	974 1123
Améline, Claude	39	
Amelius , Petrus	15	28
Amort, Eusebius		417
Ampère, Jean-Jacques		1809
Angebault, Guillaume-Laurent-Louis		1637
Anjou, Catherine d'		817
Anna van Oostenrijk	22	
Anno van Keulen		1479
Anterroches, Alexandre-César d'		1211
Antonelli, Niccolò Maria		951
Antonius van Padua	27	
Aoun, Marc		1141
Apchon de Corgenon, Claude-Marc-Antoine d'		1210
Aragonnès d'Orcet, Gilbert-Paul	104	783 1617
Arbou, Étienne-Marie-Bruno d'		1388
Arbuisson, De L' (<i>pseudoniem</i>)		1022
Arce de Otálora, Juan de	19	49
Arche, Guillaume d'		1184 1198
Archinto, Giuseppe		1342
Argoud, Antoine	37	150 151 152 153
Ariste, Jacques-Emmanuel		380
Aristoteles		40 1681
Arluison (<i>pseudoniem</i>)		1022
Arminius, Jacobus		597

Arnauld d'Andilly, Robert		112 1757
Arnauld de Pomponne, Simon		112
Arnauld, Agnès		512
Arnauld, Angélique		512
Arnauld, Antoine	31 40 42 86 216	3a 103 104 112 113 154 155 175 316 379 512 762 1757 1758
Arnauld, Henri	76	512 513 599
Arnauld, Simon		99
Arnoldi, Wilhelm	189	
Arouet, François-Marie	229	
Arquillière, Henri-Xavier		1692
Astros, Paul-Thérèse-David d'	207-208	1198 1638 1653
Athanasius van Alexandrië	14	
Aubertus van Avranches	97	
Aubigné, Françoise d'	41	163
Audran, Benoît		432 493
Auger, Jean-Baptiste-Armand	208-209	1644
Augustinus van Alfeld	69	443 444
Augustinus van Hippo	72 84 157 217 221-222	3 102 220 288 596 726 974 991 1757
Autrand, Françoise		1715
Azzoguidi, Antonio Maria		951
Bacquoy, Jean-Charles		1165
Baille, Charles		1148
Baillès, Jacques-Marie-Joseph		1637
Baius, Michaël, <i>zie</i> Bay, Michel de		
Baldini, Giovanni Francesco		951
Ballard, François	101	736
Baluze, Étienne	35 68	139 1279 1280
Baradat, Louis de		1771
Baratier, Charles-Pierre		1610
Baratier, Joachim		1610
Barberini, Maffeo, <i>zie</i> Urbanus VIII		
Barbou, Jean	111	
Barbry, Marie-Charlotte-Margueritte	62	
Barchman Wuytiers, Cornelis Johannes	106 136	432 639
Barcos, Martin de	31	112 113 602 1757
Bard, Joseph	174	1357
Bardou, Jean-Jacques David		1637
Bareau de Girac, François	178	1394 1395
Barnard, H.C.		1758
Baronius, Cæsar	27	
Barral, Claude-Mathias-Joseph de		528
Bas, Jacques-Philippe Le	117	
Batiffol, Pierre	73	37
Batoni, Pompeo Girolamo		691
Bäumer, Suitbert	32 193	
Baumstark, Anton	33 72	323 438 1779
Baune, Jacques de La		432
Bausset-Roquefort, Emmanuel-François de	160 234	1244 1245
Bausset-Roquefort, Joseph-Bruno de		1244
Bausset-Roquefort, Louis-François de		504
Bausset-Roquefort, Pierre-Ferdinand de		1244
Bavo van Gent	134	1003 1004
Bay, Michel de		547 596 1818
Bayern, Johann Theodor von		1444

Bayern von Wittelsbach,		
Joseph Clemens Kajetan von	187	1476
Baylay, Atwell M.Y.		37
Bazin de Besons, Armand		689 1412
Bea, Augustinus	16	
Beau, Jacques		1631
Beaumont du Repaire, Christophe de	156 178 180	889 972 1181 1382 1400 1408 1409 1412
Beaumont, François de		1327
Beupoil de Saint-Aulaire, Martial-Louis de	153	1165 1166 1169 1171
Beaurepaire, Charles de		655
Beauvais, Simon		1064
Beauvais du Préau, Charles-Nicolas		436
Beauvau du Rivau, René-François de		493
Beccaria, Ippolito Maria	63	374
Beck, Joseph		1507
Beda Venerabilis		1277
Beck, J.A. van		1019
Beckman, Hendrik	137	1028
Bégon, Michel		1110
Bégon, Scipion-Jérôme	147	1109 1110
Beieren, Ernest van		1444
Beieren, Ferdinand van		1444
Bélaval, Jean-Antoine-Auguste		1637
Bellay, Joachim du		1765
Belsunce de Castelmoron, François-Xavier de	234	
Bénard de Résay, Cyprien-Gabriel		613
Benedictus van Norcia	14 58 60-62 65	23 60 339 356 362 392 403
Benedictus XII	61	
Benedictus XIII	91	636 1318 1812
Benedictus XIV	125-128 156 169 221 247 252	118 303 675 810 943 944 945 946 947 948 950 954 958 959 964 965 1180 1812 1819 1823
Bennink Janssonius, Roelof	186	1462 1463 1464 1465 1470
Benno van Meissen		1479
Benoist, Louis	101	
Bentham, Jeremy		1746
Berdolet, Marc-Antoine	187	
Berlière, Ursmer		396
Bernardus van Clairvaux		439
Bernet, Joseph		1383
Bernier, Henri		1656
Bernier, Nicolas	63-64	
Bernino, Domenico		468
Bernis, François-Joachim de		1208
Berrier, Louis	100	734
Berteaud, Jean-Baptiste-Pierre-Léonard		1637
Berthier, François	79	571
Berthier, Joseph-Étienne		618
Berthod, Anselme (Claude)	65	396
Bertrand, François-Marie	174	1361
Bertrand, Louis		821 1400
Bérulle, Pierre de	230	1757
Besgue de Majainville, Louis Le	119	225 904
Besnault, Sébastien	74 79 118 192	486 535 894 1450 1810
Besozzi, Gioacchino		941 960
Besson, Jacques-François	173	
Bessuéjouls de Roquelaure, Jean-Armand de		1385

Béthune, Hippolyte de		612
Beuvelet, Mathieu		106
Beuvron, Henri-Bertrand de		329
Beyssac, Jean		1332
Bianchini, Giuseppe	72	477
Bilhard, André-François	39	
Binet, Toussaint-Michel		899
Biord, Jean-Pierre		1249
Biron, Reginald	32	
Bisaro, Xavier	120-121	433 1180
Bissardon, Jean-Antoine	174	
Blaeu, Joan	32	
Blanc, François-César Le	97	679
Blanc de Saint-Fleurien, Jean-Louis-Xavier Le		1369
Blanquart de Bailleul, Louis-Marie-Edmond		1637
Blanquet de Rouville, Étienne		1630
Blew, William John	195	
Blittersvich de Moncley, Antoine-François de	100-101 151 226	722 723 726 727 730 733 736 737 745
Blom, D. van		1022
Blouet de Camilly, François	146	1104
Bocon de La Merlière, Félicien		1771
Bock, Christoph Wilhelm		405
Bock, Hiëronymus de	133	
Bocquet, Nicolas	5	
Bocquillot, Lazare-André	224	731
Boileau-Despréaux, Nicolas	8	602
Boisgelin de Cucé, Jean de	153	
Boisnormand de Bonnechose, Henri-Marie-Gaston	174	1637
Boll, Bernhard		1442
Bolland, Jean		396
Bolton, Charles A.	56	314
Bona, Giovanni	52 113	286 1272
Bonald, Louis-Gabriel-Ambroise de		1347
Bonald, Louis-Jacques-Maurice de	167 173-174	1255 1307 1347 1350 1366 1368 1637
Bonaparte, Jozef	202	
Bonard, Vincent		150
Bonaventura	27	
Bonifatius van Mainz	134-135 137 214	1005 1008
Bonifatius VIII		1562 1696
Bonnot, Isabelle		512
Bonzi, Pierre de		282
Borderies, Jean-François-Étienne	205	1618 1619 1621 1630 1694
Borromæus, Carolus	122	915 926 1776 1812
Borromeo, Anton Maria		468
Bossuet, Antoine		526
Bossuet, Bénigne		253
Bossuet, Elisabeth		527
Bossuet, Jacques-Bénigne (Meaux)	48 215	209 253 417 502 503 504 507 526 587 602 610 861
Bossuet, Jacques-Bénigne (Troyes)	73 77 92 107 112-113 234	526 529 531 533 799 857
Bossuet, Louis		526
Bouange, Guillaume-Marie-Frédéric	101	758
Boucher, François	117	877
Boucher, Jean-Baptiste-Antoine		1413
Boucher, Madelaine	40	
Boucoiran, Numa		1158
Boudet, Antoine		1177

Boué, Jean	174	
Bouettin, Pierre-François-Joachim	117	888 889
Bouhier de Lantenay, Claude		776
Bouhier de Savigny, Jean	103 245	776 777 1798
Bouhier, Jean-Jacques	103	
Bouillon, kardinaal De, <i>zie</i> Tour d'Auvergne, Emmanuel- Théodose de La		
Bouin, François-Ignace	102	761 762
Bouix, Marie-Dominique	174	1362 1643
Boullogne, Bon		172
Boullogne, Louis de		493
Bourbon, Antoine de	24	
Bourbon, Charles de	94	643 644
Bourbon-Conti, Armand de		1683
Bourdaloue, Louis		585
Bourdin, Augustin	209	
Bourlon, Charles de	142	1055 1056 1057
Boursier, Laurent-François		432 1064
Bousonnier, Philippe Le	100	
Bouthillier, Armand-Léon		527
Bouthillier de Chavigny, Denis-François	77-79	231 527 528 529 531 533 540 552 555 559 1612
Bouthillier de Chavigny, François	77	527 530
Bouthillier de Rancé, Armand-Jean	242	734 1794
Boutier, Jean		846
Bouvier, Jean-Baptiste		1637
Bouys, André		587
Boyer, Louise		238
Boyetet de Mérouville, Françoise		575
Boze, Elzéar		1398
Brachet de La Milletière, Théophile	30	
Brancas, Henri-Ignace de	149 226	1126 1127 1131 1132
Brancas, Jean-Baptiste Antoine de	149	
Brant, P.		432
Braschi, Giovanni Angelo, <i>zie</i> Pius VI		
Brault, Charles		985
Brenet, Michel		433
Breyer, Rémi		535 857
Briant, Denis		232
Brigode, Arnould-Joseph	89	534 621 798
Brillon de Jouy, Aubin		828
Broc, Pierre de		564
Broedersen, Nicolaüs	133	997
Broglie, Charles de		1099
Brossay-Saint-Marc, Godefroy		1637 1666
Broue, Pierre de La	87	610
Brown, Malcolm		1582
Brown, Stewart J.		1447
Brulart de Sillery, Fabio		680
Brulley de La Brunière, Claude-Jean-Joseph		986
Brumauld de Beauregard, Jean	177	1377 1379
Brun, Charles Le	246	
Brunetière du Plessis-Gesté, Guillaume de La	39 41 118 192	172 894 1450
Brunot, Ferdinand	217	1691
Bruyères de Chalabre, Alexandre-Joseph- Marie-Alexis de	177	1389 1390
Buenner, Denys	163 165-167 170	1290 1299 1829
Buffévent, Louise de		1318

Buissas, Bernard		1637
Buisson de Beauteville, Jean-Louis de	235	1206 1772
Bukentop, Henricus	69	451 457
Burlugay, Jean		484 489
Burson, Jeffrey D.	226-228 248-249	
Buul, Jacobus Henricus van		1468
Cabrol, Fernand	21	
Cadet, Félix		1758
Caffarelli du Falga, Jean-Baptiste-Marie	204	
Caille, Antoine	167 172	1344
Calini, Muzio		1778
Calmet, Augustin (Antoine)	64 217	383 390
Cambout, Pierre-César du		425
Cambout de Coislin, Pierre du	67 70 176	425 427 434 578 601
Campbell, Robert	195	
Campra, André	64 141	
Camus, Étienne Le		1318
Canal, José Maria		445
Capellani, Antonio		810
Capellari, Bartolomeo Alberto, <i>zie</i> Gregorius XVI		
Caradeuc de La Chalotais, Louis-René de	229	1748
Carafa, Antonio		1778
Carafa, Giovanni Pietro, <i>zie</i> Paulus IV		
Carasse, Bernard		162
Carcan, Janon	166	
Cardon de Garsignies, Paul-Armand-Ignace-Anaclet	142	1057 1059 1637
Caritat de Condorcet, Jacques-Marie de		567 571
Caro, Giuseppe Maria (Joseph), <i>zie</i> Tomasi di Lampedusa, Giuseppe Maria		
Caron, Augustin-Pierre-Paul	120-121 123	
Carré, Irenée		1759
Cars, Jean-François		514
Cart, Jean-François-Marie	153	1637
Casali, Vincenzo		1778
Casas, Bartolomé de las		40
Casimir de Grote		33
Cassan, Michel		846
Cassander, Georgius		1539
Castellane, Jean-Arnaud de		1771
Castilhon, Jean-Louis		1094
Castro, Gasparo de	17-18	
Castrucci, Paolo	63	374
Catalan	30	
Catharina de Medicis		70
Cato, Angelus	216	160
Cattet, Simon	173	
Catz, Jacob	104	
Caulet, François-Étienne de	48	133 250 251 512 599
Caverot, Louis-Marie-Joseph-Eusèbe		1637
Caylus, Daniel-Charles-Gabriel de Pestel de Levis de Thubières de	78-79 89 92 225 234	290 546 547 548 549 550 552 552 553 556 564 566 567 571 572 612 1727
Ceillier, Remi	65	391 392
Cerveau, René	110	567
Chaillot, Ludovic		949 962

Chambers, John David	195	1552
Champaigne, Philippe de		112
Champflour, Étienne de		1202
Champflour, Jean-Baptiste de		984 1202
Champion de Chambonnières, Jacques		1032
Chandler, John	195	1539 1540 1541 1542
Chandler, Michael		1447
Chantal, Jeanne-Françoise de	231	
Charlier, Pierre-Jacques-Hippolyte	180	1413 1594
Charton, Ch.		1111
Charvet, Claude		156
Chastelain, Claude	39 217	173 200 232
Chastellard de Montillet de Grenaud, Jean-François de	155-157 221	1179 1182 1198
Chateaubriand, François-René de		68 1151
Chateaufort de Rochebonne, Charles-François de	167-168	1311 1312 1313 1315 1319
Chatelain, Zacharie		188
Chatrousse, Pierre		1637
Chaudru de Raynal, Louis-Hector		19
Chaudru de Trélissac, Jean-Armand		1228
Chéreau, Jacques		485 608 611
Chérest, Aimé	100	561
Chéret, Louis-Nicolas	109	813 821 822 823 825 828
Chevalier, Jean		861
Chevalier, Ulysse	217	
Chiaramonti, Barnaba Niccolò Maria Luigi, <i>zie</i> Pius VII		
Chigi, Fabio, <i>zie</i> Alexander VII		
Childerik III	214	
Choart de Buzenval, Nicolas		512 599
Choiseul, Étienne-François de		1208
Choiseul-Beaupré, Antoine-Clériade de	151	1141 1143 1144 1145
Choiseul-Beaupré, Claude-Antoine de	110	838 839 1208
Choiseul-Beaupré, Gabriel-Florent de	158	986 1141 1142 1771
Choiseul-Stainville, Léopold-Charles de	158	985 1208
Choron, Alexandre-Étienne		1603
Christmann, Franz Xaver		1527
Christophe, Paul		540
Chrodegang van Metz	164 214	
Circaud, Charles-Camille	101 203	755
Clairé, Martin	42 107	222 1450
Clausel de Montals, Claude-Hippolyte	208	1645
Clemens III		632
Clemens VII	17-19	34 37 40 378
Clemens VIII	16 27 35	274 283 295 296 1812
Clemens IX	31 85-86 215-216	114 115 378 381
Clemens X		55 378
Clemens XI	51 83 86-87 184	55 468 548 594 911 1318
Clemens XII	125	948
Clemens XIII	117	1725
Clemens XIV	190	1141 1587
Clemens Wenzeslaus van Saksen	66 188-189	415 1492
Clément, Jacques	24	
Clérambault, Louis-Nicolas	8	
Clermont de Chaste de Roussillon, Louis-Annet de		613
Clevy, Nicolas de	147	1111
Cloche, Antonin-Jean-François		337
Clouwet, Albertus		114

Cocheffret, Charlotte-Elisabeth de		1117
Cochin, Claude		512
Codde, Petrus	58 69-70 184	104 446 447 448 457 458 459 460 510 1448
Codolet (<i>oratoriaan</i>)	230	1753
Coelemans, Jacob		273
Coëtlosquet, Jean-Gilles du		848
Coffin, Charles	115-119 121-122 125 134-136 145-146 156 178 186-187 192 195 225 234 245	543 712 812 832 877 882 883 884 885 886 887 889 890 891 894 923 924 944 974 1006 1095 1113 1468 1539 1672 1724 1755 1831
Cognet, Louis		1758
Coignard, Jean-Baptiste		698 920 1177
Colbert, André		547
Colbert, Jacques-Nicolas	95	659
Colbert, Jean-Baptiste	34-35 84 95	116 136 139 141 608 655 659
Colbert de Croissy, Charles-Joachim	87 92	608 637
Colombat, Jacques		528
Combault, Pierre		882
Commire, Jean	42 97 118 136 245	215 683 894 1667
Compans de Brichanteau, Charles-Joseph		1249
Condren, Charles de		1757
Congnet, Henri		1050
Conny de Lafay, Jean-Ferdinand-Gustave-Adrien de	173	1312
Consalvi, Ercole	202	
Constantius van Gap		1774
Constantius van Lyon		288
Constantinus van Gap		1774
Contes, Jean-Baptiste de	39 41	179
Conzié, Joachim-François-Mamert de	177	1391 1392
Conzié, Louis de		1391
Coquelin, Nicolas	39 217	176
Cormier, Noël-Jacques	161	1264
Corneille, Pierre	8	178
Cornet, Nicolas		102
Cort, Cornelis		223
Cortois de Balore, Pierre-Marie-Magdeleine	152	1157
Cortois de Pressigny, Gabriel	152	1145 1146
Cosnac, Jean-Joseph-Marie-Victoire de	206	1626 1628 1629
Couet, Bernard		907
Cour de La Vallée, Didier de La	62	362
Cour, De La (<i>pseudoniem</i>), zie Jubé, Jacques		
Courbe, Wilbrode-Magloire-Nicolas		1169
Cousin d'Avalon, Charles-Yves	39	190
Cousin de Contamine, André	141	
Crajenschot, Theodorus	137	1028
Cranmer, Thomas	20	34 46 57
Crépy, Jean		218 224 251
Crescenzi, Marcello	125	
Crispin, Joseph		188
Crivelli, Ignatius		993
Croix d'Azolette, Nicolas-Augustin de La		1637
Cropte de Bourzac, Jean-François de La	144-145	1090 1091 1095 1099
Cropte de Chanterac, Charles de La		94 1235
Crosnier, Augustin-Joseph		580
Crussol d'Uzès, François de	130	966 972 1181 1382
Crussol d'Uzès d'Amboise, François-Joseph- Emmanuel de	177	1382 1383

Cuming, Geoffrey J.		57
Cuquigny, Edme de	144-145	1093
Cyprianus van Carthago	148	812 1120
Czinár, Maurus (Mór Pál)	66	423
Dalberg, Karl Theodor von	190-191 193	1442 1523
Dalesme, François	111	
Dancel, Jean Charles Richard	98	701
Danicourt, Louis-Désiré	181	
Daniel, Jacques-Louis		1637
Darboy, Georges		1637
Dargnies, Louis-Michel	143	
Dargnies, Nicolas	143	
Daublaine, André-Marie		1349
Daudet, Jean-Louis		292
Daullé, Jean		883
Daumier, Honoré		1633
Dauvergne, Robert		1762
Debelay, Jean-Marie-Mathias		1637
Degert, Antoine		283
Delachapelle, Jean	96	672
Delamare, René		324
Delandine, Antoine-François		1337
Delaulne, Florentin		376
Delcher, Étienne		1253
Delcussy, Louis		1637
Delforge, Frédéric		1758
Delon, Guillaume	74	487
Delon, Nicolas		487
Delorme, Charles-François	158	1201
Delpech, François-Séraphin		1215
Demetrius		1774
Denavit, Amable		1344
Denisart, Jean-Baptiste		1136
Denk, Willibald		1522
Depéry, Jean-Irénée		1637 1641
Dereser, Thaddäus Anton		1483 1522 1526
Descartes, René	230	680
Desenaux, Bertrand	101	
Desmarets, Vincent-François		612
Desmette, Philippe		269
Desprez, Florian-Jules-Félix		1637
Desrochers, Étienne-Jehandier		215 323 447 711
Didelot, Joseph-Benoît	65	397 398 418
Didio, Henri		1794
Didiot, Charles-Nicolas-Pierre		1637 1708
Dienert, Charles-Louis		857 858
Dienert, Jean		858
Dinouart, Joseph-Antoine-Toussaint	39	189 194 692
Diocletianus		1008 1306
Dionysius de Areopagiet	45	245 355
Dionysius van Parijs	45 135	245 727 1672
Dix, Gregory	22	
Dominis, Marco Antonio de		600
Doney, Jean-Marie	208	1637 1650
Doni d'Attichy, Louis		724
Donneau de Visé, Jean		363
Doucin, Louis		510 602
Doyen, Guillaume	109	
Doyotte, Antoine		1111

Drach, Adelgunde	187	
Dreuillet, André		613
Dreux, Henri-Évrard de		593
Dreux-Brézé, Pierre-Simon-Louis-Marie de	81 208	593 1637 1651
Dreves, Guido Maria		445
Drevet, Claude		874
Drevet, Pierre		174
Drevet, Pierre-Imbert		661
Drigon de Magny, Claude		725
Droste zu Vischering, Caspar Maximilian	188	1490
Drouais, François-Hubert		368
Drouaux, Étienne	67	200 433
Drouet de Maupertuy, Jean-Baptiste		156
Dubarat, Victor	156	
Dubois, Arnold		621
Dubois, Guillaume		1318
Dubois, Jean-Baptiste		1210
Dubu, Jean	216	
Dubuisson (<i>pseudoniem</i>)		1022
Dubuysson de Mirebeau, André		725
Dubuysson, Jean		725
Duby, Georges	232	
Duc, Nicolas Le		106
Duchemin, René		1258
Duchesne, Henri-Gabriel	199	1766
Dufêtre, Dominique-Augustin		1637
Duflos, Claude		527
Duguet, Jacques-Joseph	116	432 708 879
Duhamel, A.B.		1181
Dumont, Henry	63 70	200
Dunod de Charnage, François-Ignace		1137
Dupac de Bellegarde, Gabriel	56	316
Dupanloup, Félix-Antoine-Philibert	152 177	1156 1380 1637
Dupin, André-Marie-Jean-Jacques		1695
Dupont des Loges, Paul-Georges-Marie		1637
Dupont, Jacques-Marie-Antoine-Célestin	110	837 1637
Dupont de Poursat, Pierre		969
Durand de Mende, Guillaume		476
Durfort-Léobard, Raymond de		1158 1434
Duval de Dampierre, Charles-Antoine-Henri	81	591 592
Duvergier de Hauranne, Jean-Ambroise	231	112 1757
Écuy, Jean-Baptiste de L'	181	1430
Edelinck, Gérard		680
Edwaldus (Eodalus)		436
Eijnatten, Joris van		1448
Elderen, Johannes Lodewijk van		1444
Elias van Cortona		24
Elizabeth I		55
Ellenrieder, Marie		1442
Ellerton, John		179
Émery-Poulain, François		1155
Enclume, Abraham l' (<i>pseudoniem</i>)		188
Éon de Cély, Laurent-Michel	178	1396 1397 1398
Erasmus, Desiderius	241	355
Erthal, Friedrich Karl Joseph von	189	
Espen, Zeger Bernard van		293
Este, Hippolyte d'	166	
Estoile, Claude de L'		465
Estoile, Pierre de L'		465

Eudes, Jean	231	1810
Eugenius IV	23	
Évenou, Jean	28 41-42 245-246	849
Ewald, gebroeders	134	
Fabert, Claude de		548
Fabroni, Carlo Agostino		457 458 459
Faesch, Franz		1305
Farnese, Alessandro, <i>zie</i> Paulus III		
Fassler, Margot		1269
Fayet, Jean-Jacques	177 207	463 1376
Febronius, Justinus, <i>zie</i> Hontheim, Johann Nikolaus von		
Feller, François-Xavier de		663
Fenel, Charles-Henri	77-79	487 537 543
Fénelon, François de Salignac de La Mothe-	86 187	238 264 578
Féron, Louis-Charles		1637
Ferrand, Achilles-Laurent	74 77	488
Ferre, Melchior-François de	178	
Ferreri, Zaccaria	17 19 28	33 35 37
Fesch, Joseph	167 172-173	1305 1315 1345 1418
Fessard, Étienne		704
Fétis, François-Joseph		433
Feutrier, François-Hyacinthe-Jean		1047 1048 1630
Filips II		54
Filips IV (Philippe le Bel)		1327 1696
Filips V (van Anjou)	85	
Filleul de La Chapelle, Charles-Alexandre Le		1711
Fink, Urban		1436
Fitz-James, François de	142	1060 1061 1062 1064 1065
		1317 1822
Fitz-James de Berwick, Jacques		1062
Fléchier, Valentin-Esprit	234	
Fleuriau d'Armenonville, Louis-Gaston	67	431 463
Fleury, André-Hercule de	102	907 948 965
Fleyres, Jean-Jacques de	50	259 260
Fleyres, Pierre-Jacques de	50	259 280
Florus van Lyon	164	499 1277
Foinard, Frédéric-Maurice	11 49 64 75 88-90 97-99 116 123 140 142 150 179 211 242 244	14 227 618 620 621 623 624 625 695 712 779 890 933
Font de Savine, Charles de La		1249
Fontaine, Charles-Aloyse	182	1435 1436 1437
Fontaine, Gaston	11	17
Fontaine, Jean-Baptiste-Louis-de-Gonzague		1612
Fontaine des Montées, Anne		575
Fontaine des Montées de Prémery, Charles	80	574 575 579 580
Fontanges, François de	161	751 1260
Fontanges, Jean-Baptiste-Joseph de		1203 1204
Forbin, Anne de		874
Forbin-Janson, Toussaint de	140	
Forcoal, Jean		968
Forgues, E.D.		1692
Formentin, Raymond	67 70	429 1407
Fornari, Raffaele		1641
Fortin de La Hoguette, Hardouin	74 77	483 485 489
Fortunatus, Venantius		894
Foscarari, Egidio		1778
Foulon, Nicolas		394 400
Foulquier, Jean-Antoine-Marie		1637

Fouquet, Étienne	76	508
Fouquet de La Varenne, Guillaume		76
Fournier, Dominique		388
Franciscus van Assisi	17 27	24
François I	24 61	34 126 358 1584 1585 1767
François, Jean-Charles		1179
François, Nicolas	110	
Franz II Stephan	55	307
Fredericus van Utrecht	134	
Frederik August II van Saksen	188	
Frère, Édouard		676
Frère de Villefrancon, Paul-Ambroise	151	1145 1146 1147
Fréron, Élie-Catherine		189
Frey, Johann Jacob		943
Friedrich, Fritz		1713
Frost, Maurice		1553 1554
Froullay de Tessé, Charles-Louis de	97-98	693 694 695 696 697 698
Frowein, Peter		1483
Fulbertus van Chartres	102 162	769 1262
Fulgentius van Ruspe		675
Fumel, Jean-Félix-Henri de		1384 1668
Furet, François		1743
Gagnare, Philippe		737
Gaillande, Jean-Noël	120 212	905 907 910
Gaillard, Claude-Ferdinand	12	
Gaillard, René		861 1046
Galard de Terraube, Marie-Joseph de	161	1252 1253 1254 1255
Galilei, Galileo	28	
Gallard, Romain-Frédéric	206-207	505 1626 1628 1630
Galli, Antonio Andrea	126	951
Gallien, Edme-François	77	532 533 535 857
Gallien de Chabons, Jean-Pierre de	144	
Gallimard, Claude-Olivier		809
Gallinarius (<i>pseudoniem</i>), zie Henlin, Johannes		
Gallois, Jean	35	116 138
Gallois de La Tour, Étienne-Jean-Baptiste des	81	585
Gallot, Gustave		1355
Gallucci, Tarquinio	28	
Gangulphus van Varennes	134	1001
Gantrel, Estienne		111 1309
Garnier, Charles		1398
Garson, Louis (<i>pseudoniem</i>)		1525
Gaulde, Antoine		175
Gauthier, Nicolas		857 858
Gauntlet, Henry John		1550
Gaureault du Mont, Renée-Madeleine de		526
Gauthier, Jean-Baptiste	180	
Gauthier, Léandre	180	
Gauthier, Vital-Jean		1619
Gazafy, Joseph		1081
Gazzarini, Tommaso		300
Geffray, Étienne	96	671
Genoveva van Parijs	43	288 1427
Gentili, Antonio Saverio		960
George de La Massonnais, Jean-Baptiste-Amédée		1637 1641
Gérault de Langalerie, Pierre-Henri		1637
Gerbais, Jean		151

Gerbert van Aurillac, <i>zie</i> Sylvester II		
Gerbert von Hornau, Martin (Franz Dominik Bernhard)		65-66 191 194 405 406 413 417 418 949 1506 1507
Germain, Pierre-Bénigne	100-101	725 726 732 744
Germanus van Auxerre	52-53 145	288 289 290 291 726 727
Germanus van Parijs		288
Gerson, Jean	23	
Geslu, Louis	64	388
Ghezzi, Pier Leone		594
Ghislieri, Michele, <i>zie</i> Pius V		
Gibert, Jean-Pierre	30 47 53-54 57 74 112 247 251	292
Gibrat, Jean-Baptiste		94 1235
Gignoux, Joseph-Armand	141	1637
Gilbert de Voisins, Pierre		635
Gildardus van Rouen		683
Gini, Corrado		1582
Ginoulhiac, Jacques-Marie-Achille		1637
Giorgi, Domenico		951
Girard, Georges		1031
Giuli, Egidio Maria		951
Giustiniani, Lorenzo		726
Gluck, Christoph Willibald von		405
Gobel, Jean-Baptiste		1412
Gobelet, Michel		528
Gobillon, Nicolas	39	175
Gobinet de Villecholle, François-Marie		1156
Godfried van Bouillon		632
Goethe, Johann Wolfgang von	182	
Goff, Jacques Le		1809
Goibaud-Dubois, Philippe		200
Goldmann, Lucien	222-223	
Goldwell, Thomas		1778
Gomarus, Franciscus		597
Gondi, Albert de		70
Gondi, Antonio (Guidobaldo)		70
Gondy, Henri de	230	70 71 72 165 167 168 230
Gondy, Jean-François de		71 166 168
Gondy, Jean-François-Paul de	38	71 166 168 179
Gondy, Pierre de	22	70 71 168 298
Gotti, Vincenzo Ludovico		941
Gottofrey, Joseph		1435
Goujet, Claude-Pierre		182
Gourdan, Simon	42	194 218 219 894
Gourlin, Pierre-Étienne	142	1064
Gourmeau, Jean		1727
Gousset, Thomas-Marie-Joseph	54 208	299 1636 1637 1641
Goux de La Berchère, Charles Le	74 234	296 492 493 510 1800
Goyon de Matignon, Léonor (Coutances)	130	969 975
Goyon de Matignon, Léonor (Lisieux)	149	975 1128 1129 1130
Grammont, Antoine-Pierre I de	150	
Grammont, Antoine-Pierre II de	151	
Grammont, François-Joseph de	150	1139
Grancolas, Jean	11 75 90 211 224 249	14 432 626 627 631
Grandon, Charles		1313
Grasset, François	79	567
Grave, François-Fiacre de		1249

Gravelot, Hubert-François		1165
Graveran, Joseph-Marie		1637
Grégoire, Henri		1370
Grégoire de Saint-Sauveur, Jean-Baptiste-Amédée de		1192 1771
Gregorius I	45 104	72 157 244 543 618 890 1479
Gregorius VII	84 91 127 214-215 239	632 633 635 1479 1780
Gregorius XI		439
Gregorius XIII	22 27 43	633 1812
Gregorius XV	52 62 157	1567
Gregorius XVI	62 153 212-213	60 1151 1163 1605 1663
		1670 1671
Gregorius van Napels		24
Gregorius van Utrecht	134	1011
Griffet, Henri	53 109-110 119 245	830 831 832 1113
Grimaldi, François-Honoré de	150	
Grimaldi-Cavalleroni, Girolamo		273
Groing de La Romagère, Mathias Le	204	1614 1615 1616 1694
Groot, Hugo de	32	120
Groot, Willem de		120
Gros, Jean-Nicaise	205	1619 1637
Grossolles de Flamarens, Emmanuel-Louis de		1240 1241
Gualterus van Orléans	68	434
Guémené, Charles III de		1117
Guéranger, Prosper	9-12 21 25 44-46 54-55 59-60	4 5 18 19 60 61 67 68 115
	75 78 80-81 84 88-92 95 98	228 229 299 303 324 340 463
	107-108 110 115-117 119-121	580 618 621 626 688 908 949
	130 142-143 149 153 155	1072 1135 1165 1263 1267
	158-159 161-162 171 178-179	1623 1634 1635 1636 1638
	198 207-209 211-217 220-221	1641 1643 1647 1653 1656
	224 226 237 250-253	1672 1673 1674 1675 1681
		1682 1684 1690 1707 1708
		1729 1735 1818 1823 1831
		1832 1833
Guérin, Gabriel		388
Guérin de Tencin, Claudine-Alexandrine		1318
Guérin de Tencin, Pierre-Paul	115 126-127 167 169 221 226	611 726 944 945 948 959 964
	252	965 1318 1319
Guesclin, Bertrand-Jean-Baptiste-René du		690
Guettée, René-François (Wladimir)		340 502 1832
Guibal de Combescure, Elisabeth de		1347
Guibert, Joseph-Hippolyte		1428 1637
Guichard van Pontigny		1327
Guignard, Philippe	208	
Guillemant, Charles		1633
Guimard, Marie-Madeleine		1371
Guise, Charles de	32	123 126
Guise, François de		126
Guise, Henri de		75
Guise, Louis de		1119
Guiver, George		1672
Guyet, Charles	42	214 894 1667
Guyot, P.J.G.J.		1137
Habert, Isaac	42 118	102 220 894
Habert, Nicolas		103 201 245 483 484
Hahn, Johann Baptist		1515
Halkin, Léon-Ernest		1022
Hallé, Claude-Guy		1792
Hallencourt de Dromesnil Charles-François d'		742 745
Hanssens, Jean-Michel		1278

Hammer, Peter (<i>pseudoniem</i>)		188
Harcourt de Beuvron, Louis-Abraham d'	116	876 878 907
Hardouin-Mansart, Jules	246	
Harlay, François de	30 94	163 651
Harlay de Champvallon, François de	35 38 44-45 58 88 95 217	72 163 165 171 227 228 229 234 236 295 329 355 618 651 1567 1687 1735
Harsy, Denys de		149
Hauréau, Barthélémy	7	151 176
Häussling, Angelus A.	65-66	
Haÿ de Bonteville, Jean-Marie-Anne-Hippolyte		1249
Haymo van Faversham	15	24
Hébert, François	137 186	200 612 1031 1465
Hébert, Roland		806
Hedderich, Philipp Anton		1483
Hédiard, Savinien	77	537
Heere, Louis		679
Heimo, Marie-Anne		1434
Hendrik II (Duitsland)		1479
Hendrik II (Frankrijk)	21	126
Hendrik III (Frankrijk)	24	75 76
Hendrik IV (Duitsland)	91	632 1053
Hendrik IV (Frankrijk)	22 24	283
Hendrik VIII (Engeland)		34 57
Hendrik van Navarre	24	75
Hénin-Liétard d'Alsace-Boussu de Chimay, Thomas-Philippe-Walrad de		1723
Henlin, Johannes		444
Hennebel, Johannes Libertus		1022
Hennique de Benjamain, Charles de		178
Henryot, Jean		762
Herimannus Contractus van Reichenau		439
Hérissant, Claude-Jean-Baptiste	62	920
Herluison, Charles	77	531 533 535
Herluison, Henri		1379
Hermesdorff, Michael	189	
Herring, George		1548
Hertault de Beaufort, Paul-Robert		1771
Heussen, Hugo van		458
Heyligers, Johannes	186	1470
Heyligers, Wilhelmus Johannes	186	
Hiëronymus van Stridon	16	
Hilaire de Jouyac, Jacques d'	30	
Hilarius van Poitiers	72	
Hildebrand van Soana, <i>zie</i> Gregorius XIII		
Hilpisch, Stephan		1522
Hoffremont, Charles, <i>zie</i> Hoffreumont, Servais		
Hoffreumont, Jean-Jacques	136	1021 1022
Hoffreumont, Servais	136	1022
Hollaardt, A.		445 1701
Hollen, Petrus		789
Homais, Maurice		1713
Hommer, Joseph Ludwig Aloys von	189	
Hongnant, Claude-René	120 212	905 909
Hontheim, Johann Nikolaus von	66 188-189 191	413 414 415 417
Horatius Flaccus, Quintus		1520 1810
Horthemels, Louise-Magdeleine	5	

Horthemels, Marie-Anne-Hyacinthe		503
Horthemels, Marie-Nicole		503
Hossemont, Servatius, <i>zie</i> Hoffreumont, Servais		
Houbigant, Charles-François		908
Huber, Fridolin		1523
Hubert, François		1071
Huet, Pierre-Daniel	96-97	680 681
Humbelot, Jean-Baptiste		148
Huré, Charles		467
Hurel, Daniel-Odon	64	
Huygens, Gummarus		1022
Ignatius van Loyola	52-53 145	289 291 463 727 1095
Illiers, Louis d'		1371
Innocentius III	15 179	
Innocentius VIII		160
Innocentius X	52 216	102 169 287 378 1812
Innocentius XI	48-50 56	238 272 312 378 493 594
		1566
Innocentius XII		272
Innocentius XIII		548 1318
Isachino, Geremia		1778
Isambert, François-André		1334
Isidorus van Sevilla		275
Isle du Gast, Benjamin de L'	110	844 845
Jacob, Aphrodise-André	11 153 232	890 1165 1167 1171 1393
Jacquemet-Gaultier d'Ancyze, Claude-Antoine-François		1212 1214
Jacquet, Louis	171-172	1335 1337
Jaeck, Markus Fidelis	192-193	1513
Jannet, Jean-Philippe	160	894 1251
Jannot, André	79	558 559
Jansenius, Cornelius	42 57 83-84 93 217 221-223 237 242	3 102 112 220 251 287 547 596 602 1732 1757 1818
Janssen, Lydia		1797
Jaquemmet, Antoine-Mathieu-Alexandre		1637
Jarente de La Bruyère, Louis-Sextius de	176	464 1371
Jarente de Sénas d'Orgeval de La Bruyère, Louis-François-Alexandre de		1371
Jeanne d'Arc	23	1156
Jerphanion, Jean-Joseph-Marie-Eugène de		1637
Johannes XXII		1562
Johannes Chrysostomus	123	907 915 930 931
Johannes Paulus II		468 1663
Johannes van Avranches		324 616 620 655
Joiron, François-Xavier	143	
Joli, Claude		117
Jolly, Mellon		1637
Joly de Fleury, Jean-Omer		907
Joly, Claude	32-34	117 118 124 128 950
Jones, Michael C.E.		1715
Jong, E. de		1701
Jore sr., Claude		188
Joubert, Barthélémi	178-179 232	1400 1403 1409
Jounel, Pierre	11 21	1785
Journet, Claude	167	
Jouve, Esprit-Gustave	209	1601
Joyeuse, François de	94	648 651
Jozef I		594

Jozef II	190	300 405 1587
Jubé, Jacques	11 67 107 112 134 185 225	432 802 1727 1761
Julius II		33
Julius III	238	1775
Jumilhac, Pierre-Benoît de		433
Karel V	17	34 40
Karel VI		594 1584
Karel VII	23	254
Karel VIII		160
Karel X	180 197 204-205 211-212-213	301 848 1618 1630
Karel de Grote	164	234 1292 1678 1809
Karel van Lotharingen, zie Guise, Charles de		
Keller, Erwin	191	
Kemp, Willibrordus	34 41 90 104-107 133-134 136 184-185	450 534 782 787 788 789 794 795 798 802 997 1000 1453 1465
Kerhoën de Coëtanfao, Roland-François	96	
Kerver, Thielman		230
Kiesel, Georges	135-136	1017
King, Archdale A.	21 163 226	
Klauser, Theodor		230
Kleef, B.A. van		1019
Klueting, Harm	190	1501
Koch, Liobgild		1526
Königsegg-Rothenfels, Maximilian Friedrich von	187-188	1481 1489
Kopp, Georg Ludwig Carl		1499
Kováts, Tomás József		423
Krafft, Jan Lauwrijn		452
Kriegel, Blandine		1791 1794
Krijjs, Jacobus Ignatius	69	446 458 459
Kuiper van der Stam, Cornelis	185-186	
Laborde, Jean-Joseph	208	1642
Laboureur, Claude Le		1297
Lac, Melchior du	21 38 115 119-121 142 155 161 203 252	4 61 340 504 712 908
Lachaise, François d'Aix de		163
Lachasse, Pierre de		907
Lacroix, François		1637
Laffetay, Camille-Jacques	99	
Lafitau, Pierre-François		432 1771
Lafon, Jacques		1695
Lagerwey, Engelbertus	136	1017
Lallemant de Betz, Jacques-Charles-Alexandre	139	968 973
Lallier, François		553
Lalore, Charles		535 858
Lalouette, Jean-François	141	
Lamant, Nicolas		1108
Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de Prat de		502a
Lambert, Joseph		106
Lambertini, Prospero Lorenzo, zie Benedictus XIV		
Lamennais, Hugues-Félicité-Robert de	152 207 212-213 218	61 68 1089 1151 1273 1605 1633 1645 1650 1670 1692
Lamennais, Jean-Marie de		1151
Lamet, Léonard de	39	174 175
Lamourette, Antoine-Adrien	172	
Lancelot, Claude	231	762
Langeveld, P.C.		781

Langle, Daniel-Bertrand de		1221
Langle, Pierre de	87	609 618 623
Langlois, Jean		172
Langton, Stephen	179	
Languet de La Villeneuve de Gergy, Jean-Joseph de	98 112-113 144	547 696 697 857 861 1086
Lanneluc, François-Adélaïde-Adolphe		1637
Laresche, Pierre-Joseph	153	1164
Largillière, Nicolas de		292
Larnage, Michaël Bruno di		158
Laroque, F.		1651
Lasne, Michel		220
Lasseré, Jacques	77	538
Lastic-Lescure, Pierre-Joseph de		1222
Latil, Jean-Baptiste-Marie-Anne-Antoine de	54	301 302 1258 1347 1630
Launoy, Jean de	46 178 235	151 245 1254 1407
Laurancie de Cressac, Charles-Eutrope de La	154	1173 1175
Laurence, Bertrand-Sévère		1637
Laurenz, Johann Daniel		1441
Lavater, Johann Kaspar	182	
Law, John		1318
Lebeau, Charles		1631
Lebègue, Nicolas-Antoine	137	200 1032 1465
Lebeuf, Jean	77-80 99-101 103 109 141 225 243-245	173 290 489 531 532 533 535 536 538 539 542 550 551 552 553 554 555 557 559 562 563 565 573 575 709 710 716 725 726 732 737 744 777 832 880 1043 1044 1075 1727 1798
Leblanc, Augustinus (<i>pseudoniem</i>)		1019
Lebrument, Auguste		676
Lebrun Desmarettes, Jean-Baptiste	11 49 57 67-70 80 88-89 117 141 179 224-225 235 241 244 249	324 436 463 575 578 579 615 616 618 655 890 950 1407 1544
Lebuïnus	134	1011
Lecesve, René	153	
Leclerc de Juigné, Antoine-Éléonor-Léon	180	1411 1412 1413
Leclercq, Henri	21	
Leclercq de La Prairie, Jules-Henri		1050
Lecoq, Claude-Jacques		179
Ledieu, François	75-76	502 504 506 510
Lefebvre des Chevalliers, Nicolas		857 858
Lefèvre, Rolland		483
Leflon, J.		1636
Lefranc de Pompignan, Jean-Georges	160-161	1248
Lefranc de Pompignan Jean-Jacques		1248
Legg, John Wickham	73 103	473 474
Legrand, Louis	155	1178
Legras, Simon	142	1053 1054 1055 1057
Lehner, Ulrich L.	226-228 248-249	1732
Leidradus van Lyon	164	1277
Lelasseur, François	67	
Lelivelt, Laurentius Josephus	137	1035
Lemaistre de Saci, Louis-Isaac	30 64	381
Lemaistre, Antoine		381
Lemoine, Auguste-Charles		299
Lenet	857	
Lenzbourg, Bernard-Emmanuel de	182	1434 1439
Leo I	86 123	915
Leo IX		1252

Leo X	17 24	33 37 1584 1585
Leo XII	173	1151
Leo XIII		1676 1681 1699 1812
Leo van Carentan	156	
Leopold I (België)		1630
Leopold II (Oostenrijk)		300
Lepage, Henri		1111
Lequeux, Claude	225	
Lequeux, Jacques	65	398
Lesaulnier, Jean		512
Lestoré, François-Eustache	144-145	
Lesquen, Charles-Louis de		1394
Leszczyńska, Maria	151	
Leszczyński, Stanislaus	147 151	1141
Letourneux, Nicolas, <i>zie</i> Tourneux, Nicolas Le		
Levé, Martial		1071
Lévézou de Vezins, Jean-Aimé de		1637
Lévis, Henri-Gaston de		1223
Lévis de Ventadour, Anne de		806 812
Leyssin, Pierre-Louis de		1331
Liduina van Schiedam	134	
Lieburg, Fred van		1448
Liechtenhan, Francine-Dominique		432
Limouzin-Lamothe, R.		1636
Linnaeus, Carl		1110
Lissoir, Remacle	181	397 1432
Littledale, Richard Frederick		1544
Littret de Montigny, Claude-Antoine		1317
Locher, Gottfried		1436
Lodewijk IX	42	823 1696
Lodewijk XI		160
Lodewijk XII		1767
Lodewijk XIII	25 61 157	78
Lodewijk XIV	22 25 34 36 40 48 63 84-86 150 227 235 246	102 139 141 163 169 179 209 253 254 493 503 530 534 547 548 594 598 611 626 628 807 1053 1309 1318 1567 1757 1808
Lodewijk XV	102 147 151 212 218 233	211 254 534 547 628 848 1062 1117 1142 1147 1208 1239 1748
Lodewijk XVI	200-201 218	368 701 848 1147 1219 1248 1371
Lodewijk XVIII	197 202 204 211 213	848 1258 1347 1377 1416
Lodewijk de Vrome	164	
Lodewijk Ferdinand		211
Lodewijk van Orléans	23	
Loir, Alexis		1792
Loisel, Pierre		178
Lombart, Pierre		512
Loménie de Brienne, Charles-François de		969
Loménie de Brienne, Étienne-Charles de	158-159	1215 1216 1217 1218 1219 1226 1260
Longuejume, Mathieu de	142	1052
Loo, Jean-Baptiste van		661 759
Loo, Louis-Michel van		1317
Lorraine-Armagnac, François-Armand de	99 225	708 709 711
Lostanges, Alexandre-Charles-Louis de		1204

Lotharius	164	
Lottin, Augustin-Martin	144-145	
Lottin, Philippe Nicolas		621
Louandre, François-César	143	
Louis, François		1797
Louis-Philippe van Orléans	197 205-206 209 214	1347 1376 1418 1425 1490
		1630
Louise van Orléans		1630
Louvard, François	64	385 386 387 1790
Lowther Clarke, W.K.		1553
Lubersac, Jean-Baptiste-Joseph de	161	928 1258 1262
Lubin, Augustin	31	
Lubin, Jacques		213
Lucas de Muin, Claude-Honoré		1429
Lucianus van Beauvais	135	1008
Lucini, Luigi Maria		941
Lucquet, Emmanuel		1363
Luther, Martin		443
Luzerne, César-Guillaume de La	104	1617
Mabile, Jean-Pierre		1361 1637
Mabillon, Jean	72 224 242-244	417 1792 1793 1794
Macé, Denis		433
Macheco de Prêmeau, Jean-Chrétien de	160	1241 1242 1243 1668
Macheco de Prêmeau, Jean-François		1242
Magdelaine, Claude de La		724
Maidalchini, Olimpia		287
Maier, Johannes		445
Mailhet de Vachères, Augustin de		1387
Maillat, Raymond		337
Maintenon, Madame de, <i>zie</i> Aubigné, Françoise d'		
Maire, Charles	152	
Maistre, Joseph de	212	1668
Maistre de La Garlaye, François-Marie Le		590
Maitrias, Adrien		1059
Malebranche, Nicolas	230	
Malier du Houssay, François		231 857
Malvin de Montazet, Antoine	38 44 56 163 167-174	320 1315 1317 1319 1320
		1335 1340 1341 1350
Mamertus van Vienne		587
Mammès van Cæsarea		762
Mannay, Charles	189	416 1492
Marca, Pierre de		139
Marcel, Louis-François		462
Marchesi, Luigi	173	1355
Marduël, Jean-Baptiste	166 172	1290 1325 1344
Marescotti, Galeazzo		459
Margolin, Jean-Claude		1783
Marguerye, Frédéric-Gabriel-Marie-François de		757 1637
Maria Elisabeth van Oostenrijk	106	
Maria Josepha van Oostenrijk	188	
Maria Josepha van Saksen		211
Maria Magdalena	45	355 762
Maria, Martha en Lazarus van Bethanië	45	245 727
Maria-Theresia van Oostenrijk		238
Marie-Amélie de Bourbon		1630
Marie-Antoinette van Oostenrijk		1260 1604
Marillac, Louise de	232	
Marini, Leonardo		1778

Marnays de Vercel, Joseph de Saint-André de		1185
Marolles, Michel de	31	108
Marquemont, Denis-Simon de	167	1312
Marteau, Antoine (<i>pseudoniem</i>)		188
Marteau, Pierre du (<i>pseudoniem</i>)		188
Martène, Edmond	224	
Martin, Philippe		269
Martini, Matthias	189	
Martinozzi, Anne-Marie	215	1683
Martinus van Tours		683
Marty-Laveaux, Ch.		1765
Marx, Karl		1151
Massillon, Jean-Baptiste		587 588
Mastai-Ferretti, Giovanni Maria, zie Pius IX		
Masucci, Agostino		943
Mathieu, Jacques-Marie-Adrien-Césaire	152	1140 1150 1637
Mathieu, Jean-Baptiste-Joseph	102	
Mauger, Jacques		969
Maurus	62	
Mautort, Antoine de	63	372 373
Mayer, Anton L.		1522
Mazarin, Jules	22 25 30 61 84-85	78 360 598
Mazoé, François-Philippe		1187
McGrath, George Warren	245	37
Medici, Gian Angelo de', zie Pius IV		
Medici, Giulio de', zie Clemens VII		
Mée, Jacques-Jean-Pierre Le		1637
Meignien, Jean-Marie		531
Meindaerts, Petrus Johannes	133	995 1062
Meirieu, Marie-Julien		1637
Melini, Carlo Domenico		368
Ménage, Gilles	40 97	
Ménard, Léon		209
Menjaud, Alexis-Basile-Alexandre		1637
Merbecke, John		46
Merlet, Lucien	109 161	
Mervaud, Michel		432
Mésenguy, Francois-Philippe	33 116-118 225	128 324 623 635 688 877 890 891 892 894 936 1216 1393 1724 1818
Meslé, Joseph	208 211	1657
Metternich, Franz Wilhelm Joseph	187	
Metternich, Klemens von		1151
Mey, Claude	170 172	
Meyers, Antonius	133	997
Mézières, Philippe de		74
Michel, Louis-Antoine		1111
Michel, Louis-Charles-Jean-Baptiste		1245
Micolon de Guérines, Joseph-Michel-Jean- Baptiste-Paul-Augustin		1173
Migne, Jacques-Paul		61
Mignon, Jean		200
Mignot, Jean-André	79	549 566 572
Miller, Peter N.		1797
Millet, Jean		433
Milon de Rigny, Louis		612

Mioland, Jean-Marie	144	1088 1637
Miron, Charles	25	70 76
Moléon, Sieur de, <i>zie</i> Lebrun Desmarettes, Jean-Baptiste		
Molière, Jean-Baptiste	8	
Molina, Luis de	98 242	597 1732
Momigliano, Arnaldo	243-244	1780
Monnoye, Bernard de La	40	192 194
Montaigne, Michel Eyquem de	43	
Montalembert, Charles-René Forbes de Tryon de		502a
Montalte, Louis de (<i>pseudoniem</i>), <i>zie</i> Pascal, Blaise		
Montault, François		541
Montault-Désilles, Charles		516 518 522 523
Monte, Giovanni Maria del, <i>zie</i> Julius III		
Montesquieu, Charles de	171	
Montesquiou-Poylobon, Henri-Jacques de		1239 1668
Montfaucon, Bernard de	224	
Montfaucon, Sébastien de	182	
Montgaillard, Bernard de		286
Montgaillard, Pierre-Paul de		264
Montgeffond, Antoine de		158
Monti, Filippo Maria		951 960
Montijo, Eugénie de		1427
Montmorency-Laval, Louis-Joseph de	177	902
Montmorillon, Gabriel de	171	1340
Montmorin de Saint-Hèrem de La Chassaigne, Gilbert-Gaspard de	102-103	761 766 767 772 785
Montmorin de Saint-Hèrem de La Chassaigne, Joseph-Gaspard de		766
Montpezat de Carbon, Jean de		812
Monyer de Prilly, Marie-Joseph-François-Victor		1637
Moor, Anselmus de	106	797
Moorsom, Robert M.		544
Mopinot, Simon		388
Moreau, Gaspard	79	560
Morel de Voleine, Claude-Louis	168 174	
Moréri, Louis	101	
Moretus, Balthasar	31	105
Morin, Jean-Baptiste	63-64	
Morin, Martin		641
Morin, Pierre	76	508
Morin-Lavallée, François-Michel		720
Morlhon, Joseph-Auguste-Victorin de		1637
Morlot, François-Nicolas-Madeleine	177	1378 1637
Mornay, René de	150	
Morrisson, Christian	232	
Moser, Peter		1526
Motte, Martin de La		968
Motte de Broons de Vauvert, Charles-Jean de La		1637
Mouchet, Marguerite		253
Moulis, Philippe		269
Moussard, Guillaume	99	713
Moussard, Jacques	99	
Moyreau, Jean		431
Muguet, François		1279
Mulder, Cornelis Johannes		1447
Muret, Marc-Antoine	43	223 894 1450

Musi, Agostino de'		41
Myre-Mory, Claude-Madeleine de La		693
Nägeli, Hans Franz	182	
Nagle, Jean		1713
Nagtegaal, Aernout		605
Nain de Tillemont, Louis-Sébastien Le		232
Nanquette, Jean-Jacques		1637
Nanteuil, Robert		163 169 253 328 425
Napoleon Bonaparte	116 167 172 175-176 197 201-202 204 209-210 218 247 253	416 902 1151 1258 1395 1416 1589 1594 1595 1609
Napoleon III	209 218 253	1059 1427 1666
Narbonne-Lara, François de		1209
Neale, John Mason	195-196	1447 1543 1544 1545 1548
Neercassel, Joannes-Baptista van	86	449 1026
Neopolus		1306
Neri, Filippus	230	
Nesmond, François de	98	699
Netz, Nicolas de		424
Neufville, Florent-Louis de	79	570
Neufville de Villeroy, Camille de	167-168	1309 1312
Neufville de Villeroy, Cathérine de		711
Neugart, Trudpert		406
Newman, John Henry	195	1544 1546 1547 1548
Neyla, Diego	17	
Nicéron, Jean-Pierre	217	
Nicolaas III		274
Nicolaus, Arnoldus (<i>pseudoniem</i>)	89	
Nieuwhof, J.		323 342 400 1706
Nivers, Guillaume-Gabriel	59 63	345 433 1032
Noailles, Anne de		238
Noailles, Jean-Baptiste-Louis-Gaston de		612
Noailles, Louis-Antoine de	43 45 85-87 98-99	219 238 240 329 547 587 602 612 626 708 709 712 876 878 1754 1813 1815
Nockles, Peter B.		1447
Noir, abbé Le		1095
Norbertus van Xanten	181	
Nos de Champmesnil, Henri-Louis-René de		1388
Nôtre, André Le	246	
Noye, Irenée		133
Numeister, Johannes		160
Nuzzi, Ferdinando		457
Odo van Cluny	61	
Odulphus	134	1011
Olier, Jean-Jacques	231	133
Origenes	16	
Orlandi, Giuseppe		951
Orléans de La Motte, Louis-François-Gabriel d'	142-144	696 1069 1070 1071 1072 1077 1086 1087 1088 1095
Orléans, Marie-Louise-Adelaïde d'	63-64	376 384
Orléans-Longueville, Henri II d'		117
Ortigue, Joseph d'		1710
Osmond, Antoine-Eustache d'		1115
Osmond de Médavy, Charles-Antoine-Gabriel d'		1191
Ossat, Arnaud d'		283
Oudin, François	101 177	739 742 1667
Oudoul, Jean-François-Hilaire	219	1697
Oudoux, Nicolas	146	1099 1100

Oultremont, Charles-Nicolas-Alexandre d'		1444
Ozouf, Jacques		1743
Paleotti, Gabriele	244	1803
Pallu du Parc, Louis-Théophile		1637
Palmer, William	195	179 1549
Pamphilii, Giovanni Battista, <i>zie</i> Innocentius X		
Paolucci, Fabrizio		460
Paradanus, Petrus	106	
Pardaillan de Gondrin d'Antin, Pierre de	102	759 760 761 762 766 772 1617
Pâris, François de		547 688
Pâris, Nicolas-Joseph de		431
Pariset, Robert-Menge		1313
Parisis, Pierre-Louis	207-208 210-211	1633 1634 1635 1636 1637 1641 1708
Parquet, Nicolas		907
Parrocel, Étienne		1318
Partz de Pressy, Joseph-Gaston de		1771
Pascal, Blaise		102
Pascal, Jean-Baptiste-Étienne	208	
Pasquier, Étienne	222	1715
Passe, Crispijn van de		331
Paternus van Avranches	97	
Patert, Jean-Samson		394
Paulus III	18-19 238	41 52 123 274 1775
Paulus IV	19-21 26 238	52 54 55 1776 1777 1778 1782
Paulus V	27 29 230	113 115 331 365 370 393 633
Pavillon, Nicolas	31 36 48 76 215-216 234	94 111 113 115 512 599 1757
Peignot, Étienne-Gabriel		38
Pellechet, Marie	100-101	728 738
Pennaert, Carolus Ignatius		1022
Pepijn de Korte	214	1001 1676
Percin de Montgaillard, Pierre-Jean-François	30 34 47 49-57 71 73-74 80 107 112-113 126 172 187 191 244 247 251	264 265 267 272 273 286 289 293 295 303 312 596 1272 1623
Péréfixe, Paul-Philippe Hardouin de Beaumont de	38-39 216	169 171 173 246 483 807
Perierus, Johannes		1003
Périn, Jacques-Claude	144	1092 1095
Pernod, Louis	166	
Peroteau, Georges		148
Pérouse, Pierre-Annet de	235	1209 1774
Perrault, Claude	246	
Perrin, Olivier-Stanislas		1169
Perrot, Justus		158
Perruad, Jean	142	
Pestalozzi, Johann Heinrich	182	
Pétau, Denis	42	894 1667
Peter Leopold van Toscane, <i>zie</i> Leopold II		
Petit, Gilles-Edme		1117
Petit, Vincent	149	1306
Petit-Benoît de Chaffoy, Claude-François-Marie	152	1158 1160 1164
Petitmaitre, Claude	146	
Petitpied, Nicolas	77 106-107 112-113 134 185 225	432 533 534 711 798 802 857 890
Petra, Vincenzo		941

Petrucci, Girolamo	28	
Petrus van Compostela		439
Petrus Venerabilis		335
Phélypeaux, Louis-Balthasar		1771
Phélypeaux d'Herbault, Georges-Louis	110	835
Philippe, Jean		857 858
Philippe d'Orléans	63 109 235	432 530 534 628 1318
Philirenus, Christianus (<i>pseudoniem</i> , zie Steijaert, Martinus		
Phillips, Charles Stanley		172
Piales, Jean-Jacques	171	
Picart, Bernard		1815
Picart, Jean		651
Piccolomini, Enea Silvio, zie Pius II		
Pichon, Jean		698
Picot, Michel-Pierre-Joseph	120-121	400 908
Pidoll, Johann Michael Josef von		1492
Pie, Louis-Édouard		1637
Piel, Léopold-Ferdinand-Désiré		720
Pierrard, Pierre		1443
Pierre de Bernis, François de	172-173	
Pierrevive, Marie-Cathérine de		70
Pietrasanta, Angela Maria		1305
Pigeon, Émile-Auber		680
Pin, Louis-Ellies du	60	
Pinchon, Alexandre		225
Pinchon, Nicolas		225
Pinchon, Pierre	43	225
Pinel de La Martelière, Pierre-Antoine	40	181 194
Pinel, Jean		182
Pins, Jean-Gaston de	173	1346 1347
Piolin, Paul		232
Pitau, Nicolas		383 534
Pius IV	20 238	274 1776
Pius V	15-16 20 23 26 54-55 94 142	32 55 71 83 157 274 275 280
	163 238-239	282 283 295 296 378 473 543
		806 947 954 1057 1365 1393
		1777
Pius VI	147 201	300 413 711 1434 1587
Pius VII	147 201-202 218	255 902 1058 1442 1523 1589
Pius VIII		1670
Pius IX	151 174 185 209 218	757 1365 1368 1663 1681
Pius X	16 26 219 220	41 83 1699 1706
Pius XII		943
Plan des Augiers, Georges-Gaspard-Alexis		1249
Planat, Jacques	33-34	133 134 135
Planté, Maurice		1828
Plessis d'Argentré, Louis-Charles du	111	847 848
Plongeron, Bernard	232	1771
Plumier, Charles		1110
Pocknee, Cyril E.		831 1554
Poggiani, Giulio		1778
Poirier, Germain		394
Poisson, Jeanne-Antoinette		1062
Poisson, Léonard	141	487 1044
Polignac, Camille-Louis-Apollinaire de	206	1627 1628
Pommier, René	223	1718
Pompadour, Madame de, zie Poisson, Jeanne-Antoinette		

Poncet, Michel	107	803 806 807 812
Poncet de La Rivière, Cathérine		220
Poncet de La Rivière, Mathias		514
Poncet de La Rivière, Michel	76	514 515 520
Pons de La Grange, Antoine de	81	586 589
Ponssemothe de L'Étoile, Pierre	71-72 215	465 467
Pontard, Pierre		1240
Popp, Friedrich	191 194	1535
Porte, Joseph de La	143	
Potel, François-André	79	572
Potier de Gesvres, Étienne-René	141	820 1038 1046
Potier de Gesvres, Léon	109	816 820
Potier de Tresmes, François-Bernard		1046
Pouget, François-Aimé	77	532 535 608
Poulpiquet de Brescanvel, Jean-Marie-Dominique de	205-206	303 1622 1624 1694
Poupin, Jacques	41	209 211
Précipiano, Humbert-Guillaume de	85	1723
Préclin, Edomond		858
Prévost, Claude	79	573
Prevost, George		1537
Prévost, Jean Le	94-95	655
Printy, Michael	226 228	
Priscus van Lyon		726
Prompsault, Jean-Henri-Romain	208	1643
Prudentius Clemens, Aurelius		894
Pruneau, Bernard-Joseph-André	206	1631
Quantin, Maximilien	100	561
Quélen, Hyacinthe-Louis de	180 203 205	586 894 1156 1198 1417 1418 1421 1424 1425 1426 1608 1618 1630 1646 1694
Quesnel, Pasquier	64 83-86 93 130 146 221 242	429 534 600 601 602 605 611 816 877 907 910 1098 1723 1790
Quien de La Neufville, Charles-Auguste Le	157	1193 1194 1195
Quiñonez, Francisco de los Angeles de	16-20 30 32-33 104 188 196 239 247 250-251	38 40 44 45 47 57 118 123 132 141 227 275 445 473 954 1682 1777 1778 1779 1781 1782
Quintinus	135	1010
Rabusson, Paul	11 58 62 65 67 217	325 326 329 361
Racine, Jean	8	
Radulphus de Rivo	60	348 349 620
Rafélis de Saint-Sauveur, Charles-Joseph-Marie de		1387
Raitt, Jill		1783
Ramolino, Giovanni Geronimo		1305
Ramolino, Maria Letizia		1305
Ranc, Jean		1128
Raoux, Jean		608 611
Rasch, Rudolf		1028
Ratcliffe, Edward Craddock		57 323
Rauschenbach, Sina		100
Ravillac, François	25	
Ravidal, Claude-Antoine	143	
Regnauld, Nicolas		878 907 974
Regnault, Louis-Eugène	208	1637
Régnier, René-François		1637
Reid, Alcuin	33 68 72-73 243	1779
Remedius van Gap		1774
Renou, Jean-Baptiste		762

Renou de Chauvigné, Étienne	102	762
Renou de Chauvigné, Jean-Baptiste		762
Renou de Chauvigné, Jean-Baptiste-Michel		762
Renou de Chauvigné, Louis		762
Revol, Joseph de		1179
Rhabanus Maurus, Magnentius		436
Rhénasteine, Louis-Félix		413
Rhijn, Hendrick van		449
Ricard, Jean		641
Ricci, Giacomo		337
Ricci, Scipione de'	54 56	300 303 313
Richard, Jean-François-Nicolas	151	
Richaudeau, Pierre-François	107-108 208	805
Richelieu, Armand-Jean du Plessis de	25 61	78 169 359 624 1757
Riché, Pierre		1809
Richer, Edmond		600
Richier de Cerisy, Joseph-Antoine-Jacques		1220
Ridder, Theodorus de		1026
Rigaud, Benoît	167	
Rigaud, Gaspard		485
Rigaud, Hyacinthe		174 503 526 659 810 874 1117
Rimely, Mihály	66	
Risso, Nicolas		847
Rivet, François-Victor		1637
Rivoire de La Tourette, Marie-Joseph-Antoine-Laurent de		1613
Robert II	162	1262
Robert, Pierre		200
Robin, Louis-François		703
Robinet, Urbain	94-95 97-98 116 118 124 142 186	623 663 668 675 679 688 690 692 695 698 770 878 890 894 907 1113 1450 1468 1822
Robiou de La Tréhonnais, Louis-Jean-Julien		969
Robitaille, François-Joseph		1635
Rocaberti i de Safortesa, Joan Tomàs de	59	336 338 1270
Rochechouart de Faudoas, Jean-François-Joseph de		691
Rochechouart-Montigny, Pierre-Jules-César de	98 129-130 226	702 705 967 971
Rochefort d'Ally, Louis-Henri de		988
Rochefoucauld de Roye, Frédéric-Jérôme de La	108-109	368 804 809 812 813 815 816 835 836 1096 1772
Rochefoucauld, François de La	157	
Rochefoucauld-Bayers, François-Joseph de La		1045
Rochefoucauld-Langeac, Dominique de La	62-63	368 372 677 678
Rocquevert, Augustin de		1429
Rodt, Maximilian Christoph von	190	
Roger de Coulogne, Édouard		817
Roger, Louis	108-109	815 816 817
Rohan-Chabot, Louis-François-Auguste	151	
Rohan-Guémené, Armand-Jules de	148	1116 1117
Rohan-Guémené, Louis-César-Constantin de		690
Rohan-Soubise, Armand-Gaston-Maximilien de	90	628 857
Rohan-Soubise, François-Armand de		628
Roi, J.-A. Le		1168
Roland de La Porte, Henri-Horace		1179
Rollin, Charles	116	882
Romanet, Antoine-Louis		1181
Romigny, Léonor de		726 878 907
Rond d'Alembert, Jean Le		587
Rondet, Laurent		688

Rondet, Laurent-Étienne	97-98 124 234	688 692 695 890 1097 1100 1167
Rony, Pierre-François-Ennemond	173	1351
Roquette, Gabriel de La		724
Roskam, Paulus		458
Roskoványi, Ágoston		949
Rospigliosi, Giulio, <i>zie</i> Clemens IX		
Rossat, Louis	173	1348 1637
Rosset de Rocozels de Fleury, Pierre-Augustin-Bernardin de		1266
Rottler, Berthold		1536
Rougé, Gabriel-Louis de		1240
Rougebief, Eugène		1137
Roulleau, Thomas-Claude	141	1041 1043 1045
Roullet de La Bouillierie, François-Alexandre		1637
Rousseau, Jean-Jacques	156	1178 1181
Rousseau, Pierre		1094
Rousseau, Pierre-Calixte		663
Rousselet, Charles-Frédéric		1637
Rousselet, Pierre	167	
Rouvroy de Saint-Simon, Claude de	236	
Rouvroy de Saint-Simon, Louis de	235	
Roux, Benoît	174	1360
Roux, Jacques		825
Roux, Joseph		1360
Roux, Lazare	101	
Rouxel de Médavy, François	95	658 659
Rovenius, Philippus	135	1005 1015 1026
Roy, Maurice	166	
Roy-Pierrefitte, J.-B.L.		847
Roze, Jean-Baptiste-Marie	143	
Rue, Charles de La		253
Ruinart, Thierry	224	
Rupalley, Joachim		702
Ruth d'Ans, Paul-Ernest	31	104
Sackville Lawson, Mary		1447
Sailer, Johann Michael	191 193	1527
Saint-Georges, Claude de	167	
Saint-Priest d'Épinac, Pierre de	167	
Saint-Rome-Gualy, Joseph-Julien de		1625
Sainte-Beuve, Jacques de	37-39 216	151 152 153 154 155 171
Sainte-Beuve, Jérôme de	37-39 216	156
Sainte-Marthe, Denis de	224	
Sales, François de	231	
Salinis, Louis-Antoine de		1089 1637
Salle, Jean-Baptiste de La		1747
Salmon du Châtelier, Charles-Louis		1150
Salvan, Adrien	208	
Sanrey, Agnus-Bénigne	60	354 1761
Santen, Johannes van		1447
Santeuïl, Baptiste		196
Santeuïl, Claude de	33 39-41 58 100 115-116 118-119 150 156 192 195 241	180 196 199 203 212 228 330 356 732 812 894 1687 1830
Santeuïl, Claude sr.	40	

Santeuïl, Jean-Baptiste de	33 35 39-42 58 63 97 100 115 118-119 130 135 137 150 156 179 184 192 195 217 234 241 245 251	180 181 183 184 185 186 187 189 190 194 196 199 201 205 206 207 208 209 212 228 329 330 341 356 425 433 686 698 732 812 890 894 974 1450 1455 1514 1520 1687 1830
Sarbiewski, Maciej Kazimierz	28	
Sarto, Giuseppe Melchiorre, <i>zie</i> Pius X		
Saunhac-Belcastel, Jean-François de		1637
Saurin, Bernard-Joseph		209
Saurin, Élie		209
Saurin, Jacques		209
Saurin, Jean		209
Saurin, Joseph		209
Sausin, Philippe-François de	208	
Saussay, Louis du	67	430
Saussol, Alexis		968
Savinianus van Sens		436
Savoy, Damien		1436
Savy, Dominique-Marie		1198
Scaliger, Josephus Justus	43	
Schleuen, Johann Friedrich		413
Schmemann, Alexander		323
Schmidt, Georg Friedrich		547
Schmitt, Martin		1435
Schönborn, Franz Georg von	188	413 1491
Schönborn, Johann Philipp von	189	
Schu, Matthias		1488
Schuur, Andreas van der	69	449 451 452 457 458 459
Scotti, Gianbernardino		1778
Séguier, Antoine-Louis		1335 1337
Séguier, Marie		425
Séguier, Pierre		425
Seguin des Hons, Jacques-Louis-David de		1612
Seiglière, Marie-Madeleine-Louise de		1046
Senaux, Bertrand de		735
Senémont, François		1114
Sepúlveda, Genesio de	18	40
Sergent-Marceau, Antoine-François		1258
Sergi, Tommaso		941 951
Serry, Jacques-Hyacinthe		1019
Servin, Louis		70
Servinien, Noël	77	539
Sevrin, Ernest	161	
Sibour, Marie-Dominique-Auguste	181	1427 1637 1651
Sieyès, Emmanuel-Joseph	161	928 1258 1262
Simanovitz, Ludovike		1441
Simon, Claude		1245
Simon, Pierre		920
Simon de Doncourt, Henri-François	178-179	1401 1403 1409
Simony, Jules-François de		1630
Singlin, Nicolas	231	
Sirleto, Guglielmo		1778
Sixtus V	27	1812
Smith, Frederich Ernest Gilliat		949
Snyder, Wayne	232	
Soanen, Jean	87 221 224 234	547 575 611 618 688 1318 1722 1734

Sorbin de Sainte-Foi, Arnaud		579
Soubirous, Bernadette		1059
Soye, Philippe de		52
Soyer, René-François		1212
Stakenburg, Cornelis		789
Stappen, Josephus Franciscus van der		37
Stattler, Benedikt		417 1526
Steenhoven, Cornelis	104	618
Stefanus II	214	
Stegemans, Medardus	106	797
Steijaert, Martinus	69	452
Stella (<i>pseudoniem</i>), zie Joly, Claude		
Stichter, Johannes		1452
Strada, Famiano	28	89
Strasser, Joseph Willibald		1529
Strésor, Anne-Renée		245
Stuip, R.E.V.		1028
Suffren de Saint-Tropez, Louis-Jérôme de	160	1236 1237 1238
Surian, Jean-Baptiste		1761
Suzor, Pierre		1391
Swart, K.W.		1713
Sylvester II		1252
Tabaraud, Mathieu-Mathurin		894
Taffoureau de Fontaine, Charles-Nicolas	74	485 536
Talaru, Hugues de	166	
Talbert de Nancray, Claude-François-Joseph	153	1162
Talleyrand-Périgord, Alexandre-Angélique	180	1416 1417
Talon, Charles		156
Talon, Jacques		156
Talon, Omer		156
Tamburini, Fortunato		960
Tardieu, Jacques-Nicolas		892 1064
Tardif, G.		433
Tautphœus, Georg Heinrich Jacob von		1489
Taveneaux, René	83 221 223	
Tellier, Charles-Maurice Le	140	233 1118
Tempi, Lucas Melchior		993
Tencin, Antoine de		1318
Tesnières, Martin	62	
Testa, Petrus Paulus		993
Tetroode, Fredericus Johannes van	137	1452 1453
Theodardus van Aurillac		1252
Thézan du Poujol d'Olargues, François-Gabriel de	50-51	266 267 282 289
Thézan, Joseph-Gabriel de	50	
Thiébaud, Victor-Joseph	152	10
Thiers, Jean-Baptiste	59-60 68 241-242	325 346 347 350 351 356
		480
Thomas a Kempis		286 449
Thomas de La Valette, Gaspard de		727
Thomas de La Valette, Louis de		727
Thomas van Aquino	148	55 894 1123 1681
Thomassin, Louis de		1771
Thubières de Grimoard de Pestel de Lévis, Charles-Henri de		548
Thyard de Bissy, Henri-Pons de	75-76 146	496 503 504 505 506 508
		1105 1106 1318 1626
Tielenburg, Gerrit		1028
Tigridus van Gap		1774

Tomasi di Lampedusa, Giuseppe Maria	33 68 71-73 88 103 215 219 224 243-244	468 469 470 471 473 474 475 476 477 480 482 950 1525 1703
Tonnellier de Breteuil, Anne-François-Victor Le	159	1224 1225 1228
Topino-Lebrun, François-Jean-Baptiste		1432
Tour, Bertrand de La	122 159	907 921 1218 1229 1231
Tour d'Auvergne, Emmanuel-Théodose de La	58	139 325 328 810
Tour d'Auvergne, Henri Oswald de La	108	810
Tour d'Auvergne-Lauraguais, Hugues-Robert-Jean-Charles de La	203 207	1605 1606 1607 1608 1694
Tour du Pin-Montauban, Louis-Apollinaire de La	161	1114
Tourneux, Nicolas Le	11 31 39 41 58 64 119 192 216-217	103 106 171 324 327 341 380 890 894 1684 1689 1690 1761
Tournon, Charles-Thomas Maillard de		727
Tracy, James D.		1783
Tramaux, Manuel		1141
Trapp, Waldemar		1522
Travers, Julien-Gilles	97	
Trémaugon, Évrart de		74
Tresvaux du Fraval, François-Marie	208	1646
Treuvé, Simon-Michel	76	506 507 508 509
Triest, Antonius		1003
Tronchet, Nicolas du	37	152
Troy, Jean-François de		809
Tubœuf, Jacques		262
Tubœuf, Michel	50	262 280 282
Tuffery-Andrieu, Jeanne-Marie		1141
Turin, Ernst Xaver		1498
Urbanus VIII	16-17 27-28 35 42 88 240 245	3 37 86 274 287 295 296 436 544 620
Ussermann, Æmilianus (Josef)	65-66	406 410 418
Vachez, Nicolas-François Le		1248
Valart, Joseph	143-144	1075
Valenti, Ludovico	126-127	941
Valenti, Silvio		960
Valfray, Pierre	167	
Valla, Joseph		1317
Vallée, Christophe de La	146	
Vau, Louis Le	246	
Vaugirauld, Jean de		517 521
Velázquez, Diego		287
Velde, Joannes Franciscus van de		949
Vellekoop, Kees		1028
Veneziano, Agostino, zie Musi, Agostino de'		
Vergilius Maro, Publius		1810
Vergne-Montenard de Tressan, Louis de La (Nantes, Rouen)	95 108	661 666 668 676 973 1544
Vergne-Montenard de Tressan, Louis de La (Vabres, Le Mans)		232 233 661
Verico, Antonio		300
Vermandois de Saint-Simon de Rouvroy de Sandricourt, Charles-François-Siméon de	235	987 1207
Vernier, Pierre		535 857
Véron, François		98
Vert, Claude de	11 57-60 62 90 111-112 217 224 249	232 323 325 329 350 355 361 812 890 950 1801
Verthamon, Jean-Baptiste de		612 1233

Verthamon de Chavagnac, Guillaume-Samuel de		1214 1233
Verthamon de Chavagnac, Michel de	159	1233
Verveer, Maurits		1462
Veuillot, Louis-François	207 218	61 340 1636
Vezzosi, Antonio Francesco	72-73	480 482
Vial, Paul-Victor		1631
Vichy, Roch-Étienne de	203	752 753 1604
Vierbach, Albert		1522
Viger, François-Nicolas	11 98-99 116 118 121 225 230	635 708 711 877 878 879 880 881 890 894 907 908 915 976 1216 1393 1672 1754 1755
Villars, Henri de	7 37	148 150 151 152 155 157 587
Villars, Jérôme de		148
Villars, Pierre I de	7	148
Villars, Pierre II de		148
Villars, Pierre III de		148
Villecourt, Clément		1637
Vincent, Joseph-Antoine	174	1358 1364
Vincentius à Paolo	153 232	71 111
Vintimille du Luc, Charles-Gaspard-Guillaume de	99 116 118 122 125 155 168 178 180 230 237	844 872 873 874 875 877 878 889 892 907 921 936 948 972 1176 1312 1370 1373 1399 1403 1409 1410 1411 1615 1708 1722 1735 1754 1755
Vintimille du Luc, François de		874
Vintimille du Luc, Jean de		264
Visconti, Gaspare		1342
Vitrey, P.-C.		1647
Vitruvius Pollio, Marcus	246	
Vivant, François	43 45	224 894
Vlooten, Cornelis Henricus van	186	1467
Voisin, Joseph de	30 215	99 1683 1684
Voivenel, Raoul	99-100	720
Voltaire (<i>pseudoniem</i>), zie Arouet, François-Marie		
Vosmeer, Sasbout		1015
Vostre, Simon		230
Vouet, Simon		86
Vries, Johannes Henricus de	185-186	
Waal, Benedictus de		446
Waeijer, Arnold		1026
Wansing, Frederik		1452
Waszink, J.H.		1783
Watts, Isaac	196	
Weaver, F. Ellen	21 78 89 96 220 249	
Webb, Benjamin	197	
Weech, Friedrich von		1529
Weinzierl, Franz Joseph	193	1519 1520 1521
Weissenbach, Joseph Anton		1525
Wenssler, Michael		335
Werkmeister, Benedikt Maria Leonhard von		1441
Wesley, Charles	196	
Wessenberg, Ignaz Heinrich Karl von	182-183 190-194	1437 1442 1458 1502 1504 1505 1506 1507 1508 1510 1513 1515 1517 1520 1523 1524 1528 1531 1533
Wessenberg, Johann Philipp von		1442

Wessenberg, Johann Philipp Karl von	191	
Weyde, Willem van der	137	796 1028
White, James F.		1707
Wicart, Casimir-Alexis-Joseph		1637 1641
Wicquefort, Joachim de		120
Wille, Johann Georg		1318
Willem I van Aquitanië	61	
Willemaers, Johannes		995
Williams, Isaac	194-195	1537 1538 1541 1542
Willibrordus	129 133-137 156 186	129 1015 1026 1188 1470
Winter, Vitus Anton		1525
Witte, Aegidius de		451
Xaverius, Franciscus		463 1095
Yvo van Chartres		1262
Zaccaria, Francesco Antonio		128
Zacharias (paus)	214	
Zamet, Sébastien	102-103	763
Zavaroni, Francesco		941
Zegers, Hiëronymus	106	1000

Afbeeldingen

34	Clemens VII
41	Paulus III
52	Paulus IV
55	Pius V
86	Urbanus VIII
102	Alexander VII
103	Nicolas Le Tourneux
111	Nicolas Pavillon
112	Martin de Barcos
114	Clemens IX
148	Henri de Villars
154	Jacques de Sainte-Beuve
163	François de Harlay de Champvallon
169	Paul-Philippe Hardouin de Beaumont de Péréfixe
172	Guillaume de La Brunetière du Plessis-Gesté
174	Léonard de Lamet
175	Nicolas Gobillon
179	Jean-Baptiste de Contes
201	Jean-Baptiste de Santeuël
213	Denis Pétau
215	Jean Commire
218	Simon Gourdan
220	Isaac Habert
223	Marc-Antoine Muret
224	François Vivant
232	Louis de La Vergne-Montenard de Tressan (Le Mans)
238	Louis-Antoine de Noailles
245	Jean de Launoy
251	François-Étienne de Caulet
253	Jacques-Bénigne Bossuet (Meaux)
287	Innocentius X
292	Jean-Pierre Gibert
299	Thomas-Marie-Joseph Gousset
300	Scipione de' Ricci
301	Jean-Baptiste-Marie-Antoine de Latil
323	Claude de Vert
328	Emmanuel-Théodose de La Tour d'Auvergne
331	Paulus V
368	Dominique de La Rochefoucauld-Langeac
381	Louis-Isaac Lemaistre de Sacy
383	Augustin Calmet
405	Martin Gerbert
413	Johann Nikolaus von Hontheim
425	Pierre du Cambout de Coislin
431	Louis-Gaston Fleuriau d'Armenonville
432	Jacques Jubé
447	Petrus Codde
452	Martinus Steijjaert
468	Giuseppe Maria Tomasi di Lampedusa
483	Hardouin Fortin de la Hoguette
484	Jean Burlugay
485	Charles-Nicolas Taffoureau de Fontaine
493	Charles Le Goux de La Berchère
502	François Ledieu

503	Henri-Pons de Thyard de Bissy
512	Henri Arnould
514	Michel Poncet de La Rivière
526	Jacques-Bénigne Bossuet (Troyes)
527	Denis-François Bouthillier de Chavigny
534	Nicolas Petitpied
547	Charles de Caylus
551	Jean Lebeuf
587	Jean-Baptiste Massillon
593	Pierre-Simon-Louis-Marie de Dreux-Brézé
594	Clemens XI
605	Pasquier Quesnel
608	Charles-Joachim Colbert de Croissy
611	Jean Soanen
639	Plakkaat van de Staten van Holland
648	François de Joyeuse
651	François de Harlay (Rouen)
658	François Rouxel de Médavy
659	Jacques-Nicolas Colbert
661	Louis de La Vergne-Montenard de Tressan
680	Pierre Daniel Huet
689	Armand Bazin de Besons
691	Jean-François-Joseph de Rochechouart de Faudoas
694	Charles-Louis de Froullay de Tessé
702	Pierre-Jules-César de Rochechouart-Montigny
704	Paul d'Albert de Luynes
711	François-Armand de Lorraine-Armagnac
723	Antoine-François de Blittersvich de Moncley
759	Pierre de Pardaillan de Gondrin d'Antin
766	Gilbert-Gaspard de Montmorin de Saint-Hérem de La Chassaigne
787	Willibrordus Kemp
807	Michel Poncet
809	Frédéric-Jérôme de La Rochefoucauld de Roye
810	Henri-Oswald de La Tour d'Auvergne
820	Léon Potier de Gesvres
839	Claude-Antoine de Choiseul-Beaupré
861	Jean-Joseph de Languet de Gergy
874	Charles-Gaspard-Guillaume de Vintimille du Luc
883	Charles Coffin
892	François-Philippe Mésenguy
943	Benedictus XIV
1042	Emblema 'Volitat & pungit'
1046	Etienne-René Potier de Gesvres
1047	François-Hyacinthe-Jean Feutrier
1059	Paul-Armand-Ignace-Anaclet Cardon de Garsignies
1064	Pierre-Étienne Gourlin
1071	Louis-François-Gabriel d'Orléans de La Motte
1088	Jean-Marie Mioland
1091	Jean-François de La Cropte de Bourzac
1110	Scipion-Jérôme Bégon
1114	Louis-Apollinaire de La Tour du Pin-Montauban
1117	Armand-Jules de Rohan-Guémené
1128	Léonor Goyon de Matignon
1141	Antoine-Clériade de Choiseul-Beaupré
1142	Gabriel-Florent de Choiseul-Beaupré
1146	Paul-Ambroise Frère de Villefrancon

1150	Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu
1156	Félix-Antoine-Philibert Dupanloup
1158	Claude-François-Marie Petit-Benoît de Chaffoy
1165	Jean-Charles Bacquoy: De Verrijzenis van Christus
1169	Martial-Louis de Beaupoil de Saint-Aulaire
1179	Jean-François de Chastellard de Montillet de Grenaud
1181	Christophe de Beaumont du Repaire
1184	Guillaume d'Arche
1193	Charles-Auguste Le Quien de La Neufville
1198	Paul-Thérèse-David d'Astros
1215	Étienne-Charles de Loménie de Brienne
1248	Jean-Georges Lefranc de Pompignan
1253	Marie-Joseph de Galard de Terraube
1258	Jean-Baptiste-Joseph de Lubersac
1290	Lithografie van Jean-Baptiste Marduël
1309	Camille de Neufville de Villeroy
1313	Charles-François de Chateauneuf de Rochebonne
1317	Antoine de Malvin de Montazet
1318	Pierre-Paul Guérin de Tencin
1347	Louis-Jacques-Maurice de Bonald
1371	Louis-Sextius de Jarente de La Bruyère
1412	Antoine-Éléonor-Léon Leclerc de Juigné
1418	Hyacinthe-Louis de Quélen
1425	Denys-Auguste Affre
1427	Marie-Dominique-Auguste Sibour
1432	Remacle Lissoir
1436	Charles-Aloyse Fontaine
1441	Benedikt Maria Leonhard von Werkmeister
1442	Ignaz Heinrich Karl von Wessenberg
1462	Roelof Bennink Janssonius
1614	Mathias Le Groing de La Romagère
1622	Jean-Marie-Dominique de Poulpiquet de Brescanvel
1633	Pierre-Louis Parisis
1776	Pius IV
1792	Jean Mabillon
1815	Bernard Picart: Hoogmis in de Notre-Dame

Kaarten

- [17](#) Bisdommen met diocesane uitgaven van het missaal in 1789
- [525](#) De kerkprovincie Sens en aangrenzende bisdommen
- [1500](#) Het bisdom Konstanz tot 1821
- [1561](#) Romeinse diocesen en provincies in de vijfde eeuw
- [1571](#) Indeling van de bisdommen vóór 1790
- [1575](#) Aantallen parochies per bisdom vóór 1790
- [1576](#) Bisdommen met diocesane uitgaven van het brevier in 1789
- [1581](#) Inkomsten van de bisschoppen vóór 1789
- [1583](#) De relatie tussen inkomsten en omvang van de diocesen vóór 1789
- [1586](#) Indeling van de bisdommen in 1790
- [1591](#) Indeling van de bisdommen in 1802
- [1599](#) Indeling van de bisdommen in 1822
- [1720](#) Spreiding van appellanten tegen de bulle *Unigenitus* in de bisdommen
- [1745](#) Alfabetisering in de zeventiende en achttiende eeuw

Bibliografie

- VAN DER AA 1852-1878: A.J. van der Aa (red.), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-1878.
- VAN ACKER 1981: Lieven van Acker (ed.), *Agobardi Lugdunensis opera omnia* (Corpus Chistianorum, Continuatio Mediaevalis 52), Turnhout 1981.
- ACKERMANN 1834: Paul Ackermann (red.), *Dictionnaire biographique universel et pittoresque, contenant 3,000 articles environ de plus que la plus complète des biographies publiées jusqu'à ce jour; orné de cent vingt portraits, imprimés dans le texte*, Paris 1834.
- ADURA 1995: Bernard Adura, *Prémontrés: Histoire et spiritualité*, Saint-Etienne 1995.
- AGNEW 1871-1874: David C.A. Agnew, *Protestant Exiles from France in the Reign of Louis XIV*, London 1871-1874.
- AGTEN 2020: Els Agten, *The Catholic Church and the Dutch Bible: From the Council of Trent to the Jansenist Controversy*, Leiden 2020.
- ALBARIC 1986: Michel Albaric, *Histoire du missel français*, Turnhout 1986.
- ALÈS 1878: Anatole Alès, *Description des livres de liturgie imprimés aux XVe et XVIe siècles faisant partie de la bibliothèque de S.A.R. Mgr Charles-Louis de Bourbon (Comte de Villafranca)*, Paris 1878.
- ALLARD 1878: H.J. Allard, 'De Orvalisten te Rhijnwijck: Een "nieuw-Katholieke" bijdrage tot Prof. Hofstede's "oud-Catholieke beweging van dezen tijd in het licht der Kerkgeschiedenis"', in: *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en lettterkundig gebied* 10 (1878), art. VI.
- ALLARD 1886: H.J. Allard, 'De Rijnwijcksche Orvalisten en hun abt Stephanus Henrion', in: *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en lettterkundig gebied* 18 (1886), 254-268.
- ALLARD 1893: H.J. Allard, 'Utrecht en Moskau: Plan eener vereeniging der Westersche met de Oostersche schismatieken (1717-1788)', in: *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en lettterkundig gebied* 25 (1893), 1-55.
- AMIET 1979: Robert Amiet, *Inventaire général des livres liturgiques du diocèse de Lyon*, Paris 1979.
- AMIET 1990: Robert Amiet, *Missels et bréviaires imprimés: Supplément aux catalogues de Weale et Bohatta*, Paris 1990.
- ANDRIEU 1931-1961: Michel Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, (Specilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29), Leuven 1931-1961.
- ANDRIEU 1955: Michel Andrieu, 'L'Ordinaire de la Chapelle papale et le Cardinal Jacques Gaétani Stephaneschi', in: *Ephemerides Liturgicae* 49 (1955), 230-260.
- ANDURAND 2017: Olivier Andurand, *La Grande affaire: Les Évêques de France face à l'Unigenitus*, (Histoire religieuse de la France 46), Rennes 2017.
- ANGENENDT 2001: Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter: Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*, Stuttgart / Berlin / Köln 2001 ³.
- APPOLIS 1951: Emile Appolis, 'À travers le XVIIIe siècle catholique: Entre Jansénistes et Constitutionnaires: un tiers parti', in: *Annales ESC* 6/2 (1951), 154-171.

ARÉVALO 1786: Faustino Arévalo, *Hymnodia Hispanica ad cantus, latinitatis, metrique leges revocata, et aucta*, Roma 1786.

ARVEILLER 1958: Michel Arveiller, *Jacques Jubé, curé d'Asnières*, Paris 1958.

ATTIE DECRETI 1788: *Atti e decreti del Concilio Diocesano di Pistoja dell' anno MDCCLXXXVI*, Pistoja 1788.

AUGER 1854: Jean-Baptiste-Armand Auger, *La question liturgique réduite à sa plus simple expression, par un chanoine*, Paris 1854 ².

D'AVENEL 1878: Georges d'Avenel, *Les évêques et archevêques de Paris depuis Saint Denys jusqu'à nos jours avec des documents inédits*, Paris / Leipzig / Tournai 1878.

BAILLIARD 1984: Véronique Bailliard, *Michel Poncet de La Rivière, évêque d'Angers*, Angers 1984.

BALFOUR 1932: R.E. Balfour, 'Note on the History of the Breviary in France', in: *The Journal of Theological Studies*, 33/132 (July 1932), 365-371.

BARBIER 1822-1827: Antoine-Alexandre Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes composés, traduits ou publiés en français, avec les noms des auteurs, traducteurs et éditeurs*, Paris 1822-1827².

BARD 1860: Joseph Bard, *De la question liturgique par rapport à la sainte Église de Lyon*, Lyon 1860.

BARRAL 1753: Pierre Barral, *Appellans célèbres*, s. l. 1753.

BARRAL 1758-1759: Pierre Barral, *Dictionnaire historique, littéraire et critique, Contenant une idee abrégée de la Vie & des Ouvrages des Hommes Illustres en tout genre, de tout tems & de tout pays*, Avignon 1758-1759.

LE BAS 1840-1845: Philippe le Bas, *France: Dictionnaire encyclopédique*, Paris 1840-1845.

BASTID 1939: Paul Bastid, *Sieyès et sa pensée*, Paris 1939 (reprint Genève, 1978).

BATIFFOL 1911: Pierre Batiffol, *Histoire du Bréviaire Romain*, Paris 1911 ³.

BATIFFOL 1919: Pierre Batiffol, Le bréviaire parisien de 1736 et le pape Clément XII, in: *Etudes de liturgie et d'archéologie chrétienne*, Paris 1919.

BAUDOT 1907: Jules Baudot, *Le bréviaire romain: Ses origines, son histoire*, Paris 1907; vertaling: id., *The Roman Breviary: Its Sources and History*, Saint Louis MO / London 1909.

BAUDOT 1929: Jules Baudot, *Le bréviaire*, Paris 1929.

BÄUMER 1895: Suitbert Bäumer, *Geschichte des Breviers: Versuch einer quellenmässigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und des römischen Officiums bis auf unsere Tage*, Freiburg im Breisgau 1895.

BÄUMER EN BIRON 1905: Suitbert Bäumer, Reginald Biron, *Histoire du bréviaire*, Paris 1905.

BAUMSTARK 1953: Anton Baumstark, *Liturgie comparée: Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Paris / Chevetogne 1953 ³.

BAUSSET-ROQUEFORT 1830: Louis-François Bausset-Roquefort, *Histoire de Bossuet, Évêque de Meaux, composée sur les manuscrits originaux*, Paris / Lille 1841 ⁶.

BAYLE 1867: Marc-Antoine Bayle, *Massillon: Étude historique et littéraire*, Paris 1867.

- BEAUNIER 1743: Charles Beaunier, *Etat des archevêchez, évêchez, abbayes et prieurez de France tant d'hommes que de filles, de nomination et collation royale, dans lequel on trouve l'Histoire, la Chronologie & la Topographie de chaque Bénéfice, & dix-huit Cartes Géographiques*, Paris 1743.
- DE BECDELIÈVRE 1836-1837: Antoine Gabriel de Becdelièvre-Hamal, *Biographie liégeoise, ou précis historique et chronologique de toutes les personnes qui se sont rendues célèbres par leurs talents, leurs vertus ou leurs actions dans l'ancien diocèse et pays de Liège, les duchés de Limbourg et de Bouillon, le pays de Stavelot et la ville de Maestricht, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Liège 1836-1837.
- BERENDS E.A. 1923: J.H. Berends e.a., *Gedenboek 1723 - 27 april - 1923: Tweede eeuwfeest der verkiezing van Cornelis Steenoven tot Aartsbisschop van Utrecht*, Utrecht 1923.
- BERGIER 1860-1861: Jean-François Bergier, *Études liturgiques, deuxième partie: quatrième étude: Histoire de la controverse et de la réforme liturgique en France au dix-neuvième siècle*, Besançon 1861.
- BERGIER 1861: Jean-François Bergier, *Nouvelles explications de M. l'abbé Jean-François Bergier, auteur des Études liturgiques*, Besançon 1861.
- BERLIÈRE 1899: Ursmer Berlière, 'Dom Anselme Berthod: Bollandiste', in: *Revue Bénédictine* 16 (1899), 193-209.
- BERNAL PALACIOS 1988: Arturo Bernal Palacios, 'Juan de Arze, Antonio Agustín y el Breviario de Quiñones (El MS B-6-23 de San Carlos de Zaragoza)', in: *Teología espiritual* 32 (1988), 305-350.
- BERTHELOT DU CHESNAY 1963: Charles Berthelot du Chesnay, 'Le clergé diocésain français au XVIIIe siècle et les registres des insinuations ecclésiastiques', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 10/4 (1963), 241-269.
- BESOIGNE 1756: Jérôme Besoigne, *Vies des quatre évêques engagés dans la cause de Port-Royal*, Cologne 1756.
- BÉZIERS 1773: Michel Béziers, *Histoire sommaire de la ville de Bayeux, précédée d'un discours préliminaire sur le diocèse de ce nom*, Caen 1773.
- BILLETT 2014: Jesse D. Billett, *The Divine Office in Anglo-Saxon England 597-c. 1000*, London 2014.
- BIOGRAPHIE UNIVERSELLE 1833-1834: *Biographie universelle ou Dictionnaire historique contenant la nécrologie des hommes célèbres de tous les pays ... par une Société de gens de lettres, de professeurs et de bibliographes*, Paris 1833.
- BISARO 2006: Xavier Bisaro, *Une nation de fidèles: L'Église et la liturgie parisienne au XVIIIe siècle*, Turnhout 2006.
- BISARO 2007: Xavier Bisaro, 'Bréviaire parisien et clergé paroissial dans la seconde moitié du XVIIIe siècle ou les raisons d'une amitié', in: *La Maison-Dieu* 249 (2007), 105-124.
- BISARO 2011: Xavier Bisaro, *L'abbé Lebeuf, prêtre de l'histoire* (Église, liturgie et société dans l'Europe moderne 3), Turnhout 2011.
- BISARO 2019: Xavier Bisaro, *Chanter toujours: Plain-chant et religion villageoise dans la France moderne (XVIe-XIXe siècle)*, Rennes 2019.
- BISCHOF 1995: Franz Xaver Bischof, 'Die Bemühungen des Konstanzer Generalvikars Ignaz Heinrich von Wessenberg um die Priesterfortbildung', in: *Münchener Theologische Zeitschrift* 46 (1995), 91-108.

BISSARDON E.A. 1864: Jean-Antoine Bissardon, Jean Boué, Joseph-Antoine Vincent, *Défense de la liturgie de Lyon*, Lyon 1864.

BLANCHARD 2020: Shaun Blanchard, *The Synod of Pistoia and Vatican II: Jansenism and the Struggle for Catholic Reform*, New York 2020.

BLENNER-MICHEL 2016: Séverine Blenner-Michel, 'Les conciles provinciaux français face au rétablissement de la liturgie romaine (1849-1853)', in: Bruno Dumons, Vincent Petit, Christian Sorrel (red.), *Liturgie et société: Gouverner et réformer l'Église, XIXe-XXe siècle*, Rennes 2016, 157-180.

BOHATTA 1963: Hanns Bohatta, *Bibliographie der Breviere: 1501-1850*, Stuttgart / Nieuwkoop 1963.

DU BOIS 1845: Louis du Bois, *Histoire de Lisieux (Ville, diocèse et arrondissement)*, Lisieux 1845.

BOISSONNET 1847: Victor-Daniel Boissonnet, *Dictionnaire alphabétique-méthodique des cérémonies et des rites sacrés*, Paris 1847.

BOLTON 1969: Charles A. Bolton, *Church Reform in 18th Century Italy: The Synod of Pistoia, 1786*, The Hague 1969.

BONA 1671: *Rerum liturgicarum libri duo ... auctore Ioanne Bona*, Romæ 1671.

BONNETTY 1837: Augustin Bonnetty, 'Recherches sur les anciennes liturgies des églises grecque et latine', in: *Annales de philosophie chrétienne*, 7e année, 14/81 (1837), 180-201.

BONNETTY 1854-1857: Augustin Bonnetty, 'Études sur la vie et les ouvrages de Santeul ...' in: *Annales de philosophie chrétienne* 51-89 (1854-1857); art. 1: 51, 188-218; art. 2: 52, 296-322; art. 3: 53, 348-366; art. 4: 56, 148-167; art. 5: 57, 217-245; art. 6: 59, 371-414; art. 7: 61, 42-61; art. 8: 62, p. 85-106; art. 9: 65, 375-395; art. 10: 68, 85-105; art. 10, voortzetting: 70, 269-278; art. 11: 74, 138-161; art. 12: 76, 302-323; art. 13: 77, 358-380; art. 14: 79, 41-74; art. 15: 80, 121-148; art. 16: 82, 284-312; art. 17: 84, 434-461; art. 18: 87, 208-243; art. 19: 89, 377-389.

BONNIWELL 1945: William R. Bonniwell, *A History of the Dominican Liturgy*, New York 1945 ².

BORNET 1926: A. Bornet, 'L'Abbé Jean-Marie Daniel, Curé de Saint-Martin à Beauvais, de Saint-Martin-Longueau d'Attichy et de Senlis: sa réclusion à Chantilly pendant la Terreur: 1750-1819', in: *Mémoires de la Société Académique du Département de l'Oise* 25/2, Beauvais 1926, 213-283.

BOS 1881: Émile Bos, *Les avocats aux Conseils du Roi: Étude sur l'ancien régime judiciaire de la France*, Paris 1881.

BOSSUET 1729: Jacques-Bénigne Bossuet, *Mandement et instruction pastorale ... au sujet d'un Office imprimé sur une feuille volante, qui commence par ces mots: Die xxv Maii, in festo S. Gregorii VII*, Paris 1729.

BOSSUET 1737A: Jacques-Bénigne Bossuet, *Mandement de Monseigneur l'Illustrissime et Reverendissime évêque de Troyes pour défendre le mandement de M. l'Archevêque de Sens, en date du 20 Avril de la presente année; et pour enjoindre de nouveau l'usage du nouveau Missel de Troyes*, Paris 1737.

BOSSUET 1737B: Jacques-Bénigne Bossuet, *Première instruction pastorale ... pour servir de réponse au Mandement de M. l'Archevêque de Sens, du 20 Avril 1737, au sujet du Missel de Troyes*, Paris 1737.

BOSSUET 1737C: Jacques-Bénigne Bossuet, *Seconde instruction pastorale ... pour servir de réponse au Mandement de M. l'Archevêque de Sens, du 20 Avril 1737, au sujet du Missel de Troyes*, Paris 1737.

BOSSUET 1738: Jacques-Bénigne Bossuet, *Troisième instruction pastorale ... pour servir de réponse au Second Mandement de M. l'Archevesque de Sens, du 8 Decembre 1737, au sujet du Missel de Troyes*, Paris 1738.

BOSSUET 1739: Jacques-Bénigne Bossuet, *Quatrième et dernière instruction pastorale et ordonnance ... au sujet du nouveau Missel de Troyes*, Paris 1739.

BOUGEREL 1752: Joseph Bougerel, *Mémoires pour servir à l'histoire de plusieurs hommes illustres de Provence*, Paris 1752.

BOUILLET EN CHASSANG 1878: Marie-Nicolas Bouillet, Alexis Chassang, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Parijs 1878 ²⁶.

BOUX 1864: Dominique Bouix, *La question liturgique à Lyon*, Arras 1864.

BOURDIN 1856: Augustin Bourdin, *Des liturgies françaises en général et de la liturgie normande en particulier: suivi d'un examen de l'écrit intitulé La question liturgique réduite à sa plus simple expression*, Paris 1856.

BOUTRY 1902: Maurice Boutry, *Une créature du cardinal Dubois: Intrigues et missions du cardinal de Tencin*, Beauvais 1902.

BOUYER 1954: Louis Bouyer, *Liturgical Piety*, Notre Dame (Indiana), 1954.

BOUYER 1956: Louis Bouyer, *La vie de la liturgie: une critique constructive du Mouvement Liturgique* (Lex Orandi 20), Paris 1956.

BOWEN 2004: Judith Margaret Bowen, *Serving the Greater Cause: Aspects of the Religious Thinking of Prosper Guéranger (1805-1875)*, York 2004.

DU BOYE EN ARBELLOT 1854: Auguste du Boye, François Arbellot, *Biographie des hommes illustres de l'ancienne province de Limousin*, Limoges 1854.

BREDIN 1988: Denis Bredin, *Sieyes: La clé de la Révolution française*, Paris, 1988.

BREMOND 1916-1933: Henri Bremond, *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours*, Paris 1916-1933 (reprint 1967-1968; 2006).

BRETTE 1894-1904: Armand Brette (ed.), *Recueil de documents relatif à la convocation des États Généraux de 1789*, Paris 1895-1904.

BRETTE 1898: Armand Brette (ed.), *La France au milieu du XVIIIe siècle (1747-1757) d'après le Journal du Marquis d'Argenson*, Paris 1898.

BREVIARIUM ABERDONENSE 1854: *Breviarium Aberdonense: A facsimile of the breviary prepared under the personal superintendence of William Elphinstone, Bof Aberdeen, and printed at Edinburgh in 1508-09*, Pars Hyemalis, London 1854.

BREZILLAC 1765: Jean-François Brezillac, *Dictionnaire ecclésiastique et canonique portatif ou Abregé méthodique de toutes les connoissances nécessaires aux Ministres de l'Eglise ...*, Paris 1765.

BRIAND 1843: Joseph Briand, *Histoire de l'Église santone et anissienne, depuis son origine jusqu'à nos jours*, La Rochelle 1843.

BRINKTRINE 1932: Johannes Brinktrine, *Das Römische Brevier*, Paderborn 1932.

- BROOKS-LEONARD 1984: John K. Brooks-Leonard, 'Another look at neogallican reform: A comparison of marriage rites in Coutances', in: *Ephemerides Liturgicae* 98 (1984), 458-485.
- BROVELLI 1982-1983: Franco Brovelli, 'Per uno studio dei messali francesi del XVIII secolo. Saggi di analisi', in: *Ephemerides Liturgicae* 96 (1982) 279-406; 97 (1983), 482-549.
- BRULIN 1997: Monique Brulin, *L'Antiphonier de Paris en 1681: Plain-chant et liturgie en France au XVIIe siècle*, Versailles / Paris 1997.
- BRUNET 1866: Gustave Brunet, *Imprimeurs imaginaires et libraires supposés : Étude bibliographique suivie de recherches sur quelques ouvrages imprimés avec des indications fictives de lieux ou avec des dates singulières*, Paris 1866.
- BUENNER 1934: Denys Buenner, *L'ancienne liturgie romaine: le rite lyonnais*, Paris 1934.
- BURSON 2010: Jeffrey D. Burson, 'The Catholic Enlightenment in France from the Fin de Siècle Crisis of Consciousness to the Revolution, 1650-1789', in: LEHNER EN PRINTY 2010, 63-125.
- BURSON EN LEHNER 2014: Jeffrey D. Burson en Ulrich L. Lehner, *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History*, Notre Dame 2014.
- CABROL 1900: Fernand Cabrol, *Le livre de la prière antique*, Paris 1900.
- CABROL 1906: Fernand Cabrol, *Les origines liturgiques*, Paris 1906.
- CABROL 1930: Fernand Cabrol, 'Liturgies néo-gallicanes', in: *Liturgia: Encyclopédie populaire des connaissances liturgiques*, 864-872, Paris 1930.
- CADRY 1728: Jean-Baptiste Cadry, *Histoire de la condamnation de M. l'Evêque de Senez par les Prélats assemblez à Ambrun*, s.l. 1728.
- CALENDRIER 1757: *Calendrier Ecclesiastique pour l'année M. DCC. LVII*, Utrecht 1757.
- CALMET 1745-1757: Antoine Augustin Calmet, *Historie de Lorraine*, Nancy 1745-1757.
- CAMPBELL 1995: Stanislaus Campbell, *From Breviary to Liturgy of the Hours*, Collegeville (Minnesota) 1995.
- CANS 1909: Albert Cans, *L'Organisation financière du clergé à l'époque de Louis XIV*, Paris 1909.
- DE CARADEUC DE LA CHALOTAIS 1763: Louis-René de Caradeuc de La Chalotais, *Essai d'éducation nationale, ou plan d'études pour la jeunesse*, s.l. 1763.
- CARON, NOTICE 1846: Augustin-Pierre-Paul Caron, *Notice historique sur les rites de l'église de Paris, par un prêtre du diocèse*, Paris 1846.
- CARON, MANUEL 1846: Augustin-Pierre-Paul Caron, *Manuel des cérémonies selon le rite de l'Église de Paris*, Paris 1846.
- LE CAROU 1928: Arsène Le Carou, *L'Office Divin chez les Frères Mineurs au XIIIe siècle*, Paris 1928.
- CATTET 1843: Simon Cattet, *Lettre à M. l'abbé Rony, ou Observations raisonnées sur les inconvénients et les erreurs d'un nouveau Bréviaire de Lyon*, Lyon 1843.
- CATTET 1844: Simon Cattet, *Quelques mots d'explication par l'auteur des Observations raisonnées sur un nouveau Bréviaire de Lyon*, Lyon 1844.

CATTET 1859: Simon Cattet, *Défense de la liturgie de Lyon, réponse à M. de Conny*, Lyon / Paris 1859.

CERVEAU 1761-1778: René Cerveau, *Nécrologe des plus célèbres confesseurs de la vérité, du dix-septième siècle*, Paris 1761-1768.

DE CHALMOT 1798-1800: Jacques Alexandre de Chalmot, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Amsterdam 1798-1800.

CHALLE EN QUANTIN 1848-1855: Ambroise Challe, Maximilien Quantin, (ed.), *Mémoires concernant l'histoire civile et ecclésiastique d'Auxerre et de son ancien diocèse par l'Abbé Lebeuf... continués jusqu'à nos jours avec addition de nouvelles preuves et annotations*, Auxerre 1848-1855 (reprint 1978).

CHANTIN 2017: Jean-Pierre Chantin, 'À la recherche des évêques constitutionnels jansénistes', in: Paul Chopelin (red.), *Gouverner une Église en révolution: Histoires et mémoires de l'épiscopat constitutionnel: Actes du colloque organisé par le Laboratoire de recherche historique Rhône-Alpes*, Lyon, 8-9 juin 2012, Lyon 2017, 219-240.

CHAPOTIN 1870: Marie-Dominique Chapotin, *Une page de l'histoire du vieux Paris: Le collège de Dormans-Beauvais et la chapelle Saint Jean-l'Évangéliste*, Paris 1870.

CHARDON 1835: Olivier-Jacques Chardon, *Histoire de la ville d'Auxerre, jusqu'aux États Généraux de 1789*, Auxerre 1835.

CHARRIER 1914: Jules Charrier, 'Le jansenisme dans l'ancien diocèse de Nevers', in: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 28 (1914), 478 - 505; 29 (1914), 605-610.

CHARVET 1761: Claude Charvet, *Histoire de la Sainte Église de Vienne*, Lyon 1761.

CHARVET 1881: Ernest Charvet, *Recherches sur les anciens théâtres de Beauvais*, Beauvais 1881.

CHASTELAIN 1680: anoniem (= Claude Chastelain), *Reponse aux remarques sur le nouveau breviaire de Paris*, Paris 1680.

CHAUDON 1767: Louis-Mayeul Chaudon, *Dictionnaire historique des auteurs ecclésiastiques*, Lyon 1767.

CHAUDON EN DELANDINE 1821-1823: Louis-Mayeul Chaudon, Antoine-François Delandine, *Dictionnaire historique, critique et bibliographique, contenant les vies des hommes illustres ...*, Paris 1821-1823.

CHAUDRU DE RAYNAL 1844-1847: Louis-Hector Chaudru de Raynal, *Histoire du Berry depuis les temps anciens jusqu'en 1789*, Bourges 1844-1847.

DE CHAUFFEPIÉ 1758: Jacques-Georges de Chauffepié (ed.), *Les vies des plus illustres Philosophes de l'Antiquité, avec leurs Dogmes, leurs Systèmes, leur Morale, & leurs Sentences les plus remarquables*, Amsterdam 1758.

CHAUSSY 1980: Yves Chaussy, 'Les activités jansénistes de Dom François Louvard: Documents nouveaux', in: *Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques*, XXVI / 3-4 (1980), 286-302.

CHEDOZEAU 1990: Bernard Chedozeau, *La Bible et la liturgie en français: L'église tridentine et les traductions bibliques et liturgiques, 1600-1789*, Paris 1990.

CHÉREST 1852: Aimé Chérest, 'Notice historique sur les musiciens qui ont illustré le département de l'Yonne, depuis les premiers siècles de l'ère chrétienne jusqu'à la fin du XVIIIe', in: *Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles del'Yonne*, VI, Auxerre 1852, 21-57.

CHERUBINI 1692: *Magnum Bullarium Romanum, a Pio Quarto usque ad Innocentium IX, Opus absolutissimum Laertii Cherubini*, Editio novissima, Tomus secundus, Lyon 1692.

CHEVALIER 1891: Ulysse Chevalier, *Le Bréviaire romain et sa dernière édition type*, Lyon 1891.

CHEVALIER 1892-1921: Ulysse Chevalier, *Repertorium hymnologicum: Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours*, Louvain / Bruxelles 1892-1912 / 1920-1921.

CHEVALIER 1913: Ulysse Chevalier, *Poésie liturgique des églises de France aux XVIIe et XVIIIe siècles: ou Recueil d'hymnes et de proses, usitées à cette époque et distribuées suivant l'ordre du bréviaire et du missel*, (Bibliothèque liturgique 16), Paris 1913.

CHIGOUESNEL 1866: E.F.A. Chigouesnel, *Nouvelle histoire de Bayeux*, Bayeux 1866.

CLOËT 1852: Nicolas Cloët, *De la restauration du chant liturgique: ou ce qui est à faire pour arriver à posséder le meilleur chant romain possible*, Plancy 1852.

COCHERIS 1863: Hippolyte Cocheris, *Lebeuf, sa vie et ses oeuvres*, Paris 1863.

COCHET 1853: Jean Benoît Désiré Cochet, *Les églises de l'arrondissement d'Yvetot*, Paris 1853 ².

COLLETTE 1902: Armand-Romain Collette, *Histoire du Bréviaire de Rouen*, Rouen 1902.

COLOMBET 1847: François-Zénon Colombet, *Histoire de la Sainte Église de Vienne*, Lyon 1847.

DE COLONIA 1752: Dominique de Colonia, *Dictionnaire des livres jansénistes ou qui favorisent le Jansénisme*, Anvers 1752.

DE CONNY DE LAFAY 1854: Jean-Adrien de Conny de Lafay, *Des usages et des abus en matière de cérémonies*, Moulins / Paris 1854.

DE CONNY DE LAFAY 1859A: Jean-Adrien de Conny de Lafay, *Recherches sur l'abolition de la liturgie antique dans l'Eglise de Lyon*, Paris 1859.

DE CONNY DE LAFAY 1859B: Jean-Adrien de Conny de Lafay, *Remarques sur une prétendue défense de la liturgie de Lyon (Pour faire suite aux Recherches sur l'abolition de la liturgie antique dans l'Église de Lyon)*, Lyon / Paris 1859.

CORRARD DE BRÉBAN 1873: Antoine-Henri-François Corrard de Bréban, *Recherches sur l'établissement et l'exercice de l'imprimerie à Troyes*, Paris 1873 ³.

DE CORSWAREM 1920-1921: de Corswarem, 'Het "Versiculus Sacerdotalis"', in: *Tijdschrift voor Liturgie* 2/6 (1920-1921), 361-367.

COUDERC 1837: Félix-Adrien Couderc de Latour Lisside, *Vie abrégée de Monseigneur Claude-François-Marie Petit-Benoit de Chaffoy, évêque de Nismes*, Nismes 1837.

COURTIN 1827-1832: Eustache-Marie-Pierre-Marc-Antoine Courtin, *Encyclopédie moderne, ou dictionnaire abrégé des hommes et des choses, des sciences, des lettres et des arts, avec l'indication des ouvrages ou les divers sujets sont développés et approfondis*, Bruxelles 1827-1832.

COUSIN D'AVALLON 1830: Charles-Yves Cousin d'Avallon, *Dictionnaire biographique et bibliographique des prédicateurs et sermonnaires français*, Paris / Lyon 1830 ².

COVILLE 1933: Alfred Coville, *Evrart de Trémaugon et le Songe du Verger*, Paris 1933.

CROSNIER 1868: Augustin-Joseph Crosnier, *Études sur la liturgie nivernoise: Son origine et ses développements*, Nevers 1868.

CROUAN 2001: Denis Crouan, *Histoire et avenir de la liturgie romaine*, Paris 2001; vertaling door Michael Miller: *The History and the Future of the Roman Liturgy*, San Francisco 2005.

CUBIZOLLES 2005: Pierre Cubizolles, *Le diocèse du Puy-en-Velay des origines à nos jours*, Nonette 2005.

CUÉNIN 2007: Micheline Cuénin, *Un familier de Louis XIV: Le cardinal de Coislin, Grand aumônier de France, évêque d'Orléans*, Orléans 2007.

CUISSARD 1902: Charles Cuissard, 'Les chanoines et les dignitaires de la Cathédrale de Sainte-Croix', in: *Mémoires de la Société archéologique et historique de l'Orléanais* 28, Orléans 1902, 59-257.

DAINVILLE 1956: François de Dainville, *Cartes anciennes de l'Église de France: Historique – répertoire – guide d'usage*, Paris 1956.

DAIRE 1757: Louis-François Daire, *Histoire de la ville d'Amiens, depuis son origine jusqu'à présent*, Paris 1757.

DAIRE 1782: Louis-François Daire, *Histoire littéraire de la ville d'Amiens*, Paris 1782.

DARIS 1855-1868: Joseph Daris, *Histoire du diocèse et de la Principauté de Liège (1724-1852)*, Liège 1855-1868.

DARRÉ 1957: H. Darré, 'Dom Geslu et la liturgie de la congrégation de Saint-Maur', in: *Mémorial du XIVe centenaire de Saint-Germain-des-Prés: Recueil de travaux sur le monastère et la congrégation de Saint-Maur*, Paris 1959, 289-300.

DAUX 1881-1882: Camille Daux, *Histoire de l'Église de Montauban*, Paris 1881-1882.

DAVY-RIGAUX 2004: Cécile Davy-Rigaux, *Guillaume-Gabriel Nivers: un art du chant grégorien sous le règne de Louis XIV*, Paris 2004.

DAVY-RIGAUX E.A. 2009: Cécile Davy-Rigaux, Bernard Dompnier, Daniel-Odon Hurel (red.), *Les cérémoniaux catholiques en France à l'époque moderne: Une littérature de codification des rites liturgiques* (Église, liturgie et société dans l'Europe moderne 1), Turnhout 2009.

DAWSON 2001: Nelson-Martin Dawson, *Fidélités ecclésiastiques et crise janséniste: Mgr Jean Joseph Languet de Gergy et la bulle Unigenitus*, Sherbrooke (Québec), 2001.

DEBROISE 1924: E. Debroyse, 'Amalaire', in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I, Paris 1924, 1323-1330.

DEGERT 1903: Antoine Degert, *L'impression des liturgies gasconnes: tableau d'ensemble et documents inédits*, Paris 1903.

DEJEAN 1909: Étienne Dejean, *Un prélat indépendant au XVIIe siècle: Nicolas Pavillon, évêque d'Alet (1637-1677)*, Paris 1909.

DELBOS 1848: Alexis-Joseph Delbos, *L'Église de France depuis la convocation des États Généraux, 9 mai 1789, jusqu'à la chute du Directoire, 9 novembre 1799*, Paris 1848.

DELETTRE 1841: Charles Delettre, *Histoire du Diocèse de Beauvais, depuis son établissement au troisième siècle jusqu'à sa suppression, vers la fin du 18e*, Beauvais 1841.

DELGOVE 1872: Édouard-Eugène Delgove, *Histoire de M. de La Motte, Évêque d'Amiens*, Paris 1872.

DELISLE 1882: Léopold Delisle, 'Le Bréviaire de Colbert', in: *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, vol. XLIII, 146-149, Paris 1882.

DENIS EN CHAUSSY 1994: Paul Denis, Yves Chaussy, *Matricula monachorum professorum reformationis abbatiae et totius sacri ordinis Cluniacensis*, (Publications de l'Encyclopédie bénédictine, 2), Turnhout 1994.

DENK 1914: Willibald Denk, 'Zur Geschichte des St. Blasianerbreviers', in: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens* 35 (1914), 245-280.

DENZINGER 2014: H. Denzinger, Hünemann (red.), *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum: Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, Freiburg im Breisgau e.a. 2014 ⁴⁴.

DESESSARTS 1800-1803: Nicolas-Toussaint Lemoyne Desessarts, *Les siècles littéraires de la France, ou Nouveau dictionnaire historique, critique, et bibliographique, de tous les Ecrivains français, morts et vivans, jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1800-1803.

DESLANDES 1917: Eucher-Guillaume Deslandes, *Etude sur l'église de Bayeux: Antiquité de son cérémonial, son chapitre, disposition du chœur de la cathédrale*, Caen 1917.

DESMETTE EN MARTIN 2017: Philippe Desmette en Philippe Martin (red.), *Orare aut laborare? Fêtes de précepte et jours chômés du Moyen Âge au XIXe siècle*, Villeneuve-d'Ascq 2017.

DESPLANQUE 1865: 'Alexandre-Joseph Desplanque, Mémoires inédits sur l'histoire civile et religieuse de Vatan', in: *Compte rendu des travaux de la Société du Berry à Paris, douzième année (1864-1865)*, Paris 1865, 248-319.

DEVILLE 1925: Etienne Deville, 'Les livres liturgiques de l'ancien diocèse de Lisieux: Essai de bibliographie', in: *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques: Années 1922 et 1923*, Paris 1925, 203-247.

DEVILLE 1933: Etienne Deville, 'Les livres liturgiques de l'ancien diocèse de Lisieux: Essai de bibliographie (Premier supplément)', in: *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques: Années 1930 et 1931*, Paris 1933, 1-13.

DEVOUCOUX 1844: Jean-Sébastien-Adolphe Devoucoux, 'Notice chronologique sur les grand-chantres de l'Église d'Autun', in: *Mémoires de la Société Éduenne*, Autun 1844, 137-150.

DEZOBRY EN BACHELET 1889: Louis Charles Dezobry, Théodore Bachelet, *Dictionnaire général de biographie et d'histoire, de mythologie, de géographie ancienne et moderne comparée, des antiquités et des institutions grecques, romaines, françaises et étrangères*, Paris 1889.

VAN DIJK 1953: S.J.van Dijk (ed.), *Ordines of Haymo of Faversham*, London 1953.

VAN DIJK 1963: S.J.van Dijk, *Sources of modern Roman liturgy: the Ordinals by Haymo of Faversham and related documents (1243-1307)*, (Studia et documenta Franciscana, 1-2), I: Introduction, description of manuscripts; II: Texts, Leiden 1963.

- VAN DIJK EN HAZELDEN WALKER 1960: S.J.van Dijk, J. Hazelden Walker, *The origins of the modern Roman liturgy: The liturgy of the papal court and the Franciscan order in the thirteenth century*, London / Westminster (Maryland) 1960.
- DINET 1991: Dominique Dinet, 'Une déchristianisation provinciale au XVIIIe siècle: le diocèse d'Auxerre', in: *Histoire, économie et société* 10/4 (1991), 467-489.
- DINET EN DINET-LECOMTE 1990: Dominique Dinet, Marie-Claude Dinet-Lecomte, 'Les appelants contre la Bulle Unigenitus d'après Gabriel-Nicolas Nivelles', in: *Histoire, économie et société* 9/3 (1990), 365-389.
- DINOUART 1764: Joseph-Antoine-Toussaint Dinouart, *Santoliana: Ouvrage qui contient la vie de Santeul, ses bons mots, son démêlé avec les Jésuites, ses lettres, ses inscriptions, et l'analyse de ses ouvrages*, Paris 1764.
- DITCHFIELD 2002: Simon Ditchfield, *Liturgy, Sanctity and History in Tridentine Italy: Pietro Maria Campi and the Preservation of the Particular*, Cambridge 2002 ².
- DIX 1945: Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, London 1945 (reprint 1986).
- DOBSZAY 2010: László Dobszay, *The Restoration and Organic Development of the Roman Rite*, London / New York 2010.
- DOMPNIER 2009: Bernard Dompnier, 'Les ordonnances synodales des XVIIe et XVIIIe siècles et la réglementation du culte', in: M. Aoun en J.M. Tuffery-Andrieu (red.), *Conciles provinciaux et synodes diocésains du concile de Trente à la Révolution française*, Strasbourg 2009, 365-383.
- DONEY 1851: Jean-Marie Doney, *De la situation de la question liturgique en France, en 1851*, Paris 1851.
- DOYEN 1786: Guillaume Doyen, *Histoire de la ville de Chartres, du pays chartrain et de la Beauce*, Chartres 1786.
- DOYLE 2000: William Doyle, *Jansenism: Catholic Resistance to Authority from the Reformation to the French Revolution*, New York 2000.
- DROUET DE MAUPERTUY 1708: Jean-Baptiste Drouet de Maupertuy, *L'histoire de la sainte Eglise de Vienne*, Lyon 1708.
- DROUIN 2019: Gilles Drouin, *Architecture et liturgie au XVIIIe siècle: Offrir avec et pour le peuple*, Paris 2019 (e-book).
- DUBU 1983: Jean Dubu, 'Le rituel d'Alet', in: *Chroniques de Port-Royal* 32 (1983), 39-59.
- DUBY 1985: Georges Duby, *De drie orden: Het zelfbeeld van de feodale maatschappij 1025-1225*, Amsterdam / Brussel 1985 (vertaling door Betsy Raymakers van: Georges Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1978).
- DUBOIS 1965: Jacques Dubois, 'La carte des diocèses de France avant la Révolution', in: *Annales ESC* 20/4 (1965), 680-691.
- DUCHESNE 1764: Henri-Gabriel Duchesne (red.), *La France ecclésiastique, ou État présent du Clergé Séculier & Régulier, des Ordres Religieux-Militaires, & des Universités*, Paris 1764.
- DUCHESNE 1768: Henri-Gabriel Duchesne (red.), *La France ecclésiastique, ou État présent du Clergé Séculier & Régulier, des Ordres Religieux-Militaires, & des Universités*, Paris 1768.

DUFFIELD 1889: Samuel Willoughby Duffield; R.E. Thompson (red.), *The Latin Hymn-writers and their Hymns*, New York / London 1889 (reprint 2009).

DUFIEUX 2004: Philippe Dufieux, *Le mythe de la primatie des Gaules: Pierre Bossan (1814-1888) et l'architecture religieuse en Lyonnais au XIXe siècle*, Lyon 2004.

DÜMMLER 1895: Ernst Dümmler (ed.), *Epistolæ ævi Karolini II* (Monumenta Germaniæ Historica, Epistolæ IV), Berlin 1895.

DÜMMLER 1899: Ernst Dümmler (ed.), *Epistolæ ævi Karolini III* (Monumenta Germaniæ Historica, Epistolæ V), Berlin 1899.

DUMONS 2011: Bruno Dumons, “Romaniser” la liturgie lyonnaise au 19e siècle: Les conditions d’une alliance entre Lyon et Rome’, in: *Revue d’histoire ecclésiastique* 106-1 (2011), 168-187.

DUMONT 1842: Joseph Dumont, *Vie de Monseigneur Charles Montault-Déssiles, Évêque d’Angers*, Angers 1842.

DUPLESSIS 1731: Michel-Toussaints-Chrétien Duplessis, *Histoire de l’Église de Meaux, avec des notes ou dissertations et les pièces justificatives*, Paris 1731.

DURANTHON 1767-1780: Antoine Duranthon (ed.), *Collection des procès-verbaux des Assemblées Générales du Clergé de France, depuis l’année 1560, jusqu’à présent*, Paris 1767-1780.

DURON 1997: Jean Duron, *Plain-chant et liturgie en France au XVIIe siècle*, Paris 1997.

EDELSTEIN 1977: Marilyn Manera Edelstein, ‘Les origines sociales de l’épiscopat sous Louis XII et François Ier’, in: *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 24/2 (1977), 239-247.

VAN EEGHEN 1965: Isabella Henriëtte van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725, III: Gegevens over de vervaardigers, hun internationale relaties en de uitgaven, A-M*, Amsterdam 1965.

EIZENHÖFER 2006: Leo Eizenhöfer, Petrus Siffrin, Leo Cunibert Mohlberg (ed.), *Liber sacramentorum Romanæ æclesiæ ordinis anni circuli: (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56): (Sacramentarium Gelasianum)*, Roma 2006³.

ERSCH 1797: Jean Samuel Ersch, *La France littéraire contenant les auteurs français de 1771 à 1796*, Hambourg 1797.

ERSCH 1802: Jean Samuel Ersch, *Supplément à la France littéraire de 1771-96, contenant outre les corrections, les nouveaux articles jusqu’en 1800*, Hambourg 1802.

ERSCH 1806: Jean Samuel Ersch, *Second supplément à la France littéraire depuis 1771, contenant outre les corrections et additions au corps de l’ouvrage et au premier supplément les nouveaux articles jusqu’en 1805*, Hambourg 1806.

ÉVENOU 1983: Jean Évenou, ‘La poésie néo-gallicane’, in: H. Becker en R. Kaczynski, *Liturgie und Dichtung: Ein interdisziplinäres Kompendium*, I: Historische Präsentation, Sankt Ottilien 1983, 821-854.

EXPOSÉ DES DROITS 1824: *Exposé des droits, honneurs, préséances et immunités de l’ancien clergé de France ... par un ancien hermite*, Paris 1824.

FASSLER 2000: Margot E. Fassler, Rebecca A Baltzer (red.), *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*, Oxford 2000.

FAURE 1728: Pierre Faure, *Concilium provinciale Ebreduni habitum*, Grenoble 1728.

FAYET 1846: Jean-Jacques Fayet, *Examen des Institutions liturgiques de Dom Guéranger, abbé de Solesmes et de sa lettre à Mgr l'Archevêque de Reims*, Paris 1846.

LE FEBVRE DE SAINT-MARC E.A. 1739: Charles-Hugues Le Febvre de Saint-Marc, Antoine La Chassaïne, Louis-Paul du Vaucel, *Vie de monsieur Pavillon, évêque d'Alet*, Chartres (à Saint Miel), 1739 (nouvelle édition).

DE FELLER 1832-1833: François-Xavier de Feller, *Dictionnaire historique ou Histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talens, leurs vertus, leurs erreurs ou leurs crimes ...*, Lille 1832-1833.

DE FELLER 1847-1848: François-Xavier de Feller e.a. (red.), *Dictionnaire historique ou Histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talens, leurs vertus, leurs erreurs ou leurs crimes ...*, Paris 1847-1848.

FÈVRE 1882: J. L.Fèvre, *Histoire de S.E. Mgr. le Cardinal Gousset, Archevêque de Reims*, Paris 1882.

FISQUET 1864-1874: Honoré Fisquet, *La France pontificale (Gallia Christiana): Histoire chronologique des archevêques et évêques de tous les diocèses de France depuis l'établissement du christianisme jusqu'à nos jours, divisée en 18 provinces ecclésiastiques*, Paris 1864-1874.

FONTAINE 1847: Jean-Baptiste Louis-de-Gonzague Fontaine, *Agonie de la liturgie Troyenne: par un prêtre qui lui fait ses adieux*, Troyes 1847.

FONTAINE 1980: Gaston Fontaine, 'Présentation des missels diocésains français du 17e au 19e siècle', in: *La Maison Dieu* 141 (1980), 97-166.

FONTENELLE DE VAUDORÉ 1847, Armand-Désiré de La Fontenelle de Vaudoré, *Histoire du monastère et des évêques de Luçon*, Paris 1847.

FORMEVILLE 1873: Henri de Formeville, *Histoire de l'Ancien évêché-comté de Lisieux*, Lisieux 1873.

FORTESCUE 1912: Adrian Fortescue, *The Mass: A Study of the Roman Liturgy*, London e.a. 1912.

FRÉCHARD 1981: Maurice Fréchard, 'L'année liturgique dans la liturgie de Paris sous Louis XIV', in: *La Maison Dieu* 148 (1981), 123-133.

FRERE EN BROWN 1904: Walter Howard Frere, Langton E.G. Brown, (ed.), *The Hereford Breviary*, London 1904.

FRIJHOFF EN JULIA 1979: Willem Frijhoff, Dominique Julia, 'Les Oratoriens de France sous l'Ancien régime: Premiers résultats d'une enquête', in: *Revue d'histoire de l'Église de France* 65/175 (1979), 225-265.

FROGER 1980: Jacques Froger, 'Le lieu de destination et de provenance du 'Compediensis'', in: Johannes Berchmans Göschl (red.), *Ut mens concordet voci: Festschrift Eugène Cardine zum 75. Geburtstag*, Sankt Ottilien 1980, 338-353.

FROST 1962: Maurice Frost (ed.), *Historical Companion to Hymns Ancient & Modern*, London 1962.

FURET EN SACHS 1974: François Furet, Wladimir Sachs, 'La croissance de l'alphabétisation en France (XVIIIe-XIXe siècle)', in: *Annales ESC* 29/3 (1974), 714-737.

GABEREL EN DES HOURS-FAREL 1864: J. Gaberel, E. des Hours-Farel, *Jacques Saurin: Sa vie et sa correspondance*, Genève 1864.

GADILLE 1983: Jacques Gadille (red.), *Le diocèse de Lyon*, Paris 1983.

GAGNARE 1774: Philippe Gagnare, *Histoire de l'Église d'Autun*, Autun 1774.

GAGNOL 1911: Paul Gagnol, *La dîme ecclésiastique en France au XVIIIe siècle*, Paris 1911 (reprint Genève 1974).

GALLIA CHRISTIANA: *Gallia Christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, Paris 1715-1865.

GAMBIER-PARRY 1912-1913: T.R. Gambier-Parry (ed.), *The Colbertine Breviary, edited from the copy in the British Museum (C. 35. f. 21)*, London 1912-1913.

GAMS 1873: Pius Bonifacius Gams, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo*, Ratisbonæ 1873.

GARDIEN 1943: Jacques Gardien, *L'orgue et les organistes en Bourgogne et en Franche-Comté au dix-huitième siècle*, Paris 1943.

GASNAULT 2000: Pierre Gasnault, 'La publication du dernier bréviaire de l'ordre de Cluny (1778-1779)', in: *Revue Mabillon* (Nouvelle série 11 (2000)), 129-134.

GASQUET 1885: Amédée-Louis-Ulysse Gasquet, *Précis des institutions politiques et sociales de l'ancienne France*, Paris 1885.

GAUTIER 1844: Théodore Gautier, *Précis de l'histoire de la ville de Gap, suivi de notes et éclaircissements et de notices biographiques sur les évêques de cette ville*, Gap 1844.

GAZAFY 1979: Joseph Gazafy, *Fiches des visiteurs et vice-visiteurs avec dates principales de leur vie (1653-1976)*, Rome 1979.

GAZAFY 1983: Joseph Gazafy, 'Les visiteurs et vice-visiteurs provinciaux', in: *Vincentiana* 3 (1983), 300-305.

GAZIER 1875: Augustin Gazier, *De Santolii Victorini sacris hymnis*, Paris 1875.

GAZIER 1924: Augustin Gazier, *Histoire générale du mouvement janséniste depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris 1924 ⁶.

GELDHOF 2012: Joris Geldhof, 'Did the Council of Trent Produce a Liturgical Reform? The Case of the Roman Missal', in: *Questions liturgiques* 93, 3-4 (2012), 171-195.

GERHARDS 2011: Albert Gerhards, *Erneuerung kirchlichen Lebens aus dem Gottesdienst: Beiträge zur Reform der Liturgie*, Stuttgart 2011.

GÉRIN 1870: Charles Gérin, *Recherches historiques sur l'assemblée du clergé de France de 1682*, Paris 1870 ².

GERVAISE 1755: François-Armand Gervaise, *La vie du vénérable père Simon Gourdan, chanoine régulier de Saint-Augustin l'Abbaye de St. Victor de Paris*, Paris 1755.

GIBERT 1725: Jean-Pierre Gibert, *Consultations canoniques sur le sacrement de l'ordre, fondées sur l'Écriture, les Conciles, les Statuts Synodaux, les Ordonnances Royaux, & sur l'usage; où l'on explique ce qu'il y a de plus important dans les Commandemens de Dieu & de l'Eglise, & dans les Loix Civiles qui les font executer*, II, Paris 1725.

GLAIRE EN WALSH 1839-1848: Jean-Baptiste Glaire, Joseph-Alexis Walsh, *Encyclopédie catholique: Répertoire universel et raisonné des sciences, des lettres, des arts et des métiers, formant une bibliothèque universelle*, Paris 1839-1848.

GLAIRE 1868: Jean-Baptiste Glaire, *Dictionnaire universel des sciences ecclésiastiques*, Paris 1868.

GODEFROY 1918: Jean-E. Godefroy, *Les bénédictins de Saint-Vanne et la Révolution*, Paris 1918.

GOETHALS 1840-1844: Félix-Victor Goethals, *Histoire des lettres, des sciences et des arts, en Belgique et dans les pays limitrophes*, Bruxelles 1840-1844.

GOLDMANN 1955: Lucien Goldmann, *Le Dieu caché: Étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*, Paris 1955.

GOMIS 2015: Stéphane Gomis (red.), *Les évêques des Lumières: Administrateurs, pasteurs, prédicateurs*, Clermont-Ferrand 2015.

GOOSSENS 1936: Eugenius Goossens, 'De liturgie van Lyon', in: *Tijdschrift voor Liturgie* 17-21 (1936), 147-153.

GOUGH 1986: Austin Gough, *Paris and Rome: The Gallican Church and the Ultramontane Campaign, 1848-1853*, Oxford 1986.

GOUJET 1736: Claude-Pierre Goujet, *Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques du dix-huitième siècle*, Paris 1736.

GOUSSET 1903: J. Gousset, *Le cardinal Gousset: sa vie, ses ouvrages, son influence*, Besançon 1903.

GRANCOLAS 1713: Jean Grancolas, *Traité de la Messe et de l'Office divin: où l'on trouve une explication littérale des anciennes Pratiques & des Cérémonies de l'Eglise, appuyée sur l'autorité des Peres & des Conciles. Avec des Remarques sur les Usages qui s'observent dans toutes les Fêtes de l'année suivant l'ordre du Breviaire*, Paris 1713.

GRANCOLAS 1727: Jean Grancolas, *Commentaire Historique sur le Breviaire Romain*, Paris 1727.

GRILLON DES CHAPELLES 1864-1865: Amador Grillon des Chapelles, *Esquisses biographiques du département de l'Indre: ou aperçu historique sur la principauté de Déols, baronnie, comté et marquisat en enfin duché de Chateauroux (ancien Bas-Berri)*, Paris 1864-1865 ².

GROS DE BOZE 1718-1772: Claude Gros de Boze, *Histoire de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres depuis son établissement jusqu'à présent*, Paris 1718-1772.

GUÉPIN 1876: Alphonse Guépin, *Solesmes et Dom Guéranger*, Le Mans 1876.

GUÉRANGER 1840-1851: Prosper Guéranger, *Institutions liturgiques*, Le Mans / Paris 1840-1851.

GUÉRANGER 1843: Prosper Guéranger, *Lettre à Monseigneur l'Archevêque de Rheims, sur le droit de la liturgie*, Le Mans 1843.

GUÉRANGER 1844: Prosper Guéranger, *Défense des Institutions liturgiques*, Le Mans / Paris 1844.

GUÉRANGER 1846: Prosper Guéranger, *Nouvelle défense des Institutions liturgiques*, Le Mans / Paris 1846.

GUÉRANGER 1878-1885: Prosper Guéranger, *Institutions liturgiques*, Paris / Bruxelles / Genève 1878-1885 ².

DES GUERROIS 1855: Charles des Guerros, *Le Président Bouhier, sa vie, ses ouvrages, et sa bibliothèque*, Paris 1855.

GUETTÉE 1856-1857: René-François Guettée, *L'abbé Le Dieu: Mémoires et journal sur la vie et les ouvrages de Bossuet publiés pour la première fois d'après les manuscrits autographes et accompagnés d'une introduction et de notes*, Paris 1856-1857.

GUIGNARD 1846: Philippe Guignard, *Réflexions d'un laïque présentées à Monseigneur l'Évêque d'Orléans, sur son Examen des Institutions liturgiques du R.Dom Prosper Guéranger, abbé de Solesmes*, Paris 1846.

GUILLAUME 1862: Pierre-Étienne Guillaume, 'Antiquité de l'Église de Toul', in: *Journal de la Société de l'Archéologie et du Comité du Musée lorrain* 11 (1862), 186-255.

GUILLAUME 1866-1867: Pierre-Étienne Guillaume, *Histoire du diocèse de Toul et de celui de Nancy depuis l'établissement du christianisme chez les Leuci jusqu'à nos jours*, Nancy 1866-1867.

GUIVER 2009: George Guiver, *Vision upon Vision: Processes of Change and Renewal in Christian Worship*, Norwich 2009.

GUYARD EN COLOMB 1837: Jean-Baptiste Guyard de La Fosse, Jean Colomb, *Histoire des évêques du Mans*, Le Mans 1837.

HALLEBEEK 1996: Jan Hallebeek, 'Recursus ad principem: Zegers Bernard van Espen on the rôle of secular courts in preventing the abuse of ecclesiastical jurisdiction', in: Jan Hallebeek en Bert Wirix (red.), *Met het oog op morgen: Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 64-71.

HAURÉAU 1876: Barthélémy Hauréau, *Histoire littéraire du Maine*, Paris 1870-1877 ².

HÄUSSLING 1965-1966: Angelus A. Häussling, 'Die Systematik der Väterlesungen in den benediktinischen Reformbrevieren Frankreichs von 1777 und 1787', in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 9, 2. Halbband (1965/1966), 418-424 (= HÄUSSLING 2012D).

HÄUSSLING 1993-1994: Angelus A. Häussling, 'Das Sankt Blasier Reformbrevier von 1774/1777: Martin Gerberts und Aemilian Ussermanns Entwurf einer benediktinischen Tagzeitenliturgie', in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 35/36 (1993/1994), 19-42 (= HÄUSSLING 2012B).

HÄUSSLING 2012A: Angelus A. Häussling, 'Chronik der neuzeitlichen Geschichte der Tagzeitenliturgie in der Westkirche: Zeittafel der Breviervänderungen und -reformen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart', in: HÄUSSLING EN KLÖCKENER 2012, 69-90.

HÄUSSLING 2012B: Angelus A. Häussling, 'Das Sankt Blasier Reformbrevier von 1774/1777: "Martin Gerberts und Aemilian Ussermanns Entwurf einer benediktinischen Tagzeitenliturgie"', in: HÄUSSLING EN KLÖCKENER 2012, 240-263 (= HÄUSSLING 1993-1994).

HÄUSSLING 2012C: Angelus A. Häussling, 'Das Maurinerbrevier bei den Ungarischen Benediktinern: Ein Fallbeispiel für eine kritische Ekklesiologie', in: HÄUSSLING EN KLÖCKENER 2012, 264-273.

HÄUSSLING 2012D: Angelus A. Häussling, 'Die Systematik der Väterlesungen in den benediktinischen Reformbrevieren Frankreichs von 1777 und 1787', in: HÄUSSLING EN KLÖCKENER 2012, 274-280 (= Häussling 1965-1966).

HÄUSSLING EN KLÖCKENER 2012: Angelus A. Häussling, Martin Klöckener (Hrsg.) *Tagzeitenliturgie in Geschichte und Gegenwart: Historische und theologische Studien*, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 100), Münster 2012.

HAYDEN EN GREENSHIELDS 2005: J. Michael Hayden, Malcolm R. Greenshields, *600 Years of Reform: Bishops and the French Church, 1190-1789*, Montreal / Kingston 2005.

HEERE 1953: L. Heere osc, 'César le Blanc O.S.C.: Bisschop van Avranches 1719-1746', in: *Clair-Lieu: Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der Kruisheren* 11 (1953), afl. 1, 30-35.

HEINZ 1997: Andreas Heinz, *Die gedruckten liturgischen Bücher der Trierischen Kirche: ein beschreibendes Verzeichnis mit einer Einführung in die Geschichte der Liturgie im Trierer Land*, (Veröffentlichungen des Bistumsarchivs Trier 32), Trier 1997.

HEINZ 2016: Andreas Heinz, 'Diözesanliturgien in Deutschland nach dem Konzil von Trient: Münster – Köln – Trier', in: *Münchener Theologische Zeitschrift* 67 (2016), 332-350.

HÉLYOT 1721: Pierre Hélyot, *Histoire des ordres monastiques religieux et militaires, et des congrégations séculières de l'un & de l'autre sexe, qui ont été établies jusqu'à présent*, VI, Paris 1721.

D'HÉRICOURT 1743: Louis d'Héricourt du Vatier, *Les loix ecclésiastiques de France dans leur ordre naturel, et une analyse des livres du droit canonique conferez avec les usages de l'Eglise Gallicane*, Paris 1743 (1ste editie 1719).

HERMANS 1979: J. Hermans, *Benedictus XIV en de liturgie*, Brugge / Boxtel 1979.

HERSCHE 1977: Peter Hersche, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien 1977.

HERSCHER 1910: Sébastien Herscher, 'Les débuts du jansénisme dans le diocèse de Langres (1654-1734)', in: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1/1 (1910), 1-14.

HILEY 1995: David Hiley, *Western Plainchant: A Handbook*, Oxford 1995².

HOEFER 1852-1866: Jean-Chrétien-Ferdinand Hoefer, *Biographie universelle depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources à consulter*, Paris 1852-1866.

HOEVENAARS 1887-1889: W. Hoevenaars, 'De Abdij van Orval als kweekschool van Jansenisten en als de oorsprong van de Jansenistische priorij te Rijnwijk', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 15 (1887), 397-433; 16 (1888), 46-90, 231-265; 17 (1889), 81-103, 334-449.

HÖHLER EN STAMM 1991: Peter Höhler, Gerhard Stamm (ed.), *Die Handschriften von Sankt Blasien*, (Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe XII), Wiesbaden 1991.

HOLLERWEGER 1976: Hans Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich* (Studien zur Pastoralliturgie 1), Regensburg 1976.

HOPPENBROUWERS 1996: F.J.M. Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid: De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek* (Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies 4), Den Haag 1996.

HOU 2019: François Hou, *Chapitres et société en Révolution: les chanoines en France de l'Ancien Régime à la monarchie de Juillet*, Paris 2019.

D'HOOR 2014: Thomas d'Hour, *Cultes et identités en France au XVIIe siècle: étude des calendriers et des livres liturgiques*, Clermont-Ferrand, 2014.

HOURLIER 1971: Jacques Hourlier, 'Réforme liturgique et musicale à Villiers-le-Brûlé (1762-1771)', in: *Études grégoriennes* XII (1971), 141-153.

HOUTIN 1903: Albert Houtin, *La controverse de l'apostolicité des églises de France au XIXe siècle*, Paris 1903³.

HUGLO 1979: Michel Huglo, 'Les remaniements de l'antiphonaire grégorien au IXe siècle: Héliaschar, Agobard, Amalaire', in: *Culto cristiano, politica imperiale carolinga. XVIII Convegno internazionale di studi sulla spiritualità medievale*, Todi 1979, 87-120.

HUGLO 2004: Michel Huglo, *Les sources du plain-chant et de la musique médiévale*, Aldershot 2004.

HUIJBREGTS 1968: J.N.A.M. Huijbregts, *Frankrijk en het officie van Gregorius VII*, Tilburg 1968.

HUONDER 1991: Vitus Huonder, *Die Psalmen in der Liturgia Horarum* (Studia Friburgensia (Neue Folge) 74), Freiburg CH 1991.

HUREL 1995: Daniel-Odon Hurel, *Les Mauristes à Orléans: Bonne-Nouvelle et l'essor de la bibliothèque publique au XVIIIe siècle: inventaire de la correspondance mauriste conservée à la bibliothèque municipale d'Orléans*, Orléans 1995.

HUREL 2005: Daniel-Odon Hurel, 'La fête de Noël chez les bénédictins à l'époque moderne: Premières approches', in: *Siècles (Cahiers du Centre d'histoire "Espaces et Cultures")* 21 (2005), 11-25.

HUREL EN RICHE 2014: Daniel-Odon Hurel en Denyse Riche, *Chuny, de l'abbaye à l'ordre chunisien: Xe-XVIIIe siècle*, Paris 2014.

IHEANACHO 2019: V.U. Iheanacho, 'Care of Souls and the Logic of Trent as a Pastoral Council', in: *Acta Theologica* 39-1 (2019), 94-109.

INGOLD 1895: Augustin-Marie-Pierre Ingold, *Les correspondants de Grandidier, V: Dom François Clément, bibliothécaire des Blancs Manteaux: Lettres inédites publiées par A.M. Ingold, suivies d'un appendice contenant dix-sept lettres de Dom Clément à Gerbert*, Paris / Colmar 1895.

JACOBSSON 2000: Ritva Maria Jacobsson, 'The Antiphoner of Compiègne. Paris, BNF lat. 17436', in: Margot Elsbeth Fassler en Rebecca Anne Baltzer (red.), *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography: Written in Honor of Professor Ruth Steiner*, Oxford / New York 2000, 147-178.

JANMART DE BROUILLANT 1888: Léonce Janmart de Brouillant, *Histoire de Pierre du Marteau, imprimeur à Cologne (XVIIe-XVIIIe siècle)*, Paris 1888.

JANNE D'OTHÉE 1949: Xavier Janne d'Othée, *Ernest Ruth d'Ans, secrétaire du grand Arnould*, Verviers 1949.

JASPER EN BRADSHAW 1989: R.C.D. Jasper, P.F. Bradshaw, *A Companion to the Alternative Service Book*, London 1989³.

JEAN 1891: Armand Jean, *Les évêques et les archevêques de France depuis 1782 jusqu'à 1801*, Paris / Mamers 1891.

JEDIN 1945: Hubert Jedin, 'Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher', in: *Ephemerides Liturgicae* 59, (1945), 5-38.

JEDIN 2017, Hubert Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, Freiburg im Br. 1949-1977, reprint Darmstadt 2017.

JERVIS 1872: W. Henley Jervis, *The Gallican Church: History of the Church of France from the Concordat of Bologna, A.D. 1516, to the Revolution*, London 1872.

JOHNSON EN WARD 1982: Cuthbert Johnson, Anthony Ward, 'Où en sont les études sur les liturgies diocésaines de France aux 17ème, 18ème et 19ème siècles?' in: *Ephemerides Liturgicae* 96 (1982), 265-270.

JOHNSON 1984: Cuthbert Johnson, *Prosper Guéranger (1805-1875), a liturgical theologian: an introduction to his liturgical writings and work*, Rome 1984.

JOHNSON EN WARD 1985: Cuthbert Johnson, Anthony Ward, 'A catalogue of the printed Liturgical Books of the Dioceses of France', in: *Questions liturgiques* 1985, 53-58.

JOHNSON EN WARD 1993: Cuthbert Johnson, Anthony Ward (ed.), *Missale Parisiense anno 1738 publici iuris factum*, Roma 1993.

JOLY 1643: Claude Joly, *De reformatis Horis Canonicis, ac Ritè constituendis Ecclesiasticorum Muneribus, Consultatio*, s.l. 1643.

JONES E.A. 1978: Cheslyn Jones e.a. (red.), *The Study of Liturgy*, London 1978.

JOUNEL 1971: Pierre Jounel, 'Les sources français du Missel de Paul VI', in: *Questions liturgiques* 52/4 (1971), 305-316.

JOUNEL 1980: Pierre Jounel, 'Les missels diocésains français du 18e siècle', in: *La Maison Dieu* 141 (1980), 91-101.

JOUE 1860: Esprit-Gustave Joue, *Du mouvement liturgique en France durant le XIXe siècle*, Paris 1860.

JULIA 1988: Dominique Julia, 'L'éducation des ecclésiastiques aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: *Problèmes de l'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma – la Sapienza (janvier-mai 1985)*, (Publications de l'École française de Rome 104), Rome 1988, 141-205.

JULIAN 1892: John Julian, *A Dictionary of Hymnology*, London 1892.

JUNGSMANN 1956: Josef A. Jungsmann, 'Warum ist das Reformbrevier des Kardinalen Quinonez gescheitert?', in: *Zeitschrift für katholische Theologie* 78 (1956), 98-107.

JUNGSMANN 1958: Josef A. Jungsmann (red.), *Brevierstudien: Referate aus der Studententagung von Assisi, 14.-17. September 1956*, Trier 1958.

JUNGSMANN 1960: Josef A. Jungsmann, 'Warum ist das Reformbrevier des Kardinalen Quinonez gescheitert?', in: *Liturgisches Erbe und pastorale Gegenwart*, Innsbruck 1960, 265-282.

JUNGSMANN, ERNEUERUNG 1962: Josef A. Jungsmann, 'Liturgische Erneuerung zwischen Barock und Gegenwart', in: *Liturgisches Jahrbuch* 12 (1962), 1-15.

JUNGSMANN, RIFORMA 1962: Josef A. Jungsmann, 'Perché la riforma del Breviario del Card. Quignonez è fallita?', in: *Eredità liturgica e attualità pastorale* (Biblioteca di cultura religiosa 23), Rome 1962.

KANTOROWICZ 1957: E.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton 1957.

KELLER 1965: Erwin Keller, 'Die Konstanzer Liturgiereform unter Ignaz Heinrich von Wessenberg', in: *Freiburger Diözesan-Archiv* 85 (1965), 2-526.

KIESEL 1969: Georges Kiesel, *Der heilige Willibrord im Zeugnis der bildenden Kunst: Ikonographie des Apostels der Niederlande mit Beiträgen zu seiner Kultgeschichte*, Luxembourg 1969.

KING 1956: Archdale A. King, *Liturgies of the Religious Orders*, London / New York / Toronto 1956³.

- KING 1957: Archdale A. King, *Liturgies of the Primatial Sees*, London / New York / Toronto 1957.
- KIRCH 1868: Matthias Heinrich Kirch, *Die Liturgie der Erzdiözese Köln: Ein Beitrag zur Geschichte der Erzdiözese*, Köln 1868.
- KLAUSER 1935: Theodor Klauser, *Das römische Capitulare Evangeliorum*, I, Münster 1935.
- KLAUSNITZER 2004: Wolfgang Klausnitzer, *Der Primat des Bischofs von Rom: Entwicklung, Dogma, ökumenische Zukunft*, Freiburg im Breisgau 2004.
- KLEK 2000: Konrad Klek, 'Hymnenbearbeitungen im 19. Jahrhundert am Beispiel Christe qui lux es et dies', in: Irmgard Scheitler (red.), *Geistliches Lied und Kirchenlied im 19. Jahrhundert: Theologische, musikologische und literaturwissenschaftliche Aspekte*, (Mainzer hymnologische Studien 2), Tübingen / Basel 2000, 175-194.
- VAN KLEY 1996: Dale K. Van Kley, *The Religious Origins of the French Revolution: From Calvin to the Civil Constitution, 1560–1791*. New Haven CT, 1996.
- VAN KLEY 2018: Dale K. Van Kley, *Reform Catholicism and the International Suppression of the Jesuits in Enlightenment Europe*, New Haven CT / London, 2018.
- KLUETING 1993: Harm Klueting (red.), *Katholische Aufklärung – Aufklärung im katholischen Deutschland*, Hamburg 1993.
- KOHLSCHEIN 1989: Franz Kohlschein (red.), *Aufklärungskatholizismus und Liturgie: Reformentwürfe für die Feier von Taufe, Firmung, Busse, Trauung und Krankensalbung*, Sankt Ottilien 1989.
- KOHLSCHEIN 2002: Franz Kohlschein, Liturgiereform und deutscher Aufklärungskatholizismus, in Martin Klöckener & Benedikt Kranemann (red.), *Liturgiereformen: Historische Studien zu einem bleibenden Grundzug des christlichen Gottesdienstes*, Münster 2002, I, 511-533.
- KOOPS E.A. 1986: W.R.H. Koops e.a. (red.), *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen: Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*, Hilversum 1986.
- KOSSMANN 1937: E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw: Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz.: met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden*, 's-Gravenhage 1937.
- KOVÁCS 1979: Elisabeth Kovács, *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979.
- KRÖGER 2005: Bernward Kröger, 'Das "Officium à Clero gallicano exule recitandum, pro hospitibus suis": Text und Kontext eines Votivoffiziums aus der Zeit der Französischen Revolution von 1789', in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 47 (2005), 309-331.
- KROSNICKI 1973: T.A. Krosnicki, *Ancient Patterns in Modern Prayer*, Washington DC 1973.
- KUNKEL 1941: Paul Aloysius Kunkel, *The Theatines in the History of Catholic Reform before the Establishment of Lutheranism*, Washington DC 1941.
- KÜRY 1915: Adolf Küry, *Die Durchführung der kirchlichen Verordnungen des Konstanzer Generalvikars J.H. von Wessenberg in der Schweiz*, Bern 1915.
- KWATERA 1993: Michael Arthur Kwatera, *Marian Feasts in the Roman, Troyes and Paris Missals and Breviaries and the Critique of Dom Prosper Gueranger*, Notre Dame 1993.

LABELLE 1755: Pierre-François Labelle, *Nécrologe des appellans et opposans à la bulle Unigenitus, De l'un & de l'autre Sexe, Avec des Pratiques & des Prières à chaque Article*, s.l. 1755.

LABORDE 1855: Jean-Joseph Laborde, *Lettres parisiennes ou discussion sur les deux liturgies parisienne et romaine: Pour éclairer la détermination de ceux qui ont à se prononcer entre le Missel et le Bréviaire romains et entre le Missel et le Bréviaire de Paris*, Paris 1855 ².

DE LABRIOLLE 1979: Roger de Labriolle, 'Livres liturgiques de l'Ancien Archidiocèse d'Embrun', in: *Bulletin de la Société d'études des Hautes-Alpes* 1979, 7-36.

DU LAC 1849: Melchior du Lac, *La liturgie romaine et les liturgies françaises: Détails historiques et statistiques*, Le Mans / Paris 1849.

LADVOCAT 1760: Jean-Baptiste Ladvocat, *Dictionnaire historique-portatif contenant l'histoire des patriarches, des princes hébreux, des empereurs, des rois, et des grands capitaines ...*, Paris 1760 (Nouvelle édition corrigée et augmentée).

LAFFETAY 1855: Camille-Jacques Laffetay, *Histoire du diocèse de Bayeux, XVIIe et XVIIIe siècle*, Bayeux 1855.

LAFFETAY 1876: Camille-Jacques Laffetay, *Histoire du diocèse de Bayeux, XVIIIe et XIXe siècle*, Bayeux 1876.

LAFITAU 1743: Pierre-François Lafitau, *Histoire de la Constitution Unigenitus*, Avignon 1743.

LAFON 1987: Jacques Lafon, *Les prêtres, les fidèles et l'état: Le ménage à trois du XIXe siècle*, Paris 1987.

LALANNE 1872: Ludovic Lalanne, *Dictionnaire historique de la France*, Paris 1872.

LALLIER 1851: François Lallier, 'Comment, il y a plus de cent ans, M. l'abbé Lebeuf, d'Auxerre, aida M. l'abbé Fenel, de Sens, à devenir académicien', in: *Bulletin de la Société Archéologique de Sens, année 1851*, Sens 1851, 112-139.

LALORE 1883: Charles Lalore, *Ancienne et nouvelle discipline du Diocèse de Troyes de 1785 à 1843*, IV: Statuts et règlements, livres liturgiques, catéchismes, diverses institutions diocésaines, abolition et rétablissement de la discipline, Troyes 1883.

LANGE 1833: G.J. Lange, *Ephémérides normandes, ou recueil chronologique, historique et monumental sur la Normandie*, Caen 1833.

LANGE 2014: Tyler Lange, *The first French Reformation: Church reform and the origins of the Old Regime*, New York 2014.

LANGUET DE GERGY 1715: Jean-Joseph de Languet de Gergy, *Du véritable esprit de l'Église dans l'usage de ses Cérémonies, ou Refutation du traité de D. Cl. de Vert, intitulé: Explication simple, littérale & historique des Cérémonies de l'Église*, Paris 1715.

LANGUET DE GERGY 1737: Jean-Joseph de Languet de Gergy, *Mandement et instruction pastorale ... au sujet du nouveau Missel de Troyes*, Paris 1737.

LANGUET DE GERGY 1738: Jean-Joseph de Languet de Gergy, *Second mandement et instruction pastorale ... au sujet du nouveau Missel de Troyes*, Paris 1738.

LANGUET DE GERGY 1744: Jean-Joseph de Languet de Gergy, *Instruction pastorale avec une nouvelle traduction des Pseaumes de David, selon la Vulgate*, Paris 1744.

LAWLEY 1880: Stephen Willoughby Lawley (ed.), *Breviarium ad usum insignis Ecclesie Eboracensis*, Durham e.a. 1880.

LEBEUF 1736A: anoniem (= Jean Lebeuf), *Première lettre de Monsieur l'abbé *** à un de ses amis, En Réponse aux Libelles qui ont paru contre le nouveau Breviaire de Paris*, Paris 1736.

LEBEUF 1736B: anoniem (= Jean Lebeuf), *Seconde lettre de Monsieur l'abbé *** à un de ses amis, En Réponse aux Libelles qui ont paru contre le nouveau Breviaire de Paris*, Paris 1736.

LEBEUF 1736C: anoniem (= Jean Lebeuf), *Troisième lettre de Monsieur l'abbé *** à un de ses amis, En Réponse aux Libelles qui ont paru contre le nouveau Breviaire de Paris*, Paris 1736.

LEBRETON 1857-1861: Théodore-Eloi Lebreton, *Biographie normande*, Rouen 1857-1861.

LEBRUN DESMARETTES 1718: Jean-Baptiste Lebrun Desmarettes, *Voyages liturgiques de France, ou recherches faites en diverses villes du Royaume, Par le Sieur De Moléon. Contenant plusieurs particularitez touchant les Rits et les Usages des Églises: Avec des Découvertes sur l'Antiquité Ecclesiastique et Payenne*, Paris 1718.

LECLERCQ 1929: Henri Leclercq, 'Lebeuf', in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 8/2, Paris 1929, 2088-2143.

LECLERCQ 1930: Henri Leclercq, 'Liturgies néo-gallicanes', in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 9/2, Paris 1930, 1636-1729.

LEGG 1904: J. Wickham Legg, *The Reformed Breviary of Cardinal Tommasi: Edited, with an introduction, translation, notes, and appendices*, (Publications of the Church Historical Society 80), London 1904.

LEGG 1908: J. Wickham Legg, *The Second Recension of the Quignon Breviary*, I: Text, (Henry Bradshaw Society 35), London 1908.

LEGG 1911: J. Wickham Legg, *The Second Recension of the Quignon Breviary*, II: Liturgical introduction with life of Quignon, Appendices, notes and indices, (Henry Bradshaw Society 42), London 1911.

LEHNER EN PRINTY 2010: Ulrich Lehner en Michael Printy (red.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden / Boston 2010.

LEHNER 2013: Ulrich L. Lehner, *Enlightened Monks: The German Benedictines 1740-1803*, Oxford 2013.

LEHNER 2016: Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford 2016.

LELASSEUR 1875: François Lelasseur, 'À propos d'un bréviaire gallican', in: *Études religieuses, philosophiques, historiques et littéraires par des pères de la Compagnie de Jésus*, 19e année, 5e série, VII, Lyon / Paris 1875, 754-758.

LENARDUZZI 2019: Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Nijmegen 2019.

LENHART 1946: J.M. Lenhart, 'Quiñones' Breviary, a Best Seller', in: *Franciscan Studies*, New Series 6 (1946), 468.

LEQUEUX 1763: Claude Lequeux, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de feu M. l'Abbé François-Philippe Mésenguy, Acolythe du Diocèse de Beauvais*, s.l. 1763.

- LESAULNIER EN MCKENNA 2004: Jean Lesaulnier, Antony McKenna (red.), *Dictionnaire de Port-Royal*, Paris 2004.
- LEUVEN 1951: L. Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de republiek*, Epe 1951.
- LEVÉ 1962: Martial Levé, *Louis-François-Gabriel d'Orléans de La Motte, évêque d'Amiens (1683-1774)*, Abbeville 1962.
- LIETZMANN 1921: Hans Lietzmann (ed.), *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, Münster 1921.
- LITURGISCHE WOORDENBOEK 1958-1962: L. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek*, Roermond / Maaseik 1958-1962.
- LOSADA 1973: Angel Losada, *Juan Ginés de Sepúlveda: a través de su "Epistolario" y nuevos documentos*, Madrid 1973.
- LOTH 1863: anoniem (= Julien Loth), *Urbain Robinet: Etude biographique et littéraire*, Dieppe 1863.
- LOUANDRE 1829: François-César Louandre, *Biographie d'Abbeville et ses environs*, Abbeville 1829.
- LOUPÈS 1983: Philippe Loupès, *La vie religieuse en France au XVIIIe siècle*, Paris 1993.
- LOUPÈS 1999: Philippe Loupès, 'Le clergé et la ville en France sous l'Ancien Régime', in: Josette Pontet (red.), *Des hommes et des pouvoirs dans la ville: XIVe-XXe siècles*, Bordeaux 1999, 33-50.
- LOWTHER CLARKE EN HARRIS 1932: W.K. Lowther Clarke, C. Harris (red.), *Liturgy and Worship*, London 1932.
- LOYSON 1870: Jules Théodose Loyson, *L'Assemblée du clergé de France de 1682: d'après des documents dont un grand nombre inconnus jusqu'à ce jour*, Paris 1870.
- MAAN 1949: P.J. Maan, *Das Episkopat des Cornelis Johannes Barchman Wuytiers: Erzbischof von Utrecht 1725-1733*, Assen 1949.
- MACMANNERS 1998: John MacManners, *Church and society in eighteenth century France*, I: The clerical establishment and its social ramifications; II: The religion of the people and the politics of religion, Oxford 1998.
- MAIRE 1856A: Charles Maire, *Situation de la liturgie dans le diocèse de Besançon*, Besançon 1856.
- MAIRE 1856B: Charles Maire, *De la liturgie romaine et des liturgies particulières*, Besançon 1856.
- MAIRE 2007: Catherine Maire, 'Quelques mots piégés en histoire religieuse moderne: jansénisme, jésuitisme, gallicanisme, ultramontanisme', in: *Annales de l'Est* 2007, 13-43.
- MALAIS 1860: Armand-Jean-Edouard Malais, *Calendrier annuel pour servir à l'histoire ecclésiastique, hagiographique et liturgique de la Normandie*, Dieppe 1860.
- DE MALLEVILLE 1830: anoniem (= Adrien de Malleville), *Dissertation sur la légitimité des bréviaires de France en général, et du bréviaire de Rouen en particulier*, Paris 1830.
- MALVAUX 1757: Pierre-Claude Malvaux (red.), *L'Europe ecclésiastique ou État du clergé*, Paris 1757.

- MANSI 1960-1961: Giovanni Domenico Mansi e.a., *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, Graz 1960-1961 (reprint).
- MARAIS EN BEAUDOUIN 1876: Hector Marais, Henri Beaudouin, *Essai historique sur la cathédrale et le chapitre de Séz*, Alençon 1876.
- MARCEL 1892: Louis-François Marcel, *Les livres liturgiques du diocèse de Langres: Étude bibliographique suivie d'un appendice sur les livres liturgiques du diocèse de Dijon et d'une note sur les travaux d'histoire liturgique en France au XIXe siècle*, Paris / Langres 1892.
- MERCATI 1903: Giovanni Mercati, 'Appunti per la storia del Breviario Romano nei sec. XIV-XV, tratti dalle "Rubricae novae"', in: *Rassegna Gregoriana* 2 (1903), 397-444.
- MARTIN 1919: Victor Martin, *Le gallicanisme et la réforme catholique: Essai historique sur l'introduction en France des décrets du Concile de Trente (1563-1615)*, Paris 1919.
- DE MAS LATRIE 1837: Louis de Mas Latrie, *Archevêchés, évêchés et monastères de France, sous les trois dynasties*, Paris 1837.
- MATHIEU 1857: Jacques-Marie-Adrien-Césaire Mathieu, *Traduction de la circulaire au clergé de Besançon touchant la liturgie, avec mémoire et pièces à l'appui*, Besançon 1857, vertaling van: Jacobus Maria Adrianus Cæsarius Mathieu, *Epistola ad clerum Vesuntionensem circa liturgiam*, Besançon 1857.
- MAUGÈRE 1882: Jean-Prosper Maugère, *Notions générales sur la liturgie*, Paris / Bruxelles 1882.
- MAUPOINT 1740: Jacques-Bernard Maupoint, *Concordance des Breviaires de Rome et de Paris, avec le journal des Cérémonies & Usages qui s'observent à la Cour, à Paris & à la Campagne*, Paris 1740.
- MAUPOINT 1844: Armand-René Maupoint, *Vie de Monseigneur Ch. Montault-des-Isles, Évêque d'Angers*, Angers / Paris 1844.
- MCGRATH 1939: George Warren McGrath, *The Revision of the Hymns of the Roman Breviary under Urban VIII*, Chicago 1939.
- VAN MEERBEECK 2006: Michel van Meerbeeck, *Ernest Ruth d'Ans "Patriarche des Jansénistes" (1653–1728). Une biographie*. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 87), Wetteren 2006.
- MÉNARD 1737: Léon Ménard, *Histoire des évêques de Nismes*, La Haye 1737.
- MÉRIC 1890: Élie Méric, *Le clergé sous l'Ancien Régime*, Paris 1890.
- MERLET 1882: Lucien Merlet, *Bibliothèque chartraine antérieure au XIXe siècle*, Orléans 1882 (reprint 1971).
- MERMET 1856: Thomas Mermet Ainé, *Chronique religieuse de la ville de Vienne*, Grenoble e.a. 1856.
- MERZBACHER 1956: F. Merzbacher, 'Das Somnium Viridarii von 1376 als Spiegel des gallikanischen Staatskirchenrechts', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 42 (1956), 55-72.
- MESEGUER FERNÁNDEZ 1958: 'Juan Meseguer Fernández, El Francisco de los Ángeles de Quiñones, OFM, al servicio del emperador y del papa (1526-1529)', in: *Hispania* 18 (1958), 651-689.
- MESLÉ 1843: Joseph Meslé, *Observations sur le retour à la liturgie romaine, suivies de la Bulle Auctorem Fidei*, Paris 1843.

- MEUVRET 1968: Jean Meuvret, 'La situation matérielle des membres du clergé séculier dans la France du XVIIe siècle (possibilités et limites des recherches)', in: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 54-152 (1968), 47-68.
- MEYER 1999-2001: Frédéric Meyer, 'L'évêque contre les récollets: la querelle des sacrements dans le diocèse de Saint-Pons-de-Thomières à la fin du XVIIe siècle', in: *Études Héraultaises* 30-31-32 (1999-2000-2001), 75-83.
- MICHAUD 1843: Louis-Gabriel Michaud (red.), *Biographie universelle ancienne et moderne*, Paris 1843².
- MICHAUD 2020: Claude Michaud, *Un jansénisme provincial: L'exemple d'Orléans*, (Histoire moderne 61), Paris 2020.
- MICHAULT 1770: Jean-Bernard Michault, *Mélanges historiques et philologiques*, II, Paris 1770 (Nouvelle édition).
- MICHAUX 1998: Gérard Michaux, 'Dom Didier de La Cour et la réforme des Bénédictins de Saint-Vanne', in: Dominique-Marie Dauzet en Martine Plouvier (red.), *Les Prémontrés et la Lorraine: XIIe-XVIIIe siècle (XXIIIe Colloque du Centre d'études et de recherches prémontrées)*, Paris 1998, 125–144.
- MICHEL EN PETIT 2013: Florian Michel, Vincent Petit, 'La liturgie: champ de bataille et jachère', in: Bruno Dumons, Christian Sorel, *Le catholicisme en chantiers (France XIXe-XXe siècles)*, Rennes 2013, 169-180.
- MILANOVIC 2010: Branko Milanovic, *Level of income and income distribution in mid-18th century France, according to François Quesnay*, Oxford 2010 (MPRA Paper 27692: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/27692/>).
- MIOLAND 1849: Jean-Marie Mioland, 'Lettre pastorale à l'occasion de la réimpression du Bréviaire et du Missel de 1746', in: *Actes de l'Église d'Amiens*, II, Amiens 1849.
- MOHLBERG 1911-1915: Cunibert Mohlberg, *Radulph de Rivo: Der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie*, (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie 29 en 42), 1: Studien, 2: Texte, Leuven / Münster 1911-1915.
- MOHLBERG EN BAUMSTARK 1927: Leo Cunibert Mohlberg, Anton Baumstark, *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber Sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Sacramentarium Gregorianum)*, Münster 1969².
- MOHLBERG 1958: Leo Cunibert Mohlberg, Leo Eizenhöfer, Petrus Siffrin (ed.), *Missale Gallicanum Vetus*, Roma 1958 (reprint 2006).
- MOHLBERG 1968: Leo Cunibert Mohlberg, Leo Eizenhöfer, Petrus Siffrin (ed.), *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae Ordinis Anni Circuli (Cod. Vat. Reg. Lat. 316 / Paris Bibl. Nat. 7193, 41/57)(Sacramentarium Gelasianum)*, Roma 1968.
- MOHLBERG 1978: Leo Cunibert Mohlberg, Leo Eizenhöfer, Petrus Siffrin (ed.), *Sacramentarium Veronense : (cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV[80])*, Roma 1978³.
- MOLITOR 1901: Raphael Molitor, *Die nachtridentinische Choralreform zu Rom, Een Beitrag zur Musikgeschichte des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Leipzig 1901 (reprint Hildesheim 1967).
- MOLIN EN MUTEMBE 1974: Jean-Baptiste Molin en Protas Mutembe, *Le rituel du mariage en France du XIIe au XVIe siècle*, (Théologie historique 26), Paris 1974.
- MOMIGLIANO 1950: Arnaldo Momigliano, 'Ancient History and the Antiquarian', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13/3-4 (1950), 285-315.

- MOMIGLIANO 1990: Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley / Los Angeles / London 1990.
- MOMMSEN 1892: Theodor Mommsen (ed.), *Monumenta Germanica Historiæ, Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., I*, Berlin 1892.
- MONNAIS 1834-1835: Edouard Monnaï (red.), *Ephémérides universelles, ou Tableau religieux, politique, littéraire, scientifique et anecdotique, présentant, pour chaque jour de l'année, un Extrait des Annales de toutes les nations et de tous les siècles, depuis les temps historiques jusqu'à nos jours*, Paris 1834-1835.
- MONTAGNIER 1995: Jean-Paul Montagnier, Le Chant sur le Livre au XVIIIe siècle: les Traités de Louis-Joseph Marchand et Henry Madin, in : *Revue de Musicologie* 81/1 (1995), 37-63.
- MONTALANT-BOUGLEUX 1855: Louis-Auguste Montalant-Bougleux, *Santolius Victorinus: J.-B. Santeul ou la poésie latine sous Louis XIV*, Paris 1855.
- MORÉRI 1735: Louis Moréri, *Supplément au grand Dictionnaire historique généalogique, géographique &c. de M. Louis Moréri, Pour servir à la dernière Edition de l'an 1732 & aux précédentes*, Paris 1735.
- MORÉRI 1749: Louis Moréri, *Supplément au grand Dictionnaire historique généalogique, géographique &c. de M. Louis Moréri, Pour servir à la dernière Edition de l'an 1732 & aux précédentes*, Paris 1749.
- MORÉRI 1759: Louis Moréri, *Le grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Paris 1759.
- MORETON 1976: Bernard Moreton, *The eighth-century Gelasian sacramentary: a study in tradition*, Oxford 1976.
- MOREAU 1995: Bernard Moreau, 'Gaspard Moreau, doyen du Chapitre cathédral d'Auxerre de 1704 à 1746', in: *Bulletin de la Société des sciences historiques et naturelles de l'Yonne* 127 (1995), 29-54.
- MOREL DE VOLEINE 1855: Claude-Louis Morel de Voleine, 'Essai d'une apologie de la liturgie lyonnaise', in: *Revue du Lyonnais*, Nouvelle série, X (1855), 427-455.
- MOREL DE VOLEINE 1856: Claude-Louis Morel de Voleine, *Recherches historiques sur la liturgie lyonnaise*, Lyon 1856.
- MOREL DE VOLEINE 1865: Claude-Louis Morel de Voleine, 'Bibliographie de la question liturgique', in: *Revue du Lyonnais*, Nouvelle série, XXX (1865), 260-276.
- MORELLI 1984: Emilia Morelli, *Le lettere di Benedetto XIV al card. De Tencin dai testi originali*, Roma 1955-1984.
- MORIN 1891: Germain Morin, 'La question des deux Amalaire', in: *Revue bénédictine* 8 (1891), 433-442.
- MORIN 1910: Germain Morin, 'Le plus ancien comes ou lectionnaire de l'Église romaine', in: *Revue bénédictine* 27 (1910), 41-74.
- MORRISSON EN SNYDER 2000: Christian Morrisson, Wayne Snyder, 'The income inequality of France in historical perspective', in: *European Review of Economic History*, 4/1 (2000), 59-83.
- MORSOLIN 1877: Bernardo Morsolin, *Zaccaria Ferreri: episodio biografico del secolo decimosesto*, Vicenza 1877.

MOSS 1991: Ann Moss, 'Latin Liturgical Hymns of the Reformation Crisis (1520-1568)', in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* XL (1991), 73-111.

DE LA MOTHE E.A. 1823: E.L. de La Mothe-Langon, J.T Laurent-Gousse, A.L.C.A. du Mège, *Biographie toulousaine: ou Dictionnaire historique ... de Toulouse*, Paris 1823.

NADAUD 1863-1872: Joseph Nadaud, *Nobiliaire du Diocèse et de la Généralité de Limoges*, Limoges 1863-1872.

NARBONNE 1901: Louis Narbonne, *La Cathédrale Saint-Just de Narbonne: Guide historique, archéologique et descriptif*, Narbonne 1901.

NEALE 1850: John Mason Neale, 'The Breviary (Breviarium Romanum)', in: *The Christian Remembrancer*, 70 (1850), 285-331.

NEALE 1867: John Mason Neale, 'The Breviary: Roman and Gallican', in: id., *Essays on Liturgiology and Church History*, London 1867², 1-46.

NÉDÉLEC 1954: Yves Nédélec, *Le Diocèse de Lisieux au XVIIIe siècle*, Paris 1954.

NELLEN EN RIDDERIKHOF 1993: Henk J.M. Nellen en Cornelia M. Ridderikhof (ed.), *Briefwisseling van Hugo Grotius*, 14, 's-Gravenhage 1993.

NEVEU 1966: Bruno Neveu, *Un historien à l'école de Port-Royal: Sébastien le Nain de Tillemont (1637-1698)*, (Archives internationales d'histoire des idées 15), New York 1966.

NICÉRON 1727-1745: Jean-Pierre Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres de la république des lettres avec le catalogue raisonné de leurs ouvrages*, Paris 1727-1745.

NISARD 1846: Théodore Nisard, *Du plain-chant parisien: Examen critique des moyens les plus propres d'améliorer et de populariser ce chant*, Paris / Lyon 1846.

NIVELLE 1757: Gabriel-Nicolas Nivelles (red.), *La Constitution Unigenitus déférée à l'Eglise universelle, ou recueil général des actes d'appel interjetés au futur concile de cette Constitution*, Cologne 1757.

NOULENS 1871-1876: Joseph Noulens, *Documents historiques sur la maison de Galard*, Paris 1871-1876.

O'CONNOR, MISSALE 2003: Gerard O'Connor, 'The "Missale Parisiense" of 1738: A present-day survey', in: *Ephemerides Liturgicae* 107 (2003), 195-220.

O'CONNOR, ORATIONS 2003: Gerard O'Connor, 'The annotated orations of the 1739 "Missale Parisiense"', in: *Ephemerides Liturgicae* 107 (2003), 309-337.

O'CONNOR 2005: Gerard O'Connor, 'The orations of the 1738 "Missale Parisiense" lacking source annotation', in: *Ephemerides Liturgicae* 119 (2005), 337-371.

VAN OOSTERZEE 1855: J.J. van Oosterzee, *Jacques Saurin: Eene bladzijde uit de geschiedenis der kanselwelsprekendheid*, Rotterdam 1855.

ORGANISATION CIVILE 1802: *Organisation civile du Clergé de France: ou Recueil des différentes Bulles du Saint-Siège, du Rapport du Citoyen Portalis, Conseiller d'Etat, de la Convention entre la République Française et le S.le Pape, et des Lois Organiques du Clergé, décrétées le 18 Germinal An Dix, suivi du Tableau des Archevêchés et Evêchés avec les noms des Titulaires et leur résidences*, Dunkerque 1802.

D'ORTIGUE 1853: Joseph d'Ortigue, *Dictionnaire liturgique, historique et théorique de plain-chant de de musique d'Eglise au Moyen Age et dans les temps modernes*, Paris 1853.

D'ORTIGUE 1861: Joseph d'Ortigue, *La musique à l'église*, Paris 1861.

LOUDOUX 1772: Nicolas Loudoux, *Méthode nouvelle pour apprendre facilement le plain-chant*, Paris 1772.

OURY 1963: Guy-Marie Oury, 'Contribution à l'étude des liturgies néogallicanes du XVIIIe siècle: Les Messes de Saint Martin', in: *Études grégoriennes* 6 (1963), 165-183.

OURY 1972: Guy-Marie Oury, 'La structure cérémonielle des vêpres solennelles dans quelques anciennes liturgies', in: *Études Grégoriennes* 13 (1972), 225-236.

OURY 1999: Guy-Marie Oury, *Les Ursulines de Québec: 1639-1953*, Sillery (Québec) 1999.

OURY 2001: Guy-Marie Oury, *Dom Guéranger: moine au cœur de l'église, 1805-1875*, Solesmes 2001.

OUWENS 1996A: Koenraad Ouwens, *Het Stukjesboek: Missen en Gezangen 1745-1803: De basis van het oud-katholieke kerklied in Nederland*, (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 28), Amersfoort 1996.

OUWENS 1996B: Koenraad Ouwens, 'Het feest van de mensenvissers: tussen Rome en Parijs ligt de weg naar Utrecht', in: Jan Hallebeek en Bert Wirix (red.), *Met het oog op morgen: Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 116-148.

OUWENS 2011: Koenraad Ouwens, *De hymnen in het getijdenboek van Willibrordus Kemp*, Amsterdam 2011.

OUWENS 2014: Koenraad Ouwens, 'De hymnen in het getijdenboek van Willibrordus Kemp', in: *Trajecta* 23 (2014), 169-200.

OUWENS 2019: Koenraad Ouwens, *Pierre-Jean-François Percin de Montgaillard en het ius liturgicum*, (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 61), Amersfoort / Sliedrecht 2019.

PACAUT 1994: Marcel Pacaut, *L'Ordre de Cluny (909-1789)*, Paris 1994².

PALAZZO 1998: Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, Collegeville (Minnesota) 1998.

PAPILLON 1742: Philibert Papillon, *Bibliothèque des auteurs de Bourgogne*, Dijon 1742.

PAQUOT 1767-1770: Jean-Noël Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la Principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, Louvain 1765-1770.

PARISIS 1846: Pierre-Louis Parisi, *De la question liturgique*, Paris 1846.

PASCHER 1954: Joseph Pascher, *Das Stundengebet der römischen Kirche*, München 1954.

PATERNÆ CARITATIS 1822: *Bulle de N.S.le Pape Pie VII, relative à la circonscription des diocèses de France*, Paris 1822.

PATRIS-DEBREUIL 1812: L.M. Patris-Debreuil, *Œuvres inédites de P.J. Grosley*, t. 1, Paris 1812.

PEIGNOT 1822: Étienne-Gabriel Peignot e.a., *Dictionnaire historique et bibliographique abrégé des personnages illustres, célèbres ou fameux ...*, Paris 1822.

PELÉE DE CHENOUTEAU 1787: Blaise-Louis Pelée de Chenouteau, *Conférence de la coutume de Sens, avec la Droit Romain, les Ordonnances du Royaume, & les autres Coutumes*, Sens 1787.

PELLECHET 1883: Marie Pellechet, *Notes sur les livres liturgiques des diocèses d'Autun, Chalon et Macon: avec un choix de leçons, d'hymnes et de proses composées en l'honneur de quelques saints spécialement honorés dans ces diocèses*, Paris / Autun 1883 (reprint 1968).

PELLETIER 1855: Victor Pelletier, *Les évêques d'Orléans depuis les origines chrétiennes jusqu'à nos jours*, Orléans 1855.

PELTIER 1961-1976: Henri Peltier, *Histoire religieuse de la Picardie*, Abbeville 1961-1976.

PERCIN DE MONTGAILLARD 1686: Pierre-Jean-François Percin de Montgaillard, *Du droit et du pouvoir des Evêques de regler les offices Divins dans leurs Diocèses, suivant la Tradition de tous les Siècles depuis Jesus-Christ jusques à present*, s.l. 1686.

PÉRENNÈS 1838-1839: François Pérennès, *Dictionnaire de bibliographie catholique*, Paris 1838-1839.

PÉRENNÈS 1851: François Pérennès, *Dictionnaire de biographie chrétienne*, Paris 1851.

PERICAUD 1829: A. Pericaud, *Notice sur Camille de Neuville, archevêque de Lyon sous Louis XIV*, Lyon 1829.

PÉRONNET 1992: Michel Péronnet, 'Les nominations épiscopales sous Henri III', in: Robert Sauzet (red.), *Henri III et son temps (Actes du colloque international du Centre de la Renaissance de Tours, octobre 1989)*, Paris 1992, 285-291.

PERRIN 1896: Joseph Perrin, *Le cardinal de Loménie de Brienne, archevêque de Sens: Ses dernières années: Episodes de la révolution*, Sens 1896.

PETIT 2008A: Nicolas Petit, *Prosopographie Génovéfaine: Répertoire biographique des chanoines réguliers de Saint Augustin de la Congrégation de France (1624-1789)*, (Matériaux pour l'histoire publié par l'Ecole Nationale des Chartes 6), Paris 2008.

PETIT 2008B: Vincent Petit, 'Clergé romain, évêque gallican: la guérilla liturgique au sein du catholicisme français au milieu du XIXe siècle', in: *Mélanges de l'École française de Rome, Italie et Méditerranée* 120/1 (2008), 223-234.

PETIT 2010: Vincent Petit, *Église et Nation: La question liturgique en France au XIXe siècle*, Rennes 2010 (e-book).

PETTEGREE EN WALSBY 2012: Andrew Pettegree en Macolm Walsby, *French Books III & IV: Books published in France before 1601 in Latin and Languages other than French*, Leiden 2012.

PICOT 1821: anoniem (= Michel-Joseph-Pierre Picot), 'Sur la réimpression du Bréviaire de Paris', in: *L'Ami de la Religion et du Roi: Journal ecclésiastique, politique et littéraire* 26, Paris 1821, 289-297.

PICOT 1853-1857: Michel-Joseph-Pierre Picot, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique pendant le dix-huitième siècle*, Paris 1853-1857³.

PIERRARD 1969: Pierre Pierrard, *Le prêtre français*, Paris 1969.

PIERRARD 1986: Pierre Pierrard, *La vie quotidienne du prêtre français au XIXe siècle, 1801-1905*, Paris 1986.

PIGANIOL DE LA FORCE 1753-1754: Jean-Aymar Piganiol de La Force, *Nouvelle description de la France, dans laquelle on voit le Gouvernement général de ce Royaume, celui de chaque Province en particulier; et la Description des villes, maisons royales, châteaux et monuments les plus remarquables, avec des figures en taille douce, troisième édition, corrigée et considérablement augmentée*, Paris 1753-1754.

PIGEON 1884: Émile-Auber Pigeon, 'Les anciens livres liturgiques dans les diocèses de Coutances et d'Avranches', in: *Mémoires de la Société Académique du Cotentin*, Coutances 1884, 216-234.

PIGNOT 1876: Jean-Henri Pignot, *Un évêque réformateur sous Louis XIV: Gabriel de Roquette, évêque d'Autun: sa vie, son temps et le Tartuffe de Molière: d'après des documents inédits*, Paris 1876.

DU PIN 1686-1715: Louis Ellies du Pin, *Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques ...*, Paris 1686-1715.

DU PIN 1704: Louis Ellies du Pin, *Table universelle des auteurs ecclésiastiques*, Paris 1704.

PIOLIN 1863: Paul Piolin, *Histoire de l'Eglise du Mans*, Paris 1863.

PITTOIS 1840: Christian (= Christian Pitois), *Histoire du clergé de France, civilisateur, missionnaire et martyr, depuis la prédication de l'Évangile dans les Gaules, jusqu'à nos jours*, Paris 1840.

PLANTÉ 1870: Maurice Planté, *Le gallicanisme et le jansénisme comparés, depuis 1682 jusqu'à nos jours*, Nantes / Paris 1870.

PLONGERON 1974: Bernard Plongeron, *La vie quotidienne du clergé français au XVIIIe siècle*, Paris 1974 (reprint Paris 1988).

PLONGERON E.A. 1987: Bernard Plongeron e.a., *Le diocèse de Paris, I: Des origines à la Révolution*, Paris 1987.

PLONGERON 1988: Bernard Plongeron, 'Diversité et uniformité des liturgies gallicanes au XVIIIe siècle', in: A. Esteban, J.-Étienvre (red.), *Fiestas y Liturgia. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, 12/14-XII-1985*, Madrid 1988, 271-289.

PLUQUET 1829: Frédéric Pluquet, *Essai historique sur la ville de Bayeux et son arrondissement*, Caen 1829 (reprint 1977).

POCKNEE 1954: Cyril Pocknee, *The French Diocesan Hymns and their Melodies*, London 1954.

POLMAN E.A. 1952: Polman e.a., *Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, III: 1686-1705*, 's-Gravenhage 1952.

POMMARÈS 1998: J. M. Pommarès, 'L'évolution du Missel Parisien de 1481 à 1738', in: *Ephemerides Liturgicae* 112 (1998), 149-173.

POPP 1967: Friedrich Popp, 'Studien zu liturgischen Reformbemühungen im Zeitalter der Aufklärung', in: *Freiburger Diözesan-Archiv* 87 (1967), 3-495.

POPP 1969: Friedrich Popp, 'Ein handschriftlicher Brevierentwurf im Wessenberg-Nachlass', in: *Freiburger Diözesan-Archiv* 89 (1969), 389-419.

DE POSADA 1848-1868: Antonio de Posada e.a. (red.), *Biografía Eclesiástica completa: Vidas de los personajes del antiguo y nuevo testamento: de todos los santos que venera la Iglesia, papas y eclesiásticos célebres por sus virtudes y talentos en orden alfabético*, Madrid / Barcelona 1848-1868.

POULLIN DE LUMINA 1770: Etienne-Joseph Poullin de Lumina, *Histoire de l'Église de Lyon: Depuis son établissement par Saint Pothin, dans le second siècle de l'Eglise, jusqu'à nos jours*, Lyon 1770.

PRAROND 1858: Ernest Prarond, *Les hommes utiles de l'arrondissement d'Abbeville*, Amiens / Abbeville 1858.

PRICE 2018: Roger Price, *Religious Renewal in France, 1789-1870: The Roman Catholic Church between Catastrophe and Triumph*, Cham 2018.

PRIM 1961: Jean Prim, 'Chant sur le Livre in French Churches in the 18th Century', in: *Journal of the American Musicological Society* 14/1 (1961), 37-49.

PRISTAS 2013: Lauren Pristas, *Collects of the Roman Missals: A Comparative Studie of the Sundays in Proper Seasons before and after the Second Vatican Council*, London / New York 2013.

PROCTER EN WORDSWORTH 1882: F. Procter, C. Wordsworth (ed.), *Breviarium ad usum insignis Ecclesiae Sarum*, Cambridge 1882.

PROYART 1788: Liévain Bonaventure Proyart, *Vie de M. D'Orléans de La Motte, évêque d'Amiens, dédiée a Monseigneur l'Archevêque de Sens, Principal Ministre*, Amiens / Lyon 1788; nouvelle édition: 1826.

QUANTIN EN CHEREST 1866-1868: Maximilien Quantin, Aimé Chérest, *Lettres de l'abbé Lebeuf, publiés par la Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne sous la direction de MM. Quantin et Chérest vice-présidents de la Société*, Auxerre 1866-1868.

QUÉRARD 1827-1839: Joseph-Marie Quérard, *La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIIIe et XIXe siècles*, Paris 1827-1839.

QUÉRARD 1854: Joseph-Marie Quérard, *Les écrivains pseudonymes et autres mystificateurs de la littérature française, pendant les quatre derniers siècles, restitués à leurs véritables noms*, Paris 1854.

RACCOLTA 1785: *Raccolta di opuscoli interessanti la Religione*, IX, Pistoja 1785.

RAEDTS 1996: P.G.J.M. Raedts, 'De katholieken en de Middeleeuwen: Prosper Gueranger OSB (1805-1875) en de eenheid van de liturgie', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *De Middeleeuwen in de negentiende eeuw*, Hilversum 1996, 87-109.

RAEDTS 2011: P.G.J.M. Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen: Geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011.

RAMSON 2013: Ronald Ramson, *Hosanna! Blessed Frederic Ozanam: Family and Friends*, Bloomington (Indiana) 2013.

RAUDOT 1841: Claude-Marie Raudot, *La France avant le révolution: son état politique et social en 1787 à l'ouverture de l'Assemblée des notables, et son histoire depuis cette époque jusqu'aux États généraux*, Paris 1841.

RAUWEL 2012: Alain Rauwel, 'Un liturgiste de petite ville: Lazare Bocquillot,' in: Dominique le Page e.a., *Urbanités: vivre, survivre, se divertir dans les villes, XVe-XXe siècle: études en l'honneur de Christine Lamarre*, Dijon 2012, 377-384.

RECUEIL SAINT-PONS 1686: *Recueil des Factums et autres pièces, Qui ont servies à la deffence du Calendrier du Diocèse de Saint Pons*, s.l. 1686.

REGNIER 1988: Jean Régnier, *Les évêques d'Autun*, Autun 1988.

- REID 2005: Alcuin Reid, *The organic development of the liturgy: The principles of liturgical reform and their relation to the twentieth-century Liturgical Movement prior to the Second Vatican Council*, San Francisco 2005.
- REIFENBERG 1964, Hermann Reifenberg, *Stundengebet und Breviere im Bistum Mainz seit der romanischen Epoche*, Münster 1964.
- RÉJALOT 1932: Thierry Réjalot, 'Le Jansénisme à l'abbaye d'Orval', in: *Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg* 63 (1932), 57-196.
- REYSSIE 1899: Félix Reyssié, *Le cardinal de Bouillon (1643-1715)*, Paris 1899.
- RICHARD E.A. 1760-1765: Charles-Louis Richard e.a., *Dictionnaire universel, dogmatique, canonique, historique, géographique et chronologique, des sciences ecclésiastiques ...*, Paris 1760-1765.
- RICHARD EN GIRAUD 1822-1827: Charles-Louis Richard, Jean-Joseph Giraud, *Bibliothèque sacrée ou Dictionnaire universel historique, dogmatique, canonique, géographique et chronologique des sciences ecclésiastiques*, Paris 1822-1827.
- RICHARD 1847-1851: Jean-François-Nicolas Richard, *Histoire des diocèses de Besançon et de Saint-Claude*, Besançon 1847-1851.
- RICHAUDEAU 1849: Pierre-François Richaudeau, *Observations critiques sur le Bréviaire de Bourges imprimé en 1734*, Paris / Lyon 1849.
- RODOLICO 1920: Niccolò Rodolico, *Gli amici e i tempi di Scipione dei Ricci: saggio sul giansenismo italiano*, Firenze 1920.
- ROGISTER 2002: John Rogister, *Louis XIV and the Parlement of Paris, 1737-1755*, Cambridge 2002.
- ROHRBACHER 1842-1849: René-François Rohrbacher, *Histoire universelle de l'Eglise catholique*, Paris 1842-1849.
- LE ROI 1861: Joseph-Adrien Le Roi, *Histoire des rues de Versailles et de ses places et avenues depuis de l'origine de cette ville jusqu'à nos jours*, Versailles 1861.
- RONDET 1775: Laurent-Etienne Rondet, *Avis sur les Bréviaires, et particulièrement sur la nouvelle édition du Bréviaire Romain, en Latin, avec Rubriques Latines, quatre Volumes in-12, divisibles en huit; On y a joint des Observations sur le Projet d'un Bréviaire commun à tous les Diocèses de France*, Paris 1775.
- ROSE 1971: André Rose, 'La répartition des psaumes dans le cycle liturgique', in: *La Maison Dieu* 105 (1971), 66-102.
- ROSKOVÁNY 1861: Augustinus de Roskovány, *Coelibatus, et Breviarium: duo gravissima clericorum officia, e monumentis omnium seculorum demonstrata: accessit completa literatura*, Pest 1861.
- ROUSSEAU 1945: Olivier Rousseau, *Histoire du Mouvement Liturgique: Esquisse historique depuis le début du XIXe siècle jusqu'au pontificat de Pie V* (Lex Orandi 2), Paris 1945.
- ROUSSEL 1873: Charles Roussel, *Le diocèse de Langres: histoire et statistique*, Langres 1873.
- LE ROY 1892: Albert Le Roy, *Le gallicanisme au 18e siècle: La France et Rome de 1700 à 1715: Histoire diplomatique de la bulle Unigenitus jusqu'à la mort de Louis XIV d'après des documents inédits* (Dépot des Affaires étrangères, Archives d'Amersfoort, etc.), Paris 1892.

ROYER 1887-1888: L. Royer (éd.), 'Journal de Michel Sémillard', in: *Revue de Champagne et de Brie*, 22 (1887), 423-440; 23 (1887), 27-44 en 203-207; 24 (1888), 404-408; 25 (1888), 23-26,

ROZE E.A. 1871: Jean-Baptiste-Marie Roze e.a., *L'Église d'Amiens de 1734 à 1856: ou Simples notes pour servir à la continuation du Gallia Christiana*, Amiens 1871.

RUGGIU 2007: François-Joseph Ruggiu, *L'individu et la famille dans les sociétés urbaines anglaise et française (1720-1780)*, Paris 2007.

SAHUC 1909: Joseph Sahuc, *Un ami de Port-Royal: Messire Pierre-Jean-François de Percin de Montgaillard, évêque de Saint-Pons (1633-1665-1713)*, Paris 1909.

DE SAINTE-BEUVE 1865: L.E. de Sainte-Beuve, *Jacques de Saint-Beuve: Étude d'histoire privée*, Paris 1865.

DE SAINT-VICTOR 1830: Jacques-Benjamin de Saint-Victor, *Tableau historique et pittoresque de Paris, depuis les Gaulois jusqu'à nos jours*, Louvain 1830 ².

SALGUES 1829: Jacques-Barthélemy Salgues, *De la littérature des offices divins ou les offices divins considérés sous le rapport des beautés littéraires*, Paris 1829.

SALMON 1959: Pierre Salmon, *L'office divin*, Paris 1959.

SALMON 1967: Pierre Salmon, *L'office divin au Moyen Âge: Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Lex orandi 43), Paris 1967.

SALVAN 1850: Adrien Salvan, *Recherches historiques sur la liturgie en général et celle du diocèse de Toulouse en particulier*, Paris / Toulouse 1850.

SANDRET 1866: Louis Sandret, *L'Ancienne Eglise de France ou état des archevêchés et évêchés de France avant la Constitution civile du clergé de 1790: Sommaire et complément de la Gallia Christiana: Province ecclésiastique de Rouen*, Paris 1866.

DOS SANTOS 2011: Cândido dos Santos, *Jansenismo e Antijansenismo nos Finais do Antigo Regime*, Porto 2011.

SAREIL 1969: Jean Sareil, *Les Tencins: Histoire d'une famille au dix-huitième siècle d'après de nombreux documents inédits*, Genève 1969.

SAUCIER 2008: Catherine Saucier, 'Acclaiming Advent and Adventus in Johannes Brassart's Motet for Frederick III', in: *Early Music History* 27 (2008), 137-179.

SAUVAL 1724: Henri Sauval, *Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris*, Paris 1724.

SCHMITT 1858-1859: Martin Schmitt, *Mémoires historiques sur le diocèse de Lausanne*, Lausanne 1858-1859.

SCHNERB-LIÈVRE 1982: Marion Schnerb-Lièvre (ed.), *Le songe du vergier*, Paris 1982.

SCHNERB-LIÈVRE 1993-2000: Marion Schnerb-Lièvre (ed.), *Somnium Viridarii*, I, Paris 1993; II, Paris 2000.

SCHOON 2004: Dick J. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie tot Oud-Katholieke Kerk: Bijdrage tot de geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 19de eeuw*, Nijmegen 2004.

SCHOON 2019: Dick Schoon (ed.), *Een aartsbisschop aangeklaagd in Rome: De dagboeken van aartsbisschop Petrus Codde en zijn metgezellen Jacob Krijns en Benedict de Waal over hun reis naar en hun verblijf in Rome, 1700-1703*, Hilversum 2019.

SCHOON 2022: Dick Schoon, *Vluchtelingen in de Republiek. Cisterciënzers uit Orval en de Cleresie 1725-1755*, (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 66), Amersfoort / Sliedrecht 2022.

SÉE 1969: Henri Sée, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Paris 1969 ².

SEECK 1876: Otto Seeck (ed.), *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*, Berlin 1876

SEVRIN 1937: Ernest Sevrin, *Dom Guéranger et La Mennais: Essai de critique historique sur la jeunesse de Dom Guéranger*, Paris 1937.

SGARD 1982: Jean Sgard, 'L'échelle des revenus', in: *Dix-huitième Siècle*, 14 (1982), Au tournant des Lumières: 1780-1820, 425-433.

SICARD 1893: Augustin Sicard, *L'ancien clergé de la France*, I: Les évêques avant la Révolution, Paris 1893.

SICARD 1896: Augustin Sicard, *La nomination aux bénéfices ecclésiastiques avant 1789*, Paris 1896.

SICARD 1912: Augustin Sicard, *L'ancien clergé de la France*, Paris 1912 ⁵.

SIMONS 1969: George F. Simons, *The Liturgical Reforms of Scipione de' Ricci, and the Council of Pistoia, Notre Dame (Indiana) 1969*.

SIMMONDS 2012: Gemma Simmonds, 'Jansenism: An Early Roussourcement Movement', in: Gabriel Flynn en Paul D. Murray, *Ressourcement: A Movement for Renewal in Twentieth-Century Catholic Theology*, Oxford 2012, 23-35.

SMIT 1976: Fred Smit, 'Die Gründung des altkatholischen Priesterseminars in Amersfoort', in: *Internationale kirchliche Zeitschrift* 66/3 (1976), 129-148.

SMIT 1983: 'F. Smit, Präsidenten, Professoren und Präfekten am altkatholischen Priesterseminar in Amersfoort während der Jahre 1723 bis 1823', in: *Internationale kirchliche Zeitschrift* 73/3-4 (1983), 246-260.

SMIT 1986: F. Smit, 'Les premiers professeurs de séminaire vieux-catholique au XVIIIe siècle', in: *Port-Royal en exil* (Chroniques de Port-Royal 35 (1986)), 133-152.

SMIT 1992A: Fred Smit, 'Klopjes en klopbroeders binnen de Clerezie', in: id., *Batavia Sacra*, (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 24), Amersfoort 1992, 39-62.

SMIT 1992B: Fred Smit, 'Franse en Zuidnederlandse vluchtelingen binnen het bisdom Haarlem in de 18e eeuw', in: id., *Batavia Sacra* (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 24), Amersfoort 1992, 117-130.

SMIT EN JACOBS 1994: Fred Smit en Jan Jacobs, *Van den Hogenheuvel gekomen: Bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleiding in de kerk van Utrecht 1683-1723*, Nijmegen 1994.

SMYTH 1926: C.H. Smyth, *Cranmer and the Reformation under Edward VI*, Cambridge 1926.

SOLTNER 1974: Louis Soltner, *Solesmes et Dom Guéranger*, Solesmes 1974.

SÓLYMOS E.A. 1963: Silvester Sólmos, David Söveges, Angelus Häussling, 'Einführung und Geschichte des Maurinerbreviers in der ungarischen Benediktinerkongregation', in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 8/1 (1963), 79-84.

SORREL 2020: Christian Sorrel, *Le catholicisme français de la Séparation à Vatican II: Un chemin d'histoire*, Paris 2020.

SPANNAGEL 1961: Alfred Spannagel, 'Das Maurinerbrevier', in: *Seckauer Hefte* 23 (1961), 89-93.

SPIERTZ 1985: F.X. Spiertz, 'Liturgie in de periode van de schuilkerken', in: J.A. van der Ven (red.), *Pastoraal tussen ideaal en werkelijkheid*, Kampen 1985, 121-132.

SPIERTZ 1991: Frans X. Spiertz, *Het Rituale contractum et abbreviatum van de Noordelijke Nederlanden: Tekstkritische uitgave*, Nijmegen 1991.

SWIDLER 1978: Leonard Swidler, *Aufklärung Catholicism 1780-1850: Liturgical and Other Reforms in the Catholic Aufklärung*, Missoula (Montana) 1978.

TABLEAU DES ÉVÊQUES 1827: *Tableau des évêques constitutionnels de France, de 1791 à 1801, classés dans l'ordre des Métropoles établi d'après le décret de l'Assemblée Constituante*, Paris 1827.

TACKETT 1977: Timothy Tackett, *Priest and parish in eighteenth-century France: a social and political study of the curés in a diocese of Dauphiné, 1750-1791*, Princeton (New Jersey) 1977.

TAFT 1985: Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, Collegeville (Minnesota) 1985.

TAINÉ 1902: Hippolyte-Adolphe Taine, *Les origines de la France contemporaine*, I: L'Ancien Régime, Paris 1876.

TANS 1986: J.A.G. Tans, 'L'influence durable de Port-Royal sur la spiritualité de l'église d'Utrecht', in: *Port-Royal en exil* (Chroniques de Port-Royal 35 (1986)), 153-170.

TANS E.A. 1989: J.A.G. Tans, É. Jacques, H. Schmitz du Moulin, M. Lamberigts, *Lexicon Pseudonymorum Jansenisticorum: Répertoire de noms d'emprunt employés au cours de l'histoire du jansénisme et de l'antijansénisme*, Leuven 1989.

TARBÉ 1838: Gratien-Théodore Tarbé, *Recherches historiques et anecdotiques sur la ville de Sens, sur son antiquité et ses monuments*, Sens 1838

TASSIN 1770: René-Prosper Tassin, *Histoire littéraire de la Congrégation de Saint-Maur, Ordre de S. Benoît*, Bruxelles 1770.

TAVENEAUX 1965: René Taveneaux, *Jansénisme et politique*, Paris 1965.

TAVENEAUX 1973: René Taveneaux, *La vie quotidienne des jansénistes aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1973 (reprint 1985).

TAVENEAUX 1994: René Taveneaux, *Le catholicisme dans la France classique 1610-1715*, (Regards sur l'histoire 34), Paris 1994 ².

DU TEMS 1774-1775: Jean-François-Hugues du Tems, *Le clergé de France, ou Tableau historique et chronologique Des Archevêques, Evêques, Abbés, Abesses & Chefs de Capitres principaux du Royaume, depuis la fondation des Eglises jusqu'à nos jours*, Paris 1774-1775.

THE FIRST PRAYER BOOK: *The First Prayer Book of King Edward VI 1549: Reprinted from a Copy in the British Museum*, London s.a.

THIÉBAUD 1857: Victor-Joseph Thiébaud, *État de la question liturgique dans le diocèse de Besançon pendant les derniers jours de 1856 en les premiers de 1857*, Besançon 1857.

THIÉBAUD 1859: Victor-Joseph Thiébaud, *Épisode liturgique sur l'usage du Missel romain dans le diocèse de Besançon*, Besançon 1859.

THIÉBAUD 1860: Victor-Joseph Thiébaud, *Le Bysontinisme liturgique*, Besançon 1860.

THIÉBAUD 1861A: Victor-Joseph Thiébaud, *Profession de foi liturgique ou solution de quelques questions encore problématiques dans le diocèse de Besançon*, Besançon 1861.

THIÉBAUD 1861B: Victor-Joseph Thiébaud, *Crise nouvelle du bysontinisme agonisant ou analyse critique d'un document apocryphe destiné à prolonger l'existence de l'irrégularité liturgique dans le diocèse de Besançon*, Besançon 1861.

THIÉBAUD 1864A: Victor-Joseph Thiébaud, *Le départ ou nouvelle phase de la question liturgique dans le diocèse de Besançon*, Besançon 1864.

THIÉBAUD 1864B: Victor-Joseph Thiébaud, *Réflexions sur les colères du bysontinisme en déménagement*, Besançon 1864.

THIÉBAUD 1869: Victor-Joseph Thiébaud, *Examen liturgique de notre réforme bysontine*, Besançon 1869.

THIÉBAUD 1872: Victor-Joseph Thiébaud, *Introduction du rite romain dans l'église métropolitaine de Besançon*, Besançon 1872.

THIEL 1926: Burchard Thiel, *Die Liturgik der Aufklärungszeit in Deutschland: Ihre Grundlagen und die Ziele ihrer Vertreter*, Breslau 1926.

THIERS 1702: Jean-Baptiste Thiers, *Observations sur le nouveau Bréviaire de Cluni*, Bruxelles 1702.

THIÉRY 1841: A.D. Thiéry, *Histoire de la ville de Toul et de ses évêques*, Paris / Nancy / Toul 1841.

THÜRLINGS 1913: Adolf Thürlings, 'Zur Entstehungsgeschichte des Konstanzer Diözesangesangbuches', in: *Internationale kirchliche Zeitschrift* 3/2 (1913), 219-230.

THURN 1968: Hans Thurn, *Comes Romanus Wirzburgensis: Facsimileausgabe des Codex M. th. f. 62 der Universitäts-Bibliothek Würzburg*, (Codices selecti phototypice impressi 17), Graz 1968.

LE TORS 1745: Henri-Hubert le Tors (ed.), *Vie et ouvrages de M. Lazare André Bocquillot, Prêtre, Licentié ès Loix, Chanoine de l'Eglise Royale & Collegiale Notre-Dame & Saint Lazare d'Avallon*, s.l., 1745.

DE LA TOUR 1855: Jacques Paul Migne (ed.), *Œuvres complètes de De La Tour, doyen du chapitre de la cathédrale de Montauban*, VII, Paris 1855.

TOUSSAINT 1864A: Toussaint (red.), *Lettres sur le bréviaire romain adressées à un religieux par un curé de campagne*, Pont-à-Mousson 1864.

TOUSSAINT 1864B: Toussaint (red.), *Réponses diverses aux lettres d'un curé de campagne sur le Bréviaire romain*, Pont-à-Mousson / Paris 1864.

TRAVERS 1860: Julien-Gilles Travers, 'Le Bréviaire de P.-D. Huet', in: *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences, arts et belles lettres de Caen*, Caen 1860, 121-140.

TRESVAUX DU FRAVAL 1858: François-Marie Tresvaux du Fraval, *Histoire de l'Église et du diocèse d'Angers*, Paris / Angers, 1858.

- TURELLIER 1996-1997: François Turellier, 'Le renouveau du chant en l'Abbaye royale de Chelles à l'époque de l'abbesse Louise-Adélaïde d'Orléans: un "processionnal" établi par Jean-Baptiste Morin et gravé en 1726, conservé à la Bibliothèque Diocésaine Guillaume Briçonnet de Meaux', in: *Ostinato Rigore* 8/9 (1996-1997), 283-291.
- VALLERY-RADOT 1966: Maurice Vallery-Radot, *Un administrateur ecclésiastique à la fin de l'Ancien Régime: le cardinal de Luynes, archevêque de Sens (1753-1788)*, Meaux 1966.
- VAPEREAU 1876: Gustave Vapereau, *Dictionnaire universel des littératures*, Paris 1876.
- VAN DER VELDE 2017: Wietse B. van der Velde, 'Koomt dezen dag blijmoedig vieren aan Willibrordus toegewijt', in: *Perspectief* 35 (2017), 18-35.
- VAN DER VELDE 2018: Wietse van der Velde, '“O vos qui Batavas”; de getijden van de H. Willibrord in de Oud-Katholieke Kerk', in: Anton ten Klooster e.a. (red.), *Willibrord door de eeuwen: Botsende culturen en wisselende perspectieven op de apostel van de Lage Landen*, Heeswijk 2018, 47-60 en 183-189.
- VAN DE VEN 1949: A.J. van de Ven, 'La communauté cistercienne de la maison de Rijnwijk près d'Utrecht', in: *Internationale kirchliche Zeitschrift*, 39/2 (1949), 115-139.
- DE VERT 1706-1713: Claude de Vert, *Explication simple, litterale et historique des cérémonies de l'Église*, Paris 1706-1713.
- VIARD 1987: Georges Viard, 'Maîtres et collégiens langrois au temps de la jeunesse de Diderot', in: *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, t. 2 (1987), 19-45.
- VIERBACH 1929: Albert Vierbach, *Die liturgischen Anschauungen des Vitus Anton Winter: Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung*, München 1929.
- DE VIGNEUL-MARVILLE 1713: M. de Vigneul-Marville (pseudoniem van Noël d'Argonne), *Mélanges d'histoire et de littérature*, Paris 1713².
- DE VIGUERIE 1988: Jean de Viguerie, *Le catholicisme des français dans l'ancienne France*, Paris 1988.
- DE VIGUERIE 1995: Jean de Viguerie, *Histoire et dictionnaire du temps des Lumières*, Paris 1995.
- VILLER E.A. 1932-1975: Marcel Viller e.a. (red.), *Dictionnaire de spiritualité: ascétique et mystique, doctrine et histoire*, Paris 1932-1975.
- VINCK 1970: Honoré Vinck, 'Breve nota circa il breviario e il messale di Parigi', in: *Ephemerides liturgicæ* 84 (1970), 187-190.
- VINCK 2014: Honoré Vinck, *Pie X et les réformes liturgiques de 1911-1914: Psautier, bréviaire, calendrier et rubriques* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 102), Münster 2014.
- VISSAC 1862: Jacques A. Vissac, *De la poésie latine en France au siècle de Louis XIV*, Paris 1862 (reprint 1971).
- VISSER 1966: J. Visser, *Rovenius und seine Werke*, Assen 1966.
- VORREUX 2001: Damien Vorreux, 'Offices parisiens des XVIIe et XVIIIe siècles en l'honneur de Saint François d'Assise', in: *Revue Mabillon* 73 (2001), 243-270.
- WEAVER 1978: F. Ellen Weaver, *The Evolution of the Reform of Port-Royal*, Paris 1978.

WEAVER 1986: F. Ellen Weaver, 'Contribution des port-royalistes aux liturgies néo-gallicanes', in: *Port-Royal en exil* (Chroniques de Port-Royal 35 (1986)), 171-194.

WEAVER 1986-1987: F. Ellen Weaver, 'The Neo-Gallican Liturgies Revisited', in: *Studia Liturgica* 3/4 (1986-1987), 54-72.

WELLER 1858: Emil Weller, *Die falschen und fingirten Druckorte: Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften*, Leipzig 1858.

WELLER 1864: Emil Weller, *Die falschen und fingirten Druckorte: Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften*, Leipzig 1864.

WHITE 2003: James F. White, *Roman Catholic Worship: Trent to Today*, Collegeville (Minnesota), 2003.

WILKS 1963: M. Wilks, *The Problem of Sovereignty in the Later Middle Ages*, Cambridge 1963.

ZECHIEL-ECKES EN FRAUENKNECHT 2014: Klaus Zechiel-Eckes, Erwin Frauenknecht (ed.), *Flori Lugdunensis Opera omnia, t. 8: Flori Lugdunensis Opera polemica* (CCCM 260), Turnhout 2014.